

Πανεπιστήμιο
Κύπρου

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ 1923-
1936: ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ-ΓΛΩΣΣΑ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

2021

**Πανεπιστήμιο
Κύπρου**

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1923-1936:
Εκπαίδευση-Γλώσσα-Αρχαιολογία**

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού
τίτλου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κύπρου**

ΜΑΪΟΣ 2021

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ

Υποψήφιος Διδάκτορας: Γιαννόπουλος Δημήτριος

Τίτλος Διατριβής: Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1923-1936: Εκπαίδευση-Γλώσσα-Αρχαιολογία

Η παρούσα Διδακτορική Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για απόκτηση Διδακτορικού Διπλώματος στο Τμήμα Ιστορίας & Αρχαιολογίας και εγκρίθηκε στις [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Ερευνητικός Σύμβουλος: __Γεώργιος Καζαμίας, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κύπρου, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας_____

Μέλος Επιτροπής: _Πέτρος Παπαπολυβίου, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Κύπρου, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας_____

Μέλος Επιτροπής: Αναστασία Κωνσταντινίδου, Επίκουρος Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κύπρου, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας_____

Μέλος Επιτροπής: _Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας_____

Μέλος Επιτροπής: Ελένη Διβάνη, Καθηγήτρια Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Νομική Σχολή_____

Δημήτριος Β. Γιαννόπουλος

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΥΠΟΨΗΦΙΟΥ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Η παρούσα διατριβή υποβάλλεται προς συμπλήρωση των απαιτήσεων για απονομή Διδακτορικού Τίτλου του Πανεπιστημίου Κύπρου. Είναι προϊόν πρωτότυπης εργασίας αποκλειστικά δικής μου, εκτός των περιπτώσεων που ρητώς αναφέρονται μέσω βιβλιογραφικών αναφορών, σημειώσεων ή και άλλων δηλώσεων.

Δημήτριος Γιαννόπουλος

Περίληψη

Η παρούσα διατριβή εξετάζει την πολιτική αφομοίωσης και απεθνικοποίησης του ελληνικού πληθυσμού στα Δωδεκάνησα εκ μέρους των ιταλικών αρχών κατοχής την περίοδο του κυβερνήτη Mario Lago (1923-1936) στον χώρο της εκπαίδευσης. Η περίοδος του Lago είναι ένα σημείο τομής στην ιστορία της ιταλικής παρουσίας στα Δωδεκάνησα· αφενός μεν τα Δωδεκάνησα αποδίδονται οριστικά στην Ιταλία με την συνθήκη της Λωζάνης, αφετέρου εγκαινιάζεται η φασιστική περίοδος της ιταλικής κατοχής με συνέπεια να αρχίσει μία συστηματική εφαρμογή εξιταλισμού των νήσων. Η αξιολόγηση και η ανασύνθεση των γεγονότων και των πρωταγωνιστών έχει γίνει με τους όρους και της αρχές της επιστημονικής ιστορικής έρευνας, συνεπώς διεξήχθη ενδελεχής επισκόπηση πρωτογενών πηγών. Ο συνδυασμός έρευνας στα ΓΑΚ της Ρόδου, όπου βρίσκεται το αρχείο της ιταλικής Διοίκησης, αλλά και στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του ΥΠΕΞ της Ιταλίας ως τον φορέα που υπάγονταν διοικητικά τα Δωδεκάνησα την περίοδο κατοχής τους, όσο και στην Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του ελληνικού ΥΠΕΞ με σκοπό την ανάδειξη της πολιτικής του ελληνικού κράτους την εν λόγω περίοδο συνιστά καινοτόμα προσέγγιση. Παράλληλα αξιοποιήθηκε ιδιαίτερος ο τοπικός τύπος της εποχής όπως το επίσημο όργανο των ιταλικών αρχών η *Messaggero di Rodi*, οι ελληνόκτητες *Ροδιακή*, *Νέα Ρόδος*, ελληνικά φύλλα όπως η *Εστία*, *Εμπρός* κ.ά., αλλά και της Διασποράς όπως η *Δωδεκάνησος*, η *Δωδεκανησιακή Αυγή*. Επίσης, αξιοποιήθηκαν άρθρα γνώμης αξιωματούχων της ιταλικής Διοίκησης, εντύπων της Μητρόπολης, αλλά και εκδόσεων προπαγανδιστικού περιεχομένου του φασιστικού καθεστώτος. Πρωταρχικός ερευνητικός σκοπός της διατριβής ήταν η ανάδειξη όλων των πρωτοβουλιών της Διοίκησης Lago στον χώρο της εκπαίδευσης σε συνδυασμό με άλλες πολιτικές του καθεστώτος που έδρασαν επικουρικά, όπως η στοχευμένη οικονομική εξασθένησης των Ελλήνων, η απονομή ιθαγένειας/υπηκοότητας και ο εκλατινισμός των τοπωνυμίων. Στα πλαίσια καλύτερης αντίληψης της πολιτικής του Lago αναλύονται τα σημαντικότερα μέτρα στον χώρο της εκπαίδευσης, αλλά και της εν γένει πολιτιστικής διείσδυσης των Ιταλών την περίοδο της αποκαλούμενης προσωρινής κατοχής (1912-1922) όσο και από τον κόμη De

Vecchi (1936-1940), διάδοχο του Lago στην Διοίκηση των Δωδεκανήσων. Με αυτόν τον τρόπο εντοπίζονται με διαυγέστερο τρόπο συνέχειες και ασυνέχειες στην πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα. Ταυτόχρονα, άλλος βασικός ερευνητικός άξονας της διατριβής αποτελεί η παρουσίαση της αντίδρασης της Δωδεκανησιακής Διασποράς, της στάσης των ελληνικών κυβερνήσεων τόσο προς τους Δωδεκανήσιους όσο και στο μουσολινικό καθεστώς στα πλαίσια των διμερών σχέσεων. Η αρχειακή έρευνα και η επισκόπηση της βιβλιογραφίας τεκμηριώνουν ότι οι πολιτικοί συσχετισμοί στο διεθνές πλαίσιο, το πλέγμα των απόλυτων αρμοδιοτήτων που περιέβαλε τον Διοικητή, η εύνοια της Ρώμης αλλά και η καλή γνώμη τρίτων για το έργο του του Lago ειδικά στην Ρόδο, η προσωπικότητά του με βασικά στοιχεία τον ρεαλισμό και την διπλωματικότητα, ο διχασμός της ελληνικής κοινότητας συνέβαλαν στην εφαρμογή μίας σταδιακής, συστηματικής όσο και αποτελεσματικής πολιτικής εξιταλισμού με αιχμή τον χώρο της εκπαίδευσης. Ένας κύριος στόχος του Lago ήταν η εξουδετέρωση των ελληνικών σχολείων μέσω της οικονομικής τους απίσχνασης ή η σταδιακή απορρόφηση των μαθητών τους στα ιταλικά. Το επίκεντρο της πολιτικής του στόχευε στις επερχόμενες γενιές Δωδεκανησίων και στη διαμόρφωση δίγλωσσων «Ιταλών-Ελλήνων του Αιγαίου», αλλά και στην μύησή τους στην φασιστική ιδεολογία. Τα σχέδια του Lago συμπεριελάμβαναν την ίδρυση Πανεπιστημίου στην Ρόδο, τα οποία όμως ποτέ δεν υλοποιήθηκαν, γεγονός που αποτέλεσε σοβαρότατο μειονέκτημα στην εκπαιδευτική πολιτική του, αφού έτσι οι νέοι Δωδεκανήσιοι διατηρούσαν δεσμούς με το Εθνικό Κέντρο, επιλέγοντας να σπουδάσουν στην Ελλάδα. Η Αιθιοπική κρίση ανέδειξε ορισμένα ελλείμματα της πολιτικής του όπως για παράδειγμα την απουσία νομιμοφροσύνης προς το καθεστώς από μέρος της ελληνικής κοινότητας, ενώ και η τοποθέτηση ως επικεφαλής στο ιταλικό ΥΠΕΞ του Galeazzo Ciano κατέδειξε ότι πλέον δεν συμβάδιζε με την νέα νοοτροπία της προϊστάμενης αρχής του, οπότε ο Lago αποχώρησε από τα Δωδεκάνησα στα τέλη του 1936. Η έλευση του «Τετράρχη του φασισμού» De Vecchi σήμανε για τους Δωδεκανήσιους μια εξαιρετικά δυσάρεστη τροπή, αφού συνοδεύτηκε με λήψη ακόμα σφοδρών μέτρων εξιταλισμού με αποτέλεσμα τον ορατό κίνδυνο του «γλωσσικού θανάτου» των Ελλήνων.

Abstract

The current thesis examines in depth the policy of acculturation adopted by the Italian authorities towards the Greek population of the Dodecanese during the period of Mario Lago's governance (1923-1936), with emphasis to the field of education. Lago's period is a turning point for the history of the Italian occupation in the Dodecanese; on one hand, the Dodecanese Islands are officially ceded to Italy with the Treaty of Lausanne and on the other hand, the period of Governor Mario Lago marks the beginning of the fascist era of the Italian occupation, which signalled the implementation of a systematic policy of Italianization of the islands. The restructuring of the events and the evaluation of the key-actors has been carried out using the rules and principles of historical research. The combination and cross-examination of material from the General State Archives (GAK) of Rhodes, where the archive of the Italian Administration is kept, the Historical and Diplomatic Archive of the Italian Ministry of Foreign Affairs since the Dodecanese remained all the time under its auspices, along with the research at the Historical and Diplomatic Archive of the Greek Ministry of Foreign Affairs, with the aim of highlighting the official Greek point of view, constitute a novel approach. Simultaneously, the local Rhodian press of the time was studied: utilized like the *Messaggero di Rodi* (the official mouthpiece of the Italian authorities, the Greek-owned and run *Rodiaki, Nea Rhodos*, the Athens press like *Estia, Empros* etc and papers of the Diaspora such as *Dodekanisos* and *Dodekanisiaki Avgi*. In addition, editions of the Italian Administration itself, the press of mainland Italy and the publishing series of the fascist regime were used accordingly. The primary research aim of the thesis is to demonstrate all major initiatives taken by the Lago administration in the educational sector in association with other government policies like measures imposed on Greeks on the economic field, granting Italian citizenship and the Italianization of the region's names. The thesis begins with the various aspects of the educational policy of the Italian authorities during the so-called temporary occupation period (1912-1922) and ends with Lago's successor to the governance of the Dodecanese

count De Vecchi (1936-1940). In this way, various continuities and discontinuities of the Italian policy in the Dodecanese are highlighted. At the same time, a fundamental research aim of the current thesis is to demonstrate the reaction of the Dodecanesian Diaspora and the stance of the Greek governments of the period towards Italy and the Dodecanesians in the bilateral relations framework. The archival research and bibliography overview showed that international political framework, the absolute powers that Lago enjoyed in the islands' administration, his personality and virtues like pragmatism and diplomacy, along with Rome's approval and third parties' positive view for his work in the Dodecanese - especially in Rhodes- and the deep divisions of the Greek community locally, contributed to the realisation of a gradual, systematic and effective italianization policy mainly in the education sector. Lago's main objective was the weakening of the Greek schools, either by driving them to financial collapse or by redirecting the Greek students to the Italian ones. His main focus was the Dodecanesian generations that were to follow and the formation of the future bilingual "Italian-Greek" of the Aegean, along with their indoctrination to the fascist ideology. Lago's plans in the Dodecanese included the founding of a University, though it never materialized, which proved a heavy blow to his italianizing project: the Greek Dodecanesian youth stayed in touch with the National Centre by choosing Greece for its tertiary studies.

The Ethiopian crisis revealed some of the shortcomings of Lago's policy, such as the lack of loyalty to the regime by part of the Greek community. The elevation in the same year in Italy of Galeazzo Ciano to the post of Ministry of State proved incompatible with Lago's approach, so he was released from his post in late 1936. De Vecchi's coming to the Dodecanese definitely signalled a downturn in the history of the Dodecanese: the *Quadrumvir* of fascism implemented more severe and acute italianization measures in every aspect, which menaced the very survival of Greek language speakers.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Για την συγγραφή της παρούσας διατριβής νιώθω αβίαστα την ανάγκη να ευχαριστήσω εκ βάθους καρδιάς κάποιους ανθρώπους, των οποίων η συμβολή υπήρξε καθοριστική στην ολοκλήρωσή της. Πρώτα απ' όλους θέλω να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Γεώργιο Καζαμία καθώς φρόντισε όλα αυτά τα χρόνια με την πείρα του, την επιστημονική του συγκρότηση, την ανθρώπινη προσέγγιση να αναπτυχθεί μια σχέση ισότιμης συνεργασίας και ειλικρίνειας προσφέροντας λύσεις στα διάφορα ζητήματα που προέκυπταν και παρέχοντας την απαραίτητη κατεύθυνση και συμπαράσταση όποτε έπρεπε. Οι εύστοχες συμβουλές του, οι εύλογες παρατηρήσεις του, οι παραινέσεις του υπήρξαν καθοριστικές χωρίς αμφιβολία, τις οποίες θα έχω πάντα ως εφόδια και στο μέλλον. Ταυτόχρονα, οφείλω να ευχαριστήσω ιδιαίτερω τα δύο άλλα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής τον καθηγητή κύριο Πέτρο Παπαπολυβίου όσο και την καθηγήτρια Νατάσσα Κωνσταντινίδου για την βοήθεια και τις συμβουλές τους για την ευόδωση αυτής της προσπάθειας.

Ακόμη, νιώθω την ανάγκη να ευχαριστήσω ανεξαιρέτως όλους αυτούς τους ανθρώπους που με την στάση τους διευκόλυναν την διεξαγωγή του ερευνητικού μέρους της παρούσας διατριβής. Οφείλω με λίγα λόγια να αναφέρω την Δ/ντρια των ΓΑΚ Ρόδου κα Ειρήνη Τόλιου η οποία υπήρξε ιδιαίτερω βοηθητική στην προσπέλαση του υλικού του Αρχείου της Ιταλικής Διοίκησης και με κατηύθυνε με τρόπο υποδειγματικό. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα πρέπει να απευθύνω στον Προϊστάμενο του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών κύριο Γεώργιο Πολυδωράκη αλλά και στον Προϊστάμενο του Τοπικού Αρχείου των ΓΑΚ Λέρου κ. Γεώργιο Τραμπούλη. Ακόμη, ευχαριστίες οφείλονται τόσο στην πρώην υπεύθυνη του Ιστορικού Αρχείου του Μουσείου Μπενάκη κα Βαλεντίνη Τσελίκα όσο και στον νυν τον κύριο Γάσο Σακελλαρόπουλο, αλλά και την κυρία Ελευθερία Δαλέζιου από το Ιστορικό Αρχείο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω το προσωπικό της ελληνικής πρεσβείας της Ρώμης για την ταχεία διεκπεραίωση των γραφειοκρατικών διαδικασιών σχετικά με την πρόσβαση στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ιταλίας αλλά και όλο το προσωπικό του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ιταλίας. Ειδικά πρέπει να ευχαριστήσω την Δ/ντρια των αρχείων του ιταλικού ΥΠΕΞ κ. Stefania Ruggeri γιατί συνέβαλε και αυτή καθοριστικά στην ταχεία ολοκλήρωση των γραφειοκρατικών διαδικασιών αλλά και των διευκολύνσεων κατά την προσπέλαση του

υλικού. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω την κυρία Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη και τον Δημήτριο Αποστολόπουλο από το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών για την πολύτιμη βοήθειά τους. Ακόμη, οφείλω να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Padova κύριο Massimo Peri, ο οποίος μου παρείχε χωρίς δισταγμό την δυνατότητα να αποκτήσω πρόσβαση στο ψηφιοποιημένο υλικό της εφημερίδας της Ιταλικής Διοίκησης *Messaggero di Rodi* όσο και να μου στείλει τα Πρακτικά του συνεδρίου της Padova του 2007 με θέμα «*La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso*». Αντίστοιχα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους υπαλλήλους της Βιβλιοθήκης της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ρόδου και ειδικά τον υπεύθυνο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λέρου Δημήτριο Σταματέλο. Επιπλέον, ιδιαίτερα ευχαριστώ την οικογένεια του εκλιπόντος, πλέον, Γιάννη Παραπονιάρη στην Λέρο που χωρίς δισταγμό με ξενάγησε στο Μουσείο του και μου επέτρεψε να φωτογραφίσω το εκπαιδευτικό υλικό που είχε στην κατοχή του.

Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές μου στο Πανεπιστήμιο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών τον κύριο Ευάνθη Χατζηβασιλείου και την κυρία Αικατερίνη Γαρδίκια οι οποίοι σε διάφορα στάδια της διατριβής με βοήθησαν ουσιαστικά. Ακόμη για διαφορετικούς λόγους τον καθένα θα ήθελα να ευχαριστήσω ειλικρινά για την βοήθειά τους τον καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο Andrea Pellizzari, την Ίλια Ευπολιά, τον Μανόλη Κούμα, τον Λυκούργο Κουρκουβέλα, τον Χρήστο Χρηστίδη, τον Στέλιο-Περικλή Καράβη, την Χριστούλα Πανταζοπούλου, τον Φώτη Κουτσούκο και τον Σάββα Τεγόπουλο.

Τέλος θα ήθελα να πω ένα ιδιαίτερα μεγάλο ευχαριστώ για όλη την συμπαράσταση και την υπομονή στην οικογένειά μου και στην γυναίκα μου Δώρα.

Στον πατέρα μου

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

**Πανεπιστήμιο
Κύπρου**

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

**Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1923-1936:
Εκπαίδευση-Γλώσσα-Αρχαιολογία**

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση διδακτορικού
τίτλου σπουδών στο Πανεπιστήμιο Κύπρου**

ΜΑΪΟΣ 2021

ΣΕΛΙΔΑ ΕΓΚΥΡΟΤΗΤΑΣ	iii
Περίληψη	v
Abstract	vii
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	ix
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	xviii
ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ	xix
ΜΕΡΟΣ 1ο	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1.1	1
1.1.1 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ	1
1.1.2 ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟ ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ	14
1.1.3 ΔΟΜΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ	19
ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ 1911-1923: ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ 1.2	25
1.2.1 ΕΙΣΒΟΛΗ ΙΤΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΛΙΒΥΗ-«ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ» ΚΑΤΟΧΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ & Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΟΥ ΟΥΧΥ	25
1.2.2 ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ & ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΟ	32
1.2.3 Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ- ΜΥΣΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ	37
1.2.4 ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ-ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΙΤΤΟΝΙ-BENIZEΛΟΥ	41
1.2.5 ΣΥΜΦΩΝΙΑ BENIZEΛΟΥ-BONIN LONGARE ΣΤΙΣ ΣΕΒΡΕΣ.....	50
1.2.6 ΑΠΟΚΗΡΥΞΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ BENIZEΛΟΥ-BONIN & ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΛΩΖΑΝΗ	54
Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ MARIO LAGO 1923-1936 1.3	59
1.3.1 ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ MARIO LAGO	59
1.3.2 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ LAGO.....	63
Η ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ 1.4	72
1.4.1 ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΩΣ ΚΤΗΣΗ-POSSEDIMENTO	72
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ-ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ-ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ 1.5	80
1.5.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	80
1.5.2 ΕΞΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ	85
1.5.3 ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ.....	91
1.5.4 ΕΚΛΑΤΙΝΙΣΜΟΣ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ	97
1.5.5 ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ.....	105
ΜΕΡΟΣ 2^ο	111
ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΤΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ 2.1	111
2.1.1 ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ	111
2.1.2 ANSMI.....	115
2.1.3 DANTE ALIGHIERI & MESSAGERO DI RODI	121
2.1.4 ΕΛΕΓΧΟΣ & ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ	125
ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1923 ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ (ΤΡΥΦΩΝΟΣ) 2.2	128
2.2.1 1916: ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	128
2.2.2 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ	132
2.2.3 ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΕΠΟΠΤΗ Δ.Ε. Α. ΜΑΙΥΡΙ & Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΛΟΧΑΓΟΥ L. JEZZI ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΜΝΟ	134

2.2.4 Ο ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ	140
--	-----

Ο ΛΑΓΟ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ-ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ DE BOSDARI ΚΑΙ Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 2.3	147
2.3.1 ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΛΑΓΟ & Η ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ	147
2.3.2 ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΤΟΥ ΛΑΓΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	153
2.3.3 Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ PEDRAZZI ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΒΛΕΨΕΙΣ ΤΟΥ ΛΑΓΟ ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ	158
2.2.4 ΣΧΕΔΙΑ ΓΙΑ ΙΔΡΥΣΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΣΤΗΝ ΡΟΔΟ	160
2.2.5 ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	164

Η ΒΑΘΙΑ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ & Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΧΕΞΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

2.4.....	167
2.4.1 ΔΙΧΟΝΟΙΑ ΣΤΗΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗ ΗΓΕΣΙΑ	167
2.4.2 ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ	174
2.4.3 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΧΕΞΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ	178

ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΤΗΣ 1/1/1926 2.5

2.5.1 ΟΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ 1/1/1926	184
2.5.2 ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	186
2.5.3 ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	186
2.5.4 ΕΠΙΧΟΡΗΓΟΥΜΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	188
2.5.5 ΣΤΟΧΕΥΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ	190
2.5.6 ΑΝΤΙΑΗΨΕΙΣ ΤΟΥ G. GIULIANINI ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟ ΤΗΣ 1/1/1926 & ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ	193

Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΗΣ 1/1/1926 & Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ 2.6

2.6.1 ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΣΤΟ ΝΕΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ	198
2.6.2 ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΛΑΓΟ ΓΙΑ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΥ	204
2.6.3 Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	206
2.6.4 ΠΡΩΤΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ	210
2.6.5 ΑΝΑΦΟΡΑ GIULIANINI ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ 1928	222
2.6.6 ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΛΑΓΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ- ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ G.VIDARI	231

ΜΕΡΟΣ 3^ο

ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ 3.1

3.1.1 Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΛΑΓΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ & ΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟ ΤΗΣ ΑΝΕΡΧΟΜΕΝΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	237
3.1.2 ΤΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ	241
3.1.3 ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΩΣΤΕ ΝΑ ΣΠΟΥΔΑΖΟΥΝ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ	245
3.1.4 ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ & ΤΟΥ ΕΚΠΑ ΥΠΕΡ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ	250

ΟΡΚΩΜΟΣΙΑ ΔΗΜΑΡΧΩΝ & ΝΕΟ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΔΑΣΚΑΛΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ & ΕΠΙΧΟΡΗΓΟΥΜΕΝΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 3.2

3.2.1 Η ΟΡΚΩΜΟΣΙΑ ΤΩΝ ΔΗΜΑΡΧΩΝ ΡΟΔΟΥ ΩΣ ΠΡΑΞΗ ΝΟΜΙΜΟΦΡΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΚΑΙ Η ΕΞΑΓΓΕΛΙΑ ΓΙΑ ΝΕΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ	257
3.2.2 ΜΗΤΡΩΟ, ΤΑΜΕΙΟ ΠΡΟΝΟΙΑΣ & ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΑΣΚΑΛΟΥΣ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ	258
3.2.3 ΤΑΜΕΙΟ ΠΡΟΝΟΙΑΣ	261

3.3.4 ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ.....	262
ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ-ΕΚΦΑΣΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ 3.3	268
3.3.1 ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΩΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ.....	268
3.3.2 ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΗ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ ΣΤΗ ΦΑΣΙΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ	271
ΕΛΕΓΧΟΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ-ΧΡΗΣΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ & ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΑΣ 3.4	280
3.4.1 ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ	280
3.4.2 ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΤΑ ΙΤΑΛΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	294
Ο ΛΑΓΟ ΥΠΕΡΑΣΠΙΖΕΤΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ 3.5.....	297
3.5.1 ΥΠΟΜΝΗΜΑ FERRETTI ΠΡΟΣ ΙΤΑΛΙΚΟ ΥΠΕΞ	297
3.5.2 ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΛΑΓΟ ΣΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ FERRETTI	300
1935: CORSO DI ALTA CULTURA & ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ DEL FIORE 3.6.....	312
3.6.1 ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΜΟΡΦΩΣΗΣ	312
3.6.2 ΙΔΡΥΣΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ	314
Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΠΡΟΩΘΗΣΗΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΝΙΤΑΪ- Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ «FERT» 4.1	318
4.1.1 Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΣΥΝΟΔΟΠΟΡΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	318
4.1.2 Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ	325
4.1.3 Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ FERT ΩΣ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΤΟΥ ΛΑΓΟ	332
ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΛΑΓΟ- Η ΝΟΜΙΜΟΦΡΟΣΥΝΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ 4.2	344
4.2.1 Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ '35 & ΤΗΣ ΑΙΘΙΟΠΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ	344
ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΙ Ο DE VECCHI 4.3.....	353
4.3.1 Ο DE VECCHI ΑΝΤΙΚΑΘΙΣΤΑ ΤΟΝ ΛΑΓΟ	353
4.3.2 Η ΕΠΕΜΒΑΣΗ DE VECCHI ΤΟΥ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ	357
4.3.3 ΟΥΣΙΩΔΗΣ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ ΛΑΓΟ & DE VECCHI	362
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 4.4	367
4.4.1 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ	367
ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ.....	377
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	378

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1:	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΙΤΑΛΙΚΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΝΑΥΤΙΚΩΝ.....	98
Πίνακας 2:	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΣΩΜΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝ. ΑΣΤΥΝΟΜΙΑΣ.....	99
Πίνακας 3:	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ERMANNO ARMAO.....	100
Πίνακας 4:	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ MARIO LAGO.....	101
Πίνακας 5:	ΟΝΟΜΑΣΙΑ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟ ΙΤΑΛΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΓΕΩΓΡ.ΣΤΡΑΤΟΥ.....	103
Πίνακας 6:	ΧΑΡΤΗΣ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΤΟΥ TOURING CLUB ITALIANO.....	104
Πίνακας 7:	ΚΟΛΛΕΓΙΟ	SAINT-BARTISTE ΡΟΛΟΥ-ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΝΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ 1912-1922.....	145
Πίνακας 8:	ΣΧΟΛΕΙΑ,	ΔΑΣΚΑΛΟΙ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ 1922.....	145
Πίνακας 9:	ΣΧΟΛΕΙΑ,	ΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΑΝΑ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΤΟ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 1921-22.....	146
Πίνακας 10:	ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ	ΕΠΙΠΕΔΟ ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΩΝ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1923.....	178
Πίνακας 11:	ΒΑΣΙΛΙΚΑ	ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1928.....	229
Πίνακας 12:	ΒΑΣΙΛΙΚΑ	ΣΧΟΛΕΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1928.....	229
Πίνακας 13:	ΙΔΙΩΤΙΚΑ	ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1928.....	230
Πίνακας 14:	ΙΔΙΩΤΙΚΑ	ΣΧΟΛΕΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ, ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 1928.....	230
Πίνακας 15:	ΣΤΟΙΧΕΙΑ	ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ & ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΩΝ ΠΡΩΤΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ 1930-1942.....	230
Πίνακας 16:	ΣΤΟΙΧΕΙΑ	ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ & ΔΙΔΑΣΚΟΝΤΩΝ ΔΕΥΤΕΡΟΒΑΘΜΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ 1930-1941.....	231
Πίνακας 17:	ΟΝΟΜ/ΜΑ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΠΙΖΑ ΔΙΑΜΕΝΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΣΤΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΑΚΑΔ.ΕΤΟΥΣ 1931-32.....	245
Πίνακας 18:	ΟΝΟΜ/ΜΑ	ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ ΝΟΜΙΚΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΤΗΣ ΠΙΖΑ ΔΙΑΜΕΝΟΝΤΩΝ ΣΤΗΝ ΕΣΤΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΑΚΑΔ.ΕΤΟΥΣ 1931-32.....	246

Πίνακας 19:	ΑΠΑΓΟΡΕΥΜΕΝΑ ΒΙΒΛΙΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1931-1932.....	288
Πίνακας 20:	ΜΑΘΗΤΙΚΟΣ ΠΛΥΘΗΣΜΟΣ ΤΟ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ 1933 ΣΤΑ ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ.....	301
Πίνακας 21:	ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΙΚΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΣΧΟΛΙΚΟΥ ΕΤΟΥΣ 1926-27.....	302

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Α.Ε.: Αυτού Εξοχότης	Ορθ/ξοι: Ορθόδοξοι
Α.Μ.: Αυτού Μεγαλειότης	Π.: Παπαχριστοδούλου
αι: αιώνας	π.μ.: προ μεσημβρίας
αρ.: άρθρο	ΠτΔ: Πρόεδρος της Δημοκρατίας
ΒΑ: Βορειοανατολική	σ.: σελίδα
Βασ.: Βασιλικό	τ.: τόμος
Βλ.Σχετ: Βλέπε Σχετικά	ΥΠΕΞ: Υπουργείο/Υπουργός των
ΓΑΚ: Γενικά Αρχεία του Κράτους	Εξωτερικών
Γεν.Διοικητής: Γενικός Διοικητής	ΥΠΕΠΘ: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και
γρ.: γραμμάριο	Θρησκευμάτων
Δ.Ε.: Δημόσιας Εκπαίδευσης	υπ.: υποφάκελος
Δ/ντή: Διευθυντή	ΥΔΙΑ: Υπηρεσία Διπλωματικού &
Εβρ.: Εβραίοι	Ιστορικού Αρχείου
Εκδ.: Εκδόσεις	Φάκ.: Φάκελος
ΕΚΠΑ: Εθνικό και Καποδιστριακό	ΦΕΚ: Φύλλο Εφημερίδας Κυβέρνησης
Πανεπιστήμιο Αθηνών	χλμ: χιλιόμετρα
ΕΛΙΑ: Ελληνικό, Λογοτεχνικό & Ιστορικό	
Αρχείο	ANSMI/ANMI: L'Associazione Nazionale
Επιμ.: Επιμέλεια	per soccorrere i Missionari Italiani
κ.ά: και άλλα	ASDMAE: Archivio Storico Diplomatico
Καθ/κοί: Καθολικοί	Ministero Affari Esteri
Κ.Υ.: Κεντρική Υπηρεσία	b.: busta
μ.μ.: μετά μεσημβρίαν	Boll.Uff.: Bolletino Ufficiale
Μουσ: Μουσουλμάνοι	CAB: Cabinet Office
όπ: όπως προηγούμενος	C.Della Serra: Corriere Della Sera
	DA: Dante Alighieri
	DBFB: Documents on British Foreign
	Policy
	DDI: Documenti Diplomatici Italiani
	D.G: Decreto Governatoriale
	ed.: editore
	Fasc.: Fascicolo
	FERT: Fortitudo eius Rhodum tenuit
	GUF: Gruppi Universitari Fascisti
	M.A.E.: Ministero Affari Esteri
	M.Lago: Mario Lago
	Num.: Numero
	ONB: Opera Nazionale Balilla
	On.: Onorevole
	p.c.: per conoscenza
	P.I.: Pubblica Istruzione
	R.D.: Regio Decreto
	RRCC: Reggia Reale Comando Carabinieri
	S.E.: Sua Eccellenza
	S.M.: Sua Maesta
	TCI: Touring Club Italiano
	Vol.: Volume

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ

Απρίλιος-Μάιος 1912	Κατάκτηση των τουρκοκρατούμενων Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς στα πλαίσια του Ιταλοτουρκικού πολέμου στην Λιβύη
Οκτώβριος 1912	Υπογραφή Συνθήκης Ουχyu ανάμεσα σε Ιταλία και Οθωμανική Αυτοκρατορία-Τα Δωδεκάνησα παραμένουν ως ενέχυρο στην Ιταλία μέχρι την εκκένωση της Λιβύης από την Οθωμανική Αυτοκρατορία
Απρίλιος 1915	Μυστική Συνθήκη Λονδίνου-Είσοδος Ιταλίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο στην πλευρά της Entente
1916	Σύσταση του Κομιτάτου Dante Alighieri, ίδρυση των εφημερίδων <i>Messaggero di Rodi</i> και <i>Ροδιακή</i> στην Ρόδο
Ιούλιος 1919	Συμφωνία Βενιζέλου-Tittoni σχετικά με τα Δωδεκάνησα και τις σφαίρες επιρροής Ελλάδας και Ιταλίας στην Μ.Ασία
Ιούλιος 1920	Υπογραφή Συνθήκης Ιταλίας-Ελλάδας στις Σέβρες για τα Δωδεκάνησα (Σύμφωνο Βενιζέλου-Bonin Longare)-Προβλέπεται παραχώρηση (άμεση) Δωδεκανήσων στην Ελλάδα εκτός Ρόδου και Καστελλορίζου (υπό γαλλική κατοχή). Διασύνδεση διευθέτησης Ρόδου με την αγγλοκρατούμενη Κύπρο
Αύγουστος 1920	Διορισμός του διπλωμάτη κόμη Carlo Senni ως πρώτου Ιταλού πολιτικού Διοικητή στα Δωδεκάνησα
Μάρτιος 1921	Παραχώρηση Καστελλορίζου που ήταν υπό γαλλική κατοχή από το 1915 στην Ιταλία
Οκτώβριος 1921	Έξωση Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου από τα Δωδεκάνησα με πρωτοβουλία του Διοικητή Δωδεκανήσων De Bosdari
Οκτώβριος 1922	Καταγγελία της Ελληνοϊταλικής Συνθήκης των Σεβρών από την Ιταλία
Φεβρουάριος 1923	Αφιξη του πρώτου πολιτικού Διοικητή της φασιστικής περιόδου Mario Lago στα Δωδεκάνησα
Ιούλιος 1923	Απόδοση των Δωδεκανήσων και των εξαρτημένων νήσων στην Ιταλία στα πλαίσια της Συνθήκης της Λωζάνης
Οκτώβριος 1924	Επιστροφή Μητροπολίτη Απόστολου στην Ρόδο κατόπιν συνδιαλλαγής με τον Διοικητή Mario Lago
Ιανουάριος 1926	Διάταγμα της 1/1/1926 σχετικά με την Στοιχειώδη και Μέση Εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα-Καθιέρωση υποχρεωτικών ωρών διδασκαλίας των ιταλικών στα ελληνικά σχολεία
Σεπτέμβριος 1927	Απόπειρα δολοφονίας του Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου στην Ρόδο
Μάιος 1928	Ίδρυση του Ινστιτούτου Ιστορικών και Αρχαιολογικών Μελετών FERT στη Ρόδο
1928	Υπογραφή Ελληνοϊταλικού Συμφώνου Φιλίας, Συνδιαλλαγής και Δικαστικού Διακανονισμού
Σεπτέμβριος 1929	Διάταγμα της 28/9/1929 σχετικά με την εξάσκηση των Ελευθέρων Επαγγελματιών στα Δωδεκάνησα
Ιούλιος 1930	Διάταγμα της 22/7/1930 σχετικά με την σύσταση Μητρώου Δασκάλων και ίδρυση Ταμείου Προνοίας Ορκωμοσία των Δημάρχων και των Προέδρων των Κοινοτήτων της Ρόδου στο όνομα του Ιταλού Βασιλέως και του φασιστικού καθεστώτος
Ιούλιος 1930	
Αύγουστος 1932	Διάταγμα της 27/8/1932 σχετικά με την εισαγωγή των Νέων Ελληνικών στα Ιταλικά Εκπαιδευτήρια
1933	Υπόμνημα του Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης Δωδεκανήσου G. Ferretti προς το ιταλικό ΥΠΕΞ σχετικά με την εκπαιδευτική κατάσταση στα Δωδεκάνησα και απάντηση του Ιταλού Διοικητή M. Lago
Μάρτιος 1935	Αφιξη του Ελευθέριου Βενιζέλου στα Δωδεκάνησα (Κάσος, Ρόδος) μετά το αποτυχημένο Κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935
Αύγουστος 1935	Σύσταση των θερινών Μαθημάτων Ανωτάτης Μόρφωσης και εγκαίνια της Βιβλιοθήκης Del Fiore στην Ρόδο
Οκτώβριος 1935	Κήρυξη πολέμου της Ιταλίας στην Αιθιοπία
Μάιος 1936	Είσοδος των ιταλικών στρατευμάτων στην πρωτεύουσα της Αιθιοπίας Αντίς-Αμπέμπα/Ανακήρυξη από τον Benito Mussolini της Ιταλικής Αυτοκρατορίας
Νοέμβριος 1936	Αναχώρηση του Mario Lago από τα Δωδεκάνησα και έλευση του Τετράρχη του Φασισμού κόμη Cesare Maria De Vecchi ως νέου Διοικητή
Ιούλιος 1937	Εκπαιδευτικό Διάταγμα της 21-7-1937 από τον De Vecchi. Μετατροπή όλων των σχολείων σε Κρατικά/Δημοτικά, δραστηκός περιορισμός στην διδασκαλία των

ελληνικών, κλείσιμο πολλών ελληνικών σχολείων και εκδίωξη Ελλήνων δασκάλων.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΡΟΣ 1ο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ 1.1

Στο παρόν κεφάλαιο παρατίθεται μια στοχευμένη βιβλιογραφική ανασκόπηση με παράθεση πηγών για την περίοδο της ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα όσο και για την εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών συνολικά. Ταυτόχρονα αναδεικνύεται η πρωτοτυπία της έρευνας που διεξήχθη με αναφορά κυρίως των πρωτογενών πηγών, ενώ παρουσιάζεται με τρόπο αναλυτικό και περιεκτικό η συνολική δομή της διατριβής ανά κεφάλαιο ώστε να κατατοπιστεί ο αναγνώστης.

1.1.1 ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ

Η συστηματική ενασχόληση με το εκπαιδευτικό και γλωσσικό ζήτημα των Δωδεκανήσων κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας, με επίκεντρο την Διοίκηση του Mario Lago (1923-1936), αποτελεί σαφώς μία συνειδητή επιλογή για την εκπόνηση της παρούσας διατριβής, καθώς φιλοδοξεί να αναδείξει μια σημαντική πτυχή της ελληνικής ιστορίας για την οποία μέχρι πρόσφατα η έρευνα δεν είχε ασχοληθεί παρά αποσπασματικά. Η αρχικά προσωρινή κατάληψη των Δωδεκανήσων το 1912 από την Ιταλία στα πλαίσια του ιταλοτουρκικού πολέμου στη Λιβύη, θα αποκτήσει μόνιμο χαρακτήρα το 1923¹, μέχρι τελικά να αποτελέσουν το ακροτελεύτιο κομμάτι ελληνισμού που ενσωματώθηκε στον Εθνικό κορμό το 1947, αφού η Ρώμη είχε βρεθεί με το μέρος των ηττημένων στο Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μέχρι πρόσφατα, το ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας των ελληνοϊταλικών σχέσεων για τον 20^ο αιώνα είχε κερδίσει η δολοφονία του στρατηγού En.Tellini και η ακόλουθη προσωρινή κατάληψη της Κέρκυρας, η διπλωματική προσέγγιση των δύο χωρών της περιόδου 1928-1932², ο ελληνοϊταλικός πόλεμος της περιόδου 1940-1 και οι διπλωματικές ζυμώσεις ανάμεσα στις Μεγάλες Δυνάμεις στη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι το 1946. Η μελέτη λοιπόν της ιταλικής κατοχής των Δωδεκανήσων (1912-1947) φαίνεται ότι άρχισε να κερδίζει την προσοχή και να μπαίνει στο ενδιαφέρον της ιστορικής έρευνας μόλις

¹Το ιταλικό ΥΠΕΞ αλλά και ο κυβερνήτης των Δωδεκανήσων Mario Lago αναφέρουν ως οριστική ημερομηνία απόδοσης των Δωδεκανήσων στη χώρας τους την 6η Αυγούστου 1924, οπότε η Συνθήκη της Λωζάνης εγκρίθηκε από το ιταλικό Κοινοβούλιο. Ο Mussolini τηλεγραφεί στις 18 Αυγούστου 1924 στον βασιλιά της Ιταλίας ότι μετά την νομοθετική κύρωση της Ιταλίας της Συνθήκης το ίδιο έπραξαν Αγγλία και Ιαπωνία συνεπώς η Δωδεκάνησος πέρασε στην κυριαρχία της Ιταλίας. Βλ. Σχετ: Archivio Storico Diplomatico Ministero Affari Esteri (Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Ιταλίας, εφεξής ASDMAE), Gabineto del Ministro e Segreteria Generale 1923-1943, b.:154, Τηλεγράφημα Mussolini προς το Βασιλιά της Ιταλίας· Επίσης με το Βασιλικό Διάταγμα 1355 στις 28/8/1924 επιβεβαιώθηκε ο διορισμός του Mario Lago ως κυβερνήτη της Ρόδου και των άλλων νήσων διατηρώντας όλες τις εξουσίες που ασκούσε μέχρι εκείνη τη στιγμή.

² Κώστας Αλ. Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928-1932)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995

τις τελευταίες λίγες δεκαετίες τόσο από την ελληνική όσο και την διεθνή ακαδημαϊκή κοινότητα. Είναι ενδεικτικό ότι πρόσφατη έρευνα έδειξε ότι η κατοχή των Δωδεκανήσων ως γεγονός στα ιταλικά σχολικά βιβλία της Ιστορίας, είτε αποσιωπάται, είτε είναι εντελώς υποβαθμισμένο γεγονός³. Ακόμη είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι το τέλος του εικοστού αιώνα οι μελέτες για την ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα, τουλάχιστον για την περίοδο 1912-1940, ήταν περισσότερο σποραδικές. Οι πρώτες χρονικά μελέτες στα ιταλικά εντοπίζονται και οι δύο στο μακρινό 1979: η μία είναι της Papani Dean⁴ που αφορά στις πολεοδομικές αλλαγές στα νησιά την περίοδο 1912-1943 και η άλλη του Buonaiuti⁵, η οποία ασχολείται με την θρησκευτική πολιτική των ιταλικών αρχών στα Δωδεκάνησα, χωρίς όμως να απουσιάζουν και αναφορές σχετικές με την εκπαίδευση. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '90 όσοι είχαν ασχοληθεί με την περίοδο της ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα ήταν στραμμένοι σε μία συγκεκριμένη θεματική⁶. Επίκεντρο του ερευνητικού τους ενδιαφέροντος αποτέλεσαν οι αρχαιολογικές έρευνες που διενεργήθηκαν, οι παρεμβάσεις που έλαβαν χώρα στην οδοποιία, στην αρχιτεκτονική και την πολεοδομία κυρίως σε Ρόδο, Κω και Λέρο⁷. Ακόμη, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι έρευνες που αναφέρονται αποκλειστικά στην εξέλιξη των διπλωματικών γεγονότων σχετικά με τα Δωδεκάνησα δεν είναι ούτε αυτές πολλές εν σχέσει ειδικά με τις μονογραφίες που είναι αφιερωμένες στα υπόλοιπα γεωγραφικά μέρη που ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό της

³ Σε έρευνα που διενεργήθηκε το 2009 σε 20 εγχειρίδια Ιστορίας των ιταλικών Λυκείων βρέθηκε ότι σε 11 δεν υπήρχε καμία αναφορά στην περίοδο της ιταλικής κατοχής των Δωδεκανήσων, σε άλλα 5 υπήρχε μία τηλεγραφική αναφορά έκτασης μίας σειράς και μόνο σε 4 υπήρχε η αναφορά ότι η ιταλική κατοχή στα Δωδεκάνησα διήρκεσε μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Βλ. Σχετ: Μ. Peri (a cura di), *La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso*. Atti del Convegno – Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, Padova 2009, σ. 15. Επίσης είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος έκδοσης σχετικά με τα Δωδεκάνησα το 2002 από τον Ettore Vittorini, *Isole dimenticate. Il Dodecaneso da Giolitti al massacro del 1943*, Le Lettere, 2002 δηλαδή «Τα λησμονημένα νησιά. Η Δωδεκάνησος από τον Giolitti στην σφαγή του 1943». Σχετική έρευνα για την Ιταλοκρατία στα σχολικά βιβλία δεν εντοπίστηκε στην ελληνική βιβλιογραφία, όμως υπάρχει ο ενδιαφέρων συλλογικός τόμος των Άννα Φραγκουδάκη-Θάλεια Δραγώνα, *Τι είν' η πατρίδα μας, Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997 στον οποίο γίνεται μια κριτική προσέγγιση στα ελληνικά σχολικά βιβλία Ιστορίας.

⁴ Elena Papani-Dean, *La dominazione italiana e l'attività urbanistica ed edilizia nel Dodecaneso 1912-1943*, Storia Urbana, n.8, 1979, σ. 3-47

⁵ C. Marongiu Bonaiuti, *La politica religiosa del fascismo nel Dodecaneso*, Giannini, Napoli 1979

⁶ Marco Filippo Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo: Il Dodecaneso dall' Impero ottomano all' Impero del fascismo*, Università Degli Studi di Trento 2017, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, σ.5

⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται οι εργασίες των: Αντώνης Αντωνιάδης, *Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα (μία προκαταρκτική εκτίμηση)*, Δελτίου Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, τομ.4-5, 1985· Ηλίας Κόλλιας, *Η Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1984· Βασίλειος Κολώνας, *Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα 1912-43*, Ολκός, Αθήνα 2002· Vittorio Mesturino, *Il Castello di Rodi durante l'occupazione dei Cavalieri Gerosolimitani di S. Giovanni. Sviluppi architettonici durante i restauri promossi dal Governo italiano*, Torino 1978· M. Petricioli, *Archeologia e «mare nostrum». Le missioni archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1898-1943*, V. Levi, Roma 1990· Leonardo Ciacci, *Rodi italiana 1912-1923. Come si inventa unna città*, Marsilio Editori, Venezia 1991· M. Livadiotti – G. Rocco (a cura di), *La Presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, Prisma, Catania 1996· Simona Martinoli, Eliana Perotti, *Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943*, Edizioni Fondazione Giovanni Agnelli, Torino 1999· Annalisa Gilio, *Città del Mediterraneo: Kos, Architetture italiane nel Dodecaneso, 1912-1943*, Poliba Press, Arti Graphiche Favia, Bari 2009

Ελλάδας. Σε αυτές συγκαταλέγεται το βιβλίο του Ιταλού R. Salis⁸. Αν και εκφράζει την οπτική του φασιστικού καθεστώτος (εκδόθηκε το 1939), είναι μια έγκυρη καταγραφή των διπλωματικών γεγονότων με τεκμηριωμένη παρουσίασή τους και ανάδειξη των κινήτρων των πρωταγωνιστών. Στο ίδιο πλαίσιο, σημαντική είναι σαφώς η διδακτορική διατριβή του Speronis⁹ από το μακρινό 1955 με πλούσια αρχειακή έρευνα για τα δεδομένα της εποχής, αλλά και βέβαια η διατριβή και οι μελέτες του Carabott για την περίοδο 1912-1924¹⁰ με αρχειακή έρευνα σε Λονδίνο, Ρώμη και Αθήνα. Ακόμη, ιδιαίτερα διαφωτιστικά για τα διπλωματικά γεγονότα την περίοδο 1912-1915 σχετικά με τα Δωδεκανησιακό αποτελούν τα άρθρα των Bosworth¹¹ και Kaldis¹², αλλά και του Bocquet¹³ με τον τελευταίο να επικεντρώνεται στον πρώτο χρόνο διοίκησης του επικεφαλής του ιταλικού εκστρατευτικού σώματος στα Δωδεκάνησα και πρώτο Ιταλό στρατιωτικό διοικητή στρατηγό Giovanni Ameglio. Παράλληλα, οι μονογραφίες της Σφήκα-Θεοδοσίου¹⁴ και του Φιλίππη¹⁵ εμπεριέχουν αντίστοιχα πολύτιμες πληροφορίες για το Δωδεκανησιακό καθώς μελετούν τις ελληνοϊταλικές σχέσεις στο χρονικό πλαίσιο και στην θεματική που αυτές ορίζουν. Ενώ μια συνολική ανάλυση των ελληνοϊταλικών σχέσεων την περίοδο του Μεσοπολέμου συνιστά το έργο του Κλάγη¹⁶. Συστηματική και πολυετής υπήρξε η ενασχόληση και του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου¹⁷ εν γένει με το Δωδεκανησιακό και ιδιαίτερος με τα διπλωματικά

⁸ Renzo R. Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo: dall' occupazione alla sovranità*, Ρώμη, 1939.

⁹ Stephen Speronis, *The Dodecanese Islands: A study of European Diplomacy, Italian Imperialism and Greek Nationalism 1911-1947*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο του Michigan 1956.

¹⁰ P.J. Carabott, *The Dodecanese question 1912-1924*, King's College London, University of London 1991, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή· P.J. Carabott, *The temporary Italian occupation of the Dodecanese: A prelude to permanency*, *Diplomacy & Statecraft*, 14/2 (July 1993), 285-312· Φίλιππος Κάραμποτ, *Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα 1912-1915*, ανάπτυπο, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1993.

¹¹ Richard Bosworth, "Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese, 1912-1915", *The Historical Journal*, Vol. 13, No. 4 (Dec., 1970), 683-705.

¹² W. P. Kaldis, *Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912-1914*, *The Journal of Modern History*, Vol. 51, No. 2, On Demand Supplement (Jun., 1979), σ.1119-1146.

¹³ Denis Bocquet, *Rhodes 1912: Les mésaventures du Général d'Ameglio*, « Cahiers de la Méditerranée » [En ligne], 68 | 2004, mis en ligne le 30 avril 2006.

¹⁴ Αγγελική Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο-Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Παπαζήσης, 2004.

¹⁵ Δημήτρης Φιλίππης, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2010.

¹⁶ Antonis Klapsis, *Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922-1940*, in: Reinhard Stupperich en Heinz A. Richter (επιμ.), *THETIS. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns* (Mannheim, 2013), σσ. 293-302.

¹⁷ Ενδεικτικά αναφέρονται οι μελέτες του: Κ. Σβολόπουλος, *Το καθεστώς των νησίδων στο Νοτιοανατολικό Αιγαίο, Η μαρτυρία των πηγών*, Υπουργείο Αιγαίου, Εστία, Αθήνα 2002· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 60 χρόνων από την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα. Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Σύμμαχος Δυνάμεις Τουρκία-Ελλάδα*, σ.159 και *Το καθεστώς των νησίδων στο νοτιοανατολικό Αιγαίο: Επιστημονικές παλαιότερες και νέες*, σ.237 στο Ακαδημία Αθηνών, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Έτος 2007: Τόμος 82^{ος}, Τεύχος 2^ο, Τάξις των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 2007· Konstandinos Svolopulos, *La question du Dodecanese pendant la Seconde Guerre Mondiale*, στο M. Peri (a cura di), «La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso». *Atti del Convegno – Padova*, 16-17 novembre 2007, Esedra, Padova 2009, σ.87-91· Constantinos Svolopoulos, *The Dodecanese question during the Second World War, Greece, Turkey*

τεκταινόμενα κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και με τον καθορισμό των θαλάσσιων συνόρων ανάμεσα στα Δωδεκάνησα και την Τουρκία, ειδικά μετά την ελληνοτουρκική κρίση των Ιμίων το 1997. Εξίσου χρήσιμες μελέτες στο πλαίσιο καλύτερης αντίληψης των ελληνοϊταλικών σχέσεων την περίοδο του Μεσοπολέμου αποτελούν και όσες ασχολούνται με τα γεγονότα της δολοφονίας του στρατηγού Tellini στην Αλβανία και της ακόλουθης προσωρινής κατάληψης της Κέρκυρας από το καθεστώς του Mussolini το 1923, όπως η κλασική μελέτη του Barros¹⁸ αλλά και η πιο πρόσφατη του Παπαφλωράτου¹⁹. Στα πλαίσια εξέτασης των σχέσεων της Ελλάδας με τις Δυνάμεις της Entente την περίοδο 1923-6, στη διατριβή του Finney²⁰, με σημαντική αρχειακή έρευνα σε Μ. Βρετανία και Γαλλία, το Δωδεκανησιακό καταλαμβάνει αξιόλογο μέρος της διατριβής καθώς εξετάζεται και αναλύεται υπό το πρίσμα, κυρίως, των ιταλοβρετανικών σχέσεων την εν λόγω περίοδο. Άλλωστε, η μελέτη της ιστορίας των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων διασταυρώνεται με αυτή της αγγλοκρατούμενης Κύπρου, αφού η ιταλική διπλωματία θα συνδέσει άμεσα τις δύο περιπτώσεις στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων μετά το τέλος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου²¹. Η ερώτηση του Ιταλού Υπουργού των Εξωτερικών Sidney Sonnino προς τον Βενιζέλο λίγο πριν την έναρξη των διαπραγματεύσεων στο Παρίσι το 1919, γιατί η Ελλάδα δεν ζητάει την παραχώρηση της Κύπρου από την Μ. Βρετανία ενώ το πράττει από την Ρώμη για τα Δωδεκάνησα είναι χαρακτηριστική²². Η κοινή μοίρα αρχικά θα καταστεί επίσημη έστω και στην μη επικυρωθείσα τελικά Συνθήκη των Σεβρών τον Αύγουστο του 1920, οπότε η παραχώρηση της Ρόδου στην Ελλάδα θα συναφθεί άμεσα με την ταυτόχρονη παραχώρηση της Κύπρου από την Μ. Βρετανία. Τελικά, η ματαιώση της Συνθήκης των Σεβρών και η διατήρηση της Κύπρου από την Μ. Βρετανία και των Δωδεκανήσων από την Ιταλία μετά την Λωζάνη, θα συνδύσει την μοίρα των δύο αυτών αλύτρωτων εστιών ελληνισμού, οι οποίες θα βρεθούν την περίοδο του Μεσοπολέμου ως αποικιακές κτήσεις της Ρώμης και του Λονδίνου αντίστοιχα. Οι Βρετανοί βέβαια δεν συναινούσαν στην διασύνδεση των δύο

and the Allies, Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, Τόμος 68, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 2013.

¹⁸James Barros, *The Corfu incident of 1923*, Princeton University Press, Princeton 1965· Επίσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και το βιβλίο του J. Barros, *Britain, Greece and the Politics of Sanctions: Ethiopia, 1935-1936*, Royal History Society, London 1982 όπου ανάμεσα σε άλλα, αναφέρει ότι η πολιτική της Ρώμης στα Δωδεκάνησα μετά το 1925 ήταν αυτή της θρησκευτικής αφομοίωσης και του εξιταλισμού. Βλ. Σχετ: Barros, *Britain, Greece*, σ.5-6· Απόπειρα, πάντως ανοιχτού θρησκευτικού προσηλυτισμού του δωδεκανησιακού ελληνισμού τουλάχιστον την περίοδο Lago δεν προκύπτει βέβαια.

¹⁹ Ιωάννης Παπαφλωράτος, *Η Ελληνοϊταλική κρίση του 1923, Το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας*, Σάκκουλας, Αθήνα 2009.

²⁰ Patrick Benedict Finney, *The relations between the Entente Powers and Greece, 1923-6*, School of History, University of Leeds, September 1993, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

²¹ Γιάννης Πικρός, *Ο Βενιζέλος και το κυπριακό ζήτημα*, στο «Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του» (επιμ. Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος), εκδόσεις Φιλιππότη, Αθήνα, 1980, σ.173-308.

²² Nikolaos Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1978, σ.110.

ζητημάτων, αφού θεωρούσαν ότι δεν εφαρμόζαν (στην Κύπρο) «την ακολουθούμενη μέθοδο του δραστικού εξιταλισμού»²³. Η σύναψη των δύο αυτών ζητημάτων έγινε αποδεκτή πλήρως από τις ελληνικές κυβερνήσεις του μεσοπολέμου εξαιτίας υπέρτερων ζητημάτων εθνικής ασφαλείας. Είναι χαρακτηριστική η απάντηση που έδωσε ο πρωθυπουργός Ελ. Βενιζέλος στον αρχηγό της αξιωματικής αντιπολίτευσης Παν. Τσαλδάρη στην Βουλή λίγες μέρες μετά τα Οκτωβριανά στην Κύπρο:

Ο ακοίμητος Εθνικός πόθος των Ελλήνων της Κύπρου μη συγκρατηθείς από πολιτικούς άνδρας της μεγαλονήσου, ως ώφειλεν, εντός των ορίων των νομίμων εκδηλώσεων, ήγαγεν εις παρεκτροπάς, αι οποίαι δεν είναι προωρισμένοι προφανώς να εξυπηρετήσουν τον επιδιωκόμενον σκοπόν [...] Αλλ' επιλαμβάνομαι της ευκαιρίας ταύτης δια να δηλώσω επισημότερον ποια είναι η αντίληψις της παρούσης Κυβερνήσεως, εν σχέσει προς τας εθνικάς διεκδικήσεις όχι μόνον των Κυπρίων, αλλά και των Δωδεκανησίων. Όσο βαθεία και να ευρίσκουν την Ελληνικήν ψυχήν οι εθνικοί πόθοι των Ελλήνων κατοίκων των νήσων τούτων, είναι αδύνατον το Ελληνικόν Κράτος να αναλάβη την υποστήριξιν της πραγματοποιήσεως αυτών, ή να ανεχθή συστηματικάς αντιδράσεις κατά της ησυχίας των νήσων τούτων. Ζωτικά, ζωτικώτατα συμφέροντα της Ελλάδος επιβάλλουν εις αυτήν να διατηρή σχέσεις αδιαταράκτου φιλίας και προς την Μ. Βρετανίαν και προς την γείτονα μας μεγάλην Μεσογειακήν δύναμιν, την Ιταλίαν[...] Έχομεν μάλιστα το δικαίωμα να ζητούμε από τους Έλληνας το γένος κατοίκους να είναι ολιγώτερον εγωισταί. Οφείλουν να πεισθούν ότι επιζητούντες να διαταράξουν τας φιλικάς και αρμονικάς σχέσεις της Ελλάδος προς την Μεγάλην Βρετανίαν και την Ιταλίαν με την παράλογον ελπίδα, ότι θα υποβοηθήσουν ούτω την πραγματοποίησιν των εθνικών των πόθων, τουτους μεν ουδέ κατά κεραίαν θα προαγάγουν, ηδύναντο όμως να προκαλέσουν συμφοράν δια την Ελλάδα, με την οποίαν ζητούν να ταυτίσουν την τύχην των. Αισθάνομαι ότι έχω καθήκον, απευθυνόμενος προς τους ομογενείς κατοίκους των νήσων τούτων, να τους βεβαιώσω ότι, εφόσον αι Μεγάλαι Δυνάμεις, εις την κυριαρχίαν των οποίων υπόκεινται σήμερον, νομίζουν ότι ουσίωδη συμφέροντα των επιβάλλουν την συνέχισιν της επ' αυτών κυριαρχίας των, καμμία δύναμις δεν ημπορεί να κλονίση αυτούς²⁴. (η υπογράμμισή δική μου)

²³ Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις*, σ.173.

²⁴ Επίσημα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Α'-Σύνοδος Δ, 15/11/1931, σ.9.

Η παρόμοια πορεία Δωδεκανήσου και Κύπρου, ως υποκείμενα αποικιακής εκμετάλλευσης και καταπίεσης στη διάρκεια του μεσοπολέμου, καταγράφεται από τον Rappas²⁵ αλλά και ως πεδίο ανταγωνισμού ανάμεσα στις δύο Μ. Δυνάμεις στον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου από την Χυπολία²⁶. Την βρετανική πολιτική της μεταπολεμικής περιόδου 1945-7 σε Κύπρο και Δωδεκάνησα εξετάζει η Γιάγκου²⁷ οπότε οι δύο αυτές αλύτρωτες περιοχές του ελληνισμού βρέθηκαν προσωρινά υπό κοινή βρετανική κατοχή. Σχετικά με τις επαφές ανάμεσα στις δύο αποικιακές Διοικήσεις, υπάρχουν αναφορές στα απομνημονεύματα του Βρετανού Διοικητή Storrs²⁸, ο οποίος μάλιστα αντάλλαξε επίσημες επισκέψεις με τον ομόλογό του και προσωπικό φίλο όπως τον χαρακτηρίζει, Mario Lago το 1927, ενώ αρκετές πληροφορίες σχετικά με την βρετανική αντίληψη για τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα υπάρχουν στον Georgallides²⁹. Σύντομη αναφορά στις επαφές ανάμεσα στα δύο καθεστώτα γίνεται στο 8^ο κεφάλαιο του βιβλίου των Holland και Markides³⁰, όμως κατά κύριο λόγο το εν λόγω κεφάλαιο επικεντρώνεται στην βρετανική πολιτική σε σχέση με τα Δωδεκάνησα της περιόδου 1939-1948. Πάντως, είναι χαρακτηριστικό ότι σε μία αξιολόγηση των δύο καθεστώτων με κριτήριο την ένταση των μέτρων καταπίεσης προς το ελληνικό στοιχείο, ένας Ιταλός διπλωμάτης της περιόδου και ένας Έλληνας δημοσιογράφος φαίνεται να συγκλίνουν στην εικόνα των αφόρητα καταπιεστικών Ιταλών και των πιο ανεκτικών και ήπιων Βρετανών. Ο Ιταλός πρέσβης στην Αθήνα Emmanuelle Grazzi την περίοδο 1939-1940, θεωρεί την κυριαρχία της Αγγλίας στην Κύπρο σαφώς πιο ήπια σε σχέση με αυτήν της χώρας του στα Δωδεκάνησα, έχοντας βέβαια ως μέτρο σύγκρισης την Διοίκηση De Vecchi, η οποία όπως θα δούμε, ήταν όντως ιδιαίτερα σφοδρή στα μέτρα εξιταλισμού που εφάρμοσε³¹. Ο Grazzi διατυπώνει την άποψη ότι η Βρετανία παρείχε στον τοπικό πληθυσμό

²⁵ Alexis Rappas, *Greeks under European colonial rule: national allegiance and imperial loyalty*, «Byzantine and Modern Greek Studies», 2010, n. 2· -, *Gouvernance coloniale en Méditerranée orientale: perspectives croisées italo-britanniques, 1920-1940* στο *Dossier: Recompositions géopolitiques en Méditerranée. Les Méditerranéennes en débat, Cahiers de la Méditerranée*, n.89, Δεκέμβριος 2014, σ.11-21· -, *The transnational formation of Imperial rule on the margins of Europe: British Cyprus and the Italian Dodecanese in the Interwar period*, *European History Quarterly*, 2015, Vol. 45(3) 467–505.

²⁶ Iliá Xypolia, *From Mare nostrum to Insula Nostra: British Colonial Cyprus and the Italian Threat*, *The Roundtable: The Commonwealth Journal of International Affairs*, 2016, vol.105, No. 3· -, *Cultural Propaganda and Plans for a British University in the Near East*, *Mediterranean Quarterly*, 27:3, 2016, σ.88-104.

²⁷ Anastasia Yiangou, *The British in the Levant during the 1940s: The experience of Cyprus and the Dodecanese* στο (edit. Anastasia Yiangou, George Kazamias, Robert Holland) “The Greeks and the British in the Levant, 1800-1960s, Between Empires and Nations, British School at Athens, Modern Greek and Byzantine Studies”, Routledge, 2016, pp.137-149.

²⁸ Ronald Storrs, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, G.P Puntnam’s Sons, New York 1937.

²⁹ Georgios S. Georgallides, *Cyprus and the Governoship of Sir Ronald Storrs: the causes of the 1931 crisis*, Cyprus Research Center, Nicosia 1985.

³⁰ Robert Holland & Diana Markides, *The British and the Hellenes, Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*, Oxford University Press, Oxford 2006, σ.189-90.

³¹ Εμμανουέλε Γκράτσι, *Η αρχή του τέλους, Η επιχείρηση κατά της Ελλάδος*, Πολιτική και Ιστορία 13, Εστία, Αθήνα 2007 (Τρίτη έκδοση), σ.42.

ευρεία αυτονομία και πλήρη ελευθερία χρήσης γλώσσας³² και άσκηση της εθνικής θρησκείας. Την ίδια γνώμη καταθέτει το 1928 ο επί χρόνια Διευθυντής του Γραφείου τύπου της ελληνικής πρεσβείας στην Ρώμη και ανταποκριτής της *Εστίας* στην Ρώμη Ιωάννης Γκίκας. Όπως λέει χαρακτηριστικά:

Οι Δωδεκανήσιοι αντιπαρατηρούν, ότι μεταξύ των δύο περιπτώσεων (Κύπρου και Δωδεκανήσων εννοείται) υπάρχει κολοσσιαία διαφορά δια τον λόγον ότι η Κύπρος όσα έτη και αν παραμείνη υπό την Αγγλικήν κατοχήν θα μείνει πάντοτε Ελληνική, ενώ η Ιταλία επιδιώκει αντιθέτως τον εξιταλισμό των νήσων· ότι οι Κύπριοι έχουν πλήρη ελευθερίαν, ενώ οι Δωδεκανήσιοι τυραννιούνται³³.

Στα τέλη της δεκαετίας του '90 εκδίδεται η πρώτη συστηματική μελέτη σχετικά με την ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα από τον Τσιρπανλή³⁴ με σημαντική για την εποχή αρχειακή έρευνα³⁵. Αποτελεί σαφώς ένα έργο αναφοράς της περιόδου καθώς αποπειράται να κατατοπίσει κατ' αρχήν τον αναγνώστη για όλες τις πτυχές της ιταλικής κατοχής στα Δωδεκάνησα- διπλωματική, πολιτική, οικονομική, στρατιωτική, θρησκευτική, πολιτισμική, εκπαιδευτική- με ως το επί πλείστον έγκυρα συμπεράσματα. Σαφώς το συγκεκριμένο έργο μπορεί να αποτελέσει το έναυσμα και τη βάση για κάθε ερευνητή για περαιτέρω εμβάθυνση σχετικά με την ιστορία των Δωδεκανήσων την περίοδο της Ιταλοκρατίας. Παράλληλα, σημαντικός αρωγός για τον ερευνητή σχετικά με την ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα αποτελεί το βιβλίο των Διβάνη, Κωνσταντοπούλου με παράθεση σειράς εγγράφων από το ιστορικό και διπλωματικό αρχείο του ελληνικού υπουργείου των Εξωτερικών από όλη την συγκεκριμένη περίοδο, αλλά κυρίως μετά το 1940³⁶. Από την πλευρά της διεθνούς βιβλιογραφίας, κανένας ερευνητής της περιόδου δεν μπορεί να αγνοήσει το έργο του καθηγητή Νεοελληνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Padova Massimo Peri. Τόσο η έκδοση των πρακτικών του διεθνούς συνεδρίου με θέμα «La politica culturale del fascismo nel Dodecaneso»³⁷, που έλαβε χώρα στο Πανεπιστήμιο της Padova το 2007, αλλά και ειδικά, η ψηφιοποίηση, υπό την επιστημονική επιμέλεια του καθηγητή Peri, του μεγαλύτερου μέρους του επίσημου οργάνου της ιταλικής Διοίκησης στα Δωδεκάνησα, της εφημερίδας

³² Βέβαια η Αντιγόνη Ηρακλείδου στο *Imperial Control in Cyprus: Education and Political Manipulation in the British Empire*, I. B. Tauris, London 2017 διαψεύδει πλήρως αυτήν την άποψη ειδικά για την περίοδο μετά το 1931.

³³ Ιωάννης. Ε. Γκίκας, *Ο Μουσολίνι και η Ελλάδα*, Πολιτική και Ιστορία τ.20, Εστία, 1982, σ.147.

³⁴ Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943, Αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος*, Ρόδος, 1998.

³⁵ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943*, σ.17.

³⁶ Φωτεινή Κωνσταντοπούλου, Λένα Διβάνη, *Δωδεκάνησος. Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση*, Υπουργείο των Εξωτερικών, Καστανιώτης, Αθήνα 1997.

³⁷ Massimo Peri (a cura di), *La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso*. Atti del Convegno – Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, Padova 2009.

*Messaggero di Rodi*³⁸, συνιστούν ιδιαίτερος πολύτιμα εργαλεία για την έρευνα της ιστορίας των Δωδεκανήσων. Ακολούθως, την πλευρά του ιταλικού Γενικού Επιτελείου Στρατού και συνολικά των ιταλικών ένοπλων δυνάμεων σχετικά με την παρουσία τους στα Δωδεκάνησα παρουσιάζει το βιβλίο της Pasqualini³⁹, ενώ στον Cecini⁴⁰ καταγράφεται η αξιοσημείωτη παρουσία του Σώματος της Οικονομικής Αστυνομίας στα Δωδεκάνησα την εν λόγω περίοδο. Το βιβλίο του Groselli⁴¹ εκθέτει τις εμπειρίες και τον τρόπο διαβίωσης και συνύπαρξης των Ιταλών εποίκων στον αγροτικό οικισμό Campochiario της Ρόδου⁴² που ίδρυσε ο Lago το 1935 στα πλαίσια εποίκισμού και ενίσχυσης του ιταλικού στοιχείου. Ιδιαίτερη και πολύπλευρη επίσης πληροφόρηση σχετικά με την ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα αποτελεί και ο Γεωϊστορικός Άτλαντας υπό την επιμέλεια της Petrucci⁴³. Πρόκειται για έναν συλλογικό τόμο με ενδιαφέρουσες προσεγγίσεις όπως το κομμάτι της ίδιας της Petrucci για τις αποικιοκρατικές πρακτικές των Ιταλών, αναφερόμενη κυρίως στις οικονομικές πρωτοβουλίες τους στην πόλη της Ρόδου⁴⁴ ή της Masetti⁴⁵ για την συμβολή της Ιταλικής Γεωγραφικής Εταιρείας με τις αποστολές της στην Ανατολική Μεσόγειο ως προπομπός της ιταλικής εξάπλωσης στην περιοχή. Επίσης, όσον αφορά την ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα έργο αναφοράς με ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα αποτελεί αναμφισβήτητο τρίτομο έργο του Luca Pignataro, ο οποίος φαίνεται ότι έχει ασχοληθεί συστηματικά, μεθοδικά και επί μακρόν με το θέμα⁴⁶. Επιπλέον, σημαντική συνεισφορά στην μελέτη των Δωδεκανήσων της εν λόγω περιόδου αποτελούν οι διδακτορικές διατριβές των Aloï⁴⁷, MacGuire⁴⁸ και Espinoza⁴⁹ καθώς εστιάζουν η κάθε μια σε διαφορετικές πλευρές της

³⁸ Ο σχετικός ιστότοπος είναι ο εξής: <https://www.messaggerorodi.beniculturali.unipd.it/>.

³⁹ Maria Gabriella Pasqualini, *L' Esercito Italiano nel Dodecaneso 1912-1943, Speranze e realta*, Stato Maggiore Dell' Esercito Ufficio Storico, Ρώμη 1999.

⁴⁰ Giovanni Cecini, *La Guardia di Finanza nelle isole italiane dell' Egeo 1912-1945*, Museo Storico della Guardia di Finanza / Gangemi Editore, Roma 2014.

⁴¹ Renzo Maria Grosselli, *Gli uomini del legno sull' isola delle rose, la vicenda storica del villaggio di Campochiario a Rodi 1935-1947*, Curcu & Genovese, Trento 2012.

⁴² Το *Campochiario* ήταν κοντά στο σημερινό χωριό Αγ. Ελεούσα στους πρόποδες του Προφήτη Ηλία. Σήμερα είναι εγκαταλελειμμένο.

⁴³ Marcella Arca Petrucci (επιμ), *Restituiamo la Storia, Atlante Geostorico di Rodi. Territorialità, attori, pratiche e rappresentazioni (1912-1947), Per un geografia del colonialismo italiano*, Gangemi Editore, 2010

⁴⁴ Marcella Arca Petrucci, *La città di Rodi, tra logiche coloniali e risposte autoctone*, στο (επιμ. M.A.Petrucci) *Restituiamo la Storia*, σ.124-147.

⁴⁵ Carla Masetti, *Il contributo della Società Geografica Italiana alla conoscenza delle Sporadi meridionali e dell' isola di Rodi. Le missioni espolative di Lamberto Vannutelli (1906) e di Alessandro Martelli (1912)*, στο (επιμ. M.A.Petrucci) *Restituiamo la Storia*, σ.182-203. Είναι χαρακτηριστικό ότι πρόεδρος της Ιταλικής Γεωγραφικής Εταιρείας το 1906 έγινε ο μελλοντικός Υπουργός των Εξωτερικών Antonino di SanGiuliano.

⁴⁶ Luca Pignataro, *Il Dodecaneso italiano, 1912-1947: I lineamenti giuridici, l'occupazione iniziale, 1912-1922*, Solfanelli, 2011. -, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-Il Governo di Mario Lago*, Solfanelli, 2013 και -, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, III De Vecchi, Guerra e Dopoguerra 1936-1947/50*, Solfanelli 2018

⁴⁷ Virginia Aloï, *Rodi: Un Posto al Sole? L' identità territoriale dell' isola sotto i governatori civili di Mario Lago e Cesare De Vecchi (1923-1940)*, Università Roma Tre, Dipartimento di Studi Storici, Geografici e Antropologici, Roma 2007, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

⁴⁸ Valerie McGuire, *Fascism 's Mediterranean empire: Italian Occupation and Governance in the Dodecanese Islands(1912-1943)*, Department of Italian Studies, New York University, 2013, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

πολιτικής των ιταλικών αρχών στα Δωδεκάνησα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η προσπάθεια απόπειρας τεκμηρίωσης του Espinoza για το όραμα του Lago να μετατρέψει την Δωδεκανησιακή νεολαία και τις επερχόμενες γενιές, δίκην εργαστηρίου, σε δίγλωσσους (ομιλούντες την ιταλική και την ελληνική ή την τουρκική) ΙταλοΛεβαντίνους, οι οποίοι θα αναλάμβαναν την οικονομική και πολιτισμική διείσδυση της Ιταλίας στην Ανατολή⁵⁰. Επίσης, σημαντικό είναι το έργο των Clementi και Toliou με αξιοσημείωτη αρχαιολογική έρευνα για την τραγική πορεία της εβραϊκής κοινότητας της Ρόδου την περίοδο 1938-1948⁵¹. Σχετικά με την πορεία της πολυάριθμης εβραϊκής κοινότητας της Ρόδου σαφώς είναι χρήσιμα τα βιβλία των εβραϊκής καταγωγής Shachar⁵², που έζησε την περίοδο της Ιταλικής κυριαρχίας των Δωδεκανήσων και Menascé⁵³, η οποία γεννήθηκε στην Ρόδο αν και σε πολύ μικρή ηλικία μετεγκαταστάθηκε στην Ιταλία. Πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα σαφώς εξάγονται και από το έργο του Doumanis⁵⁴, ο οποίος εφαρμόζοντας τις αρχές της προφορικής ιστορίας διενήργησε επιτόπιες προφορικές συνεντεύξεις σε 46 Δωδεκανήσιους την δεκαετία του '90 για το πώς βίωσαν οι ίδιοι ως έφηβοι και νέοι ενήλικες την περίοδο της Ιταλοκρατίας. Το συμπέρασμα από αυτές τις συνεντεύξεις ήταν ότι στην συλλογική μνήμη Δωδεκανησίων η περίοδος Lago (1923-1936) έχει αποτυπωθεί ως ένα διάστημα που δεν υφίστατο ιδιαίτερη καταπίεση και έχει διαμορφωθεί μία εν γένει θετική άποψη για τον τρόπο πολιτικής του Lago, αλλά και του ίδιου ως προσώπου. Ο Doumanis εξήγαγε το συμπέρασμα ότι η όποια αντίδραση στην πολιτική του Lago προήλθε κυρίως από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα και την αστική τάξη των μορφωμένων Δωδεκανησίων με υψηλό βιοτικό επίπεδο, ενώ αντίθετα τα κατώτερα στρώματα έδειξαν αδιαφορία ή είδαν την ευκαιρία να μάθουν μία ξένη γλώσσα⁵⁵. Από την άλλη πλευρά βέβαια, όπως δείχνουν αρχαιολογικές μαρτυρίες αλλά και δημοσιεύματα του τύπου της εποχής που παρατίθενται παρακάτω, η οικονομική δυσπραγία στην καθημερινότητα των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα, ακόμη και πριν το ξέσπασμα της Κρίσης του 1929, ήταν ιδιαίτερα έντονη, οι διαμαρτυρίες προς όλες τις κατευθύνσεις από

⁴⁹ Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*.

⁵⁰ Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*, σ.225-9

⁵¹ Marco Clementi & Eirini Toliou, *Gli ultimi ebrei di Rodi. Leggi razziali e deportazioni nel Dodecaneso italiano 1938-1948*, Derive Approdi, Roma 2015.

⁵² Nathan Shachar, *The Lost Worlds of Rhodes: Greeks, Italians, Jews and Turks Between Tradition and Modernity*, Sussex Academic Press, 2013.

⁵³ Esther Fintz Menascé, *Gli Ebrei a Rodi, Storia di un' antica comunità annientata dai nazisti*, Guerini e Associati, Milano 1992· —, *Gli ebrei di Rodi sotto il Tricolore. Ebrei Italiani ignorati dalla storia: una presentazione fotografica* στο (a cura di M. Peri) «La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso». Atti del Convegno – Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, Padova 2009, σ.151-216.

⁵⁴ Nicholas Doumanis, *Myth and Memory in the Mediterranean, Remembering Fascism's Empire*, MacMillan Press, London 1997· Να σημειωθεί ότι ο Doumanis, ακαδημαϊκός στο πανεπιστήμιο της Νέας Νότιας Ουαλίας, είναι απόγονος Δωδεκανησίων μεταναστών.

⁵⁵ Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και η Barberani για τους κατοίκους του Καστελλόριζου, στο οποίο διεξήγαγε και εκείνη προφορικές συνεντεύξεις. Βλ.Σχετ:Silvia Barberani, *L' occupazione italiana a Kastellorizo: memorie e contromemorie* στο M. Peri (a cura di), *La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso. Atti del Convegno – Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, Padova 2009, σσ.33-50.*

την Δωδεκανησιακή Διασπορά για την καταπίεση του ελληνικού στοιχείου στα Δωδεκάνησα ήταν συνεχείς και αμείωτες, ενώ και ο δημογραφικός δείκτης σε ορισμένα νησιά όπως στην Κάλυμνο, την Σύμη, τη Χάλκη, το Καστελλόριζο, στην Νίσυρο, στην Κάσο δείχνει προοδευτική απομείωση πληθυσμού⁵⁶. Συνεπώς εγείρονται ερωτήματα για το αν το πέρασμα του χρόνου έχει εξασθενήσει την ανάκληση των γεγονότων στη σωστή τους διάσταση ή ενδεχομένως έχει δράσει εξωραϊστικά και εξιδανικευτικά στην μνήμη αυτών των ανθρώπων⁵⁷. Με άλλα λόγια θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι τόσο οι γραπτές όσο και οι προφορικές πηγές εκφράζουν μια κοινωνική πρόσληψη των γεγονότων, κάτι που ο ερευνητής οφείλει να λαμβάνει υπόψη του, κατά την αξιολόγηση της αξιοπιστίας τους⁵⁸. Ενδεχομένως, οι προφορικές μαρτυρίες ως ένα συμπληρωματικό εργαλείο για την ανασύσταση του παρελθόντος σε συνδυασμό με αρχειακή τεκμηρίωση και περαιτέρω επαλήθευση από σύγχρονες πηγές να αποτελεί μία πιο καλή προσέγγιση⁵⁹. Επίσης, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι σχεδόν για όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου όλες οι ελληνικές κυβερνήσεις θα θέσουν ως προτεραιότητα την διατήρηση φιλικών σχέσεων με το Μουσολινικό καθεστώς με αποτέλεσμα η κατά τον Guariglia «σφοδρή εξιταλιστική δράση»⁶⁰ των ιταλικών αρχών στα νησιά να παραμερίζεται. Αντίθετα, οι καταγεγραμμένες μαρτυρίες στο έργο του Doumanis για την περίοδο της Διοίκησης De Vecchi ήταν εξόχως «καταγγελτικές» αφού στην μνήμη των συνεντευξιζόμενων η σύντομη θητεία του (1936-1940) έχει συνδεθεί με την απόπειρα απότομης εκρίζωσης της ελληνικής γλώσσας με το κλείσιμο σχολείων, του βίαιου εκφασισμού τους και μίας αφόρητης καταπίεσης σε όλες τις εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής. Σε αυτήν την περίπτωση πάντως η συλλογική μνήμη

⁵⁶ Σωτήριος Ι. Αγαπητίδης, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, Κεντρική Δωδεκανησιακή Επιτροπή, Αθήνα 1946, σ.10.

⁵⁷ Για παράδειγμα ο Grosselli αναφέρει ότι υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες σε προφορικές συνεντεύξεις, ανάμεσα στις οποίες και του Έλληνα Μανώλη Αλαφάκη, που δηλώνεται από τους συνεντευξιζόμενους ότι θυμούνται με βεβαιότητα ότι ο Mussolini έχει επισκεφθεί την Ρόδο, ενώ είναι γνωστό ότι ποτέ δεν τα επισκέφθηκε. Βλ.Σχετ: Grosselli, *Gli uomini del legno sull' isola delle rose*, σ.108. Σε μεταγενέστερο σημείο της διατριβής γίνεται αντιπαραβολή της μαρτυρίας ενός από τους 46 Δωδεκανησίους που πήρε συνέντευξη ο Doumanis, του δασκάλου Γεώργιου Κουλιανού από την Ασφενδιού της Κω, με στοιχεία από τον Τύπο της εποχής, αλλά και την κείμενη νομοθεσία και εξακριβώνεται ότι υπάρχουν αρκετές ανακρίβειες σε όσα είχε αναφέρει ο Κουλιανός στην συνέντευξη.

⁵⁸ P. Thomson, *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική Ιστορία*, (επιμ. Κ. Μπάδα, Ρ.Β. Μπούσχοτεν), Πλέθρον, 2002.

⁵⁹ Με αυτό τον τρόπο χρησιμοποιεί τις προφορικές πηγές και ο Κουντούρης στην διατριβή του. Βλ.Σχετ: Αναστάσιος Κουντούρης, *Η εκπαίδευση στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα μέσα από το πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας. Το παράδειγμα της Καλύμνου (1912-1943)*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Ρόδος 2011, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, σ.23.

⁶⁰ Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο βετεράνος και πολύπειρος Ιταλός διπλωμάτης όλης της περιόδου του Μεσοπολέμου R. Guariglia, επικεφαλής του Τμήματος Βόρειας Αφρικής και Εγγύς Ανατολής του Ιταλικού ΥΠΕΞ: «Στον χώρο της Μεσογείου οι σχέσεις μας εμφανίζονταν αρκετά καλές, παρά τις αφελείς επεκτατικές διακηρύξεις μας προς την Ανατολή τις οποίες συχνά στήριζε ο ιταλικός τύπος· και διατηρούσαμε καλές σχέσεις με την Ελλάδα παρά την ανάμνηση του γεγονότος της Κέρκυρας και της σφοδρής πολιτικής εξιταλισμού που εφαρμόζαμε στα Δωδεκάνησα». Βλ.Σχετ: R.Guariglia, *La diplomatie difficile Mémoires 1922-1946*,(traduit de l' italien par Louis Bonalumi), Librairie Plon, Paris 1955, σ. 23.

φαίνεται να επιβεβαιώνει πλήρως την σφοδρότητα και την σκληρότητα των μέτρων που ελήφθησαν από τον De Vecchi στα Δωδεκάνησα. Το γεγονός ότι απουσιάζει εντελώς η αρχειακή έρευνα από το έργο του Doumanis και ότι η βιβλιογραφία είναι σχετικά περιορισμένη, όπως τονίζει ορθά ο Τσιρπανλής⁶¹ αποτελούν σαφώς ερευνητικά μειονεκτήματα, όμως δεν μπορεί κάποιος να απορρίψει συνολικά το συγκεκριμένο έργο⁶². Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και ένα αρκετά ενδιαφέρον άρθρο των Doumanis και Pappas σχετικά με τις σοβαρές ταραχές και διαμαρτυρίες⁶³ που συνέβησαν στο Καστελλόριζο το 1934⁶⁴. Για τους αρθρογράφους δεν συνέβη μία εξέγερση εθνικοπατριωτικού χαρακτήρα εναντίον των ιταλικών αρχών, όπως είναι το βασικό αφήγημα αρκετών τοπικών ιστορικών⁶⁵, αλλά ήταν μία λαϊκή αντίδραση περισσότερο με κοινωνικοπολιτικά χαρακτηριστικά προς το πρόσωπο του τότε δημάρχου Ι. Λακερδής. Οι συγγραφείς του άρθρου μέσα από προφορικές συνεντεύξεις σε Καστελλοριζίους καταγράφουν ότι υπέβησαν σοβαρές εσωτερικές διαιρέσεις στην τοπική κοινωνία, οι οποίες οξύνθηκαν και κλιμακώθηκαν σε σημείο σύγκρουσης ως αποτέλεσμα της παρατεταμένης οικονομικής κρίσης που μάστιζε το νησί⁶⁶ αλλά και εξαιτίας της καιροσκοπικής παρουσίας του δημάρχου Ι. Λακερδής.

Όσον αφορά τις εργασίες που ερευνούν αμιγώς την εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα σημείο αναφοράς ασφαλώς αποτελεί το σύντομο και εισαγωγικό στο θέμα

⁶¹ Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Η εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα (1912- 1943)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2007, σ.35.

⁶² Στις αφηγήσεις ζωής που συγκεντρώνονται με τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας συμπλέκονται το ιδιωτικό και το δημόσιο, το πραγματικό με το φανταστικό, οι κοινωνικές δεσμεύσεις με τα περιθώρια των προσωπικών επιλογών, η μνήμη και η ιστορική ερμηνεία. Η προφορική μαρτυρία εμπλέκει την προφορική παράδοση (παροιμίες, τραγούδια κλπ) με την αναπόληση προσωπικών εμπειριών. Πολλές φορές εμπλέκει μια επινοημένη παράδοση, η οποία μπορεί να αποτελέσει χρήσιμη πηγή πληροφοριών αρκεί να γνωρίζουμε τότε και κάτω από ποιες περιστάσεις επινοήθηκε και πώς να την χρησιμοποιήσουμε. Λόγω αυτών των ιδιοτήτων της μνήμης και, κυρίως, της δημιουργίας τους μέσα από τη διάδραση ερευνητή και πληροφορητή, αμφισβητείται η αξιοπιστία και η αυθεντικότητα των προφορικών μαρτυριών. Ο προφορικός λόγος είναι ρευστός και συχνά ανακριβής. Ωστόσο, οι περισσότεροι ιστορικοί δέχονται ότι η προσφυγή στις προσωπικές μαρτυρίες αποτελεί έναν από τους τρόπους αναζήτησης πληροφοριών, κυρίως όσων είναι δύσκολο ή αδύνατο να αντληθούν από άλλες πηγές. Χρησιμοποιούνται συχνά και με γόνιμους τρόπους συμπληρωματικά και διορθωτικά σε σχέση με τις γραπτές πηγές. (η υπογράμμιση δική μου). Βλ. Σχετ: Γεώργιος Λεοντσίνης, Μαρία Ρεπούση, *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, 2001

⁶³ Αυτές έχουν μείνει στην συλλογική μνήμη ως «Μουζάχρες».

⁶⁴ Doumanis, Nicholas and Nicholas G Pappas. *Grand History in Small Places: Social Protest on Castellorizo (1934)*. "Journal of Modern Greek Studies", vol. 15 no. 1, 1997, p. 103-123. Project MUSE.

⁶⁵ Κώστας Τσαλαχούρης, *Μουζάχρες: Η τρίμηνη αναταραχή το 1934 στο Καστελλόριζο και ο ρόλος του Ι. Λακερδής*, Ρόδος 1991.

⁶⁶ Οι οικονομικές αντοχές των Καστελλοριζίων δοκιμάστηκαν ιδιαίτερα μετά την παραχώρηση στην Τουρκία το 1931 παρακείμενων νησίδων, τις οποίες οι νησιώτες χρησιμοποιούσαν ως βοσκοτόπους ως τότε. Αυτό σε συνδυασμό με την εγκατάσταση του δημάρχου Λακερδής στην Ρόδο, όπου είχε δραστηριοποιηθεί σε επιχείρηση λεωφορείων κατόπιν παραχώρησης των ιταλικών αρχών εντέτεινε την δυσανεμία εναντίον του. Η αύξηση των δασμών στα εισαγόμενα αγαθά στο τέλος του 1933 πυροδότησε την εξέγερση Μουζάχρες στις αρχές του 1934, οπότε και εκδιώχθηκε ο Λακερδής από το πόστο του. Βλ. Σχετ: Ν. Παπαναστασίου & Νικόλαος Βογιατζής, *Στην άκρη του Αιγαίου Καστελλόριζο, 1890-1948*, Ελληνικό Ίδρυμα Ιστορικών Μελετών, Αθήνα 2015, σ.69.

βιβλίο του Τσιρπανλή⁶⁷, το οποίο μπορεί να αποτελέσει έναν εισαγωγικό και κατευθυντήριο οδηγό για οποιονδήποτε μελετητή της περιόδου. Στην συνέχεια θα πρέπει να αναφερθούν οι διατριβές των Κιρκή⁶⁸, Κουντούρη⁶⁹, Παπαδόπουλου⁷⁰, οι οποίες από την σκοπιά της Κοινωνιολογίας της Εκπαίδευσης⁷¹ αλλά και με εφαρμογή ιστορικής έρευνας εξετάζουν τα μέτρα εξιταλισμού που έλαβε η Ιταλική Διοίκηση στα Δωδεκάνησα και το πώς αυτά εφαρμόστηκαν στην υπό εξέταση περίοδο και στον τόπο που έχουν ως πεδίο αναφοράς η κάθεμια. Στην διατριβή του Παπαδόπουλου τεκμηριώνεται με πειστικότητα η συμβολή του Μητροπολίτη Απόστολου στην προώθηση των εκπαιδευτικών ζητημάτων την περίοδο που εξετάζει ο συγγραφέας, δηλαδή από το 1912 έως και το 1920. Συστηματικός ερευνητής των εκπαιδευτικών ζητημάτων της Δωδεκανήσου κατά την ιταλοκρατία είναι και ο καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου Αν. Κοντάκος⁷² με δημοσιεύσεις στο θέμα, αλλά και όντας ο ίδιος επιβλέπων καθηγητής σε διατριβές και μεταπτυχιακές εργασίες με σχετικό περιεχόμενο. Σχετικά με τα εκπαιδευτικά ζητήματα της Ρόδου σαφώς είναι χρήσιμα τα βιβλία του Βεργωτή⁷³, ο οποίος έχει αξιοποιήσει το αρχείο της Δημογεροντίας Ρόδου αλλά και των Κλαδάκη-Μενεμενλή και Φρέρη⁷⁴ όπου και αναδεικνύονται διάφορες πλευρές της εκπαιδευτικής πολιτικής των Ιταλών στα Δωδεκάνησα. Επιπλέον, η διατριβή του Μαυρίδη⁷⁵,

⁶⁷ Τσιρπανλής, *Εκπαιδευτική Πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα*.

⁶⁸ Πανορμίτης Κιρκής, *Συμβολή στην Ιστορία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Κάλυμνο κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας 1912-1945*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Ιωάννινα 2004, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

⁶⁹ Κουντούρης, *Η εκπαίδευση στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα*.

⁷⁰ Σταύρος Παπαδόπουλος, *Η εκπαίδευση κατά την πρώτη περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912-1920). Το παράδειγμα της πόλης της Ρόδου*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα των Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Ρόδος 2011, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Στην εκπαίδευση των Δωδεκανήσων την περίοδο De Vecchi αναφέρεται και το: Στ. Παπαδόπουλος, *Τα Κατηχητικά Σχολεία στη Ρόδο την περίοδο 1947-1945*, Εκδόσεις Τέχνη, Ρόδος 2015.

⁷¹ Και οι τρεις αυτές διατριβές έχουν εκπονηθεί σε πανεπιστημιακά τμήματα Αγωγής

⁷² Ενδεικτικά αναφέρονται: Αναστάσιος Κοντάκος & Σταύρος Παπαδόπουλος, *Εικόνες και όψεις της Ενσωμάτωσης της Δωδεκανήσου*, Διεθνές Κέντρο Συγγραφέων και Μεταφραστών Ρόδου, Ρόδος 2009; Αναστάσιος Κοντάκος & Αναστάσιος Κουντούρης, *Αλυτρωτισμός-Θρησκεία-Εκπαίδευση:Κάλυμνος 1935-37*, Διαθέσιμο στο Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Πατρών <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/kontakos-kountouris.htm>.

Αναστάσιος Κοντάκος & Σταύρος Παπαδόπουλος, *Η εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα μετά την Ενσωμάτωση 1947-1950*, Διαθέσιμο στο Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Πατρών: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/kontakos_papadopoulos.htm

⁷³ Γεώργιος Βεργωτής, *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*, εκδόσεις Δ.Ι.ΚΕ.Μ.ΜΕ., Ρόδος, 1997 και -, *Η εκπαίδευση εις την νήσον Ρόδο*, Αθήνα, 1972.

⁷⁴ Φ. Κλαδάκη-Μενεμενλή & Τιμόθεος Φρέρης, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου 1889-1989*, Δήμος Ροδίων, Σύρος 2002 .

⁷⁵ Ανδρέας Μαυρίδης, *Η Ρόδος από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι την εθνική ολοκλήρωση(1912-1946). Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος (1913-1946), Εκκλησία και Εκπαίδευση*, Θεολογική Σχολή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Σχετικά με την προσωπικότητα του Απόστολου αλλά και γενικότερα για την εκκλησιαστική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα καλύπτουν το θέμα και οι εξής μελέτες: Buonaiuti, *La politica religiosa*. Κώστας Τσαλαχούρης, *Το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου 1924-1929*, Αθήνα 1992. Αναστάσιος Κ. Βαβούσκος, *Το Εκκλησιαστικό καθεστώς της Δωδεκανήσου (1912-2005)*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2005. Μανώλης Παπαϊωάννου, *Ρόδος και Νεότερα Κείμενα*. [αρ.] 8: *Η Εκκλησία της Δωδεκανήσου κατά την Ιταλοκρατία, το Αυτοκέφαλο*. Ρόδος, 1997. Κυριάκος Ι. Φίνας, *Απόστολος Τρύφωνος Μητροπολίτης Ρόδου (1913-1946)-Εκατό χρόνια από την επιψηφισή του-*, εκδόσεις Κάμειρος, Αθήνα 2013.

στην οποία περιγράφεται η ζωή και το έργο του Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου Τρύφωνος, του οποίου η μακρόχρονη Ποιμαντορία στα νησιά (1913-1947) σφράγισε ασφαλώς την ιστορία τους, περιέχει αρκετές πληροφορίες για την στάση του Ιεράρχη σε σχέση με τα εκπαιδευτικά ζητήματα των νήσων. Η συμπερίληψη στην έρευνα του Μαυρίδη εγγράφων από το αρχείο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κων/λεως, ανάμεσα σε άλλα, αποτελεί σαφώς μία σημαντική πτυχή για την συνολικότερη αποτίμηση της εξαιρετικά αμφιλεγόμενης προσωπικότητας του Αποστόλου, ειδικά στο θέμα της απόπειρας των Ιταλών να εγκαθιδρύσουν Αυτοκέφαλη Δωδεκανησιακή Εκκλησία. Επιπρόσθετα, αξίζει να αναφερθεί και η διατριβή της Δρακούλη⁷⁶ στην οποία η ερευνήτρια εκτός του ότι έχει ένα τεκμηριωμένο θεωρητικό υπόβαθρο, εισφέρει στην έρευνα έναν αναλυτικό κατάλογο σχολικών εγχειριδίων και βοηθημάτων που χρησιμοποίησαν οι Ιταλοί στα σχολεία των Δωδεκανήσων. Σχετικά με την εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα εκτενής αναφορά ειδικά για την περίοδο του Lago γίνεται στον 2^ο τόμο του Pignataro⁷⁷, όπου παρατίθενται αναλυτικά οι σημαντικότερες νομοθετικές πρωτοβουλίες του Ιταλού Διοικητή όσο και μία πληθώρα παραδειγμάτων –αναφορές ως επί το πλείστον από τους Ιταλούς αξιωματούχους της Διοίκησης σε κάθε νησί ή караμπινιέρους⁷⁸- εφαρμογής σε διάφορα νησιά του νέου εκπαιδευτικού κανονισμού της 1/1/1926 που εισήγαγε ο Lago. Επιπλέον, θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι ο 2^{ος} τόμος του έργου αυτού έχει κέντρο αναφοράς το πρόσωπο του Mario Lago, για τον οποίο όπως θα δούμε παρακάτω, η σκιαγράφηση που κάνει ο Ιταλός ερευνητής είναι αυτή της πατρικής φιγούρας προς προστατευόμενους, της εφαρμογής εκ μέρους του ενός εκσυγχρονιστικού προγράμματος ενός σύγχρονου κράτους όπως η Ιταλία προς έναν «λιγότερο ανεπτυγμένο λαό». Παράλληλα, ο Ιταλός ερευνητής αξιολογεί απολύτως θετικά και αξιοποιεί τα ευρήματα της έρευνας του Doumanis που εκτέθηκαν παραπάνω. Ενδεχομένως, σχηματίζει κάποιος την εντύπωση ότι ο Pignataro προσπαθεί να επιβεβαιώσει με την αρχειακή του έρευνα τα πορίσματα των προφορικών μαρτυριών του Doumanis. Συνεπώς, στις κρίσεις και στην αποτίμηση ορισμένων γεγονότων -όχι στην ακρίβειά τους- να υπήρχε ήδη μια διαμορφωμένη άποψη. Ένα σαφώς μεθοδολογικό μειονέκτημα στο συγκεκριμένο μέρος του 2^{ου} τόμου που αφορά τα σχολεία των Ελλήνων⁷⁹ αποτελεί η

⁷⁶ Αθανασία Γ. Δρακούλη, *Η διδασκαλία της Ιταλικής Γλώσσας στην ελληνική δημόσια εκπαίδευση, 1830-1950*, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2018, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή.

⁷⁷ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, Governo di Mario Lago*.

⁷⁸ Αστυνομικά καθήκοντα στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα είχε το τοπικό απόσπασμα του σώματος των Carabinieri και το ημιστρατιωτικό σώμα της Guardia di Finanza (Οικονομική Αστυνομία) για το οποίο λόγος έγινε παραπάνω. Επίσης, σε έκτακτες περιστάσεις η ιταλική Διοίκηση χρησιμοποιούσε και την Forza Armata, δηλαδή τις ένοπλες δυνάμεις του ιταλικού στρατού (το 9^ο Σύνταγμα Πεζικού Regina) που έδρευε στη Ρόδο, όπως για παράδειγμα το 1934 στην Κάλυμνο οπότε και κηρύχθηκε στρατιωτικός νόμος στο νησί λόγω κοινωνικών αναταραχών.

⁷⁹ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, Mario Lago*, σ.425-523.

απουσία οποιασδήποτε παραπομπής σε ελληνικές πηγές ή ελληνική βιβλιογραφία⁸⁰, αφού οι πηγές του είναι τα ΓΑΚ της Ρόδου, δηλαδή το αρχείο της Ιταλικής Διοίκησης και το ιταλικό ΥΠΕΞ. Συνεπώς ο αναγνώστης θα πρέπει να έχει υπόψη ότι στο βιβλίο του Pignataro παρουσιάζεται και ερμηνεύεται αποκλειστικά η ιταλική οπτική.

Στη συνέχεια, σχετικά με την γλωσσική πολιτική και την πολιτική ιθαγένειας των Ιταλών στα Δωδεκάνησα, μπορεί να αντληθούν χρήσιμες πληροφορίες από τον συλλογικό τόμο των Γεωργαλίδου και Τσιτσελίκη⁸¹ όπως για παράδειγμα από το άρθρο του Μπαλτσιώτη⁸². Ιδιαίτερα χρήσιμες πηγές σχετικά με την περίοδο της ιταλοκρατίας και ειδικά για την εκπαίδευση, από τις οποίες ο προσεκτικός ερευνητής μπορεί να αντλήσει μία πληθώρα πληροφοριών, αποτελούν οι εκδόσεις ιστορικού, λαογραφικού, φιλολογικού ενδιαφέροντος σε τοπικό επίπεδο όπως για παράδειγμα οι πολυάριθμοι συλλογικοί τόμοι των Δωδεκανησιακών, Κωακών, Καλυμνιακών, Νισυριακών χρονικών. Επίσης, στο ίδιο πλαίσιο σημαντική συμβολή στην ιστορία των Δωδεκανήσων αποτελούν τα έργα του δημοσιογράφου Κώστα Τσαλαχούρη⁸³ όπως άλλωστε και η πλούσια αρθρογραφία του στην *Ροδιακή*, αλλά και οι τόμοι του δικηγόρου Μαν. Παπαϊωάννου⁸⁴. Ιδιαίτερα συστηματική εργασία και μελέτη των πηγών έχει γίνει και από τον Κογιόπουλο όσον αφορά την πτυχή της οργάνωσης στις δομές υγείας και της παροχής ιατρικών υπηρεσιών στα Δωδεκάνησα στην εν λόγω περίοδο⁸⁵.

1.1.2 ΠΡΩΤΟΤΥΠΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ-ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟ ΓΝΩΣΤΙΚΟ ΠΕΔΙΟ

Μετά την επισκόπηση της επιλεγμένης βιβλιογραφίας, κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν οι βασικοί ερευνητικοί άξονες της παρούσας διατριβής με σκοπό να τεκμηριωθούν με

⁸⁰ Αποψη του γράφοντος είναι ότι οποιαδήποτε εργασία που έχει να κάνει με την ιταλική κατοχή στα Δωδεκάνησα δεν γίνεται να αγνοήσει το ογκώδες έργο του Pignataro, αλλά όσον αφορά τα συμπεράσματά του σαφώς θα μπορούσε να είναι πιο επιφυλακτικός.

⁸¹ Μαριάνθη Γεωργαλίδου & Κων/νος Τσιτσελίκη, *Γλωσσική ετερότητα στην Δωδεκάνησο του 20^{ου} Αιώνα*, (επιμ. Σωτήρης Ντάλης), Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Παπαζήσης, Αθήνα 2016.

⁸² Λάμπρος Μπαλτσιώτης, *Ιθαγένεια στα Δωδεκάνησα μετά την ενσωμάτωση: Οι πολιτικές συμπερίληψης και αποκλεισμού*, (επιμέλεια Σωτήρης Ντάλης) στο «Γλωσσική και Κοινοτική Ετερότητα στη Δωδεκάνησο του 20^{ου} αιώνα», Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Παπαζήσης, Αθήνα 2016, σ.97-164.

⁸³ Ενδεικτικά αναφέρονται: Κώστας Φ. Τσαλαχούρης, *Η Οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, Τροχαλία, 2000· -, *Σελίδες Ιστορίας, Ροδιακά και άλλα*, Θυμέλη, 2000· -, *Ρόδος 43-44, Μέρες αντίστασης και προδοσίας*, Τροχαλία, 1997· -, *Ίμα, Το χρονικό της χάραξης των συνόρων της Δωδεκανήσου 1932-1947*, Τροχαλία, 1997· Τσαλαχούρης, *Το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου*.

⁸⁴ Μανώλης Παπαϊωάννου, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, Ile de Rhodes*, Α' Τόμος, Δωδώνη, 1989· -, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, Annuario Amministrativo e Statistico per l' anno 1922*, Β' Τόμος, Δωδώνη, 1990· -, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, Amadeo Maiuri, Dall' Egeo al Tirreno*, Γ' Τόμος, Δωδώνη, 1991· -, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, Cesare Maria De Vecchi, Memorie*, Δ' Τόμος, Δωδώνη, 1993· -, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, 5, Τόμος Α, Μισός Αιώνας Δημοσιογραφικό Οδοιπορικό (1944-1933)*, Εκδόσεις Νέα Γραμμή, Ρόδος 1993.

⁸⁵ Κωνσταντίνος Κογιόπουλος, *Η Ιστορία της υγείας της Δωδεκανήσου*, Έκδοση Ιατρικού Συλλόγου Ρόδου, Ρόδος 2005.

πειστικότητα και σαφήνεια η πρωτοτυπία της, αλλά και η συμβολή της στο πεδίο της επιστημονικής ιστορικής έρευνας⁸⁶. Πρωταρχικός σκοπός της παρούσας έρευνας αποτέλεσε η εξέταση και η ανάδειξη της εκπαιδευτικής πολιτικής στον χώρο του ελληνικού πληθυσμού των Δωδεκανήσων από τις ιταλικές αρχές. Στην συνέχεια καθορίστηκε η έρευνα να επικεντρωθεί το χρονικό πεδίο της μελέτης στην περίοδο της Διοίκησης του Mario Lago (1923-1936), καθώς η έλευσή του στα Δωδεκάνησα αποτελεί σαφώς ένα σημείο τομής της ιταλικής παρουσίας στα Δωδεκάνησα. Αφενός μεν το 1923 με τη συνθήκη της Λωζάνης τα νησιά αποδίδονται οριστικά στην Ιταλία, άρα γίνεται αποδεκτό από όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη και κατοχυρώνεται διεθνώς η ιταλική κυριαρχία σε αυτά. Αφετέρου, το έτος 1923 εγκαινιάζεται η φασιστική περίοδος της ιταλικής κατοχής οπότε και θα αρχίσει να εφαρμόζεται μια οργανωμένη και συστηματική πολιτική εξιταλισμού και αφομοίωσης των κατοίκων τους. Δεν επιλέχθηκε η ανάδειξη της τοπικής ιστορίας ενός συγκεκριμένου νησιού των Δωδεκανήσων, όπως έχουν κάνει άλλοι ερευνητές, αφού δεν ήταν εξ αρχής η πρόθεση για ένα τέτοιο εγχείρημα. Προφανώς, ο τρόπος και η ένταση εφαρμογής της πολιτικής δεν ήταν ομοιογενής ούτε υπήρξε ταυτόσημος ο βαθμός, ο τρόπος και πανομοιότυπη η ένταση στην αντίδραση των Δωδεκανησίων στις πολιτικές αφομοίωσης του Lago σε όλα τα νησιά. Όπως ίδια δεν ήταν και η διαχείριση όλων των νησιών από τους Ιταλούς, αφού για παράδειγμα στην Κάλυμνο η αντίσταση ήταν μεγαλύτερη παραδοσιακά. Αντίστοιχα και το πλαίσιο ήταν διαφορετικό, αφού για παράδειγμα το πλέγμα των φορολογικών προνομίων που απολάμβαναν τα Δωδεκάνησα την Οθωμανική περίοδο δεν αφορούσε την Ρόδο και την Κω. Από την άλλη όμως, οι βασικές νομοθετικές πρωτοβουλίες της ιταλικής Διοίκησης είχαν προφανώς πεδίο εφαρμογής σε όλα τα νησιά, η ελληνική διπλωματία αντιμετώπιζε τα Δωδεκάνησα ως μία γεωγραφική και πολιτική ολότητα, όπως βέβαια και η Ιταλία, οι Μ. Δυνάμεις, αλλά και ο διεθνής τύπος. Συνεπώς, η ανάδειξη της πολιτικής εξιταλισμού από την σκοπιά των ιταλικών αρχών προς τα Δωδεκάνησα συνολικά στέκει απόλυτα ως μεθοδολογική προσέγγιση, αλλά δεν θα πρέπει να λησμονείται ότι σε κάθε νησί εντοπίζονται τοπικές διαφοροποιήσεις και αυτόνομες πορείες ή αντιδράσεις στα γεγονότα. Με αυτό το σκεπτικό, σημαντικός ερευνητικός στόχος της διατριβής ήταν η περιγραφή της αντίδρασης των Δωδεκανησίων σε τοπικό επίπεδο την περίοδο της θέσπισης του Διατάγματος της 1/1/1926, η ανάδειξη της αδυναμίας σύμπληξης ενός κοινού μετώπου στα ιταλικά σχέδια από τον Δωδεκανησιακό ελληνισμό, της έντονης δυσπιστίας και αμφισβήτησης της Διασποράς προς το πρόσωπο του Μητροπολίτη Ρόδου Αποστόλου.

⁸⁶ Η ιστορική έρευνα έχει οριστεί ως ο συστηματικός και αντικειμενικός εντοπισμός, η εκτίμηση και σύνθεση μαρτυριών, προκειμένου να θεμελιωθούν γεγονότα και να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με τα συμβάντα του παρελθόντος. Είναι μια πράξη αναδόμησης που αναλαμβάνεται με ένα πνεύμα κριτικής αναζήτησης, η οποία στοχεύει να επιτύχει την πιστή αναπαράσταση μιας εποχής. Βλ. Σχετ: Louis Cohen, Lawrence Manion & Keith Morrinson, *Research Methods in Education*, Routledge, 2007 (6^η έκδοση), σ.191-201.

Όπως γίνεται αντιληπτό πρωταρχικός ερευνητικός σκοπός της διατριβής είναι να δια φωτίσει τα κίνητρα, να καταγράψει τις προθέσεις, να αιτιολογήσει πειστικά, να διασαφηνίσει με επάρκεια την νοοτροπία, την αντίληψη, τα σχέδια των ιταλικών αρχών. Έτσι, διεξήχθη διεξοδική και λεπτομερής έρευνα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Ρόδο. Η έρευνα στα ΓΑΚ της Ρόδου για κάθε ερευνητή της περιόδου για τα Δωδεκάνησα καθίσταται νομοτελειακή, αφού εκεί φυλάσσεται, ανάμεσα σε άλλα, το αρχείο της Ιταλικής Διοίκησης των Δωδεκανήσων⁸⁷. Εξίσου σημαντική αρχειακή έρευνα διενεργήθηκε στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ιταλίας⁸⁸. Η έρευνα στο αρχείο του ιταλικού ΥΠΕΞ αναδεικνύεται ιδιαίτερος πολύτιμη και διαφωτιστική: τα Δωδεκάνησα, διατηρώντας όπως θα δούμε ένα *sui generis* νομικό status αποικιακής κτήσης, δεν υπήχθησαν ποτέ στο ιταλικό Υπουργείο Αποικιών αλλά παρέμειναν πάντα στον έλεγχο και την δικαιοδοσία του Υπουργείου των Εξωτερικών. Έτσι, η έρευνα στο ιταλικό ΥΠΕΞ αποδείχθηκε ιδιαίτερα γόνιμη καθώς αντλήθηκε υλικό από το τμήμα της αλληλογραφίας της Γενικής Γραμματείας και το Γραφείο του Υπουργού⁸⁹, των Πολιτικών Υποθέσεων των περιόδων 1919-1930 και 1931-1945 με θέμα τα Δωδεκάνησα⁹⁰, από την ιταλική διπλωματική αντιπροσωπεία στο Κάιρο της περιόδου 1864-1940⁹¹, όπου υπήρχε αναφορά στην Δωδεκανησιακή παροικία και τα Δωδεκάνησα. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στο τμήμα «Scuole 1929-1935» του ιταλικού ΥΠΕΞ, στο οποίο βρέθηκε υλικό άμεσα συνυφασμένο με το θέμα, την περίοδο και τους πρωταγωνιστές, το οποίο δεν φαίνεται να είχε χρησιμοποιηθεί ως τώρα, τουλάχιστον στην ελληνική βιβλιογραφία. Σημαντική και μακρόχρονη υπήρξε και η έρευνα στο Ιστορικό και Διπλωματικό Αρχείο του υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας, από όπου αντλήθηκε σημαντικό υλικό από την Κεντρική Υπηρεσία, την Πρεσβεία Ρώμης, αλλά και το Προξενείο Ρόδου⁹². Η αρχειακή έρευνα επίσης

⁸⁷ Σχετικά με την πορεία και την διαχείριση του αρχείου της Ιταλικής Διοίκησης στα Δωδεκάνησα είναι αρκετά διαφωτιστικά τα εξής: *Αρχείο Ιταλικής Διοίκησης Δωδεκανήσου (1912-1945)*, Υπουργείο των Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Δωδεκανήσων, Αθήνα 2002· Luca Pignataro, *L'archivio del Governo italiano del Dodecaneso*, στο «Le carte e la storia: bollettino semestrale della Società per gli studi di storia delle istituzioni», XIV, n.2 (2008)· Filippo Espinoza, *La "questione" degli Archivi di Rodi nel primo dopoguerra, Cessione, recupero e distruzione dei documenti italiani nel Possedimento egeo (1945-47)*, στο A. D'Alessandri, F. Guida (a cura di), «L'Europa e il suo Sud-Est. Percorsi di Ricerca: Contributi italiani all'XI Congresso Internazionale dell'Association Internationale d'Études du Sud-est Européen». *Sofia, 31 agosto – 4 settembre 2015*, Aracne, Ariccia 2015.

⁸⁸ Η μετάφραση ή/και η απόδοση όλων των πρωτογενών και δευτερογενών πηγών από τα αγγλικά, ιταλικά, γαλλικά στα ελληνικά έχει γίνει με ευθύνη του γράφοντα. Στα παραθέματα έχει διατηρηθεί η ορθογραφία και η στίξη του πρωτότυπου, όχι όμως το πολυτονικό σύστημα όπου αυτό υπήρχε.

⁸⁹ Gabinetto del Ministro e Segreteria Generale.

⁹⁰ Affari Politici 1919-1930 & 1931-1945, paese: Dodecaneso.

⁹¹ Rappresentanza diplomatica Egitto-II Cairo 1864-1940.

⁹² Σαφώς η δυνατότητα προσέγγισης μέσω του διαδικτύου των ψηφιοποιημένων εγγράφων της Κεντρικής Υπηρεσίας του ελληνικού ΥΠΕΞ της περιόδου 1821-1923 αποτελεί μία εξαιρετικά σημαντική βοήθεια για κάθε επίδοξο ερευνητή.

συμπεριέλαβε εκτεταμένη έρευνα στο Ιστορικό Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη/Ίδρυμα Ελευθέριος Βενιζέλος ειδικά στα αρχεία του Ελ. Βενιζέλου, αλλά και άλλων προσωπικοτήτων, στο ιστορικό αρχείο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης ειδικά στο αρχείο του Κάσιου Ιωάννη Μαυρή, του πρώτου Έλληνα Πολιτικού Διοικητή των Δωδεκανήσων μετά την ενσωμάτωση, στο ΕΛΙΑ (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο) στο αρχείο του Ανδρέα Μιχαλακόπουλου, στο ιστορικό αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών σε σχέση με τις αποφάσεις της Πρυτανείας για την διευκόλυνση φοίτησης Δωδεκανήσιων και γενικά Ελλήνων της αλλοδαπής στο ΕΚΠΑ, αλλά και στα Γενικά Αρχεία του Κράτους στην Αθήνα. Τέλος, έρευνα διεξήχθη στο Τοπικό Αρχείο των ΓΑΚ-Λέρου, μελετήθηκε αρχειακό υλικό της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και υπήρχε πρόσβαση σε ψηφιοποιημένο αρχειακό υλικό των Βρετανικών Ιστορικών Αρχείων⁹³. Επιπλέον, στην παρούσα έρευνα για την ανάδειξη των κινήτρων και της προπαγάνδης της πολιτικής της ιταλικής Διοίκησης έχει αξιοποιηθεί ιδιαίτερος το επίσημο όργανο της εκάστοτε Διοίκησης, της εφημερίδας *Messaggero di Rodi*⁹⁴. Πρόκειται για την εφημερίδα της οποίας η έκδοση συνυπήρξε διαχρονικά με την ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα και συνιστά μία ιδιαίτερα αξιόλογη πηγή άντλησης πληροφοριών τόσο για τον τρόπο προώθησης της πολιτικής των κατοχικών δυνάμεων όσο και των νομοθετικών πρωτοβουλιών τους, αφού όλα τα καίρια διατάγματα και οι νόμοι δημοσιεύονταν σε αυτήν συνοδευόμενα από την αιτιολογική τους έκθεση. Επιπλέον, αξιοποιήθηκαν οι σύγχρονες εκδόσεις της ιταλικής Διοίκησης όπως για παράδειγμα ο νέος Εκπαιδευτικός Κανονισμός του 1926⁹⁵ ή άλλων ιταλικών οργανισμών όπως το Touring Club Italiano⁹⁶ του 1930 ή η ιταλική Εγκυκλοπαίδεια⁹⁷. Επίσης έγινε ενδελεχής έρευνα σε μία ακόμη σύγχρονη πρωτογενή πηγή πληροφοριών για την άντληση πληροφοριών σχετικά με την ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα, η οποία δεν έχει αξιοποιηθεί ιδιαίτερος τόσο στην ελληνική όσο και στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία. Πρόκειται για την πλούσια εκδοτική παραγωγή σε έντυπα του φασιστικού καθεστώτος, στα οποία αρθρογραφούσαν ο ίδιος ο Lago, άλλοι υψηλά ιστάμενοι αξιωματούχοι της Διοίκησης, πολιτικοί, ακαδημαϊκοί, αξιωματικοί που υπηρέτησαν στα νησιά, επίσημοι επισκέπτες στα Δωδεκάνησα από την Μητρόπολη. Κάποια από αυτά είναι τα εξής: *Gerarchia, L' Oltremare, Il Marzocco, Rivista pedagogica mensile dell' associazione nazionale per gli studi*

⁹³ British National Archives.

⁹⁴ Μία ολοκληρωμένη παρουσίαση της *Messaggero di Rodi* στο: Νίκος Νικολάου, *Il Messaggero di Rodi, Όργανο πολιτικής προπαγάνδας των Ιταλών, τότε, μπορεί να αξιοποιηθεί, ως πηγή ειδήσεων, σήμερα, Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος ΚΒ', Πρακτικά ΙΔ' Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου Χάλκη 6-8 Ιουλίου 2005, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2008, σσ.896-927.*

⁹⁵ Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole Elementari e Medie*, Tipografia Rodia, Rodi 1926.

⁹⁶ Touring Club Italiano, *Rodi e le minori isole italiane dell' Egeo*, Μιλάνο 1930.

⁹⁷ Για παράδειγμα: *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*, (επιμ. Giovanni Gentile, Calogero Tumminelli) Treves-Treccani-Tumminelli, Edizioni Istituto G. Treccani, Milano 1932.

pedagogici, Le vie dell' impero d' espansione coloniale italiana, L' illustrazione coloniale, Oriente moderno, Politica, Rassegna italiana politica letteraria e artistica, Augustea politica italiana, Echi e commenti, Nuova Antologia rivista di lettere scienze ed arti, I fasci italiani all' estero bollettino, Annali della Istruzione media, Il Legeonario organo dei fasci Italiani all' estero. Πρόκειται κατά κανόνα για μία σειρά από αναλύσεις στα πλαίσια της προπαγάνδισης των επιτευγμάτων των ιταλικών αρχών της Δωδεκανήσου προς τους συμπατριώτες τους, όμως ο προσεκτικός ερευνητής ασφαλώς μπορεί να εντοπίσει, αναλόγως με τη χρονική και πολιτική συγκυρία, το σκεπτικό, τις προτεραιότητες και τα κίνητρα των συγγραφέων των εν λόγω άρθρων. Επιπλέον, πτυχές της ιταλικής πολιτικής αποκαλύπτονται σε εφημερίδες της Μητρόπολης⁹⁸ που συμπορεύτηκαν με το μουσολινικό καθεστώς όπως η *Corriere Della Sera*, η *La Stampa* ενώ έγινε συχνή χρήση της τοπικής αλλά υφιστάμενης σε λογοκρισία από το καθεστώς ελληνικής εφημερίδας, της *Ροδιακής*. Η σκοπιά της Δωδεκανησιακής παροικίας στην Αίγυπτο παρουσιάζεται από την *Δωδεκάνησο*, με έδρα την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου και την *Δωδεκανησιακή Αυγή* με έδρα την Αθήνα, αλλά και με τις πρωτοβουλίες Δωδεκανησιακών οργανώσεων όπως η «Δωδεκανησιακή Νεολαία» στην Αθήνα. Περαιτέρω τεκμηρίωση προσέφερε και η έρευνα σε ελληνικά φύλλα της εποχής όπως η *Εστία*, *Τα Νέα*, το *Εμπρός*, η *Βραδυνή*, η *Πολιτεία*, ο *Ελεύθερος Άνθρωπος*. Ο ελληνικός τύπος δεν έμεινε αδιάφορος στο ζήτημα των Δωδεκανήσων όλη αυτήν την περίοδο και δεν παρέλειπε να ενημερώνει την ελληνική κοινή γνώμη για την πολιτική καταπίεσης των Ιταλών. Η *Εστία* των αδελφών Κύρου φιλοξενούσε συχνά άρθρα σημαντικών προσωπικοτήτων από την Δωδεκάνησο όπως του Καλύμνιου Σκεύου Ζερβού ενώ δημοσιεύονταν ανταποκρίσεις από τα νησιά, έστω και αν δεν ήταν καθόλου εύκολη η πρόσβαση στα νησιά για τους Έλληνες δημοσιογράφους. Επιπλέον αξιοποιήθηκαν απομνημονεύματα των πρωταγωνιστών της εποχής όπως για παράδειγμα του Μητροπολίτη Απόστολου⁹⁹ ή του εκδότη της *Ροδιακής* Εμμ. Καλαμπίχη¹⁰⁰ ή ατόμων που έζησαν στα Δωδεκάνησα και κατέγραψαν της εμπειρίες τους την περίοδο αυτή σε προσωπικά ημερολόγια ή σε μονογραφίες όπως ο Ελβετός μουσικολόγος Baud-Bovy¹⁰¹ ή το ζεύγος

⁹⁸ Ο όρος «Μητρόπολη» σε σχέση με την ιταλική Διοίκηση των Δωδεκανήσων και την ιταλική πολιτική στα Δωδεκάνησα μέσα στο κείμενο αναφέρεται στο Βασίλειο της Ιταλίας.

⁹⁹ Απόστολος, Μητροπολίτης Ρόδου, *Απομνημονεύματα, ήτοι χρονολογική ιστορία της εκκλησιαστικής επαρχίας Ρόδου επί Ιταλο-Γερμανο-Αγγλοκρατίας (1912-1947)*, Τόμος Α, Αθήνα, 1973.

¹⁰⁰ Εμμ. Σ. Καλαμπίχης, *Από την ζωή μου*, Εκδόσεις «Ροδιακή», Ρόδος 1968

¹⁰¹ S. Baud-Bovy, *Journal du Dodécanèse (1930-1931)*, *Ημερολόγιον Δωδεκανήσου (1920-1930)*, Κοινοφελές Ίδρυμα Υποτροφιών Ρόδου Εμμανουήλ και Μαίρης Σταματίου, Ρόδος 2019. Ο Ελβετός ελληνιστής Samuel Baud-Bovy (1906-1988) θεωρείται ο θεμελιωτής της εθνομουσικολογίας στην Ελλάδα και χάρις σε αυτόν έχουμε την πρώτη και πληρέστερη έως σήμερα συλλογή λαϊκών τραγουδιών από τα Δωδεκάνησα. Διενήργησε έρευνα στα Δωδεκάνησα σε τρεις φάσεις, τα καλοκαίρια του 1930, 1931 και 1933. Στο πρώτο ταξίδι επισκέφθηκε την Ρόδο, τη Χάλκη, την Κάρπαθο, την Αστυπάλαια, την Κω και την Κάλυμνο. Στο δεύτερο το Καστελλόριζο, τη Νίσυρο, τη Σύμη, τη Λέρο και την Πάτμο. Στο τρίτο επανήλθε στην Κάλυμνο και την Ρόδο για να μελετήσει τα μουσικά όργανα σε Ρόδο και Κάλυμνο. Η Κάσος και η Τήλος έμειναν έξω από την

Booth¹⁰². Μια τέτοια περίπτωση είναι και ο Δωδεκανήσιος εκπαιδευτικός Παπαχριστοδούλου¹⁰³, ο οποίος στο έργο του για την ιστορία της Ρόδου μεταφέρει αυτοβιογραφικά την εμπειρία του ως νέος καθηγητής την περίοδο της Ιταλοκρατίας. Επίσης, η καταγραφή από την δημοσιογράφο Σοφία Παπαϊωάννου¹⁰⁴ του βίου της οικογένειας Κουτλάκη και ειδικά του Μιχαήλ Κουτλάκη από την Κάσο με επίκεντρο την περίοδο της Ιταλοκρατίας είναι χρήσιμη πηγή πληροφοριών. Το εν λόγω βιβλίο καταγράφει την προσωπική ιστορία ενός Δωδεκανήσιου νέου εύπορης οικογένειας, που φοίτησε στο Βενετόκλειο, στην Αναργύρειο και Κοργιαλένειο Σχολή των Σπετσών και κατά την περίοδο της διαμονής του στην Αθήνα μυήθηκε στην Δωδεκανησιακή Νεολαία.

1.1.3 ΔΟΜΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Συνεπώς, με βάση αυτά τα ερευνητικά ερωτήματα και με στόχο την όσο πληρέστερη και πιο τεκμηριωμένη απάντησή τους, η διατριβή έλαβε την παρακάτω δομή: Αρχικά έγινε μια καταγραφή των διπλωματικών γεγονότων σχετικά με το Δωδεκανησιακό με αφετηρία τον ιταλο-τουρκικό πόλεμο του 1911 έως και την Συνθήκη της Λωζάνης το 1923 ώστε να γίνει πλήρως αντιληπτή η ιταλική πολιτική από το πρώτο έτος της παρουσίας της μέχρι την έλευση του Lago, χωρίς όμως να απουσιάζουν και οι αναφορές για τις πρωτοβουλίες και τα γεγονότα που συνέβαιναν στο τοπικό επίπεδο των Δωδεκανήσων. Στο επόμενο κεφάλαιο γίνεται μία συνολική αποτίμηση της προσωπικότητας του Διοικητή Mario Lago με παράθεση βιογραφικών στοιχείων και απόψεων, είτε ατόμων που συνεργάστηκαν μαζί του, είτε αποτελούν συστηματικούς μελετητές της περιόδου. Κρίθηκε αναγκαία αυτή η παράθεση απόψεων καθώς το σύμπλεγμα των απόλυτων εξουσιών που συγκέντρωνε ο Lago στα Δωδεκάνησα προσομοίαζε αυτό του «ανεύθυνου άρχοντος»¹⁰⁵. Στην συνέχεια, καταγράφεται

περιοδεία, αντιπροσωπεύτηκαν όμως με τραγούδια που υπαγόρευαν Τηλιακοί στην Ρόδο και Κασιώτισες στον Πειραιά. Ασφαλώς, το έργο του είχε και εθνικό χαρακτήρα και σκοπό, αφού συνέβη σε στιγμές καταπίεσης του Δωδεκανησιακού ελληνισμού. Βλ. Σχετ: Μουσική από τα Δωδεκάνησα, Μουσικός Χάρτης του Ελληνισμού, (επιστημονική επιμέλεια και κείμενα Λάμπρος Λιάβας), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2007, σ.30-33. Το 1931 ο Baud-Bovy είχε γίνει μέλος του ακαδημαϊκού προσωπικού στο Πανεπιστήμιο της Γενεύης.

¹⁰² C.D. Booth & Isabelle Bridge Booth, *Italy's Aegean Possessions*, Arrowsmith, London 1928.

¹⁰³ Χριστόδουλος Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου 1948*, Β' έκδοση, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Αθήνα 1994.

¹⁰⁴ Σοφία Παπαϊωάννου, *Κρυμμένο στο Αιγαίο, Μία αληθινή ιστορία σαν μυθιστόρημα*, Πατάκης, 2011. Στο συγκεκριμένο βιβλίο, που ανήκει στην κατηγορία του non-fiction novel, όπως αναφέρει η ίδια η συγγραφέας, όλα τα γεγονότα που παρουσιάζονται είναι αληθινά και για την συγγραφή του διενήργησε προφορικές συνεντεύξεις με Δωδεκανήσιους της εποχής αλλά και εκτεταμένη αρχαιολογική έρευνα. Βλ. Σχετ: Παπαϊωάννου, *Κρυμμένο στο Αιγαίο*, σ.17, 284, 290.

¹⁰⁵ Οι προβλεπόμενες εξουσίες του Διοικητή δεν είχαν γενικό χαρακτήρα αλλά αυστηρά προσωπικό, δηλαδή παραχωρούνταν προσωπικά. Βλ. Σχετ.: Vittorio Alhadeff, *L' Ordinamento giuridico di Rodi e delle altre isole italiane dell' Egeo*, Soc. An. Istituto Editoriale Scientifico, σ. 35-38. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλα τα διατάγματα και οι νόμοι των Νήσων εκδίδονταν στο όνομα του Διοικητή. Για τις απόλυτες εξουσίες του Ιταλού Διοικητή γράφουν οι Booth & Booth, *Italy's Aegean Possessions*, σ. 240-1: «The Governor of Rhodes and the Dodecanese is appointed by the King and is responsible to the Ministry of Foreign Affairs and not to the

αναλυτικά η πολιτική και η διοικητική διευθέτηση που επιφυλάχθηκε στα Δωδεκάνησα από την Μητρόπολη, καθώς δεν ακολούθησε το παράδειγμα των υπόλοιπων ιταλικών αποικιών, αφού βαφτίστηκε «Possedimento», ήτοι «Κτήση» και παρέμεινε ως το τέλος στην δικαιοδοσία του ιταλικού ΥΠΕΞ. Ακολουθώντας, παρατίθενται βασικές πτυχές της πολιτικής του Lago που συνάπτονται άμεσα με την πολιτική εξιταλισμού των νήσων και της αφομοίωσης των πληθυσμών σε συνδυασμό με την εκπαιδευτική του πολιτική. Πρόκειται για την οικονομική πολιτική του και κυρίως πώς αυτή επηρέασε την οικονομική δραστηριότητα των Ελλήνων, την πολιτική απόδοσης της ιταλικής ιθαγένειας των μέχρι τότε Οθωμανών υπηκόων και τέλος, την αλλαγή σε επίπεδο τοπωνυμίων από την ελληνική εκδοχή τους στην εκλατινισμένη. Επιπλέον παραθέεται και η δημογραφική εξέλιξη των Δωδεκανήσων την περίοδο αυτή. Στην συνέχεια παρατίθενται οι πρώτες συντονισμένες προσπάθειες των Ιταλών της περιόδου 1912-1923 για την προώθηση της ιταλικής γλώσσας όπως για παράδειγμα η διεξαγωγή νυχτερινών μαθημάτων αλλά και των πρώτων μέτρων επέμβασης στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Ελλήνων, τα οποία όμως λόγω των πρόσκαιρων ευνοϊκών διπλωματικών εξελίξεων για τα ελληνικά συμφέροντα, ατόνισαν. Εξάλλου, στα πρώτα χρόνια της ιταλικής κατοχής στο πολιτισμικό κομμάτι πρώτο μέλημα των ιταλικών αρχών ήταν να εξουδετερωθεί η κυριαρχούσα στα ανώτερα στρώματα για δεκαετίες της γαλλικής γλώσσας και κουλτούρας στα νησιά¹⁰⁶. Επιπλέον, γίνεται αναφορά σε φορείς και οργανώσεις που ιδρύθηκαν στα Δωδεκάνησα την περίοδο αυτή με σκοπό την πολιτισμική και γλωσσική εδραίωση των Ιταλών στα νησιά όπως ο οργανισμός Dante Alighieri, η εφημερίδα *Messaggero di Rodi*, οι οποίοι διατηρήθηκαν σχεδόν όλη την περίοδο της ιταλοκρατίας και συνέδραμαν αποφασιστικά στο εξιταλιστικό έργο των Διοικήσεων. Επίσης από τα πρώτα χρόνια της ιταλικής παρουσίας δραστηριοποιήθηκαν ενεργά στον χώρο της

Colonial Office as might be expected. All or nearly all the powers of the Italian state in Rhodes are delegated to the governor. The consequence of this delegation is that he occupies the position of sole representative and unique depository of Italian sovereignty, and that all local organs of administration function in the sphere and to the extent that he may think wise to confer upon them. The foundation of these legislative, administrative, executive and judicial powers dates from the royal decree of August 28th 1924 [...] That is to say, the exact scope of this delegation under the new civil regime includes all the powers exercised during the military occupation of the island whilst Italy was at war with Turkey. Even for Italy this is remarkable [...] Decrees issuing from the governor of Rhodes have the force of laws without the necessity of being converted into legislation by an act of the Italian Parliament, and such decrees can only be abrogated by the passage of a formal law by the home Government».

¹⁰⁶ Όπως διαβάζουμε στο Shachar, *Lost words of Rhodes: Greeks, Italians and Turks*, σ.18: Το 1928, όταν ο βασιλιάς Εμμανουήλ ο 3^{ος} επισκέφθηκε τη Ρόδο, το πιο ανατολικό σημείο του βασιλείου, βρήκε ένα νησί με πολλούς υπηκόους που είχαν μπει στην ιταλική τροχιά και ήταν ικανοί να συνομιλήσουν στα ιταλικά. Στις αρχές του αιώνα, όταν ο βασιλιάς είχε πρωτοέρθει στη Ρόδο ως νέος άνδρας, λεγόταν ότι υπήρχε ένας κάτοικος του νησιού που καταλάβαινε Ιταλικά-ο Οθωμανός υπάλληλος Jacob Pasha Israel, διευθυντής του τοπικού Ταχυδρομικού Γραφείου.» Επίσης ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του εβραϊκής καταγωγής Vittorio Alhadeff, της μεγάλης οικογένειας Τραπεζιτών στο νησί, Διαβάζουμε στο Vittorio Alhadeff, *Le Chêne de Rhodes, Saga d' une grande famille sepharade*, Editions Paris-Mediterranee, Paris 1998, σ.85 ότι: «Στα σχολεία, ο Ντάντε Αλιγκιέρι είχε αντικαταστήσει τον Βίκτωρα Ουγκό, ο Μπενεντέτο Κρότσε τον Μπεργκσόν, ο Αλφιέρι είχε πάρει θέση του Κορνέιγ και ο Γκολντόνι του Μολιέρου».

εκπαίδευσης Καθολικά Θρησκευτικά Τάγματα υπό την αιγίδα της δραστήριας οργάνωσης των Καθολικών, της ANSMI, τα οποία επέλεξε συνειδητά ο Lago να διατηρήσει, να συνεργαστεί μαζί τους και να βασιστεί επάνω τους για την ευόδωση των στόχων της δικής του επέμβασης στην εκπαίδευση. Επιδιώχθηκε ακόμη, να αναδειχθεί μέσα από τις αναφορές των στρατιωτικών Διοικητών της προσωρινής κατοχής (1912-1923) η καθοριστική σημασία του ατόμου που θα αναλάμβανε το πόστο του Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης για την όποια επιτυχία επέμβασης στα σχολεία των Ελλήνων· ενώ, επισημαίνεται η καθοριστική συμβολή σε αυτό το στάδιο, εθνεγερτική και συσπειρωτική δράση του Μητροπολίτη Απόστολου ως απάντηση στα σχέδια των Ιταλών, ο οποίος φαίνεται ότι είχε κερδίσει την εύνοια και την αποδοχή του ποιμνίου του. Ακολούθως, περιγράφονται οι πρώτες κινήσεις του Lago ως Διοικητή των Δωδεκανήσων και δίνεται το στίγμα που ο ίδιος θέλησε να κάνει σαφές στους υπηκόους τους. Αποτυπώνεται ο διαφορετικός τρόπος, όπως ο ίδιος ο Lago διατείνεται, της φασιστικής προσέγγισης και διαχείρισης προβληματικών ζητημάτων όπως για παράδειγμα ο Μητροπολίτης Απόστολος, δίνοντας λύσεις εκεί που οι προηγούμενες «ενδοτικές και αναποτελεσματικές» διοικήσεις της φιλελεύθερης περιόδου είχαν αποτύχει. Κατόπιν, περιγράφεται αναλυτικά το όραμα του Lago για την εκπαίδευση όπως αυτό εκτέθηκε στον πολιτικό του προϊστάμενο Benito Mussolini για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης αλλά και η οπτική από τον πρώτο Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης της φασιστικής περιόδου -ήταν σε άριστη συνεργασία με τον Lago- Giovanni Giulianini, όπως αυτή περιγράφηκε σε άρθρο του στο περιοδικό *Parola e Libro*. Επίσης, αιτιολογείται με επάρκεια για ποιους λόγους, αν και ήταν συστατικό στοιχείο της επέμβασης του Lago στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Δωδεκανήσων και ως αίτημα συνεχώς στο τραπέζι, δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ η ίδρυση πανεπιστημίου στην Ρόδο και τι συνέπειες είχε αυτό.

Παράλληλα, υπάρχει αναφορά και στην πολιτική ενίσχυσης του καθολικισμού στην Κτήση, αφού σε μία κοινωνία διαιρεμένη ομολογιακά το θρήσκευμα είχε σαφώς εθνικούς συνειρμούς, όπως τονίζει ο Lago. Έπειτα, γίνεται απόπειρα αποτύπωσης της ελληνικής πλευράς την περίοδο του νομοθετήματος για την εκπαίδευση της 1/1/1926, αναδεικνύοντας κυρίως την οικονομική καχεξία των σχολικών ιδρυμάτων γεγονός που μεταφραζόταν σε βασικές ελλείψεις σε κτιριακές υποδομές, προσωπικό, υλικά διδασκαλίας σε συνδυασμό με τον σκληρό ανταγωνισμό πλέον σε αυτό το πεδίο από τα ιταλικά σχολεία που είχαν υπεροπλία σε μέσα και υποδομές. Ταυτόχρονα γίνεται απόπειρα να περιγραφεί η βαθιά διχόνοια και διαίρεση των ηγετικών μελών της Ροδιακής κοινωνίας την περίοδο αυτή, η ρήξη στις σχέσεις Διασποράς και Αποστόλου, γεγονότα που διευκόλυναν σαφώς την υλοποίηση των σχεδίων του Lago. Γίνεται αναλυτική παρουσίαση του Εκπαιδευτικού

Διατάγματος της 1/1/926 με επισήμανση των βασικότερων άρθρων του, που αποτέλεσε την απαρχή και την βάση της επέμβασης του Lago στην εκπαίδευση των Δωδεκανήσων. Στη συνέχεια αναφέρεται ο διαφορετικός τρόπος αντίδρασης των Ελλήνων προς τα σχέδια των Ιταλών, αλλά και πώς τελικά έγινε η εφαρμογή του νέου κανονισμού στα νησιά. Σε αυτό σημείο ιδιαίτερα διαφωτιστικές αποδεικνύονται οι εκθέσεις που συνέταξε ο Επόπτης Δημόσιας Εκπαίδευσης κατά τα πρώτα έτη εφαρμογής του νέου πλαισίου, αλλά και τα στατιστικά δεδομένα που παραθέτονται με ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία. Ακολούθως, περιγράφεται αναλυτικά το σκεπτικό και η στόχευση της επόμενης νομοθετικής πρωτοβουλίας του Lago σχετικά με τον τρόπο αποτροπής των νέων Δωδεκανησίων από το να σπουδάζουν στην Αθήνα, για να αποκοπεί κάθε επαφή με το Εθνικό Κέντρο· και η παροχή κινήτρων για την ανακατεύθυνσή τους προς στα πανεπιστήμια του Ιταλικού Βασιλείου. Από την παράθεση των στατιστικών στοιχείων μπορεί κάποιος να εξακριβώσει το αντικείμενο των σπουδών των νέων Δωδεκανησίων στα ιταλικά πανεπιστήμια, αλλά και την σταδιακή αύξηση του αριθμού τους ανά έτος.

Από την άλλη, παρατίθεται το νομικό πλαίσιο που υιοθέτησε το ελληνικό κράτος σε συνεργασία με το Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο για την διευκόλυνση των νέων από αλύτρωτες περιοχές να σπουδάσουν στην Ελλάδα και να μην αποκοπεί αυτή η επαφή με το Εθνικό Κέντρο. Κατόπιν, περιγράφεται η νομοθετική προσπάθεια του Lago να ελέγξει απόλυτα τον αριθμό των εκπαιδευτικών που θα απασχολούνταν στα σχολεία των Δωδεκανήσων δημιουργώντας μία κλειστή και απολύτως ελεγχόμενη επετηρίδα/μητρώο, στην οποία η συμμετοχή θα εξασφάλιζε την επαγγελματική συνέχεια των Δωδεκανήσιων εκπαιδευτικών. Ταυτόχρονα, αναφέρεται και η εύστοχη στην σύλληψη απόπειρά του να προσδέσει στο άρμα της Διοίκησης εν γένει τους δασκάλους της Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης εξασφαλίζοντας μία σειρά από εργασιακά και συνταξιοδοτικά δικαιώματα στους εγγεγραμμένους στην εν λόγω επετηρίδα. Επρόκειτο αναμφισβήτητα για μία έξυπνη κίνηση του Lago αφού με αυτό τον τρόπο εκμεταλλευόταν πλήρως την αβεβαιότητα του επαγγελματικού μέλλοντος των Δωδεκανήσιων δασκάλων στα ελληνικά σχολεία, που συναρτάτο κάθε χρονιά από την ύπαρξη ή όχι εύνοιας από τις τοπικές πολιτικές παρατάξεις. Επιπλέον, γίνεται ειδική αναφορά στην προτεραιότητα που δόθηκε στο μάθημα της Φυσικής Αγωγής από τον Lago αλλά και όλων των μέτρων που υιοθέτησε, ώστε η νεολαία των Δωδεκανησίων να μνηθεί στην φασιστική ιδεολογία και στον φασιστικό τρόπο ζωής. Στη συνέχεια, ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην προσπάθεια της Διοίκησης Lago να ελέγξει και να ασκήσει προληπτική λογοκρισία στα σχολικά βιβλία των Ελλήνων. Η προσοχή των Ιταλών θα στραφεί κυρίως στα αναγνωστικά, στην Ιστορία και στην Γεωγραφία. Στο ίδιο πλαίσιο

παρατίθεται συγκεκριμένος κατάλογος απαγορευμένων από την Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης αναγνωστικών, εγχειριδίων Ιστορίας και Γεωγραφίας που ήταν στη δημοτική, αφού ήταν πλέον ειλημμένη η απόφαση από τους Έλληνες η εισαγωγή της δημοτικής στα σχολεία της Δωδεκανήσου. Επιπλέον, ιδιαιτέρως διαφωτιστική κρίνεται και η μακροσκελής απάντηση του Lago στις πολλές και βαριές αιτιάσεις που του προσήψε ο Επιθεωρητής Δ.Ε. στα Δωδεκάνησα Giovanni Ferretti το σχολικό έτος 1932-33 σε υπόμνημά του σχετικά με την εκπαίδευση που υπέβαλε τον Ιούλιο του 1933 στο Υπουργείο των Εξωτερικών. Πρόκειται για μία ιδιαίτερα αποκαλυπτική απαντητική έκθεση του Lago γιατί μπαίνει στην διαδικασία να υπερασπιστεί το έργο του, αλλά και να κάνει μία συνολική αποτίμηση της μέχρι τότε πολιτικής του στην εκπαίδευση. Μετά παραθέτονται δύο σημαντικές πρωτοβουλίες του Lago που συνέβησαν το 1935, προς την κατεύθυνση της εδραίωσης της ιταλικής μορφωτικής και πολιτισμικής παρουσίας στη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα όπως η ίδρυση της Βιβλιοθήκης Del Fiore και η θέσπιση θερινών μαθημάτων «Ανώτατης Μόρφωσης», με έντονο στοιχείο της προπαγάνδας και των πολιτικών κινήτρων. Κατόπιν, περιγράφεται η αρχαιολογική έρευνα αρχικά ως μέρος της εξωτερικής πολιτικής του ιταλικού βασιλείου, αλλά κυρίως τεκμηριώνεται ο διαχρονικά στενός θεσμικός δεσμός εκπαίδευσης και αρχαιολογίας στην ιταλική πολιτική στα Δωδεκάνησα. Γίνεται επίσης ιδιαίτερη αναφορά στην ίδρυση του Ινστιτούτου Ιστορίας και Αρχαιολογίας FERT, το οποίο όπως αποδεικνύεται θα αποτελούσε μέρος του υπό ίδρυση πανεπιστημίου που οραματιζόταν για την Ρόδο ο Lago.

Προσεγγίζοντας την λήξη της θητείας του Lago στα Δωδεκάνησα, κρίθηκε σκόπιμο να περιγραφεί ο αντίκτυπος που είχαν δύο καίριας σημασίας γεγονότα στην εσωτερική ζωή των νήσων, το ένα αφορούσε στην Ελλάδα και το άλλο στην Μητρόπολη. Πρόκειται για το αποτυχημένο βενιζελικό Κίνημα του 1935 και την συνακόλουθη διαφυγή του Βενιζέλου στα Δωδεκάνησα και η εκστρατεία στην Αιθιοπία του ιταλικού στρατού από τον Οκτώβριο του 1935 έως τον Μάιο του 1936. Το πρώτο γεγονός έστω και αν δεν είχε άμεση επίδραση στα εκπαιδευτικά ζητήματα της Κτήσης, είναι καίριας σημασίας γιατί για να διαφύγει την σύλληψη από την κυβέρνηση Τσαλδάρη ο Βενιζέλος ουσιαστικά βρήκε άσυλο στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα. Από την άλλη πλευρά, κατά την Αιθιοπική κρίση τα Δωδεκάνησα, εκτός από την αναβάθμιση της στρατηγικής σημασίας τους στην Ανατολική Μεσόγειο, όπως αναφέρει ο Lago στην Κτήση μπήκαν και σε μία διαδικασία αναθεώρησης της μέχρι τότε εφαρμοζόμενης εξιταλιστικής πολιτικής. Ο Ιταλός Διοικητής τονίζει στον πολιτικό του προϊστάμενο G. Ciano ότι εξαιτίας της μειωμένης εμπιστοσύνης που έδειξε προς το καθεστώς μέρος της ελληνικής κοινότητας την περίοδο αυτή, χρειάζεται σκλήρυνση

των μέτρων εξιταλισμού. Με άλλα λόγια, ο Ιταλός Διοικητής ερμήνευσε την απροθυμία ή και την εμφανή απουσία μέρους της ελληνικής κοινότητας από τις εκδηλώσεις για τον πολεμικό θρίαμβο της Μητρόπολης και την ανακήρυξη της αυτοκρατορίας από τον Mussolini ως ένα επείγον σήμα για περαιτέρω επίταση των καταπιεστικών μέτρων εξιταλισμού στην εκπαίδευση. Ουσιαστικά αυτές ήταν οι τελευταίες κινήσεις του Lago στο πεδίο της εκπαίδευσης, αφού τον Σεπτέμβριο του 1936 είχε ήδη ληφθεί η απόφαση να αντικατασταθεί από τον κόμη Cesare De Vecchi di val Cismon, ο οποίος φρόντισε να επισκεφθεί τα Δωδεκάνησα ως υπουργός Παιδείας λίγο πριν αναλάβει Διοικητής των νήσων. Η διατριβή στο κυρίως σώμα της ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των κυριότερων σημείων του εκπαιδευτικού διατάγματος του De Vecchi τον Ιούλιο του 1937, ο οποίος, αφού κατήργησε συθέμελα ό,τι είχε θεσπίσει ο Lago, ουσιαστικά έκανε την διδασκαλία των ελληνικών προαιρετική, μετέτρεψε όλα τα σχολεία σε κρατικά (scuola di Stato) και τα στελέχωσε σε μεγάλο βαθμό με Ιταλούς καθηγητές.

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ 1911-1923: ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ 1.2

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται αναλυτικά το χρονικό των διπλωματικών γεγονότων σχετικά με το Δωδεκανησιακό από την προσωρινή κατάληψή των νήσων από τους Ιταλούς (1912) έως το 1923 οπότε αποδίδονται «οριστικά» στην Ιταλία με την συνθήκη της Λωζάνης. Σκοπός του εν λόγω κεφαλαίου αποτελεί η εναργέστερη διαφώτιση της παρελκυστικής πολιτικής της Ιταλίας σε διπλωματικό επίπεδο σχετικά με τα Δωδεκάνησα (διατήρηση και ενσωμάτωση στο ιταλικό Βασίλειο τους ή χρήση τους ως αντάλλαγμα στα πλαίσια μίας ευρύτερης συμφωνίας), η πολιτική των άλλων Μ. Δυνάμεων, της Ελλάδας και η αντίδραση των ίδιων των Δωδεκανησίων. Με αυτό τον τρόπο γίνεται με διαυγέστερο τρόπο αντιληπτή η ένταση των πρώτων μέτρων εξιταλισμού που εφαρμόζονται την περίοδο της αποκαλούμενης «προσωρινής κατοχής» (1912-1923). Αυτά είχαν διττή στόχευση αφενός μεν να ενισχυθεί αποφασιστικά η γνώση των ντόπιων στην ιταλική γλώσσα και αφετέρου να τεθούν υπό κηδεμονία οι εκπαιδευτικές δομές των Ελλήνων.

1.2.1 ΕΙΣΒΟΛΗ ΙΤΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΛΙΒΥΗ-«ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ» ΚΑΤΟΧΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ & Η ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΟΥ ΟΥΧΥ

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1911 ο πρωθυπουργός της Ιταλίας Giovanni Giolitti πήρε την απόφαση να κηρύξει πόλεμο στην Οθωμανική αυτοκρατορία με επίκληση την κακή μεταχείριση των Ιταλών εμπόρων στη Τριπολίτιδα. Ο Ιταλός πρωθυπουργός ως ρεαλιστής πολιτικός γνώριζε ότι το αμμώδες ανάγλυφο της Λιβύης δεν είχε πολλά να προσφέρει στην ανάγκη για την κάλυψη των διογκούμενων διατροφικών αναγκών του λαού της χώρας του, χωρίς βέβαια να παραγνωρίζεται η αξία κάποιων λιμανιών που θα χρησίμευαν ως ναύσταθμοι του ιταλικού στόλου. Αρχικά, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στέφθηκαν από επιτυχία αφού το ιταλικό ναυτικό κατέλαβε τις περισσότερες παραθαλάσσιες πόλεις της Τριπολίτιδος και τα λιμάνια- από τις 5 έως τις 28 Οκτωβρίου 1911. Παρόλ' αυτά, οι δυσκολίες και οι πρώτες αποτυχίες δεν άργησαν να εμφανιστούν. Η στρατιωτική απόπειρα να καταληφθεί η Τρίπολη από τον στρατηγό Carlo Canena φανέρωσαν τις δυσκολίες της επιχείρησης αφού η πόλη ήταν καλά οχυρωμένη και διέθετε οργανωμένη άμυνα. Τελικά, η Τρίπολη κατελήφθη από τους Ιταλούς σε έξι ημέρες μετά από σκληρή αντίσταση τόσο των Τούρκων όσο και του ντόπιου αραβικού στοιχείου. Το υψηλότερο κόστος όμως της επιχείρησης και η απασχόληση περίπου 100.000 ανδρών για την κατάληψη της Τρίπολης κατέδειξαν ότι δεν επρόκειτο για έναν πόλεμο-αστραπή ενώ οι εκτιμήσεις για συμπαράσταση ή τουλάχιστον φιλική ουδετερότητα εκ

μέρους των Αράβων-αφού θα τους έβλεπαν ως απελευθερωτές- απεδείχθησαν εσφαλμένες.¹⁰⁷ Ένα μήνα, λοιπόν, μετά την απόβαση των Ιταλών στην Τριπολίτιδα, αν και είχαν καταληφθεί αρκετές παραλιακές πόλεις όπως η Τρίπολη, το Τομπρούκ, η Βεγγάζη κ.α. από το ιταλικό ναυτικό και πεζικό, ο επικεφαλής της ιταλικής αποστολής στρατηγός Canena συνειδητοποίησε ότι ήταν αδύνατη μία εύκολη κατάκτηση, την οποία ο ιταλικός τύπος μάλιστα περιέγραφε-εσφαλμένα-προφανώς- ως έναν «στρατιωτικό περίπατο»¹⁰⁸. Με λίγα λόγια, το μέτωπο στη Λιβύη μετά τις αρχικές επιτυχίες είχε τελματωθεί εξαιτίας της δυνατότητας του αντίπαλου στρατού να αναδιοργανώνεται και να συσπειρώνεται μακριά από τη γραμμή αμύνης του ιταλικού στρατού¹⁰⁹. Με τη δυσάρεστη τροπή των πραγμάτων, ο πρωθυπουργός Giolitti και υπουργός των Εξωτερικών SanGiuliano άρχισαν να εξετάζουν σενάρια με σκοπό να φέρουν το μέτωπο των επιχειρήσεων πιο κοντά στην Υψηλή Πύλη ώστε να αναγκαστεί να υποκύψει.¹¹⁰ Η Ιταλία στη λογική να ασκηθούν ισχυρότερες πιέσεις στην Οθωμανική αυτοκρατορία για την ιταλική παρουσία στη Λιβύη, κλιμάκωσε τις ενέργειές της με την κατάληψη της Αστυπάλαιας. Συγκεκριμένα, στις πρώτες πρωινές ώρες της 23^{ης} Απριλίου 1912 το δεύτερο τμήμα της 1^{ης} Μοίρας του Ιταλικού Στόλου, υπό τις διαταγές του αντιναύαρχου Ernesto Presbitero, αποβιβάστηκε στην Αστυπάλαια, συνέλαβε τον επικεφαλής της τοπικής Αστυνομίας και ανύψωσε την ιταλική σημαία, χωρίς να σημειωθούν εχθροπραξίες. Η αποβίβαση στην Αστυπάλαια ήταν το πρώτο μέρος της επιχείρησης «Bomba» με σκοπό την κατάληψη των Νοτίων Σποράδων. Η σχεδίαση και η εκτέλεση έγινε υπό άκρα μυστικότητα αφού και η ίδια η ονομασία του σχεδίου ήταν παραπλανητική. Η «Bomba» είναι μία τοποθεσία στον κόλπο του Τομπρούκ και σκοπός ήταν να δημιουργηθεί η εντύπωση ότι θα επιχειρηθεί μίας μορφής επέμβασης σε εκείνη την περιοχή¹¹¹. Ακόμη, είχε απαγορευτεί στους ανταποκριτές των εφημερίδων να αφήσουν την Ντέρνα¹¹² για το Τομπρούκ για να μην γίνουν αντιληπτές οι κινήσεις του στρατού, ενώ τις τελευταίες εβδομάδες είχε επιβληθεί λογοκρισία στην τηλεγραφική και ταχυδρομική επικοινωνία Λιβύης και Ιταλίας¹¹³. Ο ίδιος ο επικεφαλής της επιχείρησης “Bomba” (Distaccamento di Bomba) στρατηγός Giovanni Ameglio παρέμενε στο Τομπρούκ χωρίς δυνατότητα να κάνει αναγνωριστικές κινήσεις για να μην εγείρει υποψίες¹¹⁴. Η Αστυπάλαια

¹⁰⁷ A.Battaglia, *Il Dodecaneso italiano: una storia da rivisitare 1912- 1942*, Eurostudium, 2010, σ.5.

¹⁰⁸ M.Gabriele, *La Marina nella guerra italo - turca. Il potere marittimo strumento militare e politico (1911-1912)*, Ufficio Storico Marina Militare, Roma, 1998, σ.154.

¹⁰⁹ Gabriele, *La Marina nella guerra italo - turca*, σ.155.

¹¹⁰ Gabriele, *La Marina nella guerra italo - turca*, σ.288.

¹¹¹ A. Biagini, A. Carteny (a cura di), *C'era una volta la Libia*, Miraggi edizioni, Torino, 2011, σ. 29.

¹¹² Η Ντέρνα είναι παραθαλάσσιο λιμάνι της ανατολικής Λιβύης, 170 χλμ απόσταση από το Τομπρούκ

¹¹³ Battaglia, *Il dodecaneso italiano*, σ.15-6.

¹¹⁴ Στην επιχείρηση κατάληψης της Ρόδου έλαβε μέρος και μια διμοιρία 40 ατόμων από το Σώμα της Οικονομικής Αστυνομίας (R.Guardia di Finanza) προερχόμενο από τη Νάπολη, έχοντας ρόλο κυρίως υποστηρικτικό. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι οι «finanziieri» ή «Fiamme Gialle» («Κίτρινες φλόγες» από το

κατελήφθη πρώτη ώστε να αποτελέσει τη βάση για τις επόμενες κινήσεις της ιταλικής αποστολής. Τις πρώτες πρωινές ώρες της 4 Μαΐου τα ιταλικά σκάφη πλησίασαν στο κόλπο της Καλλιθέας, που βρίσκεται 10 χιλιόμετρα νότια της πόλης της Ρόδου, όπου Ιταλοί στρατιώτες αποβιβάστηκαν χωρίς καμία αντίσταση. Η υποδοχή του ιταλικού στρατού από το ελληνικό στοιχείο ήταν διθυραμβική καθώς θεωρήθηκε ως απελευθερωτικός και ως ένα μεταβατικό στάδιο για την ένωση με τη μητέρα πατρίδα ενώ ο τουρκικός πληθυσμός ήταν εχθρικός¹¹⁵. Στον λόγο του στρατηγού Ameglio προς τους κατοίκους της Ρόδου, ο στρατηγός θέλησε να ξεκαθαρίσει ότι τα γεγονότα του πολέμου οδήγησαν στην κατάληψη του νησιού και υπογράμμισε ότι ο πόλεμος διεξάγεται με την κυβέρνηση και το στρατό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, θα συμπεριφερθεί με ευμενή τρόπο σε όλο τον ειρηνικό και άοπλο πληθυσμό της Ρόδου, σεβόμενος πλήρως την θρησκεία, τα έθιμα και τις παραδόσεις του καθενός¹¹⁶. Ο πλήρης στρατιωτικός έλεγχος του νησιού επήλθε για τους Ιταλούς μετά τη μάχη της Ψίνθου στις 16 Μαΐου 1912. Συγχρόνως, ο ιταλικός στόλος κατελάμβανε διαδοχικά τη Χάλκη στις 8/5, την Κάρπαθο, την Κάσο, την Τήλο, την Νίσυρο και στις 12/5 την Κάλυμνο, τη Λέρο και την Πάτμο στις 13/5, τους Λειψούς στις 15/5, τη Σύμη στις 19/5 και τελευταία την Κω στις 22-5-1912, εκτός από το Καστελόριζο¹¹⁷. Τελικά, το Καστελόριζο θα καταληφθεί από τη Γαλλία το Δεκέμβριο του 1915 στα πλαίσια του Α' παγκοσμίου Πολέμου ώστε να αποτελέσει βάση των επιχειρήσεων της σε Κιλικία και Συρία.

Η κατάληψη των Δωδεκανήσων στα πλαίσια του ιταλο-τουρκικού πολέμου προκάλεσε ποικίλες αντιδράσεις από όλες τις ενδιαφερόμενες πλευρές. Ο πρωθυπουργός Giolitti ανήγγειλε το γεγονός στην ιταλική Βουλή ενώ ο στρατηγός Ameglio έγινε εξαιρετικά δημοφιλής. Παράλληλα ο ιταλικός τύπος προέβαλε το γεγονός ότι τα ιταλικά στρατεύματα έγιναν αποδεκτά ευμενώς από τον ντόπιο πληθυσμό ως απελευθερωτική δύναμη, ότι τα Δωδεκάνησα θα χρησίμευαν ως ένα ισχυρό χαρτί στις διαπραγματεύσεις με την Υψηλή Πύλη ενώ θα αποκόπτονταν οι λαθραίες ενισχύσεις σε οπλισμό και ανθρώπινο δυναμικό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στη Λιβύη. Από την άλλη πλευρά, οι ξένοι ανταποκριτές σημείωναν ότι όποτε μία χριστιανική δύναμη κατελάμβανε μια μουσουλμανική περιοχή δεν την επέστρεφε ποτέ¹¹⁸. Πάντως, οι Ιταλοί με επανειλημμένες δηλώσεις διαβεβαίωναν ότι η παρουσία τους στα Δωδεκάνησα ήταν προσωρινή και δεν είχαν σκοπό να τα κρατήσουν. Η

χρώμα της στολής τους) δεν γνώριζαν τον ακριβή προορισμό τους, παρά μόνο την τελευταία στιγμή έλαβαν την πληροφορία ότι θα λάβουν μέρος σε μία επιχείρηση υπό τις οδηγίες του στρατηγού Ameglio εναντίον της Τουρκίας, Βλ. σχετ: Cecini, *La Guardia di Finanza delle Isole italiane dell' Egeo*, σ.24.

¹¹⁵ Battaglia, *Il dodecaneso italiano*, σ.17.

¹¹⁶ Pignataro, *Il Dodecaneso italiano, 1912-1922*, σ.13.

¹¹⁷ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ.24.

¹¹⁸ Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.21.

μονομερής ενέργεια των Ιταλών στο Αιγαίο προκάλεσε την ενόχληση τόσο των συμμάχων της Τριπλής Συμμαχίας όσο και των δυνάμεων της Εγκάρδιας Συνεννόησης. Παρόλ' αυτά καμία από τις Μ. Δυνάμεις δεν κινήθηκε με αποφασιστικό τρόπο ώστε να αναγκάσει την Ιταλία να αποσύρει τις δυνάμεις της από τα Δωδεκάνησα¹¹⁹. Η Αυστροουγγαρία είχε προειδοποιήσει από τον Νοέμβριο του 1911 ότι οποιαδήποτε ενέργεια της Ιταλίας εκτός Λιβύης θα περιέπλεκε τη κατάσταση με την Οθωμανική αυτοκρατορία και θα διακινδύνευε την συνοχή της Τριπλής Συμμαχίας. Επιπλέον, είχε καταστήσει σαφές ότι οποιαδήποτε κίνηση της Ιταλίας στο Αιγαίο θα εθεωρείτο αντίθετη κίνηση προς τις υποχρεώσεις της Ρώμης που είχε αναλάβει σύμφωνα με το άρθρο 7 της Τριπλής Συμμαχίας, σύμφωνα με το οποίο οποιαδήποτε επέμβαση των Μ. Δυνάμεων στα Βαλκάνια θα έπρεπε να γίνει κατόπιν συνεννόησης¹²⁰. Η Ιταλία απάντησε ότι η κατάληψη των Δωδεκανήσων είχε γίνει στα πλαίσια του πολέμου στη Λιβύη, συνεπώς δεν υπήρχε καμία παραβίαση του άρθρου 7 της Τριπλής Συμμαχίας ενώ διαβεβαίωνε ότι η κατοχή των νήσων ήταν προσωρινή. Τελικά με την επέμβαση της Γερμανίας, οι ενστάσεις της Βιέννης κάμφθηκαν καθώς οι Γερμανοί θεωρούσαν ότι η συνοχή της Τριπλής Συμμαχίας ήταν πιο ουσιώδες ζήτημα από μία συστάδα άγονων νήσων στην νοτιοανατολική Μεσόγειο ενώ προέτρεπαν τη Βιέννη να αποδεχτεί την διαβεβαίωση της Ρώμης για προσωρινή κατοχή των νήσων¹²¹. Από την άλλη πλευρά, οι δυνάμεις της Entente υποδέχτηκαν με αμηχανία και δυσαρέσκεια την τροπή αυτή των γεγονότων. Για τη Μ. Βρετανία υπήρχε έντονος προβληματισμός και έκδηλη ανησυχία για την παρουσία των Ιταλών στο Αιγαίο και τυχόν επιπλοκές στις θαλάσσιες οδούς του εμπορίου με την Ανατολή και τη Μαύρη Θάλασσα αλλά και τη βρετανική παρουσία στην Αίγυπτο. Ο βοηθός υφυπουργός Εξωτερικών Mallet έκανε από τις πρώτες ημέρες μία ορθή διάγνωση των ιταλικών προθέσεων:

Δεν νομίζω ότι η Ιταλία θα αποχωρήσει ποτέ από τη Ρόδο ή έχει καμία πρόθεση να αποχωρήσει. Από ότι φαίνεται η κατοχή των νησιών αυτών είχε την έγκριση της Γερμανίας[...]Είναι δύσκολο να προδιαγράψει κανείς το αποτέλεσμα από τη συνέχιση του πολέμου (στη Λιβύη), αλλά από ότι φαίνεται η Βρετανική θέση στη Μεσόγειο έχει πληγεί σοβαρά¹²².

Ο μόνιμος Υφυπουργός Εξωτερικών Nicholson προέβλεψε ότι το ζήτημα των Δωδεκανήσων θα αποδειχθεί ένα πολύπλοκο ζήτημα και εκτίμησε ότι είτε θα εξελιχθούν σε μία «ντουζίνα μικρές Κρήτες» είτε η Ιταλία θα καταφέρει να διατηρήσει την κυριότητα κάποιων από τα

¹¹⁹ Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στο Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.345.

¹²⁰ Bosworth, *Italy the Least of the Great Powers*, σ.303-4.

¹²¹ Carabott, *Italian Occupation of the Dodecanese*, σ.291.

¹²² Bosworth, *Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese*, σ.687.

σημαντικότερα νησιά με αποτέλεσμα να καταστεί αποφασιστικός παράγοντας στην Ανατολή¹²³. Αντίστοιχα, σοβαρές ανησυχίες εκφράστηκαν και από το Βρετανικό Ναυαρχείο καθώς όποια δύναμη θα ήλεγχε αυτά τα νησιά θα μπορούσε να ασκήσει έλεγχο στην εμπορική κίνηση από την Μαύρη Θάλασσα προς τα Δαρδανέλλια και τον Βόσπορο αλλά και θέσει σε κίνδυνο την θέση της Βρετανίας στην Αίγυπτο σε περίπτωση πολέμου¹²⁴. Η Γαλλία από τη πλευρά της μέσω του Poincare προσπάθησε να αποσπάσει μία διαβεβαίωση από την Ιταλία ότι δεν θα προχωρούσε ποτέ σε προσάρτηση των Δωδεκανήσων. Όταν ο Tomasso Tittoni απάντησε ότι η κυβέρνησή του δεν είχε πρόθεση να διατηρήσει τη νησιά αλλά να καλυτερέψει τη μοίρα του ελληνικού πληθυσμού, ο Γάλλος πρωθυπουργός σημείωνε με έντονο προβληματισμό ότι επρόκειτο για μία καινοφανή πρακτική όταν ένα από τα εμπόλεμα μέρη χειρίζεται τις υπό κατοχή περιοχές ως προσαρτημένες, γεγονός που δημιουργούσε επικίνδυνο προηγούμενο τόσο για την Ιταλία όσο και για την ασφάλεια της Ευρώπης¹²⁵. Τέλος, η επίσημη ελληνική κυβέρνηση, εκφρασμένη δια στόματος του πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου, συμβούλευσε τους νησιώτες να τηρήσουν αυστηρή ουδετερότητα απέναντι στους εμπόλεμους προκειμένου να αποφευχθούν τουρκικά αντίποινα. Η διστακτική αυτή στάση της ελληνικής κυβέρνησης υπαγορευόταν από την πεποίθηση του Βενιζέλου ότι ακόμη η Ελλάδα βρισκόταν σε φάση προετοιμασίας για μία πιθανή ένοπλη σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία ενώ ακόμη ήταν ανοικτά πιο επείγοντα και φλέγοντα ζητήματα ελληνικού συμφέροντος όπως το Κρητικό, το Μακεδονικό στα οποία μάλιστα αποβλέπει και την ιταλική υποστήριξη¹²⁶. Επιπλέον, η ελληνική κυβέρνηση πίστευε ότι τα νησιά θα ήταν πιο εύκολο να αποσπασθούν από την Οθωμανική αυτοκρατορία και να περάσουν απευθείας στην Ελλάδα παρά αν παρεμβαλλόταν μία κατάληψη από άλλη χώρα¹²⁷. Από την άλλη πλευρά το ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών

¹²³ Bosworth, *Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese*, σ.688.

¹²⁴ British National Archives, Cabinet, CAB/37/111/77, 20/6/1912, Admiralty, Italian occupation of Aegean islands and its effects on Naval Policy.

¹²⁵ Carabott, *Italian Occupation of the Dodecanese*, σ.292.

¹²⁶ Ε. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, *Βενιζέλος και Υπουργείο Εξωτερικών: Σύγκρουση ή Συνεργασία;* στο «Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο», Πρακτικά ΕΛΙΑ-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988, σελ.267-270.

¹²⁷ Τσιρπανλής, *Δωδεκάνησα*, σ.36-7· Μάλιστα στο Γ.Μελάς, *Ο Βενιζέλος και τα Δωδεκάνησα* και στο *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Τόμος Στ', Αθήνα, 1979, σ.284 αναφέρονται τα εξής: αμέσως μετά την κήρυξη του Ιταλοτουρκικού πολέμου ο Βενιζέλος εκμυστηρεύτηκε σε συνεργάτη του τα εξής: «..Εχω πληροφορία ότι οι Ιταλοί θα καταλάβουν εις την Μεσόγειον διάφορα χριστιανοκρατούμενα μέρη και φοβούμαι δια τα Δωδεκάνησα. Θα σε παρακαλέσω να μεταφέρης εις τον Θεμιστοκλήν Σοφούλην, εις την Σάμον, μιαν επιστολήν[...]Θα είπης εις τον Σοφούλην ότι οι Ιταλοί πρόκειται να καταλάβουν τα νησιά και να φροντίση να εξοπλίση μερικούς ιδικούς μας. Εις τα Δωδεκάνησα, εις κάθε νησί, υπάρχει μικρά δύναμις από 5-6 Τούρκους αστυνομικούς. Να τους εξαποστείλῃ εις την Μ. Ασίαν και να κηρύξῃ τα Δωδεκάνησα ανεξάρτητα. Όταν γίνουν αυτά, η Ιταλία δε θα ημπορέσῃ να καταλάβῃ τα νησιά, διότι δεν θα εθεωρούντο τουρκικόν ἔδαφος». (η υπογράμμιση δική μου)· Κατά τον Carabott, *Dodecanese*, σ.298-9, η απροθυμία του Σοφούλη να εκπληρώσει τις οδηγίες του Βενιζέλου, θέτοντας ως προτεραιότητα την ανεξαρτησία της πατρίδας του, την Σάμο, της οποίας ηγείτο, торπίλισε μία de facto ελληνική κατάκτηση των νήσων πριν την επέμβαση των Ιταλών. Η ειρωνεία είναι ότι 35 χρόνια αργότερα επί πρωθυπουργίας Θεμιστοκλή Σοφούλη τα Δωδεκάνησα ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα.

ενθάρρυνε το ελληνικό στοιχείο να διατρανώσει στους νέους κυρίαρχους την αποφασιστικότητά τους για το ελληνικό τους φρόνημα και τη λαχτάρα τους να ενωθούν με την Μητέρα πατρίδα. Πράγματι, αυτή η αποφασιστικότητα των Δωδεκανησίων εκφράστηκε με το ψήφισμα του Εθνικού Πανδωδεκανησιακού Συνεδρίου, το οποίο συνήλθε στην Ιερά Μονή του Θεολόγου της Πάτμου από τις 16 Ιουνίου έως και τις 18 Ιουνίου 1912. Οι σημαντικότερες αποφάσεις του συνεδρίου συνοψίζονται στα εξής σημεία: 1. Εκφράζονται ευχαριστίες προς τους Ιταλούς καθώς υπάρχει η πεποίθηση ότι η επέμβασή τους είναι ευεργετική και οι προθέσεις τους ειλικρινείς 2. Ξεκαθαρίζεται η αποφασιστικότητά τους να μην επανέλθει ποτέ στα κατοικούμενα από χριστιανούς νησιά το τουρκικό καθεστώς 3. Διακηρύσσεται η πάγια επιθυμία για ένωση με την Ελλάδα 4. Κηρύσσεται η αυτονομία των νήσων έως επέλθει η οριστική εθνική αποκατάσταση 5. Δίδεται στα νησιά το όνομα «Πολιτεία του Αιγαίου» και 6. Ορίζεται ως σύμβολο της Πολιτείας σημαία κυανή με λευκό σταυρό στη μέση, και έμβλημα τον Απόλλωνα Ήλιο¹²⁸. Τα αιτήματα των πληρεξουσίων είχαν ως αποδέκτη τον στρατιωτικό διοικητή στρατηγό Ameglio, ο οποίος είχε ήδη εκφράσει στον δήμαρχο Ρόδου Σάββα Παυλίδη την έντονη δυσφορία του για την πρωτοβουλία των Δωδεκανησίων να συγκαλέσουν συνέδριο¹²⁹. Τριμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τους πληρεξούσιους Μ.Θ Ολυμπίτη, Γ. Δρακίδη και Ν. Πετρίδη ανέλαβαν την αποστολή να επιδώσουν το ψήφισμα στον Ameglio ενώ και οι υπόλοιποι πληρεξούσιοι αναχώρησαν για τη Ρόδο¹³⁰. Ο Ameglio έχοντας πληροφορηθεί τα τεκταινόμενα στην Πάτμο από τους δημοσιογράφους, δε δέχτηκε καν την επιτροπή, συνέλαβε όσους είχαν λάβει μέρος ενώ απέρριψε χωρίς καμία διάθεση διαπραγμάτευσης όλα τα αιτήματα των Δωδεκανήσιων¹³¹. Ήταν πλέον προφανές ότι οι αρχικοί τόνοι ενθουσιασμού των Δωδεκανήσιων δεν ήταν στο ίδιο μήκος κύματος με τις προθέσεις των νέων κατακτητών. Η ελληνική κυβέρνηση, μετά την αρνητική αντίδραση του Ameglio στα ψηφίσματα του Πανδωδεκανησιακού συνεδρίου της Πάτμου, προέτρεψε τους Δωδεκανήσιους να αρχίσουν μία εκστρατεία ενημέρωσης των

¹²⁸ Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου, Κεντρική Υπηρεσία (εφεξής ΥΔΙΑ, Κ.Υ.), 1912, Φάκελός 87, Υποφάκελος 1, Ζητήματα Νησιών Αιγαίου, Αναφορά του Αθηναϊκού Πρακτορείου, 13/28 Ιουνίου 1912, σ.1-3 και ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, Δωδεκάνησα, Έκθεσις περί της καταλήψεως της Δωδεκάνησου υπό των Ιταλών και των επακολουθησάντων γεγονότων, σ.1-5.

¹²⁹ Τσιρπανλής, *Δωδεκάνησα*, σ.44-5.

¹³⁰ Τσιρπανλής, *Δωδεκάνησα*, σ.46-7.

¹³¹ Οι Δωδεκανήσιοι έδρασαν σύμφωνα υπό τις οδηγίες και τις κατευθύνσεις του υπο-πρόξενου Σταύρου Λιάτη, τον οποίο είχε αποστείλει από τις αρχές Ιουνίου 1912 ο ιδιαίτερα δραστήριος Δ/ντής Ανατολικών Υποθέσεων του ελληνικού Υπ. Εξωτερικών Ίωνας Δραγούμης. Το ψήφισμα μάλιστα της Πάτμου πρέπει να είχε συνταχθεί στην Αθήνα. Ο Λιάτης μετά το συνέδριο της Πάτμου θα θεωρηθεί ως *persona non grata* από τον Ameglio ο οποίος θα απαιτήσει από τον Έλληνα Πρόξενο Παπαδάκη να τον εκδιώξει. Ο Παπαδάκης δήλωσε άγνοια για τις ενέργειες του Λιάτη και την οργάνωση συνεδρίου στην Πάτμο αλλά τελικά ενέδωσε στις απαιτήσεις του στρατηγού Ameglio. Ο Λιάτης από τα Δωδεκάνησα διεκπεραιώθηκε στην Αττάλεια και από εκεί για τη Χίο. Βλ. Σχέτ: Ζ. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, Επτά Ημέρες-Καθημερινή, Αφιέρωμα, 30 Νοεμβρίου 1997 και ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1912, Φάκελος 100, Υποφ.7, 13/26 Ιουνίου 1912, Αττάλεια, Τηλεγράφημα Λιάτη προς Υπεξ.

Μεγάλων Ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Από τις αρχές του θέρους είχαν επιλεγεί για ένα τέτοιο έργο οι Γεώργιος Ρούσσος από τη Λέρο και ο Δ. Πετροκόκκινος από τη Χίο με προορισμό τη Ρώμη και το Λονδίνο. Μία άλλη επιτροπή Δωδεκανησίων υπό τους Θ. Κωνσταντινίδη από τη Ρόδο, τον Μιχ. Βενιαμίν από τη Σύμη και τον Μιχ. Καλαβρό από τη Κάλυμνο επέδωσε τον Σεπτέμβριο του 1912 υπόμνημα στον Ιταλό Υπέξ SanGiuliano ενώ προσπάθησαν να ευαισθητοποιήσουν την κοινή γνώμη με συνεντεύξεις και συναντήσεις σε Βιέννη, Παρίσι και Λονδίνο¹³². Οι προσπάθειες αυτές δεν φάνηκαν να έχουν κάποιο χειροπιαστό αποτέλεσμα για τους νησιώτες. Εξάλλου η ελληνική κυβέρνηση επισήμως δεν είχε λάβει επίσημη θέση για τα γεγονότα στην Πάτμο και η στάση της ήταν εξαιρετικά διστακτική προς μία ευθεία αντιπαράθεση, πόσο μάλλον ρήξη με την ιταλική κυβέρνηση για το ζήτημα αυτό¹³³.

Στις 18 Οκτωβρίου 1912 υπογράφηκε από την Ιταλία και την Οθωμανική αυτοκρατορία, την ίδια μέρα που ξεσπούσε ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, η συμφωνία του Ouchy στη Λωζάνη. Επρόκειτο για μία αδιαμφισβήτητη νίκη της ιταλικής διπλωματίας. Η ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα έπαιρνε αόριστη παράταση χωρίς να αναλαμβάνει κάποιες σοβαρές και στέρεες υποχρεώσεις προς την Τουρκία, τη διεθνή κοινότητα ή το δωδεκανησιακό λαό. Με τη συνθήκη του Ouchy τερματιζόταν ο ιταλο-τουρκικός πόλεμος στη Λιβύη ενώ στο άρθρο 2 της επίσημης συνθήκης προβλεπόταν το εξής: «η ιταλική στρατιωτική και πολιτική διοίκηση θα εκκένωνε τα Δωδεκάνησα αμέσως μετά την αποχώρηση των Οθωμανών αξιωματούχων και στρατιωτών από την Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή»¹³⁴. Ακόμα με έναν οθωμανικό ιραδέ-φιρμάνι- ο Σουλτάνος αναλάμβανε την υποχρέωση να εισάγει ορισμένες διοικητικές μεταρρυθμίσεις στα νησιά με στόχο την ισονομία, την ασφάλεια και την ευμάρεια ανεξαρτήτως θρησκευόμενου και να παραχωρήσει «πλήρη αμνηστία» στους Δωδεκανήσιους, δίνοντας διαβεβαιώσεις ότι οι οθωμανικές αρχές δε θα δρούσαν εκδικητικά εκτός για τα εγκλήματα του ποινικού δικαίου¹³⁵. Δεν υπήρχε καμία αναφορά σε αυτονομία ή καμία αλλαγή σε κυριαρχικά δικαιώματα και τα Δωδεκάνησα τυπικά επέστρεφαν στο καθεστώς ante bellum, κάτι που βόλευε την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ουσιαστικά, όμως, επρόκειτο για μία λαμπρή επιτυχία των Ιταλών¹³⁶ διότι δεν υπήρχε ένα ορατό και καθορισμένο χρονικό πλαίσιο για την απόσυρση

¹³² Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1922*, σ.57-8.

¹³³ Ε. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδος(1830-1947), Απόπειρα πατριδογνωσίας*, Καστανιώτης, 2010, σ.640.

¹³⁴ Φίλιππος Κάραμποτ, *Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα 1912-1915*, ανάτυπο, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1993, σ.51.

¹³⁵ Κάραμποτ, *Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα*, σ.51, όπ

¹³⁶ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, *Επτά Ημέρες-Καθημερινή*, σ.6· Ο Bosworth στο *Italy the least of the Great Powers*, σ.306 γράφει εύστοχα ότι ο υπουργός των Εξωτερικών της Ιταλίας Μαρκήσιος SanGiuliano ουσιαστικά υπέγραψε «μια επιταγή χωρίς ημερομηνία».

των τουρκικών στρατευμάτων από τη Λιβύη ενώ και ήταν κοινή πεποίθηση σε Τούρκους και Ιταλούς ότι οι μουσουλμανικές ομάδες δύσκολα θα πειθαρχούσαν σε περίπτωση διαταγών αποχώρησης από τη Λιβύη. Ακόμη, τόσο η φύση του ιταλικού στρατού κατοχής όσο και η δυσκολία να γίνει «διακριτός στις ερήμους της Φεζάν ένας Τούρκος στρατιώτης από έναν Άραβα εξεγερμένο»¹³⁷ συνηγορούσαν στο ότι η απλή εξέλιξη των γεγονότων ή υποχρέωση από κάποιο άρθρο μίας συνθήκης, δεν θα ανάγκαζαν την Ιταλία να επιστρέψει τα νησιά, παρά μόνο μία επέμβαση των Δυνάμεων. Συνεπώς, οι Ιταλοί κέρδιζαν χρόνο με την παράταση της παραμονής τους, αφού τα Δωδεκάνησα θα λειτουργούσαν ως ενέχυρο για την αποχώρηση των Τούρκων από τη Λιβύη¹³⁸. Επιπλέον, ένα ακόμη κέρδος για την Ιταλία ήταν ότι το ζήτημα των Δωδεκανήσων παρέμενε αυστηρά ένα διμερές ζήτημα μεταξύ Ιταλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οποιαδήποτε μελλοντική διευθέτηση για το ζήτημα των Δωδεκανήσων θα ενέπλεκε μόνο αυτές τις χώρες, κάτι το οποίο θα αποτελέσει ένα σημαντικό και συχνά επαναλαμβανόμενο επιχείρημα είτε σε πιέσεις της Ελλάδας είτε των Μ. Δυνάμεων¹³⁹. Τα δημοσιεύματα του ιταλικού τύπου έκαναν λόγο για ιστορική δικαίωση της Ιταλίας για την υπογραφή της Συνθήκης του Ouchy επιμένοντας κυρίως στο γεγονός ότι αναγνωρίστηκε η ιταλική κυριαρχία στην Κυρηναϊκή και την Τριπολίτιδα, χωρίς να παραλείπονται οι αναφορές στο γεγονός ότι προ της εκκένωσης των νήσων του Αιγαίου θα έχει προηγηθεί η αποχώρηση των τουρκικών στρατευμάτων από τη Λιβύη¹⁴⁰. Ακόμη, στη ανασκόπηση τύπου, γίνεται αναφορά στην εφημερίδα του Τορίνο *Stampa*, όπου σημειώνεται ως αδιαμφισβήτητη επιτυχία η υπογραφή της Συνθήκης διότι ο βασικός στόχος της κατοχύρωσης της Λιβύης επετεύχθη χωρίς την αρνητική αντίδραση της Μ. Βρετανίας ή της Γαλλίας, ενώ για τα νησιά του Αιγαίου πάντα «ήταν το μέσο για να πιέσουμε την Τουρκία και όχι ο σκοπός, ενώ η παραμονή σε Ρόδο και Αστυπάλαια έβρισκε κάθετα αντίθετες τις Μ. Δυνάμεις»¹⁴¹. Ακόμα και η σοσιαλιστική εφημερίδα της Γένοβα *Il Lavoro* θεωρεί ότι με τους όρους της ειρήνης «οι Ιταλοί μπορούν να είναι ευχαριστημένοι»¹⁴².

1.2.2 ΒΑΛΚΑΝΙΚΟΙ ΠΟΛΕΜΟΙ & ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΟ

Η έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων τον Οκτώβριο του 1912 και η διασταύρωση των πολιτικών σκοπιμοτήτων και συμμαχιών τόσο των εμπόλεμων κρατών-Σερβία, Βουλγαρία, Ελλάδα και Μαυροβούνιο εναντίον της Τουρκίας -όσο και των Μ. Δυνάμεων δεν ήταν

¹³⁷ Bosworth, *Italy the least of the Great Powers*, σ.306.

¹³⁸ Κάραμποτ, *Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα*, σ. 52.

¹³⁹ Carabott, *The Occupation of the Dodecanese*, σ.307-8.

¹⁴⁰ Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, αρχ. Ιωάννη Μακκά, 1888-1949, αρ. εγγρ.279, *Corriere della Sera*, 17/10/1912 και αρ.εγγρ.281, *Il Secolo*, 18/10/1912.

¹⁴¹ Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, αρχ. Μακκά, *C.Della Sera*, «Pareri della Stampa Italiana»,17/10/1912.

¹⁴² Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, αρχ. Μακκά, *C.Della Sera*, «Pareri della Stampa Italiana»,17/10/1912, όπ

δυνατόν να αφήσουν εκτός διπλωματικού παιχνιδιού το ζήτημα της Δωδεκανήσου. Στο πεδίο των επιχειρήσεων ο ελληνικός στρατός προέλαυε προς Ήπειρο και Μακεδονία ενώ ο ελληνικός στόλος κατέλαβε διαδοχικά τη Λήμνο, την Ίμβρο, τη Θάσο, τον Αγ. Ευστράτιο, τη Σαμοθράκη, τα Ψαρά, την Τένεδο. Στη συνέχεια, ο ελληνικός στόλος κινούμενος νοτίως κατέλαβε την Ικαρία, τη Μυτιλήνη και τη Χίο¹⁴³. Στις αρχές Δεκεμβρίου οι βαλκανικές δυνάμεις υπέγραψαν ανακωχή με την Τουρκία, με την εξαίρεση της Ελλάδας, καθώς η τελευταία δεν επιθυμούσε να λύσει τον ναυτικό αποκλεισμό των τουρκικών παραλίων πριν αρχίσουν οι διαπραγματεύσεις με την Υψηλή Πύλη.¹⁴⁴ Το ζήτημα των Δωδεκανήσων τέθηκε επί τάπητος αλλά δεν ελήφθη κάποια οριστική απόφαση διότι άλλα ζητήματα απορρόφησαν την προσοχή της συνδιάσκεψης: η έξοδος της Σερβίας στην Αδριατική, ο ελληνοβουλγαρικός ανταγωνισμός για τη Μακεδονία και τα γεωγραφικά όρια μίας ανεξάρτητης Αλβανίας. Ειδικά το ζήτημα της Αλβανίας, με τα καλά-προστατευμένα λιμάνια της στην Αδριατική αλλά και λόγω της εγγύτητάς της με την Ιταλία ήταν ζήτημα πρώτης προτεραιότητας¹⁴⁵. Αρχικά, φάνηκε στους διπλωματικούς κύκλους της Ευρώπης ότι μία πιθανή διασύνδεση του ζητήματος της οριοθέτησης των νότιων συνόρων του νεοπαγούς κράτους της Αλβανίας με μία πιθανή απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα θα έδινε μία διέξοδο σε ένα από τα βασικότερα προβλήματα των διαπραγματεύσεων¹⁴⁶. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε αυτές τις διαπραγματεύσεις σαφή και ξεκάθαρη θέση υπέρ των ελληνικών διεκδικήσεων έλαβε η Γαλλία, της οποίας ο αντιπρόσωπος συνηγορούσε στην απόδοση όλων των νήσων του Αιγαίου στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένων των Δωδεκανήσων¹⁴⁷. Επίσης κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στο Λονδίνο οι ίδιοι οι Δωδεκανήσιοι φρόντισαν να κάνουν γνωστές τις θέσεις τους με ψηφίσματα και διακηρύξεις στις οποίες εξέφραζαν την απαρέγκλιτη προσήλωσή τους στην ένωση με την Ελλάδα¹⁴⁸. Κάθε πρόταση ή λύση, όμως, σχετικά με τα Δωδεκάνησα προσέκρουε στο επιχείρημα των Ιταλών ότι κατά το άρθρο 2 της Συνθήκης του Ouchy η Ιταλία δεσμευόταν να τα επιστρέψει αμέσως μετά την οριστική αποχώρηση της Τουρκίας από τη Λιβύη, ήταν με λίγα λόγια ένα θέμα αυστηρά διμερές για το οποίο ήδη είχε συναφθεί συμφωνία¹⁴⁹. Επίσης και οι ίδιοι οι Τούρκοι θεωρούσαν ότι εφόσον δεν υπήρχε στον ορίζοντα μία αποδεκτή λύση σχετικά με τα ζητήματα της Βαλκανικής, ήταν προτιμότερο να παραταθεί στα Δωδεκάνησα η ιταλική παρουσία καθώς υπήρχε προοπτική κάποια στιγμή να τα επανακτήσουν, ενώ η απόδοσή τους στην Ελλάδα

¹⁴³ Κων/νος Σβολόπουλος, *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1830-1981*, Εστία, 2014, σ.120-134.

¹⁴⁴ Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδος*, σ.506-7.

¹⁴⁵ Bosworth, *The acquisition of the Dodecanese*, σ.691.

¹⁴⁶ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ.63-4.

¹⁴⁷ Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.348.

¹⁴⁸ Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.85-6, όπως: Διακήρυξη των προθέσεων των κατοίκων της Κω προς την Πρεσβευτική Συνδιάσκεψη στο Λονδίνο, 20/12/1912.

¹⁴⁹ Marta Petricioli, *L' Italia in Asia Minore*, Sansoni editore, Φλωρεντία, 1983, σ.219.

ισοδυναμούσε με την οριστική απώλειά τους¹⁵⁰. Το Φεβρουάριο του 1913, αφού οι διαπραγματεύσεις της Συνδιάσκεψης του Λονδίνου δεν είχαν αποδώσει ουσιαστικά αποτελέσματα, η Ελλάδα κατήγαγε αλληπάλλληλες νίκες στο πεδίο των μαχών τόσο στην Ήπειρο όσο και στη Μακεδονία με αποτέλεσμα σε αυτές τις περιοχές η Ελλάδα να διεκδικεί το μεγαλύτερο μερίδιο¹⁵¹. Αυτή η εξέλιξη, σύμφωνα με τον Ιταλό Υπεξ SanGiuliano έδινε το περιθώριο στην Ιταλία να κρατήσει μία πιο σκληρή γραμμή αναφορικά με το αλβανικό και ταυτόχρονα να μην κάνει παραχωρήσεις στο θέμα των Δωδεκανήσων. Ο Ιταλός ΥΠΕΞ στήριζε αυτή τη γνώμη σε τρεις βασικές παραμέτρους: Πρώτον, σε περίπτωση που ικανοποιούνταν οι επιθυμίες της Ελλάδας σε Μακεδονία και Αιγαίο σε αντίβαρο θα ορίζονταν νοτιότερα σύνορα για την Αλβανία και δεν θα αξίωναν την απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα. Ακόμη, η εντεινόμενη απειλή στο εσωτερικό της Μ. Ασίας, κυρίως από τους Αρμένιους, έκανε την Ιταλία, ανάμεσα στις Μ. Δυνάμεις, να είναι η πιο ένθερμος υποστηρικτής της ακεραιότητας της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ώστε να μπορεί να δικαιολογεί το γεγονός ότι θα επέστρεφε κάποια στιγμή τα Δωδεκάνησα στην τελευταία. Και τέλος, υποστήριζε ότι η επανάκτηση των εδαφών στη Θράκη ανατολικότερα από τη γραμμή Αίνου-Μηδείας από την Τουρκία θα ανάγκαζε τις Μ. Δυνάμεις να υποχρεώσουν την τελευταία να τα παραχωρήσει στη Βουλγαρία με αντάλλαγμα ενδεχομένως μία πιο συγκαταβατική στάση στο θέμα των νησιών του ανατολικού Αιγαίου¹⁵². Στις 30 Μαΐου 1913 η συνδιάσκεψη των πρεσβευτών του Λονδίνου κάλεσε όλες τις εμπλεκόμενες πλευρές να υπογράψουν τα πρώτα βασικά συμπεράσματα των διαπραγματεύσεων. Η Ιταλία στις διαπραγματεύσεις του Λονδίνου όσον αφορά τα Δωδεκάνησα κινήθηκε με τη λογική φυσικά της παράτασης της παραμονής της εκεί αλλά και της ενδεχόμενης χρήσης τους ως εφιαλτήριο σε ένα μελλοντικό μοίρασμα σφαιρών επιρροής της Μ. Ασίας. Για αυτό το λόγο, σύσσωμη η ιταλική κυβέρνηση με προεξάρχοντα τα υπουργεία Πολέμου, Ναυτικών, Εμπορίου, Εκπαίδευσης κ.α εντατικοποίησαν και πύκνωσαν την παρουσία και τη δραστηριότητά τους στα Δωδεκάνησα με αποστολές εμπορικές, στρατιωτικές, ίδρυσης τραπεζικών παραρτημάτων, εκπαιδευτηρίων ώστε σε ένα μελλοντικό μοίρασμα, τα Δωδεκάνησα να αποτελούν υπό ιταλική επιρροή¹⁵³. Η υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου στις 30 Μαΐου 1913 στο άρθρο 5 ανέθετε στις Μ. Δυνάμεις την ευθύνη για τον καθορισμό της τύχης των νησιών του Αιγαίου και της χερσονήσου του Άθω ενώ με άλλα άρθρα προβλεπόταν η δημιουργία αλβανικού κράτους με σύνορα που θα καθόριζαν από Διεθνή Επιτροπή¹⁵⁴. Οι

¹⁵⁰ Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.93.

¹⁵¹ Petricioli, *L' Italia in Asia Minore*, σ.219.

¹⁵² Petricioli, *L' Italia in Asia Minore*, σ.219, όπ

¹⁵³ Petricioli, *L' Italia in Asia Minore*, σ.220-1.

¹⁵⁴ Κ. Σβολόπουλος, *Η Συνθήκη του Λονδίνου*, στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός Από το 1881 ως το 1913», τ. ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977, σ.334.

προτάσεις αυτές της Πρεσβευτικής Συνδιάσκεψης πλησίαζαν πολύ στις επιθυμίες της Ιταλίας αφού προτασσόταν η διμερής συμφωνία της Λωζάνης και το επίμαχο άρθρο 2 έναντι των ελληνικών ισχυρισμών περί της εθνολογικής υπεροχής των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα. Στη συνέχεια, από τις αρχές του Ιουνίου του 1913 έως και τα μέσα Αυγούστου διεξήχθησαν διαπραγματεύσεις ανάμεσα στις διάφορες Δυνάμεις σχετικά με την έκβαση του ζητήματος των Δωδεκανήσων¹⁵⁵. Μετά από πολλές προτάσεις και ανταλλαγή απόψεων και σχεδίων επί χάρτου ανάμεσα στις Μ. Δυνάμεις την περίοδο αυτή των δύο μηνών, η πρόταση του Λόρδου Grey, την 1η Αυγούστου 1913, φάνηκε να γίνεται αποδεκτή σχετικά με τη διευθέτηση των Δωδεκανήσων: 1) Η Ιταλία θα ξεκαθάριζε ότι σε συμφωνία με το άρθρο 2 της Συνθήκης του Ουχί, μόλις τα στρατεύματα και το πυροβολικό της Τουρκίας αποχωρούσαν από την Κυρηναϊκή, τότε θα εκκένωνε τα Δωδεκάνησα και θα τα απέδιδε στην Τουρκία και 2) Η τελική διευθέτησή τους θα αποφασιζόταν από τις Μ. Δυνάμεις¹⁵⁶. Εν τέλει στις 11 Αυγούστου 1913 η πρεσβευτική συνδιάσκεψη σχετικά με τα Δωδεκάνησα κατέληξε στην παρακάτω διατύπωση που έγινε αποδεκτή από όλες τις δυνάμεις:

Σε συμφωνία με το πρώτο μέρος της ιταλικής διακήρυξης της 5^{ης} Αυγούστου¹⁵⁷ και του άρθρου 2 της συνθήκης της Λωζάνης, οι έξι Δυνάμεις θα αποφασίσουν ομοφώνως για την τύχη των Δωδεκανήσων, λαμβάνοντας υπόψη το ενδιαφέρον της Ευρώπης, την ακεραιότητα και την ασφάλεια της ασιατικής Τουρκίας¹⁵⁸.

Το τελικό κείμενο της Πρεσβευτικής Συνδιάσκεψης ήταν δίχως αμφιβολία ένας διπλωματικός θρίαμβος της Ιταλίας αφού αφενός μεν πλέον συγκαταλεγόταν και επισήμως στη χορεία των Μεγάλων Δυνάμεων και αφετέρου στο ζήτημα των Δωδεκανήσων καμία διευθέτηση δεν θα εφαρμοζόταν στο εξής, αν δεν έδινε τη συγκατάθεσή της¹⁵⁹.

Οι Γάλλοι στήριζαν την ανάγκη για μία πιο ενεργητική πολιτική προς τους Ιταλούς σχετικά με τα Δωδεκάνησα διότι οι αναφορές του Γάλλου αναπληρωτή Πρόξενου από τη Ρόδο Laffon προς το Quai d' Orsay δεν ήταν καθόλου καθησυχαστικές. Οι διακηρύξεις του Ameglio προς τον εμπορικό κόσμο της Ρόδου όπως η κατασκευή νέων δρόμων και η

¹⁵⁵ Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.119.

¹⁵⁶ Petricioli, *L' Italia in Asia Minore*, σ.221 και Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.128.

¹⁵⁷ Στις 5 Αυγούστου ο Ιταλός αντιπρόσωπος Imperiali έκανε την εξής δήλωση σε απάντηση του Γάλλου αντιπροσώπου που έκανε λόγο για άμεση συσχέτιση των ορίων των ελληνοαλβανικών συνόρων και του Δωδεκανησιακού: «Il Governo di Sua Maesta considerache la questione delle isole del Dodecanneso, la quale deve la sua origine alla Guerra italo-turca e giuridicamente regolata dalle disposizioni del Trattato di Losana, stando così le cose, il Governo italiano ripete che restituirà queste isole alla Turchia quando il Governo ottoman avra da parte sua eseguito integralmente gli obblighi incombono in base all' art. 2 del trattato di Losanna». Βλ. Σχετ: Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.129.

¹⁵⁸ Petricioli, *L' Italia in Asia Minore*, σ.223 και Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.135.

¹⁵⁹ Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.348.

βελτίωση του υπάρχοντος οδικού δικτύου του νησιού, η δημιουργία ενός διαμετακομιστικού κέντρου για τα εμπορικά προϊόντα, το άνοιγμα υποκαταστήματος της Τράπεζας της Ρώμης, η βελτίωση του λιμανιού, η ίδρυση σχολείων και μακροπρόθεσμα Πανεπιστημίου δικαιολογούσαν την δυσπιστία και το προβληματισμό του Γάλλου αναπληρωτή πρόξενου¹⁶⁰. Η στάση της Γαλλίας υπαγορεύονταν από τις αναφορές του Γάλλου Πρόξενου στη Ρόδο Laffon σχετικά με τις προθέσεις και τις εξαγγελίες της ιταλικής διοίκησης δια στόματος του στρατηγού Ameglio. Αυτές έρχονταν να επιβεβαιώσουν τους φόβους του Παρισιού ότι έτσι ετίθετο υπό αμφισβήτηση η κυριαρχία της Γαλλίας έως εκείνη τη στιγμή σε οικονομικό, πολιτισμικό, εκπαιδευτικό επίπεδο. Συγκεκριμένα, οι φόβοι του Παρισιού στηρίζονταν στην πεποίθηση ότι οι Ιταλοί επιδίωκαν να υποκαταστήσουν τη Γαλλία ως προστάτη των εκεί Καθολικών με την ANSMI¹⁶¹ αλλά και με οικονομική διείσδυση Ιταλών επιχειρηματιών σε Δωδεκάνησα και Μ. Ασία¹⁶². Η σχέση Ameglio-Laffon δεν ήταν εύκολη, ειδικά μετά την άρνηση του δεύτερου να παρουσιάσει στις ιταλικές αρχές μία λίστα Γάλλων πολιτών που διαβιούσαν στη Ρόδο και την εν γένει μεταστροφή του από φιλότουρκος, σε υποστηρικτή των ελληνικών αιτημάτων, κάτι που φυσικά δεν είχε περάσει απαρατήρητο από τις ιταλικές και ελληνικές αρχές¹⁶³. Ο Πρόξενος της Ελλάδας στη Ρόδο Π. Παπαδάκης εκθέτει σε μία μακροσκελή αναφορά του την κατάσταση στη Ρόδο αλλά και στα άλλα νησιά περιγράφοντας «τα της ενταύθα εκρύθμου και αφορήτου πλέον καταστάσεως»¹⁶⁴. Από την άλλη πλευρά, ο Άγγλος αναπληρωτής πρόξενος στη Ρόδο Albert Biliotti ιταλικής καταγωγής, εξήρε το έργο του Ameglio, αν και τα κίνητρα και η αμεροληψία του είναι υπό αμφισβήτηση¹⁶⁵. Επιπλέον, οι γαλλικές ανησυχίες ενισχύονταν από φήμες που ήθελαν προχωρημένες επαφές ανάμεσα σε Ρώμη και Υψηλή Πύλη, με την υποστήριξη της Τριπλής Συμμαχίας, με σκοπό να εμποδιστεί η προσχώρηση της Τουρκίας στην Entente. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το Δωδεκανησιακό ενεπλάκη ως ζήτημα και στον εντεινόμενο ιταλο-βρετανικό οικονομικό ανταγωνισμό. Οι ιταλικές φιλοδοξίες για οικονομική διείσδυση στη Μ. Ασία είχαν εκδηλωθεί και ήδη προωθηθεί, αφού από τον Σεπτέμβριο του 1913 η Υψηλή Πύλη είχε παραχωρήσει το δικαίωμα σε κονσόρτσιουμ Ιταλών επιχειρηματιών για διεξαγωγή έρευνας

¹⁶⁰ Petricioli, *L' Italia in Asia Minore*, σ.226.

¹⁶¹ Στην συνέχεια της διατριβής εξηγείται αναλυτικά η φύση της εν λόγω θρησκευτικής οργάνωσης.

¹⁶² Petricioli, *L' Italia in Asia Minore*, σ.226, όπ

¹⁶³ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, Il lineamento giuridico*, σ.80.

¹⁶⁴ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1913, Φακ.4, Υπ.1, Δωδεκάνησα, Μέτρα των Ιταλικών Αρχών για την κατάπνιξη του εθνικού φρονήματος, 19/2/1913, Έκθεση του Προξενείου Ρόδου προς Υπεξ.

¹⁶⁵ Για τον Biliotti ο Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ.78-9, λέει ότι τόσο ο ίδιος όσο και στενοί συγγενείς του είχαν ισχυρά οικονομικά κίνητρα από την Ιταλική παρουσία στα νησιά και ότι ουσιαστικά ήταν μίσθαρνα όργανα των Ιταλών. Στο άρθρο του David Barchard, *The Fearless and self-reliant servant. The life and career of Sir Alfred Biliotti An Italian Levantine in British Service (1833-1915)*, SMEA 48, 2006, σ.5-53 υπάρχουν κυρίως πληροφορίες για τον ρόλο του αδερφού του Alfred Biliotti ως Πρόξενου της Αγγλίας στα Χανιά σε μία πολύ κρίσιμη φάση για το Κρητικό ζήτημα (1885-1899). Ο Alfred Biliotti στη θητεία του στην Κρήτη ήρθε σε ανοιχτή ρήξη με τον αρχηγό του ελληνικού κομμάτου Canon Malcolm McColl στο Λονδίνο αλλά και με την ελληνική κυβέρνηση γιατί θεωρήθηκε ότι δρούσε υπέρ των Οθωμανών.

σχετικά με τη δυνατότητα κατασκευής σιδηροδρομικής γραμμής Μπουλντούρ-Αττάλεια¹⁶⁶. Η παραχώρηση αυτή εκ μέρους της τουρκικής κυβέρνησης ερχόταν σε ευθεία αντίθεση με την βρετανικών συμφερόντων εταιρεία-την «Ottoman Smyrna-Aidin Railway» (Οθωμανικός Σιδηρόδρομος Σμύρνης-Αϊδινίου)- που εκμεταλλευόταν την υπάρχουσα σιδηροδρομική γραμμή Σμύρνης-Αϊδινίου αλλά και κατά το Foreign Office με τους όρους της συμφωνίας που είχε συναφθεί το 1906 μεταξύ της εταιρείας και του τουρκικού κράτους. Έτσι, άρχισαν πολύμηνες διμερείς διαπραγματεύσεις για το ζήτημα κατά τις οποίες τα Δωδεκάνησα αποτέλεσαν μοχλό πίεσης εκ μέρους της ιταλικής πλευράς¹⁶⁷. Συγκεκριμένα, οι Ιταλοί σε μία δύσκολη καμπή των διαπραγματεύσεων, απείλησαν να τις εγκαταλείψουν και να πιέσουν τη Κων/λη απευθείας για τα συμφέροντά τους, αγνοώντας τις βρετανικές αιτιάσεις και τα βρετανικά συμφέροντα, χρησιμοποιώντας ως αντάλλαγμα τα Δωδεκάνησα¹⁶⁸. Η ελληνική κυβέρνηση έχοντας εξαιρετικά επείγοντα ζητήματα ανοιχτά όπως η αναγνώριση της ελληνικής κυριαρχίας στα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου, της οριοθέτησης των νοτίων συνόρων του νεοπαγούς κράτους της Αλβανίας, δεν ήταν σε θέση να ασκήσει μία πιο δραστήρια πολιτική στο θέμα των Δωδεκανήσων. Με τη συνθήκη της Αθήνας (14/11/1913) έπαυε η εμπόλεμη κατάσταση μεταξύ Αθήνας-Κων/λης, αποκαθίσταντο οι διπλωματικές σχέσεις των δύο κρατών και δίνονταν εγγυήσεις για τα πολιτικά και θρησκευτικά δικαιώματα των Μουσουλμάνων σε Μακεδονία και Ήπειρο¹⁶⁹.

1.2.3 Α΄ ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ- ΜΥΣΤΙΚΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ ΛΟΝΔΙΝΟΥ

Η κήρυξη πολέμου της Αυστροουγγαρίας προς την Σερβία τον Αύγουστο του 1914 και η ταχεία κλιμάκωση των εχθροπραξιών με τη συμμετοχή σταδιακά όλων των Μ. Δυνάμεων είχε ως αποτέλεσμα, όπως ήταν αναμενόμενο, το Δωδεκανησιακό να αποτελέσει είτε ένα ζήτημα δευτερεύουσας σημασίας είτε αποτέλεσε διαπραγματευτικό χαρτί των δύο πολεμικών συνασπισμών για να προσελκύσουν κατά κύριο λόγο την Ιταλία προς το μέρος τους. Η τελευταία αν και ανήκε στην Τριπλή Συμμαχία -είχε ανανεώσει τη συμμετοχή της σε αυτήν το 1912- στις 3 Αυγούστου 1914 διακήρυξε την ουδετερότητά της, και άρχισε εργώδεις διαπραγματεύσεις με τους δύο αντιμαχόμενους συνασπισμούς με μοναδικό

¹⁶⁶ D. McLean, *British Finance and Foreign Policy in Turkey: The Smyrna-Aidin Railway Settlement 1913-14*, *The Historical Journal*, Vol. 19, No. 2 (Jun., 1976), σ. 523.

¹⁶⁷ Ενδεικτικό της σημασίας που απέδιδε το Foreign Office στην υπόθεση είναι το γεγονός ότι φρόντισε να εντάξει στους διαπραγματευτές της βρετανικής εταιρείας με τους Ιταλούς άτομο της απολύτου εμπιστοσύνης του βρετανού Υπεξ Grey, του δικηγόρου C. Slaughter, ο οποίος θα δρούσε ως ο κύριος διαπραγματευτής αλλά και πληροφοριοδότης της βρετανικής κυβέρνησης.

¹⁶⁸ McLean, *British Finance and Foreign Policy in Turkey*, σ. 525.

¹⁶⁹ W. P. Kaldis, *Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912-1914*, *The Journal of Modern History*, Vol. 51, No. 2, On Demand Supplement (Jun., 1979), σ.1132.

κριτήριο τα ανταλλάγματα για την ίδια στο τέλος του πολέμου¹⁷⁰. Αυτή η ραγδαία αλλαγή των δεδομένων και η επακόλουθη αναβάθμιση της θέσης της Ιταλίας στην διπλωματική σκακιέρα έγινε αμέσως εμφανής, ειδικά από τη πλευρά των δυνάμεων της Entente, και αυτό έγινε αντιληπτό ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1914. Συγκεκριμένα, ο Churchill επεσήμανε στον Ιταλό πρέσβη στο Λονδίνο ότι το βρετανικό Ναυαρχείο ήταν αντίθετο στη διατήρηση της Ρόδου για στρατηγικούς λόγους αλλά οι όποιες αντιρρήσεις θα αποσύρονταν εφόσον η Ιταλία γινόταν σύμμαχος της Μ. Βρετανίας¹⁷¹. Ο SanGiuliano έθεσε ως όρους την διατήρηση όλων των Δωδεκανήσων και όλης της επαρχίας της Αττάλειας αν η Τουρκία έμπαινε στον πόλεμο. Εκ των πραγμάτων, η πολιτική του SanGiuliano ειδικά για το Δωδεκανησιακό φαινόταν να αποδίδει καρπούς, αφού η προσωρινή κατάληψή τους την Άνοιξη του 1912 ως μέτρο πίεσης προς του Τούρκους για το ζήτημα της Κυρηναικής, πλέον θα μπορούσε δυνητικά να μετατραπεί σε πλήρη κυριαρχία και προσάρτηση. Όμως, ο απρόσμενος θάνατος του αναμφισβήτητα εξαιρετικά ικανού SanGiuliano τον Οκτώβριο του 1914 υπήρξε ένας καθοριστικός παράγοντας στη διαπραγμάτευση της Ιταλίας με τους αντίπαλους συνασπισμούς και κατ' επέκταση στην κατοχύρωση των «εθνικών δικαίων» της Ιταλίας στο τέλος του πολέμου¹⁷². Ο Ιταλός πρωθυπουργός Salandra σε λόγο που εκφώνησε στην Consulta¹⁷³ προς τιμήν του SanGiuliano διακήρυξε την πολιτική του «sacro egoismo»¹⁷⁴ σχετικά με την πολιτική της Ιταλίας προς τις ευρωπαϊκές υποθέσεις¹⁷⁵. Ουσιαστικά η πολιτική του «ιερού εγωισμού» υπαγόρευε την καλύτερη δυνατή διαπραγμάτευση και με τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα με μοναδικό στόχο και κριτήριο την απόσπαση περισσότερων και μεγαλύτερων ανταλλαγμάτων για την Ιταλία στο τέλος του πολέμου. Όπως ήταν αναμενόμενο, ανάμεσα σε άλλα, ο έλεγχος των Δωδεκανήσων αποτέλεσε ένα από τα θέματα των διαπραγματεύσεων των δύο συνασπισμών. Τελικά νικήτρια στον σχετικό ανταγωνισμό αναδείχθηκε η Entente. Η συμμαχία Entente-Ρώμης

¹⁷⁰ Bosworth, *The acquisition of the Dodecanese*, σ.703-4.

¹⁷¹ Bosworth, *The acquisition of the Dodecanese*, σ.703-4, όπ

¹⁷² Bosworth, *The acquisition of the Dodecanese*, σ.705.

¹⁷³ Πρόκειται για μετωνυμία του ιταλικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Στο palazzo της Consulta στη Ρώμη είχε την έδρα του το ιταλικό υπουργείο των Εξωτερικών έως το 1922.

¹⁷⁴ Ο Salandra στις 18 Οκτωβρίου 1914, διαδεχόμενος τον SanGiuliano στην Consulta, εκφώνησε λόγο, απέτισε φόρο τιμής στον προκάτοχό του αλλά και διακήρυξε την δική του ιδεολογία. Ανάμεσα σε άλλα είπε: «[...]Le direttive supreme della nostra politica internazionale saranno domani quello che erano ieri. A proseguire in esse occorre incrollabile fermezza di animo, serena visione dei reali interessi del Paese, maturità di riflessione che non escluda, al bisogno, prontezza di azione; occorre ardimento, non di parole, ma di opere; occorre animo scevro da ogni preconconcetto, da ogni pregiudizio, da ogni sentimento che non sia quello della esclusiva e illimitata devozione alla Patria nostra, del sacro egoismo per l'Italia...» Ήτοι: «Οι κύριοι στόχοι της εξωτερικής πολιτικής μας θα είναι αύριο αυτοί που είναι σήμερα. Για να πετύχουμε απαιτείται ακλόνητη κατάθεση ψυχής, ξεκάθαρο όραμα για τα πραγματικά συμφέροντα της Πατρίδας, ωριμότητα σκέψης που δεν θα αποκλείει, στην ανάγκη, προληπτική δράση, απαιτεί θάρρος, όχι λόγων, αλλά πράξεων, απαιτεί ψυχή απαλλαγμένη από κάθε προϊδεασμό, κάθε προκατάληψη και που να μην είναι αποκλειστικά και απεριόριστα αφιερωμένη στην Πατρίδα μας, στον ιερό εγωισμό για την Ιταλία». (η υπογράμμιση δική μου)

¹⁷⁵ Speronis, *The Dodecanese islands*, σ.113.

επισημοποιήθηκε με τη μυστική Συμφωνία του Λονδίνου στις 26 Απριλίου 1915. Η συμφωνία προέβλεπε τις εξής υποχρεώσεις εκ μέρους της Ιταλίας: την εντός ενός μηνός κήρυξη πολέμου εναντίον της Αυστροουγγαρίας και της Γερμανίας, τη δέσμευσή της να μην καταλήξει σε ξεχωριστή ειρήνη. Συγκεκριμένα στο άρθρο 8 της μυστικής τότε Συμφωνίας του Λονδίνου ανάμεσα στην Ιταλία και τις Δυνάμεις της Entente, προβλεπόταν η απόδοση πλήρους κυριαρχίας των Δωδεκανήσων τα οποία βρίσκονταν εκείνη την περίοδο υπό ιταλική κατοχή- «L'Italie recevra l'entière souveraineté sur les îles du Dodécanèse qu'elle occupe actuellement»¹⁷⁶. Αυτό που έχει ιδιαίτερη σημασία, όσον αφορά το ζήτημα των Δωδεκανήσων εν προκειμένω ήταν η απόφαση της Ιταλίας να κηρύξει επίσημα τον πόλεμο και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αλλά και επίσης να αποκηρύξει ως μη ισχύουσα πλέον τη Συνθήκη του Ouchy. Συγκεκριμένα, η Ιταλία στις 20 Αυγούστου 1915 κήρυξε επίσημα τον πόλεμο στην Τουρκία ενώ δύο μέρες αργότερα με το Βασιλικό Διάταγμα 1347 ανακήρυξε άκυρη τη Συνθήκη του Ouchy και τις όποιες υποχρεώσεις απέρρεαν από τη συμφωνία αυτή¹⁷⁷. Κατά συνέπεια έπαυε πλέον η υπό ενέχυρο κατοχή των Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς όπως προέβλεπε το άρθρο 2 της Συνθήκης και δεν ήταν πλέον υποχρεωμένη να εκκενώσει τα νησιά και εγκαινιάζονταν η κατοχή των Δωδεκανήσων επί πολεμικό δικαίω.

Στο διεθνές πεδίο, ήδη από τα τέλη του 1914 είχε γίνει αντιληπτό από τον Βενιζέλο ότι η Ιταλία, αν και ακόμη ανήκε στη χορεία των χωρών της ουδετερότητας, ορθωνόταν πλέον ως ο βασικότερος ανταγωνιστής της Ελλάδας στην επίτευξη των εθνικών της σκοπών¹⁷⁸. Είναι ενδεικτικό ότι αν και από τις αρχές του 1915 οι Σύμμαχοι είχαν αποφασίσει να δράσουν στα Βαλκάνια εναντίον της Τουρκίας αλλά και προς υπεράσπιση της Σερβίας έναντι της Αυστρίας, στα προσφερόμενα ανταλλάγματα για τη συμμετοχή της Ελλάδος δεν συμπεριλαμβάνονταν τα Δωδεκάνησα αλλά μέρος από το βιλαέτι του Αϊδινίου, η Β. Ήπειρος, η θεωρητική εγγύηση της εδαφικής ακεραιότητας και άλλα. Θα πρέπει επίσης να γίνει κατανοητό ότι την εν λόγω περίοδο-ειδικά τους μήνες Μάρτιο και Απρίλιο του 1915- λάμβαναν χώρα εντατικές και πολυεπίπεδες διαπραγματεύσεις με την Ιταλία για την προσέλευσή της στο άρμα της Entente με αποτέλεσμα να υπάρχουν ενδοσυμμαχικές

¹⁷⁶ *Trattati e Convezioni fra il Regno d'Italia e gli altri Stati*, vol.23, Atti conclusi dal 1o gennaio 1914 al 31 dicembre 1918, R. Ministero degli Affari Esteri, Roma, 1930, σ.288.

¹⁷⁷ Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.219.

¹⁷⁸ G. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, 1974, σ.96-97: Ο Έλληνας πρεσβευτής στη Ρώμη Κορομηλάς τηλεγράφησε στις 5 Ιανουαρίου 1915 ότι ήταν πεπεισμένος ότι η Ιταλία θα έμπαινε στον πόλεμο στην πλευρά της Entente μέχρι το Μάρτιο μόνο αν δεν έκαναν κάποια αποφασιστική νίκη σε κάποια από τα μέτωπα οι Κεντρικές Δυνάμεις ενώ σε αναφορά του στις 31 Δεκεμβρίου 1914 δήλωνε ότι: «Οι Ιταλοί πολιτικοί αντιλαμβάνονταν ότι δεν μπορούσε η Ελλάδα να μείνει έξω από έναν μελλοντικό διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας [...] Η Ιταλία δεν θα εγκατέλειπε τα Δωδεκάνησα εκτός και αν έπαιρνε μεγαλύτερα ανταλλάγματα κάπου αλλού».

αντιπαραθέσεις σχετικά με την ικανοποίηση πλήθους αιτημάτων της Ρώμης και κατά συνέπεια όταν η ελληνική πλευρά έθετε το ζήτημα των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων να έχουν επιφυλακτική έως αρνητική στάση¹⁷⁹. Οι συνομιλίες, λοιπόν, σχετικά με την σχεδιαζόμενη επιχείρηση στα Δαρδανέλια δεν ήταν καθόλου εύκολες αφού τα συγκρουόμενα συμφέροντα των συμμάχων της Entente όπως για παράδειγμα τα ανταλλάγματα για την προσέλευση της Ελλάδας, έκαναν την διασυμμαχική συνεννόηση ζητούμενο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ρώσος ΥΠΕΞ Sazonof απαίτησε εφόσον η Ελλάδα πάρει ανταλλάγματα στην Μ. Ασία, τη Ν. Αλβανία και στα Δωδεκάνησα, με ή χωρίς τη Ρόδο, να παραχωρηθεί η Καβάλα στη Βουλγαρία. Η απάντηση του Βρετανού Grey ήταν, ανάμεσα σε άλλα, ότι «[...]η παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα θα προσβάλλει θανάσιμα την Ιταλία.»¹⁸⁰. Αξιοσημείωτη ήταν η αντίδραση του Έλληνα πρεσβευτή στο Παρίσι Α. Ρωμάνου στην είδηση της υπογραφής της συμφωνίας του Λονδίνου τον Απρίλιο:

Δεν είμαστε ικανοί να σταματήσουμε την πορεία των γεγονότων. Η Ιταλία πήρε τη θέση μας. Αν εμείς συνεχίζουμε να συζητάμε αντί να τοποθετηθούμε αποφασιστικά στο πλευρό της Τριπλής Συνεννόησης και της Ιταλίας, κινδυνεύουμε να αφήσουμε στα παιδιά μας το Αιγαίο ιταλικό πέλαγος. Η αδράνειά μας, τη στιγμή που τέσσερις Μεγάλες Δυνάμεις επιτίθενται κατά της Τουρκίας, είναι καθαρή αυτοκτονία¹⁸¹.

Αξίζει να σημειωθεί ότι μετά την υπογραφή της συνθήκης του Λονδίνου η Ιταλία απαίτησε και κέρδισε έναν ισότιμο ρόλο στις διαπραγματεύσεις της Entente σχετικά με τον στρατηγικό σχεδιασμό και τις κινήσεις της Συμμαχίας, στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν φυσικά και οι επαφές με την Ελλάδα. Οι Ιταλοί όπως ήταν επόμενο, στις ενδοσυμμαχικές επαφές υπερθεμάτιζαν για τη συμπόρευση της Ελλάδας με τη συμμαχία αλλά όπως προκύπτει και από τη διπλωματική αλληλογραφία πραγματικός σκοπός της ήταν η υπονόμευση των προσπαθειών αυτών¹⁸². Με λίγα λόγια, η Consulta, με επικεφαλής τον Υπεξ Sidney Sonnino και του ικανού Ιταλού πρεσβευτή De Bosdari στην Αθήνα, διαχειριζόταν επιδέξια μια διπλωματική διελκυστίνδα ισορροπιών μεταξύ της ορθής συμπεριφοράς ενώπιον των άλλων Συμμάχων της Entente και της υπόγειας αλλά ουσιαστικής στήριξης της ουδετερόφιλης παράταξης στην Ελλάδα. Ο Βεντήρης είναι αρκετά γλαφυρός περιγράφοντας το διπλό ρόλο των Ιταλών:

¹⁷⁹ Leon, *Greece and the Great Powers*, σ.158-9.

¹⁸⁰ Leon, *Greece and the Great Powers*, σ.105.

¹⁸¹ Σφήκα-Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, σ.111-2.

¹⁸² Ministero Degli Affari Esteri, Documenti Diplomatici Italiani (εφεξής DDI), 1914-1918, τόμος 4^{ος}, 25/5/1915-23/10/15, 873, Ρώμη 6 Οκτωβρίου 1915, Υπεξ Sonnino προς πρεσβευτές Imperiali (Λονδίνο) Tittoni (Παρίσι), Carloti (Πετρούπολη), De Bosdari (Αθήνα), Fasciotti (Βουκουρέστι)

Η Ιταλία ενίσχυε λυσσωδώς τον Κωνσταντίνον όχι μόνον εκ μοναρχικής αλληλεγγύης αλλά και εκ συμφέροντος. Η φιλοουδετέρα πολιτική του την άφηνεν ελευθέραν μεταξύ των κρατών της Αντάτ να κανονίση το μικρασιατικόν και αιγαιοπελαγίτικον ζήτημα. Δι' αυτό ο Ιταλός πρέσβυς Αθηνών Μπόσδαρι ήτο ο επικινδυνωδέστερος αντίπαλος των συναδέλφων του της Αντάτ, προκειμένου περί των ελληνικών υποθέσεων[...]Η Ιταλία ηύχεται και ειργάζεται να μείνη επί του θρόνου, διότι μόνον ούτω εβαραθρώνοντο τα δίκαια του Ελληνισμού¹⁸³.

1.2.4 ΠΡΟΣ ΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ΕΙΡΗΝΗΣ-ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΤΙΤΤΟΝΙ-ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ

Η διακήρυξη των 14 σημείων-αρχών του Προέδρου Wilson τον Ιανουάριο του 1918 έβαζε ως θεμελιώδη και καθοδηγητική αρχή διαμόρφωσης του μεταπολεμικού τοπίου την αυτοδιάθεση των λαών. Στη πορεία θα αποδεικνυόταν ότι ο Wilson θα μετρίαζε τις απόψεις του, αλλά την περίοδο της διακήρυξης των 14 σημείων προκλήθηκε έντονος προβληματισμός και εύλογη ανησυχία σε Ρώμη και Αθήνα. Πάντως, επειδή τα άρθρα 17 και 18 της ανακωχής του Μούδρου όριζαν την παράδοση των Τούρκων αξιωματικών και των υπό κατοχή λιμένων της Τρίπολης και της Κυρηναικής, δινόταν στην Ιταλία η δικαιολογία να διατηρήσει την κατοχή των Δωδεκανήσων μέχρι η Τουρκία να εκπληρώσει τους όρους αυτούς¹⁸⁴. Σε έκθεση για τις μελλοντικές εδαφικές διευθετήσεις στην Ευρώπη από τον σύμβουλο του αμερικανού προέδρου Robert Lansing, στο 14^ο σημείο υποστήριζε ότι «η Ελλάδα θα πρέπει να αποκτήσει το μεγαλύτερο μέρος του Αιγαίου και όλα τα νησιά που είναι κοντά στην ακτογραμμή της Μ. Ασίας¹⁸⁵. Ακόμα, ο αμερικανός επιφανής νομικός και ένας από τους αρχιτέκτονες της Κοινωνίας των Εθνών David Hunter Miller και σύμβουλος του Wilson, εξέφρασε την άποψη ότι τα Δωδεκάνησα θα μπορούσαν να αποτελέσουν *casus belli* ανάμεσα σε Ιταλία και Ελλάδα και ότι θα έπρεπε να βρεθεί μια λύση πιο κοντά στα συμφέροντα της Ελλάδας¹⁸⁶. Όσον αφορά το βρετανικό υπουργείο Εξωτερικών η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Lloyd George- ήδη από το Δεκέμβριο του 1916- αλλά και η

¹⁸³ Γεώργιος Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, Τόμος 2^ο, Πυρσός, Αθήνα 1931, σ.224.

¹⁸⁴ Συγκεκριμένα το άρθρο 17 προέβλεπε την παράδοση όλων των Τούρκων αξιωματικών σε Τρίπολη και Κυρηναική στην πλησιέστερη ιταλική φρουρά. Η Τουρκία εγγυάται να σταματήσει τις προμήθειες και την επικοινωνία με τους εν λόγω αξιωματικούς εάν δεν υπακούσουν. Και το άρθρο 18 διέταζε την παράδοση όλων των λιμένων σε Τριπολίτιδα και Κυρηναική, συμπεριλαμβανομένης της Μίζουράτα, στην πλησιέστερη συμμαχική φρουρά.

¹⁸⁵ Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.233

¹⁸⁶ Salis, *Le isole Italiane dell' Egeo*, σ.233, όπ

συνύπαρξη αρκετών φιλελλήνων Βρετανών ανώτατων αξιωματούχων¹⁸⁷ θα προσδώσει αποφασιστική ώθηση στις προσπάθειες του Βενιζέλου. Όμως, αν και τα συμπεράσματα της προπαρασκευαστικής επιτροπής του βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών ήταν κάτι παραπάνω από ενθαρρυντικά για τις ελληνικές υποθέσεις, στο ζήτημα των Δωδεκανήσων πρότειναν την επίτευξη συμφωνίας μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας κατόπιν συνεννόησης¹⁸⁸. Τέλος, οι Γάλλοι είχαν μεν λιγότερο σημαντικά συμφέροντα στην Ανατολία από ότι η Βρετανία, αλλά δεν ήταν διατεθειμένοι να αφήσουν την πολιτιστική τους πρωτοκαθεδρία στην Ανατολή και τα οικονομικά τους συμφέροντα όπως το μονοπώλιο του καπνού με την εταιρεία Regie des Tabacs και το Οθωμανικό Χρέος¹⁸⁹. Τα Δωδεκάνησα, όμως, αν και αποτελούσαν μια περιοχή με αδιαμφισβήτητο ελληνικό χαρακτήρα ήταν υπό την κατοχή της συμμάχου στο πεδίο των μαχών Ιταλίας που σήμαινε ότι οι διαπραγματεύσεις θα έπρεπε να γίνουν κυρίως με αυτή. Αυτό περιέπλεκε την κατάσταση καθώς από την εξέλιξη των γεγονότων, με επίνευση της ιταλικής διπλωματίας, τα Δωδεκάνησα θα συναρμόζονταν ως ένας αλυτρωτικός εθνικός στόχος με την αγγλοκρατούμενη Κύπρο. Η συναντίληψη Κύπρου-Δωδεκανήσων είχε ήδη εκφραστεί από τον Crowe τον Νοέμβριο του 1918, καθώς υποστήριξε ότι η Κύπρος θα έπρεπε να διατηρηθεί ως αγγλική κτήση ως μέσο πίεσης των Ιταλών να εγκαταλείψουν τα Δωδεκάνησα και σε καμία περίπτωση δεν θα έπρεπε να ανακοινωθεί οποιαδήποτε πρόθεση παραχώρησης του νησιού από τη Μ. Βρετανία, αν δεν υπήρχε τακτοποίηση όλων των ελληνικών θεμάτων¹⁹⁰. Η σκέψη του Crowe σχετικά με το δίπολο Κύπρος-Δωδεκάνησα θα επιβεβαιωθεί πλήρως, εξ αντανάκλασας ενδεχομένως, από

¹⁸⁷ Στο γκρουπ των φιλελλήνων αξιωματούχων ανήκαν οι Eyre Crowe, Allen Leeper, Harold Nicolson και σε ένα μικρότερο βαθμό ο Arnold Toynbee, οι οποίοι πρωταγωνιστούσαν στο νεοπαγές Τμήμα Πολιτικών Πληροφοριών του Foreign Office (Political Information Department), όργανο που εκτελούσε τις ουσιαστικές διαπραγματεύσεις σχετικά με τα ελληνικά ζητήματα. Στην προπαρασκευαστική φάση των διαπραγματεύσεων τα συμπεράσματά τους ήταν ότι η εθνική αυτό-διάθεση θα ήταν η βασική παράμετρος οποιασδήποτε διευθέτησης και πρότειναν την μεγέθυνση της Ελλάδας με απόδοση θύλακα στη Σμύρνη, όλων των νήσων στο Αιγαίο συμπεριλαμβανομένων των Ίμβρου, Τενέδου, Λήμνου και Σαμοθράκης αλλά και της Κύπρου. Βλ. Σχετ: Erik Goldstein, *Great Britain and Greater Greece 1917-19120*, *Historical Journal*, 32, 2 (1989), σ.339-342. Από την άλλη πλευρά, κατά τον Llewellyn-Smith η ορθή ανάγνωση των ελληνο-βρετανικών σχέσεων την περίοδο 1910-1920 δείχνει ότι θα πρέπει να ιδωθούν από θερμές έως φιλικές (χάρις στη χαρισματική προσωπικότητα του Βενιζέλου), αλλά δεν σφυρηλατήθηκαν σε τέτοιο βαθμό ώστε να δημιουργηθεί μια μόνιμη στρατηγική σχέση κυρίως ως αποτέλεσμα τριών παραγόντων: Το διχασμό της Ελλάδας κατά τη διάρκεια του πολέμου, τα μόνιμα συμφέροντα της Μ. Βρετανίας στην Ινδία και τον Ισλαμικό κόσμο και τις πολιτικές διαιρέσεις της Μ. Βρετανίας της περιόδου 1919-1922 που επέφεραν μια αλλαγή στις στρατηγικές συμμαχίες της χώρας με βασικότερη την ανάδειξη της ανάγκης για καλύτερες σχέσεις με τη νέα Τουρκία, Βλ. Σχετ: Michael Llewellyn Smith, Eleftherios Venizelos and the friends, supporters and admirers, 1910-1920, στο *Ελληνοβρετανικές Σχέσεις, πτυχές της σύγχρονης ιστορίας τους*, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016, σ.194-196. Το δαιδαλώδες σχήμα των υπηρεσιών του Foreign Office την περίοδο 1919-1923 με αποτέλεσμα την αργοπορία στην λήψη αποφάσεων περιγράφεται αναλυτικά στο: Eleftheria Dalezou, *Settlement of 1919-1923: The pursuit of security by "proxy" in western Asia Minor*, διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας, Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης, 2002, σ.25-35.

¹⁸⁸ Goldstein, *Britain and Great Greece*, σ.342.

¹⁸⁹ Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision Greece in Asia Minor, 1919-1922*, Hurst & Company London, 1973, (2008 5^η έκδοση), σ.66.

¹⁹⁰ N. Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1978, σ.70.

τον Ιταλό Υπεξ Sonnino το Δεκέμβριο του 1918 σε διάλογο με τον Βενιζέλο στην Consulta. Ο Βενιζέλος εκτός από το Παρίσι και το Λονδίνο, είχε βρεθεί στη Ρώμη για απευθείας διαπραγματεύσεις με τον Orlando και τον Sonnino διότι ήταν εκπεφρασμένη και από τις δύο πλευρές, θεωρητικά τουλάχιστον, η πεποίθηση να βρεθεί μια κοινή γραμμή στις ελληνοϊταλικές διαφορές, πριν την έναρξη των επίσημων εργασιών στο Παρίσι¹⁹¹. Ο Sonnino ξεκαθάρισε ότι προτιμούσε το ζήτημα των Δωδεκανήσων να επιλυθεί στο επίσημο συνέδριο, αλλά ο Βενιζέλος αντέτεινε μια μη-δεσμευτική συζήτηση αρχών που θα μπορούσε ενδεχομένως να αποβεί χρήσιμη¹⁹². Ο Βενιζέλος άρχισε να επιχειρηματολογεί σχετικά με τα Δωδεκάνησα, αλλά ο Sonnino τον διέκοψε και τον ρώτησε για ποιο λόγο δεν ζητούσε την Κύπρο από τους Βρετανούς. Ο Έλληνας πρωθυπουργός εξήγησε ότι οι Βρετανοί είχαν προσφέρει την Κύπρο στην Ελλάδα από το 1915 αλλά και ότι οι βρετανικές αρχές ήδη διευκόλυναν το ταξίδι κυπριακής αντιπροσωπείας στο Λονδίνο ώστε να πείσει την βρετανική κυβέρνηση για την παραχώρηση της Κύπρου στην Ελλάδα. Αν παρίστατο ανάγκη, η Ελλάδα θα έθετε θέμα Κύπρου στην Συνδιάσκεψη. Ακόμα, όμως, επεσήμανε ότι δεν υπήρχε καμία σχέση μεταξύ της μεταχείρισης μεταξύ των Κυπρίων από τους Βρετανούς και των Δωδεκανήσιων από τους Ιταλούς¹⁹³. Και κατέληξε με το εύλογο ερώτημα «Θα παραχωρούσε η Ιταλία τα Δωδεκάνησα αν η Βρετανία παραχωρούσε την Κύπρο;», χωρίς όμως να πάρει απάντηση από τον Sonnino. Ο Βενιζέλος παρά την απροθυμία της Ρώμης, δεν έπαυσε τις προσπάθειες να έρθει, αν όχι σε συμφωνία, αλλά σε μία συνεννόηση βασικών αρχών με τη Ρώμη μέχρι την έναρξη των επίσημων διαπραγματεύσεων στο Παρίσι στα τέλη Ιανουαρίου του 1919. Το κλίμα, όμως, δυσπιστίας μεταξύ των δύο χωρών υποδαύλιζε ο τύπος και από τις δύο πλευρές. Η ελληνική κυβέρνηση επανειλημμένα προχωρούσε σε διαψεύσεις στον τύπο για καταπίεση των Ελλήνων στην Ήπειρο και τα Δωδεκάνησα από τα ιταλικές αρχές ενώ παρείχε συνεχώς διαβεβαιώσεις στον Ιταλό πρέσβη ότι τα διάφορα επικριτικά δημοσιεύματα στον ημερήσιο τύπο δεν εκπορεύονταν από αυτήν¹⁹⁴. Πάντως, ο Sonnino προσέγγισε τον Βενιζέλο στις 19 Ιανουαρίου, μια μέρα μετά την επίσημη έναρξη της Συνδιάσκεψης, με την εξής μυστική πρόταση: Η Ιταλία θα υποστήριζε τις ελληνικές διεκδικήσεις στα Δωδεκάνησα και τη Σμύρνη, αν η Ελλάδα αποδεχόταν όλη η ακτογραμμή της Βόρειας Ηπείρου να αποδοθεί στην Ιταλία μέχρι το ακρωτήριο του Στύλου, συμπεριλαμβανομένης ενδοχώρας μέχρι τη Χιμάρα, όχι όμως την Κορυτσά που θα δινόταν στην Ελλάδα¹⁹⁵. Ο Βενιζέλος εξεπλάγη και ζήτησε χρόνο να μελετήσει την πρόταση που ισοδυναμούσε με θυσία της Β. Ηπείρου με ανταλλαγή την βεβαιότητα προσάρτησης των

¹⁹¹ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.110.

¹⁹² Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.110, όπ

¹⁹³ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.110, όπ

¹⁹⁴ DDI, τόμος I, 15/11/1918, v.173, 20/11/1918, v.249, 21/11/1918, v.270, 28/11/1918 v.387.

¹⁹⁵ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.116-7.

Δωδεκανήσων, την πιθανότητα δημιουργία κλίματος συνεννόησης με την Ιταλία αλλά αόριστη ιταλική υποστήριξη για την ευρύτερη περιοχή. Ο Έλληνας πρωθυπουργός αμφισβητούσε βάσιμα την ειλικρίνεια των ιταλικών προτάσεων, γεγονός που ήρθε να επιβεβαιώσει τηλεγράφημα του Κακλαμάνου από το Λονδίνο ότι οι Ιταλοί εργάζονταν πυρετωδώς για μη απόδοση της Κύπρου στην Ελλάδα ώστε να έχουν περισσότερα επιχειρήματα για να κρατήσουν τα Δωδεκάνησα¹⁹⁶. Ο Βενιζέλος ήξερε πολύ καλά ότι οι Βρετανοί δεν θα έδιναν την Κύπρο όσο οι Ιταλοί θα είχαν υπό την κατοχή τους τα Δωδεκάνησα και την Αττάλεια¹⁹⁷. Ο Βενιζέλος εξέφρασε την πρόθεσή του να αποδεχθεί τις προτάσεις του Sonnino μοιραζόμενος τις σκέψεις του με το βρετανικό επιτελείο, αλλά όταν τον επισκέφθηκε ο Ιταλός ΥΠΕΞ δεν ήταν πρόθυμος να δώσει οριστικές δεσμεύσεις για τα Δωδεκάνησα και τη Σμύρνη, αν η Ελλάδα πρώτα δεν ήταν έτοιμη να παραδώσει την ακτογραμμή της Β. Ηπείρου και ένα λιμάνι στα Δωδεκάνησα¹⁹⁸. Ο Βενιζέλος τον διαβεβαίωσε ότι αν και το θέμα της Β. Ηπείρου εναπόκειται να διευθετηθεί από τη Συνδιάσκεψη, η Ελλάδα ήταν έτοιμη να κάνει σοβαρές θυσίες ώστε να εξασφαλίσει μια ασφαλή λύση για την Ιταλία. Η απάντηση του Έλληνα πρωθυπουργού δεν ικανοποίησε τον Ιταλό ΥΠΕΞ, γεγονός που εξόργισε το Βενιζέλο και τον ανάγκασε να διακόψει τις επαφές¹⁹⁹.

Ο Αμερικανός πρόεδρος στα τέλη του Δεκεμβρίου του 1918 είχε ζητήσει από τον Βενιζέλο να ετοιμάσει ένα υπόμνημα με τις ελληνικές διεκδικήσεις. Ο Κρητικός πολιτικός εργάστηκε εντελώς μόνος και εντός δώδεκα ωρών συνέταξε ένα υπόμνημα είκοσι-τεσσάρων σελίδων με τίτλο «Η Ελλάς ενώπιον του Συνεδρίου της Ειρήνης»²⁰⁰. Τα επιχειρήματα υπέρ των εθνικών διεκδικήσεων για ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό -Βόρεια Ήπειρος, Ανατολική και Δυτική Θράκη, το βιλαέτι του Αϊδινίου και τα Δωδεκάνησα- θεμελιώνονταν στη σύζευξη των αρχών της αυτοδιάθεσης και στο κριτήριο της εθνικής συνείδησης²⁰¹. Σχετικά με τα Δωδεκάνησα προέταξε την συντριπτική παρουσία του ελληνικού στοιχείου-102.000 με πάνω από 80%

¹⁹⁶ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.116-7, όπ

¹⁹⁷ Diana Markides, *Βρετανική βενιζελοφιλία και βενιζελική αγγλοφιλία στην περίπτωση της Κύπρου, 1906-1931* στο (Γ. Καζαμιάς κ Π. Παπαπολυβίου επιμ.) «Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος», Πρακτικά Συνεδρίου, Καστανιώτης, 2008, σ.71-2.

¹⁹⁸ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.117.

¹⁹⁹ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.117, όπ

²⁰⁰ Γ. Στεφανίδης, *Από τις Σέβρες Στη Λωζάνη*, στο (επιμ. Θάνος Βερέμης, Ηλίας Νικολακόπουλος), «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Ελληνικά Γράμματα, 2005, σ.203.

²⁰¹ Ο Βενιζέλος είχε απορρίψει τα κριτήρια της γλώσσας, της καταγωγής και της εντοπιότητας ως ανεπαρκή για τον προσδιορισμό του εθνισμού, αλλά είχε αποδεχτεί το στοιχείο της εθνικής συνείδησης, όπως αυτό είχε διατυπωθεί από τον Ερνέστο Ρενάν, ο οποίος είχε υποστηρίξει τη σημασία της ενσυνείδητης επιλογής για την ένταξη στο εθνικό σύνολο. Ο Βενιζέλος κατά την παρουσία των ελληνικών θέσεων το Φεβρουάριου του 1919 σημείωνε: «Είμαι Ελλην. Δεν γνωρίζω ακριβώς πόσο αίμα ελληνικόν έχω εις τας φλέβας μου. Τούτο όμως πολύ λήγον με ενδιαφέρει, εφ' όσον η συνείδηση μου είναι ελληνική». Βλ. Σχετ: Μαριάννα Χριστοπούλου, *Ο ονειροπόλος πραγματοποιός: Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1909-1920*, στο (Νικόλαος Παπαδάκης επιμ.) «Ελευθέριος Βενιζέλος, η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του», Πολιτεία, 2014, σ. 263-4.

ποσοστό ελληνικού πληθυσμού σε όλα τα νησιά- με πλήρη ελληνική συνείδηση παρά την πολυετή παρουσία ξένων δυνάμεων κατοχής, ενώ κατέληγε ότι «δεν αμφέβαλε ότι η Ιταλία θα παραχωρούσε με δική της πρωτοβουλία τα Δωδεκάνησα»²⁰². Επίσης, ο Βενιζέλος για να ενισχύσει τον ισχυρισμό του σχετικά με την πληθυσμιακή υπεροχή των ελληνικών πληθυσμών στη δυτική Μ. Ασία- όπου βρίσκονταν 1.013.000 Έλληνες- συμπεριέλαβε και τα νησιά της Ίμβρου, Τενέδου, Μυτιλήνης, Χίου, Σάμου, Ικαρίας και το σύμπλεγμα των Δωδεκανήσων, με επιπλέον 370.000 Έλληνες, με τον ισχυρισμό ότι οικονομικά και γεωγραφικά ανήκουν στην ακτογραμμή της Μ. Ασίας²⁰³. Για την Κύπρο δεν έθετε ζήτημα προσάρτησης, υπήρχε μόνο αναφορά στον αριθμό των Ελλήνων κατοίκων της αφού είχε σκοπό να κινήσει το θέμα με κατ' ιδίαν επαφές με τους βρετανούς αντιπροσώπους²⁰⁴. Ο Βενιζέλος στις 4 Φεβρουαρίου 1919 παρουσίασε επίσημα τις ελληνικές θέσεις στη Συνδιάσκεψη της ειρήνης στο Παρίσι αναφέροντας όλες τις εδαφικές διεκδικήσεις του υπομνήματος της 30^{ης} Δεκεμβρίου, αλλά με την σημαντική προσθήκη της Κύπρου αυτή τη φορά. Σχετικά με την τύχη των Δωδεκανήσων πίστευε ότι θα αποδοθούν στην Ελλάδα με τη θυσία ενός ή δύο νησιών, ενώ για τη Β. Ήπειρο σχεδόν τη μισή που θα εκτεινόταν από την Κορυτσά έως και το Λεσκοβίκι, ως καίρια ανταλλάγματα για καμφθούν οι Ιταλοί στα ελληνικά σχέδια για τις ελληνικές επιδιώξεις στη Μ. Ασία²⁰⁵. Με πρόταση του Άγγλου πρωθυπουργού το Συμβούλιο αποφάσισε να αναθέσει τη μελέτη των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων σε μια επιτροπή, η «Ελληνική Επιτροπή» όπως ονομάστηκε²⁰⁶. Στην «Ελληνική Επιτροπή» ως προς τα Δωδεκάνησα οι Βρετανοί και οι Γάλλοι εξέφρασαν επιφυλάξεις παραχώρησης στην Ελλάδα λόγω της συμφωνίας του Λονδίνου, ενώ οι Αμερικανοί υποστήριξαν ανοιχτά την εκχώρησή τους, λέγοντας ότι δεν τους δέσμευε καμία προπολεμική συμφωνία²⁰⁷. Επίσης οι Αμερικανοί υποστήριζαν ότι το Καστελόριζο λόγω της εγγύτητάς του με την ακτή της Ανατολίας ήταν καλύτερο να ανήκει στη δύναμη που θα ελέγχει την απέναντι ακτή, αν αυτή ήταν η Τουρκία τότε θα έπρεπε να αποδοθεί στην Ελλάδα. Οι Ιταλοί αντιπρόσωποι ξεκαθάρισαν ότι όταν θα συζητούντο τα θέματα των Δωδεκανήσων και της Σμύρνης στην Επιτροπή θα ήταν παρόντες, αλλά δεν θα έπαιρναν το λόγο²⁰⁸ και αυτό τους οδήγησε στην πλήρη απομόνωση²⁰⁹. Ο Nicolson διαμαρτυρήθηκε επανειλημμένα για τους τακτικισμούς κωλυσιεργίας των Ιταλών, ενώ η αμερικανική

²⁰² Ακόμα δεν είχε έρθει η ρήξη με τον Sonnino, στις 23/1/19.

²⁰³ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.125.

²⁰⁴ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.125, όπ.

²⁰⁵ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.134, όπ.

²⁰⁶ Στεφανίδης, *Από τις Σέβρες Στη Λωζάνη*, σ.205.

²⁰⁷ Στεφανίδης, *Από τις Σέβρες στη Λωζάνη*, σ.206.

²⁰⁸ Salis, *Isole italiane dell' Egeo*, σ.247.

²⁰⁹ Speronis, *The Dodecanese islands*, σ. 143-6.

αντιπροσωπεία ήταν πεπεισμένη ότι «η Ιταλία είχε μπει στον πόλεμο για να υπαρπάξει»²¹⁰. Αλγεινή εντύπωση σε όλους τους συμμάχους και πλήρης ρήξη μεταξύ Ιταλίας και ΗΠΑ προκάλεσε η πρωτοβουλία των Ιταλών τον Μάρτιο του 1919, να αποβιβάσουν σώμα στρατού στην Αττάλεια υπό τον στρατηγό κ διοικητή των Δωδεκανήσων Elia και τη συμμετοχή βερσαλιέρων από τη Ρόδο, χωρίς καμία προειδοποίηση ή διαβούλευση με το ανώτατο συμβούλιο της Συνδιάσκεψης²¹¹. Οι ιταλικές δυνάμεις επεκτάθηκαν τάχιστα προς την περιοχή του Μαιάνδρου και με επίκεντρο το λιμάνι της Αλικαρνασσού ήλεγχαν τις ακτές του ΝΑ Αιγαίου απέναντι από τα Δωδεκάνησα. Η μονομερής αυτή ενέργεια των Ιταλών εκλήφθη ως απόπειρα δημιουργίας τετελεσμένου γεγονότος από τις υπόλοιπες δυνάμεις, οι οποίες έστειλαν τελεσίγραφο στην Ιταλία για απόσυρση όλων των στρατευμάτων. Ήταν πλέον ξεκάθαρο ότι οι σχέσεις μεταξύ των τριών και της Ιταλίας είχαν διαρραγεί και ήταν σε συγκρουσιακή πορεία. Μόλις οι Ιταλοί πληροφορήθηκαν δημοσίευμα της εφημερίδας *Le temps* με δηλώσεις του Wilson για «ανάγκη παραμερισμού της συμφωνίας του Λονδίνου» εκλήφθηκε ως προσβολή και ακολούθησε πρώτα η αποχώρηση του πρωθυπουργού Orlando και μετά από δυο μέρες του Sonnino από το Παρίσι και τις διαπραγματεύσεις²¹². Όσον αφορά τα Δωδεκάνησα, οι τρεις μεγάλοι αποφάσισαν στις 14 Μαΐου 1919 να τεθούν υπό πλήρη κυριαρχία στην Ελλάδα και του Καστελόριζου συμπεριλαμβανομένου²¹³.

Οι εξελίξεις ανάγκασαν τους Orlando και Sonnino στις 6 Μαΐου να επιστρέψουν εσπευσμένα στο Παρίσι καθώς είχε αποδειχθεί ότι η υιοθέτηση της σκληρής στάσης προς τους συμμάχους όχι μόνο δεν είχε αποδώσει τα αναμενόμενα αποτελέσματα, αλλά η Ιταλία είχε βρεθεί εντελώς απομονωμένη και σε πλήρες διπλωματικό αδιέξοδο²¹⁴. Είχε γίνει σαφές με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι οι υπόλοιποι τρεις μεγάλοι θα συνέχιζαν τις εργασίες της Συνδιάσκεψης απώσεως της Ιταλίας, ενώ Orlando και Sonnino είχαν περιέλθει σε δεινή θέση, διότι κατά την παραμονή τους στη Ρώμη είχαν λάβει ψήφο εμπιστοσύνης από τη Βουλή, δεσμευόμενοι σε επίτευξη όλων των αλυτρωτικών στόχων που είχαν τεθεί και θα πήγαιναν στο Παρίσι πιο ενδυναμωμένοι μετά την αναβάπτιση της εντολής τους από τη Βουλή. Στην πραγματικότητα, όμως, επικρατούσε αβεβαιότητα και ανησυχία στην ιταλική αντιπροσωπεία, ενώ υπήρχε και σκέψη παραίτησης²¹⁵. Ακολούθησαν μια σειρά από άκαρπες διαπραγματεύσεις με τους συμμάχους για την Αδριατική και τις αφρικανικές αποικίες αλλά

²¹⁰ Speronis, *The Dodecanese islands*, σ. 143-6, όπ

²¹¹ Φιλίππης, *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός*, σ.29.

²¹² Μ. ΜακΜίλαν, *Οι Ειρηνοποιοί, Έξι μήνες που άλλαξαν τον Κόσμο*, Θεμέλιο, 2005, σ.395

²¹³ Speronis, *Dodecanese Question*, σ. 148

²¹⁴ Rene Albrecht-Carrie, *New lights on Italian Problems in 1919*, *The Journal of Modern History*, Vol. 13, No. 4 (Dec., 1941), σ.509

²¹⁵ Albrecht-Carrie, *New lights on Italian Problems in 1919*, σ.510

δεν ήταν σε κανένα βαθμό ικανοποιητικές για τις ιταλικές βλέψεις με αποτέλεσμα ο Ιταλός πρωθυπουργός, ευρισκόμενος υπό πίεση μέσα σε ένα αφόρητο κλίμα εσωτερικής και εξωτερικής αμφισβήτησης αλλά και κοινωνικής αναστάτωσης²¹⁶, στις 19 Ιουνίου 1919 απώλεσε την εμπιστοσύνη της Βουλής και παραιτήθηκε²¹⁷. Το διάδοχο σχήμα ήταν ο Francesco Nitti στη θέση του πρωθυπουργού και ο Tommaso Tittoni ως υπουργός των Εξωτερικών και για πρώτη φορά ως υφυπουργός Εξωτερικών ο Carlo Sforza. Η έλευση των Nitti, Tittoni σήμανε την απομάκρυνση από την πολιτική προσέγγιση και τακτική Sonnino καθώς και οι δύο είχαν υπάρξει ιδιαίτερος επικριτικοί για την εφαρμοζόμενη πολιτική των προκατόχων τους²¹⁸. Ο Ιταλός Υπεξ όταν βρέθηκε στο Παρίσι αντιλήφθηκε αμέσως την απομόνωση στην οποία είχε περιέλθει η διπλωματική αντιπροσωπεία της Ιταλίας αλλά και την αντίθεση των συμμάχων σε όλες τις ιταλικές βλέψεις²¹⁹. Ο Tittoni για να βγει από το απόλυτο αδιέξοδο, στις 3 Ιουλίου 1919 σε συνάντησή του με τους Balfour, Clemenceau και Lassing, ξεκαθάρισε ότι δεν ήταν σε καμία περίπτωση θιασώτης της πολιτικής των προκατόχων του, υποστηρίζοντας ότι η Ιταλία δεν είχε καμία εδαφική φιλοδοξία στην Ανατολία και θα ήταν ευχαριστημένη απλώς με οικονομικά ανταλλάγματα στην περιοχή²²⁰ ενώ ενημέρωσε τους Άγγλους και τους Γάλλους ότι ήταν έτοιμος να έρθει σε συνολική

²¹⁶ Το φιάσκο της ιταλικής αντιπροσωπείας το πρώτο εξάμηνο στο Παρίσι δεν μπορεί να εξηγηθεί μόνο στη βάση του καιροσκοπισμού και της αδιαλλαξίας από τους Sonnino και Orlando. Θα πρέπει να στρέψουμε το βλέμμα στο εσωτερικό, γιατί η ιταλική κοινωνία κατά τη διάρκεια του πολέμου διεργάγη και η κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν κατάφερε να δώσει λύσεις. Συγκεκριμένα, οι πολεμικές επιχειρήσεις εν πολλοίς χρηματοδοτήθηκαν με υπερβολικό δανεισμό από τη Μ. Βρετανία και τις ΗΠΑ με αποτέλεσμα το ιταλικό χρέος να πενταπλασιαστεί την περίοδο 1914-1919, καθώς όμως τα δάνεια αυτά δεν ήταν αρκετά, το ιταλικό κράτος τύπωσε πληθωριστικό χρήμα το οποίο επέφερε φαινόμενο υπερπληθωρισμού που εξαέρωσε τις καταθέσεις, προκάλεσε απότομη υποτίμηση της λίρας και τετραπλασιασμό του κόστους ζωής. Οι βιομηχανικοί κολοσοί όπως η FIAT και η Pirelli, ενώ είχαν τρομακτικά κέρδη από τα κρατικά συμβόλαια τη διάρκεια του πολέμου, από το 1918 έπεσε η ζήτηση για τα προϊόντα τους και προέβησαν σε μαζικές απολύσεις. Βλ.Σχετ: Martin Clark, *Modern Italy*, Addison Wesley Longman Limited, 1996, σ.206-209· Επιπλέον οι 500.000 νεκροί και οι 900.000 ανάπηροι πολέμου ζητούσαν επείγοντως μεταπολεμική δικαίωση. Λίγο πριν την (προσωρινή) αποχώρηση του διδύμου από το Παρίσι, ο Orlando προειδοποίησε τον Wilson ότι η Ιταλία οδηγείται σε εμφύλιο ενώ ο Sonnino έλεγε «ότι θα έχουμε, όχι ρωσικό μπολσεβικισμό, αλλά αναρχία». Βλ.Σχετ: ΜακΜίλαν, *Οι Ειρηνοποιοί*, σ.392· Τα έτη 1919-1920 έχουν μείνει στην ιταλική ιστορική μνήμη αφενός μεν ως την περίοδο που δεν ικανοποιήθηκαν οι ιταλικές αλτρωτικές επιδιώξεις αφού επικράτησε η άποψη ότι η Ιταλία νίκησε στον πόλεμο, αλλά έχασε στην Ειρήνη. Βλ.Σχετ:Antonino Di Giovanni, *Vinta la Guerra persa la pace*, Annali della facoltà di Scienze della formazione, Università degli studi di Catania 10 (2011), σ.163-206

²¹⁷ Albrecht-Carrie, *New lights on Italian Problems in 1919*, σ.513.

²¹⁸ L.Monzali, *La politica estera italiana nel primo dopoguerra 1918-1922, Sfide e problemi*, Italiana Contemporanea, Istituto nazionale per la storia del movimento di liberazione in Italia, 256-257, Settembre-Dicembre 2009, σ.389

²¹⁹ Monzali, *La politica estera italiana nel primo dopoguerra 1918-1922*, σ.390

²²⁰ Τα οικονομικά ανταλλάγματα στα οποία αναφέρονταν ο Tittoni στην Μ. Ασία ήταν η εύφορη σε άνθρακες περιοχή της Ηράκλειας αλλά και της πλούσιας κοιλάδας του Μαϊάνδρου σε σιτηρά. Ο Ιταλός Υπεξ θεωρούσε ότι θα μπορούσε να επιτύχει οικονομική διείσδυση μέσω της κατοχής του λιμανιού της Scalanova (πρόκειται για ονομασία που είχαν δώσει στην περιοχή οι Βενετοί και Γενουάτες και είναι το σημερινό Χουσάντασι). Εναλλακτικά πρώτες ύλες όπως πετρέλαιο θα έπρεπε να αναζητηθούν με οικονομική επέκταση στην Ουκρανία, τη Ρωσία και ειδικά τη Γεωργία η οποία ήταν η πιο πλούσια και υποσχόμενη χώρα στην Ανατολή. Οι τοπικές πηγές πετρελαίου και μαγγανίου και άλλων φυσικών πλούτων θα μπορούσαν να αποτελέσουν μία σημαντική συμπληρωματική πηγή για την εθνική οικονομία. Βλ.Σχετ: L.Monzali, *Il partito coloniale e la politica estera italiana, 1915-1919*, Clío, Anno XLIV,2008, N.3, σ.404.

συμφωνία με την Ελλάδα²²¹. Πραγματικά, τον Ιούλιο του 1919 άρχισαν εντατικές επαφές Ελλάδας και Ιταλίας, οι οποίες στην ουσία διεξήχθησαν σε προσωπικό επίπεδο μεταξύ Βενιζέλου και Tittoni. Στις 17 Ιουλίου είχαν ήδη συμφωνήσει στον καθορισμό της ελληνικής και της ιταλικής ζώνης στο βιλαέτι του Αϊδινίου, γεγονός που δημιούργησε ένα κλίμα εμπιστοσύνης για την περαιτέρω πορεία των διαπραγματεύσεων²²². Επιπλέον, ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν διστάζει να αντιπαραβάλλει τη διαφορά στην αντιμετώπιση των ελληνο-ιταλικών διαφορών από τον προκάτοχο του Tittoni λέγοντας ότι «τρεις απηυθύνθημεν προς Σοννίνο δια τοιαύτην συνεννόησιν και πάντοτε εύρομεν κλειστήν θύραν» και «ότι η Ελλάς αξιοί όπως τα εθνικά της συμφέροντα τύχουν φιλικής προσοχής εκ μέρους της Ιταλίας και όχι συστηματικής εχθρότητας ως επί κυβερνήσεως Σοννίνο»²²³. Στις 19 Ιουλίου ο Tittoni έκανε μια πρόταση στον Έλληνα πρωθυπουργό που δύσκολα θα την περίμενε: Η Ιταλία θα υποστήριζε τα συμφέροντα της Ελλάδας στη Β. Ήπειρο, τη Θράκη, τη Μ. Ασία και τα Δωδεκάνησα αν η Ελλάδα απέσυρε τις διεκδικήσεις της για την κοιλάδα του Μαιάνδρου, υποστήριζε το ιταλικό προτεκτοράτο στην Αλβανία και την Κω με τη Ρόδο, αφού θα αποκτούσαν εκτεταμένη τοπική αυτονομία²²⁴. Η αναστροφή πορείας εν συγκρίσει με την πολιτική Sonnino (που ήταν κατεξοχήν βουλγαρόφιλη και τουρκόφιλη) ήταν εντυπωσιακή σε τέτοιο βαθμό που ο Βενιζέλος ήταν διστακτικός και πρότεινε την δημιουργία συμφωνίας στην οποία θα υποχρεωνόταν η Ελλάδα να «μην είναι αντίθετη» στα ιταλικά συμφέροντα, αφού κιόλας η επιρροή της στο Ανώτατο Συμβούλιο ήταν περιορισμένη²²⁵. Τελικά, οι δύο ηγέτες κατέληξαν στις 29 Ιουλίου 1919 σε υπογραφή δύο εγγράφων, τα οποία όπως σωστά επισημάνθηκε δεν συνιστούν συμφωνία αφού η εκτέλεσή τους δεν εξαρτάτο από τους συμβαλλόμενους²²⁶. Ήταν μία συμφωνία-«*ligne de conduite*»- για τον τρόπο συμπεριφοράς στη Συνδιάσκεψη. Τα άρθρα που αφορούσαν τα Δωδεκάνησα ήταν: το άρθρο 5 που προέβλεπε ότι η Ιταλία παραχωρεί στην Ελλάδα την κυριαρχία των νήσων που βρίσκονται υπό την κατοχή της στο Αιγαίο. Η Ρόδος θα παρέμενε υπό την κυριαρχία της Ιταλίας, η οποία συμφωνούσε στους επόμενους δυο μήνες μετά την απόφαση της Συνδιάσκεψης να αποδώσει εκτεταμένη τοπική αυτονομία. Οι ελληνικές κοινότητες του νησιού θα μπορούν με κάθε τρόπο να συντηρούν ελεύθερα τα σχολικά, φιλανθρωπικά ή από αγαθοεργία ιδρύματα όπως και τις εκκλησίες και τις θρησκευτικές υποδομές, υπό την πνευματική εξάρτηση του

²²¹ L.Monzali, *La politica coloniale Africana di Tommaso Tittoni nel 1919*, *Clio*, Anno XXXIX-2003-N.4, *Edizioni Scientificate Italiane*. σ.576.

²²² Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.252.

²²³ Αρχείο Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ε.Βενιζέλου, 19/7/1919, Βενιζέλος προς Ρέπουλη.

²²⁴ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.252.

²²⁵ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.252, όπ

²²⁶ Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.254.

Οικουμενικού Πατριαρχείου²²⁷. Η Ελλάδα αναλάμβανε να αποζημιώσει την Ιταλία για όλες τις δαπάνες για έργα με μόνιμο χαρακτήρα που είχαν εκτελεστεί στα υπό παραχώρηση νησιά και δεν είχαν γίνει αποκλειστικά για εξυπηρέτηση στρατιωτικών σκοπών (δρόμοι, δημόσια κτίρια, εργασίες για τα λιμάνια, σχολεία κτλ). Η Ελληνική κυβέρνηση δεσμευόταν να παράσχει τις υπηρεσίες της στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ώστε, στην περίπτωση που χηρέψει ο θρόνος της Μητρόπολης της Ρόδου, η επιλογή του ιεράρχη να είναι μια προσωπικότητα αποδεκτή -*persona grata*- από την ιταλική κυβέρνηση²²⁸. Στο άρθρο 7 υπήρχε η εξής πρόβλεψη: Στην περίπτωση που η Ιταλία δεν ελάμβανε ικανοποίηση στην εκπλήρωση των επιδιώξεων του άρθρου 4 (αφορούσε τις ιταλικές βλέψεις στη Μ. Ασία) η Ιταλία απαλλασσόταν από κάθε υποχρέωση σε σχέση με αυτό το σύμφωνο- ακριβώς ίδια πρόβλεψη ίσχυε και για την Ελλάδα. Στο άρθρο 8 οριζόταν ότι: Η πραγματοποίηση αυτού του συμφώνου δεν εξαρτάτο από τα μέρη που το υπέγραφαν αλλά αυτό το σύμφωνο ήταν ο καθορισμός της κοινής γραμμής συμπεριφοράς σε σχέση με τη Συνδιάσκεψη, αυτό (το σύμφωνο) θα πρέπει να παραμείνει μυστικό καθώς δεν είναι μια τυπική συνθήκη της οποίας οι αρχές θα έπρεπε να δημοσιοποιηθούν²²⁹. Με μία ανεξάρτητη συμφωνία την ίδια μέρα, οι δύο κυβερνήσεις συμφωνούσαν ότι η ιταλική κυβέρνηση αποδέχεται ότι η συνθήκη που δημοσίως θα επικυρωθεί ανάμεσα στην Ελλάδα και την Ιταλία, μόλις θα έχουν πραγματοποιηθεί οι όροι του συμφώνου που υπογράφηκε σήμερα και που αφορούν τις επιδιώξεις της Ελλάδας και της Ιταλίας στη Μ. Ασία και τη Βαλκανική χερσόνησο. Επίσης περιλάμβανε την υποχρέωση εκ μέρους της Ιταλίας να αφήσει τον πληθυσμό της Ρόδου να αποφασίσει ελεύθερα για την τύχη του την ημέρα που η Αγγλία θα έπαιρνε την απόφαση να δώσει την Κύπρο στην Ελλάδα. Σε κάθε περίπτωση η έκφραση της άποψης του πληθυσμού της Ρόδου δεν θα εκδηλωνόταν πριν την συμπλήρωση πέντε χρόνων από την τρέχουσα χρονιά (δηλαδή το νωρίτερο που θα ελάμβανε χώρα δημοψήφισμα ήταν η 29^η Ιουλίου 1924)²³⁰. Η υποδοχή της συμφωνίας Βενιζέλου-Τίττονι έγινε δεκτή με ενθουσιασμό και στις δύο χώρες σε επίπεδο τουλάχιστον πολιτικών ηγεσιών. Ο Nitti είπε στον Έλληνα πρεσβευτή στη Ρώμη Σιμόπουλο ότι «πρέπει να τα καταφέρουμε καλύτερα, πρέπει να αναπληρώσουμε τον χαμένο χρόνο» και ότι ήταν στο συμφέρον και των δύο χωρών η Ελλάδα να είναι δυνατή και ανεξάρτητη. Εκ των υστέρων βέβαια, αυτή η συμφωνία αρχών αποδείχθηκε εξαιρετικά θνησιγενής. Το άρθρο 7 κρίνεται ως ένα πολύ σοβαρό λάθος διπλωματικής τακτικής εκ μέρους του Βενιζέλου, πράγμα εντελώς ασυνήθιστο για τον Κρητικό πολιτικό, αφού άνοιγε

²²⁷ Αρχείο Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ε.Βενιζέλου, Φάκελος 021-216, 29 Ιουλίου 1919, Ελληνο-Ιταλική Συμφωνία.

²²⁸ Αρχείο Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ε.Βενιζέλου, 29/7/19, Ελληνο-Ιταλική Συμφωνία, όπ

²²⁹ Αρχείο Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ε.Βενιζέλου, 29/7/19, Ελληνο-Ιταλική Συμφωνία, όπ

²³⁰ Αρχείο Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ε.Βενιζέλου, 29/7/19, Ελληνο-Ιταλική Συμφωνία, όπ

διάπλατα την προοπτική ακύρωσης της συμφωνίας από την Ιταλία οποιαδήποτε στιγμή²³¹. Κυρίως, προσέφερε στην Ιταλία το δικαίωμα να κρίνει μονομερώς αν θα ήταν ικανοποιημένη σχετικά με το τελικό αποτέλεσμα της Συνδιάσκεψης, ενώ και οι σύμμαχοι και ειδικά οι ΗΠΑ δεν είχαν σκοπό να συναινέσουν στις βλέψεις της Ιταλίας στη Μ. Ασία²³².

1.2.5 ΣΥΜΦΩΝΙΑ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ-BONIN LONGARE ΣΤΙΣ ΣΕΒΡΕΣ

Στην πράξη τελικά, αν και καταγγέλθηκε από την ιταλική πλευρά τον Ιούλιο του 1920, η συμφωνία Tittoni-Βενιζέλου ουσιαστικά αποτέλεσε την βάση της ξεχωριστής ελληνοϊταλικής Συνθήκης που υπογράφηκε την ίδια ημέρα με τη Συνθήκη των Σεβρών δηλαδή στις 10 Αυγούστου 1920. Συγκεκριμένα, στο 11^ο τμήμα της Συνθήκης των Σεβρών που καθόριζε την τύχη της Λιβύης και των Νήσων του Αιγαίου, στο άρθρο 122 η Τουρκία αποκήρυσσε υπέρ της Ιταλίας όλα τα δικαιώματα και τους τίτλους ιδιοκτησίας των «ακόλουθων νήσων της Θάλασσας του Αιγαίου, Αστυπάλαια, Ρόδος, Χάλκη, Κάρπαθος, Κάσος, Τήλος, Νίσυρος, Κάλυμνος, Λέρος, Πάτμος, Λειψοί, Σύμη και Κως που ήδη κατέχει η Ιταλία και τις εξαρτώμενες νησίδες και επίσης το νησί του Καστελόριζου». Την ίδια μέρα υπεγράφη μεταξύ του Έλληνα πρωθυπουργού Ελευθέριου Βενιζέλου και Άθω Ρωμάνου αφενός και των Ιταλών Lelio Bonin Longare και του Carlo Galli αφετέρου, η ελληνοϊταλική Συνθήκη που προέβλεπε στο άρθρο 1 την παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα με την εξαίρεση της Ρόδου και του Καστελόριζου²³³. Η Ρόδος θα παρέμενε ιταλική κτήση για δεκαπέντε χρόνια οπότε θα λάμβανε χώρα δημοψήφισμα για την τελική διευθέτηση του νησιού. Επιπλέον το ελληνικό κράτος εγγυόταν αποζημίωση σχετικά με όλες τις δαπάνες για τα δημόσια έργα που είχαν εκτελεστεί από τους Ιταλούς ενώ παραχωρούσε προνόμια στην αρχαιολογική έρευνα των νησιών στην Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας για δεκαπέντε χρόνια²³⁴. Επίσης, η παραχώρηση της Ρόδου από την Ιταλία στην Ελλάδα θα λάμβανε χώρα την ημέρα που η Μ. Βρετανία θα έπαιρνε την απόφαση να παραχωρήσει την Κύπρο στην Ελλάδα²³⁵. Ακόμη, διόλου ήσσονος σημασίας αποτελούσε το άρθρο 10 της ελληνοϊταλικής Συμφωνίας καθώς όριζε ότι «Η παρούσα συνθήκη θα επικυρωθεί. Η κατάθεση των επικυρώσεων θα πραγματοποιηθεί στο Παρίσι, την ίδια στιγμή που (θα

²³¹Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.255.

²³²Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Peace Conference*, σ.255, όπ.Ο Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ. 120 κάνει λόγο για «χωλή διπλωματία» του Βενιζέλου.

²³³ΥΔΙΑ, Κ. Υ., 1920, Φάκ. 159, Υποφ.2, *Traite entre la Grece et l' Italie signe le 10 Aout 1920 a Sevres* (Το κείμενο της συνθήκης στα Γαλλικά). Συγκεκριμένα το άρθρο 1 προέβλεπε: «L' Italie renounce en faveur de la Grece a tous ses droits et titres sur les iles de la Mer Egee ocupees par elle, savoir Stampalia, Chalki avec Alimnia, Scarpanto, Cassos, Episcopi, Nisyros, Calymnos, Leros, Patmos, Lipsos, Symi et Cos ainsi que sur les ilots qui en dependent».

²³⁴Speronis, *Dodecanese Question*, σ.151.

²³⁵Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924*, σ.209.

πραγματοποιηθεί) η κατάθεση των επικυρώσεων της Συνθήκης Ειρήνης με την Τουρκία. Θα ισχύσει την ίδια στιγμή με την εν λόγω Συνθήκη Ειρήνης»²³⁶.

Αξιολογώντας, στην παρούσα συγκυρία, την επιτευχθείσα συμφωνία δεν θα ήταν υπερβολικό να ειπωθεί ότι ήταν μια επιτυχία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Η υπογραφή και μόνο μιας διεθνούς Συνθήκης ανάμεσα στα ενδιαφερόμενα μέρη που διευθετούσε το ζήτημα των Δωδεκανήσων με ικανοποίηση του μεγαλύτερου μέρους των ελληνικών αιτημάτων, ήταν οπωσδήποτε ένα αποφασιστικό βήμα προς μια μόνιμη επιθυμητή λύση. Η Αθήνα πλέον δεν είχε στα χέρια της μόνο μια απλή διμερή μυστική συμφωνία διατύπωσης αρχών αλλά μια διεθνή Συνθήκη που είχε υπογραφεί ταυτόχρονα με την Συνθήκη Ειρήνης με την Τουρκία και τελούσε προφανώς υπό τις ευλογίες των συμβαλλομένων μερών αλλά και των Μεγάλων Δυνάμεων²³⁷. Η υποδοχή της υπογραφής της ελληνοϊταλικής Συνθήκης έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τους Δωδεκανήσιους καθώς το πολύχρονο και πολυπόθητο αίτημα για Ένωση με την μητέρα πατρίδα φαινόταν ότι ήταν πλέον πολύ κοντά στην πραγματοποίησή του, έστω και αν η ενσωμάτωση της Ρόδου αναβαλλόταν για 15 έτη. Διοργανώθηκαν ειρηνικές διαδηλώσεις, τελέστηκαν πανηγυρικές δοξολογίες ενώ υψώθηκαν και δεκάδες χιλιάδες ελληνικές σημαίες χωρίς να υπάρξουν αντιδράσεις από τις ιταλικές αρχές²³⁸. Ο Βενιζέλος από την πλευρά του μάλιστα απέστειλε επιστολή στον βασιλιά Αλέξανδρο στην οποία τόνιζε ότι «νέα διαμάντια προστίθενται στο Στέμμα της Αυτού Εξοχότητας σας»²³⁹. Στις 8 Οκτωβρίου 1920 ο πολιτικός διοικητής²⁴⁰, πλέον, της Ρόδου και του Καστελόριζου Felice Maissa, με διάγγελμά του προς τους Ρόδιους ξεκαθάριζε, ανάμεσα σε άλλα, ότι:

θα καθωρισθή δια την Κυβέρνησιν των πολίτευμα ευρείας αυτονομίας. Τουτέστιν ότι θα κυβερνώνται εκ ειδικών οργανισμών, οι οποίοι θα λαμβάνωσιν υπ' όψει τας παραδόσεις, τα έθιμα και τας ανάγκας του τόπου και θα εμπνέωνται ιδίως υπό της μερίμνης όπως αυξηθή η γενική ευπορία, προστατευθώσιν αι εμπορικά συναλλαγαί, αναπτυχθή η γεωργική και βιομηχανική παραγωγή[...]Εις την διοίκησιν δε, τα επιτόπια στοιχεία θα λαμβάνωσιν όσον περισσότερο μέρος θα αποβαίνη δυνατόν[...]Δια την εξέλιξιν του προγράμματος τούτου η Κυβέρνησις του Βασιλέως

²³⁶ ΥΔΙΑ,Κ.Υ., 1920, Φάκ. 159, Υποφ.2, Traite entre la Grece et l' Italie signe le 10 Aout 1920 a Sevres (Το κείμενο της συνθήκης στα Γαλλικά). Συγκεκριμένα το άρθρο 10 προέβλεπε: «Le present Traite sera ratifie. Le depot des ratifications sera effectue a Paris, en meme temps que le depot des ratifications du Traite de paix avec la Turquie. Il entrera en vigueur en meme temps que le ledi Traite de Paix ».

²³⁷ Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924*, σ.210-1.

²³⁸ Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924*, σ.213.

²³⁹ Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924*, σ.213, όπ

²⁴⁰ Ο τελευταίος Στρατιωτικός Διοικητής των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων Στρατηγός Elia είχε αποχωρήσει τον Αύγουστο του 1920, τον οποίο διαδέχθηκε ο πρώτος πολιτικός Διοικητής Carlo Senni.

παρεχώρησεν Ημίν ευρείαν εξουσίαν, αλλ' αναγκαία επίσης είναι η ειλικρινής και πρόθυμος σύμπραξις των κατοίκων²⁴¹

Το διάγγελμα όμως του Ιταλού Διοικητή παρέμεινε μια διατύπωση καλών προθέσεων αφού στην πράξη δεν έγινε κάτι ουσιαστικό για το λαό της Ρόδου. Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος και οι αντιπρόσωποι του Ροδιακού λαού σε επιστολή τους προς τον Έλληνα υπουργό των Εξωτερικών Πολίτη αναφέρουν ότι αν και έχουν παρέλθει 15 ημέρες από το διάγγελμα του Ιταλού Διοικητή φαίνεται «[...]παίζων με τας λέξεις και δολιευόμενος προφανέστατα την Ελληνο-Ιταλικήν συνεννόησιν..και ουδέν μετεβλήθη εν τη Διοικήσει ούτε ο στρατιωτικός νόμος ήρθη, ούτε η λογοκρισία, ούτε η απαγόρευσις των αποβιβάσεων, ούτε οι Δικτατορίαί επί των τροφίμων και των ενοικίων[...]»²⁴². Συνεπώς οι συντάκτες της επιστολής, ζητάνε οδηγίες από την ελληνική κυβέρνηση για τον τρόπο αντίδρασης προς την παρελκυστική ιταλική πολιτική· εφόσον η ανεξαρτησία είχε αναβληθεί για 15 χρόνια, τότε κατ' αυτούς θα έπρεπε να διεκδικηθεί μια πραγματική «ευρεία αυτονομία» που θα την διαπραγματευόταν η ελληνική κυβέρνηση άμεσα με την ιταλική ώστε να «καταστή ανεκτός ο βίος των Ελλήνων της Ρόδου κατά τη διάρκειαν της δεκαπενταετούς καταδίκη μας»²⁴³. Ταυτοχρόνως, επιστολή εστάλη και τον Διοικητή Maïssa στην οποία του γνωστοποιείται ότι το διάγγελμά του έγινε αποδεκτό με ψυχρότητα από τον ροδιακό λαό αφού καμία αλλαγή δεν είδε στον καθημερινό του βίο και του ζητείται ευθαρσώς να του αποδοθεί η ελευθερία αφού «είναι καιρός πλέον όπως αφεθώσιν ελεύθεροι οι αποικιακώς κυβερνώμενοι λαοί»²⁴⁴. Η επίκληση του αιτήματος των συντακτών της επιστολής δεν είχε καμία πιθανότητα να πραγματοποιηθεί, αφού η διακήρυξη προθέσεων και ουσιαστικά η μη λήψη οποιουδήποτε μέτρου ήταν απότοκο κεντρικού σχεδιασμού και εντολής του Ιταλού Υπεξ Sforza. Συγκεκριμένα, σε υπενθύμιση του Bonin προς τον Sforza, προς τα τέλη Σεπτεμβρίου 1920, της υποχρέωσης της Ρώμης για θεσμοθέτηση μέτρων αυτονομίας στη Ρόδο, ως απόρροια της ελληνοϊταλικής συνθήκης, ο δεύτερος έδωσε οδηγίες στον Maïssa να το κάνει, αλλά και σε καμία περίπτωση να μην παύσει ο στρατιωτικός νόμος²⁴⁵. Επίσης, σε επανειλημμένες οχλήσεις του Άθω Ρωμάνου στο Παρίσι προς τον Bonin και του Πολίτη στην Αθήνα προς τον Ιταλό πρέσβη Montagna για άμεση εκκένωση των υπολοίπων νησιών της Δωδεκανήσου,

²⁴¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1921, Φάκ.11, Υπ.1, 8/10/1920 Διάγγελμα του Διοικητού Ρόδου Φ. Μαίσις προς τους Κατοίκους.

²⁴² ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1921, Φάκ.11, Υπ.1, 10/10/1920, Επιστολή του Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου και αντιπροσώπων του λαού προς Έλληνα Υπεξ Ν. Πολίτη.

²⁴³ ΥΔΙΑ, 10/10/1920, Απόστολος προς Πολίτη.

²⁴⁴ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1921, Φάκ.10, Υπ.5, 10/10/1920, Επιστολή Μητροπολίτη Ρόδου και τοπικών αρχόντων προς τον Διοικητή Ρόδου και Καστελλόριζου κον Φ. Μάισα, Σημείωση: Στο πρωτότυπο η πρόταση είναι υπογραμμισμένη.

²⁴⁵ Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924*, σ.217.

ο Sforza απέφυγε την οποιαδήποτε δέσμευση. Τα νησιά συνιστούσαν το μοναδικό εχέγγυο για την πλήρη αποχώρηση του ελληνικού στρατού από την ιταλική ζώνη επιρροής στην Μ. Ασία²⁴⁶. Ο Απόστολος με την μη εκπλήρωση της οριστικής ενσωμάτωσης της Ρόδου στον εθνικό κορμό αποφάσισε να συνεχίσει ακάθεκτος το εθνεγερτικό και πατριωτικό του έργο αφηφώντας, είτε τις παραινέσεις του ελληνικού κράτους για υιοθέτηση μετριοπαθέστερης συμπεριφοράς²⁴⁷ είτε τις προειδοποιήσεις των ιταλικών αρχών για κήρυξή του ως *persona non grata*, είτε και τις παραινέσεις για τήρηση μιας πιο συνετής στάσης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/λεως,²⁴⁸ όπου ανήκε πνευματικά,. Η αντικατάσταση όμως του μετριοπαθούς Maissa στη θέση του Κυβερνήτη από τον σαφώς πιο δυναμικό Κόμη De Bosdari, που είχε χρηματίσει πρέσβης της Ιταλίας στην Αθήνα κατά τη διάρκεια του πολέμου όπως είδαμε, προμήνυε μια γενικότερη σκλήρυνση της ιταλικής στάσης. Αυτή μετουσιώθηκε στην αποφασιστική αντιμετώπιση του αποσταθεροποιητικού στοιχείου που λεγόταν μητροπολίτης Απόστολος. Πράγματι, ο De Bosdari στις 9 Οκτωβρίου 1921 έδρασε αστραπιαία, εκλαμβάνοντας ως εχθρική την απουσία του Απόστολου στην επίσημη επίσκεψη του διαδόχου του θρόνου Πρίγκιπα του Piemonte Umberto στη Ρόδο, τον συνέλαβε και με το πλεούμενο «Capitano Verri» τον μετέφερε στο νησί της Πάτμου²⁴⁹. Εκεί κρατήθηκε σε απομόνωση για 51 μέρες ενώ στη συνέχεια διεκπεραιώθηκε στην Κων/λη προς τα τέλη Νοεμβρίου. Η απροθυμία της Ρώμης να μην παραχωρήσει κανένα νησί στην Ελλάδα φάνηκε ακόμα περισσότερο όταν στις 20 Νοεμβρίου 1921 στον επίσημο τίτλο του Διοικητή των νήσων προστέθηκε ο χαρακτηρισμός «Γενικός» και το «και των δώδεκα άλλων υπό κατοχή νήσων»²⁵⁰. Επιπλέον, την ίδια περίοδο σημειώθηκε μια ουσιαστική αλλαγή στις διατυπώσεις των διαβατηρίων, τα οποία εξέδιδε η ιταλική Διοίκηση. Συγκεκριμένα, μετά τη Συμφωνία Βενιζέλου-Bonin όλα τα διαβατήρια είχαν την ένδειξη «μέχρι την παραχώρηση των νήσων στην Ελλάδα», όμως με απόφαση του De Bosdari η ένδειξη μετατράπηκε σε

²⁴⁶ Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924.*, σ.222.

²⁴⁷ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1921, Φάκ.10, Υπ.5, 9/10/1921, Επιστολή του υποπρόξενου Ρόδου Ν. Καραγιάννη προς το ελληνικό Υπεξ, Ο Καραγιάννης ενημερώνει τις ελληνικές αρχές για την απέλαση του Απόστολου από τις ιταλικές αρχές επισημαίνοντας, ανάμεσα σε άλλα, τα εξής: «Δεν δύναται τις να διαμφισβητήσει το πατριωτικόν έργον ουπερ επετέλεσεν ενταύθα ο Μητροπολίτης Ρόδου, αλλά και δεν δύναται να μη ομολογήσει ότι το έργον τούτο θα ήτο σταθερότερον και λυσιτελέστερον εάν εδεικνύετο ενίοτε ολιγώτερον επίμονος και μάλλον μετριοπαθής, ως ελαβόμεν πολλάκις αφορμήν να τω συστήσωμεν μετά των κατά καιρούς Προξένων φοβούμενοι ότι τα πράγματα ηδύναντο να φθάσωσιν εκεί όπου σήμερον έχουν φθάσει». (η υπογράμμιση δική μου)

²⁴⁸ Μαυρίδης, *Μητροπολίτης Απόστολος*, σ.135-7. Παρατίθενται δύο επιστολές του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κων/λεως, η πρώτη προς τον ίδιο το Μητροπολίτη Απόστολο (Μάιο, 1921) και η δεύτερη προς τον Ύπατο Αρμοστή της Ελλάδος στην Κων/λη Ν. Βότση (Ιούλιο, 1921), στις οποίες επισημαίνεται η έντονη ενόχληση των ιταλικών αρχών για τη δράση του και του γίνονται συστάσεις να επιδείξει ένα πιο μετριοπαθές πρόσωπο αφού ελλοχεύει ο κίνδυνος να απομακρυνθεί και να μην συνεχίσει το «θεάρεστο έργο του» .

²⁴⁹ Buonaiuti, *La politica religiosa*, σ.35-6.

²⁵⁰ Buonaiuti, *La politica religiosa*, σ.37, Δηλαδή ο τίτλος του Ιταλού Διοικητή έγινε «Governatore generale di Rodi e Castellosso e delle altre 12 isole occupate».

«έγκυρο για ένα χρόνο μόνο»²⁵¹. Η προσέγγιση συνολικά του De Bosdari στο δωδεκανησιακό ζήτημα και κυρίως στην εφαρμογή του Συμφώνου Βενιζέλου-Bonin περιγράφεται αρκετά παραστατικά από τον ίδιο σε επιστολή που έστειλε στις 6 Νοεμβρίου 1922 στον πολύ πρόσφατα διορισμένο Πρωθυπουργό και υπουργό των Εξωτερικών Benito Mussolini-είχε οριστεί στις 31 Οκτωβρίου 1922²⁵². Σε αυτή την επιστολή είναι προφανής ο σκοπός του Ιταλού Διοικητή, κατά κύριο λόγο να ενημερώσει τον νέο Ιταλό πρωθυπουργό για την κατάσταση στα Δωδεκάνησα και κυρίως να του παρουσιάσει τις επιλογές σχετικά με την τύχη τους εν όψει των διαπραγματεύσεων με την Τουρκία και την Ελλάδα στην Λωζάνη. Ο De Bosdari υπογραμμίζει ότι μόλις είχε την ευκαιρία να διαβάσει ήρεμα τη Συμφωνία Bonin-Βενιζέλου του είχε φανεί «γελοία και ανεφάρμοστη²⁵³» και θέτει στον Mussolini και τα εξής ερωτήματα: «Γιατί να δωρίσουμε στην Ελλάδα χωρίς καμία μορφή ίσης ανταπόδοσης αυτά τα νησιά;» και «Γιατί να υποβάλουμε την κατοχή μας στη Ρόδο σε ένα δημοψήφισμα που σίγουρα θα αποβεί εις βάρος μας;» αλλά και «Γιατί να εξαρτάται πνευματικά η Εκκλησία της Ρόδου από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως αφού το τελευταίο, νομικά και εθιμικά, ασκεί την αρχή του σε Ορθόδοξους που ανήκουν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία;²⁵⁴».

1.2.6 ΑΠΟΚΗΡΥΞΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ-BONIN & ΟΡΙΣΤΙΚΗ ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ ΣΤΗΝ ΛΩΖΑΝΗ

Η στρατιωτική ήττα του ελληνικού στρατού στη Μ. Ασία δεν ήταν δυνατόν να αφήσει ανεπηρέαστη την τύχη των Δωδεκανήσων, αφού όπως αναφέρθηκε προηγουμένως η εφαρμογή της ελληνοϊταλικής συμφωνίας στηριζόταν στην επικύρωση της Συνθήκης των Σεβρών κάτι που δεν συνέβη ποτέ. Έτσι στις 25 Σεπτεμβρίου 1922 ο Ιταλός υπουργός των Εξωτερικών Carlo Schanzer κάλεσε τον Έλληνα πρέσβη στη Ρώμη Πέτρο Μεταξά και του επέδωσε ιταλική διακοίνωση²⁵⁵ στην οποία αναφερόταν

ότι προσεγγιζούσης συγκλήσεως Συνδιασκέψεως προς κανονισμόν ανατολικού ζητήματος επί τη βάσει νέας καταστάσεως ουσιωδώς διαφόρου προς την υπό της συνθήκης Σεβρών καθορισθείσαν, Ιταλική Κυβέρνησις επιθυμεί να γνωστοποιήσει εις

²⁵¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1921, Φάκ.11, Υπ.1, 18/11/1921, Επιστολή του Προέδρου Δωδεκανησιακής Επιτροπής Μ. Βολονάκη προς τον Βρετανό Υπεξ Curzon.

²⁵² DDI, Settima Serie, 1922-1935, Vol.1, 6/11/1922, Il Governatore di Rodi, De Bosdari, al Presidente del Consiglio e Ministro degli Esteri, Mussolini, σ.37-41.

²⁵³ DDI, Settima Serie, 1922-1935, Vol.1, σ.38 «La convenzione Bonin-Venizelos mi apparve subito assurda et inapplicabile».

²⁵⁴ Συνεπώς βλέπουμε ότι το θέμα της απόσπασης των Δωδεκανήσων από το Πατριαρχείο Κων/λεως θα τεθεί ως πρόταση πολιτικής από τον De Bosdari και θα αποτελέσει βασικό άξονα της πολιτικής του διαδόχου του στην Διοίκηση των Δωδεκανήσων Μ. Lago.

²⁵⁵ Την ιταλική διακοίνωση συνέταξε ο μελλοντικός Διοικητής των Δωδεκανήσων Mario Lago. Βλ.Σχετ: Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924*, σ. 266.

την Ελληνικήν Κυβέρνησιν θεωρεί εκπτώτους τας μετά της Ελλάδος ειδικάς συμφωνίας περί των Δωδεκανήσων²⁵⁶.

Ο Έλληνας πρέσβης αντέτεινε εύλογα ότι δεν δικαιολογείτο καμία ακύρωση της συμφωνίας Ιταλίας και Ελλάδας για τα Δωδεκάνησα αφού οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις αυτοβούλως είχαν αποφασίσει την αποχώρησή τους από τη Μ. Ασία. Ο Ιταλός Υπεξ στο επιχείρημα του Έλληνα πρέσβη απάντησε κυνικά λέγοντας ότι «αν εξεδηλούτο διάθεσις περι παραχωρήσεως νήσων εις Ελλάδα τούτο θα εξέθετε Ελληνικόν πληθυσμόν αυτών εις την Τουρκικήν βίαν και εκδίκησιν»²⁵⁷. Ως προς το δωδεκανησιακό, η ιταλική και η ελληνική (επαναστατική) κυβέρνηση είχαν αναπτύξει έντονη δράση στο παρασκήνιο με παράλληλη αλληλο-παρακολούθηση. Συγκεκριμένα, έφθναν αναφορές στην ελληνική κυβέρνηση για παρουσία Ιταλών πρακτόρων στον Πειραιά και έντονη δράση του ιταλικού προξενείου στον Πειραιά²⁵⁸. Επίσης, υπήρχαν, ανεπιβεβαίωτες ακόμα, πληροφορίες για παρασκηνακή δραστηριοποίηση της ιταλικής πρεσβείας υπέρ της προώθησης του Ιωάννη Μεταξά για τη θέση του πρωθυπουργού αφού θεωρείτο από το καθεστώς Πλαστήρα ως ο κατεξοχήν «άνθρωπος της Ιταλίας»²⁵⁹ αλλά και ενδεχόμενη εμπλοκή του Κερκυραίου πολιτικού²⁶⁰ σε φιλομοναρχικό αντι-πραξικόπημα²⁶¹. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι έγινε απόπειρα να θεμελιωθεί η στοιχειοθέτηση της κατηγορίας της «εσχάτης προδοσίας» στη Δίκη των Έξι με αναφορά, ανάμεσα σε άλλα, και στην απώλεια των Δωδεκανήσων. Συγκεκριμένα, στο δεύτερο σημείο του πορίσματος της Ανακριτικής Επιτροπής με το οποίο οι κατηγορούμενοι παραπέμφθηκαν σε δίκη διατυπωνόταν η εξής κατηγορία:

Διότι ενώ δια της από 13 Ιανουαρίου 1920 αποφάσεως των Συμμάχων επεδικάσθη εις την Ελλάδα η Β. Ήπειρος με τα συμφωνηθέντα σύνορα μεταξύ Ελλάδος και Ιταλίας

²⁵⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923, Φακ. 2, Υπ.5, *Δωδεκάνησος*, 25/9/1922, Τηλεγράφημα του Έλληνα πρέσβη στη Ρώμη Μεταξά προς ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών.

²⁵⁷ ΥΔΙΑ, 25/9/1922, Πρέσβης Μεταξάς προς Υπεξ.

²⁵⁸ Στο Φιλιππής, *Προφασισμός*, σ. 113 παρατίθεται η « Έκθεσις Πληροφοριών 2^{ου} Γραφείου Επαναστατικής Επιτροπής προς το Υπουργείο Εσωτερικών» στην οποία αναφέρεται ότι «η ιταλική πρεσβεία παρακολουθεί αγρύπνως τας κινήσεις των δρώντων Δωδεκανησίων διότι φοβάται έκρηξιν εις Δωδεκάνησα. Τέσσαρες πράκτορες της Ιταλικής πρεσβείας [...] απεσπάσθησαν εις το εν Πειραιεί Γραφείον Ιταλικής Προπαγάνδας με εντολή να συλλέγουν πληροφορίας δια τας κινήσεις των εν Πειραιεί Δωδεκανησίων και ειδικώς δια την ενεργούμενην λαθραίαν αλληλογραφίαν δρώντων ενταύθα Δωδεκανησίων μετά συμπολιτών των μέσω των πληρωμάτων των ελληνικών ατμοπλοίων.».

²⁵⁹ Φιλιππής, *Προφασισμός*, σ.114.

²⁶⁰ Πάντως, ο ίδιος ο Μεταξάς σε ανύποπτο χρόνο είχε δηλώσει ότι σε περίπτωση πρωθυπουργίας του θα μπορούσε να «προέλθη εις ειδικήν συνεννοήσιν μετά της Ιταλίας διά το ζήτημα των Δωδεκανήσων αποδεχόμενος αυτονομιακόν πολιτεύμα υπό την υψηλήν επικυριαρχίαν της Ιταλίας με αρμοστήν διοριζόμενον υπό του Ιταλού βασιλέως παρά τω οποίω θα ευρίσκεται τοπική βουλή εξ Ιθαγενών με συμβουλευτικήν ψήφον». Βλ.Σχετ.: Φιλιππής, *Προφασισμός*, σ.115.

²⁶¹ Πράγματι τον Οκτώβριο του 1923 πραγματοποιήθηκε απόπειρα φιλομοναρχικού αντι-πραξικοπήματος από τους στρατηγούς Λεοναρδόπουλο-Γαργαλίδη εις γνώσιν του Μεταξά, ο οποίος διατηρούσε σοβαρές επιφυλάξεις για την επιτυχία του εγχειρήματος και ζήτησε τη ματαίωσή του. Βλ.Σχετ.: Γρηγόριος Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ Δύο Πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα, 1997, σ.131-2.

δια της συμφωνίας Βενιζέλου-Τιττόνι της 16ης Ιουλίου 1919 και ενώ η Δωδεκάνησος δια της αυτής συμφωνίας είχε παραχωρηθεί εις την Ελλάδα, υμείς δεν προέβητε εις την λήψιν των αναγκαίων μέτρων δια την προσάρτησιν των ελληνικότατων τούτων χωρών εις το Κράτος εξυπηρετήσαντες ούτω συμφέροντα ξένης Δυνάμεως, διότι απησχολείσθε εν τω μεταξύ εις την ενεργείαν του ολεθρίου ψηφίσματος, το οποίον ήγαγε την Ελλάδα εις την καταστροφήν²⁶².

Στα τέλη όμως του Οκτωβρίου 1922 μετά την «marcia su Roma» (πορεία στην Ρώμη), όπως είδαμε, ο επικεφαλής του φασιστικού κόμματος Benito Mussolini διορίστηκε από τον Ιταλό βασιλιά πρωθυπουργός και υπουργός των Εξωτερικών. Ο νέος Ιταλός πρωθυπουργός που τόνιζε ότι είχε όλη τη διάθεση να συνεργαστεί με τη Μ. Βρετανία και να υποστηρίξει τα ζωτικά της συμφέροντα για την επίτευξη της ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ενέτασσε το Δωδεκανησιακό στο ευρύτερο ζήτημα της Ανατολικής Μεσογείου αλλά, εφόσον δεν ήταν δυνατόν πλέον να ικανοποιηθούν οι όροι που αφορούσαν τα ιταλικά συμφέροντα στην Ανατολική Μεσόγειο που απέρρεαν από τη Συμφωνία των Σεβρών και την Τριμερή Συμφωνία, αντίστοιχα οι όροι του Συμφώνου Bonin-Longare ήταν πλέον μη εφαρμόσιμοι²⁶³. Εύστοχα έχει αναφερθεί, επίσης, ότι στην άποψη του Mussolini υπονοείται ότι η εφαρμογή της αρχής της αυτοδιάθεσης των εθνοτήτων στην προκειμένη περίπτωση των Δωδεκανήσιων- θα δημιουργούσε επικίνδυνο προηγούμενο για όλες τις αποικιακές επιδιώξεις και κτήσεις των Μ. Δυνάμεων στην περιοχή- για παράδειγμα την Κύπρο στην περίπτωση της Μ. Βρετανίας²⁶⁴. Ο Curzon ήταν διατεθειμένος να παραμερίσει προσωρινά το ζήτημα των Δωδεκανήσιων, αφού για τη Μ. Βρετανία η διαμόρφωση αρραγούς μετώπου των Μ. Δυνάμεων απέναντι στην Τουρκία εν όψει των διαπραγματεύσεων στη Λωζάνη ήταν σημαντική, καθώς οι κεμαλιστές είχαν κάνει σαφείς τις προθέσεις τους ζητώντας ακόμα και τις περιοχές που είχαν χαθεί από τους Βαλκανικούς πολέμους²⁶⁵. Επιπλέον, στις 19 Νοεμβρίου 1922 ο Ιταλός πρωθυπουργός ζήτησε από τους Curzon και Poincare να συναντηθούν στο Territet της Ελβετίας ώστε να κάνουν μαζί το ταξίδι προς τη Λωζάνη, αλλά και να συνδιαμορφώσουν ένα κοινό πλαίσιο αφού την επομένη θα άρχιζαν επισήμως οι

²⁶² Ιωάννης Γιαννουλόπουλος, *Η Επανάσταση του 1922, Η Δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάννης*, στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ. 255-259 και Lewellyn Smith, *Ionian Vision*, σ. 312-336.

²⁶³ DDI, Settima Serie, 1922-1935, Vol.1, σ.33-5, Συγκεκριμένα: «Il Governo italiano concorda perfettamente nel concetto che la questione del Dodecaneso rientri nella piu ampia questione generale del Mediterraneo orientale, insieme col Trattato di Sevres e col Tripartito, ma non puo quindi ammettere la tesi che l' accordo Bonin-Venizelos sia obbligatorio per l' Italia qualora venga a mancare la possibilita della esecuzione delle clausole stipulate negli altri due accordi a garanzia degli interessi italiani nel bacino orientale del Mediterraneo». Το κείμενο δεν συνετάχθη από τον ίδιο το Mussolini αλλά από τον Γενικό Γραμματέα Contarini

²⁶⁴ A. Cassels, *Mussolini's early Diplomacy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1970, σ.23.

²⁶⁵ Domna Visvizi-Dontas, *Le Dodecanese a la Conference de Lausanne (1922-1923)*, Balcan Studies, Vol.35, No1 1994, Institute for Balcan Studies, σσ.71-80.

διαπραγματεύσεις. Όντως, οι τρεις ηγέτες συναντήθηκαν εκεί και ο Mussolini ζήτησε ανοιχτά την υποστήριξή τους στο ζήτημα των Δωδεκανήσων, δηλαδή να μην μπει καν ως θέμα συζήτησης στη Λωζάνη, αφού τα Δωδεκάνησα είχαν αποδοθεί στην Ιταλία με το άρθρο 8 της Συνθήκης του Λονδίνου οπότε η διαπραγμάτευση για τα νησιά θα έπρεπε να γίνει μετά την ολοκλήρωση της ειρήνης με τους Τούρκους και να μην τους δοθεί καθόλου η δυνατότητα να εκφράσουν τη γνώμη τους²⁶⁶. Ο Curzon θεώρησε μη αποδεκτό το αίτημα του Ιταλού πρωθυπουργού και επέμεινε ότι τα Δωδεκάνησα θα συζητηθούν όπως και τα υπόλοιπα θέματα στις επικείμενες διαπραγματεύσεις²⁶⁷. Ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών θα έπαιζε κεντρικό ρόλο στις εδαφικές διευθετήσεις στη Λωζάνη αφού εξελέγη Πρόεδρος της Επιτροπής Στρατιωτικών και Εδαφικών Υποθέσεων και το πρώτο βασικό εμπόδιο που είχε να αντιμετωπίσει από τις πρώτες κιόλας συνεδριάσεις ήταν η τυπική οθωμανική διπλωματική πρακτική που ισοδυναμούσε με επιτηδευμένη καθυστέρηση, επιμονή και αναβλητικότητα²⁶⁸. Ο Mussolini αντιλαμβανόμενος την δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει ο Curzon, τον προσέγγισε υπογραμμίζοντας τη φιλία ανάμεσα σε Μ. Βρετανία και Ιταλία, τη σημασία των βρετανικών θέσεων ως πυλώνες της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής αλλά και την ειλικρινή δέσμευσή του να υποστηρίξει τη Βρετανία στο Συνέδριο, αν η Βρετανία δεχόταν την ιταλική άποψη επί του δωδεκανησιακού. Ο Curzon, έχοντας ανάγκη σε αυτή τη συγκυρία την αμέριστη υποστήριξη Ιταλών και Γάλλων, ενέδωσε στον όρο του Mussolini, υποσχόμενος ότι το δωδεκανησιακό θα συζητείτο εκτός των συλλογικών διαπραγματεύσεων. Ο Ιταλός πρωθυπουργός επιστρέφοντας στη Ρώμη την επομένη προχώρησε ένα βήμα παραπάνω καθώς ανακοίνωσε ότι: «Καταλήξαμε ότι δεν υπάρχει θέμα Δωδεκανήσου να ρυθμιστεί με την Τουρκία και αυτά τα νησιά δεν μπορούν να αποτελέσουν θέμα διαμάχης. Τα Δωδεκάνησα δεν είναι πλέον ένα διεθνές ζήτημα»²⁶⁹. Επρόκειτο φυσικά για ένα αυθαίρετο συμπέρασμα του Mussolini, καθώς στις 29 Νοεμβρίου 1922²⁷⁰ ο Curzon κάλεσε τους Barrere και Garoni, τον Γάλλο και Ιταλό αντιπρόσωπο αντίστοιχα, για εμπιστευτικές συνομιλίες σχετικά με το θέμα των νήσων. Ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών πρότεινε στην Ιταλία παραχώρηση ανταλλαγμάτων στην Αφρική, τη διατήρηση της Αστυπάλαιας και της Ρόδου και απόδοση των υπολοίπων νήσων στην Ελλάδα. Ο Ιταλός αντιπρόσωπος δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον στην πρόταση Curzon, έχοντας και τη γαλλική υποστήριξη, αφού ο Poincare είχε δεσμευθεί προς αυτή την

²⁶⁶ Visvizi-Dontas, *Le Dodecanese a la Conference de Lausanne*, σ.74.

²⁶⁷ Ο Mussolini σε ενημερωτικό τηλεγράφημα προς τον Ιταλό βασιλιά σχετικά με τις επαφές του με τον Curzon παρουσίασε μια πιο ιδανική εικόνα λέγοντας ότι «σχετικά με τα Δωδεκάνησα συμφωνήθηκε ότι το ζήτημα δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο συζήτησης χωρίς και έξω από την επιθυμία της Ιταλίας», Βλ.Σχετ: DDI, Settima Serie, 1922-1935, Vol.1, σ.88.

²⁶⁸ Visvizi-Dontas, *Le Dodecanese a la Conference de Lausanne*, σ.75.

²⁶⁹ Visvizi-Dontas, *Le Dodecanese a la Conference de Lausanne.*, σ.75, όπ

²⁷⁰ Οι διαπραγματεύσεις τις Λωζάνης ξεκίνησαν επισήμως στις 20 Νοεμβρίου 1922.

κατεύθυνση με αντάλλαγμα την υποστήριξη της Ιταλίας σε ζητήματα οικονομικά έναντι της Τουρκίας²⁷¹. Επίσης στο ζήτημα των Δωδεκανήσων τα ιταλικά συμφέροντα εξυπηρετήθηκαν και από την ιδιαίτερα ενοχλητική τουρκική αδιαλλαξία, που έκανε απολύτως αναγκαία την διαμόρφωση ενός κοινού μετώπου των Συμμάχων για να καμφθεί αυτή η στάση²⁷². Επιπλέον, η Τουρκία προτιμούσε να καταλήξουν έστω και προσωρινά τα νησιά στην Ιταλία παρά στην Ελλάδα, αφού η ξεκάθαρα ελληνική εθνοτική τους σύνθεση θα σήμαινε οριστική απώλεια για την ίδια²⁷³. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Mussolini τον Μάιο του 1924 σε επιστολή του προς τον Βρετανό πρωθυπουργό τονίζει ότι δεν έχει σκοπό να παραχωρήσει κάποιο από τα νησιά των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα εξαιτίας τουρκικών αντιρρήσεων²⁷⁴. Έτσι στο συμμαχικό προσχέδιο Συμφωνίας που παρουσιάστηκε στις 31 Ιανουαρίου 1923 προβλεπόταν ότι η «Τουρκία αποκηρύσσει υπέρ της Ιταλίας όλα τα δικαιώματα και τους τίτλους που κατέχει η Ιταλία, και των εξαρτημένων νησίδων». Αυτό αποτέλεσε το άρθρο 15 της τελικής Συνθήκης της Λωζάνης που υπογράφηκε στις 23 Ιουλίου 1923²⁷⁵. Ο Έλληνας αντιπρόσωπος στη Λωζάνη Ελευθέριος Βενιζέλος αποδέχθηκε με επιφύλαξη το άρθρο 15 της Λωζάνης δηλώνοντας όμως ότι η ελληνική κυβέρνηση διατηρούσε το δικαίωμα «να μπει με πνεύμα φιλικό σε απαραίτητες συνομιλίες για την τελική διευθέτησή τους». Ήταν μια δήλωση-απάντηση του Έλληνα πολιτικού στις όλο και πιο εντεινόμενες φήμες- που εκπορεύονταν από Ιταλούς διπλωμάτες, ανάμεσα σε αυτούς και ο νέος Διοικητής των Νήσων Mario Lago- που ήθελαν την Ιταλία να προχωρά σε επίσημη προσάρτηση των Δωδεκανήσων αμέσως μετά τη λήξη των εργασιών στη Λωζάνη²⁷⁶.

²⁷¹ Visvizi-Dontas, *Le Dodecanese a la Conference de Lausanne.*, σ.75, όπ

²⁷² Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924*, σ.292; Οι διαπραγματεύσεις της Λωζάνης διακόπηκαν προσωρινά στις 4 Φεβρουαρίου 1923 εξαιτίας αγεφύρωτων αγγλο-τουρκικών διαφορών, για να επανεκκινήσουν στις 23 Απριλίου ύστερα από την μεσολάβηση της Γαλλίας και της Ιταλίας.

²⁷³ Εξαίρεση αποτελεί η περίπτωση του Καστελόριζου για το οποίο εν αντιθέσει με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, η Τουρκία έφερε σοβαρές επιφυλάξεις και αντιρρήσεις για την απόδοσή τους στην Ιταλία. Μάλιστα σε νότα που παρουσίασε στις 8 Μαρτίου 1923, αν και συναινούσε στην παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ιταλία, υποστήριζε ότι το Καστελόριζο θα παρέμενε στην Τουρκία αφού ήταν παρά πολύ κοντά στην ηπειρωτική χώρα της Ανατολίας. Τελικά με την επανέναρχη των διαπραγματεύσεων στις 25 Απριλίου, χάρις στη βρετανική πίεση αλλά και την αποκήρυξη εκ μέρους της Ιταλίας του οθωμανικού χρέους στα Δωδεκάνησα, ο Ισμέτ Πασάς ήρε τις τουρκικές αντιρρήσεις για το Καστελόριζο. Βλ. Σχέτ: M. Antonia Di Casola, *L' Italia e il Trattato di Losanna del 1923* στο (a cura di Silvio Beretta) *Quaderni della Rivista 'Il Politico', Italia e Turchia, Nuovi Contribuiti dal punto di vista comparato*, Convegno Internazionale, Università di Pavia 8-9 Ottobre 1993, σ.140-2.

²⁷⁴ British National Archives, Cabinet, CAB/23/48/5, 7/5/1924, Foreign Policy-The Present Position in regard to the settlement of Europe.

²⁷⁵ Carabott, *The Dodecanese Question 1912-1924*, σ.292-3. Στη Συνθήκη της Λωζάνης απλά προστέθηκε ο όρος ότι « το μέλλον αυτών των νησιών καθορίζεται ή θα καθοριστεί από τα ενδιαφερόμενα μέρη».

²⁷⁶ Στην πραγματικότητα η Ιταλία ποτέ δεν προσήρτησε επισήμως τα Δωδεκάνησα στο ιταλικό βασίλειο όσο βρισκόνταν υπό την κατοχή της.

Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ MARIO LAGO 1923-1936 1.3

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο γίνεται η παρουσίαση πτυχών του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του κυβερνήτη των Δωδεκανήσων Mario Lago. Έτσι, καθίστανται σαφή με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τα κίνητρα των πράξεων του, η υιοθέτηση κατά περιόδους μίας ήπιας ή πιο δυναμικής στάσης και προσέγγισης και ιδιαίτερος στην εφαρμογή της εκπαιδευτικής του πολιτικής. Οι απόλυτες εξουσίες που διέθετε ο Lago στην διακυβέρνηση των Νήσων, η ιστορική συγκυρία και η ίδια η προσωπικότητα του Ιταλού Διοικητή των Δωδεκανήσων υπαγορεύουν τους λόγους ώστε να παρατεθούν σύγχρονες αλλά και νεώτερες μαρτυρίες ώστε να γίνει μια πειστική και έγκυρη ερμηνεία των πολιτικών που εφάρμοσε.

1.3.1 ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ MARIO LAGO

Ο Mario Lago γεννήθηκε το 1878 στη Savona της περιοχής του Piemonte και ολοκλήρωσε τις σπουδές του στα νομικά το 1901 από το Πανεπιστήμιο της Γένοβα. Αμέσως ακολούθησε τον διπλωματικό κλάδο οπότε για μια δεκαετία υπηρέτησε στο ιταλικό υπουργείο των Εξωτερικών²⁷⁷. Στις 17 Δεκεμβρίου 1914 στην πρώτη του διπλωματική αποστολή στο εξωτερικό, του ανετέθη το πόστο του επικεφαλής της ιταλικής αντιπροσωπείας στην Ταγγέρη του Μαρόκο με το βαθμό του αναπληρωτή προξένου²⁷⁸. Στην Ταγγέρη παρέμεινε έως τον Φεβρουάριο του 1918 οπότε και ανεκλήθη πίσω στο ιταλικό υπουργείο των Εξωτερικών. Η παραμονή του στο Μαρόκο φαίνεται να αποτέλεσε γόνιμη περίοδο αφομοίωσης του γαλλικού στυλ αποικιακής διοίκησης, καθώς είχε την ευκαιρία εκ του σύνεγγυς να καταγράψει κυρίως την εφαρμογή της πολιτιστικής πολιτικής και διαμόρφωσης αστικού τοπίου από τους Γάλλους. Πιο συγκεκριμένα, ο Lago ήρθε σε επαφή και στη συνέχεια ανέπτυξε φιλία με τον Γάλλο στρατηγό Hubert Lyautey, επικεφαλής του γαλλικού κράτους στο γαλλικό προτεκτοράτο του Μαρόκο²⁷⁹. Για παράδειγμα στην πρώτη Διεθνή

²⁷⁷ Ηλεκτρονικό Βιογραφικό-Λεξικό Treccani: λήμμα Mario Lago. Διαθέσιμο στο: [http://www.treccani.it/enciclopedia/mario-lago_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/mario-lago_(Dizionario-Biografico)/) .

²⁷⁸ Ηλεκτρονικός Κόμβος της Γερουσίας της Δημοκρατίας της Ιταλίας. Γερουσιαστές της Φασιστικής Ιταλίας. Υπουργείο των Εξωτερικών της Ιταλίας-Προσωπικός Φάκελος Fascicolo Personale Mario Lago. Διαθέσιμο στο: [http://notes9.senato.it/web/senregno.nsf/All/C909A3DE0B9081124125646F005C9DB3/\\$FILE/1236%20Lago%20Mario%20fascicolo.pdf](http://notes9.senato.it/web/senregno.nsf/All/C909A3DE0B9081124125646F005C9DB3/$FILE/1236%20Lago%20Mario%20fascicolo.pdf) .

²⁷⁹ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, Mario Lago*, σ. 60. Μελετώντας την πολιτική των Γάλλων στο προτεκτοράτο του Μαρόκου μπορεί να εντοπίσει κάποιος ορισμένα στοιχεία που υιοθέτησε ο Lago κατά την παραμονή του στην Ταγγέρη και τα εφάρμοσε στα Δωδεκάνησα. Ομοιότητες εντοπίζονται κυρίως στο στυλ και στην νοοτροπία διοίκησης μίας αποικίας και στις προτεραιότητες που δόθηκαν από τον στρατηγό Lyautey. Ο στρατηγός Lyautey (1854-1934) λαμβάνοντας υπόψη τη γαλλική εμπειρία αποικιακής διαχείρισης σε Αλγερία και Τυνησία, επέλεξε να εφαρμόσει την πιο συναινετική εκδοχή του προτεκτοράτου της Τυνησίας προσαρμόζοντάς την στις τοπικές ιδιαιτερότητες και ανάγκες, δηλαδή σε μια κοινωνία που συνυπήρχαν επί αιώνες Βέρβεροι, Άραβες, Εβραίοι και εσχάτως Γάλλοι. Αυτή κυρίως μετουσιώθηκε σε μία απόπειρα

Έκθεση αποικιακής τέχνης που έλαβε χώρα στη Ρώμη το 1931, το δίδυμο Lago-Lyautey αναφέρεται ως πρότυπο παράδειγμα αποικιακής διοίκησης που έχει σεβαστεί την «υγιή αρχή ότι τα παραδοσιακά περιβάλλοντα των γηγενών οφείλουν να θεραπευθούν, αλλά όχι να ισοπεδωθούν και τα καινούργια κτίρια πρέπει να είναι σε συμφωνία με το περιβάλλον δίπλα και όχι στη μέση της υπάρχουσας δόμησης»²⁸⁰. Η μαθητεία του Lago δεν ήταν μια μόνο προσωπική επιλογή, αλλά απότοκο κεντρικού σχεδιασμού εν όψει πραγματοποίησης φιλόδοξων σχεδίων επέκτασης στην Ανατολή, της αποκαλούμενης «penetrazione italiana nel Levante». Κατ' εντολή, λοιπόν, του υπουργού των Εξωτερικών της Ιταλίας Sidney Sonnino, ο Lago κλήθηκε «να μελετήσει την τοπική νομοθεσία σε σχέση με τους νόμους, τις χρήσιμες μεταρρυθμίσεις, τα κυβερνητικά όργανα και την πολιτική διείσδυσης, που εφάρμοσαν οι Γάλλοι»²⁸¹. Η στρατηγική της αφομοίωσης των τοπικών πληθυσμών από τις γαλλικές αρχές, που έγινε αντικείμενο παρατήρησης από τον Lago στο Μαρόκο, αποτέλεσε έμπνευση και παράδειγμα όταν του ανατέθηκε το πόστο του κυβερνήτη της Ρόδου, του Καστελόριζου και των εξαρτημένων νήσων. Η αντιγραφή του μοντέλου αποικιακής πολιτικής του στρατηγού Lyautey, σε ορισμένες πτυχές τουλάχιστον, από τον Lago φαίνεται να επιβεβαιώνουν και Γάλλοι επισκέπτες στην Ρόδο το 1935²⁸². Μάλιστα αναφέρεται ότι ο Lago είναι ένας «θαυμαστής και μαθητής του Lyautey» από την περίοδο της θητείας του στο Ραμπάτ και μεταφέρει τα λόγια του άμεσου συνεργάτη του Lago Γενικού Γραμματέα της ιταλικής Διοίκησης της Δωδεκανήσου Quirino Crivellari σχετικά με τη φιλοσοφία της ιταλικής Διοίκησης στα Δωδεκάνησα:

Η Ρόδος δεν είναι μία αποικία. Δεν εξουσιάζουμε εδώ έναν έγχρωμο λαό. Οι Ροδίτες, όπως οι υπόλοιποι κάτοικοι στην Κω, στην Πάτμο και στις υπόλοιπες Σποράδες υπό την κατοχή μας, έχουν τις δικές τους παραδόσεις τις οποίες σεβόμαστε. Εμείς έχουμε αναγνωρίσει τα προσωπικά τους δικαιώματα, τα πολιτικά τους δικαιώματα και τους κυβερνάμε όπως ο Διοικητής Lyautey στο Μαρόκο. Η Ρόδος είναι μια «Κτήση». Ο Γενικός Διοικητής Lago και εγώ θαυμάζουμε το εκπολιτιστικό έργο του μεγάλου σας στρατάρχη, εμπνεόμαστε και παραδειγματιζόμαστε από τη δράση του[...] Δεν ήταν

συγκερασμού του εκμοντερνισμού και της παράδοσης, του εκσυγχρονισμού δηλαδή της χώρας με διατήρηση παράλληλα της κουλτούρας και τον σεβασμό των παραδόσεων της. Ο στρατηγός Lyautey έδωσε προτεραιότητα στην ανάπτυξη του οδικού δικτύου της χώρας, στα εγγειοβελτιωτικά έργα, στην προώθηση νέων μεθόδων καλλιέργειας γης, στην εξόρυξη πρώτων υλών, στη βελτίωση των συνθηκών υγιεινής με την ίδρυση Νοσοκομείων, στην χρήση της αρχαιολογικής σκαπάνης για την ανάδειξη της λατινικής ιστορίας του τόπου αλλά και στην αναβάθμιση ενός λιμανιού ως εμπορικού και διαμετακομιστικού κέντρου της χώρας- στη περίπτωση αυτή το λιμάνι της Καζαμπλάνκα. Βλ. Σχετ: Alfred De Tarde, *The Work of France in Morocco*, *Geographical Review*, τ. 8, ν. 1, 1919, σ. 1–30· Gregoire Potiron de Boisfleury, *The origins of Marshal Lyautey's Pacification Doctrine in Morocco from 1912 to 1925*, Διπλωματική Εργασία Μεταπτυχιακού στην Στρατιωτική Ιστορία, US Army Command and General Staff College, Fort-Levenworth, Kansas 2011.

²⁸⁰ C.Della Sera, «La creazione di un'arte coloniale, Roberto Papini», 2/11/1931.

²⁸¹ Ηλεκτρονικό Βιογραφικό-Λεξικό Treccani: λήμμα Mario Lago.

²⁸² *Le Mémorial*, Maurice Ricord, «Une croisière aux Iles des dieux et de la gentillesse: Sicile, Cyclades, Rhodes VIII.-Rhodes, à la manière de Lyautey», 11/8/1935.

(ο Lyautey) μόνο ένας κυβερνήτης ή πολιτικός μηχανικός ή στρατιωτικού. Ήταν ένα πνεύμα πολυπράγμων²⁸³.

Αξίζει βέβαια να αναφερθεί ότι πριν την ανάθεση του αξιώματος του κυβερνήτη των Δωδεκανήσων στις 16/10/1922, ο Lago είχε λάβει μέρος στις διαπραγματεύσεις της συνθήκης της Λωζάνης²⁸⁴ και αποτέλεσε «τον πρώτο αντιπρόσωπο της Ιταλίας που έλαβε σαφείς οδηγίες για την εγκαθίδρυση πλήρους κυριαρχίας της χώρας στα Δωδεκάνησα»²⁸⁵. Σημαντικοί επίσης σταθμοί της διπλωματικής του καριέρας ήταν η απονομή του βαθμού του Πρεσβευτή το 1927 και της θέσης του Γερουσιαστή το 1928.²⁸⁶

Συνεπώς γίνεται λόγος για έναν διπλωμάτη καριέρας, υποστηρικτή της μοναρχίας, εμφορούμενο από τις ιδέες και τις προσταγές της εθνικιστικής ιδεολογίας της εποχής του²⁸⁷, με καταγωγή από το Piemonte – το οποίο αποτελούσε τη μήτρα της πολιτικής, οικονομικής και στρατιωτικής ελίτ του ιταλικού βασιλείου. Επίσης, είχε το πλεονέκτημα να αποτελεί προσωπική επιλογή του Mussolini και να αντιληφθεί νωρίς τις ιδιαιτερότητες του μέρους που του ανατέθηκε να διοικήσει, αφού έλαβε ενεργά μέρος στις διαπραγματεύσεις της Λωζάνης. Ο Lago διορίστηκε τον Νοέμβριο του 1922 Διοικητής των Δωδεκανήσων, αλλά ο ίδιος αποβιβάστηκε στη Ρόδο στις 18 Φεβρουαρίου 1923²⁸⁸. Στο πρωτοσέλιδο της 19/2/1923

²⁸³ *Le Mémorial*, Maurice Ricord, «Une croisière [...] Lyautey», 11/8/1935, όπ

²⁸⁴ Όπως αναφέρει ο Έλληνας πρόξενος στη Ρόδο Χαλκίοπουλος ο Lago όσο ήταν στη Λωζάνη, προσπάθησε να έρθει σε συνεννόηση με τον Τούρκο αντιπρόσωπο Ισμέτ για την καθιέρωση ελεύθερης ναυσιπλοΐας με τα απέναντι Μικρασιατικά παράλια, αλλά χωρίς κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα. Βλ. Σχέτ: ΥΔΙΑ, 1924 Α.Α/5, 1 Νήσοι και Δωδεκάνησα εν γένει 1^ο, 6/4/1923, Πρόξενος Χαλκίοπουλος προς Υπεξ.

²⁸⁵ Orizzio Pedrazzi, *Il Levante mediterraneo e l'Italia*, Milano 1925, σ. 39.

²⁸⁶ Ιστότοπος της Γερουσίας της Δημοκρατίας της Ιταλίας. Γερουσιαστές της Φασιστικής Ιταλίας. Υπουργείο των Εξωτερικών της Ιταλίας-Προσωπικός Φάκελος Fascicolo Personale Mario Lago: Η ιδιότητα του Γερουσιαστή του αφαιρέθηκε οριστικά στις 5 Δεκεμβρίου 1944, με απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου για τις κυρώσεις εναντίον του φασισμού για συνεργασία και υποστήριξη του φασιστικού καθεστώτος.

²⁸⁷ Όπως θα δούμε παρακάτω ο Lago είχε συνάψει στενές προσωπικές σχέσεις με τον Salvatore Contarini, διπλωμάτη καριέρας στο ιταλικό υπουργείο των Εξωτερικών από την εποχή του Crispi έως και τα μέσα της δεκαετίας του '20. Ο Contarini αποτέλεσε έναν από τους πιο γνήσιους εκφραστές του ιταλικού εθνικισμού και κατ' επέκταση του πνεύματος επεκτατισμού της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής της περιόδου. Υπήρξε από διάφορα πόστα στο ιταλικό Υπεξ και ήταν πολύ κοντά σε όλους τους πρωθυπουργούς της Ιταλίας της εν λόγω περιόδου· θερμός υποστηρικτής της αποικιακής εξάπλωσης της Ιταλίας στην Αφρική ενώ θεωρείται ο ουσιαστικός διαμορφωτής της ιταλικής εξωτερικής πολιτικής της χώρας του τα πρώτα χρόνια της κυβέρνησης Mussolini. Βλ. Σχέτ: Ηλεκτρονικό βιογραφικό Λεξικό Treccani. Λήμμα Salvatore Contarini [http://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-contarini_\(Dizionario-Biografico\)](http://www.treccani.it/enciclopedia/salvatore-contarini_(Dizionario-Biografico)): Είναι χαρακτηριστικό ότι τον Μάρτιο του 1926 σε επίσημη επίσκεψη του Έλληνα ΥΠΕΞ Α. Ρούφου και του υπουργού Συγκοινωνιών Αν. Ταβουλάρη στη Ρόμη, ο Contarini είχε μακρές διαβουλεύσεις μαζί τους παρά ο Mussolini όπως αναφέρει η καλά πληροφορημένη από το ιταλικό ΥΠΕΞ *Il Giornale d' Italia*. Βλ. Σχέτ: *Il Giornale d' Italia*, «La visita dei Ministri greci a Roma, L' Italia pei Balcani», 5/3/1926.

²⁸⁸ Ο Lago ήταν σχεδιασμένο αρχικά να φθάσει στη Ρόδο στις 12/2/1923 αλλά λόγω θαλασσοταραχής δεν κατέστη δυνατό Βλ. Σχέτ: *Messaggero di Rodi* (εφεξής *MdRodi*), 17/2/23· Ο Lago είχε αναχωρήσει από τον Πειραιά με το βασιλικό πλοίο «Αρχιμήδης» στις 13/2 αλλά λόγω κακών καιρικών συνθηκών αναγκάστηκε να σταθμεύσει στη Μήλο Βλ. Σχέτ: *MdRodi*, 16/2/23. Τελικά, με μήνυμα στην πρώτη σελίδα της *MdRodi* της 17/2/1923 ο αναπληρωτής Διοικητής των Νήσων Sabetta ενημέρωνε το λαό της Ρόδου για τα εξής: «Αναμένεται αύριο-Κυριακή 18 η άφιξη της Αυτού Εξοχότητος Mario LAGO, νέου διοικητή των Νήσων του Αιγαίου. Το «Αρχιμήδης» στο οποίο επιβαίνουν ακόμη η γυναίκα του Dona Ottavia Lago και ο γραμματέας της

της τοπικής εφημερίδος και οργάνου των ιταλικών αρχών *Messagero di Rodi* δημοσιεύτηκε σε τρεις γλώσσες- ιταλικά, οθωμανικά και ελληνικά- ο σύντομος χαιρετισμός που εκφώνησε στο συγκεντρωμένο πλήθος και τους επισήμους επί τη αφίξει του:

Εν Ονόματι της Αυτού Μεγαλειότης του βασιλέως αναλαμβάνω την Διοίκησιν των Νήσων. Χαιρετίζω τας πολιτικές και στρατιωτικές αρχάς, τα στρατεύματα ξηράς και θαλάσσης και τους κατοίκους. Θ' απαιτήσω πίστιν και σεβασμόν προς τους νόμους και θα δώσω εγώ ο ίδιος αυστηρώς το παράδειγμα. Εκάστη πράξις μου θ' αποβλέπη εις την ευημερίαν και την ευδαιμονίαν των Νήσων ομού μετά του υπέρτατου καλού της Ιταλίας. Μιαν έτι φοράν η Ιταλία καλείται εν τη ιστορία όπως πραγματοποιήση την γόνιμον επαφήν διαφόρων πολιτισμών. Η νικηφόρος Ιταλία αναλαμβάνει με στερράν την πεποίθησιν το ειρηνικόν τούτον έργον. Εις αυτό δε, θα επιδοθώ με όλας μου τα δυνάμεις κ' ελπίζω ότι η θαρρούσα πειθαρχίαν πάντων θα διευκολύνη το καθήκον μου. Ζήτω ο Βασιλεύς. 19 Φεβρουαρίου 1923, Mario Lago²⁸⁹.

Όπως έγινε σαφές, τόσο η προσωπικότητα του Mario Lago ως άτομο όσο κυρίως οι ελέω Θεού, *in extremis*, εξουσίες που συγκέντρωνε ο Διοικητής των Νήσων, ο *governatore*, είναι στοιχεία που μας ωθούν ώστε να προσπαθήσουμε να δια φωτίσουμε το χαρακτήρα του, τις επιρροές που είχε μέχρι την τοποθέτησή του στα Δωδεκάνησα. Είναι σαφές ότι όσο πιο αναγνωρίσιμο καταστεί το προσωπικό του στίγμα τόσο πιο κατανοητές και αντιληπτές θα γίνουν οι επιλογές που έκανε και η πολιτική που ακολούθησε. Άλλωστε, οι εξουσίες του νέου πολιτικού Διοικητή στα νησιά καθορίστηκαν προσωρινά, με την απλή πρόβλεψη να μεταφερθούν στο πρόσωπό του όλες οι εξουσίες που ασκούνταν μέχρι τότε από τους προηγούμενους²⁹⁰. Αυτή βέβαια η προσωρινή τακτοποίηση έμελλε να παραμείνει εν ισχύ όλη την περίοδο της ιταλικής κατοχής των Δωδεκανήσων.

Ιταλικής πρεσβείας Porta θα φθάσει στις 9, συνοδευόμενο από τα Βασιλικά Τορπιλοφόρα «Ευρώ» και «Καλλιόπη». Επίσης ο Sabetta καλούσε όλο το λαό της Ρόδου να υποδεχθεί το νέο Κυβερνήτη και προειδοποιούσε ότι θα υπήρχε διακοπή της κυκλοφορίας για τα τροχοφόρα στη πλατεία του Μανδρακίου από της 8:30 έως τις 10:00. Την άφιξη του Lago στη Ρόδο στις 5-18/2/1923 αναγγέλλει με τηλεγράφημα και ο Έλληνας Αναπληρωτής Πρόξενος Καραγιάννης. Ο Καραγιάννης είχε ενημερώσει το ελληνικό ΥΠΕΞ σχετικά με την έλευση «του νέου Γενικού Διοικητή Δωδεκανήσου Comando Lago, τέως Διευθυντού των ανατολικών υποθέσεων εν τω Ιταλικώ Υπουργείω των Εξωτερικών και εσχάτως μέλους της εν Λωζάνη Ιταλικής Αντιπροσωπείας, θεωρουμένου εκ των μάλλον εθνικοφρόνων του Ιταλικού Διπλωματικού Σώματος» το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών». Βλ. Σχετ: ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 6.1 Περί Δωδεκανήσου, 5-18/2/1923, Καραγιάννης προς Υπεξ και (ίδιος φάκελος) 28/1/1923, Αναπλ.Πρόξενος Καραγιάννης προς ΥΠΕΞ.

²⁸⁹ *MdRodi*, 19/2/1923.

²⁹⁰ Βασιλικό Διάταγμα αρ.1355 της 28^{ης} Αυγούστου 1924. Πρόκειται μάλιστα για μια πρόβλεψη την οποία ο ίδιος ο Lago είχε ζητήσει και προτείνει: ASDMAE, Gabineto del Ministro e Segretaria Generale 1923-1943, b.:154, τηλεγράφημα Lago προς ιταλικό Υπουργείο Εξωτερικών, 15/8/1924. Πρότείνει το εξής: «Να εκδοθεί άμεσα Βασιλικό Διάταγμα που να λέει σε αναμονή της έγκρισης με νόμο του Κοινοβουλίου σχετικά με τη διευθέτηση των νέων περιοχών μεταφέρονται στον Κυβερνήτη οι ίδιες εξουσίες που μέχρι σήμερα εξασκούντο».

1.3.2 ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΡΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ LAGO

Στη συνέχεια, παραθέτονται ενδεικτικά ορισμένες αποτιμήσεις για το πρόσωπο και το έργο του νέου Διοικητή, οι οποίες, όπως διαπιστώνεται, διαφέρουν στην προσέγγιση και την εκτίμηση, όμως είτε προέρχονται από δρώντες της περιόδου που συναναστράφηκαν ή συνεργάστηκαν με τον Lago, είτε είναι συστηματικοί ερευνητές της περιόδου. Αρχικά παρατίθεται η άποψη του δημοσιογράφου της εφημερίδας *Ελεύθερος Άνθρωπος* Χρυσάνθου Γάιου, ο οποίος στα πλαίσια δημοσιογραφικής αποστολής στα Δωδεκάνησα το 1931 συνάντησε τον Lago και παραθέτει μία ενδιαφέρουσα περιγραφή της εξωτερικής του εμφάνισης αλλά και της προσωπικότητάς του, αλλά και τον ρόλο της γυναίκας του Ντόνα Οκτάβια Λάγκο:

[...]Άμα τον αντικρύσετε διακρίνετε αμέσως τον άνθρωπον της δράσεως. Ευτύχησα να τον ιδώ δύο φορές από πολύ πλησίον και είχα όλον τον καιρόν να τον απολαύσω..Είναι μάλλον μέτριου αναστήματος, παχύσαρκος, με πολύ χονδρόν σβέρκον, ερυθρόξανθος, με μεγάλα μουστάκια και μικρόν υπογένειον. Παρά τα 58-60 έτη του διατηρείται ακμαίος και ανθηρός. Κάτω από τα γυαλιά του διακρίνεται το σπινθηροβόλον βλέμμα του ανθρώπου της δράσεως και της πυγμής[...]Δεν είναι τυχαίος άνθρωπος ο Λάγκο. Πυργοδεσπότης σωστός αρέσκειται μετά την εργασίαν του να αποσύρεται εις το ιδιαίτερον γραφείον του δια να μελετήση ή να σκεφθή. Η μόνη του τέρψις είνε το κυνήγιον και η καλύτερα του συντροφιά, μετά την γυναίκα του, τα σκυλιά του..Η τραχύτης του χαρακτήρος του και ένας απέραντος σαρκασμός κρύπτονται επιμελώς κάτω από μίαν γελαστήν φυσιογνωμίαν [...]

Πιστός σύντροφος του Λάγκο και συνεργάτης του σπουδαίος είνε η σύζυγος του Ντόνα Οκταβία Λάγκο. Γυναίκα με παραδόσεις πατριαρχικές, συνετή, θρησκομανής, διευθύνει με δεξιό και στιβαρό χέρι το έργον της φιλανθρωπίας. Ζη και αυτή μονήρην βίον, σπανίως εξέρχεται και σπανιωτέρα δέχεται επισκέψεις. Μόνο ιεραπόστολοι την επισκέπτονται συχνότερον δια να λάβουν πληροφορίας και να δώσουν διά τον προσηλυτισμόν. Έχει ιδιαίτερον μυστικόν πράκτορα ει την υπηρεσίαν της, όστις της δίδει καθ' ημέραν πληροφορίας περί της κοινωνικής ζωής των αξιωματικών.²⁹¹

Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος, ένα αμφιλεγόμενο πρόσωπο, καθώς εύστοχα έχει περιγραφεί ότι τις περισσότερες φορές ενεργούσε κυρίως ως πολιτικός και μετά ως

²⁹¹ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, Χρυσάνθος Γάιος, «Μάριο Λάγκο, Ο άνθρωπος που εξιταλίζει τα νησιά του Αιγαίου-Ποιος είνε-Η ζωή του», 3/3/1931.

Ιεράρχης²⁹², στα απομνημονεύματά του αποκαλύπτει πτυχές της προσωπικότητας του Lago και δια φωτίζει πλευρές του χαρακτήρα του²⁹³. Επισημαίνει ότι αν και Lago και De Vecchi ακολουθούσαν το ίδιο πρόγραμμα που είχε εκπονηθεί κεντρικά, ο πρώτος ως διπλωμάτης και «εκ φύσεως και ανατροφής εἰς τέλειος ευγενής» είχε τη δυνατότητα να βλέπει πιο μακριά από τους εντολείς του και δεν προχώρησε απότομα στην εφαρμογή των διαταγών που είχε λάβει²⁹⁴. Γενικότερα, η αποτίμηση του Μητροπολίτη Απόστολου προς το πρόσωπο του Lago είναι μάλλον εγκωμιαστική:

Αλλά και τα περί Λάγκο, ως τρομοκράτου λεγόμενα είναι άδικοι υπερβολαί. Ο Λάγκο τρομοκράτης! Μοι φαίνεται αστεῖον, και μόνον όσοι δεν εγνώριζον την πραγματικήν τρομοκρατίαν, δύναται να χαρακτηρίσωσιν ως τοιαύτην την Διοίκησιν του Λάγκο. Βεβαίως, ακολουθών ωρισμένον πρόγραμμα, δεδομένον αὐτῷ ἀνωθεν, εἰς ωρισμένας περιστάσεις εφάνη αὐστηρός. Πάντοτε ὅμως, οσάκις πρὸκειται περὶ τροποποιήσεως θεμελιωδῶν καθεστώτων, διέκρινε τις ἐν τῇ ενεργείᾳ του τὴν διστακτικότητα καὶ τὴν επιφυλακτικότητα, τὴν ὁποία ἐπιβάλλει ἡ φρόνησις²⁹⁵.

Κατὰ τον Τσιρπανλή και ειδικά για την εκπαιδευτική του πολιτική οι «Lago και De Vecchi²⁹⁶ ήταν οι ίδιες ὀψεις του ίδιους νομίσματος. Εἶχαν στόχο κοινό: τὴν κατάργηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας και τον ἀφελληνισμό των κατοίκων· διέφεραν στα μέσα και στη μέθοδο. Οι διαπροσωπικές, φιλικές ἢ συγγενικές σχέσεις Δωδεκανησίων-Ιταλῶν δεν αλλοίωσαν οὔτε ἀπέτρεψαν ἐκεῖνον τὸν στόχο· ἐπιστημονικά δεν μποροῦν να σταθῶν συναισθηματικές ἐκτιμήσεις»²⁹⁷. Ο Pignataro ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἀναφέρεται σε μια πολιτική ἀφομοίωσης²⁹⁸ ἐκ μέρους του Lago, ὅμως, συνολικά ἀποφαίνεται θετικά για τὸ ἔργο του κάνοντας λόγο για ἕναν «εκμοντερνισμό»²⁹⁹ των Δωδεκανήσων χάρις στο ἔργο του Ἰταλοῦ Διοικητή. Ὡς παραδείγματα ἀναφέρει τὴν κατάρτιση κτηματολογίου, τὴ διενέργεια ἀπογραφῆς

²⁹² Παπαδόπουλος, *Ἡ Ἐκπαίδευση τῆς Ρόδου*, σ. 367.

²⁹³ Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.188.

²⁹⁴ Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.188· Ο Απόστολος χρησιμοποιεῖ τὸ ἐπίθετο «ἀμφιταλαντευόμενος» για να χαρακτηρίσει τὸν Lago. Ἐπίσης σε ἄλλο μέρος των Απομνημονευμάτων, σ.151 ἐπισημαίνει τὸν Lago ὡς «πάσχοντα ἀπὸ Ἑλληνοφοβία».

²⁹⁵ Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.191· Θα πρέπει να ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι χάρις στον Lago ὁ Απόστολος ἐπανήλθε στον Ἐπισκοπικό του Θρόνο μετὰ ἀπὸ τριετὴ ἐξορία (1921-1924), ὡς προϊόν συνεννοήσεων και συμφωνίας των δύο ἀνδρῶν για τὴν ἀνακήρυξη Ἀυτοκέφαλης Δωδεκανησιακῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς ἐνδέχεται ἡ ἀξιολόγηση του Απόστολου για τὸν Lago να ἔχει στοιχεῖα του εὐεργετούμενου προς τὸν εὐεργέτη του.

²⁹⁶ Ἡ συγκριτικὴ παραβολὴ ἀνάμεσα στην πολιτικὴ που ἐφάρμοσαν στα Δωδεκάνησα ὁ Lago και ὁ De Vecchi, ἐιδικά στην ἐκπαίδευση, εἶναι ἕνα σχῆμα που ἀπαντάται σε ὄσους ἔχουν ἀσχοληθεῖ με τὸ ζήτημα. Το δίπολο παρουσιάζει τὸν Lago μεν ὡς ὑποστηρικτὴ μιας ἡπίας πολιτικῆς ἀφομοίωσης και ἐξιταλισμοῦ ἐνῶ τὸν De Vecchi ὡς μιας ἀπροκάλυπτης, βίαιης ἐπέμβασης στα ἐκπαιδευτικὰ ζητήματα. Ἐνδεικτικά: Ἀλέξανδρος Καρανικόλας, *Τὸ Ἐκπαιδευτικὸν πρόβλημα τῆς Δωδεκανήσου*, Ἐκδόσεις Γ. Ξένου, Ἀθήνα 1945, σ.12· Βεργωτῆς, *Ἡ Ἐκπαίδευση στο Κοινὸ τῆς Ρόδου*, σ. 273-275.

²⁹⁷ Τσιρπανλής, *Ἡ Ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ των Ἰταλῶν στα Δωδεκάνησα*, σ.33.

²⁹⁸ Οἱ ὅροι στο πρωτότυπο εἶναι *inculturazione/acculturazione* χωρὶς να γίνεται διάκριση.

²⁹⁹ Ὁ ὅρος μπαίνει σε εἰσαγωγικά ὡπως και στο πρωτότυπο.

πληθυσμού, την τήρηση κανόνων υγιεινής, την μέριμνα στην παιδική ηλικία, την κατάρτιση δημοτικών προϋπολογισμών, τις εκλογές τοπικών αρχόντων³⁰⁰. Αναδεικνύει τη σημασία της προσωπικότητας του ίδιου του Lago υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι «εξάσκησε μια πολιτική προσεκτικής ισορροπίας ανάμεσα στον μοντερνισμό και την παράδοση[...]και πριν λάβει μέτρα καταπίεσης, προτιμούσε να δίνει το παράδειγμα με έναν τρόπο που κάποιος θα όριζε ως πατερναλιστικό»³⁰¹. Ο Doumanis, εφαρμόζοντας τις αρχές της προφορικής ιστορίας όπως είπαμε, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Lago έχει μείνει στη συλλογική μνήμη ως μια θετική φιγούρα γιατί έχει συνδεθεί στην μνήμη των περισσότερων με τα πιο προοδευτικά στοιχεία της διοίκησής του³⁰². Επισημαίνει ακόμη, ότι ο Lago συνήθιζε να κάνει συχνά περιοδείες στα νησιά και να αναμιγνύεται με το πλήθος, αφού είχε καταφέρει να προωθήσει τη δημοφιλή εικόνα για τον εαυτό του, ως ανθρώπου προσιτού και με υψηλή αίσθηση του χιούμορ. Όσον αφορά την εκπαιδευτική του μεταρρύθμιση, ο Doumanis ισχυρίζεται ότι η αντίδραση υπήρξε κυρίως από τις ελίτ παρά από τον απλό κόσμο, καθώς στη συλλογική μνήμη η εκμάθηση της ιταλικής δεν θεωρήθηκε ως απειλή στην ελληνική κουλτούρα, αλλά μια ευκαιρία να μάθουν μια ξένη ευρωπαϊκή γλώσσα³⁰³. Βέβαια, ο Doumanis επισημαίνει ότι αρκετοί συνεντευξιζόμενοι σημείωναν «την πανουργία και την πονηριά της αργής προσέγγισης του Lago» και ότι ήταν αρκετά έξυπνος ώστε να κάνει να φαίνεται η αφομοίωση μη απειλητική³⁰⁴. Ο Rappas αξιολογώντας τον Lago κάνει λόγο για έναν «Ιταλό πατρίκιο της Ανατολής» και για έναν «ευφυή και καλλιεργημένο διπλωμάτη και γερουσιαστή, που πίστευε ότι αν οι Δωδεκανήσιοι έπρεπε να αφομοιωθούν, αυτό έπρεπε να γίνει σταδιακά..»³⁰⁵.

Αναφερόμενος σε σχέση με τα μέτρα του διαδόχου του Lago του κόμη De Vecchi, ο Buonaiuti κάνει επίσης λόγο για αργό εξιταλισμό- «lenta italiannizzazione»- σχετικά με την περίοδο Lago ενώ αναφέρεται στην κριτική που δέχθηκε ο Ιταλός Διοικητής από τον καθηγητή Ιστορίας και Επιθεωρητή Εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα την περίοδο 1932-1933 Giovanni Feretti σχετικά με τα μη ικανοποιητικά αποτελέσματα της εκπαιδευτικής του μεταρρύθμισης και τον εξιταλισμό των νήσων³⁰⁶. Ο Βεργωτής, αποτιμώντας την εκπαιδευτική πολιτική του Lago, αφού παραθέτει και αυτός το σχετικό απόσπασμα από τα Απομνημονεύματα του Μητροπολίτη Απόστολου, τονίζει την σημασία που είχε για την

³⁰⁰ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-II Governo di Mario Lago*, σ.633.

³⁰¹ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-II Governo di Mario Lago*, όπ. σ.633.

³⁰² Doumanis, *Myth and Memory* σ.55.

³⁰³ Doumanis, *Myth and Memory*, σ.83.

³⁰⁴ Doumanis, *Myth and Memory*, σ.84.

³⁰⁵ Rappas, *British Cyprus and the Italian Dodecanese in the Interwar Period*, σ.478-479.

³⁰⁶ Buonaiuti, *La politica religiosa del Fascismo nel Dodecaneso*, σ.85-86.

εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Ιταλού Διοικητή η απόπειρα διάκρισης πολιτικής και θρησκευίας με βασικό κίνητρο την απομόνωση της Δωδεκανήσου από το Φανάρι και επαγωγικά από το ελληνικό κράτος³⁰⁷. Ενώ για το πρόσωπο του Lago φαίνεται πιο ελαστικός καθώς υποστηρίζει ότι «επιδιώξιμος σκοπός ήταν εκείνος του εξιταλισμού του πληθυσμού στα πλαίσια σεβασμού αυτών των ιδίων των συναισθημάτων του»³⁰⁸. Αξία έχει και η οπτική του διπλωματικού αντιπρόσωπου της Ελλάδος στα Δωδεκάνησα, του προξένου Δ. Παππά, ο οποίος σε έκθεσή του προς το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών, ανάμεσα σε άλλα, κάνει μια αποτίμηση της μέχρι τούδε (1934) παρουσίας και έργου του Ιταλού Διοικητή. Αναφέρει, λοιπόν, ο Έλληνας πρόξενος ότι:

ο κ. Λάγκο γόνος ευπραγούσης οικονομικώς οικογενείας, διήγαγε σχεδόν ολόκληρον το υπηρεσιακόν στάδιο του εν τω Υπουργείω των Εξωτερικών της Ρώμης, έχων πρότυπο τον κ. Κονταρίνι. Εις το εξωτερικόν υπηρέτησε επί βραχύ διάστημα εις τους ανωτέρους μόνον βαθμούς. Ησχολήθη με την τέχνην χρηματίσας συνεργάτης τεχνοκριτικής σοβαρού ιταλικού περιοδικού. Έζησε πάντοτε εις περιβάλλον τεχνητό και ουδέποτε έσχεν την ευκαιρίαν να έλθη εις πραγματικήν επαφήν με τον λαόν, με την βιοπάλην και ν' αντιληφθή εξ ιδίων τας πραγματικότητας. Αδυνάτου μάλλον χαρακτήρος κρύπτει την αδυναμίαν του όπισθεν επιμονής μη προδιδούσης ιδιαιτέραν ευφυίαν. Τούτου ένεκεν πολλώς δέσμιος του ενταύθα Λατίνου Αρχιεπισκόπου, όστις ιδίους μονόπλευρους ακολούθως σκοπούς επηρεάζει δυσμενώς τον κ. Διοικητήν, τόσον μέσω της θρησκομανούς συζύγου του, όσο και μέσω του λίαν καθολικού και στενόκαρδου Γενικού Γραμματέως και μέσω του υπασπιστού του λοχαγού Πάπαρο, κακού και ραδιούργου, αληθούς «*eminence grise*» της Διοικήσεως. Ούτω ο κ. Λάγκο ζων εν μέσω επιμελώς καλλιεργουμένης μεγαλοπρεπούς απομονώσεως, αγόμενος ουσιαστικά παρ' εκείνων ους πιστεύει ότι άγει, κι' εκλαμβάνων τας φαντασμαγορίας του ως πραγματικότητας, είναι μεν ενίοτε ειλικρινής πιστεύων ότι επί του οικονομικού πεδίου λαμβάνει προοδευτικά του τόπου μέτρα, αλλ' οι άμεσοι συνεργάται του, είτε, οντες είτε αυτοσχέδιοι ερασιτέχνη ή οδηγούμενοι μόνον από το προς το ελληνικόν στοιχείον μίσος των, και κακώς τοποθετημένον υπερφίαλον εθνικιστικό πνεύμα, άγουσι τον τόπον κατά κρημόν³⁰⁹.

Επικριτικός είναι στις κρίσεις του, όχι τόσο για το πρόσωπο του Lago, αλλά για την προπαγάνδα των ιταλικών αρχών στα Δωδεκάνησα ο Βρετανός Διοικητής της Κύπρου

³⁰⁷ Βεργωτής, *Η Εκπαίδευση στο Κοινό της Ρόδου*, σ.271.

³⁰⁸ Βεργωτής, *Η Εκπαίδευση στο Κοινό της Ρόδου*, σ.271,όπ

³⁰⁹ ΥΔΙΑ, 1937, Φάκελος 59, Υπ.5, Προξενείο Ρόδου προς Υπουργείο Εξωτερικών, 16/1/1934,(εμπιστευτικόν) · Το απόσπασμα παραθέεται και στο: Τσαλαχούρης, *Η Οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, σ.93-94.

Ronald Storrs, ο οποίος επισκέφθηκε τα Δωδεκάνησα τον Σεπτέμβριο του 1927³¹⁰. Ο Storrs αναφέρει τα εξής:

Υπό τη Φασιστική Ιταλία ο Ελληνισμός συστηματικά και επιστημονικά εξαφανίζεται. Το ίδιο το όνομα των Δωδεκανήσων, ως Ελληνικό, έχει παραμεριστεί και έχει υιοθετηθεί το *Le Isole Egee*, τα Νησιά του Αιγαίου. Οι Εθνικότητες έχουν ομοίως μετατραπεί σε θρησκείες· δεν μιλάς για Έλληνες αλλά για Ορθόδοξους, όχι για Τούρκους αλλά Μουσουλμάνους. Μια ελληνική σημαία κυματίζει σε όλα τα νησιά-στο ελληνικό προξενείο στη Ρόδο. Η μοναδική ελληνική εφημερίδα ήταν μια έντυπη μετάφραση στο πίσω μέρος μιας ιταλικής³¹¹. Στα περισσότερα σπίτια επάνω οι τοίχοι ήταν διακοσμημένοι με το κεφάλι του Ντούτσε. Δεν υπήρχαν καθόλου ελεύθεροι θεσμοί[...]Από την άλλη πλευρά, η ενέργεια για ανάπτυξη που επιδείκνυαν οι Ιταλοί, ειδικά υπό τον ικανό Διοικητή (και άριστο φίλο μου) Γερουσιαστή Mario Lago, άξιζε το μεγαλύτερο έπαινο. Στα Νησιά ήταν ορατή παντού κάθε είδους πρόοδος· στη Ρόδο ο επισκέπτης είχε την αίσθηση ότι το ξεκαθάρισμα, η καθαριότητα υπήρχαν σχεδόν σε υπερβολικό βαθμό³¹².

Πάντως, ο Storrs μετά την επίσκεψή του στη Ρόδο εντυπωσιασμένος κυρίως από τα έργα της ιταλικής διοίκησης στην οδοποιία και στην τουριστική ανάπτυξη έγραψε στο Foreign Office ότι «αποδίδει η διαφήμιση» και εισηγήθηκε την αντίστοιχη προβολή του έργου της βρετανικής διοίκησης στην Κύπρο³¹³. Τέλος, ενδιαφέροντα συμπεράσματα για την αντιμετώπιση, την ψυχολογία και την γενικότερη στάση του Ιταλού Διοικητή προς το ελληνικό στοιχείο μπορούν να εξαχθούν από την αποστροφή μιας συνηθισμένης κατά τ' άλλα έκθεσης,³¹⁴ που συνέταξε ο ίδιος ο Lago, με αφορμή τη διάψευση ενός άρθρου της εφημερίδας *Ελευθερία* από τη Λευκωσία. Σε αυτή, λοιπόν την έκθεση ο Lago αναφέρει αρχικά με αναλυτικό τρόπο τα επιχειρήματα του Κύπριου αρθρογράφου υπέρ της διαμόρφωσης ενός κοινού μετώπου των δύο αλύτρωτων σημείων του Ελληνισμού, με μοναδικό σκοπό την Ένωση και για την ανάγκη αναδιοργάνωσης αγώνα της στρατηγικής των δύο μερών με γνώμονα την άμεση διασύνδεσή τους και κατ' επέκταση τον πλήρη συντονισμό των προσπαθειών τους. Αναφέρει, χαρακτηριστικά, το δημοσίευμα ότι «η

³¹⁰ Storrs, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, σ.508-9.

³¹¹ Αναφέρεται προφανώς στην ιταλόφωνη *Messagero di Rodi*, της οποίας η τελευταία σελίδα ήταν στα ελληνικά για ορισμένο χρονικό διάστημα.

³¹² Storrs, *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, σ.509.

³¹³ Georgallides, *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs*, σ.78.

³¹⁴ Χρησιμοποιείται ο όρος «συνηθισμένη» διότι στα Αρχεία του ιταλικού υπουργείου των Εξωτερικών υπάρχει ένας ιδιαίτερος σεβαστός όγκος από εκθέσεις/υπομνήματα/τηλεγραφήματα με τα οποία η Διοίκηση των Νήσων του Αιγαίου διαψεύδει ως προπαγάνδα- συνήθως το θέμα αποκαλείται *Irredentismo Greco*-δημοσιεύματα του ελλαδικού, ελληνοκυπριακού τύπου ή ενέργειες της δωδεκανησιακής/κυπριακής Διασποράς σε σχέση με τον δωδεκανησιακό αγώνα.

επιτυχία του ενός, σύμφωνα με κάθε κριτήριο, θα φέρει την επιτυχία του άλλου». Ο Lago αποτιμώντας το περιεχόμενο του άρθρου με αρκετά δηκτικό ύφος προς τους Βρετανούς σημειώνει: «Ομολογώ ότι η Κυβέρνηση των Νήσων είναι λιγότερο φιλελεύθερη από εκείνη της Κύπρου στο ζήτημα της ελευθερίας του τύπου. Ενδεχομένως οι Βρετανοί να αισθάνονται αυτή την αίσθηση της μη απειλής³¹⁵ από τον ελληνικό τύπο εξαιτίας της κυριαρχίας που ασκούν στην Κύπρο περίπου μισό αιώνα»³¹⁶.

Όσον αφορά την προσωπικότητα, τον χαρακτήρα αλλά και τον τρόπο εφαρμογής της πολιτικής του Lago παρατίθεται καταληκτικά ως εξόχως ενδεικτική η αντιμετώπιση του θανατηφόρου σεισμού που συνέβη στην Κω την άνοιξη του 1933. Στις 23 Απριλίου 1933 ένας ιδιαίτερα καταστροφικός σεισμός έπληξε την πόλη της Κω με αποτέλεσμα να σκοτωθούν περίπου 200 Κώοι,³¹⁷ να τραυματιστούν εκατοντάδες και να υποστούν σημαντικές ζημιές σχεδόν όλα τα κτίρια της πόλης και ειδικά στην Παλιά Πόλη, όπου η τοιχοποιία των οικοδομημάτων ήταν με εντελώς απαρχαιωμένα υλικά και με εξαιρετικά ακατάλληλη θεμελίωση³¹⁸. Ο Lago προσωπικά αλλά και όλη η διοικητική μηχανή της Κτήσης ενήργησαν συντονισμένα και άμεσα, αιτούμενοι μάλιστα έκτακτης χρηματοδότησης από την Μητρόπολη, τους επόμενους μήνες για την άμεση ανακούφιση των πληγέντων κατοίκων καθώς εκατοντάδες είχαν μείνει ανέστιοι ενώ και αρκετές άλλες υποδομές όπως σχολεία, μαγαζιά, ναοί είχαν καταστραφεί ολοσχερώς. Ο Ιταλός Διοικητής επέδειξε προσωπική φροντίδα για την ταχεία ανοικοδόμηση όλων των κτηρίων με σύγχρονους κανόνες υγιεινής και στατικής ασφάλειας όσο και για την «επανίδρυση»³¹⁹ ουσιαστικά της

³¹⁵ Ο Lago χρησιμοποιεί τον όρο «innocuità».

³¹⁶ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:989, Lago προς Ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών και πρεσβείες της Ιταλίας σε Κων/νη, Αθήνα και Κάιρο, 31/12/1925· Μάλιστα, μετά την επίσκεψή του στην Κύπρο τον Οκτώβριο του 1927, ανταποδίδοντας την επίσκεψη του βρετανού Διοικητή Storrs στα Δωδεκάνησα, σε έκθεσή προς τις πρεσβείες σε Αθήνα και Κάιρο τονίζει: «...ότι οι Έλληνες της Αιγύπτου, που προκάλεσαν την αποχή των Ορθοδόξων στην Κύπρο (εννοεί κατά την επίσκεψή του), ψάχνουν να αποκτήσουν κέρδος για τους σκοπούς της προπαγάνδα τους είναι φυσιολογικό και λογικό. Η λογική όμως καταρρίπτεται όταν εκφράζουν την πεποίθηση ότι ο κυβερνήτης της Ρόδου έμεινε εντυπωσιασμένος από την ελευθερία των Κυπρίων και σπεύδουν να προτείνουν στην Εθνική Κυβέρνηση να αλλάξουν οι μέθοδοι στη Ρόδο. Η καταστροφική αποτυχία (fallimento disastroso) των αγγλικών συστημάτων, όχι μόνο αποδεικνύεται από τα γεγονότα, αλλά αναγνωρίζεται στην Κύπρο από όλους, από τον Κυβερνήτη και όλους τους υπαλλήλους. Ούτε όμως και η πανελλήνια προπαγάνδα βρίσκει άριστα τα αγγλικά συστήματα». Βλ. Σχετ: ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b.990, Governo delle Isole Italiane al MAE e per conoscenza R. Legazione Atene e Cairo, Oggetto: Scambio visita Governatori di Rodi e di Cipro

³¹⁷ Ο Καρπαθίου, *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, Τόμος Πρώτος, Βιβλίου Πρώτον, σ.474 αναφέρει 153 νεκρούς· Σημερινές πηγές ανεβάζουν τον αριθμό των νεκρών σε 178 ακόμα και σε 200. Στις σύγχρονες πηγές πάντως επικρατεί μια σύγχυση ή αβεβαιότητα σχετικά με τον πραγματικό αριθμό τους. Οι πρώτες εκτιμήσεις για τις ανθρώπινες απώλειες τόσο από τον τοπικό όσο και από τον αθηναϊκό τύπο ήταν είτε γενικές είτε μικρότερες του τελικού πραγματικού αριθμού των ατόμων που σκοτώθηκαν από τον σεισμό.

³¹⁸ Gilio, *Citta del Mediterraneo:Kos*,σ.102.

³¹⁹ *ri-fondazione* είναι ο όρος που χρησιμοποιεί η Gilio, καθώς η πόλη ανοικοδομήθηκε, εξαπλώθηκε και αυξήθηκαν οι εστίες πρασίνου.

πόλης με ένα νέο σύγχρονο και λειτουργικό πολεοδομικό και αρχιτεκτονικό σχέδιο³²⁰. Ταυτόχρονα όμως, με την οργανωμένη αυτή αντίδραση για την αντιμετώπιση των συνεπειών της φυσικής καταστροφής, ο Lago δεν διστάζει να εισηγηθεί την άμεση εκμετάλλευση της δεινής θέσης των κοινοτικών σχολείων ώστε εν όψει της νέας σχολικής χρονιάς να αναγκαστούν πολλοί Έλληνες μαθητές να εγγραφούν στα ιταλικά σχολεία³²¹. Τονίζει με έμφαση ότι ο σεισμός που κατέστρεψε την πόλη της Κω έχει προκαλέσει μία βαρύτατη κρίση σε όλα τα κοινοτικά σχολεία από την οποία «οφείλουμε να κάνουμε ό,τι είναι δυνατό για να αποκομίσουμε κέρδος». Εκτιμά ότι η ελληνική κοινότητα που προσπαθεί να διατηρήσει με κάθε κόστος τα δικά της σχολεία, δεν θα καταφέρει το νέο σχολικό έτος να ανοίξει παρά κάποιες τάξεις του δημοτικού καθώς η κανονική λειτουργία γυμνασιακών τάξεων θα αποδειχθεί εξαιρετικά δαπανηρή· ενώ προσθέτει ότι η Εποπτεία Δ.Ε. θα κάνει ακόμη πιο δύσκολη την λειτουργία τους αφού θα ζητά με αυστηρότητα απόλυτη συμμόρφωση με την κείμενη νομοθεσία. Έτσι, ζητά με αποστολή τηλεγραφήματος προς τον Κομισάριο της ANMI την άμεση λειτουργία κατώτερου ιταλικού Γυμνασίου στην Κω ώστε να κατευθυνθούν σε αυτό οι Έλληνες μαθητές³²². Η περιγραφή της «διπλής» αυτής προσέγγισης του καταστροφικού σεισμού στην Κω από τον Lago είναι κατά την άποψη του γράφοντος ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα συμπεριφοράς του Ιταλού Διοικητή αναφορικά με τον τρόπο διαχείρισης των πραγμάτων. Με άλλα λόγια, από την μία πλευρά επίδειξη μίας φιγούρας με κοινωνικό πρόσωπο και ειλικρινή διάθεση για βοήθεια προς τους πληγέντες από ένα φυσικό γεγονός, αλλά ταυτόχρονα εκμετάλλευση κάθε ευκαιρίας για επίτευξη των πάγιων στρατηγικών στόχων του όπως ήταν η διαρκής υπονόμευση των σχολείων των Ελλήνων³²³. Επιπλέον, παρατηρείται έντονα στην αλληλογραφία του Lago με το ιταλικό

³²⁰ Gilio, *Citta del Mediterraneo:Kos*, σ.104 και Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-Il Governo di Mario Lago*, σ.341-357.

³²¹ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, (χωρίς ημερομηνία) Lago al R. Commissario per l' ANMI.

³²² ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, 3/10/1933, Τηλεγράφημα Lago προς ANMI· Πραγματικά τον Οκτώβριο του 1933, η ελληνική κοινότητα ζήτησε την κυβερνητική άδεια αναμένοντας την άφιξη των καθηγητών για το Ιπποκράτειο Γυμνάσιο, όμως ο Ιταλός Διοικητής της Κω κάλεσε τον πρόεδρο της ελληνικής κοινότητας Κων/νο Παντελίδη μεταφέροντας την αρνητική εισήγηση της Διοίκησης και την απόρριψη του αιτήματος. Συγκεκριμένα, διατυπώθηκε η άποψη ότι «Είναι αδύνατον η Κοινότης να ανταποκριθή προς τα προϋπολογιζόμενα κονδύλια· δέον οι γονείς να αποστείλουν τα τέκνα των εις το Κυβερνητικόν Γυμνάσιον· η αυτού Εξοχότης (Lago) πληροφορείται ότι λειτουργεί το Γυμνάσιο με δύο καθηγητάς εις τρεις τάξεις, και ότι δέον να απολυθή ο καθηγητής, ίνα μη αποσταλή αστυνομικός και παύση τοιούτων». Βλ.Σχετ: Καρπαθίου, *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, Τόμος Πρώτος, Βιβλίον Πρώτον, σ.483.

³²³ Επίσης έρχεται να ενισχύσει την άποψη πρόταση που κατατέθηκε στην εισαγωγή ότι η αποκλειστική χρήση προφορικών πηγών είναι μάλλον επίφοβη για εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Συγκεκριμένα, ο Doumanis αναφέρει ως απόδειξη της αποδοχής και της επιδοκμασίας που υπήρχε για την πολιτική και το πρόσωπο του Lago την απάντηση ενός από τους συνεντευξιζόμενους του δείματός του, του Κώου Ιωάννη Αλαχιώτη σχετικά με τα νέα και σαφώς καλύτερα σπίτια που χτίστηκαν από τους Ιταλούς μετά τον σεισμό του 1933 σε σχέση με τα μέχρι τότε, δηλαδή της οθωμανικής εποχής. Δεν αμφισβητείται η ειλικρίνεια της απάντησης του Αλαχιώτη, αφού όντως περιγράφει πειστικά τις εντελώς ακατάλληλες συνθήκες υγιεινής των οθωμανικών σπιτιών και την θεαματική βελτίωση που επέφεραν σε αυτόν τον τομέα οι Ιταλοί. Όμως, για την συνολική αποτίμηση στο πρόσωπο του Lago θα πρέπει ασφαλώς να λάβει κάποιος υπόψη και την αλληλογραφία του με την ANMI και την εντελώς καιροσκοπική του στάση σχετικά με τα σχολεία των Ελλήνων στην συγκεκριμένη

ΥΠΕΞ ή τις διπλωματικές αντιπροσωπείες του εξωτερικού η σπουδή του να διαβεβαιώσει ότι όλα είναι υπό έλεγχο και δεν προκύπτουν ζητήματα μη τήρησης της τάξης ή πράξεις ουσιαστικής αντίστασης και αντίδρασης στο καθεστώς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα καθησυχασμού της προϊστάμενης αρχής εκ μέρους του Lago αποτελεί η περίοδος μετά τα γεγονότα των Οκτωβριανών στην Κύπρο το 1931. Ο Lago τονίζει σε όλους τους τόνους ότι όλα βαίνουν καλώς στα νησιά και ότι είναι ανυπόστατες φήμες οι πληροφορίες για συγκέντρωση υλικού από Αιγυπτίους Δωδεκανήσιους για πρόκληση εξέγερσης στα Δωδεκάνησα ανάλογης της Κύπρου³²⁴.

Από τις κρίσεις, λοιπόν, ερευνητών της περιόδου αλλά και ατόμων που συναναστράφηκαν ή συνεργάστηκαν μαζί του, μπορούμε να πούμε ότι επρόκειτο, ανάμεσα σε άλλα, για άνθρωπο με αίσθηση των ιδιαιτεροτήτων του τόπου που κλήθηκε να διοικήσει, πραγματιστή, μεθοδικό και στοχοπροσηλωμένο. Οπωσδήποτε, η προϋπηρεσία του στο διπλωματικό κλάδο³²⁵ είχε παίξει ρόλο στην επιλογή ανάλογων προσεγγίσεων για τη διαμόρφωση του τρόπου διοίκησής του ενώ φαίνεται να απολάμβανε και την έγκριση των προϊσταμένων του, όπως για παράδειγμα του υφυπουργού των Εξωτερικών Dino Grandi, για το έργο που παρήγαγε στα νησιά³²⁶. Από την άλλη, ενδεχομένως το γεγονός ότι όλες οι εξουσίες εκπορεύονταν από τον ίδιο να αποτελούσε έναν παράγοντα ώστε να έχει μια πιο συγκαταβατική διάθεση, αφού είχε την δυνατότητα χωρίς χρονοτριβή και ανάγκη άνωθεν εντολής να διορθώσει άμεσα μια κατάσταση που θα εκτιμούσε ότι εγκυμονούσε κινδύνους για το καθεστώς³²⁷. Για αυτό το λόγο βέβαια είχε στενότερη συνεργασία με τις μονάδες αστυνόμευσης και καταστολής των

συγκυρία. Βλ.Σχετ: N. Doumanis, *Italians as "Good" Colonizers: Speaking subalterns and the politics of memory in the Dodecanese*, στο (ed.Ruth Ben-Ghiat & Mia Fuller) «Italian Colonialism», Palgrave MacMillan, 2005, σ.224

³²⁴ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945, b.:2, 21/12/1931, Lago al MAE και Καραμανλής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις*, σ.175.

³²⁵ Ως «δεινό διπλωμάτη» τον χαρακτηρίζει ο Καλαμπίχης. Βλ.Σχετ: Καλαμπίχης, *Ζωήν μου*, σ.60.

³²⁶ Ο Grandi είχε πραγματοποιήσει επίσημη επίσκεψη στη Ρόδο τον Ιούνιο του 1925 για τα θυρανοίξια του νέου καθολικού ναού του Αγίου Ιωάννη στα πλαίσια ταξιδιού σε προορισμούς της Ανατολικής Μεσογείου. Όταν επέστρεψε στη Ρώμη έδωσε συνέντευξη στην εφημερίδα *Il Popolo d'Italia*, της οποίας τα βασικά σημεία αναδημοσίευσε η *L' Idea Nazionale*. Σε αυτήν ο Grandi εξαίρει το εκσυγχρονιστικό έργο που επιτελεί ο Lago στην Ρόδο και τονίζει ότι παντού έγινε δεκτός με ενθουσιασμό από όλες τις διαβιούσες εθνότητες. Επισημαίνει ότι ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος αυτοπροσώπως φρόντισε να τον διαβεβαιώσει για την πίστη του ποιμνίου του στο καθεστώς. Επιπλέον τονίζει ότι όλοι γνωρίζουν την ιταλική γλώσσα ενώ υπάρχουν οι προϋποθέσεις ώστε στο μέλλον να επικρατήσουν πληθυσμιακά στο νησί Ιταλοί αγρότες. Βλ.Σχετ: *L' Idea Nazionale*. «Le dichiarazioni dell' on. Grandi sullo sviluppo economico di Rodi», 10/7/1925. Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζει ότι κατά την επιστροφή του ο Grandi ανεπίσημα έκανε στάση στην Αθήνα, όπου συναντήθηκε με τον Έλληνα πρωθυπουργό Θεόδωρο Πάγκαλο, ο οποίος του εξέφρασε την επιθυμία για αναθέρμανση των ελληνοϊταλικών ελληνοϊταλικών σχέσεων αφήνοντας πίσω γεγονότα του παρελθόντος και το ζήτημα της Δωδεκανήσου. Βλ.Σχετ: Klapsis, *Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922-1940*, σ.293-302.

³²⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι καμία διοικητική εντολή δεν μπορούσαν να εκδώσουν οι αντιπρόσωποι της Διοίκησης (delegati) στα νησιά αν δεν είχαν την εξουσιοδότηση από τον Κυβερνήτη. Μόνο στο Καστελλόριζο διατηρήθηκε το καθεστώς διοίκησης της περιόδου της γαλλικής κατοχής σύμφωνα με το οποίο ο αντιπρόσωπος της Διοίκησης είχε περισσότερες διοικητικές και δικαστικές εξουσίες από τους αντιπροσώπους των άλλων νήσων. Βλ.Σχετ: Giuseppe Gianni, *Le Isole italiane dell' Egeo*, Istituto Geografico Militare, Firenze 1928, σ.13.

Νήσων³²⁸ στις οποίες εκτός από τα προφανή καθήκοντα τήρησης της τάξης και καταπολέμησης της παραβατικότητας, είχε αναθέσει επιπλέον καθήκοντα που είχαν να κάνουν με τη διδασκαλία, την επιτήρηση του εκπαιδευτικού κανονισμού, την βεβαίωση φρονημάτων για υποψήφιους εκπαιδευτικούς και άλλα.

³²⁸ Cecini, *La Guardia di Finanza nelle isole italiane dell' Egeo*, σ.173-175.

Η ΠΟΛΙΤΙΚΟ-ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΕΥΘΕΤΗΣΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ 1.4

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται η οριστική πολιτικο-διοικητική διευθέτηση των Δωδεκανήσων από την Ιταλία αφού με αυτό τον τρόπο αναδεικνύονται οι προθέσεις, οι σκοποί του φασιστικού καθεστώτος σχετικά με τα Δωδεκάνησα. Η διατήρηση του ιδιόμορφου καθεστώτος της «κτήσης» και όχι τυπικά μίας αποικίας, η υπαγωγή της διαχρονικά στο υπουργείο Εξωτερικών και όχι στο υπουργείο Αποικιών, αλλά και η αντίληψη ότι η κατοχή μίας «αποικίας πολιτισμένων λευκών» δημιουργεί νέα δεδομένα στην Ιταλία, καθώς μέχρι τότε η κατοχή αφρικανικών αποικιών στηριζόταν στον εκπολιτιστικό της ρόλο. Συνεπώς, μέσα από την παρουσίαση της πολιτικής διευθέτησης των Δωδεκανήσων αποκαλύπτονται οι προθέσεις των Ιταλών για τα Δωδεκάνησα τόσο σε τοπικό επίπεδο όσο και ευρύτερα στην Ανατολική Μεσόγειο, γεγονός που συντελεί σημαντικά στην κατανόηση των βασικών επιλογών της διοίκησης Lago σε κρίσιμους τομείς όπως για παράδειγμα στην εκπαίδευση, στην θρησκεία (Αυτοκέφαλο), στην οικονομία .

1.4.1 ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΩΣ ΚΤΗΣΗ-POSSEDIMENTO

Η οριστική απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ιταλία το 1923, έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της διοικητικής και πολιτειακής διευθέτησης των Νήσων, καθώς η εκ-πολιτιστική αποστολή του ιταλικού βασιλείου δεν μπορούσε να τεκμηριωθεί με πειστικότητα για μία ομάδα νησιών που κατοικούνται από τη λευκή φυλή, εν αντιθέσει με τις άλλες ιταλικές αποικίες στην Αφρική³²⁹. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του βουλευτή Pace στην ιταλική Βουλή σχετικά με την ποιοτική διαφορά ανάμεσα στους κατοίκους των Δωδεκανήσων και των άλλων ιταλικών αποικιών:

Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε ότι δεν βρεθήκαμε να κυβερνάμε Σομαλούς, ή Βέρβερους, αλλά έναν λαό πολύπλοκο, του οποίου τον παρακμασμένο πολιτισμό συναπαρτίζουν υποσυνείδητες σκοτεινές αντοχές και εγνωσμένα ζωνρά χαρίσματα· παράγοντες ιδεολογικοί, και παρόμοιες ανάγκες της ζωής για όλες τις ώρες (ενν. πιθανώς όλη την περίοδο). Η απλοϊκότητα απέναντι σε αυτούς τους παράγοντες μπορεί να είναι συνηθισμένη, αλλά και μοιραία[...]³³⁰

³²⁹ Nicola Labanca, *Oltremare, Storia dell' Espansione Coloniale Italiana*, Mulino, Bologna 2002, σ.180.

³³⁰ Camera dei Deputati, *Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 30 Marzo 1927*, σ.7379.

Η δημόσια συζήτηση ενισχυόταν σχετικά με την άμεση ή όχι προσάρτηση των νήσων στο Ιταλικό βασίλειο, την εναρμόνιση ή όχι των Δωδεκανήσων στο νομικό status των υπολοίπων ιταλικών αποικιών³³¹ αλλά και στην απόδοση ή όχι Συντάγματος. Πρωτόλειοι σχεδιασμοί των Ιταλών για μια διοικητική διευθέτηση των Νήσων υπό τον δικό τους έλεγχο καταγράφονται αμέσως μετά το τέλος του πολέμου. Άλλωστε ακόμα και στην αποκηρυγμένη συμφωνία Bonin-Βενιζέλου, στα πλαίσια της Συνθήκης των Σεβρών, προβλεπόταν η διατήρηση της Ρόδου επί 15ετία και η διεξαγωγή δημοψηφίσματος σε συνδυασμό με ταυτόχρονη απόδοση της Κύπρου στην Ελλάδα από τους Βρετανούς. Έτσι, λαμβάνοντας υπόψη οι Ιταλοί ότι όλα τα ενδεχόμενα ήταν ανοιχτά σχετικά με την τελική διευθέτηση των Νήσων μετά το τέλος του πολέμου, είχαν προβεί σε μελέτες και προτάσεις, ανεπίσημα και με απόλυτη μυστικότητα, προς την κατεύθυνση μιας ενδεχόμενης αμιγούς ιταλικής Διοίκησης των Δωδεκανήσων. Ήδη από το 1919 ο κόμης Sforza, τότε Υπάτος Αρμοστής της Ιταλίας στην Κων/λη, καλούσε τον στρατηγό Elia, στρατιωτικο Διοικητή των Δωδεκανήσων και μετέπειτα Επικεφαλής του Corpo di Spedizione italiano nel Mediterraneo Orientale (Σώμα της ιταλικής Αποστολής στη Ανατολική Μεσόγειο) με έδρα τη Ρόδο, να εξετάσει ποια μορφή θα μπορούσε να λάβει μια μελλοντική ιταλική διοίκηση των Νήσων³³². Ο Sforza ζήτησε από τον στρατηγό Elia να αναδείξει με διακριτικότητα ποια θα ήταν τα προβλήματα που θα αντιμετώπιζαν οι ιταλικές αρχές στη διοίκηση των νήσων και ειδικά στην κατάρτιση των προϋπολογισμών, στην τοπική αστυνόμευση, στην κατάργηση των διομολογήσεων που ήταν ακόμα εν ισχύ και στην εκπαίδευση³³³. Με αυτό λοιπόν το σκεπτικό, δηλαδή για την βελτίωση και την εντατικοποίηση της δράσης της ιταλικής πολιτικής στην ανατολική Μεσόγειο ιδρύθηκε υπό την αιγίδα του Σώματος Αποστολής στην Ανατολική Μεσόγειο μια Πολιτική Διεύθυνση, η οποία φιλοδοξούσε να γίνει ο πυρήνας της πρώτης πολιτικής Διοίκησης των Νήσων³³⁴. Η Διεύθυνση ετέθη υπό τον υψηλό έλεγχο του στρατηγού Elia και υπεύθυνος ορίστηκε ο κόμης Carlo Senni. Έτσι η ανακήρυξη από το ιταλικό υπουργείο των Εξωτερικών του πρώτου governatore civile, πολιτικού και όχι στρατιωτικού, Διοικητή των Νήσων Carlo Senni με τον τίτλο του «Reggente del Dodecaneso»³³⁵ στις 7 Αυγούστου 1920 μόνο έκπληξη δεν ήταν και αποτελεί σαφώς έναν σημαντικό σταθμό στην ιστορία της ιταλικής παρουσίας στα Δωδεκάνησα³³⁶.

³³¹ Την εκτεταμένη συζήτηση και τα επιχειρήματα της κάθε άποψης αναλύει ο Amedeo Giannini, *Le Isole Italiane dell' Egeo (acquisto, natura giuridica, funzione)*, στο «Oriente Moderno», 1932, π.7. σ.321-324.

³³² Pasqualini, *L' Esercito Italiano nel Dodecaneso*, σ.121.

³³³ Pasqualini, *L' Esercito Italiano nel Dodecaneso*, σ.121.

³³⁴ Pasqualini, *L' Esercito Italiano nel Dodecaneso*, σ.122.

³³⁵ Θα μπορούσε να αποδοθεί ο όρος «reggente» ως Αναπληρωτής Διοικητής. Πρώτος Διοικητής των «Νήσων Ρόδου και Καστελλορίζου» με τον τίτλο δηλαδή του Governatore αναδείχθηκε ο Felice Maissa στις 17 Σεπτεμβρίου 1920. Βλ. Σχετ: Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, Επίμετρο, σ.267.

³³⁶ Buonaiuti, *La politica religiosa*, σ.31.

Ο Διοικητής των νήσων De Bosdari, όπως είδαμε, το 1922 είχε στείλει προσχέδιο προς τον Mussolini, στο οποίο του υπενθύμιζε ότι ο προηγούμενος Διοικητής Maissa είχε μελετήσει τα Συντάγματα σε Μάλτα και Κύπρο και ήταν έτοιμος να καταθέσει ολοκληρωμένη πρόταση σχετικά με τη διοικητική αναδιοργάνωση των Νήσων. Η φιλοσοφία αλλά και η προσέγγιση που επικράτησε σχετικά με τη διοικητική τακτοποίηση των Δωδεκανήσων εκ μέρους των Ιταλών μπορεί να διαπιστωθεί διαβάζοντας τα Πρακτικά της ιταλικής Βουλής για τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Εξωτερικών για το οικονομικό έτος 1925-1926³³⁷. Στην αγόρευσή του ο κυβερνητικός βουλευτής και δημοσιογράφος Orazzio Pedrazzi έρχεται να απαντήσει στο επαναλαμβανόμενο ερώτημα γιατί το ιταλικό κράτος δεν προχώρησε στην επίσημη προσάρτηση των Δωδεκανήσων, όπως για παράδειγμα συνέβη με τη Λιβύη. Εξηγεί ότι στην περίπτωση της Λιβύης η Ιταλία ήταν αναγκασμένη να την προσαρτήσει γιατί η Τουρκία δεν επιθυμούσε να παραχωρήσει την περιοχή³³⁸. Στην περίπτωση όμως της Δωδεκανήσου υπογραμμίζει ότι πλέον (1925) «έχουν κλείσει όλα τα σημεία των Γάλλων που προϋπήρχαν, έχουν εκριζωθεί οι διομολογήσεις, δεν υπάρχει πλέον έδρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορικής Τράπεζας, τα Νησιά δεν χρησιμεύουν πλέον ως αντάλλαγμα σε μελλοντικές διαπραγματεύσεις για εδάφη στα Βαλκάνια ή την Αφρική». Συνεχίζοντας ο Pedrazzi, εξηγεί ότι τρεις επιλογές υπήρχαν: Είτε να κηρυχθεί άμεσα προσάρτηση στο Βασίλειο και να μετατραπούν οι Νήσοι του Αιγαίου σε επαρχία, (άρα να υπαχθούν στο υπουργείο Εσωτερικών), είτε να υπαχθούν στο Υπουργείο Αποικιών, είτε να παραμείνουν στο Υπουργείο των Εξωτερικών³³⁹. Όσον αφορά την πρώτη επιλογή, θεωρεί ότι έπρεπε να απορριφθεί απολύτως «εξαιτίας των πληθυσμών που την κατοικούν, των προβλημάτων που υπάρχουν, των λειτουργιών που το καθήκον τους καλεί να κάνουν, οι νήσοι είναι μια κτήση-Possedimento- και δεν μπορούν ποτέ να γίνουν μια ιταλική επαρχία³⁴⁰». Ο Ιταλός βουλευτής εξίσου ακατάλληλη θεωρεί την υπαγωγή του στο υπουργείο Αποικιών γιατί όπως λέει «οι αποικίες έχουν «ένα χαρακτήρα στατικό»³⁴¹. Και εξηγεί εύγλωττα, ότι ο υπουργός των Αποικιών είναι προορισμένος να τις αποτιμά και να τις αξιοποιεί τακτικά, με συνέπεια αν όντως υπαχθούν στο υπουργείο των Αποικιών θα σημαίνει ότι η Ιταλία ολοκλήρωσε το έργο

³³⁷ Camera dei Deputati (Κοινοβούλιο), Atti Parlamentari (πρακτικά), Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 26 Marzo 1925, Discussione del disegno di legge: Stato di previsione della spesa del Ministero degli Affari Esteri per l' esercizio finanziario 1925-1926.

³³⁸ Camera dei Deputati, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 26 Marzo 1925, σ.2983.

³³⁹ Camera dei Deputati, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 26 Marzo 1925, σ.2984.

³⁴⁰ Στα λόγια του Pedrazzi μπορεί κάποιος να αναγνωρίσει την ύπαρξη των υπαρχόντων ζητημάτων στα νησιά, της ανάγκης εξιταλισμού των νήσων, τα οποία υπαγορεύουν στην Ιταλία να μην ανακηρύξουν τα Δωδεκάνησα μια ακόμη επαρχία (provincia) του ιταλικού Βασιλείου.

³⁴¹ Camera dei Deputati, Tornata del 26 Marzo 1925, σ.2984.

της στην Ανατολή και θα αποκτήσει μόνο όσα μπορεί να προσποριστεί από τα νησιά τα ίδια. Αντιθέτως, συνεχίζει ο Pedrazzi, ξεκαθαρίζει ότι «τα νησιά δεν αξίζουν τόσο τα ίδια, αλλά αξίζουν όσο ένα πiónι για την πνευματική, πολιτική, πολιτιστική μας εξάπλωση και την εξωτερική μας πολιτική στην Ανατολή». «[...]Τα Νησιά του Αιγαίου μένουν υπό τη διοικητική εποπτεία του Υπουργείου των Εξωτερικών, γιατί μόνο στη λειτουργία της εξωτερικής πολιτικής είναι χρήσιμα στην Ιταλία και είναι ανάγκη να τα αναπτύξουμε και να τα εξοπλίσουμε³⁴² στο πλαίσιο του οράματος του Έθνους που τα καθόρισε. Είναι όργανα της Αυτοκρατορίας· ανήκουν στον φραγκισκανό (πρόκειται για αναφορά στα καθολικά θρησκευτικά τάγματα που κατά τον Pedrazzi θα πρέπει να συνοδεύουν την ιταλική επέκταση στην Ανατολή) επεκτατισμό της Ιταλίας στη Μεσόγειο», καταλήγει ο βουλευτής³⁴³. Τα λόγια του Pedrazzi θα πρέπει να αξιολογηθούν με την πεποίθηση της Ρώμης εκείνη την χρονική στιγμή ότι το ζήτημα της Μικράς Ασίας δεν είχε κλείσει οριστικά, συνεπώς τα Δωδεκάνησα θα αποτελούσαν μια βάση για την ιταλική διείσδυση. Άλλωστε οι ιταλοτουρκικές σχέσεις στο Αιγαίο μέχρι το 1928 θα χαρακτηρίζονται από αμοιβαία καχυποψία, έλλειψη εμπιστοσύνης και ειδικά από την Τουρκία φόβο προς τις Μ. Δυνάμεις και εν προκειμένω, από ιταλικό επεκτατισμό³⁴⁴. Επιπλέον, μαρτυρείται αναφορά, απολύτως εμπιστευτική, από το ιταλικό Γενικό Επιτελείο Στρατού σχετικά με την πιθανότητα μιας ιταλικής αποστολής στην Ανατολία τον Αύγουστο του 1924, στην οποία υπάρχει αναλυτική επεξήγηση των (σχεδιαζόμενων) κινήσεων του Στρατού, τις επιχειρησιακές ανάγκες και τα πιθανά σενάρια εμπλοκής με την Τουρκία³⁴⁵. Στην εφημερίδα *Il Giornale d'Italia* τον Μάιο του 1926 αναφέρονται μετακινήσεις μονάδων του τουρκικού στρατού από την Ανατολία προς τα Μικρασιατικά παράλια, διεξαγωγή ασκήσεων ενώ έγινε και κλήση δύο κλάσεων (1901,1902) που δεν δικαιολογείται κατά τον συντάκτη, αφού οποιαδήποτε υπόνοια για επιθετική κίνηση της Ιταλίας προς την Τουρκία ήταν εντελώς αστήρικτη³⁴⁶. Στον αντίποδα, ο βουλευτής Pace εξέφρασε την πιο δυναμική άποψη και την ευχή το ιταλικό κράτος να προχωρήσει άμεσα σε μια επίσημη διακήρυξη της ιταλικής κυριαρχίας που απορρέει από την επικύρωση της Συνθήκης της Λωζάνης από την ιταλική Βουλή³⁴⁷. Ο Pace υποστήριξε ότι

³⁴² Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ομιλητής χρησιμοποιεί τους όρους «sviluppiamo e attrezziamo» (αναπτύξουμε και εξοπλίσουμε) και δεν αναφέρει σκοπούς εκπολιτισμού ή κατωτερότητας στην αντίληψη των γηγενών πληθυσμών όπως παρατηρείται σε κείμενα για τους λαούς των ιταλικών αφρικανικών αποικιών.

³⁴³ Camera dei Deputati, Tornata del 26 Marzo 1925, σ.2984, όπ

³³⁷ Dilek Barlas, *Friend or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-1936*, International Journal of Middle East Studies, Vol.36, N.2 (Μάιος 2004),σσ. 231-252· Hazal Papuççular, "Italian Mare Nostrum Policy and the Formulation of the Interwar Turkish Foreign Policy in Response" in *International Relations, Culture and Global Finance* edited by (Akis Kalaitzidis, Athens: Athens Institute for Education and Research, 2011).

³⁴⁵ Pasqualini, *Il Levante*, σ.600-609.

³⁴⁶ *Il Giornale d'Italia*, Alberto Baldni, «Le grandi manovre dell' esercito turco», 5/5/1926.

³⁴⁷ Camera dei Deputati, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 26 Marzo 1925, σ.2990.

επείγει αυτή η κίνηση όχι μόνο για λόγους διοικητικής διευθέτησης της επαρχίας, αλλά για λόγους αποφασιστικής απάντησης στον ελληνικό αλυτρωτισμό. Η αναφορά του Ιταλού βουλευτή στη δράση της δωδεκανησιακής Διασποράς δείχνει ότι έστω και σε επίπεδο εντυπώσεων και εικόνας, προκαλούσε ιδιαίτερη ενόχληση στο φασιστικό καθεστώς³⁴⁸. Η συζήτηση στην ιταλική Βουλή, όπως ήταν αναμενόμενο, αποτέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος του Έλληνα πρεσβευτή στη Ρώμη Αλέξανδρου Καραπάνου, ο οποίος έστειλε έκθεση στο ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών με τα διαμειφθέντα ανάμεσα στους βουλευτές Pedrazzi και Pace³⁴⁹. Σε αυτήν ο Έλληνας πρέσβης μεταφέρει και την αντίδραση του Mussolini την επόμενη ημέρα στα όσα συζητήθηκαν:

Κατά την συνεδρίαση της επαύριον, ήτοι τη 27^η τρέχ., ο κ. Μουσσολίνι κατά τας επί του προϋπολογισμού του Υπουργείου των Εξωτερικών δηλώσεις του, αφού συνεχάρη τους ως άνω ρήτορας, -είνε άλλως, αμφοτέροι Κυβερνητικοί βουλευταί-, τους οποίους εχαρακτήρισεν ως γνώστας των ζητημάτων, άτινα διαπραγματεύθησαν, είπεν επί λέξει τα εξής: «Θα λάβω υπ'οψη, πάνθ' όσα ελέγχθησαν δια τον ιταλισμόν της Ανατολής, ήτοι μετάθεσιν προξενείων, σχολείων, ιεραποστόλων. Όσον δ' αφορά την οριστικήν τύχην της Δωδεκανήσου, ήτις είναι οριστική από διεθνούς απόψεως, προσεγγίζω μάλλον προς την άποψη του βουλευτού κ. Πάτσε, θεωρώ, δηλονότι, ότι εις στιγμήν τινά θα παραστή ανάγκη να διεκδικήσωμεν πλήρως και ως προς τας εσωτερικάς αυτού συνεπειάς το δικαίωμα εκείνο, όπερ τώρα πλέον είναι αναμφισβήτητον, καθόσον ανεγνωρίσθη ημίν δια της Συνθήκης της Λωζάνης παρά της Τουρκίας και των λοιπών υπογραψασών Δυνάμεων»³⁵⁰

Η πραγματικότητα βέβαια έδειξε ότι ενώ δήλωσε δημόσια ο Mussolini να συγκλίνει προς τη γνώμη Pace, επεκράτησε πλήρως η γραμμή που εξέφρασε ο Pedrazzi, με την οποία ήταν απόλυτα σύμφωνος και ο Lago³⁵¹. Η Ρώμη ποτέ δεν προχώρησε στην επίσημη προσάρτηση

³⁴⁸ Ο Pace είναι ιδιαίτερα επιθετικός και δηκτικός σε σημείο προσβολής ενθυμούμενος τη στάση του δωδεκανησιακού κομιτάτου στο Συνέδριο της Ειρήνης στο Παρίσι όπου «με επιχειρήματα μισοσοβαρά, τα πολύ αγαπητά στην ελληνική νοοτροπία, που συνίσταντο στην συμμετοχή των Ροδίων στον πόλεμο της Τροίας, στην ελληνικότητα του Ιπποκράτη, του Αγίου Ιωάννη του Ευαγγελιστή, την αρπαγή της Πάτμου, ότι όλοι είναι Έλληνες όπως είναι Έλληνας ακόμα και ο Ιησούς Χριστός!». Βλ. Σχετ: Camera dei Deputati, Tornata del 26 Marzo 1925, σ.2990.

³⁴⁹ ΥΔΙΑ, Φάκ.Α/5/III, 2, Φάκελος Ιταλίας, Πρεσβεία Ελλάδας στην Ιταλία προς Υπεξ, 28/3/1925.

³⁵⁰ ΥΔΙΑ, Φάκ.Α/5/III, 2, Φάκελος Ιταλίας, Πρεσβεία Ελλάδας στην Ιταλία προς Υπεξ, 28/3/1925, όπ.

³⁵¹ Συμπεραίνεται η σύμφωνη γνώμη του Lago γιατί στην *MdRodì* της 27/6/1925 στην πρώτη σελίδα, η οποία συνεχίζεται και στη 2^η σελίδα, υπάρχει εκτενής βιβλιοκριτική του βιβλίου Pedrazzi, *Il Levante Mediterraneo e l' Italia*. Στο βιβλίο ο Pedrazzi ουσιαστικά αναλύει με λεπτομερέστερο τρόπο τα όσα είχε υποστηρίξει στη Βουλή τον Μάρτιο του ίδιου χρόνου. Ο συντάκτης της βιβλιοκριτικής αποθεώνει τόσο το βιβλίο όσο και τον Pedrazzi ενώ παραθέτει χαρακτηριστικό απόσπασμα που αναφέρεται στην διοικητική διευθέτηση των Νήσων: «Η δική μας Δωδεκάνησος δεν μπορεί να είναι ούτε επαρχία ούτε αποικία της πατρίδας, αλλά μονάχα ένα πiónι της εξωτερικής πολιτικής, το οποίο θα υπηρετήσει την οικονομική, πολιτιστική, πολιτική εξάπλωση στην Ανατολή· θα γίνει ένα ταμείο αγορών, ένα κέντρο μεταφορών, ένας φάρος κουλτούρας, ένα σημείο υποστήριξης για όλες τις αποικίες με μετανάστες στην Ανατολή, και θα είναι, οποτεδήποτε συμβεί, ένα

των Δωδεκανήσων όσο διάστημα παρέμειναν υπό την κατοχή της, διατηρώντας αυτή την υβριδική ιδιότητα για αποικία μέχρι το 1947, οπότε παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα. Ο Mussolini, άλλωστε, σε λόγο του προς τους κυβερνητικούς βουλευτές ξεκαθάρισε ότι από τη στιγμή που στις 6 Αυγούστου (1924) η Μ. Βρετανία και η Ιαπωνία κατέθεσαν στο γαλλικό υπουργείο των Εξωτερικών τα επικυρωτήρια της Συνθήκης της Λωζάνης, σήμανε την άμεση ενεργοποίηση της εν λόγω συνθήκης³⁵², οπότε κρίθηκε οριστικά και η διοικητική διευθέτηση των Δωδεκανήσων³⁵³.

Σχετικά με τη χρήση του όρου *Possedimento* (κτήση) συνηγορεί και ο Amedeo Giannini³⁵⁴, καθώς κατ' αυτόν τα Δωδεκάνησα δικαίως δε θεωρούνται ούτε επαρχία του ιταλικού βασιλείου ούτε αποικία *stricto sensu*. Ο Giannini επίσης υπογραμμίζει τη χρησιμότητα της κατοχής των Νήσων του Αιγαίου για την Ιταλία καταθέτοντας τρεις βασικούς λόγους: 1. Λόγοι στρατηγικής ισορροπίας στη Μεσόγειο λαμβάνοντας υπόψη την βρετανική παρουσία στην Αίγυπτο, στην Παλαιστίνη, στο Σουέζ και στην Κύπρο και της Γαλλίας στη Συρία 2. Πρόκειται για ένα σημείο στάθμευσης των ιταλικών μεταφορών στην Ανατολή 3. Αποτελεί σημείο άμεσης επαφής της Ιταλίας με την Εγγύς Ανατολή. Είναι σαφές ότι η αγγλική κατοχή της Κύπρου στρατηγικά υπαγόρευε την ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα, αλλά και το αντίστροφο, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Giannini στο έργο του «*L' ultima fase del questione orientale 1913-1932*», στο 8^ο κεφάλαιο, αμέσως μετά κεφάλαιο με τη διεξοδική ανάλυση για τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα, το αφιερώνει στην Κύπρο κάνοντας ιστορική αναδρομή του νησιού και κυρίως στέκεται στην αφήγηση των εξελίξεων μετά το Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, οπότε η Κύπρος πέρασε στον έλεγχο των Βρετανών³⁵⁵. Αυτή η επιλογή δεν είναι συμπτωματική διότι όπως είδαμε και παραπάνω στην περιγραφή του προσώπου του κυβερνήτη, οι Ιταλοί είχαν πάντα ανοιχτές τις

εφαλτήριο για να κάνει ένα τέτοιο σάλτο, σε περίπτωση που άλλοι θα το κάνουν αλλάζοντας την ισορροπία στη Μεσόγειο».

³⁵² Σύμφωνα με το άρ.143 της Συνθήκης της Λωζάνης, η εν λόγω συνθήκη θα αποκτούσε ισχύ μόλις η Τουρκία και τουλάχιστον 3 από τις αντισυμβαλλόμενες χώρες κατέθεταν τις επικυρώσεις της συνθήκης. Η Ιταλία είχε ήδη επικυρώσει τη συνθήκη της Λωζάνης με το Βασιλικό Διάταγμα Ν.343 της 31^{ης} Ιανουαρίου 1924.

³⁵³ *La Riunione Della Maggioranza Nell' Aula Dei Borromini, L' on. Mussolini Espone il lavoro del Governo, I Fasci Italiani All' Estero, Bollettino Della Segreteria Generale, Anno I, N.27, 13 Novembre 1924, σ. 8.*

³⁵⁴ Amedeo Giannini, *L' ultima fase della questione orientale 1913-1932*, Istituto per l' Oriente, Roma 1933, σ.377. Ο Giannini με την έλευση του φασισμού έγινε Σύμβουλος του Κράτους και επικεφαλής της Νομικής Υπηρεσίας του ιταλικού Υπουργείου των Εξωτερικών, στη συνέχεια πρεσβευτής και Γερουσιαστής. Από το 1937 έως το 1942 χρημάτισε γενικός γραμματέας επί των οικονομικών ζητημάτων στο ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών. Δίδασκε Ιστορία των Συνθηκών και Αεροναυτικό Δίκαιο στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης. Ήταν πολυγραφότατος και βαθύς γνώστης των ιστορικών ιδιαιτεροτήτων της Ανατολικής και Νοτιανατολικής Ευρώπης. Για παράδειγμα ο Giannini αναλύει την ελληνική συνταγματική αναθεώρηση του 1927 με καίριες επισημάνσεις. Βλ.Σχετ: Amedeo Giannini, *La Costituzione Greca, L' Europa Orientale, Rivista Storica e Politica Dell' Istituto per l' Europa Orientale, Marzo-Aprile 1930, Anno X, Roma Anonima Editoriale, σσ.65-89.*

³⁵⁵ Giannini, *L' ultima fase della questione orientale 1913-1932*, σ.381-405.

κεραίες τους σχετικά με τα τεκταινόμενα στη Μεγαλόνησο. Η ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα εφόσον δεν μπορούσε να θεμελιωθεί στην ανθρωπολογική κατωτερότητα των κατοίκων της και με δεδομένη την γενικότερη αποδοχή στην μεταπολεμική περίοδο για το δικαίωμα αυτοδιάθεσης των λαών, έβρισκε απρόσμενο σύμμαχο την βρετανική κατοχή της Κύπρου, αλλά και της Μάλτας³⁵⁶. Εκ μέρους του ιταλικού τύπου, ήταν μόνιμη πρακτική ο συμψηφισμός των δύο ζητημάτων (Κύπρου και Δωδεκανήσων) με την εξής λογική: «εφόσον δεν εξανίσταται (εννοείται η ελληνική κυβέρνηση) εναντίον της κατοχής της Κύπρου, δεν δικαιούται να διαμαρτύρεται διά τα Δωδεκάνησα»³⁵⁷. Αντίστοιχα, η διάψευση των ελπίδων εκ μέρους του πολλά υποσχόμενου σχετικά με μια ευνοϊκή μεταχείριση του κυπριακού, Εργατικού πρωθυπουργού Ramsay MacDonald δεν μπορούσε φυσικά να περάσει απαρατήρητη. Η *Messaggero di Rodi* αναρωτιέται πώς είναι δυνατόν ο ελληνικός τύπος να εξυφαίνει σενάρια ότι τάχα το βρετανικό ναυτικό ποτέ δεν θα συναινέσει να εγκατασταθεί η Ιταλία στη Λέρο ή «πώς είναι δυνατόν ο MacDonald, όταν λίγους μήνες πριν απάντησε χωρίς δισταγμό στους Κύπριους ότι η επιθυμία τους δεν μπορεί να ληφθεί υπό σκέψη, καθώς αντιβαίνει τα βρετανικά αυτοκρατορικά συμφέροντα, να ικανοποιήσει το εθνικό δικαίωμα των Δωδεκανησίων που ομιλούν την ελληνική;»³⁵⁸. Και συνεχίζει την επιχειρηματολογία της η εφημερίδα κάνοντας άμεση διασύνδεση της ταυτόχρονης παρουσίας όχι μόνο της Μ. Βρετανίας στην Ανατολική Μεσόγειο αλλά και της Γαλλίας:

Και πώς δεν είναι δυνατόν να μην αντιλαμβάνεται (ο ελληνικός τύπος) ότι η Ιταλία επιθυμεί να παραμείνει στη Λέρο για τους ίδιους ακριβώς λόγους που η Αγγλία μένει στην Κύπρο, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο, την Μάλτα και το Γιβραλτάρ, για τους ίδιους ακριβώς λόγους που δυσανασχετεί το βρετανικό ναυαρχείο που εμείς παραμένουμε στο Αιγαίο;[...] Εμείς θα παραμείνουμε στα νησιά για λόγους ισορροπίας, γιατί, μετά τον πόλεμο, η Γαλλία ενίσχυσε τις θέσεις της στη Μεσόγειο με την Εντολή στη Συρία και την αντίστοιχη στην Παλαιστίνη η Αγγλία³⁵⁹.

Ο βουλευτής Pace στον αντίλογο του προς τον Pedrazzi, προβάλλει και επαινεί εμμέσως πλην σαφώς την πρακτική των Άγγλων στην Κύπρο. Όπως αυτοί αναδεικνύουν την ιστορία του Ριχάρδου του Λεοντόκαρδου στο νησί έτσι και οι Ιταλοί θα πρέπει να προβάλλουν το έργο του Gianbattista Orsini και του Fabrizio di Carretto³⁶⁰. Από την άλλη, η είδηση της

³⁵⁶ Alhadeff, *L' Ordinamento giuridico di Rodi e delle altre isole italiane dell' Egeo*, σ. 53-55.

³⁵⁷ Εφημερίδες *Piccolo*, 8/7/1925 και *Epoca* 7/4/1925 στο Φιλιππής, *Προφασισμός*, σ.155.

³⁵⁸ *MdRodi*, «Ancora del Dodecaneso, Lettere dalla Grecia», 12/9/1924, στο ΥΔΙΑ, 1924 Α Α/5,1, 2^{ος}, Νήσοι και Δωδεκάνησα εν γένει, Προξενείο Ρόδου προς ελληνικό Υπεξ, Τμήμα Πολιτικό Α.

³⁵⁹ *MdRodi*, «Ancora del Dodecaneso, Lettere dalla Grecia», 12/9/1924, όπ

³⁶⁰ Camera dei Deputati, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 26 Marzo 1925, σ.2991· Ο Orsini ήταν Καρδινάλιος επικεφαλής του Τάγματος της Μάλτας κ ο di Carretto Μάγιστρος στους Ιωαννίτες Ιππότες με συμβολή στην ενδυνάμωση της άμυνας της Ρόδου την περίοδο της πολιορκίας από τους

ανακήρυξης της Κύπρου ως αποικίας της Μ. Βρετανίας το Μάιο του 1925, δεν μπορούσε να αφήσει αδιάφορο τον Lago και σε αυτήν την περίπτωση σπεύδει να αποδοκιμάσει ως παράδειγμα αποικιακής πρακτικής της Ιταλίας για τα Δωδεκάνησα. Με λίγα λόγια αποδοκιμάζει το ενδεχόμενο ανακήρυξης των Δωδεκανήσων επισήμως ως αποικίας από την χώρα του και σε κάθε περίπτωση προτείνει την υιοθέτηση ενός τρόπου διακυβέρνησης που να απαντά στα τοπικά συμφέροντα³⁶¹. Κυπριακή επιρροή διακρίνεται και στο προσχέδιο Συντάγματος που πρότεινε ο Lago στον Mussolini για τα Δωδεκάνησα, καθώς το βασιλικό διάταγμα σχετικά με τις απόλυτες εξουσίες του, του Αυγούστου 1924, υποτίθεται ήταν προσωρινής φύσεως, όπως είπαμε προηγουμένως. Τελικά ποτέ δεν δόθηκε Σύνταγμα στα Δωδεκάνησα, γιατί ο ίδιος ο Lago εξέφρασε επιφυλάξεις κυρίως για τη χρονική συγκυρία του εγχειρήματος. Ο Lago πρότεινε την θέσπιση Συντάγματος σε μια χρονική στιγμή πιο πρόσφορη, κατά την οποία η ιταλική διοίκηση στα νησιά θα έχει μεγαλύτερη επιρροή διοικητικά, θα είχε αρχίσει η οργανωμένη μεταφορά Ιταλών στα Δωδεκάνησα και ταυτόχρονα ο εκούσιος εξαναγκασμός των Δωδεκανήσιων σε μετανάστευση. Ο νέος σχολικός κανονισμός θα είναι ο κατεξοχήν τρόπος εξιταλισμού³⁶².

Οθωμανούς. Ο Pace προφανώς εννοεί ότι όπως οι Βρετανοί προβάλλουν την ιστορία του Ριχάρδου σε σχέση με την Κύπρο το ανάλογο προτρέπει να γίνει με τους προαναφερθέντες από την Ιταλία στα Δωδεκάνησα. Θα πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι στον ιταλικό τύπο εμφανίζεται αρθρογραφία σχετικά με την ανάγκη «προστασίας της ιταλικότητας της Κύπρου», αλλά και αναβάθμισης της διπλωματικής αντιπροσώπευσης της Ιταλίας στη Μεγαλόνησο. Σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Piccolo*, με έδρα τη Ρώμη, διαβάζουμε τα εξής: «Η ιστορία της ιταλικότητας της Κύπρου είναι συνδεδεμένη με την των ναυτικών Δημοκρατιών της Ιταλίας. Εν Κύπρω, μέχρι προ τινών ετών, ωμιλείτο σχεδόν παντού η Ιταλική, η οπωσδήποτε το επί της βάσει της ενετικής διαλέκτου ΡΑΤΟΙΣ το οποίον ήτο η γλώσσα ή γενικώς ομιλουμένη εις όλους τους λιμένας της ευρωπαϊκής Ανατολής. Σήμερα, η ιταλική δεν υφίσταται πλέον εν Κύπρω παρά ως ενθύμιον[...]. Η Γαλλία, ήτις έχει εις Λάρνακα ένα μόνον υπήκοον, διατηρεί εκεί Πρόξενον καριέρας, όστις εξασκεί την υπηρεσίαν του ευσημηδέτως και με ικανότητα. Ημείς οίτινες έχομεν αποικίαν πολυάριθμον και ευκατάστατον δεν διατηρούμεν εκεί παρά επίτιμον Πρόξενον. Εξ όσων προκύπτει κατόπιν, εκ της αναγνώσεως των ιδίων Ελληνικών εφημερίδων της Κύπρου «Ελευθερία» και «Κυπριακός Φύλαξ» εξάγεται ότι μεταξύ του ρηθέντος Προξένου και της πλειοψηφίας των εκεί διαμενόντων δεν υπάρχει η επιθυμητή εγκάρδιος συνεννόησις[...]. Η παρακμή της γλώσσης μας εν Κύπρω σήμερα μόλις ομιλουμένη υπό των Ιταλών και αγνοουμένη υπό της νέας γενιάς δι' έλλειψιν σχολείων, ενώ πρότερον ωμιλείτο ακόμη και από μεγάλου αριθμού Ελλήνων και Τούρκων ιδίως εν τη πόλει Λάρνακι.» Βλ. Σχετ: ΥΔΙΑ, Α/5/III,2, 1925, Φάκελος Ιταλίας, Πρεσβεία Ρώμης προς ελληνικό Υπεξ, Θέμα: «PICCOLO» (Ρώμης), 8/7/1925 Δια την προστασίαν της ιταλικότητας της Κύπρου.

³⁶¹ ASDMAE, Gabineto del Ministro e Segreteria Generale 1923-1943, b.:154, Τηλεγράφημα Lago προς Υπουργείο των Εξωτερικών με θέμα: «Σχετικά με είδηση του Πρακτορείου Ρόμπερ ότι η Κύπρος ανακηρύχθηκε βρετανική αποικία», 7/5/1925.

³⁶² Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*, σ.201· Τα άρθρα του προτεινόμενου Συντάγματος στο: Pignataro, *Il governo di Mario Lago*, σ.88-93.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ-ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ-ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ-ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΑ 1.5

Η συμπερίληψη στο εν λόγω κεφάλαιο των ζητημάτων του εξιταλισμού της οικονομίας, της απόδοσης ιταλική υπηκοότητας στους Δωδεκανήσιους, του εξιταλισμού των τοπωνυμίων αλλά και της δημογραφικής εξέλιξης των νήσων είναι κομβικής σημασίας αφού συνδέονται σαφώς με βασικούς άξονες της πολιτικής του φασιστικού καθεστώτος. Συγκεκριμένα, η πολιτική οικονομικής περιθωριοποίησης του ελληνικού στοιχείου με αποστέρηση ουσιαστικών μέσων βιοπορισμού αφαιρούσε κρίσιμα κεφάλαια από τη χρηματοδότηση των σχολείων αφού κάθε κοινότητα προσπαθούσε να τα συντηρήσει κυρίως με ίδια μέσα. Η απόδοση ακολούθως της ιταλικής υπηκοότητας το 1924 είναι σημείο σταθμός στην ιστορία των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων, αφού από εκείνο το σημείο και έπειτα όλες οι νομοθετικές πρωτοβουλίες αφορούν όλους τους Δωδεκανήσιους που θα πολιτογραφηθούν Ιταλοί. Η απόδοση της «μικρής ή ροδιακής εθνικότητας» οποία επεφύλασσε διευκολύνσεις (όπως απαλλαγή για παράδειγμα από στρατιωτική θητεία) αλλά και περιορισμένα δικαιώματα σε σχέση με όσους είχαν την «μητροπολιτική εθνικότητα». Ο οριστικός εκλατινισμός των τοπωνυμίων στα Δωδεκάνησα που λαμβάνει χώρα την περίοδο Lago ύστερα από μια περίοδο προβληματισμού των ιταλικών αρχών για τον ενδεικνυόμενο βαθμό αλλά και το ύψος της αλλαγής των ελληνόφωνων ονομάτων είναι εξόχως ενδεικτικός των προθέσεων των ιταλικών αρχών. Η εξιταλισμένη εκδοχή ονομασίας των τοποθεσιών θα επικρατήσει προφανώς στα δημόσια διατάγματα, στον τύπο, στους χάρτες, στα οδωνυμικά, στα σχολικά βιβλία, στην κουλτούρα και στην καθημερινότητα του κάθε Δωδεκανήσιου. Καταληκτικά η παράθεση της δημογραφικής εξέλιξης των Δωδεκανήσων δίνει μία ολοκληρωμένη εικόνα της βασικής προτεραιότητας των ιταλικών αρχών που στόχευε στην πληθυσμιακή ενίσχυση του ιταλικού στοιχείου και στην αποδυνάμωση των Ελλήνων.

1.5.1 ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, θα πρέπει να εντάξουμε την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του Lago σε ένα ευρύτερο πλαίσιο πρωτοβουλιών που και εκείνες στόχευαν στον εξιταλισμό των νήσων. Γίνεται λόγος κυρίως για την υπαγωγή της οικονομικής δραστηριότητας των Νήσων σε ιταλικά χέρια, με συμπόρευση του εβραϊκού στοιχείου που ήλεγχε σχεδόν αποκλειστικά

το χονδρεμπόριο και το μικροεμπόριο³⁶³. Εκτός φυσικά του ότι οι οικονομικοί παράγοντες είχαν κοινή στόχευση, η εφαρμογή τους είχε εμμέσως πλην σαφώς αντανάκλαση και επίδραση στην εκπαιδευτική προοπτική της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας.

Η αποτίμηση της οικονομικής δραστηριότητας της περιόδου διακυβέρνησης του Lago δεν είναι ένα εύκολο εγχείρημα. Εξαιτίας της φύσης των απόλυτων εξουσιών που απολάμβανε: ο Διοικητής, είχε την ευχέρεια να καταρτίζει τον προϋπολογισμό και τον απολογισμό της Κτήσης, με αποτέλεσμα να απουσιάζει πρακτικά κάθε ουσιαστική απόπειρα λογιστικού ελέγχου και πραγματικής εξέτασης της διοχέτευσης των δαπανών³⁶⁴. Σχετικά με τα αποτελέσματα της διαχειριστικής περιόδου Lago οι απόψεις κάνουν λόγο, είτε για μια παρασιτική μορφή εκμετάλλευσης των γηγενών, εγείρονται ζητήματα διαφάνειας³⁶⁵, ενώ δεν απουσιάζουν και μομφές για διασπάθιση δημοσίου χρήματος³⁶⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι εγκρίθηκε και τέθηκε στη διάθεση του Lago το 1926 από την ιταλική Γερουσία χωρίς συζήτηση και με μυστική ψηφοφορία το ποσό των 50 εκατομμυρίων ιταλικών λιρών για δημόσια έργα, τη δημιουργία Ασφαλιστικού Ταμείου για τους εργάτες και τους μισθωτούς στις τοπικές ημικρατικές εταιρείες, το πλαίσιο για την παραγωγή και το εμπόριο ιατρικών παρασκευασμάτων³⁶⁷. Αν και η χρηματοδότηση των δημοσίων έργων της Κτήσης ήταν ένα

³⁶³ Καλαμπίχης, *Από την ζωή μου*, σ.28· Ο Καλαμπίχης αναφέρει τους εμπορικούς οίκους των Σόλομων Αλχαδέφ, Ισαάκ, Νότρικα και άλλους μικρότερους, ενώ οι πιο σημαντικοί ελληνικών συμφερόντων των Π. Παρασκευά, Ι. Παπαδόπουλου, Λ.Φραράκη·Μετά το 1925 η γλώσσα διδασκαλίας στα εβραϊκά σχολεία ήταν η ιταλική. Το 1928 ιδρύθηκε Ραββινικό Κολλέγιο στη Ρόδο.

³⁶⁴ Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*,σ.202.

³⁶⁵ Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*,σ.202, ό π.

³⁶⁶ Ο Έλληνας Πρόξενος Δ.Ι. Παππάς σε υπόμνημά του προς το υπουργείο των Εξωτερικών αναφέρει: « Θ' απορήσει τις πώς επιτρέπεται εις τον κ. Λάγο να διασπαθίζει κατά τοιούτον τρόπον το δημόσιο χρήμα. Τούτο εξηγείται ως εξής. Η Διοίκησις δεν συντάσσει σαφή προϋπολογισμόν, αλλ' υποβάλλει ετησίως ταμιακήν έκθεσιν προς το επί των Εξωτερικών Υπουργείον, ήτις άλλως δεν υπαγεται υπό τον έλεγχον του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Η Ρώμη άλλως ως μόνη επιχορήγησιν εις την ενταύθην Κτήσιν έδωκεν εφ'άπαξαν πίστωσιν υπό τύπου δανείου 50 λίρες εν έτει 1926 δια δημόσια έργα, καταβλητέα εις 10 ετήσιας δόσεις, δηλαδή 5 εκ. ετησίως. Αν λάβωμεν υπ'όψιν ότι κατά την ομιλίαν του κ. Polvereli ο προϋπολογισμός των Νήσων ανέρχεται εις 67 εκ. περίπου λιρέτες και αν αφαιρέσωμεν έστω προσωρινώς εξ αυτού τα 5 εκ πιστοποιούμεν ότι 63 εκ. είναι οι φόροι ους καταβάλλει εις τον κατακτητήν κυρίως το ομογενές στοιχείον. Και αν υπολογίσωμεν εις 120 περίπου χιλιάδας τους κατοίκους, εξ ων αι 104 είναι ασφαλώς ομογενείς αντιλαμβανόμεθα ευχερώς ποιόν τρομακτικόν φορολογικόν βάρος πιέζει τους ώμους των ομογενών ιδίως εν συγκρίσει προς την ελάχιστην οικονομικήν αντοχήν των. Το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου εκ 50 περίπου εκ. λιρεττών καλύπτεται καθ' επίσημον ομολογίαν εκ των εμβασμάτων των εν τη αλλοδαπή Δωδεκανησίων. Εκ των ανωτέρω επιτρέπεται το ασφαλές συμπέρασμα, ότι η Διοίκησις θύει και απολύει χρησιμοποιούσα αποκλειστικώς και μόνον ελληνικόν χρήμα». Βλ.Σχετ:ΥΔΙΑ,1937,Κ.Υ, Δωδεκάνησα: Οικονομική, Εμπορική, Δημοσιονομική Κατάσταση, φακ. 59, υπ.11 Έκθεση Προξένου Ρόδου προς Υπουργείο των Εξωτερικών, 25/7/1932.

³⁶⁷ C.Della Sera, 17 Νοεμβρίου 1926· Όπως αναφέρει το ρεπορτάζ της εφημερίδας η υπερψήφιση αυτού του υπέρογκου ποσού (αν λάβουμε υπόψη ότι η τακτική οικονομική ενίσχυση των Νήσων δεν ξεπερνούσε τα 9 εκατομμύρια λίρες έως το 1934 για τα Δωδεκάνησα έγινε σε μια πανηγυρική συνεδρίαση της Γερουσίας προς τιμή του Γερουσιαστή Marconi και «κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας πολλοί Γερουσιαστές πλησίαζαν το έδρανο της Κυβέρνησης για να χαιρετίσουν την Α.Ε. Mussolini...»). Επρόκειτο ουσιαστικά για την κοινοβουλευτική επικύρωση του Βασιλικού Διατάγματος της 7/3/1926, n.550 που επέτρεπε την έκτακτη χρηματοδότηση 50.000.000 λιρών δημόσιας χρήσεως στο νησί της Ρόδου η οποία θα δινόταν σε δέκα ετήσιες ισόποσες δόσεις την περίοδο 1925-1935. Βλ. Σχετ: Τσαλαχούρης, *Η Οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, σ.40.

σημαντικό βάρος στον προϋπολογισμό του κράτους³⁶⁸ και συνιστούσε έναν διαρκή οικονομικό πονοκέφαλο για το οικονομικό επιτελείο,³⁶⁹ η έλλειψη ελεγκτικού μηχανισμού φαίνεται να προσέφερε στον Lago τη δυνατότητα δημιουργικής λογιστικής³⁷⁰. Αρχικά δεν υπήρχε κάποια συνέπεια στα σχέδια του Διοικητή, αφού το πολυδάπανο έργο που παρήγαγε (βελτίωση υπάρχοντος και διάνοιξη νέου οδικού δικτύου, αναπαλαίωση και αναστήλωση μεσαιωνικών κτισμάτων αλλά και έγερση καινούργιων, αναβάθμιση λιμένων και εγκαταστάσεων σε Ρόδο, Κω και Λέρο) φαίνεται ότι άφηνε ικανοποιημένους όσους είχαν επιφορτιστεί με τον έλεγχο του³⁷¹. Η εκτέλεση μιας σειράς από δημόσια έργα γίνονταν προφανώς και επ' ωφέλεια του γηγενούς πληθυσμού των νήσων, όμως γίνεται αντιληπτή η αφόρητη δυσκολία της καθημερινότητας για τον μέσο πολίτη. Για τον τελευταίο η ακρίβεια και η ανεργία ως αποτέλεσμα της σοβούσας οικονομικής κρίσης επηρέαζε καθοριστικά το βιοτικό του επίπεδο³⁷². Μετά το ξέσπασμα της οικονομικής κρίσης του 1929, φαίνεται να

³⁶⁸ C Della Sera, «La riduzione delle maggiori spese 945 milioni meno dei 1925-1926», 24/12/1926.

³⁶⁹ R.J.B. Bosworth, *Mussolini's Italy, Life under Dictatorship*, Penguin Books, London 2006, σ.378.

³⁷⁰ Espinozza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*, σ.201.

³⁷¹ Για τον Lago ο κυβερνητικός βουλευτής Pedrazzi ο οποίος ήταν στην Επιτροπή του προϋπολογισμού του υπουργείου Εξωτερικών το 1925 αναφέρει τα εξής: «Στη Ρόδο εργάζεται, αγαπητοί συνάδελφοι με ψυχή, με πάθος, θα τολμούσα να πω σε βαθμό πέρα από τα όρια, υπό την καθοδήγηση ενός κυβερνήτη, που αξίζει πραγματικά να είναι ο φρουρός της ιταλικότητας στην Ανατολή, ένας κυβερνήτης καλλιτέχνης και πολιτικός, πράος και γενναϊόδωρος, και εύχομαι να διατηρηθεί επί μακρόν για το υψηλότερο έργο που επιτελεί». Βλ. Σχ.ετ.: Camera dei Deputati, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 26 Marzo 1925, σ.2985. Στο ίδιο μήκος κύματος και ο κυβερνητικός βουλευτής Pace της ίδιας επιτροπής το 1927 αφού αναφέρει το σύνολο των αναστηλώσεων και των νέων έργων που εκτέλεσε ο Lago καταλήγει λέγοντας: «Μα πρέπει να ομολογήσω σε πολλούς που τον έχουν επικρίνει συχνά, ότι προτιμώ έναν κυβερνήτη όπως ο Lago και έναν αρχιτέκτονα όπως ο Di Fausto οι οποίοι έχουν σχεδιάσει ρεαλιστικά και οικοδομήσει γρήγορα» Βλ. Σχ.ετ.: Camera dei Deputati, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 30 Marzo 1927, σ.7378.

³⁷² Τα δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο για ακρίβεια και για κρίση δεν απουσιάζουν πριν από το ξέσπασμα της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης του 1929. Η οικονομική δυσπραγία του μέσου Δωδεκανήσιου θα πρέπει να αναζητηθεί και στα οικονομικά τεκταινόμενα της Μητρόπολης. Η εφαρμογή φιλελεύθερων πρακτικών στην οικονομία της Ιταλίας έως το 1926 είχε ωφελήσει την ιταλική βιομηχανία, όμως επέφερε υψηλό πληθωρισμό, αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο και πτώση της αξίας της λίρας οπότε ο Mussolini αποφάσισε να ανακρούσει πρύμνα. Έτσι, για λόγους εθνικού κύρους υιοθέτησε το αποκαλούμενο «Ποσοστό 90'», δηλαδή την ανατίμηση της ιταλικής λίρας έναντι της αγγλικής από 150 ιταλικές λίρες για κάθε βρετανική, σε 90 (quota novanta). Αυτό είχε ως συνέπεια, ανάμεσα σε άλλα, τον διπλασιασμό της τιμής των ιταλικών προϊόντων στο εξωτερικό, γεγονός που είχε συνέπειες και στα Δωδεκάνησα αφού τα περισσότερα προϊόντα της Κτήσης εισάγονταν από την Μητρόπολη. Τα Δωδεκάνησα λόγω του χαρακτηρισμού της ως κτήση διαχωρίστηκαν τελωνειακά τόσο από την Ιταλία όσο και από τις άλλες αποικίες. Βλ. Σχ.ετ.: Λουκάτος, *Η ζωή και η δράση των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα*, σ.464. MdRodi, «Η δραστήρια πολιτική δια την ανατίμησης της λίρας (ανταπόκριση από τη Ρώμη)», 3/9/1926. Συγκεκριμένα, διαβάζουμε στην ελεγχόμενη από το καθεστώς Ροδιακή, «Ο αγών κατά της ακριβείας», 20/6/1927 σχετικά: «Αναμένουμε εδώ ακόμη το αποτέλεσμα της τελευταίας συγκεντρώσεως εν τω Δημαρχείω, ως και τας εκθέσεις των διαφόρων σχηματισθεισών τότε επιτροπών αίτινες καθ' ημάς θα έπρεπε να είχαν υποβληθή. Εν τω μεταξύ αι εκ Ρώμης ειδήσεις μας πληροφορούσιν ότι το Υπουργ. Συμβούλιον δεν περιμένει ως ημείς. Αφού ησχολήθη με την ακρίβειαν της ζωής, με τα ημερομίσθια, με την βιομηχανίαν και καθώρισε την κατεύθυνσιν του εν εκάστω τούτων προυχώρησε και εις τα ενοίκια και καθώρισεν ότι: Τα ενοίκια δεν δύνανται να αυξηθώσιν υπερβολικώς, τα δε υπέροργκα ενοίκια πρέπει να ελαττωθώσιν εν μέτρο τοιούτω, ώστε να μην υπερβαίνωσι τετράκις την προπολεμικήν αξίαν. Λαμβανομένου υπ' όψιν ότι τιαυτή περίπου είνε η αναλογία της σημερινής λιρέττας προς τον χρυσόν ο καθορισμός ούτος του ενοικίου αποτελεί μέτρον δικαιοτάτον, δεν βλέπομεν διατί να μην λάβωμεν υπ' όψιν και ημείς την αναλογίαν ταύτην, σήμερον μάλιστα οπότε διερχόμεθα κρίσιν εκ των σπανιωτέρων (η υπογράμμιση δική μου), την οποίαν μόνο οι ιδιοκτήται οικιών και καταστημάτων δεν εδοκίμασαν. Φρονούμεν μάλιστα ότι πρώτον το Δημαρχείον θα έπρεπε να δώση το καλόν παράδειγμα, έστω και υφιστάμενον ποιάν τινα θυσίαν χάριν των πολιτών.». Αντίστοιχου περιεχομένου δημοσιεύματα στη Ροδιακή, «Πρώται αι αρχαί», 14/7/1927 στο οποίο γίνεται

τίθεται επί τάπητος η ανάγκη ενός πιο στενού οικονομικού ελέγχου του προϋπολογισμού των Νήσων του Αιγαίου και με υπαγωγή του στον έλεγχο του Ελεγκτικού Συνεδρίου (Corte dei Conti) και στο Γενικό Λογιστήριο του Κράτους (Ragioneria Centrale dello Stato), αλλά ο Mussolini απέρριψε ως παράλογη τέτοια λύση δηλαδή να υποβάλλει «τον ισχύον διοικητικό μηχανισμό της Κτήσης στον βαρύ μηχανισμό του διπλού ελέγχου της Μητρόπολης»³⁷³. Στο ίδιο μήκος κύματος με την αναφορά του Έλληνα πρόξενου στην Ρόδο είναι και η έκθεση του Έλληνα πρέσβη στη Ρώμη Ανδρέα Μεταξά σχετικά με την οικονομική δυσπραγία των ομογενών στα Δωδεκάνησα, αφού κάνει λόγο για δήθεν οικονομική άνηση των Νήσων, όπως τουλάχιστον εμφανίζεται σε προπαγανδιστικά δημοσιεύματα του ιταλικού τύπου³⁷⁴. Ο Έλληνας πρέσβης αναφέρει ότι:

Ο αντίκτυπος της οικονομικής κρίσεως υπήρξε και είναι, καθ' α, πληροφορούμαι εκ προσώπων ελθόντων εκείθεν, οδυνηρότατος εν Δωδεκανήσω ένεκα της αστοργίας της Ιταλικής Διοικήσεως, ήτις ουδέν σημαντικό προστατευτικόν μέτρον έλαβε προς ενίσχυσιν των γεωργών και συγκεκριμένως δια την προστασίαν των κυριωτέρων προϊόντων (καπνού, δημητριακών, σταφίλων, οίνου, οπώρων), η παραγωγή των οποίων εκτός του ότι εμειώθη, δεν ευρίσκει αγοραστάς. Προκαλεί έκπληξιν το γεγονός ότι δεν εθεωρήθη σκόπιμον να απορροφηθή υπό του ιταλικού μονοπωλίου καπνών η μικρά σχετικώς ποσότης καπνών της Ρόδου και Κω. Παρόλ' αυτά η ιταλική διοίκησις φροντίζει να εμφανίζη ευημερούσαν την Κτήσιν συγχέουσαν σκοπίμως την ίδρυσιν ιταλικών τινών επιχειρήσεων με την προαγωγήν της γεωργίας των νήσων, επιτρέπουσα ούτω να εξαίρη την οικονομικήν «άνθισιν» της υπό την Ιταλίαν Δωδεκανήσου εν συγκρίσει προς την κρίσιν την μαστίζουσαν την αγγλοκρατούμενην Κύπρον³⁷⁵.

Πάντως, είναι γεγονός ότι αυτή η παντελής έλλειψη ελέγχου στα οικονομικά δεδομένα της Κτήσης δεν μπορούσε να συνεχιστεί επ' αόριστον και αυτό φάνηκε από την αγόρευση του βουλευτή Pace³⁷⁶ κατά τη συζήτηση του προϋπολογισμού του υπουργείου των Εξωτερικών του έτους 1935-1936. Ο βουλευτής στην κατακλείδα του υπογράμμισε το εξής: Η Επιτροπή «εκφράζει εκ νέου την ευχήν όπως η νομική και διοικητική κατάσταση της Κτήσεως

αναφορά για αναστολή άυξης δημοτικών φόρων «λόγω της υπάρχουσας μεγάλης οικονομικής κρίσεως» και «*Τα Ενοίκια*», 25/7/1927 στα οποία τονίζεται η έντονη οικονομική δυσπραγία του εργατικού κόσμου λόγω εκτεταμένης ανεργίας.

³⁷³ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-II Governo di Mario Lago*, σ.141.

³⁷⁴ ΥΔΙΑ, Φάκελος 59, υπ.11, Ρώμη 19/2/1932, Έκθεση Πρεσβεία Ρώμης προς Υπεξ.

³⁷⁵ ΥΔΙΑ, Φάκελος 59, υπ.11, Ρώμη 19/2/1932, Έκθεση Πρεσβεία Ρώμης προς Υπεξ, ό.π.

³⁷⁶ Ο ίδιος βουλευτής είχε ζητήσει ήδη την υπαγωγή των πιστώσεων της Κτήσης σχετικά με τα Δημόσια Έργα στο Υπουργείο Εσωτερικών από το 1927 διαβλέποντας προφανώς την ανάγκη για έναν πιο ενδεδεχί έλεγχο. Βλ.Σχετ: ΥΔΙΑ, 1927, Φάκελος 22.1, Δωδεκάνησα, 31/3/1927, Πρεσβεία Ρώμης προς Υπεξ.

αναθεωρηθή επί τη βάσει της πραγματικής της καταστάσεως και όπως τα εσωτερικά μέτρα, ίδια τα νομοθετικά εύρωσι την διαρρύθμισιν εκείνην, ην δικαιούται τις να αναμένει από χώραν έχουσα τας παραδόσεις της Ιταλίας»³⁷⁷. Έτσι τον Οκτώβριο του ίδιου έτους εκδόθηκε βασιλικό διάταγμα³⁷⁸ με το οποίο το ιταλικό κράτος υποχρέωνε τη Διοίκηση της Κτήσης να υποβάλει προς έγκριση κάθε χρόνο -έως τις 15 Οκτωβρίου κάθε έτους- τον Προϋπολογισμό της επόμενης χρήσεως και παράλληλα τον απολογισμό της προηγούμενης. Εφόσον εγκριθεί ο Προϋπολογισμός, ο Διοικητής των Νήσων θα είναι σε θέση «να επιφέρει μεταβολάς εις τα έσοδα, να μεταφέρει ποσά από έν κονδύλιον εξόδων εις άλλον και να αυξάνη τα κονδύλια των εξόδων εντός των ορίων των τυχόν επι πλέον των προβλεπομένων εισπραχθέντων εσόδων»³⁷⁹. Η όλη διαδικασία ετίθετο υπό την επίβλεψη της Γενικής Διοικήσης Λογιστικού Γραφείου του Υπουργείου των Οικονομικών με τη συναίνεση του Υπουργού των Εξωτερικών. Πάντως θα πρέπει να σημειωθεί ότι και η η Αθησυνιακής κρίση αποτέλεσε την έναρξη μίας περιόδου σκληρής δοκιμασίας για τον Δωδεκανησιακό λαό ειδικά μετά την επιβολή των οικονομικών μέτρων από την Κοινωνία των Εθνών προς την Ιταλία (αυτά διήρκεσαν από τον Οκτώβριο του 1935 έως τον Ιούνιο του 1936). Όπως αναφέρει έκθεση του ελληνικού Προξενείου προς το ελληνικό ΥΠΕΞ χαρακτηριστικά: «[...]αι Ιταλικά Αρχαι ως και οι Ιταλοί έποικοι των Νήσων ουδεμίαν παραλίπουςιν ευκαιρίαν προς τρομοκράτησιν του ομογενούς πληθυσμού δι'εκδηλώσεως των εθνικόφρονων και ξενόφοβων αισθημάτων, διαδηλούντες δημόσια ότι εν περιπτώσει πολεμικών περιπλοκών εν τω Αιγαίω δεν θα υποχωρήσωσιν ουδέ προ των εσχάτων εναντίον αυτοχθόνων μέτρα [...]»³⁸⁰.

³⁷⁷ ΥΔΙΑ, Φάκ:59, υπ:11, Πρεσβεία Ρώμης προς Υπεξ, 1/6/1935, Εμπιστευτικό.

³⁷⁸ Gazzeta Ufficiale Del Regno d' Italia, Regio Decreto-Legge 23 settembre 1935-XIII, n.1757 Norme per l' amministrazione e la contabilita del Possedimento delle Isole dell' Egeo.

³⁷⁹ ΥΔΙΑ, 1935 Α/10/8, Διάφορα Ζητήματα Δωδεκανήσου, Πρεσβεία της Ελλάδας στη Ρώμη προς ελληνικό Υπεξ και κοινοποίηση σε Προξενείο Ρόδου, 19/10/1935.

³⁸⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1937 Υποφ.59, 19/12/1935, Προξενείο της Ελλάδας Ρόδου προς ΥΠΕΞ. Στην εν λόγω έκθεση του προξενείου αναφέρονται επίσης τα εξής: «Η κατα παντός εμπορεύματος προερχομένου εκ των επιβαλλόντων τας κυρώσεις Κρατών ασκουμένη υπο των Αρχών, των φασιστικών οργανώσεων και του εγχωρίου Τύπου προπαγάνδα ακολουθεί το εκ Ρώμης διδόμενον παράδειγμα. Το αποτέλεσμα δεν θα ήτο τόσον σοβαρόν εαν δεν υφίστατο αι συναλλαγματικά δυσχέρεια πληρωμής, καθόσον αι εκ Ρώμης επιταγαί εφόσον εμφανίζονται υπό ηθικήν μόνον μορφήν ουδεμίαν ασκούσιν εν τω προκειμένω επίδρασιν επί του ομογενούς πληθυσμού των Νήσων[...]Πλην της γενικώς παρατηρούμενης, λόγω της εν τω Εξωτερικώ υποτιμήσεως του ιταλικού νομίματος, υψώσεως των ειδών πρώτης ανάγκης και ελλείψεως πλείστων όσων ετέρων τοιούτων, επλήγη προσέτι ο πληθυσμός εκ του περιορισμού της πωλήσεως του πετρελαίου, όπερ αποκλειστικώς καταναλίσκεται ενταύθα δια την οικιακήν χρήσιν ήτοι μαγειρικήν, φωτισμόν, και θέρμανσιν όπερ διανέμεται εν αναλογία πρό του λίτρου ημερησίως κατ' οικογένειαν και επί τη προσαγωγή σχετικού δελτίου χορηγουμένων υπό των αστυνομικών αρχών. Επίσης περιωρίσθη η χορηγησις βενζινης ήτις δίδεται μόνον εις τους επαγγελματίας οδηγούς αυτοκινήτων εν αναλογία 5 λίτρων εβδομαδιαίως και κατ' εξαίρεσιν εις τους κατόχους ιδιωτικών τοιούτων ιατρούς ή εις τα απολαύοντα της ευνοίας των κρατούντων πρόσωπα. Αμέσος συνέπεια του μέτρου τούτου είναι η τελεία παράλυσις της δι' αυτοκινήτων συγκοινωνίας και ο εις το ελάχιστον περιορισμός των εκτελούντων την συγκοινωνίαν της πρωτεύουσής και των χωρίων της Ρόδου αυτοκινήτων, λεωφορείων. Η διενεργουμένη εντατική μεταξύ του πληθυσμού προπαγάνδα προς προτροπήν αυτού να προσφέρει εις την ιταλικήν Πατρίδα όσον χρυσόν κατέχει προς εξουδετέρωσιν των δυσχερειών ας διέρχεται αυτή λόγω της επιβολής των κυρώσεων έσχεν αρκούντως ευνοϊκά αποτελέσματα παρά τοις ενταύθα ιταλοίς και ισραηλίταις[...] Εκ των ομογενών επροθυμοποιήθησαν, ως ήτο επόμενον, οι φίλα τη Διοικήσει φρονούντες και

1.5.2 ΕΞΙΤΑΛΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Η οριστική απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ιταλία είχε ως συνέπεια οι βασικότερες μορφές οικονομικής δραστηριότητας, είτε μιλάμε για τον πρωτογενή τομέα, το εμπόριο, τη μεταποίηση, τις μεταφορές, το τραπεζικό σύστημα, μετά το 1923, αλλά και νωρίτερα, να περάσουν σταδιακά σε Ιταλούς υπηκόους ή/και νομικά πρόσωπα ιταλικών συμφερόντων³⁸¹ · ο ελληνικός όμως πληθυσμός όσον αφορά τις οικονομικές του αντοχές επλήγη κυρίως εξαιτίας της πολιτικής των ιταλικών αρχών στον πρωτογενή τομέα³⁸², αλλά και την εύνοια που εκδηλώθηκε υπέρ του εβραϊκού στοιχείου. Την σχετική διάκριση ανάμεσα σε Έλληνες/Μουσουλμάνους από τη μια πλευρά και Ιταλούς/Φραγκολεβαντίνους και Εβραίους αναφέρει ο Έλληνας πρόξενος στη Ρόδο Κων/νος Ντάσσος το 1917 και 1918, ο οποίος υπογραμμίζει τα εξής:

Εν τω εμπορίω ουδεμία παρέχεται ευκολία εις τους Έλληνας, ο περιούσιος δε λαός της νήσου είνε ο Ισραηλιτικός, όστις εκέρδισεν ουχί ευκαταφρόνητα ποσά. Παρά των Ελλήνων και Μουσουλμάνων αφηρέθησαν τα κυνηγετικά όπλα και αι απαραίτητοι εις τας εργασίας μάχαιραι των χωρικών, εν ω αι άλλαι εθνότητες, ιδία οι Φραγκολεβαντινοι οπλοφορούσι και εις κυνηγεσίας τακτικώς εξέρχονται, απαγορευομένων αυστηρώς τούτων εις πάντας τους άλλους και εκ των προϊόντων

τινές έμποροι μη δυνάμενοι ν' αποφύγωσιν την προσφοράν εκ φόβου μη απολέσωσιν την ιταλικήν πελατεϊάν των. Αι εν τοις χωρίοις γενόμεναι φιλικαί ούτως συστάσεις έσχον μηδαμινά αποτελέσματα εν συγκρίσει προς τον πληθυσμόν της Νήσου».

³⁸¹ Είναι διαφωτιστική η μαρτυρία του Αγαπητού Τσοπανάκη (1908-2005) καθηγητή στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο και εξορισθέντος από τους Ιταλούς για αντιιταλική δράση. Ο Τσοπανάκης υπήρξε σπουδαίος φιλόλογος, γλωσσολόγος και αργότερα διετέλεσε καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και μέλος και πρόεδρος της Ακαδημίας Αθηνών. Αναφέρει ο Τσοπανάκης τα εξής: «[...]Υστερα είναι η νέκρωση της γεωργίας, της κτηνοτροφίας και βιοτεχνίας ή μικρής βιομηχανίας. Όταν οι Ιταλοί ήρθαν στα Δωδεκάνησα υπήρχαν βιοτεχνίες ή μικρές βιομηχανίες κρασιών, σαπουνιού, βυρσοδεψίας κλπ (Βομβύλας, Φώκιαλης, Μαλτέζος, Τριανταφύλλου, Μπόνης, Βιττώριας και Υοί, Ι. Αγιακάτσικα), οι οποίες θα έπρεπε να μεγαλώσουν. Οι Ιταλοί όμως δεν το επιθυμούσαν. Δημιούργησαν δικές τους μεγάλες μονάδες, υποστηριγμένες από φυσικά από την Κυβέρνηση και τις Τράπεζες, όπως ήταν η ηλεκτρική εταιρεία SIER, η οινοβιομηχανία CAIR, η καπνοβιομηχανία TEMI, σαππωνοποιία και ελαιουργία RODIA, οι ταπητουργίες TIRSA & SAITR, η κεραμοουργία SAICA, η SAIFE, η ICARO και άλλες, στις οποίες δεν υπήρχε καμία συμμετοχή ελληνικού κεφαλαίου αλλά μόνο εργατικών χεριών που δεν πληρώνονταν ικανοποιητικά. Φυσικά οι βιομηχανίες αυτές έπνιγαν όσες παράλληλες ντόπιες υπήρχαν. Η γεωργία και η κτηνοτροφία επίσης δοκίμασαν τις ίδιες πιέσεις και περιορισμούς. Η απαγόρευση της ελεύθερης βοσκής της κατσίκας με τη δικαιολογία της καταστροφής των δασών [...] ήταν ανεδαφική και δεν ελάμβανε υπόψη τις συνθήκες της Ρόδου. Η απαγόρευση επίσης της καλλιέργειας των ιδιόκτητων χωραφιών, αν έμεναν ακαλλιέργητα περισσότερο από τρία χρόνια και η αναγκαστική μετατροπή τους σε δάση, αποτελούσε άλλο θανάσιμο πλήγμα στην γεωργία [...] η οποία διεξαγόταν με το σύστημα των «μετοχιών», δηλαδή της αγρανάπαυσης κάθε δύο ή τρία χρόνια. Οι τιμές των αγροτικών προϊόντων, λαδιού, κρασιού, φρούτων, λαχανικών ήταν απελπιστικά χαμηλές και απροστάτευτες [...] Έτσι, [...] οι γεωργοί και οι κτηνοτρόφοι, και φυσικά οι πιο νέοι, αναγκάζονταν ή να ξενιτευτούν ή να υποκύψουν. δηλ. να μεταβληθούν σε μεροκαματιάρηδες στα έργα οδοποιΐας [...] με χαμηλό ημερομίσθιο». Βλ. Σχετ: Αγαπητός Τσοπανάκης, *Μία γενεά μετά την Απελευθέρωση*, Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος Ζ', Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα 1979, σ.15-6.

³⁸² Η πλειονότητα των κατοίκων των νήσων ασχολούνταν με τον πρωτογενή τομέα δηλαδή με την καλλιέργεια γης, την κτηνοτροφία, την αλιεία. Για παράδειγμα σε δημογραφική καταμέτρηση από τον ιταλικό στρατό τον Οκτώβριο του 1912 στη Ρόδο σε σύνολο 13.000 Ορθοδόξων, μόνο οι 4246 διαβιούσαν στην πόλη της Ρόδου ή τα προάστιά της. Βλ. Σχετ: Bocquet, *Rhodes 1912*, σ.2.

του κυνηγιού πολλοί των νησιωτών θα ηδύναντο να τραφώσιν, αλλά και τούτο κατέστη μονοπώλιον των Ιταλών, των Λεβαντίνων, των αρχών κατοχής και των Προξένων, μη παρεχομένων αδειών κυνηγεσίας εις τους Έλληνας εν γένει, και εις τους Τούρκους.

Ο έλεγχος της εμπορίου παρέμεινε σε πολύ μεγάλο βαθμό σε επιχειρήσεις εβραϊκών συμφερόντων όπως αναφέρουν σύγχρονες πηγές, τουλάχιστον έως το 1938 οπότε το εβραϊκό στοιχείο στην Ιταλία θα υποστεί συστηματική εξόντωση³⁸³. Στα νησιά Σύμη, Χάλκη και Κάλυμνο επλήγη η σπογγαλιεία, η κυριότερη μορφή απασχόλησης και βιοπορισμού των κατοίκων. Ο επικεφαλής των Διοικητικών Υπηρεσιών της Κτήσης Vittorio Buti σε άρθρο του στο περιοδικό *L' Oltremare* αναφέρει ότι η βιομηχανία της σπογγαλιείας είναι ενδεχομένως η πιο σημαντική οικονομική δραστηριότητα, αφού σύμφωνα με στατιστικά δεδομένα του 1925, 249 αλιευτικά πλοίαρια με πληρώματα περίπου 2500 ατόμων δραστηριοποιήθηκαν σε αυτό το πεδίο³⁸⁴.

Η δημιουργία Μητρώου Δημόσιων Ακινήτων και Κτηματολογίου αρχικά στη Ρόδο και κατόπιν σε Κω και Λέρο ήταν μια από τις πρώτες κινήσεις του Lago με σκοπό να εξασφαλιστούν οι περιοχές για την μελλοντική εγκατάσταση εποίκων από την Ιταλία³⁸⁵. Συνεπώς, η οικονομική πολιτική του Lago είχε διττό σκοπό, αφενός να διευκολύνει τον εποικισμό των Νήσων αλλά και να οδηγήσει σε οικονομική δυσπραγία τον Έλληνα αγρότη. Σε επιστολή του γενικού γραμματέα των Νήσων Ghigi προς τον Grandi, ο πρώτος ενημερώνει ότι η πρώτη εμπειρία σχετικά με τη διευθέτηση της ακίνητης περιουσίας είχε μεγάλη απήχηση στους κατοίκους καθώς ανταποκρίνονται πλήρως³⁸⁶. Μάλιστα ο Ghigi παραβάλλει το πνεύμα συνεργασίας των Δωδεκανησίων με την κωλυσιεργία που εμφανίστηκε

³⁸³ The Royal Institute of International Affairs, *The Italian Colonial Empire with chapters on the Dodecanese and Albania*, Information Department Papers, N.27, London 1940, σ.55.

³⁸⁴ Vittorio Buti, *La Legislazione sul lavoro nell' Egeo στο* (Direttore Roberto Cantalupo) *L' Oltremare, Organo dell' Istituto Coloniale Fascista*, 1929, Dicembre, Anno III, Casa Editrice Italia d' Oltremare, Roma, σ.513-515.

³⁸⁵ Η πολιτική των ιταλικών αρχών στην περίοδο του Lago σχετικά την ακίνητη περιουσία των Νήσων ανέλαβε τις εξής πρωτοβουλίες: Το 1923 εκδόθηκε κυβερνητικό διάταγμα –Bol. Uff. 14/3/1923, n.30- στο οποίο αναγγελλόταν ότι «θα ληφθή πρόνοια όπως καθ' άπασαν την νήσων Ρόδον σχηματιστή γεωμετρικών Κτηματολογίων προς βεβαίωσιν, περιγραφίν και καθορισμόν των ακίνητων περιουσιών» (άρθρο 1) και «Δια την εκτέλεσιν όλων των κτηματογραφικών ειδικών εργασιών, και μέχρι αποπερατώσεως των εργασιών τούτων, ιδρύεται παρά τη Βασ. Κυβερνήσει, με καθήκοντα τεχνικά και διαχειριστικά, Γραφείον των Τοπογραφικών και Κινηματογραφικών Εργασιών εις το οποίον ανατίθεται η εκτέλεση, η επιστασία και η επίβλεψις όλων των κτηματογραφικών πράξεων» (άρ.2) με επικεφαλής τον αντισυνταγματάρχη Giuseppe Gianni της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού. Το 1924 εκδόθηκε το πρώτο διάταγμα σχετικά με την εκτίμηση της ακίνητης περιουσίας ενώ ακολούθησε και άλλο 1925 σχετικά με την ιδιοκτησία γης. Βλ. Σχετ: *MdRodi*, 15 Μαρτίου 1923 και Papani Dean, *La dominazione italiana*, σ.10-13.

³⁸⁶ ASDMAE, Gabineto del Ministro e Segretaria Generale 1923-1943, busta:154, 14/8/1925, G.Ghigi προς Grandi.

στη Λιβύη. Επίσης, στην ίδια επιστολή εξαγγέλλει την πρόθεση της Διοίκησης να προκηρύξει τα έργα δημόσιας χρήσης- *progetti di pubblica utilità*- (Ναυτική Βάση στην Λέρο, το Συγκρότημα των Σχολείων στην Ρόδο κλπ) και εν ανάγκη να προχωρήσουν με αναγκαστικές απαλλοτριώσεις³⁸⁷. Οι αναγκαστικές απαλλοτριώσεις για τα έργα δημόσιας χρήσης θα αποτελέσουν βασικό όχημα της ιταλικής Διοίκησης για να κατασχεθούν περιουσίες ντόπιων αλλά και Δωδεκανησίων της Διασποράς και να περιέλθουν στην κατοχή της³⁸⁸. Το νομικό πλαίσιο που διαμορφώθηκε μετέτρεψε τις δημεύσεις περιουσιών σε μία διαδικασία σχεδόν διαδικαστική με αποτέλεσμα να κατάσχονται περιουσίες με ελάχιστη ή και καθόλου αποζημίωση³⁸⁹.

Η αγροτική πολιτική των ιταλικών αρχών θα πρέπει να εξεταστεί συνδυαστικά με τον δασικό νόμο (*decreto forestale*) της 4^{ης} Απριλίου 1924, σύμφωνα με τον οποίο επιβλήθηκαν περιοριστικά μέτρα σχετικά με την ξύλευση, την κτηνοτροφία και τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Ετέθησαν αυστηρότατοι όροι και ορίστηκαν εξοντωτικές ποινές σχετικά με τα περιθώρια δικαιώματος του αγρότη να επεμβαίνει στα χωράφιά του την περίοδο της

³⁸⁷ ASDMAE, 14/8/1925, G.Ghigi προς Grandi, ό.π.· Για παράδειγμα το προξενείο Ρόδου το 1935 αναφέρει την απώλεια έργων περιουσιών ελληνικής ιδιοκτησίας μέσω απαλλοτριώσεων με εντελώς ευτελές τίμημα (που ισοδυναμούσε με δήμευση ουσιαστικά) για την δημιουργία των αγροτικών χωριών αποκλειστικά για Ιταλούς εποίκους. Επίσης υπογραμμίζεται ότι οι Ιταλοί έποικοι ουσιαστικά ζουν εις βάρος των γειτονικών οικισμών απομυζώντας πολύτιμους πόρους. Συγκεκριμένα: «Η πρώτη επί της Ρόδου εποικιστική προσπάθεια των Ιταλών εγένετο εις πεδιάδα της Κακαβιάς, εις το νοτιώτατον άκρον της νήσου συσταθήσης προ δεκαετίας ιταλικής γεωργικής εταιρείας υπο την επωνυμίαν Azienda San Marco. Διά της μεθόδου των απαλλοτριώσεων έναντι ευτελέστατου τιμήματος, χωρικοί της Κακαβιάς και της Λαχανιάς εστερήθησαν άριστων πεδινών γαιών. Reveragno: Χρονολογικός είνε η δευτέρα κατα σειράν ιταλική γεωργική επιχείρησις διά τας λεπτομερείας της οποίας παραπέμπω εις το άρθρον το δημοσιευθέν την 18ην Ιανουαρ. 1932 εις την εφημερίδα "Δωδεκάνησος" υπό τον τίτλον "Ο Παναμάς του Πεβεράνιο". Έκτοτε και μέχρι σήμερα εγένοντο νέαι δαπάναι εις τρόπον ώστε το σύνολο των μέχρι τούδε γενομένων δαπανών να υπολογίζεται εις 17 περίπου εκατομμ. λιρεττών και πρόκειται περί επιχείρησεως ήτις κατ' ουσίαν δεν κατορθώνη ουδέ να αποδώση ουδέ αυτήν σχεδόν την φορβήν των ζώων. Σήμερον το Πεβεράνιο αριθμεί 420 ψυχας διά να τραφούν δε αυτά στενάζει ολόκληρος η Ρόδος. Ωκοδομήθησαν λατινική εκκλησία, 2 σχολεία, οίκημα δια τας καλογραίας, δημαρχείον, ταβερνεϊόν, πρατήριον, Facio κλπ. όλα δυσαναλόγως πολυτελή προς την πραγματικήν οικονομικήν σημασίαν της επιχείρησεως. Τα μέχρι σήμερα παραχθέντα προϊόντα έχουν μόνον διαφημιστικήν και ουχί οικονομικήν σημασίαν. Διά να τρώγουν 420 κηφήνες, οι χωρικοί της Βιλλανόβας, Δαματριάς, Θολου και Σορωνίς εστερήθησαν δι' απαλλοτριώσεων (ανάγνωθι δήμεύσεων) τας καλλιτέρας των γαιών των (παράδειγμα η οικογένεια Σταυριανού ήτις επλήρωσε μόνον οργωτικά δι' έν της κτήμα περιπου 1500 λιρεττες, δια το κτήμα τούτο απεζημιώθη η οικογένεια μόνον με 3000 λιρέττας. Με τας γαίας του σημερινού Πεβεράνιο απέζων ικανοποιητικώς 4 ελληνικά χωριά, σημερον δε δεν δύνανται να ζήσουν μόναι των 60 ιταλικά οικογένεια άριστα γεωργικώς εγκαταστημένοι. Συνοικισμός Αρχιπόλεως-Διμιλίας-Κοσκινιστής (η υπογράμμιση στο πρωτότυπο): Μετά την κοιλάδα του Καλαμώνος (Πεβεράνιο) η κοιλάς του "Πλατό" περί ης πρόκειται εκ των ευφοροτέρων της Ρόδου. Η Κοσκινιστή είνε το υψηλοτερον σημείον του υπό κατασκευην αγροτικού συνοικισμού. Έχει ύδωρ αρκετόν προς άρδευσιν δυό-τριών χιλιάδων εκταριών (70-80 κυβικά την ώρα) ωρύχθησαν 3 μεγάλα κανάλια τσιμεντόκιστα 2 προς διεύθυνσιν της Διμιλίας και εν προς Αρχίπολιν. Κατεσκευάσθησαν 2 μεγάλοι υδαταποθήκαι, Αστυνομικός Σταθμός, λατινική εκκλησία, σχολείον, μικρόν σανατόριον, διάφορα αποθήκαι, περι τας 50 οικίας και προπαρασκευή δι' έτερας 200 οικίας. Η εγκατάστασις πρόκειται περί ειδικώτερον να καταστρέψει τους ομογενείς χωρικούς της Αρχιπόλεως, της Διμιλίας και της Σορωνίς. Βλ. Σχετ: ΥΔΙΑ, 1935Α/10/8, Διάφορα Ζητήματα Δωδεκανήσου, 12/6/1935, Προξενείο Ρόδου προς ΥΠΕΞ, Σημείωμα δια τας εποικιστικάς εργασίας των Ιταλών επί της Ρόδου.

³⁸⁸ Τσαλαχούρης, *Η Οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, σ. 77-80.

³⁸⁹ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, Χρυσανθος Γάιος, «Εις τα Σκλαβωμένα Δωδεκάνησα, Η σκληρά ζωή των υπό την Ιταλικήν Διοίκησιν», 5^{ον}, 18/2/1931 και 6^{ον}, 19/2/1931.

αγρανάπαυσης με το πρόσχημα της προστασίας της φύσης· αν το χωράφι έμεινε ακαλλιέργητο επί τρία χρόνια, περιερχόταν στην ιδιοκτησία του δημοσίου³⁹⁰. Αντίστοιχα, αυτά τα χωράφια ούτε ο βοσκός είχε δικαίωμα να τα χρησιμοποιήσει για βοσκή. Μάλιστα την τήρηση και την εφαρμογή του δασικού νόμου ανέλαβαν δεκάδες πρόθυμοι δασοφύλακες οι οποίοι είχαν ιδιαίτερο κίνητρο στην επιβολή προστίμων, αφού μέρος των βεβαιωμένων προστίμων περιερχόταν στο σώμα των δασοφυλάκων³⁹¹. Απαλλοτριώσεις χωρίς καμία αποζημίωση στους ιδιοκτήτες έγιναν σε Ρόδο, Κω και Λέρο για την εκτέλεση στρατιωτικών έργων³⁹². Όπως ήταν λογικό αυτή η πολιτική προκαλούσε την έντονη διαμαρτυρία των αγροτών και αποτελούσε αιτία διαρκών προστριβών με τον Ιταλό Διοικητή. Ο Lago δικαιολογούσε την υιοθέτηση μιας τόσο αυστηρής νομοθεσίας υποστηρίζοντας ότι

οι κάτοικοι στο εσωτερικό διαμαρτύρονται, καθώς είναι συνηθισμένοι σε μια απόλυτη ανυπακοή σε αυτό το πεδίο. Διατηρώντας παρόλα αυτά την αυστηρότητα των νόμων, αποφεύγονται οι φωτιές στα δάση, η πρακτική να καίνε τους κορμούς για να πάρουν τη ρητίνη, τη βάρβαρη καταστροφή των δασών για την παραγωγή άνθρακα κλπ. Αφού εμπεδωθεί μια συνήθεια στον σεβασμό των δασών και μια ικανοποιητική ανεκτικότητα στα μέτρα που θέτουν κανόνες, θα είναι η στιγμή για να συμφωνηθούν διευκολύνσεις σχετικά με την συλλογή κορμών, τη βοσκή, την ελεγχόμενη καύση κλπ[...]³⁹³

Αυτό ακριβώς ήταν και το πνεύμα των λόγων του προς τους δημάρχους της Ρόδου σχετικά με την εφαρμογή του δασικού νόμου σε συνάντηση επί τούτου στο νέο μέγαρο της Διοίκησης το 1927³⁹⁴. Στα υποβληθέντα αιτήματα των κατοίκων για μία πιο ελαστική εφαρμογή της εν λόγω νομοθεσίας, ο Διοικητής τόνισε προς τους δημάρχους ότι τα άκουσε με κατανόηση, όμως κατά τ' άλλα, υπογράμμισε ότι ήταν ζωτικής σημασίας η αυστηρή εφαρμογή του νόμου, χωρίς αλλαγή με σκοπό την προστασία των δασών και της γεωργίας³⁹⁵. Προφανώς, υπήρχε ανάγκη θέσπισης κανόνων από την πλευρά των αρχών στα πλαίσια σεβασμού του φυσικού περιβάλλοντος, ειδικά με την παράνομη υλοτομία και βόσκηση, αλλά η ανάπτυξη των δασών έναντι των καλλιεργήσιμων εκτάσεων οδήγησε σε

³⁹⁰ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, όπ., σ.200-201· Κατά τον Αγαπητίδη, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, σ.43 η ανάπτυξη των δασών εις βάρος των καλλιεργούμενων εκτάσεων έγινε αποκλειστικά για τουριστικούς λόγους καθώς δεν υπήρξε συστηματική εκμετάλλευσή τους αν και ιδρύθηκε ειδική Υπηρεσία Δασών το 1924.

³⁹¹ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, ό π., σ.200-201.

³⁹² Αγαπητίδης, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, σ.43· Ειδικά στη Λέρο την περίοδο 1928-1935 για τη δημιουργία όλου αυτού του στρατιωτικού complex υπήρξε μια εκστρατεία αναγκαστικών κατασχέσεων που έφτασαν τις 113. Βλ. Σχετ: Papani Dean, *La dominazione italiana*, σ.15.

³⁹³ ASDMAE, A. P.1919-1930, b.:991, 25/8/1927, Lago προς ιταλικό υπουργείο των Εξωτερικών.

³⁹⁴ *MdRodì*, 24/8/1927, *Εντός και εκτός των Τοιχών, Σπουδαία συνεδρίασις εις το νέον μέγαρον της Διοικήσεως*

³⁹⁵ *MdRodì*, 24/8/1927, *Εντός και εκτός των Τοιχών, Σπουδαία συνεδρίασις εις το νέον μέγαρον της Διοικήσεως*, όπ

μια ασφυκτική κατάσταση τον απλό αγρότη, ενδεχομένως και σε καταστάσεις χωρίς λογική. Όπως για παράδειγμα η απόλυτη προστασία που απολάμβαναν τα περίπου 2500³⁹⁶ ελάφια της Ρόδου, τα οποία προξενούσαν εκτεταμένες ζημιές στις καλλιέργειες των γεωργών³⁹⁷. Ενδεχομένως για αυτό το λόγο και οι ιταλικές αρχές, κατά τη διάρκεια της θητείας του Lago, όχι μόνο δεν εμπόδιζαν τη διεξαγωγή λαθρεμπορίου των Δωδεκανησίων με τις απέναντι μικρασιατικές ακτές αλλά το εκλάμβαναν ως κάτι αναγκαίο για την επιβίωση των ντόπιων, ενώ αντιμετώπιζαν με επιείκεια τους λαθρεμπόρους³⁹⁸. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε άρθρο του Επικεφαλής των Διοικητικών Υπηρεσιών της Κτήσης V. Buti το 1929, αναφέρεται ότι οι Νήσοι του Αιγαίου διανύουν μία περίοδο «όχι ελαφριάς κρίσης» που οφείλεται κατά μεγάλο μέρος στο κλείσιμο των ανατολικών ακτών από τις τουρκικές αρχές και στην επακόλουθη «εμπορική παράλυση» που αυτή επέφερε στο ροδιακό εμπόριο³⁹⁹. Μία ακόμη σύγχρονη μαρτυρία, του ερευνητή Baud-Bovy, αναφέρει στο ημερολόγιο του το έτος 1930 για μια επταμελή αγροτική οικογένεια στο χωριό Μαλώνα της Ρόδου η οποία όταν μίλησε «με τον άντρα για την πολιτική» του περιέγραψε μία κατάσταση «αληθινά απελπιστική»⁴⁰⁰. Συγκεκριμένα, βρισκόνταν σε οικτρή οικονομική κατάσταση μετά την απαγόρευση πρόσβασης στην Μικρά Ασία, τον περιορισμό των προνομίων ως καλλιεργητές και την αύξηση των φόρων. Σχετικά με την οικονομική και αγροτική πολιτική του Lago ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκθεση του βουλευτή Ezio Maria Grey προς τον Mussolini σχετικά με τα Δωδεκάνησα, ο οποίος τα είχε επισκεφθεί από τις 23 έως τις 27 Μαΐου του 1927, αλλά κυρίως ο σχολιασμός της έκθεσης από τον Raffaele Guariglia, γενικό γραμματέα του

³⁹⁶ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, Χρυσάνθος Γάιος, «Εις τα σκλαβωμένα Δωδεκάνησα-Η σκληρά ζωή των υπό την Ιταλικήν Διοίκησιν», 5^{ον}, σ.2, 19/2/1931.

³⁹⁷ Ενώ απαγορευόταν αυστηρά η εξόντωση της ελάφου στην ύπαιθρο από τις ιταλικές αρχές, η απαγόρευση ίσχυε μόνο για τον λαό, αφού στα ανώτερα κλιμάκια της Διοίκησης επιτρεπόταν το κυνήγι της. Το δικαίωμα στο κυνήγι της ελάφου ανήκε στην αποκλειστική δικαιοδοσία του Διοικητή και είχε χαρακτήρα περισσότερο κοσμικής διασκέδασης με την παρουσία των συζύγων των κυνηγών και γεύμα στο πολυτελές ξενοδοχείο Albergo delle Rose. Βλ. Σχετ: *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, La battuta al cervo, 28/8/1928· Αγαπητίδης, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, σ.44· L.V. Bertarelli, Guida d' Italia del Touring Club Italiano, Possedimenti e Colonie, Pubblicazione semestriale N.16-Agosto 1929, Touring Club Italiano, Milano 1929, σ.20.

³⁹⁸ Filippo Marco Espinoza and Georgios Papanicolaou, *Smuggling in the Dodecanese Under the Italian Administration*, στο G.A. Antonopoulos (επιμ.), *Illegal Entrepreneurship, Organized Crime and Social Control*, Studies of Organised Crimes 14, Springer 2016, σ.198· Η συστηματική άσκηση λαθρεμπορίου ανάμεσα στα Δωδεκάνησα και τις Μικρασιατικές ακτές υπήρχε σαφώς πριν από την έλευση των Ιταλών. Όμως, τη δεκαετία του '20 το νεοπαγές κεμαλικό καθεστώς θα υιοθετήσει μια εξαντλητικά γραφειοκρατική διαδικασία προσέγγισης των λιμένων της με αποτέλεσμα ουσιαστικά να «κλείσουν» οι μικρασιατικές ακτές για το δωδεκανησιακό εμπόριο και ακολούθως την όξυνση του λαθρεμπορίου. Δεν θα ήταν, λοιπόν, υπερβολικό να πούμε ότι δεδομένης της οικονομικής πολιτικής του Lago προς το ελληνικό στοιχείο, της σοβαρής κρίσης στην οικονομία ήδη πριν το 1929 σε συνδυασμό με το ουσιαστικό κλείσιμο των ακτών της Μικράς Ασίας, οι Δωδεκανήσιοι βρέθηκαν σε μια ασφυκτική κατάσταση, από την οποία το λαθρεμπόριο λειτουργούσε ως σανίδα σωτηρίας. Επίσης λαθρεμπόριο διεξαγόταν από τους Δωδεκανήσιους και στα ελληνικά χωρικά ύδατα με βασικό προϊόν το αλκοόλ. Βλ. Σχετ: Espinozza, *Fare gli Italiani*, σ. 300-3.

³⁹⁹ Vittorio Buti, *L' Italia e le Isole Egee* στο Nuova Antologia Rivista di lettere, scienze ed arti, Anno 64°- Fascicolo 1374, 16 Giugno 1929, Casa Editrice D' Arte Bestetti e Tumminelli N.343, Roma, σ.497-506

⁴⁰⁰ Baud-Bovy, *Journal du Dodecanese (1930-1931)*, σ.55

ιταλικού ΥΠΕΞ⁴⁰¹. Ο Guariglia απευθύνεται στον Lago για το περιεχόμενο της έκθεσης Grey για το έργο που επιτελεί στα Δωδεκάνησα η οποία είναι εξυμνητική. Παράλληλα τονίζει ότι:

είναι πραγματικά σημαντικό το πρόβλημα του ιταλικού αποικισμού του νησιού (της Ρόδου)[...]Για τις διοικητικές και φορολογικές πιέσεις στις οποίες προσεκτικά αλλά συστηματικά υποβάλλονται οι Έλληνες κάτοικοι με έγγεια περιουσία, αυτό το Υπουργείο (ενν. το Εξωτερικών) αναμένει το τηλεγράφημα με το κτηματολόγιο που ετοιμάζεται, για να δώσει τις κατάλληλες οδηγίες στον Κυβερνήτη⁴⁰².

Επίσης, του επισημαίνει ότι το μοναδικό αρνητικό σημείο της έκθεσης είναι η αναφορά στη δίωξη που έχει εξαπολύσει εναντίον της κατσίκας. Και ότι ενδεχομένως θα έπρεπε να ξανασκεφτεί την μάχη εναντίον της κατσίκας γιατί αν και το κριτήριο της απόφασής του είναι απολύτως θεμιτό, προκαλεί κρίση⁴⁰³ στους φτωχούς ελληνικούς πληθυσμούς του εσωτερικού της νήσου (Ρόδου), «αφού δεν είναι σε θέση να αποκτήσουν μια πιο αναβαθμισμένη κουλτούρα και να πρέπει να συνηθίσουν να γίνουν οι αγρότες των ιταλικών αποικιών που διευθύνουμε»⁴⁰⁴. Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να αμφισβητηθεί η επιθυμία του Lago, τουλάχιστον σε επίπεδο προθέσεων, να υπάρξει ένας εκσυγχρονισμός των καλλιεργητικών μεθόδων, να αναβαθμιστούν οι τρόποι αγροτικής εκμετάλλευσης της γης με νέες τεχνικές και να αποκτήσει τεχνογνωσία ο αγρότης ώστε να γίνει πιο παραγωγικός και η γη να καταστεί πιο αποδοτική. Άλλωστε, ένας από τους κεντρικούς άξονες της πολιτικής του φασιστικού καθεστώτος ήταν η επίτευξη της αποκαλούμενης αυτάρκειας, που θα προέκυπτε μέσω της αγροτικής παραγωγής, αλλά και της αποκαλούμενης «μάχης για τον σίτο»⁴⁰⁵. Στο έργο του Doumanis, το *Ordinamento Fondiario* (Κτηματολόγιο, Μητρώο Ιδιοκτησίας Γης) καταγράφεται στη συλλογική μνήμη των αγροτών και των κτηνοτρόφων όχι τόσο ένας υπόγειος τρόπος υφαρπαγής της γης από το φασιστικό καθεστώς, αλλά ένας νεωτερισμός ευπρόσδεκτος που έβαλε τάξη και εξαφάνισε την αβεβαιότητα σχετικά με τίτλους ιδιοκτησίας και όρια περιουσιών⁴⁰⁶. Το προηγούμενο οθωμανικό σύστημα, που βασιζόταν σε προφορικές παραδόσεις, χρήση μαρτύρων και άλλα

⁴⁰¹ Η έκθεση Grey και ο σχολιασμός της από τον Guariglia είναι στο ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, busta:990, 2/7/1927, Έκθεση Grey προς τον πρόεδρο της Κυβέρνησης και Σχολιασμός από Guariglia προς Lago; Μέρος τους υπάρχει και στο Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-II Governo di Mario Lago*, σ.553-555.

⁴⁰² ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b.:990, 2/7/1927, όπ

⁴⁰³ Υποθέτουμε επισιτισμού και επιβίωσης.

⁴⁰⁴ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b.:990, 2/7/1927, όπ

⁴⁰⁵ Βλ.Σχετ: Gaetano Salvemini,(1931). *Mussolini's Battle of Wheat*. *Political Science Quarterly*, 46(1), 25· Mario F. Carillo, *Agricultural Policy and Long-Run Development: Evidence from Mussolini's Battle for Grain*, MPRA Paper No.88941, 12 September 2018.

⁴⁰⁶ Doumanis, *Myth and Memory*, σ. 138-9.

τέτοια είδους μέσα θα προκαλούσε ομολογουμένως προστριβές και σύγχυση πολύ συχνά. Ο Lago δημιούργησε τις διοικητικές υποδομές για την αύξηση της παραγωγής και την υιοθέτηση νέων καλλιεργητικών μεθόδων όπως για παράδειγμα το Istituto Agricoltura, Lavoro e Sperimentazione Agraria (Αγροτικό Ινστιτούτο Πειραματικής Καλλιέργειας και Εργασίας), όμως αποδείχθηκε εντελώς ανεφάρμοστη για τον γηγενή αγροτικό πληθυσμό της υπαίθρου, αλλά και για τους ίδιους τους Ιταλούς εποίκους⁴⁰⁷. Σε αυτό το ζήτημα ενδιαφέρον έχουν τα σχόλια του Βρετανού Διοικητή A.S. Parker στην έκθεσή του για τα πεπραγμένα της Βρετανικής Στρατιωτικής Διοικήσεως το έτος 1946 στην οποία επισημαίνει την οπισθοδρομικότητα (backwardness) του αγροτικού πληθυσμού ως μια από τις δυσκολότερες προκλήσεις της Διοίκησης για το έτος που πέρασε⁴⁰⁸. Είναι ενδεικτικά όσα ανέφερε και ο De Vecchi σε συνέντευξή του στην *Giornale d' Italia*, επί τη ευκαιρία της ανάληψης των καθηκόντων του ως νέος διοικητής των Δωδεκανήσων⁴⁰⁹. Στο ερώτημα σχετικά με τις προθέσεις του για το αγροτικό ζήτημα τόνισε ότι σκόπευε να χρησιμοποιήσει νέες μεθόδους καλλιέργειας, οι οποίες θα συνέβαλαν στην βελτιστοποίηση της απόδοσης της γης ώστε όχι μόνο να καταστεί η Κτήση αυτάρκης, αλλά και να προμηθεύει και την Μητέρα Πατρίδα. Μάλιστα τονίζει ότι αυτό μπορεί να επιτευχθεί τόσο με την προσπάθεια του γηγενούς πληθυσμού όσο και με την εισαγωγή αποίκων.

1.5.3 ΥΠΗΚΟΟΤΗΤΑ

Στα πλαίσια της εφαρμογής της Συνθήκης της Λωζάνης, το ιταλικό κράτος όφειλε να διευθετήσει το ζήτημα της ιθαγένειας των κατοίκων των περιοχών που πέρασαν υπό την κυριαρχία του και ανήκαν μέχρι τότε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Άλλωστε μέχρι τότε, οι Δωδεκανήσιοι εξαιτίας της προσωρινής φύσης της κατοχής τους από την Ιταλία, παρέμεναν τυπικά Οθωμανοί πολίτες. Πριν το 1923, οι Ιταλοί στηριζόμενοι στο σύστημα των διομολογήσεων που ίσχυε για πολίτες των Μεγάλων Δυνάμεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχαν ενδιαφερθεί να ενσωματώσουν τους Φραγκο-Λεβαντίνους ή

⁴⁰⁷ Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*, σ.289· Paola Bracci, *L' espansione italiana nel levante mediterraneo. La politica Agricola nel dodecaneso dal 1924 al 1940*, Rivista di Storia dell' Agricoltura. XLI, n.1 giugno 2001, p.176-177· Αγαπητίδης, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, σ.43.

⁴⁰⁸ Κωνσταντοπούλου, Διβάνη, *Δωδεκανησος. Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση*, σ.271· Για παράδειγμα ο Parker τονίζει ότι η διατήρηση ελευθέρως βοσκής αιγών, που προκάλεσε την εξαθλίωση πολλών μεσογειακών χωρών, απαγορευόταν αυστηρά από τις ιταλικές αρχές, η οποία διατηρούσε έναν μεγάλο αριθμό δασοφυλάκων. Αλλά όταν εξαιτίας της σφιχτής οικονομικής πολιτικής της Διοίκησης αλλά και της μαζικής αποχώρησης των Ιταλών ο αριθμός των δασοφυλάκων μειώθηκε δραματικά, η φύλαξη των δασών έγινε πλημμελής και η ασυδοσία επανήλθε. Μόλις έγινε αντιληπτή η απουσία ελέγχου άρχισε η εκτεταμένη παράνομη βόσκηση σε δασικές περιοχές, σημειώθηκαν αρκετές περιπτώσεις εμπρησμού σε δασώδεις περιοχές με την προοπτική οι εν λόγω περιοχές να δοθούν για βόσκηση ή καλλιέργεια Ο Parker σχετικά με το θέμα εισηγείται ότι μόνο: «η συνέχιση του ιταλικού νόμου εναντίον της ελεύθερης βόσκησης των αιγών- και αυστηρή εποπτεία αυτού- μπορεί να εμποδίσει την στείριότητα των νησιών η οποία ενδημεί σε πολλά από αυτά».

⁴⁰⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1937, Φακ.59. Υπ.11, Συνέντευξις του Γενικού Διοικητού Δωδεκανήσου κ. De Vecchi προς την «Giornale d' Italia».

Levantini⁴¹⁰ στο ιταλικό βασίλειο, στα πλαίσια της ιταλικής εξάπλωσης στην Ανατολή⁴¹¹. Μάλιστα ο Lago το 1926, επικαλούμενος την πρακτική των Βρετανών στη Παλαιστίνη, είχε προτείνει την απόδοση της *cittadinanza egea* (ιθαγένεια του Αιγαίου) σε όλους τους Λεβαντίνους που διέμεναν συνολικά στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου ως μέσο ενίσχυσης της Λεβαντίνικης κοινότητας στην Αλεξάνδρεια⁴¹², όπου φυσικά θα ορθωνόταν ως αντίπαλο δέος στην παρουσία δωδεκανησιακού ελληνισμού και αποτελούσε εστία διαρκούς ενόχλησης για την ιταλική Διοίκηση. Η ιδέα όμως απορρίφθηκε από τη νομική υπηρεσία του υπουργείου των Εξωτερικών καθώς θεωρήθηκε ότι μια τόσο διασταλτική ερμηνεία της νομοθεσίας θα έδινε τη δυνατότητα να αποκτήσουν την *cittadinanza egea* Γερμανοί, Αμερικανοί, Έλληνες κλπ. με συνέπεια να προκληθεί μεγάλη σύγχυση⁴¹³. Έτσι, το βασιλικό διάταγμα για την πολιτογράφηση των Δωδεκανησίων διαμορφώθηκε το 1925 ως μια συνισταμένη των σχεδιασμών του κυβερνήτη, της πρακτικής που είχε υιοθετήσει η Ιταλία στο συγκεκριμένο ζήτημα στις ιταλικές αποικίες κατά το παρελθόν, αλλά και των ιδιαιτεροτήτων των κατοίκων των νήσων. Ο Έλληνας πρόξενος Χαλκιάπουλος σε αναφορά του προς το ελληνικό ΥΠΕΞ τονίζει ότι η γνώμη του Lago σχετικά με τα θέματα της Δωδεκανήσου είναι καθοριστικής σημασίας λόγω των ευρύτατων εξουσιών που κατέχει, ενώ θεωρεί μάλλον αβάσιμες τις εικασίες περί δημιουργίας τοπικού Κοινοβουλίου με κατ' αναλογία αντιπροσώπευση των πληθυσμών⁴¹⁴. Ακόμα επισημαίνει, μεταφέροντας τη γνώμη του Lago, ότι η υποχρεωτική στράτευση των ντόπιων θα είναι μία εξαιρετικά αντιδημοφιλής κίνηση ενώ δεν θα αποφέρει και κάποιο ουσιαστικό αντίκρυσμα στον ιταλικό στρατό. Τελικά, το βασιλικό διάταγμα αποτελείτο από 3 άρθρα και ουσιαστικά απέδιδε στους Δωδεκανήσιους την ιδιότητα του «Ιταλού πολίτη» με τέτοια χαρακτηριστικά ώστε να

⁴¹⁰ Ο De Vecchi σχετικά με τους Λεβαντίνους αναφέρει ότι «αυτοί οι ανατολιζόντες συμπατριώτες μας τόσο από γλωσσική άποψη όσο και από εθνικό συναίσθημα, πρέπει όλοι να αναμορφωθούν και απαιτείται μεγάλη προσπάθεια για αυτό το σκοπό... οι ομοεθνείς μας όταν δεν μιλούν ελληνικά, χρησιμοποιούν μια διάλεκτο που μοιάζει με την τουρκική γλώσσα, οι περισσότεροι δε αγνοούν την ιταλική γλώσσα. Πρόκειται για ένα μεγάλο τμήμα καταχρεωμένων ατόμων, που ζουν σε μεγάλη αθλιότητα. Όπως προανέφερα, ξεπερνούν τις 2000 χιλιάδες, αριθμός ο οποίος θα πρέπει να αφαιρεθεί από τις 7.523, που έχουν επιβεβαιωθεί με την απογραφή στις 21 Απριλίου του 15^{ου} έτους (= 1937). (Πρόκειται για τον φασιστικό τρόπο αρίθμησης, με έτος έναρξης την Πορεία στη Ρώμη το 1922)». Βλ.Σχετ: Τσαλαχούρης, *Η Οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, σ.110· Ο λοχαγός Tomaso Cerone, που είχε υπηρετήσει στη Ρόδο, αναφέρει ότι είναι «Ιταλοί υπήκοοι, που γεννήθηκαν στην Ανατολή, συνήθως μόνο ιταλικής καταγωγής, και στην πραγματικότητα μιλούν καλύτερα άλλες γλώσσες και όχι τη δική μας. Είναι ως επί το πλείστον πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και αντιμετωπίζονται με επιφυλακτικό μάτι από τις αρχές μας...». Βλ.Σχετ: Μπαλτσιώτης, *Ιθαγένεια στα Δωδεκάνησα μετά την ενσωμάτωση*, σ.117.

⁴¹¹ Donati Sabina, *A political History of National Citizenship and Identity in Italy, 1861-1950*, Stanford University Press, 2013, σ.135.

⁴¹² McGuire, *Fascism 's Mediterranean empire: Italian Occupation*, σ.176· Η *cittadinanza egea* ήταν ο τύπος ιθαγένειας που αποδόθηκε στους Δωδεκανήσιους από το ιταλικό κράτος, το οποίο διέφερε από την *cittadinanza italiana metropolitana* που απολάμβαναν οι πολίτες του Βασιλείου στην Μητρόπολη.

⁴¹³ Pignataro, *Il Dodecaneso italiano, 1912-1922*, σ.24.

⁴¹⁴ ΥΔΙΑ, 1925 Α/5ΠΙ,2 Φάκελος Ιταλίας, 11/9/1925, Προξενείο Ρόδου προς ελληνικό Υπέξ.

χαρακτηριστεί *sui generis* ή μια «εικασία ιθαγένειας»⁴¹⁵. Συγκεκριμένα, με το Βασιλικό Διάταγμα αρ. 1854 στις 15 Οκτωβρίου 1925 με τίτλο «Απόκτηση της Ιταλικής Ιθαγένειας από τους κατοίκους της Δωδεκανήσου, επί τη βάσει των διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάνης» προέβλεπε τα εξής:

Άρθρο 1^ο : Εις εφαρμογήν του άρθρου 30 της Συνθήκης της Λωζάνης⁴¹⁶ από 24 Ιουλίου 1923 θεωρούνται Ιταλοί υπήκοοι, επί τη βάσει των διατάξεων του παρόντος Διατάγματος.

Α) Εκείνοι οίτινες, όντες Τούρκοι υπήκοοι κατά την ημερομηνίαν 6^{ης} Αυγούστου 1924 είχαν εγκατασταθή εις τας νήσους του Αιγαίου (Αστυπάλαια, Ρόδος, Χάλκη, Κάρπαθος, Σύμη, Λειψοί, Πάτμο, Λέρο, Κάσο, Κάλυμνο, Νίσυρο, Τήλο, Κω, Καστελόριζο και τας προσηρτημένας νήσους) επιφυλασσομένων των δικαιωμάτων της ορτίον των προβλεπομένων υπό των διεθνών συνθηκών[...]

Άρθρον 2^ο: Οι θεωρούμενοι Ιταλοί πολίται συμφώνως ταις διατάξεσι του προηγούμενου άρθρου, διατηρούσι την προσωπικήν των ιδιότητα, εξαιρούνται της υποχρεωτικής στρατιωτικής θητείας κατά ξηράν και κατά θάλασσαν και έχουσι τα δικαιώματα και τα καθήκοντα τα απορρέοντα εκ των νόμων και των εθίμων των υφισταμένων εν Ρόδω και ταις λοιπαίς ιταλικαίς νήσοις του Αιγαίου.⁴¹⁷

Άρθρον 3^ο Αι λεπτομέρειαι της εφαρμογής του παρόντος Διατάγματος θέλουσι καθορισθή δια Διατάγματος του Διοικητού των Νήσων του Αιγαίου⁴¹⁸.

Επρόκειτο για μια νομική πράξη η οποία δεν εξίσωνε προφανώς τους Δωδεκανήσιους με τους πολίτες του Βασιλείου της Ιταλίας, αλλά ήταν περισσότερο μια γεωγραφικά προσδιοριζόμενη πολιτογράφηση, η οποία διατηρούσε το προσωπικό καθεστώς των κατοίκων σύμφωνα με τη θρήσκευμά τους. Υπήρχαν ορισμένες αναλογίες προς την υπηκοότητα αυτή που είχε αποδοθεί στους γηγενείς της Λιβύης⁴¹⁹, αλλά δεν υπήρχε ο «οδικός χάρτης» για την απόκτηση της πλήρους ιθαγένειας της Μητρόπολης, της

⁴¹⁵ Alhadeff, *L' Ordinamento giuridico di Rodi e delle altre isole italiane dell' Egeo*, σ. 70.

⁴¹⁶ Το άρθρο 30 της Συνθήκης της Λωζάνης αφορά στην Ιθαγένεια και προβλέπει τα εξής: «Οι Τούρκοι υπήκοοι, οι εγκατεστημένοι εις τα εδάφη άτινα, δυνάμει των διατάξεων της παρούσης Συνθήκης, αποσπώνται της Τουρκίας, καθίστανται αυτοδικαίως και κατά τους όρους της εγγωρίου νομοθεσίας υπήκοοι του Κράτους εις ο το έδαφος μεταβιβάζεται».

⁴¹⁷ Η υπογράμμιση δική μου.

⁴¹⁸ Το βασιλικό διάταγμα είναι διαθέσιμο στο: ΥΔΙΑ, Πρεσβεία Ρώμης, 1926, Φ ¼.

⁴¹⁹ Οι Ιταλοί στους γηγενείς κατοίκους της Τριπολίτιδος και Κυρηναϊκής αρχικά- το 1913- επεφύλαξαν την «sudditanza coloniale della Libia», δηλαδή την αποικιακή υπηκοότητα για τους γηγενείς της Λιβύης ενώ το 1919 αναβαθμίστηκε σε «cittadinanza italiana in Tripolitania e Cirenaica», δηλαδή την ιταλική ιθαγένεια στην Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή. Βλ.Σχετ: Sabina, *A political History of National Citizenship and Identity in Italy*, σ.133.

cittadinanza italiana metropolitana (μητροπολιτική ιταλική ιθαγένεια), όπως αυτός υπήρχε, έστω και τυπικά, για τους γηγενείς της Λιβύης. Συνεπώς θα μπορούσαμε να πούμε ότι από πρακτική άποψη περισσότερο επρόκειτο για απόδοση υπηκοότητας παρά ιθαγένειας με όρους σύγχρονους⁴²⁰.

Ένα μήνα ακριβώς μετά την έκδοση του βασιλικού διατάγματος σχετικά με την απόδοση της ιταλικής ιθαγένειας, στις 15 Νοεμβρίου 1925, αυτό δημοσιεύτηκε στο πρωτοσέλιδο της *Messaggero di Rodi* συνοδευόμενο από άρθρο σε διθυραμβικούς τόνους με τον τίτλο «Ιστορικό Έγγραφο»⁴²¹. Σε αυτό, ανάμεσα σε άλλα, αναφέρει ότι το διάταγμα της «cittadinanza rodia elargita» έγινε αποδεκτό με ενθουσιασμό από τον τοπικό πληθυσμό ενώ σπεύδει να διαψεύσει δημοσιεύματα του τύπου από το εξωτερικό που σκοπό είχαν να διασπείρουν αμφιβολία και έλλειψη εμπιστοσύνης. Στο ανυπόγραφο άρθρο -το οποίο πιθανότατα είναι του Lago⁴²²- τονίζεται με έμφαση ότι «οι εγκαταστημένοι Οθωμανοί υπήκοοι στα νησιά την 6^η Αυγούστου 1924, ημερομηνία ενεργοποίησης της Συνθήκης της Λωζάνης, έχουν μετατραπεί από εκείνη την ημέρα, και χωρίς ανάγκη νόμων, ούτε διαταγμάτων σε υπήκοοι της Αυτού Μεγαλειότητάς Vittorio Emanuele III»⁴²³. Επιπλέον υπογραμμίζει ότι

το νέο διάταγμα συγκεκριμενοποιεί την εσωτερική θεσμική πτυχή της ειδικής ιθαγένειας των νέων υπηκόων [...] τους κάνει συμμετόχους της κοινής μας τύχης, εξίσου υπερήφανους και προστατευμένους μέσα και έξω από τα σύνορα, δείχνει απόλυτα τον σεβασμό προς τα παραδοσιακά στοιχεία τους, διατηρώντας το προσωπικό καθεστώς, όσα δηλαδή απολάμβαναν χάρις στα παλαιά έθιμα της κληρονομικής, οικογενειακής και θρησκευτικής διαδοχής, με απαλλαγή από την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία⁴²⁴.

Και καταλήγει λέγοντας ότι «αυτά τα νέα είναι ένας ύμνος στην αδελφοσύνη που δημιουργεί η πλέον η νέα κοινή ιθαγένεια ανάμεσα σε όλους τους Ιταλούς της Ανατολής, είτε του Βασιλείου, είτε του Αιγαίου». Η νομοθετική πρωτοβουλία των ιταλικών αρχών δεν ήταν δυνατόν να περάσει απαρατήρητη από τον ελληνικό τύπο. Δημοσιεύτηκε, λοιπόν, στην *Εστία* της 15^{ης} Οκτωβρίου 1925 πρωτοσέλιδο άρθρο του Σκεύου Ζερβού, εκ των ηγετών του

⁴²⁰ Pignataro, *Il Dodecaneso italiano, 1912-1922*, σ.24, όπ

⁴²¹ *MdRodi*, «Il Decreto Del re sulla Cittadinanza Rodia», 15 Νοεμβρίου 1925

⁴²² Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*, σ. 248

⁴²³ *MdRodi*, «Il Decreto Del re sulla Cittadinanza Rodia», 15 Νοεμβρίου 1925, όπ

⁴²⁴ *MdRodi*, «Il Decreto Del re sulla Cittadinanza Rodia», 15 Νοεμβρίου 1925, όπ

κινήματος της Δωδεκανησιακής Διασποράς και συχνά φιλοξενούμενου στην εφημερίδα ⁴²⁵. Επρόκειτο περισσότερο για ένα άρθρο-διαμαρτυρία το οποίο δεν έμπαινε στην ουσία του βασιλικού διατάγματος, το πιο χαρακτηριστικό σημείο είναι το εξής:

Διαμαρτυρούμεθα εντόνως ενώπιον Θεού και ανθρώπων, δια την νέαν αυτήν παράβασιν των Συνθηκών και των Συμφωνίων της Δωδεκανήσου μας[...]παρά τα Διεθνή νόμιμα και τας Συμβάσεις, αι οποίαι φέρουν την υπογραφήν της, ζητεί δια του νομοσχεδίου της τούτου, όπως «οι κατοικούντες σήμερον την Δωδεκάνησον είνε ipso facto Ιταλοί υπήκοοι».

Ο Ζερβός επανέρχεται στην *Εστία* της 26^{ης} Οκτωβρίου μεταφέροντας την ανακοίνωση του επιτετραμμένου της Ιταλίας στην Αθήνα επί του θέματος της υπηκοότητας:

[...]Προς αποφυγήν νέων παρεξηγήσεων δέον να υπομνησθή, ότι οι κάτοικοι των νήσων, άμα ως περιήλθον αύται εις την κυριαρχίαν της Ιταλίας δυνάμει της Συνθήκης της Λωζάνης, απέκτησαν de jure την ιταλική υπηκοότητα. Επομένως το περί ου πρόκειται διάταγμα διασαφηνίζει απλώς, από εσωτερικής απόψεως, δια μίαν κατάστασιν ήδη υφιστάμενην, δυνάμει των άρθρων 30, 31 και 32 της Συνθήκης της Λωζάνης. Δεν πρέπει εξ άλλου να γίνεται σύγχυσις του δικαιώματος της εκλογής υπηκοότητας (Droit d' option), το οποίον παρέχεται εις τους Ελληνοφώνους⁴²⁶ Δωδεκανήσιους τους διαμένοντας εις το εξωτερικόν και εις τους Τουρκόφωνους, διαμένοντας εις τας νήσους. Μόνον οι τελευταίοι αυτοί υποχρεούνται να εγκαταλείψουν το έδαφός των, αν εκλέξουν την Τουρκικήν υπηκοότητα (άρθρον 33 Συνθήκης της Λωζάνης)⁴²⁷.

Από τις επεξηγήσεις στις οποίες προέβη ο Ιταλός επιτετραμμένος προφανώς προεκλήθη σύγχυση σχετικά με το αν το Διάταγμα συμπεριελάμβανε τους Δωδεκανήσιους του εξωτερικού ενώ ξεκαθαρίζει ότι αφορά μια εσωτερική διευθέτηση, καθώς οι κάτοικοι των Δωδεκανήσων απέκτησαν de jure την ιταλική υπηκοότητα. Η πραγματικότητα, βέβαια, απέδειξε ότι η ανησυχία των Δωδεκανησίων του εξωτερικού ήταν καθόλα εύλογη, καθώς φάνηκε ότι η ιταλική διπλωματία εργαζόταν να ελέγξει όσο μπορούσε τη δράση τους. Έτσι,

⁴²⁵ *Εστία*, Σκεύος Ζερβός, «Διαμαρτυρία των Δωδεκανησίων», 15/10/1925. Επίσης στην *Εστία*, 18/10/1925 αναφέρει ότι στο Συνέδριο που συνήλθε την προηγούμενη ημέρα «εξεδηλώθη ζωνρά και δυσκόλως δυναμένη να συγκρατηθή η πατριωτική αγανάκτησις του Δωδεκανησιακού στοιχείου, δια την τελευταίαν Ιταλικήν απόφασιν περί Ιταλοποιήσεως όλων των κατοίκων των νήσων...». Άρθρο του Σ. Ζερβού φιλοξενεί και το *Εμπρός*, «Εις τον Στίβον οι Δωδεκανήσιοι», 17/10/1925, το οποίο είναι ουσιαστικά ένα κάλεσμα για αντίσταση.

⁴²⁶ Χαρακτηριστική η χρήση του όρου «ελληνόφωνοι» από τον Ιταλό επιτετραμμένο και δηλωτική της διαχείρισης των ιταλικών αρχών για τους Έλληνες της Δωδεκανήσου να αναφέρεται στους Δωδεκανήσιους της Διασποράς ως Ελληνόφωνους και όχι Έλληνες.

⁴²⁷ *Εστία*, Σκεύος Ζερβός, «Το ζήτημα της υπηκοότητος των Δωδεκανήσων», 26/10/1925.

τον Αύγουστο του 1928 ο Ιταλός επιτετραμμένος στην Αίγυπτο κατέληξε κατόπιν μακρών διαπραγματεύσεων σε συμφωνία με την αιγυπτιακή κυβέρνηση, με την οποία αναγνωριζόταν η ιταλική υπηκοότητα σε όλους τους Δωδεκανήσιους της Αιγύπτου⁴²⁸. Μέχρι τότε, ως πρώην Οθωμανοί υπήκοοι θεωρούνταν Αιγύπτιοι με συνέπεια να είναι στην αποκλειστική δικαιοδοσία των τοπικών δικαστηρίων, αλλά με την εν λόγω συμφωνία θα ήταν υπόλογοι στα ιταλικά Προξενεία και σε μικτά δικαστήρια. Η ανταπόκριση της *Corriere Della Sera* από την Αίγυπτο είναι εξαιρετικά σαφής καθώς κάνει λόγο για μια συμφωνία, η οποία στοιχειοθετεί μια σημαντική διπλωματική επιτυχία της ιταλικής διπλωματίας, ενώ στρέφεται εναντίον στο δωδεκανησιακό αλυτρωτισμό, που έχει έδρα την Αλεξάνδρεια και χρηματοδοτείται από έναν «πάρα πολύ πλούσιο Έλληνα»⁴²⁹. Η δυνατότητα απόκτησης της πλήρους ή μεγάλης ιταλικής υπηκοότητας- της *riena* ή *metropolitana cittadinanza*- άρχισε να απασχολεί το Lago από το 1931 με την αυτόβουλη εμφάνιση γηγενών με αίτημα να υπηρετήσουν στην *Forza Armata*, δηλαδή στον ιταλικό στρατό. Από τότε άρχισε διαπραγματεύσεις με το ιταλικό ΥΠΕΞ ώστε να δρομολογηθεί η δυνατότητα αυτή, αλλά η περίπτωση του Καλύμνιου ιατρού Σακελλάρη Ζαΐρη το 1933 επιτάχυνε τη διαδικασία. Ο Ζαΐρης αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Ιατρική του Πανεπιστημίου της Πίζα, στη συνέχεια ζήτησε να γίνει αποδεκτός στην Στρατιωτική Ιατρική της Φλωρεντίας και να ακολουθήσει καριέρα αξιωματικού⁴³⁰. Ο Lago μεσολάβησε ώστε να γίνει αποδεκτός στο Πανεπιστήμιο, αλλά το υπουργείο Πολέμου ξεκαθάρισε ότι η άσκηση πλήρων πολιτικών δικαιωμάτων ήταν προαπαιτούμενο για να γίνει κάποιος αξιωματικός, δικαίωμα φυσικά που δεν ίσχυε για το Ζαΐρη, με την μικρή/ροδιακή υπηκοότητα⁴³¹. Ο Ζαΐρης στα μάτια του Lago ήταν μια βασική δικαίωση του έργου εξιταλισμού που είχε θέσει σε εφαρμογή από τη στιγμή που ανέλαβε το πόστο του, καθώς επρόκειτο για έναν γηγενή Δωδεκανήσιο, της αστικής τάξης, απόφοιτο ιταλικού Πανεπιστημίου που επέλεγε να υπηρετήσει την Ιταλία από ένα στρατιωτικό πόστο. Έτσι, σε συνδυασμό με τα αιτήματα εθελοντικής επιστράτευσης να αυξάνονται κλιμακωτά, κατόπιν συνεννόησης με τον Mussolini τον Οκτώβριο του 1933 νομοθετήθηκε η δυνατότητα απόκτησης πλήρους υπηκοότητας για τους Δωδεκανήσιους⁴³².

⁴²⁸ *C.Della Sera*, «I Dodecanesini d' Egitto sudditi Italiani», 10/8/1928.

⁴²⁹ *C.Della Sera*, «I Dodecanesini d' Egitto sudditi Italiani», 10/8/1928,όπ· Ο λόγος γίνεται για τον πλούσιο Έλληνα Δωδεκανήσιο έμπορο Ιωάννη Καζούλη.

⁴³⁰ Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*,σ.256.

⁴³¹ Espinoza, *Fare gli Italiani dell' Egeo*,σ.257.

⁴³² Βασιλικό Διάταγμα 19/10/1933, ν.1379, μετατραπέν σε νόμο στις 4/1/1934, ν.31· Για όσους απέκτησαν ή αιτήθηκαν την απόκτηση της πλήρους ιταλικής ιθαγένειας, η ελληνική αντιπροσωπεία κατά τη Διάρκεια των διαπραγματεύσεων στη Συνδιάσκεψη για την Ειρήνη το 1946 κατέθεσε τροπολογία ώστε να μην τους αποδοθεί η ελληνική ιθαγένεια αλλά τελικά δεν έγινε αποδεκτή. Συνεπώς, για όλους τους Ιταλούς πολίτες που κατοικούσαν τη Δωδεκάνησο την 10^η Ιουνίου 1940 και τα μετά από αυτή τη χρονολογία γεννηθέντα τέκνα - ασχέτως δηλαδή αν κάποιος Δωδεκανήσιος είχε αποκτήσει την μικρή ή τη μεγάλη υπηκοότητα, ή αν είχε κάνει αίτηση για τη μεγάλη- πολιτογραφήθηκαν Έλληνες. Βλ. Σχετ: Μπαλτσιώτης, *Ιθαγένεια στα Δωδεκάνησα μετά την ενσωμάτωση*, σ.149-150.

Η απόκτηση της μητροπολιτικής υπηκοότητας προϋπέθετε τη συγκατάθεση του Κυβερνήτη ή του Συμβουλίου του Κράτους, ή πιο απλά τη στρατιωτική θητεία⁴³³. Πάντως θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι η δυνατότητα απόκτησης της μητροπολιτικής υπηκοότητας δεν οδήγησε σε αθρόες πολιτογραφήσεις γηγενών, αφού από το 1933 έως το 1942 την απέκτησαν λίγες εκατοντάδες⁴³⁴.

1.5.4 ΕΚΛΑΤΙΝΙΣΜΟΣ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ

Μία από πρώτες κινήσεις του Lago με την ανάληψη των καθηκόντων του ήταν και ο εξιταλισμός/εκλατινισμός των τοπωνυμίων των Δωδεκανήσων. Σε αυτό το θέμα ρόλο θα διαδραματίσει το Ινστιτούτο Γεωγραφίας του Στρατού, το οποίο ανέλαβε και την δημιουργία Κτηματολογίου όπως είδαμε προηγουμένως, αλλά και το Υδρογραφικό Ινστιτούτο του Ιταλικού Πολεμικού Ναυτικού. Ήδη από τις πρώτες μέρες της ιταλικής παρουσίας στα Δωδεκάνησα το Υπουργείο Ναυτικών, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, απέστειλε πίνακα στο Ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών με τις νέες εξιταλισμένες ονομασίες των βασικότερων Νήσων των Νότιων Σποράδων. Οι αλλαγές που εισηγήθηκε ήταν οι εξής:

Ονομασίες των Δωδεκανήσων σύμφωνα με το ιταλικό υπουργείο Ναυτικών

ΕΛΛΗΝΙΚΗ-ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ	ΕΚΛΑΤΙΝΙΣΜΕΝΗ ΕΚΔΟΧΗ
Rhodos	Rodi
Astipalosa-Astropalia	Stampalia
Piscopi-Episcopia-Tilo-Telos-Illaki	Piscopi
Symi-Syme-Symbegi	Simi
Leros	Lero
Kalimnos-Kalmios-Kalymno-Claros-Kalolimno	Calimno
Patmos-Patino-Patimo	Patmo
Kappari-Pserimos	Cappari
Kaso-Kassos-Kaxos	Caso
Kos-Stanko-Istankeney	Cos
Kalchi-Carystos	Calchi
Karpanthos-Karpo-Karpathious	Scarpanto
Nikaria-Kariet—Icaria	Nicaria

⁴³³ Pignataro, *Il Dodecaneso italiano, 1912-1922*, σ.25.

⁴³⁴ Μπαλτσιώτης, *Ιθαγένεια στα Δωδεκάνησα μετά την ενσωμάτωση*, σ.130. Ενδιαφέρον βέβαια θα είχε να εξασκριβωθεί και πόσοι συνολικά είχαν κάνει αίτηση για την απόκτησή της.

Meis	Castellorizo
------	--------------

Πίνακας 1

Πηγή: ASDMAE, 14/6/1912, Υπουργείο Ναυτικών προς ιταλικό Υπεξ, Υπόδειγμα των νέων εξιταλισμένων ονομασιών των νήσων του Νοτίου Αιγαίου, Επίσης για το ίδιο θέμα Βλ. Σχετ: Pasqualini, *L' Esercito Italiano nel Dodecaneso 1912-1943*, σ. 54-55

Το κριτήριο για την επιλογή αυτών των ονομασιών ήταν κατ' αρχήν να υπάρχει μια κοινή γραμμή στη χρήση όρων για την αποφυγή παρανοήσεων, αλλά και αναγνώρισης της κάθε περιοχής. Κύριες πηγές για την επιλογή των ονομασιών αυτών αποτέλεσαν άτλαντες και εγχειρίδια γαλλικής και αγγλικής προέλευσης, αλλά και της Ιταλικής Γεωγραφικής Εταιρείας. Οι συγκεκριμένοι όροι επελέγησαν γιατί ήταν οι πιο συνηθισμένοι σε χρήση από τον ναυτικό κόσμο της Ιταλίας και γενικά της Μεσογείου⁴³⁵. Πάντως με την κατάληψη των Δωδεκανήσων από τους Ιταλούς ο κανόνας εφεξής στη σύνταξη αλληλογραφίας, διαταγμάτων, νόμων και χαρτών ήταν η προσαρμογή των τοπωνυμίων σε μια πιο απλοποιημένη εξιταλισμένη απόδοση όπως για παράδειγμα η αλλαγή του «k» σε «c» και του «x» σε «cs», η αποκοπή των διφθόγγων και των τριφθόγγων, η απάλειψη του τελικού –ς από τις καταλήξεις⁴³⁶. Με λίγα λόγια, έγινε προσπάθεια ώστε τα ονόματα των τόπων να αποκτήσουν μια φόρμα ώστε να καταστούν ορθογραφικά αποδεκτά και φωνητικά ευκολοπρόφερτα σε έναν Ιταλό ομιλητή ενώ όταν υπήρχε μια αντιστοιχία νοήματος στα ιταλικά γινόταν απευθείας μετάφραση όπως για παράδειγμα σε τοπωνύμια με αγίους αφού αυτόματα έγιναν «Sante»⁴³⁷. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η εκδοχή των τοπωνυμίων από την έκδοση του ημιστρατιωτικού Αστυνομικού Σώματος, την «Guardia di Finanza», που είχε επιχειρησιακό ρόλο στα Δωδεκάνησα, όπου παραθέτονται τα ονόματα νησιών και οικισμών στη λατινική, ελληνική και τουρκική εκδοχή τους, χωρίς όμως να προσδιορίζεται σε ποια περίοδο της ιταλικής παρουσίας αναφέρονται⁴³⁸:

Ονομασίες Τοπωνυμίων των Δωδεκανήσων σύμφωνα με το Σώμα της Οικονομικής Αστυνομίας (1923)

ΠΙΝΑΚΑΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΗΝ GUARDIA DI FINANZA	
ΕΛΛΗΝΙΚΗ-ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΕΚΔΟΧΗ	ΕΚΛΑΤΙΝΙΣΜΕΝΗ ΕΚΔΟΧΗ
Astropalia-Astipalea-Astympalea-Ustrupalia	Stampalia
Symi-Syme-Sombeki-Symbegi	Simi
Rhodos-Redos-Rodos	Rodi
Piskopi-Episkopia-Telo-Tilo-Tilos-Iliaki	Piscopi
Patmos-Patimo-Patino-Palmosa-Batnos	Patmo
Nizzara-Nissari-Misiro-Nisilo-Nisiros-Nisyros	Nisiro

⁴³⁵ Pasqualini, *L' Esercito Italiano nel Dodecaneso 1912-1943*, σ.54, όπ

⁴³⁶ Claudio Cereti, *Carte e nomi nelle isole italiane nell' Egeo tra pregiudizi e fonti* στο (a cura di Marcela Arca Petrucci) *Restituiamo la Storia-Atlante geostorico di Rodi*, Gangemi, 2010, σ.166.

⁴³⁷ Cereti, *Carte e nomi nelle isole italiane nell' Egeo tra pregiudizi e fonti*, σ.172

⁴³⁸ Cecini, *La Guardia di Finanza nelle isole italiane dell' Egeo 1912-1945*, σ.17

Lipso-Lypsos-Lipsos	Lisso
Leros-Lerios	Lero
Cos-Kos-Lango-Stanchio-Istankoi	Coo
Kastelorizzo-Megiste-Meghisti-Meis-Adassi	Castelrosso-Castellorizo
Casso-Casos-Kasos-Kaxos-Kassos-Kasciot	Caso
Kappari-Pserimos	Cappari
Calimno-Calamo-Calimnos-Calymnos-Kalymna-Kalolimno-Claros	Calino
Calki-Kalchi-Caristos-Halki-Erkit	Calchi

Πίνακας 2

Πηγή: Cecini, *La Guardia di Finanza nelle isole italiane dell' Egeo 1912-1945*, σ.17, 114-5, 120, 124-5

Το 1922 ο Ermanno Armao⁴³⁹ εξέδωσε την διοικητική και στατιστική επετηρίδα του τρέχοντος έτους, στην οποία περιλαμβάνει πολλά και ενδιαφέροντα στοιχεία για τα νησιά, ανάμεσα σε αυτά με πέντε διαφορετικές εκδοχές των ονομασιών των νήσων, τη νεότερη ιταλική, την νεότερη ελληνική, την τουρκική, τη μεσαιωνική ιταλική και την αρχαία⁴⁴⁰.

Ονομασίες των Νήσων από τον υποπρόξενο Ermanno Armao, αποσπασμένο στη Κυβέρνηση της Ρόδου και των Δώδεκα εξαρτημένων νήσων

ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΤΑΛΙΚΗ	ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ	ΤΟΥΡΚΙΚΗ	ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΤΑΛΙΚΗ	ΑΡΧΑΙΑ
Rodi	Ρόδος	Rados	Rodi	Rhodus
Calchi	Χάλκη	Herkit	Carchi	Χαλκία
Calimno	Κάλυμνος	Kalimnos	Calamo	Κάλυμνο
Caso	Κάς (σ) ος	Caskiot	Casso	Κάσος
Castelrosso	Καστελλόριζο	Meis	Castelrosso	Μεγίστη
Cos	Κως	Istankioi	Lango Stanchio	Κως

⁴³⁹ Ο Armao υπηρετούσε στην ιταλική αντιπροσωπεία στην Αττάλεια, μάλιστα το 1923 έγινε αναπληρωτής Διοικητής (Reggente) εκεί, αλλά αποσπάστηκε στη Ρόδο από τον Απρίλιο του 1921 έως τον Νοέμβριο του 1922, την περίοδο δηλαδή που ήταν Διοικητής στα Νησιά ο De Bosdari. Δεν έχει επιβεβαιωθεί αν η πρόταση σχετικά με την ονοματοθεσία των Νήσων που πρότεινε ο Lago στο Mussolini μετά από λίγους μήνες επηρεάστηκε από το έργο του Armao, αλλά με αφορμή την έκδοση χάρτη της Ρόδου το 1923, ο Armao ζήτησε από τον Lago την υιοθέτηση ιταλικών ονομάτων για την πόλη. Για παράδειγμα πρότεινε να επανέλθει ο όρος «Mandracchio» έναντι της ελληνικής παραφθοράς «Mandraki» για την εν λόγω πλατεία και λιμάνι, της περιοχής M. Smith σε M. Santo Stefano ενώ για την «Ιταλική περιοχή», εκεί όπου δηλαδή που βρίσκονταν το Παλάτι του Κυβερνήτη, τα ιταλικά σχολεία, τα ξενοδοχεία κλπ το ελληνικό Neochori/Neocori θα έπρεπε να μετατραπεί σε «BorgoNuono», όπως και έγινε. Βλ. Σχετ: Cereti, *Carte e nomi nelle isole italiane nell' Egeo tra pregiudizi e fonti*, σ.172-3.

⁴⁴⁰ Παπαϊωάννου, *Annuario amministrativo e statistico per l' anno 1922, a cura del Dott. Ermanno Armao*, σ.61

Lero	Λέρος	Lerios	Lero	Λέρος
Lipso	Λειψοί	Lipsos	Lipso	Λειψία
Nisiro	Νίσ (σ) υρος	Ingirli	Nissari	Νίσυρος
Patmo	Πάτμος	Batmos	Patimo Palmosa	Πάτμος
Piscopi	Τήλος	Tilos	Piscopia	Τέλος
Scarpanto	Κάρπαθος	Kerpe	Scarpanto	Κάρπαθος
Simi	Σύμη	Sombeki	Le Simie	Σύμη
Stampalia	Αστυπάλαια	Ustupalia	Stampalia	Αστυπάλαια

Πίνακας 3

Πηγή: Παπαϊωάννου, *Annuario amministrativo*, σ.61

Ο Lago, από την πλευρά του πιο μεθοδικός και δημιουργικός, επεδίωξε να υιοθετηθούν σταδιακά αρχαία ονόματα τα οποία να παραπέμπουν στα ιταλικά μεσαιωνικά ονόματα των νήσων που χρησιμοποιούσαν οι αφηγητές των καιρών των Ιπποτών, να καθιερωθεί η ιταλική εκδοχή ελληνικών και τουρκικών ονομάτων που είχαν σημασία και να εξιταλίσει την εκφορά όσων δεν είχαν⁴⁴¹. Προτείνει επίσης μετά το ιταλικό όνομα να ακολουθεί σε παρένθεση το ελληνικό ή και το τουρκικό αν υπάρχει. Ο Lago έστειλε στον Mussolini ενδεικτικό πίνακα με τις ονομασίες των νησιών με την μεσαιωνική, την ελληνική και την τουρκική:

Ενδεικτικός πίνακας ονομάτων των νήσων από τον κυβερνήτη των Δωδεκανήσων Mario Lago

ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΩΝ ΝΗΣΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ LAGO		
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑ	ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΟΝΟΜΑ
Rodi	Rhodos	Rodos
Simi	Simi	Sumbeki
Calchi	Halki	Erkit
Limonia	Alimnia	Alimnia

⁴⁴¹ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-Il Governo di Mario Lago*, σ.69

Piscopia	Tilos	Piaki
Nisiro, Nizzara, Nissari	Nisyros	Ingirli
Lango, Stanchio, Coo (latino)	Kos	Istankol
Calamo, Calino	Kalymnos	Calimnos
Lero	Leros	Lerios
Stampalia	Astypalea, Astropalia	Ustrupalia
Scarpanto	Karpathos	Kerpe
Caso	Kassos	Kasciot
Palmosa, Patino	Patmos	Batnos
Lipso	Lypsos	Lipsos
Castelrosso	Kastelorizo	Meis

Πίνακας 4

Πηγή: Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ. 327

Για το συγκεκριμένο θέμα ο Mussolini θεώρησε ότι θα πρέπει να γνωμοδοτήσει ο αρχαιολόγος Roberto Paribeni⁴⁴², ο οποίος τάχθηκε εναντίον μίας συνολικής και μονοδιάστατης τακτοποίησης του ζητήματος, προτείνοντας να ακολουθηθεί μια σταδιακή προσέγγιση, όπως αυτή που πρέσβευε ο Lago⁴⁴³. Ο Paribeni κάνει λόγο για ένα πολύ ευαίσθητο ζήτημα που άπτεται της προσωπικότητας των κατοίκων και για το οποίο δεν πρέπει να δοθεί η εντύπωση ότι υπάρχει βούληση για την αλλαγή μίας περιοχής⁴⁴⁴. Η όποια μεταβολή πρέπει να επέλθει ως φυσιολογικό αποτέλεσμα της φωνητικής παρακμής της λέξης και ταυτόχρονα της πολιτιστικής επιβολής και ανωτερότητας όσων θα προφέρουν «Rodì» έναντι «Rodos». Μάλιστα, ο Paribeni τονίζει ότι το γλωσσικό ζήτημα στην Ελλάδα είναι ένα θέμα που έχει προκαλέσει θερμότες αντιπαραθέσεις, κάνοντας αναφορά στον Ιωάννη

⁴⁴² Σχετικά με τον επιτελικό ρόλο του Paribeni στις αρχαιολογικές αποστολές της Ιταλίας στην Ανατολή γίνεται εκτενής λόγος σε επόμενο κεφάλαιο. Ήταν διευθυντής στο Εθνικό Ρωμαϊκό Μουσείο (1908), επιθεωρητής των Αρχαιοτήτων της περιοχής της Ρώμης και του Λάτιο (1919) και μετά Γενικός Διευθυντής Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών (1928). Διεξήγε αρχαιολογικές αποστολές στο Μαυροβούνιο και την Αλβανία (1902), στην Κρήτη (1903), στην Αίγυπτο (1905), στην Ερυθρέα (1906-7), στην Μικρά Ασία (1913-14), στην Τριπολίτιδα (1925), στην Κυρηναϊκή (1927). Βλ. Σχετ: *Annuario della Reale Accademia d' Italia II, 1929-1930, Anno VIII*, Tipografia Del Senato, Roma 1931, σ.7.

⁴⁴³ Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.69, όπ

⁴⁴⁴ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ. 324.

Ψυχάρη και την παρομοίωσή του ως προδότη της πατρίδας και του ελληνισμού, αλλά και στις αιματηρές αντιπαραθέσεις στους δρόμους της Αθήνας κατά τη διάρκεια των Ευαγγελικών⁴⁴⁵. Ο Ιταλός αρχαιολόγος μάλιστα θεωρεί ότι είναι παράδειγμα προς αποφυγήν η πρακτική που υιοθετήθηκε από την Βασιλική Γεωγραφική Εταιρεία στις νέες επαρχίες που ενσωματώθηκαν στο ιταλικό Βασίλειο από την Αυστροουγγαρία μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁴⁴⁶. Ο Mussolini αποδέχεται την προσέγγιση του Paribeni, ο οποίος τελικά εισηγείται τα εξής: 1) Να υιοθετηθεί ο ιταλικός τύπος του ονόματος στις περιπτώσεις που αναμφισβήτητα έχει επικρατήσει και διατηρείται με τη ίδια ισχύ και των άλλων τύπων όπως για παράδειγμα Rodi, Stampalia, 2) Να υιοθετηθεί η σωστή ιταλική εκδοχή αντί της παραφθαρμένης, όπως Castelrosso αντί Castellorizo 3) Να υιοθετηθεί ένας τελικός τύπος με αποκοπή του τελικού –ς όπως Lero, Nissiro 4) Να μην ληφθεί καμία απόφαση για τα ονόματα που δεν έχουν σχέση με τα σημερινά, ενώ υπάρχουν και αρκετές παραλλαγές όπως στην περίπτωση της Κω⁴⁴⁷. Επίσης συμβουλεύει τον Lago να ζητήσει τη συμβουλή των Amedeo Maiuri, (Επιθεωρητή Μνημείων και Ανασκαφών στο Αιγαίο) και του Giuseppe Gerola του οποίου το γνωστικό αντικείμενο είναι η μεσαιωνική ιστορία της Λατινικής Ανατολής. Τέλος, απορρίπτει τη χρήση εντός παρένθεσης του ελληνικού ή του τουρκικού ονόματος, καθώς όπως υποστήριζε, η υιοθέτηση των νέων εκλατινισμένων ονομάτων θα

⁴⁴⁵ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ. 328-9.

⁴⁴⁶ Πρόκειται για τις περιοχές του Trento-Alto Adige-Νότιο Tyrol (τότε Venezia Tridentina) και του Friuli-Venezia Giulia (τότε Venezia Giulia). Στις περιοχές που συμπεριελήφθησαν στο ιταλικό βασίλειο βρέθηκαν πληθυσμοί γερμανόφωνοι του Νότιου Tyrol (Ανω Αδίγης) στην Venezia Tridentina και Σλάβοι (Κροάτες και Σλοβένοι) στη Venezia Giulia. Αυτοί οι πληθυσμοί υποβλήθηκαν σε έναν βίαιο εξιταλισμό, με αλλαγή όχι μόνο τοπωνυμίων αλλά επωνύμων, διάλυση πολιτιστικών κέντρων κ.ά. Όπως μαρτυρούν και οι ίδιες οι ονομασίες που δόθηκαν στις νέες περιοχές παραπέμπουν άμεσα στην ιστορία της μεσαιωνικής Δημοκρατίας της Βενετίας στην ίδια λογική που ήθελε να υιοθετήσει ο Lago στα Δωδεκάνησα (Στην ΒΑ Ιταλία την περίοδο του μεσοπολέμου υπήρχε το αποκαλούμενο Triveneto, που αποτελείτο από τη Venezia Tridentina, Venezia Euganea και τη Venezia Giulia). Η όχι και τόσο επιτυχημένη πολιτική εξιταλισμού του Νοτίου Tyrol οδήγησε στην αύξηση της εσωτερικής μετανάστευσης των γερμανόφωνων αυτών πληθυσμών προς τα Δωδεκάνησα: το 1937 υπήρχαν 26 οικογένειες με 116 μέλη συνολικά στα Δωδεκάνησα με καθήκοντα φύλαξης των δασών. Για την παρουσία τέτοιων οικογενειών στα Δωδεκάνησα Βλ.: Κωνσταντοπούλου, Διβάνη, *Δωδεκανησος*, σ.253. Σχετικά με την πολιτική εξιταλισμού στη Venezia Tridentina και Venezia Giulia Βλ. Σχετ: Maura Hametz, *Naming Italians in the borderland, 1926-1943*, *Journal of Modern Italian Studies* 15 (3) 2010, σ.410-430 και Roberta Pergher, *Borderlines in the Borderlands: Defining difference through history, "race", and citizenship in Fascist Italy*, European University Institute, Florence, Max Weber Programme 2009/8, σ.1-21. Την πολιτική της Ιταλίας στο Νότιο Tyrol και την Venezia Giulia με τους αλλογενείς πληθυσμούς σχολιάζει ο Έλληνας επιτετραμμένος στη Ρώμη και κάνει παραλληλισμό με τα Δωδεκάνησα: «Σήμερα Ελληνικόν σχολείον εν τη ηπειρωτική Ιταλία λειτουργεί μόνο εν Τεργέστη. Είνε δε τούτο πεντατάξιον. Ως αναφέρει ο κ. γενικός Πρόξενος Τεργέστης ουδέν παράπονον διατύπωσαν μέχρι τούδε οι ημέτεροι δια τον τρόπον ως καθ'ον εφαρμόζεται ως προς το σχολείον τούτο ο ιταλικός νόμος. Τ'ανωτέρω δεν αφοράσι, ως εννοείται, τα της ξενόγλωσσου εκπαιδύσεως εν ταις επαρχίαις ένθα υπάρχουνσι εθνικαί μειονότητες, ως εν Tyrol, προς τα Γιουγκοσλαβικά σύνορα και εν Δωδεκανήσω» και «Ξένα σχολεία εν τη περιφερεία ταύτη δεν λειτουργούσι καθόσον συνεπεία πολιτικής της αφομοιώσεως άντα σλοβενικά σχολεία υπαίθρου χώρας εκλείσθησαν ως εκλείσθησαν και πάντα γερμανικά σχολεία αυστριακού Tyrolου.» Βλ. Σχετ: ΥΔΙΑ, Πρεσβεία Ρώμης, 1930, Φάκ.2,Υπ. 1, Εκπαιδευτικά 1930, 13/8/1929, Επιτετραμμένος πρεσβείας Ρώμης Δ. Καψάλης προς Υπεξ. και Τηλεγράφημα Προξένου Τεργέστης προς Πρεσβεία Ρώμης, 13/8/1929.

⁴⁴⁷ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ. 330.

επέλθει φυσιολογικά χωρίς αντιδράσεις⁴⁴⁸. Τελικά όπως διαβάζουμε στην έκδοση για τους Νήσους του Αιγαίου από το Ινστιτούτο Γεωγραφίας του Στρατού⁴⁴⁹ η Διοίκηση της Κτήσης έκανε την παρακάτω επιλογή σχετικά με τα τοπωνύμια:

ΟΙ ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΝΗΣΟΙ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ		
ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΟΝΟΜΑ (ΕΠΙΣΗΜΟ)	ΑΡΧΑΙΟ ΟΝΟΜΑ	ΚΥΡΙΕΣ ΕΞΑΡΤΗΜΕΝΕΣ ΝΗΣΙΔΕΣ
Rodi	Rhodus	Alinnia, Macri, Strongillo, Tenia
Calchi	Calchia	S.Teodoro, Tragusa
Calino	Calymna	Calavra, Calolino, Cappari, Nera, Saffo, S.Domenica, Telendo
Caso	Casos	Armatia, Camiloni, Stachida, Unia
Castelrosso	Megiste	Alimentaria, Caravola, Ro, Ipsili, Volo
Coo	Cos	Arco
Lero	Leros	Arcangelo, Farmaco, Levita, Pega, S.Domenica
Lisso	Lepsia	Arefusa, Calapodi, Calavropa, Collura, Franco
Nisiro	Nisyros	Candeliusa, Iali, Perigusa, Rachia
Patmo	Patmos	Anidra, Archi, Gaidaro, Gigliomodi, Grilussa, Petrocaravi
Piscopi	Tilos	Eschino, Gaidaro
Scarpanto	Carpathus	Saria
Simi	Syme	Nimo. Sesoli
Stampalia	Stampalea	Adelfi, Caravi, Conopia, Fochinisia, Ofidusa, Ovo, Ponticusa, Sirina, Trescogli

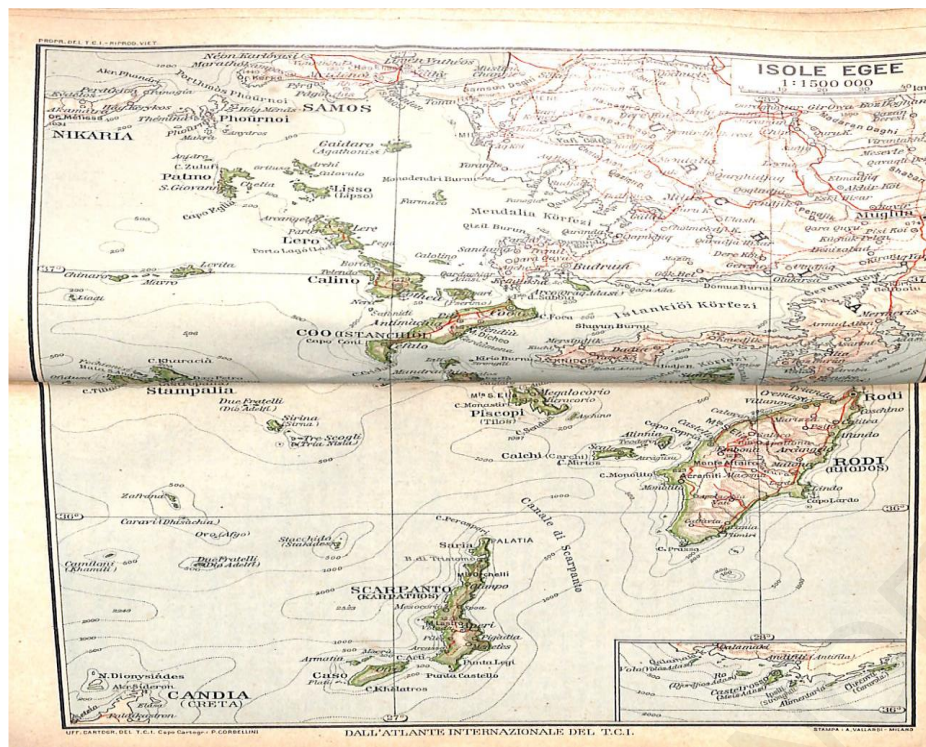
Ονομασία των Νήσων και των βασικών εξαρτωμένων νησίδων σύμφωνα με το Ινστιτούτο Γεωγραφίας του Στρατού

Πίνακας 5

Πηγή: Gianni, *Le Isole italiane dell' Egeo*, σ.4

⁴⁴⁸ Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ. 325.

⁴⁴⁹ Gianni, *Le Isole italiane dell' Egeo*, σ.4.

Χάρτης των Δωδεκανήσων του Touring Club Italiano

Πίνακας 6

Πηγή: Touring Club Italiano, *Rodi e le minori isole italiane dell' Egeo*, σ.15

Στον χάρτη πάντως του Touring Club Italiano, *Rodi e le minori isole italiane dell' Egeo* που εκδόθηκε το 1930 ως τουριστικός οδηγός και τον προλογίζει ο Lago, έχουν υιοθετηθεί οι εκλατινισμένοι όροι, αλλά λόγω της φύσης του οδηγού υπάρχουν σε παρένθεση σε ορισμένες περιπτώσεις η ελληνική ή η τουρκική ονομασία⁴⁵⁰. Για παράδειγμα παρατηρούνται τα: Rodi (Rodos), Scarpanto (Karpathos), Piscopi (Tilos), Coos (Istankioi), Gaidaro (Agathonisi), Castelrosso (MeisAder). Πάντως, με αφορμή την ίδια την αλληλογραφία της ιταλικής διπλωματικής υπηρεσίας στις οποίες διαπιστώθηκε ότι χρησιμοποιούνται οι παλαιές ελληνικές ονομασίες, αλλά και έναν χάρτη ναυτικού φυλλαδίου της ναυτιλιακής εταιρείας «Adriatica», με έδρα τη Βενετία, όπου αναγραφόταν Cos και όχι Coos, ενώ δεν υπήρχε καν το Καστελόριζο, ασχολήθηκε με το ζήτημα και ο De Vecchi το 1937. Στην πρώτη περίπτωση απέστειλε επιστολή στο Υπουργείο των Εξωτερικών με την οποία επεσήμανε ότι τα νησιά πρέπει να επισημαίνονται με τον εξής τρόπο: Patmos και όχι Patmos, Piscopi και όχι Tilos, Scarpanto και όχι Carpathos, Stampalia και όχι Astropalia ή Astipalea, Calchi και όχι Halchi, Caso και όχι Casos, Calino και όχι Calimnos, Castelrosso και όχι Castellorizzo, Coos και όχι Cos, Lero και όχι Leros, Liso και όχι Lipsos⁴⁵¹. Στην δεύτερη ζήτησε τα φυλλάδια με τέτοιο περιεχόμενο να τίθενται υπό έγκριση από τα αρμόδια

⁴⁵⁰ Touring Club Italiano, *Rodi e le minori isole italiane dell' Egeo*, σ.15

⁴⁵¹ Aloj, *Rodi: Un posto al sole*, σ.240.

Υπουργεία Εξωτερικών ή Λαϊκής Κουλτούρας ή ακόμα καλύτερα από την κυβέρνηση της Ρόδου⁴⁵².

1.5.5 ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Αποτελεί αντικειμενικά ένα αρκετά σύνθετο εγχείρημα να τεκμηριωθεί με απόλυτη ακρίβεια η δημογραφική εξέλιξη των Δωδεκανήσων την περίοδο της ιταλοκρατίας καθώς οι απογραφές διεξάγονταν από ένα ολοκληρωτικό καθεστώς με διάχυτο το χαρακτηριστικό της προπαγάνδας, οι απογραφόμενοι αρνούσαν να απογραφούν ενώ ακόμη πιο απαιτητική κρίνεται η επεξήγηση των δημογραφικών αυτών αλλαγών, καθώς οι μεταναστευτικές ροές στην περιοχή δεν άρχισαν ούτε σταμάτησαν με την ιταλική παρουσία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι οι Ιταλοί δεν επεδίωξαν την δημογραφική αλλοίωση υπέρ τους. Για παράδειγμα οι Δωδεκανήσιοι άρχισαν να μεταναστεύουν στο εξωτερικό και κυρίως προς στις ΗΠΑ πριν την έλευση των Ιταλών, με την επικράτηση του κινήματος των Νεοτούρκων το 1909, καθώς πλέον θα στερούνταν του προνομιακού καθεστώτος που απολάμβαναν σε επίπεδο φορολόγησης ενώ και η προοπτική υποχρεωτικής στράτευσης ήταν ιδιαίτερα επιβαρυντικός παράγοντας. Σύμφωνα με σύγχρονες πηγές υπολογίζεται ότι μετά την επικράτηση των Νεοτούρκων και την υποχρέωση σε στράτευση αποχώρησαν περίπου 10.000 Ρόδιοι από το νησί με προορισμό την Ελλάδα, την Αλεξάνδρεια και τις ΗΠΑ⁴⁵³. Αυτό που μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα είναι ότι στα Δωδεκάνησα υπήρχαν τέσσερις αναγνωρισμένες κοινότητες, η Ελληνορθόδοξη, η Μουσουλμανική, η Εβραϊκή και η Καθολική. Η Ελληνορθόδοξη κοινότητα κάλυπτε διαχρονικά σε ποσοστό περίπου από το 80% έως 90% του συνολικού πληθυσμού των νήσων. Οι Μουσουλμάνοι βρίσκονταν στην πόλη της Ρόδου και στην Κω. Στην πόλη της Ρόδου υπήρχε ακμάζουσα εβραϊκή κοινότητα έως το 1938 οπότε άρχισε να εφαρμόζεται η συστηματική δίωξη των Εβραίων στο Ιταλικό Βασίλειο και στην συνέχεια στις αποικίες. Πάντως, η δημογραφική πορεία των Δωδεκανήσων την περίοδο της ιταλικής κατοχής δείχνει ότι σε ορισμένα νησιά, όπως αναφέρθηκε παραπάνω⁴⁵⁴, παρατηρήθηκε σημαντική απομείωση πληθυσμού αύξηση πληθυσμού σε Ρόδο, Κω και Λέρο, όπου οι αρχές προώθησαν πολιτικές αστικού εκσυγχρονισμού⁴⁵⁵. Ο Kolodny⁴⁵⁶ επισημαίνει ότι σημειώθηκε σημαντική απομείωση του πληθυσμού στα νησιά όπου η

⁴⁵² Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ. 325.

⁴⁵³ Daniela Fabrizio, *Politica e missione: Rodi (1897-1928)*, Nuova rivista Storica: LXXXIX, 2, 2005, Società Editrice Dante Alighieri, σ.368.

⁴⁵⁴ Συγκεκριμένα στην σ.10.

⁴⁵⁵ Alexis Fragiadis, *La politica economica del fascismo nel Dodecaneso: il periodo del governatore Mario Lago* στο (Massimo Peri, επιμ.) «La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso», Esedra, Padova 2009, σ.54.

⁴⁵⁶ Emile Y. Kolodny, *La population des îles de la Grece. Essai de geographie en Mediteranee orientale*, Edisud, Aix-en-Provence, vol.3, 1974, σ.230.

σπογγαλιεία ήταν η κυρίαρχη μορφή βιοπορισμού των κατοίκων. Ενώ και αυτός επισημαίνει ότι στο σημαντικότερο αστικό κέντρο των Δωδεκανήσων, στην Ρόδο παρατηρείται αξιοσημείωτη ενίσχυση του πληθυσμού την περίοδο 1921-1936 τόσο στην πόλη (+57%) όσο και στην ενδοχώρα (+16%), αλλά και στην Κω σε μικρότερο όμως βαθμό. Για μείωση πληθυσμού στα νησιά την περίοδο Διοίκησης Lago στα Δωδεκάνησα κάνει λόγο ο διάδοχος του στο πόστο του Διοικητή De Vecchi σε έκθεσή του προς τον ΥΠΕΞ Ciano, ο οποίος εξετάζει το φαινόμενο από την οπτική της τρώσης του εθνικού γοήτρου της Μητρόπολης: «Η μείωση του πληθυσμού στα νησιά, ως ένα φαινόμενο εσωτερικής πολιτικής και ως ένα παράδειγμα διοίκησης της φασιστικής και αυτοκρατορικής Ιταλίας σε μια μικρή κτήση δεν είναι καθόλου κολακευτική σε όλη την ανατολική Μεσόγειο, δεν αποδίδει τιμή στην εικόνα και δίνει λαβή σε μια προπαγάνδα αρνητική για την οποία εγώ δεν είμαι ο πρώτος που την επισημαίνω στην Αυτού Εξοχότητα και στην Φασιστική Κυβέρνηση».⁴⁵⁷

Κατά τον Λουκάτο, το 1912 ο συνολικός πληθυσμός των Δωδεκανησίων (συνυπολογίζεται και η Ικαρία) σύμφωνα με υπόμνημα της Επιτροπής Δωδεκανησίων της Αιγύπτου προς τις Μ.Δυνάμεις ανερχόταν σε 158.040 άτομα, από τα οποία 146.421 Έλληνες, 8774 Τούρκοι και 2845 ξένοι. Ερώτημα βέβαια εγείρεται γιατί δεν υπάρχει αναφορά στον υπαρκτό πληθυσμό της εβραϊκής κοινότητας στην πόλη της Ρόδου. Η Jeanne Stephanopolis για την ίδια περίοδο αναφέρει συνολικό πληθυσμό στα Δωδεκάνησα (Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος, Κως, Νίσυρος, Αστυπάλαια, Τήλος, Σύμη, Χάλκη, Ρόδος, Καστελλόριζο, Κάρπαθος και Κάσος) 155.080 ατόμων, από τα οποία 145.778 Έλληνες, 6874 Τούρκους και 2445 Εβραίους⁴⁵⁸. Ενδεχομένως και οι δύο αυτές εκτιμήσεις να ενέχουν υπερβολή αλλά τα νούμερα της Stephanopolis πλησιάζουν περισσότερο με τον πιο μετριοπαθή υπολογισμό που παραθέτει ο Αγαπητίδης, ήτοι συνολικό πληθυσμό Δωδεκανήσων 147.750 το 1910 και 143.482 το 1912⁴⁵⁹. Την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου το μεταναστευτικό ρεύμα προς την Ελλάδα εντάθηκε εξαιτίας της σιτοδείας στα νησιά το 1917. Σύμφωνα με απογραφή από τις ιταλικές στρατιωτικές αρχές κατοχής ο πληθυσμός στα Δωδεκάνησα το 1917 ήταν 100.198⁴⁶⁰. Την περίοδο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και συγκεκριμένα από το φθινόπωρο του 1943 έως το τέλος του 1944 περίπου 20.000 Δωδεκανήσιοι και Σάμιοι κατέληξαν σε στρατόπεδα προσφύγων της Μέσης Ανατολής, στην Παλαιστίνη και την Αίγυπτο με

⁴⁵⁷ Κωνσταντοπούλου, Διβάνη, *Δωδεκάνησος*, σ.246.

⁴⁵⁸ Σπ. Λουκάτος, *Η ζωή και η δράση των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα και την Κύπρο* στο: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1913-1941», τόμος 'ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, 1978, σ.464-5 και J.Z Stephanopolis., *Les îles de l' Egee, leurs privileges*, Imprimerie Th. Apostolopoulos, Athenes 1912, σ. 147.

⁴⁵⁹ Σωτ. Αγαπητίδης, *Πληθυσμιακές εξελίξεις στα Δωδεκάνησα*, Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος ΙΑ', Αθήνα 1986, σ.12.

⁴⁶⁰ Capitano Tommaso R. Cerone, *Nel Dodecaneso*, Casa Editrice Nicols Jovene E.C., Napoli 1920, σ.267.

ενδιάμεσο σταθμό την Κύπρο ή διαμέσω τουρκικού εδάφους⁴⁶¹. Κατά τον Γαβαλά σε όλο τον γεωγραφικό χώρο των «νήσων Αιγαίου», στον οποίο συμπεριλαμβάνονται οι Νομοί Δωδεκανήσων, Κυκλάδων, Σάμου, Χίου και Λέσβου μείωση του πληθυσμού σε απόλυτους αριθμούς υπήρξε από τη δεκαετία του 1930 έως τις αρχές του 1970. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα Δωδεκάνησα έφτασαν τον πληθυσμό του 1912 μόλις το 1981 (144.728)⁴⁶².

Από την άλλη, η δημογραφική αλλοίωση των νήσων ήταν σαφώς στα σχέδια του φασιστικού καθεστώτος, όχι όμως με μία μαζική και ανεξέλεγκτη εισροή εποίκων από την Μητρόπολη, αλλά με μία οργανωμένη και ελεγχόμενη μετεγκατάσταση Ιταλών εποίκων με τα «σωστά» πολιτικά φρονήματα και την «κατάλληλη» διαγωγή. Είναι ενδεικτικό ότι ο Lago απευθύνει υπόμνημα τον Δεκέμβριο του 1926 προς το ιταλικό υπουργείο των Εσωτερικών επισημαίνοντας ότι θα πρέπει να διασφαλίζεται οπωσδήποτε η «πολιτική και ηθική ακεραιότητα» των ατόμων που τους δίνεται η άδεια να εργαστούν στην Κτήση, καθώς έχει παρατηρηθεί να καταφθάνουν εργάτες με αμφίβολα πολιτικά φρονήματα και με προβληματική συμπεριφορά. Αναφέρει μάλιστα περιστατικό που ήρθε σε πολύ δυσάρεστη θέση καθώς ευρισκόμενος σε επιθεώρηση έργων με τον Αντιπρόεδρο της Ιταλικής Βουλής Βαρόνο Acerbo, εντόπισαν εργάτες να τραγουδούν το «Camicia rossa». Το υπόμνημα συνοδεύει συνημμένο Πίνακα με ονόματα Ιταλών εργατών της Κτήσης με «όχι καλή διαγωγή εν γένει»⁴⁶³. Εξυπακούεται ότι ο Lago απέτρεπε με κάθε μέσο τα αιτήματα επαναπατρισμού Δωδεκανησίων ελληνικής καταγωγής είτε για προφανείς πολιτικούς λόγους είτε εξαιτίας της ήδη σοβούσας κρίσης στα Δωδεκάνησα και ειδικά της ανεργίας που μάστιζε τα νησιά. Όπως τονίζει σε υπόμνημά του το 1932 προς την ιταλική πρεσβεία της Αθήνας «σε συμφωνία πράγματι συγκεκριμένων οδηγιών από την Κεντρική Κυβέρνηση, διερευνάται πάντα να μειωθεί όσο είναι δυνατόν ο αριθμός των Δωδεκανησίων. Ο λόγος είναι προφανής»⁴⁶⁴. Έως το 1936 από τον Lago ιδρύθηκαν στην Ρόδο 4 αγροτικοί οικισμοί (κατά χρονολογική σειρά: S. Marco, Peveragno, Campochiaro, Savona/San Benedetto) για Ιταλούς εποίκους και άλλοι δύο στην Κω (κατά χρονολογική σειρά: Primavera/ La Fiorenza, Torre di Lambi). Έναν εύσχημο τρόπο για την απομάκρυνση δεκάδων Δωδεκανησίων από τα νησιά εφάρμοσε η Ιταλική Διοίκηση αφού, όπως αναφέρει η έκθεση του Προξενείου Ρόδου το 1935, «δια των πρακτόρων της Διοικήσεως οίτινες δια δημοσίου κήρυκος καλούσι τους

⁴⁶¹ Ιάκωβος Μιχαηλίδης, *Παιδιά του Οδυσσέα, Έλληνες πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)*, Μετάγχιμο 2017, σ.112

⁴⁶² Βασίλειος Γαβαλάς, *Ο πληθυσμός των νησιών του Αρχιπελάγους, 1920-2020: ένας αιώνας δημογραφικής και κοινωνικής εξέλιξης των αιγαϊακών κοινωνιών*, εκδόσεις Δίτιγμα, 2019, σ.12-13

⁴⁶³ ASDMAE, A.P.1919-1930, b.:989, 4/12/1926, Isole Egee, Polizia, M. Lago al Ministero degli Interni e p.c. MAE, Oggetto: Sovversivi

⁴⁶⁴ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, Il Governo di Mario Lago*, σ.125

κατοίκους βουλομένους να προσέλθωσι δια τον άνω σκοπόν επί μισθώ 300 μεχρι 500 λιρεττών μηνιαίως, πλήρη σιτισμόν και δωρεαν μεταφοραν εις Ερυθραίαν». Σύμφωνα όμως με το ελληνικό Προξενείο πραγματικός σκοπός των ιταλικών αρχών ήταν οι εργάτες αυτοί να αξιοποιηθούν για μεταγωγικές υπηρεσίες του ιταλικού στρατού σε ενδεχόμενες επιχειρήσεις στην Αβησσυνία, συνεπώς η επιστροφή τους καθίστατο εξαιρετικά αμφίβολη. Αναφέρεται ότι 100 άτομα (70 Ρόδιοι, Έλληνες και Τούρκοι, και 30 Συμιοι), κυρίως φτωχοί χωρικοί, είχαν ήδη δηλώσει συμμετοχή, παρά την προτροπή του Προξενείου προς την αντίθετη κατεύθυνση⁴⁶⁵. Στη Λέρο θα ιδρυθεί μια νέα μικρή πόλη το Portolago, αφού ο κόλπος στη θέση Λέπιδα θα μετατραπεί σε Αεροναυτική Βάση με συνέπεια να υπάρξει εγκατάσταση αρκετών εκατοντάδων εργατών, στρατιωτικών αλλά και πολιτικού προσωπικού. Επιπλέον, σύμφωνα τουλάχιστον με τους ισχυρισμούς του Lago η Κτήση δεν μπορούσε να οργανώσει απογραφή πληθυσμού στα πρότυπα του Βασιλείου καθώς δεν υπήρχε ούτε το απαραίτητο προσωπικό, ούτε η τεχνογνωσία, ούτε οι υποδομές, ενώ θα ήταν και εξαιρετικά κοστοβόρα και ασύμφορη διαδικασία για τον προϋπολογισμό της⁴⁶⁶. Στα Δωδεκάνησα την περίοδο 1920-1940 διενεργήθηκε απογραφή πληθυσμού το 1922, το 1931 και το 1936. Για την απογραφή όμως του 1922 υπάρχουν αρκετοί παράγοντες που αμφισβητούν την εγκυρότητα της μέτρησης. Αναφορές από το Προξενείο Ρόδου κάνουν λόγο για πλήρη απροθυμία και άρνηση συμμετοχής των Ελλήνων στην Κάρπαθο, στην Κάλυμνο και αλλού να απογραφούν καθώς υποπεύονταν τα ιταλικά κίνητρα σε αυτή την διαδικασία⁴⁶⁷. Πάντως για την απογραφή του 1922 αναφέρονται 103.845 κάτοικοι στον Παπαϊωάννου⁴⁶⁸ και 102.669 κάτοικοι στο λήμμα «Egee» στην Ιταλική Εγκυκλοπαίδεια⁴⁶⁹. Στην ίδια πηγή (*Enciclopedia Italiana*) γίνεται αναφορά για μέτρηση το 1927 στα νησιά παραθέτοντας έναν συνολικό αριθμό 118.100 κατοίκων και το ελληνικό στοιχείο να αποτελεί το 78%, χωρίς όμως κάποια τεκμηρίωση. Θα πρέπει, όμως, να ληφθούν υπόψη επιπλέον παράγοντες που αναδεικνύουν μειωμένη αξιοπιστία των ποιοτικών χαρακτηριστικών της απογραφής του 1922: Πραγματοποιήθηκε μόνο αριθμητική απογραφή των κατοίκων και όχι στατιστική επεξεργασία των μεγεθών, η απεργία των χειριστών θαλάσσιων μέσων τις ημέρες της απογραφής εμπόδισε την ταυτόχρονη διενέργειά της σε όλα τα νησιά, ενώ το γεγονός ότι υπήρχε ακόμα αβεβαιότητα για την πολιτική διεύθυνση των νήσων προξενούσε δυσκολίες για τον ορισμό των ξένων, της εθνικότητάς τους, ποιοι θα

⁴⁶⁵ ΥΠΕΞ, ΥΔΙΑ,1935Α/10/8, Διάφορα Ζητήματα Δωδεκανήσου, 28/6/1935, Κοινοποίηση εγγράφου του Προξενείου Ρόδου στην πρεσβεία Ρώμης προς ΥΠΕΞ

⁴⁶⁶ Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.127

⁴⁶⁷ ΥΠΕΞ, ΥΔΙΑ 1923, Κεντρική Υπηρεσία, φ.88.9, Δωδεκάνησα, Ρόδος, Εκπαίδευση

⁴⁶⁸ Παπαϊωάννου, *Annuario Amministrativo*, σ. 281

⁴⁶⁹ *Enciclopedia Italiana di Science, Lettere ed Arti*, (επιμ. Giovanni Gentile, Calogero Tumminelli) Treves-Treccani-Tumminelli, Edizioni Istituto G. Treccani, Milano 1932, σ.527

έπρεπε να απογραφούν κλπ. Επίσης, το 1922 υπήρξε προσωρινά αξιολογη ενίσχυση του ελληνικού στοιχείου στα Δωδεκάνησα καθώς αποτέλεσαν χώρο άφιξης και εγκατάστασης Μικρασιατών προσφύγων. Μόνιμη άδεια εγκατάστασης δόθηκε κατόπιν εξέτασης ανά περίπτωση με κριτήριο τα πολιτικά φρονήματα, αν υπήρχαν δεσμοί με τα νησιά κ.α.⁴⁷⁰. Στην Papani Dean αναφέρονται 88.156 Ορθόδοξοι το 1922, 114.242 το 1931 και 113.789 το 1936⁴⁷¹.

Στις δύο πάντως οργανωμένες απογραφές πληθυσμού του καθεστώτος στα Δωδεκάνησα, το 1931 και το 1936, παρατηρείται μία αύξηση του γενικού πληθυσμού των κατοίκων. Το 1931 καταμετρήθηκαν συνολικά 130.842 κάτοικοι, από τους οποίους 12.729 ξένοι πολίτες και 118.113 Δωδεκανήσιοι. Από τους τελευταίους το 88% ήταν Ελληνορθόδοξοι (103.998), 7% Μουσουλμάνοι (8237), 3,7 % Εβραίοι (4237) και 1,3% Καθολικοί (1506)⁴⁷². Το 1936 η απογραφή κατέγραψε 140.848 κατοίκους συνολικά, όμως και με διαφορετικά πλέον ποιοτικά χαρακτηριστικά. 16.771 Ιταλούς (Nazionale), 4090 Ξένους και Αφομοιωμένους (Straniera e Assimilata) και 120.047 Δωδεκανήσιους (Έλληνες, Εβραίους και Μουσουλμάνους)⁴⁷³. Κατά την Papani Dean ο αυξημένος αριθμός των Ιταλών το 1936 σε σχέση με το 1931 οφείλεται κυρίως στην ύπαρξη περίπου 9000 αξιωματικών και στρατιωτών στα Δωδεκάνησα εξαιτίας της Αιθιοπικής κρίσης⁴⁷⁴. Για το 1941 οι ιταλικές στατιστικές δεν παρουσιάζουν διαφορά στην εκτίμηση του πληθυσμού σε σχέση με αυτή του 1931, όμως σύμφωνα με εκτιμήσεις του ελληνικού κράτους ο εκτιμώμενος πληθυσμός το 1941 ήταν 120.325 Έλληνες, 3009 Ιταλοί και 2261 Τούρκοι⁴⁷⁵. Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και μια ποσοτική διαφορά στον αριθμό των Ιταλών στα αστικά κέντρα της Ρόδου και της Κω ανάμεσα στο 1931 και 1936: Το 1931 σε σύνολο 25.683 κατοίκων της πόλης της Ρόδου οι Ιταλοί ήταν 3659, ήτοι το 14,2% του πληθυσμού, ενώ το 1936 σε σύνολο 27.797 κατοίκων οι Ιταλοί ήταν 6977, ήτοι το 25,1%, δηλαδή έχουμε σχεδόν διπλασιασμό του ιταλικού στοιχείου. Αντίθετα, στην πόλη της Κω το 1931 σε σύνολο 12.111 κατοίκων οι Ιταλοί ήταν 713, δηλαδή το 5,9% και το 1936 σε σύνολο 9858 κατοίκων είχαν πέσει στους 484, δηλαδή στο 4,9%⁴⁷⁶. Ενδεχομένως να έπαιξε κάποιο ρόλο σε αυτήν την απομείωση ο καταστροφικός σεισμός που έπληξε την πόλη της Κω το 1933.

⁴⁷⁰ Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ. 123-7.

⁴⁷¹ Papani Dean, *La dominazione italiana*, σ.23-4.

⁴⁷² Istituto Centrale Di Statistica del Regno D' Italia, *Le popolazioni delle Colonie e dei Possedimenti italiani secondo il censimento del 1931-IX*, Tipografia I. Failli, Roma 1934 και *La Stampa*, «La popolazione delle Colonie e dei nostri possedimenti d' oltremare», 24/8/1933.

⁴⁷³ Istituto Centrale Di Statistica del Regno D' Italia, *VII Censimento Generale Della Popolazione, 21/4/1936-XIV*, Volume V, Libia-Isole Italiane Dell' Egeo, Tientsin, Tipografia Failli, Roma 1939.

⁴⁷⁴ Papani Dean, *La dominazione italiana*, σ.24.

⁴⁷⁵ Svolopoulos, *The Dodecanese question*, σ.15.

⁴⁷⁶ Kolodny, *La population des iles de la Grece*, σ.233.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΕΡΟΣ 2^ο

ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ ΤΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΔΙΕΙΣΔΥΣΗ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ 2.1

Στο εν λόγω κεφάλαιο αναλύονται συνοπτικά οι πρώτες κινήσεις και τα πρώτα μέτρα των ιταλικών αρχών της αποκαλούμενης «προσωρινής κατοχής» (1912-1923) στον χώρο της εκπαίδευσης, όπου αναδεικνύεται η ανάγκη αρχικά της εξουδετέρωσης της κυριαρχούσας γαλλικής κουλτούρας και γλώσσας στις ανώτερες τάξεις των Δωδεκανήσων· παράλληλα, διατυπώνονται και οι πρώτες έγκυρες εκτιμήσεις του στρατηγού Ameglio σχετικά με την υψηλή δυσκολία διαχείρισης και επιβολής οποιασδήποτε δύναμης κατοχής προς τους Έλληνες. Επίσης, αναλύονται οργανισμοί και θεσμοί των ιταλικών αρχών που θα δραστηριοποιηθούν για πρώτη φορά από τους Ιταλούς προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της μορφωτικής και γλωσσικής παρουσίας τους στα Δωδεκάνησα όπως η οργάνωση ANSMI, το κομιτάτο Dante Alighieri, η ίδρυση της εφημερίδας *Messagero di Rodi*. Κρίνεται σκόπιμη η ανάλυσή τους αφού διαδραματίζουν διαχρονικά έναν καίριο ρόλο στην απόπειρα πολιτισμικής κυριαρχίας των Ιταλών στα Δωδεκάνησα καθώς θα τα αξιοποιήσει εις το έπακρο και το φασιστικό καθεστώς και ο Lago προσωπικά.

2.1.1 ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΑΡΧΩΝ

Οι πρωτοβουλίες σχετικά με την εκπαίδευση στα πρώτα δειλά βήματα των ιταλικών αρχών στα Δωδεκάνησα εκδηλώνονται από τον πρώτο στρατιωτικό Διοικητή Giovanni Ameglio. Ο Ameglio, όπως είδαμε και στην περιγραφή των γεγονότων στο προηγούμενο κεφάλαιο, φρόντισε να καταστήσει σαφές στους Δωδεκανήσιους ότι ήταν φρούδα ελπίδα οποιαδήποτε σκέψη για άμεση διακήρυξη αυτονομίας των νήσων, με σκοπό μια επί θύραις ενσωμάτωση στον εθνικό κορμό. Μερίμνησε, επίσης, ώστε να ξεκαθαρίσει ως εντελώς εσφαλμένη την προς στιγμήν διαμορφωμένη εντύπωση στους κατοίκους της Καλύμνου αλλά και άλλων νήσων, ότι είχε παραχωρηθεί οποιαδήποτε αυτονομία σχετικά με την αύξηση, μείωση ή διαμόρφωση φορολογικών τελών ή τελωνειακών δασμών⁴⁷⁷. Ήταν απόλυτος ότι δεν είχαν κανένα δικαίωμα να προβούν σε οποιαδήποτε μετατροπή της μεταβατικής αυτής περιόδου «υπέρ ενός πανελληνισμού που θα μπορούσε να εκμεταλλευθεί για το δικό του όφελος τις

⁴⁷⁷DDI, 4^η σειρά:1908-1914, Volume VII-VIII, Rodi, Rapporto, 12/6/1912, Il Comandante del Corpo d' Occupazione Ameglio al Presidente del Consiglio e Ministro Dell' Interno Giolitti e per conoscenza Ministro della Guerra e al Capo di Stato Maggiore dell' Esercito, Εμπιστευτικό, σ.968.

δικές μας νίκες»⁴⁷⁸. Οι ιταλικές αρχές ήταν φανερό ότι είχαν κληρονομήσει ένα διοικητικό, οικονομικό, φορολογικό, εκπαιδευτικό, θρησκευτικό status quo από τις Οθωμανικές αρχές το οποίο προφανώς δεν τους ήταν αρεστό, αλλά, αρχικά τουλάχιστον μέχρι να ξεκαθαριστεί η τελική διευθέτηση των Νήσων, έπρεπε να συμπορευθούν με αυτό⁴⁷⁹. Ο στρατηγός Ameglio

⁴⁷⁸DDI, 4^η σειρά:1908-1914, Volume VII-VIII, Rodi, Rapporto, 12/6/1912,όπ

⁴⁷⁹ Οι κάτοικοι της Σύμης ήδη από την 12 Ιουνίου 1912 είχαν αποστείλει μνημόνιο στον Ameglio σχετικά με τα προνόμια των Νήσων, για τα οποία ο Στρατηγός φρόντισε να ζητήσει περαιτέρω οδηγίες σχετικά με τον τρόπο που έπρεπε να πορευθεί. Μάλιστα ο Ameglio τονίζει ότι το νησί της Σύμης ήταν από τα σημαντικότερα νησιά με τα εν λόγω προνόμια. Βλ. Σχετ: DDI, 4^η σειρά:1908-1914, Volume VII-VIII, Rodi, Rapporto, 17/6/1912, Il Comandante del Corpo d' Occupazione Ameglio al Presidente del Consiglio e Ministro Dell' Interno Giolitti, σ. 999. Τα προνομιά νησιά των Δωδεκανήσων ήταν η Πάτμος, η Λέρος, η Κάλυμνος, η Αστυπάλαια, η Νίσυρος, η Τήλος, η Σύμη, η Χάλκη, η Κάρπαθος, η Κάσος και το Καστελόριζο. Η γεωγραφική απομόνωσή αλλά και το άνυδρο του ανάγλυφου τους οδήγησε τους Βυζαντινούς να παραχωρήσουν στα νησιά προνόμια αυτοδιοίκησης και φορολογικής ατέλειας. Τα προνόμια αυτά έγιναν σεβαστά από τους Ιππότες, ενώ το 1522 όταν ο Σουλεϊμάν Πορθητής τα κατέλαβε, εξέδωσε φερμάνι με το οποίο αναγνώριζε πλήρη διοικητική, οικονομική και δικαστική αυτονομία, έναντι υποχρέωσης της πληρωμής κατ' αποκοπή ορισμένου φόρου (μακτού). Τα έσοδα από τους φόρους αυτούς μάλιστα ο Σουλεϊμάν τα παραχώρησε στα διάφορα επιτόπια τζαμιά, ιμαρέτ και μεντρεσέδες. Γι' αυτό το λόγο στην ανανέωση των προνομίων από τους επόμενους Σουλτάνους, τα νησιά αναφέρονται ως βακούφια. Το γεγονός ότι τα προνόμια αυτά αναγνωρίστηκαν ως προνομιά από τον Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή, αλλά και ότι τα έσοδα προορίζονταν για ιερά ιδρύματα, συνέβαλε στην διατήρησή του καθεστώτος αυτού και από τους διαδόχους του Σουλεϊμάν. Με λίγα λόγια για αιώνες δεν υπήρχε άσκηση κυριαρχίας στα νησιά από την εκάστοτε αρχή, αλλά επικυριαρχία. Μέσα από αυτό σύστημα διοικητικής αυτονομίας αναδείχθηκαν ορισμένοι βασικοί αντιπροσωπευτικοί θεσμοί όπως οι *δημογεροντίες ή δημαρχίες*. Οι δημογεροντίες εκλέγονταν ετησίως και συνήθως απαρτιζόνταν από τα πιο επιφανή και εύπορα μέλη της κοινότητας. Συνήθως υπήρχε ένας *δημογέροντας/δήμαρχος*, ένας *ταμίας* και ένα *συμβούλιο* από 12 μέλη. Οι δημογεροντίες κατάρτιζαν δικό τους οικονομικό προϋπολογισμό με κύριες δαπάνες την ανέγερση εκκλησιών, σχολείων και φαρμακείων και την πληρωμή των κληρικών και των δασκάλων. Επίσης, υπήρχε η περιοδική *σύγκληση των μελών των κοινοτήτων*, ώστε να συμφωνηθούν οι προϋπολογισμοί ή να συζητηθεί κάποιο άλλο θέμα ιδιαίτερης σημασίας. Κατά κανόνα, τα μέλη των δημογεροντιών, όπως είπαμε, ήταν άτομα με αναβαθμισμένη επιρροή στην κοινότητα και με υψηλή μόρφωση και μάλιστα στα πνευματικά κέντρα του ελληνισμού, όπως η Αθήνα, η Κων/λη, η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια κ.α, όπου γίνονταν φορείς της Εθνικής ιδεολογίας. Κατά συνέπεια μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας ως βασικού δόγματος της εξωτερικής πολιτικής, οι κοινότητες και οι δημογεροντίες στο Αιγαίο άρχισαν να αυτοπαρουσιάζονται ως προσωρινοί κυβερνήτες, εν αναμονή της ενσωμάτωσης στον εθνικό κορμό. Βλ. Σχετ: Stephanouli, *Les îles de l' Egee, leurs privileges*, σ.33-47· Κώστα Σακελαρίδη, *Ιστορία των προνομίων των Νοτίων Σποράδων*, Ανάτυπο εκ του III τόμου των «Νισυριακών», Κλαπάκης, Αθήνα 1969, σ.3-30· Σκεύος Ζερβός, *La question du Dodécanèse et ses documents diplomatiques*, εκδόσεις Σακελαρίου, Αθήνα 1926. Όσον αφορά τη διοίκηση των σχολείων, μετά το κύμα μεταρρυθμίσεων τον 19^ο αιώνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως απότοκο του Τανζιμάτ, ο έλεγχος των σχολείων του ορθόδοξου μιλλέτ περνά στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριάρχη και μέσω αυτού στους κατά τόπους Μητροπολίτες. Έτσι στα Δωδεκάνησα, οι σχολικές εφορείες ήταν συνήθως τριμελείς, τετραμελείς ή πενταμελείς ώστε να είναι εύκολη η επίτευξη απαρτίας. Τα μέλη ήταν άμισθα, εκλέγονταν από τη συνέλευση της κοινότητας ή από τη Δημογεροντία του κάθε τόπου ενώ δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο ο ορισμός τους από τον τοπικό ιεράρχη. Πρόεδρος των σχολικών εφορειών ήταν αυτοδικαίως ο οικείος Μητροπολίτης ή ο εξουσιοδοτημένος αντιπρόσωπός του. Ο Μητροπολίτης ουσιαστικά ήλεγχε τόσο το σχηματισμό των εφορειών μέσω της εκλογής στη Δημογεροντία ατόμων της προσωπικής του επιρροής. Οι σχολικοί έφοροι φρόντιζαν για την ανεύρεση πόρων του σχολείου ενώ εκτελούσαν και έργο Επιθεωρητή ελέγχοντας τους διδάσκοντες του σχολείου, φρόντιζαν για τη μισθοδοσία τους, συνεννοούνταν για την πιθανή ανάγκη πρόσληψης βοηθητικού προσωπικού (υποδιδασκάλου). Επίσης στην αρμοδιότητα των εφορειών ήταν ο έλεγχος διαγωγής και της ακαδημαϊκής προόδου των μαθητών, η επιστασία του σχολικού χώρου, των εποπτικών μέσων, η τήρηση των ποινών, η ενημέρωση των γονέων, ενώ ήταν επιφορτισμένοι να παραγγέλλουν τα βιβλία από κατάλογο εγκεκριμένο από το ιερατείο. Συνεπώς, ο ρόλος των σχολικών εφόρων ήταν καίριας και καθοριστικής σημασίας για την ύπαρξη και λειτουργία των σχολείων και η παραίτηση κάποιου μέλους της προκαλούσε σοβαρές δυσλειτουργίες οπότε επιδεικνυόταν μέριμνα ώστε να καλύπτονται χωρίς χρονοτριβή τα όποια κενά. Ο έλεγχος της οικονομικής διαχείρισης της εφορείας γινόταν από εξελεγκτική επιτροπή υπό την προεδρία του Μητροπολίτη. Βλ.Σχετ: Σία Αναγνωστοπούλου, *Μικρά Ασία, 19ος αι. – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1997,σ.290-5· Κωνσταντίνος Πατούρης, *Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τουρκική κατοχή*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα

μετά από λίγους μήνες με την απόκτηση διοικητικής εμπειρίας, ήταν σε θέση να κάνει μια ψύχραιμη και ρεαλιστική αποτίμηση της κατάστασης στα Δωδεκάνησα για τη χώρα του. Σε έκθεσή του προς τον πρωθυπουργό Giolitti ξεχωρίζει τον καθοριστικό ρόλο που διαδραματίζει ο κλήρος στον πλειοψηφούντα ελληνικό πληθυσμό⁴⁸⁰. Επισημαίνει ότι ο κλήρος έχει ιδιαίτερη αποδοχή και αναγνώριση από τον ντόπιο ελληνικό πληθυσμό⁴⁸¹, καθώς την περίοδο της οθωμανικής κατοχής είχε το ρόλο του θεματοφύλακα του πατριωτισμού και των πατροπαράδοτων παραδόσεων, το οποίο είναι στοιχείο συνεκτικό του ελληνισμού είτε βρίσκεται στην Ελλάδα, στα νησιά ή στη Μικρά Ασία⁴⁸². Σχετικά με το τι «μέλλει γενέσθαι», ο στρατηγός κάνει διαπιστώσεις οι οποίες όπως έδειξε η εξέλιξη των πραγμάτων δικαιώθηκαν, αφού ως γραμμή πολιτικής θα στηριχθούν σε αυτή τόσο οι διάδοχοί του, στρατιωτικοί διοικητές, όσο και οι πολιτικοί, συμπεριλαμβανομένου του Lago⁴⁸³. Ο Ameglio εξηγεί στον Ιταλό πρωθυπουργό ότι ο κλήρος και η αστική τάξη επιδιώκουν μια μορφή διοικητικής αυτονομίας υπό την προστασία μιας Μεγάλης Δύναμης, η οποία θα μπορούσε να ήταν η Ιταλία, αλλά χωρίς καμία άμεση επέμβαση στη διοίκηση των νήσων⁴⁸⁴. Αυτό σήμαινε ότι η προστάτιδα δύναμη θα έπρεπε να λάβει πρωτοβουλίες αρνητικές για την ίδια, με σκοπό την αντιμετώπιση εσωτερικών κινδύνων και επισημαίνει ότι ο κλήρος φοβάται ότι μία άμεση επέμβαση στη διοίκηση θα μπορούσε να μεταφραστεί σε μια πολιτική αποικισμού από Ιταλούς, οι οποίοι θα υποκαταστήσουν τον πυρήνα της κρίσιμης μάζας του πληθυσμού⁴⁸⁵.

Μέσα λοιπόν σε αυτό πλαίσιο, η εκπαιδευτική πραγματικότητα στα νησιά, την οποία βρήκε ο Ameglio, ήταν προφανώς απογοητευτική για τα ιταλικά συμφέροντα⁴⁸⁶. Σχετικά με την διάδοση της ιταλικής γλώσσας ο Ameglio ενημερώνει τον πρόεδρο της Κυβέρνησης Giolitti ότι από το σχολικό έτος 1913-1914 στο γαλλικό σχολείο αρρένων των Φραγκισκανών

Προσχολικής Αγωγής, Ρόδος 2010, σ.146-200· Ιπποκράτης Φραγκόπουλος, *Ο θεσμός της Εφορείας Σχολών στην Κάλυμνο, Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμ. Ζ', Αθήνα 1988.

⁴⁸⁰ DDI, 4^η σειρά:1908-1914, Volume VII-VIII, Rodi, 18/9/1912, Il Comandante del Corpo D' Ameglio al Presidente del Consiglio e Ministro dell' Interno Giolitti, Απολύτως Εμπιστευτικό Προσωπικό.

⁴⁸¹ Σχετικά με τα ποιοτικά χαρακτηριστικά του ντόπιου ελληνικού πληθυσμού και την στενή σχέση του με τον κλήρο ο Ameglio την αξιολογεί ως εξής: « Ο ελληνικός πληθυσμός των νήσων αποτελείται από μια μάζα άμορφη και πρωτόγονη που εμπιστεύεται απόλυτα τον κλήρο και από μια τάξη μορφωμένη και συνειδητοποιημένη με δικές της πεποιθήσεις στηριγμένη στην εμπειρία, στην γνώση των συνηθειών και στην διοικητική ικανότητα των ίδιων των Ελλήνων [...] Κάθε Έλληνας είναι από τη φύση του πολιτικός: στους τοπικούς κύκλους ζει η πολιτική, οι συζητήσεις [...]».

⁴⁸² DDI, 4^η σειρά:1908-1914, Volume VII-VIII, Rodi, 18/9/1912, Ameglio προς Giolitti, όπ

⁴⁸³ Την πολιτική παρακαταθήκη του Ameglio στους διαδόχους του επισημαίνει και ο Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ.98-99.

⁴⁸⁴ DDI, 4^η σειρά:1908-1914, Volume VII-VIII, Rodi, 18/9/1912, Ameglio προς Giolitti, όπ

⁴⁸⁵ DDI, 4^η σειρά:1908-1914, Volume VII-VIII, Rodi, 18/9/1912, Ameglio προς Giolitti, όπ

⁴⁸⁶ Η τελευταία απόπειρα εκπαιδευτικής διείσδυσης των Ιταλών στη Ρόδο χρονικά τοποθετείτο την τριετία 1888-1891 σε μια ανεμική και πρόσκαιρη παρουσία 3 ετών ενός Δημοτικού και νηπιαγωγείου υπό τη διεύθυνση του ζεύγους Della Cananea. Η πρώτη αυτή προσπάθεια δεν απέδωσε λόγω ανεπαρκών πόρων από το υπουργείο των Εξωτερικών, αλλά και της πολιτικής επιλογής να μην υπάρξει συγκρουσιακή πορεία με τη γαλλική μορφωτική παρουσία στην Ανατολή.

μοναχών Frères⁴⁸⁷, που λειτουργεί υπό την διεύθυνση του Βέλγου μοναχού πατέρα Beaufays, θα εισαχθεί η διδασκαλία της ιταλικής από έναν Frère με καταγωγή από την Ιταλία⁴⁸⁸. Στο καθολικό σχολείο θηλέων των Suore di Gemona⁴⁸⁹ θα συνεχιστεί η διδασκαλία βασικού επιπέδου των ιταλικών από μια Ιταλίδα μοναχή. Η εβραϊκή κοινότητα εκδήλωσε την επιθυμία να εντάξει τα ιταλικά στα ακμάζοντα σχολεία της καθώς χρηματοδοτούνται από την «Alliance Israelite»⁴⁹⁰, αλλά λόγω έλλειψης επιπλέον πόρων έχει ζητηθεί χρηματική κάλυψη από την ιταλική κυβέρνηση. Η τουρκική κοινότητα βρίσκεται σε πολύ δύσκολη οικονομική κατάσταση λόγω της παντελούς έλλειψης χρηματοδότησης από την τουρκική κυβέρνηση, συνεπώς η διδασκαλία ιταλικών θα πρέπει να αναζητηθεί στους μεταφραστές της ιταλικής διοίκησης σε ad hoc βάση⁴⁹¹. Όσον αφορά την ελληνική κοινότητα, ο στρατηγός αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «είναι εύκολο να υποθέσει κάποιος ότι απέχει από κάθε πρωτοβουλία για την εισαγωγή της γλώσσας μας στα σχολεία της». Ο Ameglio αναφέρει ότι το σχολείο των Frères συγκεντρώνει μαθητές από όλες τις κοινότητες και τις θρησκείες, συμπεριλαμβανομένης και της τουρκικής, των επιφανέστερων οικογενειών και τονίζει με έμφαση ότι δεν μπορεί να παραγνωρισθεί το γεγονός ότι «δεν περιποιεί τιμή ότι η πρώτη επίσημη διδασκαλία της γλώσσας μας έρχεται από ένα σχολείο ξένο και πάνω από όλα γαλλικό»⁴⁹². Ο Ameglio ξεκαθαρίζει ότι δεν έχει κανένα παράπονο από τον πατέρα

⁴⁸⁷ Επρόκειτο για το σχολείο College Saint Jean Baptiste που είχε ιδρυθεί το 1889 υπό τη διεύθυνση των Frères des ecoles chretiennes. Βλ. Σχετ: Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, I lineamenti giuridici*, σ.202. Στο Κλαδάκη – Μενεμενλή, Φρέρης, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου* αναφέρεται ότι έφθασαν στη Ρόδο στις 6/12/1889 οι καθολικοί μοναχοί. Όμως θα πρέπει να είχαν καταφθάσει αρκετές ημέρες νωρίτερα καθώς στο Opera le scuole d' oriente bulletino periodico, Gennaio e Febbraio 1890, N.1, Presso il Consiglio Diocesano Dell' Opera, Milano, *I Fratelli delle Scuole cristiane a Rodi*, σ.9 αναφέρεται ότι ήδη στις 2/12/1889 έχει γίνει η ίδρυση του σχολείου στη Ρόδο. Επιπλέον, σύμφωνα με τη μαρτυρία του αδελφού Hugonis, επαρχιακό προϊστάμενο της Αδελφότητας στη Μέση Ανατολή, σε επιστολή της 15/12/1889 αναφέρεται ότι 12 ημέρες μετά έχουν γράψει ήδη 40 μαθητές και μέχρι την Πρωτοχρονιά υπάρχει η δυνατότητα να εγγράψουν 60 ή 70 και σταδιακά ακόμα περισσότερους.

⁴⁸⁸ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 30/8/1913, Έκθεση του Ameglio προς τον Πρόεδρο του Υπουργικού συμβουλίου και εις γνώση των Υπουργών Πολέμου, Εξωτερικών, Αποικιών και του Αρχηγού του Γενικού Επιτελείου· Μέρος της επιστολής υπάρχει και στο Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, 1912-1922*, σ.207-9.

⁴⁸⁹ Στο συγκεκριμένο Τάγμα αν και οι μοναχές ήταν Ιταλίδες, το σχολείο ήταν υπό την προστασία και τη χρηματοδότηση της Γαλλίας.

⁴⁹⁰ Η Παγκόσμια Ισραηλιτική Συμμαχία (Alliance Israelite Universelle) είναι μια διεθνής εβραϊκή οργάνωση με έδρα το Παρίσι. Ιδρύθηκε το 1860 με σκοπό την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των Εβραίων ανά την υφήλιο. Είναι γνωστή για την ίδρυση γαλλόφωνων σχολείων για εβραιόπουλα σε όλη τη Μεσόγειο τον 19^ο και 20^ο αιώνα.

⁴⁹¹ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, όπ

⁴⁹² ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, όπ· Η Fabrizio, *Politica e missione a Rodi*, σ.385-6 παρουσιάζει μία εμφανή διάσταση στην αποτίμηση της συμπεριφοράς του πατέρα Beaufays ανάμεσα στο ιταλικό ΥΠΕΞ και τις τοπικές ιταλικές αρχές στα Δωδεκάνησα καθώς η Consulta εξέφραζε διαρκώς την έντονη ενόχλησή της προς το Βατικανό για την εύνοια του πατέρα Beaufays προς τα γαλλικά συμφέροντα· Αξιόλογη, πάντως, φαίνεται ότι ήταν η διείσδυση της γαλλικής εκπαίδευσης και στις ελληνικές οικογένειες της αστικής τάξης της Ρόδου όπως μαρτυρά η σύσταση του Πατριάρχη Ιωακείμ προς γονείς μαθητών στη σχολή των Frères για επαγρύπνηση καθώς λόγω της ηλικίας των παιδιών ελλόχευε κίνδυνος προσηλυτισμού. Βλ. Σχετ: Πατούρης, *Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τουρκική κατοχή*, σ.143.

Beaufays⁴⁹³, αλλά προφανώς η διδασκαλία της ιταλικής από τους Frères δεν μπορεί να αποτελέσει, σε μακροπρόθεσμο επίπεδο, τη βάση για τη διάδοση της ιταλικής κουλτούρας, τη διάδοση της ιταλικής στην καθημερινή ομιλία, στη σχολική ζωή της ιταλικής ιστορίας, δεν δίνει το έναυσμα για να αναπτύξουν οι μαθητές αισθήματα αγάπης για την Ιταλία. Ολοκληρώνει ο Ameglio τη σκέψη του λέγοντας ότι ήδη έχει δημιουργηθεί μια «discreta colonia», μία δηλαδή υπολογίσιμη σε μέγεθος αποικία, από τις οικογένειες των αξιωματικών και των υπαλλήλων, για τους οποίους η εκπαίδευση των παιδιών τους είναι ένα επείγον ζήτημα, καθώς αναγκάζονται να στείλουν τα παιδιά τους στο σχολείο των Frères· άρα έπρεπε να δρομολογηθεί η ίδρυση ενός Δημοτικού σχολείου αρρένων και θηλέων. Και τονίζει ότι το ζήτημα δεν είναι θέμα διευκόλυνσης, αλλά εθνικού κύρους⁴⁹⁴. Τελικά, όμως η εισήγηση του Ιταλού στρατιωτικού διοικητή δεν έγινε αποδεκτή από τον Ιταλό πρωθυπουργό με την δικαιολογία ότι δεν είναι ιδανική η συγκυρία για την ίδρυση ιταλικών σχολείων στη Ρόδο⁴⁹⁵.

2.1.2 ANSMI

Ένας άλλος παράγοντας, κυρίαρχος στα ζητήματα διάδοσης της ιταλικής παιδείας και κουλτούρας στο εξωτερικό, που επεδίωξε να εμπλακεί άμεσα στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Δωδεκανήσων ήταν η οργάνωση Associazione Nazionale per Soccorrere I Missionari Italiani (Εθνική Οργάνωση Βοήθειας Ιταλών Ιεραποστόλων) (ANMI/ANSMI)⁴⁹⁶, δια

⁴⁹³ Τον Ιούνιο του 1912 κατέφθασαν στη Ρόδο δυο σαλεσιανοί μοναχοί και πέντε αδελφές του Τάγματος του Ελέους της Άμωμης Σύλληψης d' Invea με σκοπό να απασχοληθούν στο τοπικό Στρατιωτικό Νοσοκομείο, αλλά και να εξετάσουν τη δυνατότητα εγκατάστασης ενός ιταλικού σχολείου στη Ρόδο. Αν και ο Ameglio δεν είχε δώσει το πράσινο φως για οποιαδήποτε κίνηση, με αυθόρμητη πρωτοβουλία (spontaneamente incoraggiati ad aprire una scuola italiana) του ίδιου του διευθυντή του σχολείου (βελγικής εθνικότητας) των Frères τους προέτρεψε να ανοίξουν ένα ιταλικό σχολείο. Ο Ιταλός Διοικητής δέχτηκε με σκεπτικισμό την πρόταση καθώς υπέθεσε ότι θα προκληθεί αντίδραση από το γαλλικό υπο-προξενείο αλλά και από τους Γάλλους του σχολείου των Frères, εξέλιξη που δεν επιθυμούσε για την ιταλική κατοχή, αφού ήταν πολύ πρόσφατη, οπότε ζήτησε περαιτέρω οδηγίες από τον Giolitti. Όντως ο Ιταλός πρωθυπουργός απάντησε ότι διάφοροι πολιτικοί λόγοι υπαγορεύουν την αναστολή των πρωτοβουλιών των Σαλεσιανών μοναχών και των αδελφών d' Invea. Βλ. Σχετ: ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 15/8/1912, Ameglio προς Giolitti και 8/9/1912, Giolitti προς Ameglio

⁴⁹⁴ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, όπ

⁴⁹⁵ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 12/9/1913, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου Giolitti προς τον Διοικητή Giovanni Ameglio.

⁴⁹⁶ Η ANSMI ιδρύθηκε το 1886/7 (σε επισυναπτόμενο έγγραφο πάντως που αποστέλλει ο Schiaparelli στον Ameglio στις 22/8/1912 αναφέρει ως έτος ίδρυσης το 1887 αλλά στον ιστότοπο της ANSMI <http://www.ansmi.it/storia.htm> αναφέρεται το 1886) στη Φλωρεντία, κατόπιν πρωτοβουλίας τοπικών επιχειρηματιών, ακαδημαϊκών και πολιτικών με επικεφαλής τον αρχαιολόγο (συγκεκριμένα Αιγυπτιολόγο), Ernesto Schiaparelli. Ήταν μια ιδιωτική οργάνωση με θρησκευτικούς, πολιτισμικούς και πατριωτικούς σκοπούς, με κύριο στόχο την προστασία των Ιταλικών αποστολών στο εξωτερικό αλλά και την προώθηση του Καθολικισμού, της ιταλικής γλώσσας και της ιταλικής κουλτούρας. Στο 1^ο άρθρο του καταστατικού της προέβλεπε ότι η Οργάνωση σκόπευε «στην προώθηση να ιδρυθούν καινούργια σχολεία και να διαδοθεί η ιταλική γλώσσα, ειδικά στην Αφρική και την Ανατολή, και να καλλιεργηθεί, μαζί με την Πίστη, η αγάπη για την πατρίδα τους για τους Ιταλούς που ζουν σε απομακρυσμένες περιοχές». Επίσης η Οργάνωση θα χορηγούσε οικονομική βοήθεια σε Ιταλούς μισιονάριους για να ανοίξουν καινούργια σχολεία, όπου μπορούσε να διδαχθεί η ιταλική γλώσσα, βιβλία, βραβεία, εποπτικό υλικό κ.α (άρ. 2). Στην αρχή, η δράση της Οργάνωσης λόγω της δυσπιστίας του ιταλικού κράτους προς Οργανώσεις τέτοιου είδους, την υποχρέωνε στον περιορισμένο ρόλο της

μακροσκελούς επιστολής του πρόεδρου της Ernesto Schiaparelli προς τον στρατηγό Ameglio⁴⁹⁷. Ο Schiaparelli εξηγεί ότι η Οργάνωση στην οποία προεδρεύει έχει την εμπειρία και την τεχνογνωσία για την προώθηση εθνικών σκοπών «σε χώρες βαρβάρων, ημιβαρβάρων, σε αποικίες, μα κυρίως στις ακτές της Μεσογείου» ήδη εδώ και μια εικοσιπενταετία. Ο Ιταλός αρχαιολόγος τονίζει επίσης ότι η οργάνωση απολαμβάνει της απόλυτης εμπιστοσύνης του Υπουργείου των Εξωτερικών με συνέπεια τα Δωδεκάνησα να είναι μια ιδανική περιοχή ώστε να αναπτύξει το έργο της η ANSMI. Ξεκαθαρίζει, βέβαια, ότι εκείνη την στιγμή όλες οι αποστολές στα νησιά είναι υπό γαλλική επιρροή οπότε αυτό θα πρέπει να αποτελέσει τον πρώτο και κύριο στόχο της Οργάνωσης, έστω και αν οι σχέσεις τους με τα γαλλικά Θρησκευτικά Τάγματα ήταν ανέκαθεν αρμονικές⁴⁹⁸. Μάλιστα, τονίζει ότι οποιαδήποτε και αν είναι τελική διευθέτηση των νήσων, η ιδιωτική φύση της Οργάνωσης θα της επιτρέψει να παραμείνει στα νησιά αφού τα σχολεία που θα λειτουργήσουν υπό την αιγίδα της θα έχουν αποκλειστικά ιταλικό χαρακτήρα, εντελώς ανεξάρτητα από την γαλλική πολιτική⁴⁹⁹. Έτσι τον ενημερώνει ότι θα αφιχθούν στη Ρόδο δύο Σαλεσιανοί μοναχοί και αδελφές d' Ingea, από τα δύο μοναστικά Τάγματα που τελούν υπό τον απόλυτο έλεγχο της

μικρής οικονομικής υποστήριξης σχολείων στο εξωτερικό. Όμως, από τον 20^ο αιώνα δρώντας ουσιαστικά ως ενδιάμεσος ανάμεσα στην Αγία Έδρα και την ιταλική κυβέρνηση, η ANSMI ενεπλάκη ενεργά στην ανέγερση σχολείων και νοσοκομείων και σε άλλες δομές που φιλοξενούσαν πιστούς και μισιονάριους, ενώ βρέθηκε να διευθύνει δεκάδες εκπαιδευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα στην Αίγυπτο, την Τριπολιτίδα και Κυρηναϊκή, την Παλαιστίνη, την Μικρά Ασία και την Κων/λη. Επιπλέον, η απόκτηση αγροτεμαχίων και η εν γένει διείσδυση στο χώρο των ακινήτων αποτέλεσε για την ANSMI ένα σημαντικό επενδυτικό πεδίο για την εξασφάλιση εσόδων που θα χρηματοδοτούσαν τις δράσεις της. Την περίοδο ανάμεσα στο 1890 και 1941 αναδείχθηκε ο βασικότερος υποστηρικτής της κατασκευαστικής δραστηριότητας της Ιταλίας στην Μέση Ανατολή και στη Β. Αφρική. Την πρώτη δεκαετία του εικοστού αιώνα ολοκλήρωσε την Κεντρική Σχολή θηλέων στη Σμύρνη (1906), του νοσοκομείου στην Zhumandian της Κίνας και το αναρρωτήριο «Monte delle Beatitudini» στην Παλαιστίνη. Η κατακόρυφη αύξηση της κατασκευαστικής δραστηριότητας την οδήγησε στη δεκαετία του '20 να ιδρύσει δύο τεχνικά γραφεία, ένα στο Τορίνο και ένα στη Ρόδο. Από το 1923 έως το 1940, υπό την επίβλεψη του επικεφαλής μηχανικού Carlo Buscaglione, η οργάνωση θα κατασκευάσει νοσοκομειακά κτίρια στην Κω, την Ατάλλεια, τη Ρόδο, την Τρίπολη του Λιβάνου, τη Χάιφα, την Κων/λη, την Γίμμα στην Αίγυπτο. Στα Δωδεκάνησα η ανέγερση σχολείων, οικείων, νοσοκομείων, μουσείων κ.α. θα γίνει υπό την επίβλεψη του φημισμένου αρχιτέκτονα και μηχανικού Florentino di Fausto. Βλ.Σχετ: Anna Nuzzaci, «L'opera dell'Associazione Nazionale per Soccorrere I Missionari Italiani (ANMI) fuori d'Europa dal 1886 al 1941 », *ABE Journal* [Online], 2, 2012· Paolo Pieraccini, *The external cultural and linguistic policy of the Italian government in the Mediterranean region and the issue of the National for aid to Missionaries (1886-1905)*, στο (Karene Sanchez-Summerer and Willem Frijhoff ed.) «Linguistic and Cultural Foreign Policies of European States, 18th-20th Centuries», Amsterdam University Press, 2017, σσ.91-112

⁴⁹⁷ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 22/8/1912, Πρόεδρος της ANSMI Ernesto Schiaparelli προς Στρατηγό Ameglio.

⁴⁹⁸ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 22/8/1912, όπ

⁴⁹⁹ Σχετικά με την φύση του εν λόγω Οργανισμού είναι πολύ διαφωτιστική η Έκθεση της ANSMI προς την Αγία Έδρα σχετικά με την ίδρυση ενός Ορφανοτροφείου θηλέων στο Σκουτάρι της Αλβανίας. Σε αυτή αναφέρει, ανάμεσα σε άλλα, ότι: « η Οργάνωση είναι ένα φιλανθρωπικό ίδρυμα, αυτόνομο και λαϊκό και έχει χαρακτήρα εθνικό[...] Και δραστηριοποιείται στο εξωτερικό σε τέτοια ακτίνα ώστε να επηρεάζεται ο κάθε Ιταλός πολίτης, δρώντας υπό την αιγίδα του Κοινού Δικαίου και με τη δική της και αποκλειστική ευθύνη, χωρίς να απειλεί καμία Αρχή και χωρίς να απειλείται από καμία». Βλ.Σχετ: ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, 1922 φ.31, 15/1/1907, Memoria della Presidente Generale ANSMI alle L.L. Eminenze Reverentissime Il Cardinale Raffaele Merry Del Val, Segretario di Stato di San Santita e Il Cardinale Girolamo Maria Gotti Prefetto della S. Congregazione di Propaganda Fide.

Οργάνωσης, ώστε να «εργαστούν με νύχια και με δόντια,»⁵⁰⁰ όχι μόνο για τη διάδοση της γλώσσας μας, αλλά για την απόλυτη ηθική επικράτηση των επόμενων γενεών στη Ρόδο και στα υπόλοιπα εξαρτώμενα νησιά, λειτουργώντας όχι μόνο με το καθολικό στοιχείο που είναι πολύ μικρό, όσο κυρίως με το ελληνικό και το μουσουλμανικό· αφού εξάλλου τα δικά μας σχολεία δεν είναι μόνο ανοιχτά σε όλους, αλλά ειδικά τα επιλέγουν μουσουλμάνοι, ισραηλίτες, αιρετικοί κάθε είδους[...]»⁵⁰¹. Ο Schiaparelli στην ίδια επιστολή προς τον Ameglio επισυνάπτει μια έκθεση στην οποία περιγράφει με ποιο τρόπο κατάφερε η Οργάνωση να υποσκελίσει την γαλλική πρωτοκαθεδρία των καθολικών αποστολών στην Κίνα, παραθέτοντας τηλεγραφήματα-22/4/1901 και 12/9/1901- του Ιταλού πρεσβευτή στο Πεκίνο προς τον Ιταλό υπουργό των Εξωτερικών. Ακόμη δεν παραλείπει να υπογραμμίσει ότι αν και όταν ιδρύθηκε η ANSMI το 1887 στην Ανατολή δεν υπήρχε ούτε μια αποστολή υπό την ιταλική προστασία⁵⁰² καθώς όλες βρίσκονταν υπό την προστασία της Γαλλίας ή της Αυστρίας, χάρις στο έργο της αυτή η κατάσταση έχει αλλάξει άρδην υπέρ των ιταλικών συμφερόντων⁵⁰³. Αναφέρει ότι υπάρχουν ήδη εν ενεργεία αποστολές στην Τριπολίτιδα και την Κυρηναική, την Αίγυπτο, στους Αγίους Τόπους, τη Συρία, τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη. Τέλος, διασαφηνίζει ότι ποτέ δεν έχει προκαλέσει καμία διπλωματική αναστάτωση στην εκάστοτε κυβέρνηση αλλά και ότι η νομική μορφή της, ένας οργανισμός δηλαδή ιδιωτικός και ανεξάρτητος τόσο από την κυβέρνηση της Ιταλίας όσο και από την Αγία Έδρα, της εξασφαλίζει μια διοικητική αυτοτέλεια που της επιτρέπει να διαθέτει ένα τεράστιο εύρος κινήσεων και παρεμβάσεων⁵⁰⁴.

Συνεπώς, μπορούμε να πούμε ότι οι πληθυσμιακές ιδιαιτερότητες των νησιών, το καθεστώς διοικητικής αυτονομίας, οι τρέχουσες πολιτικές συνθήκες και η διεθνής συγκυρία την περίοδο της στρατιωτικής διοίκησης του Ameglio δεν επέτρεπαν να εγκαινιάσει μια πολιτική ουσιαστικής εκπαιδευτικής διείσδυσης για τη χώρα του. Η μορφωτική και πολιτισμική αποικιακή πολιτική της Γαλλίας τις προηγούμενες δεκαετίες είχαν διαμορφώσει μια πραγματικότητα πολιτισμικής επικράτησης, με αποδοχή από τα αστικά στρώματα όλων των κοινοτήτων στην Ρόδο. Επιπλέον, το ελληνικό στοιχείο, παρά την πολυετή παρουσία υπό τον οθωμανικό δεσμό, αλλά την απόπειρα προσβολής των καθιερωμένων δικαιωμάτων αυτοδιοίκησης από το καθεστώς των Νεοτούρκων, παρέμενε ακμαίο, πληθυσμιακά κυρίαρχο, με εκπαιδευτικούς θεσμούς εν πλήρη λειτουργία. Απολύτως ορθά διέγινωσε ο Ameglio την συγκρουσιακή πορεία της οποίας δύναμης θα κατέληγε να κρατήσει τα

⁵⁰⁰ Η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο και είναι στα λατινικά: «unguibus et rostris».

⁵⁰¹ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 22/8/1912, όπ

⁵⁰² Η υπογράμμιση βρίσκεται στο πρωτότυπο.

⁵⁰³ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 22/8/1912, Επισυναπτόμενο.

⁵⁰⁴ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 22/8/1912, Επισυναπτόμενο, όπ

Δωδεκάνησα με τον ελληνικό πληθυσμό καθώς το αίτημα για Ένωση θα ήταν συνεχές και επίκαιρο. Επίσης, εξαιρετικά εύστοχα διαπίστωσε την σημασία του ορθόδοξου κλήρου για τον ελληνικό πληθυσμό και τον βαθμό εξάρτησης του δεύτερου από τον πρώτο. Επιπλέον, ορθά διέγινωσε ότι οι δύο άλλες εθνότητες, οι Εβραίοι και οι Τούρκοι, δεν θα είναι πηγή ιδιαίτερων προβλημάτων για την ιταλική διοίκηση και στην αξιολόγησή του σχετικά με τον μουσουλμανικό πληθυσμό αναφέρει ότι: «είναι γενικά πειθαρχημένοι, υπακούουν στους νόμους, και είναι αδιάφοροι στο σύστημα διοίκησης. Είναι απορροφημένοι στις δικές τους υποθέσεις και κατοικούν σε μια γειτονιά εντελώς διαχωρισμένη»⁵⁰⁵.

Το εβραϊκό στοιχείο, εγκατεστημένο από τον 16^ο αιώνα με καταγωγή από την Ισπανία, περιελάμβανε τους σημαντικότερους εμπόρους και τραπεζίτες της Ρόδου, οι οποίοι ήλεγχαν πρακτικά όλες τις εσωτερικές συναλλαγές με την Ευρώπη και την ακτή της Ανατολίας⁵⁰⁶. Σχετικά με την εβραϊκή κοινότητα ο Ameglio δηλώνει «ότι είναι υπάκουη στους νόμους και στην Αρχή, και υποστηρικτής μίας διοίκησης που δεν θα την καταπιέζει ούτε υλικά, ούτε ηθικά, αφήνοντας την να αναπτυχθεί δίκαια σύμφωνα με τα θρησκευτικά, οικονομικά και εκπαιδευτικά της ιδανικά»⁵⁰⁷. Ο Ιταλός στρατιωτικός διοικητής αποκαλύπτει ακόμη ότι η εβραϊκή κοινότητα έχει εκφράσει βαθιά ικανοποίηση σχετικά με την ισότιμη μεταχείριση που έτυχε από τις ιταλικές αρχές και ότι μια διοίκηση με ένα πνεύμα υπερβολής στη θρησκεία, θα αναγκάσει πολλούς Εβραίους να μεταναστεύσουν στις απέναντι ακτές της Μικράς Ασίας «πράγμα δυσμενές για την οικονομική ζωή του τόπου, αφού αποκομίζει τεράστια οφέλη από την έξυπνη δραστηριότητα της εβραϊκής κοινότητας»⁵⁰⁸.

Έστω και αν η αβεβαιότητα⁵⁰⁹ σχετικά με την συνέχιση της παρουσίας των ιταλικών αρχών στα Δωδεκάνησα δεν ήταν στον ίδιο βαθμό όσο την περίοδο της διοίκησης Ameglio, και κατά τη διάδοχη περίοδο του Ameglio η απόφαση για την ίδρυση σχολείων παραπεμπόταν στις ελληνικές καλένδες. Ο διάδοχος του στρατηγού Ameglio στην στρατιωτική διοίκηση

⁵⁰⁵ Bocquet, *Rhodes 1912*, σ.3.

⁵⁰⁶ Bocquet, *Rhodes 1912*, σ.3, όπ

⁵⁰⁷ Bocquet, *Rhodes 1912*, σ.4.

⁵⁰⁸ Bocquet, *Rhodes 1912*, σ.4, όπ

⁵⁰⁹ Ο υπουργός των Εξωτερικών της Ιταλίας SanGiuliano σε επιστολή του προς τον διάδοχο του Ameglio, στρατηγό Francesco Marchi αναφέρει: «[...]Η κατάσταση που έχει δημιουργηθεί από τον Αύγουστο (1912) έως σήμερα (9/3/1914) έχει αλλάξει ριζικά από εκείνο τον καιρό που δικαιολογημένα ένιωθε τον φόβο ο Στρατηγός Ameglio δεν είναι καθόλου όμοια ούτε καμία από μεγάλες δυνάμεις μπορεί πλέον να σκεφθεί ή να φοβηθεί ότι εμείς σκοπεύουμε να επιμηκύνουμε επ' αόριστον την κατοχή μας ενώ ταυτόχρονα για να την τερματίσουμε έχουμε μπει σε διαπραγματεύσεις για να αποζημιωθούμε για τις πραγματοποιηθείσες δαπάνες. Μοιάζει, επομένως, πιο σωστή η στιγμή να ξαναμελετήσουμε το ερώτημα της ίδρυσης ενός ιταλικού σχολείου αρρένων και θηλέων ως όργανο επιρροής και για την εξυπηρέτηση των συμφερόντων μας που ψάχνουμε στα Δωδεκάνησα». Βλ. Σχετ: ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915, 9/3/1914, Υπουργός των Εξωτερικών SanGiuliano προς Στρατιωτικό Διοικητή Δωδεκανήσων Στρατηγός Marchi, θέμα: Σχετικά με την ίδρυση ιταλικών σχολείων στη Ρόδο.

των Δωδεκανήσων, στρατηγός Marchi⁵¹⁰, απαντώντας σε επιστολή του υπουργείου των Εξωτερικών που αναηλαφούσε το ζήτημα της ίδρυσης ιταλικών σχολείων, κινήθηκε στη λογική του προκατόχου του. Δηλαδή να υπάρξει συνεργασία με την ANSMI και να ιδρυθεί ένα σχολείο θηλέων που θα το διοικούν οι αδελφές d' Ingea, οι οποίες ήδη βρίσκονταν στη Ρόδο απασχολούμενες στο στρατιωτικό νοσοκομείο. Το σχολείο θηλέων θα ήταν χωρίς δίδακτρα και θα δημιουργούνταν ένα σχολείο αρρένων, με πρακτική κατεύθυνση και λαϊκό χαρακτήρα, υπό τη διεύθυνση Σαλεσιανών μοναχών⁵¹¹. Οι προθέσεις, τελικά, της ιταλικής διοίκησης έλαβαν σάρκα και οστά σε ένα βαθμό, μετά από χρονοβόρα ανταλλαγή αλληλογραφίας με το ιταλικό υπουργείο των Εξωτερικών, στις 11 Οκτωβρίου 1915⁵¹², όταν το πρώτο ιταλικό σχολείο άρχισε να λειτουργεί στη Ρόδο. Ήταν δημοτικό νυχτερινό σχολείου ιταλικής γλώσσας (*Scuola municipale serale di lingua italiana*)⁵¹³. Στο σχολείο αυτό φοιτούσαν δύο κατηγορίες μαθητών: 1) Αυτοί που ήδη είχαν παρακολουθήσει άλλα σχολεία (εβραϊκά, ελληνικά, τουρκικά, γαλλικά) και 2) Αυτοί που μέχρι τότε δεν είχαν παρακολουθήσει κανένα άλλο σχολείο. Στους πρώτους γινόταν διδασκαλία της ιταλικής μέχρι να καταφέρουν να διαβάζουν, να γράφουν και να μιλούν σωστά ώστε να αντιληφθούν πλήρως τα πρακτικά πλεονεκτήματα από την εξέλιξη αυτή. Στη δεύτερη κατηγορία, άρχισαν με συλλαβισμό ιταλικών λέξεων, ανάγνωση ιταλικών λέξεων και ασκήσεις με αριθμούς. Στη συνέχεια, προχωράνε με εκμάθηση απλών εννοιών που θα τους χρησιμεύουν και τα πρώτα στοιχεία αριθμητικής⁵¹⁴. Τα μαθήματα άρχιζαν στις 18:30 και τελείωναν στις 20:00 και διεξάγονταν κάθε μέρα εκτός Κυριακών και εορτών⁵¹⁵. Η διδασκαλία γινόταν από έναν σαλεσιανό μοναχό, που έχει αποσπαστεί στο Σώμα ως στρατιωτικός ιερέας με τη βοήθεια πέντε στρατιωτών, οι οποίοι επελέγησαν βάσει των παιδαγωγικών σπουδών που είχαν κάνει ή λόγω κλίσης προς τη διδασκαλία. Ο Ιταλός στρατιωτικός Διοικητής Croce⁵¹⁶ θεωρεί ότι για ένα σχολείο που λειτουργεί λιγότερο από δύο μήνες, τα αποτελέσματα ήταν πολλά υποσχόμενα. Ο αριθμός των μαθητών φθάνει τους 237- Έλληνες, Ισραηλίτες και Τούρκοι-κυρίως μικρά παιδιά αλλά και νεαροί και μεγαλύτεροι, οι οποίοι, όπως διαβεβαιώνει ο ίδιος ο Croce, έχουν προοδεύσει ιδιαίτερος δεδομένου του μικρού χρονικού διαστήματος

⁵¹⁰ Ανάμεσα στη Διοίκηση Ameglio και Marchi μεσολάβησε για ένα μήνα η στρατιωτική Διοίκηση του Συνταγματάρχη F.Trombi (15/10/1913-8/11/1913).

⁵¹¹ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915, 27/3/1914, Στρατιωτικός Διοικητής Δωδεκανήσων Στρατηγός Marchi προς Υπουργό των Εξωτερικών SanGiuliano, θέμα: Σχετικά με την ίδρυση ιταλικών σχολείων στη Ρόδο.

⁵¹² ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 11/10/1915, Relazione (Εκθεση) του Διευθυντή Don Mancini, Scuola Municipale aperta in Rodi (Egeo) l' 11 Ottobre 1915 και μέρος αυτής στο: Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, I lineamenti giuridici*, σ.215.

⁵¹³ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 6/12/1915, Comando del Corpo del Spedizione dell' Egeo al Ministero degli Affari Esteri, Θέμα: Scuole per l' insegnamento della lingua italiana a Rodi.

⁵¹⁴ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 6/12/1915.

⁵¹⁵ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 11/10/1915, όπ

⁵¹⁶ Ο Croce διαδέχθηκε τον στρατηγό Marchi και διετέλεσε Στρατιωτικός Διοικητής των Δωδεκανήσων από τις 27-4-1914 έως τις 26-5-1917.

λειτουργίας του σχολείου⁵¹⁷. Ενδιαφέρον επίσης έχει ότι παράλληλα με τη λειτουργία αυτού του νυχτερινού σχολείου, οι επικεφαλής της ισραηλιτικής κοινότητας, αρχικά από συμπάθεια στην ιταλική κατοχή και για να εμβαθύνουν τις σχέσεις με την Ιταλία, ζήτησαν επιμόνως να τους παραχωρηθεί για τα σχολεία τους ένας δάσκαλος ιταλικών και ένας της γυμναστικής. Αμέσως μετά, ανάλογο αίτημα έγινε και από την τουρκική κοινότητα. Η στρατιωτική Διοίκηση, όπως ήταν επόμενο ικανοποίησε το αίτημα των δύο κοινοτήτων με τη διάθεση στρατιωτών και μεταφραστών ως καθηγητών. Ο στρατηγός δεν παραλείπει να αναφέρει ότι δεν έγινε καμία προσέγγιση ή δεν υποβλήθηκε κανένα σχετικό αίτημα από την ελληνική κοινότητα⁵¹⁸ προς τις ιταλικές αρχές. Αντίθετα, ο Μητροπολίτης Κω Αγαθάγγελος, δεν δίστασε να ζητήσει οικονομική βοήθεια από τον Ιταλό Στρατιωτικό Διοικητή τον Οκτώβριο του 1914 μέσω του τοπικού Ιταλού Διοικητή της Κω, καθώς ο προϋπολογισμός των εκπαιδευτηρίων της επισκοπής του ήταν ελλειμματικός⁵¹⁹. Η ιταλική Διοίκηση παραχώρησε, όπως φαίνεται, επίδομα 500 λιρών καθώς ο Μητροπολίτης Κω στις 10/12/1914 απέστειλε ευχαριστήρια επιστολή προς τον Διοικητή των Νήσων, στην οποία του εξηγεί αναλυτικά πού και πώς διοχετεύθηκε η οικονομική βοήθεια, ενώ του ανακοινώνει ότι όλες οι σχολικές εφορείες θα απευθύνουν ευχαριστήριο χαιρετισμό για την συντελεσθείσα δωρεά⁵²⁰. Επείγουσα ήταν η επίκληση για μεγαλύτερη βοήθεια και για την επόμενη ακαδημαϊκή χρονιά καθώς φαίνεται ότι τα οικονομικά των σχολικών εφορειών του νησιού δεν βελτιώθηκαν καθόλου ενώ το αίτημα υποβλήθηκε από τον Αύγουστο⁵²¹. Ανάλογα αιτήματα είχε υποβάλει και η μουσουλμανική κοινότητα της Κω τόσο το 1914 όσο και το 1915, μάλιστα για το 1915 ο Ιταλός διοικητής της Κω εισηγείτο γενναία αύξηση του επιδόματος- από 200 σε 350 λίρες- καθώς λόγω του πολέμου η τουρκική κυβέρνηση είχε διακόψει πλήρως τη χρηματοδότησή⁵²². Πάντως, τα νυχτερινά μαθήματα της ιταλικής γλώσσας, όπως αναφέρει ο στρατηγός Croce, στο τέλος του 1916 έχουν διαδοθεί εκτός από τη Ρόδο και σε

⁵¹⁷ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917,6/12/1915, όπ

⁵¹⁸ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917,6/12/1915, όπ

⁵¹⁹ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.38/1912-1917, 23/10/1915, Ιερά Μητρόπολη Κω, Επίσκοπος Κω Αγαθάγγελος προς την Α.Ε Διοικητή της νήσου κ. Σκανδαλιάτη : «Περικλείστως σας διαβιβάζω τη υμ. Ενδοξότητι αντίγραφον ακριβές του προϋπολογισμού όλων των κοινοτήτων της καθ' ημάς Επαρχίας Κώου, εκ της ανακεφαλαίωσης των οποίων εμφανίζεται ότι εν τω σύνολω υπάρχει έλλειμμα 19.535 γρ., ποσόν σοβαρόν δια τους πενιχρούς πόρους των ημετέρων Κοινοτήτων μη δυναμένων παρόλην την έντασιν των προσπαθειών μας ούτε κατά το έτος να εύρη το ελάχιστον αντίκρυσμα... προάγομαι ίνα και αύθις επικαλεσθώ την χορηγίαν ή εμπρακτον της Σεβαστής Διοικήσεως αρωγίν, ην απεκδέχομαι γενναίαν ή ανάλογον προς την φιλομουσίαν της πεπολιτισμένης Ιταλίας λαμβανομένου υπόψιν ότι το Σεβαστόν τούτο έλλειμμα υπάρχει επί σχολείων τετραταξίων το πλείστον, παρόλην την επιθυμίαν ημίν τε και κατοίκων όπως εν μέσω των αγώνων της σημερινής εποχής δυνηθώμεν και ημείς να καταρτίσωμεν και συμπληρώσωμεν σχολεία επάξια της ιστορικής εύκλειας της Νήσου ημών».

⁵²⁰ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.38/1912-1917,10/12/1914, Μητροπολίτης Κω Αγαθάγγελος προς Στρατιωτικό Διοικητή Νήσων.

⁵²¹ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.38/1912-1917, 21/8/1915, Μητροπολίτης Κω Αγαθάγγελος προς Στρατιωτικό Διοικητή Νήσων, όπ

⁵²² ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.38/1912-1917,11/10/1915, 4^ο Σύνταγμα Πυροβολικού, Γραφείο Διοικητή προς Διοικητή του Σώματος Κατοχής του Αιγαίου.

άλλα νησιά των Δωδεκανήσων χάρις στο έργο της στρατιωτικής Διοίκησης⁵²³. Ξεκαθαρίζει ότι κατά κανόνα το διδακτικό έργο επιτελούν οι κατάλληλοι στρατιωτικοί αλλά και μεταφραστές, που εργάζονται για την Διοίκηση. Όμως, για να διεξαχθούν τα μαθήματα σε όλα τα νησιά, τονίζει ο στρατηγός, καθώς είναι και αίτημα των γηγενών- χωρίς βέβαια να κατονομάζει από ποια κοινότητα- είναι ανάγκη να τεθούν στη διάθεση της Διοίκησης 8 με 10 δάσκαλοι Δημοτικού, που έχουν επιστρατευθεί.

2.1.3 DANTE ALIGHIERI & MESSAGERO DI RODI

Παράλληλα, το Σεπτέμβριο του 1916 ιδρύθηκε στη Ρόδο παράρτημα για τη Δωδεκάνησο της μορφωτικής και πατριωτικής εταιρείας Dante Alighieri⁵²⁴, του οποίου η ίδρυση κοινοποιήθηκε στα πλαίσια μιας ομιλίας του Ταγματάρχη Goffredo Vallesi στη Ρόδο με θέμα «La Societa Nazionale “Dante Alighieri” e la difesa della Italianità», ήτοι η Εθνική Εταιρεία Dante Alighieri και η υπεράσπιση της Italianità, παρουσία του στρατιωτικού Διοικητή και άλλων επισήμων⁵²⁵. Ο εκφωνηθείς λόγος του Ταγματάρχη, όπως μαρτυρά και ο τίτλος της, περιέγραφε το εθνωφελές και πατριωτικό έργο της Εταιρείας για τους Ιταλούς του εξωτερικού με ειδική αναφορά στους συμπατριώτες τους στις ΗΠΑ, στην περιοχή του Trieste, της Venezia Giulia, της Δαλματίας που υποφέρουν από τον «βάρβαρο Αψβούργο»⁵²⁶. Σχετικά με τη Ρόδο, επεσήμανε την ανάγκη ίδρυσης Κομιτάτου καθώς «θα ήταν ανακόλουθο, σε μια χώρα με τόσες αναμνήσεις της γλώσσας μας και του παρελθόντος μας, σε μια χώρα όπου ζουν τόσοι Ιταλοί, να μην υπάρχει ένας πυρήνας από πολίτες στο όνομα του θείου Ποιητή»⁵²⁷. Τα όσα είπε ο Ιταλός αξιωματικός έτυχαν θερμότατης υποδοχής και υπήρξε ομοφωνία ανάμεσα στους επίσημους και παρισταμένους σχετικά με όσα ανέπτυξε και βέβαια στην ανάγκη άμεσης ίδρυσης Κομιτάτου της Dante Alighieri στη Ρόδο

⁵²³ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37/1915-1917, 9/12/1916, Στρατηγός Croce προς MAE.

⁵²⁴ Όπως διαβάζουμε στο καταστατικό της εταιρείας στο πρώτο άρθρο προβλέπεται ότι σκοπός ίδρυσής της είναι «να υπερασπίσει και να διαδώσει την ιταλική γλώσσα και την κουλτούρα έξω από το Βασίλειο». Στο άρθρο 2 αναφέρεται ότι «Για να πετύχει το σκοπό της, η Εταιρεία συστήνει ή χρηματοδοτεί σχολεία, ενθαρρύνει με έπαθλα τη συμμετοχή και το κέρδος, συμβάλλει στην ίδρυση λαϊκών βιβλιοθηκών, διαδίδει βιβλία και δημοσιεύματα, προωθεί συνέδρια». Στο άρθρο 3 περιγράφεται η διοικητική δομή η οποία αποτελείται από Κομιτάτα και Αντιπροσωπείες στο εξωτερικό ενώ διοικείται από Κεντρικό Συμβούλιο που εδρεύει στη Ρώμη. Επίσης είχε θεσμοθετηθεί σε συνεργασία με το Υπουργείο των Εξωτερικών το μετάλλιο «Pasquale Villari» για εκείνη την προσωπικότητα ή το ίδρυμα από την Ιταλία ή το εξωτερικό που θα αποδειχθεί πιο χρήσιμη για την Italianita στο εξωτερικό σύμφωνα με τα κριτήρια που η Dante Alighieri θεωρεί καλύτερα. Βλ. Σχετ: ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.38 1912-1917, La Dante Alighieri, Pubblicazione del Consiglio Centrale, Roma, n.23-IX-1915.

⁵²⁵ MdRodi, «Cronaca di Rodi, La Societa Nazionale “Dante Alighieri” e la difesa della Italianita», 4/9/1916, στην οποία αναφέρεται μόνο η ομοφωνία όλων των παρισταμένων για την ίδρυση Παραρτήματος της Dante Alighieri, ενώ η εφημερίδα *Ροδιακή* στο φύλλο της 15/9/1916, *Ίδρυσις του συλλόγου «Δάντη Αλιγιέρι»*, σ.2-3 αναφέρει ότι μετά το πέρας της εκδήλωσης ακολούθησαν αρχαιρεσίες με ανάδειξη προέδρου του τοπικού κομιτάτου του δημάρχου Ρόδου Attilio Brizi, αντιπρόεδρο τον Ταγματάρχη Valesi και συμβούλους τους Alfredo Billiotti, Antonio Pennet, Amedeo Maiuri, Francesco Meremonti, Donato Vestuti, Bernardo Salemi.

⁵²⁶ MdRodi, 4/9/1916.

⁵²⁷ MdRodi, 4/9/1916, όπ

ως κέντρο διάδοσης στην Ανατολή της ιταλικής γλώσσας. Τις επόμενες μέρες οι εξελίξεις προχώρησαν χωρίς βραδύτητα και όντως ιδρύθηκε το τοπικό Κομιτάτο της εταιρείας στη Ρόδο, η οποία φρόντισε να αξιολογήσει την κατάσταση στο νησί και να ζητήσει τη συνδρομή της στρατιωτικής Διοίκησης. Είναι χαρακτηριστική η φράση που απευθύνει σε επιστολή ο πρόεδρος του κομιτάτου της Dante Alighieri στη Ρόδο Attilio Brizi⁵²⁸ προς τον στρατιωτικό Διοικητή στρατηγό Croce : «Ogni volta che un Comitato della D.A. riesce a fondare in paese straniero una scuola, é una battaglia vinta, una possente affermazione di italianità, un incitamento agli altri Comitati di seguire, emulando l' esempio»⁵²⁹. Σε αυτήν ο Brizi ανέφερε ότι αν και προτάθηκε να ανοίξει ένα σχολείο με το όνομα του Δάντη, τελικά σκοπεύει να συστήσει ένα ημερήσιο Δημοτικό σχολείο αρρένων πλήρες και νομίμως αναγνωρισμένο⁵³⁰. Αφού περιγράφει την επιτυχή πρωτοβουλία του Δήμου με το νυχτερινό σχολείο μαθημάτων ιταλικής υπό τη διεύθυνση του σαλεσιανού πατέρα Mancini και την συνδρομή στρατιωτικών από το Σώμα Κατοχής, επισημαίνει ότι αρκετά παιδιά που δεν βρίσκουν θέση σε σχολεία της κοινότητάς τους μπορούν να αποτελέσουν έναν σεβαστό πυρήνα μελλοντικών μαθητών. Επίσης, επισημαίνει ότι ακόμη τα παιδιά των αξιωματικών και των υπαλλήλων αναγκάζονται να στέλνουν τα παιδιά τους στις σχολές των Frères γεγονός που αποτελεί οικονομικό μειονέκτημα και θέμα ηθικής αρχής⁵³¹. Έτσι, ο Brizi ζητά τη μεσολάβηση του Croce ώστε να βρεθούν οι απαραίτητοι 5 δάσκαλοι για να λειτουργήσει το σχολείο, υποδεικνύοντάς του ότι έχουν τέτοιου είδους προσόντα, ειδικά από τις πιο παλιές κλάσεις επιστρατευθέντων, χωρίς βέβαια να σταματήσουν να είναι μάχιμοι. Επίσης την επόμενη χρονιά το Κομιτάτο εισηγήθηκε στον στρατιωτικό Διοικητή τη δημιουργία Βιβλιοθηκών για τους στρατιώτες, «Biblioteche per i soldati», ενός θεσμού που υπήρχε στην Ιταλία, καθώς η μακροχρόνια παραμονή τους στο εξωτερικό έχει ως αποτέλεσμα «να συνηθίζει το αυτί τους σε εγχώριες διαλέκτους παρά στη γλώσσα της μητέρας πατρίδας»⁵³². Επιπλέον, κατόπιν εισήγησης της Στρατιωτικής Διοίκησης Κω, η Dante Alighieri προχώρησε στη βράβευση της καθηγήτριας Αναστασίας Μαλούκου με την απονομή διπλώματος διάκρισης ως ένδειξη αναγνώρισης για τα άριστα αποτελέσματα που είχε η

⁵²⁸ Ο Brizi ήταν ο εκπρόσωπος της ιταλικής Διοίκησης-commisario del commune- στο Δήμο Ρόδου και από το 1913 υπεύθυνος εφοδιασμού για όλα τα νησιά. Βλ. Σχρε: Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, I lineamenti giuridici*, σ.134.

⁵²⁹ «Κάθε φορά που ένα Κομιτάτο της D.A. πετυχαίνει να ιδρύσει σε ξένη χώρα ένα σχολείο, είναι μια μάχη νικημένη, μία ισχυρή επιβεβαίωση της italianità, μια ενθάρρυνση στα υπόλοιπα Κομιτάτα να ακολουθήσουν, μιμούμενα, το παράδειγμα». Βλ.Σχρε: ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 31/10/1916, Πρόεδρος του Dante Alighieri στη Ρόδο Attilio Brizi προς Διοικητή του Σώματος κατοχής του Αιγαίου στρατηγό Giovanni Croce· Στο Κλαδάκη - Μενεμενλή, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου*, σ.245 παραθέεται μια επιστολή από το 1999 του καθηγητή Walter Mauro, Προϊστάμενο των Οικονομικών, με τίτλο «Dante Alighieri Cenni Storici sul Comitato di Rodi» στην οποία αναφέρει ως πρώτο πρόεδρο του DA τον Angiolini.

⁵³⁰ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 31/10/1916, όπ

⁵³¹ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 31/10/1916, όπ

⁵³² ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 13/7/1917, Societa Nazionale Dante Alighieri, Comitato di Rodi, Egeo προς Generale Vittorio Elia.

διδασκαλία της ιταλικής στο ελληνικό Δημοτικό Σχολείο θηλέων της Κω⁵³³. Στα πλαίσια της προώθησης της διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας και με την λογική παροχής επιπλέον κινήτρου και κινητοποίησης, εκτός από τη βράβευση καθηγητών, η στρατιωτική Διοίκηση των Νήσων σε συνεργασία με την Dante Alighieri εφάρμοζε την πολιτική απονομής βραβείων⁵³⁴ και υποτροφιών⁵³⁵ σε μαθητές που είχαν ικανοποιητικά αποτελέσματα στα ακαδημαϊκά τους καθήκοντα. Επρόκειτο για διπλώματα αριστείας που συνοδεύονταν με αντίστοιχα χρηματικά έπαθλα, τα οποία απένειμαν υψηλόβαθμα στελέχη της Διοίκησης και αξιωματικοί παρουσία του στρατιωτικού Διοικητή των Νήσων, προξενικών αντιπροσώπων, δικαστικών αρχών, ιεραρχών και άλλων επισήμων. Πάντως εκ των ονομάτων των βραβευθέντων μαθητών για το ακαδημαϊκό έτος 1919-1920 στο σχολείο των Αδερφών των Χριστιανικών Σχολείων-γαλλικής επιρροής- τα πρώτα βραβεία έχουν κερδίσει κυρίως Έλληνες μαθητές⁵³⁶ ενώ στην ιταλική Τεχνική-Οικονομική Σχολή τα βραβεία απονέμονται αποκλειστικά σε Ιταλούς και Εβραίους μαθητές⁵³⁷.

Ενδεικτική των προθέσεων σχετικά με την ανάγκη γλωσσικής ενίσχυσης της ιταλικής αλλά και του ελέγχου διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, αποτέλεσε η έκδοση της καθημερινής ιταλόφωνης εφημερίδας *Messagero di Rodi* το 1916 με πρωτοβουλία του στρατιωτικού Διοικητή Giovanni Croce. Από την επιλογή των θεμάτων των πρωτοσέλιδων διαφαίνεται ότι ο κυριότερος σκοπός του Ιταλού στρατιωτικού Διοικητή ήταν η ενημέρωση της ιταλόφωνης κοινότητας που είχε δημιουργηθεί στη Ρόδο από τους στρατιωτικούς, το πολιτικό προσωπικό και τις οικογένειές τους, σχετικά με τις εξελίξεις στο πολεμικό πεδίο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου⁵³⁸. Η κυκλοφορία της *Messagero di Rodi*, με διάρκεια σχεδόν τριάντα χρόνια⁵³⁹ θα πρέπει να ιδωθεί και ως αντίδραση στην εμφάνιση της ελληνόφωνης *Ροδιακής* λίγους μήνες

⁵³³ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π. 50 2/2 1920-1921, 30/12/1920, Societa Nazionale Dante Alighieri, Comitato Rodi al Commissario per l' amministrazione delle Isole dell' Egeo. Επίσης στον ίδιο φάκελο υπάρχει Δίπλωμα Αριστείας στον μαθητή Ανδρέα Παπανδρέου, μαθητή του Βενετοκλείου, στο μάθημα των ιταλικών για το ακαδημαϊκό έτος 1916-1917.

⁵³⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π. 50 2/2 1920-1921, *Messagero di Rodi*, 30/6/1920, *La premiazione degli Alluni del Collegio di S. Giovanni di Calasanzio*.

⁵³⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Δωδεκανήσου, Π.136 1923, 5/6/1923, Κυβερνητικό Διάταγμα του Κυβερνήτη Mario Lago σχετικά με την καθιέρωση 4 υποτροφιών 600 λιρών η κάθε μια για τους μαθητές των ιταλικών σχολείων και «Βραβείο της Α. Ε. του Κυβερνήτη» 100 χρυσών λιρών για μαθητή της Τεχνικής Σχολής με κριτήριο την καλύτερη ακαδημαϊκή επίδοση στη γνώση της ιταλικής γλώσσας.

⁵³⁶ Για παράδειγμα το βραβείο Αριστείας με χρηματικό ποσό 200 φράγκων το μοιράζονται 4 Έλληνες και ένας Εβραίος: Οι Δημήτρης Καμπσόπουλος, Βασίλης Διακοσάββας, Νικόλαος Σακελαρίδης, Ιωάννης Παπαδάκης και Yahiel Angel. Βλ. σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π. 50 2/2 1920-1921, *Messagero di Rodi*, 30/6/1920.

⁵³⁷ *MdRodi*, *La premiazione degli alluni della Scuola Italiana di Commercio*, 7/7/1920.

⁵³⁸ Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Ο Δωδεκανησιακός Τύπος (1848-2008)*, Συμβολή στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Δωδεκανήσου, Τόμος Πρώτος, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου, Αθήνα 2010, σ.97.

⁵³⁹ Η έκδοση άρχισε στις 23/4/1916 και διήρκεσε έως και τις 29/12/1945. Βλ.Σχετ: <http://gak.dod.sch.gr/ArchCol/Messaggero%20di%20Rodi.pdf>.

πριν, τον Σεπτέμβριο του 1915⁵⁴⁰. Άλλωστε στο πρώτο της φύλλο η *Ροδιακή* φρόντισε στο εξώφυλλο να απευθυνθεί στον στρατηγό Croce προσπαθώντας να τον προκαταλάβει ευμενώς: «Δεν αμφιβάλουμε ότι η Α.Ε. ο Στρατηγός κ. Ι. Κρότσε μετά πολλής συμπάθειας θα παρακολουθήσει την πορεία του φύλλου ημών, το οποίον ως έσχομεν άλλως τε την τιμήν να γνωρίσωμεν Αυτώ, ουδέν άλλον θα σκοπή ή την ηθικήν και κοινωνικήν αγωγήν του τόπου, τα συμφέροντα του οποίου η Βασ. Ιταλική Κυβέρνησις τω ενεπιστεύθη»⁵⁴¹. Αναμφισβήτητα, σταθμό στην εκδοτική πορεία της *Messaggero di Rodi* αποτέλεσε στην μέχρι τότε τρισελίδη ιταλόφωνη έκδοση, η προσθήκη της τέταρτης σελίδας στην ελληνική γλώσσα στις 14 Φεβρουαρίου 1926 με τον τίτλο *Ο Αγγελιαφόρος της Ρόδου*, η οποία θα καταργηθεί στις 16 Αυγούστου 1938 την περίοδο της Διοίκησης του De Vecchi⁵⁴². Η εφημερίδα είχε προεξαγγείλει την εισαγωγή της ελληνόφωνης σελίδας την στο φύλλο της 1^η Ιανουαρίου 1926 αναφέροντας ότι η λογική της ήταν να συμπεριλαμβάνεται σε αυτήν εν συντομία το περιεχόμενο των τριών ιταλόφωνων σελίδων⁵⁴³. Με αυτόν τον τρόπο, ισχυρίζεται η εφημερίδα, ότι θα μπορούσε να αποκτήσει καλύτερη επαφή με το αναγνωστικό της κοινό και να απευθυνθεί σε αυτόν στη γλώσσα που γνωρίζει καλύτερα. Στο φύλλο της 1^η Ιανουαρίου 1927 η εφημερίδα απευθύνεται στο αναγνωστικό κοινό κάνοντας μια αναδρομή στο προηγούμενο έτος αξιολογώντας ότι η σημαντικότερη καινοτομία υπήρξε η ελληνική σελίδα καθώς αποδείχθηκε ιδιαίτερα χρήσιμη· ενώ για το μέλλον δεσμεύεται ότι θα πρέπει να απαντά πάντα στο ειδικό κοινό της, διευκολύνοντας όχι μόνο με την κατανόησή της αλλά και να την πείσει ιδεολογικά για το υπόλοιπο μέρος της εφημερίδας⁵⁴⁴. Η *Messaggero di Rodi* από την πρώτη ημέρα της έκδοσής της καθιερώθηκε ως το επίσημο όργανο πολιτικής της εκάστοτε στρατιωτικής ή πολιτικής διοίκησης, αφού ήταν πλήρως ελεγχόμενη από αυτή, δρώντας ξεκάθαρα ως προπαγανδιστικό όργανό της. Στα φύλλα της, άλλωστε, δημοσιεύονταν κατά κανόνα ειδήσεις από το Βασίλειο, τα σημαντικότερα κυβερνητικά

⁵⁴⁰. Όπως αναφέρει στα απομνημονεύματά του ο εκδότης της Ροδιακής Εμμ. Καλαμπίχης, η έκδοσή της έγινε με την ενεργή υποστήριξη του μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου και της Δημογεροντίας με σκοπό να συμβάλει στην ομαλή λειτουργία των κοινοτικών πραγμάτων, εκκλησιαστικών και εκπαιδευτικών, να προβάλλει την ελληνικότητα της νήσου δια της προβολής οιασδήποτε κινήσεως των κατοίκων της και να κερδίσει την εμπιστοσύνη του ελληνικού πληθυσμού της νήσου στην Ιερά Μητρόπολη ως εθνικού κέντρου. Βλ. Σχετ: Αντώνης Αγγελής, *Ο Τύπος στα Δωδεκάνησα*, ανάτυπο, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις, Αθήνα, 2005, σ.309-10· Στη Ρόδο κυκλοφορούσε ήδη από 1909 η *Νέα Ρόδος*. Τόσο η *Νέα Ρόδος* όσο και η *Ροδιακή* υφίσταντο τον αυστηρό έλεγχο της ιταλικής λογοκρισίας. Βλ. Σχετ: Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ.111· Την περίοδο πάντως της θητείας του Lago, ο Ιταλός διοικητής περιγράφοντας την τοπική κυκλοφορία του Τύπου, λέει τα εξής: «Ο τοπικός τύπος αποτελείται από την καθημερινή *Messaggero di Rodi* και την *Selam*, στα τουρκικά, και οι δύο είναι απολύτως ελεγχόμενες από αυτή την κυβέρνηση· και από δύο εβδομαδιαίες εφημερίδες στα ελληνικά εντελώς ακίνδυνες». Βλ. Σχετ: ASDMAE, *Affari Politici 1919-1930*, b.:990, 27/2/1927, Lago προς Ιταλική Πρεσβεία σε Κων/η και εις γνώση Ιταλικού Υπεξ, Απόρρητο.

⁵⁴¹ *Ροδιακή*, 3/9/1915.

⁵⁴² Λογοθέτης, *Ο Δωδεκανησιακός Τύπος (1848-2008)*, σ.99.

⁵⁴³ *MdRodi*, «Il Nostro Programma "Ο Angheliaforos tis Rodu"», 1/1/1926.

⁵⁴⁴ *MdRodi*, «Ai Nostri lettori», 1/1/1927.

διατάγματα που κοινοποιούσε ο κυβερνήτης, ενώ άρθρα γνώμης, επιφυλλίδες, βιβλιοκρισίες στο πρωτοσέλιδο και στις εσωτερικές σελίδες ήταν σε απόλυτο συντονισμό με την επίσημη γραμμή του εκάστοτε Διοικητή.

2.1.4 ΕΛΕΓΧΟΣ & ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

Σχετικά με την ελευθερία έκφρασης και κυκλοφορίας του τύπου, κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όπως ίσχυε σε όλο το Βασίλειο της Ιταλίας και τις ιταλικές αποικίες, υπήρχε αυστηρός έλεγχος και λογοκρισία στην κυκλοφορία όλων των εντύπων και στο περιεχόμενό τους, γεγονός φυσιολογικό, αφού παρόμοιες πολιτικές υιοθετήθηκαν από πολλά εμπόλεμα κράτη. Όμως το καθεστώς των Δωδεκανήσων διατήρησε ασφυκτικό πλαίσιο προληπτικής λογοκρισίας και μεταπολεμικά αφού φρόντισε να την κατοχυρώσει νομοθετικά εκδίδοντας διατάγματα σχετικά με τον έλεγχο της κυκλοφορίας και του περιεχομένου των εντύπων και ορίζοντας εξοντωτικά πρόστιμα στους παραβάτες⁵⁴⁵. Όπως διαβάζουμε στο 2^ο άρθρο του διατάγματος, η Διοίκηση του Σώματος Αποστολής έχει την εξουσία να προχωρήσει άμεσα στην κατάσχεση των έντυπων εκδόσεων, χωρίς καμία δυνατότητα επίσημης διαμαρτυρίας:

- 1) όταν αναγνωρίζει στον τύπο στοιχεία με διωκόμενες παραβιάσεις. Σε αυτήν την περίπτωση μεταφέρεται άμεσα στον Εισαγγελέα, για να επιληφθεί επί της δικαιοδοσίας του, η αναφορά του συμβάντος και τα κατασχεθέντα φύλλα
- 2) όταν αναγνωρίζει στον τύπο ειδήσεις σχετικές με κινήσεις, προετοιμασίες, για στρατιωτικούς σκοπούς, υλικό, πλεούμενο οποιουδήποτε είδους σε στρατιωτική υπηρεσία, και σε όσα ανήκουν σε Σύμμαχες Χώρες, προς τις ζώνες υπό στρατιωτική κατοχή ή προέρχονται από αυτές
- 3) όταν θεωρεί ότι η δημοσίευση του τύπου μπορεί, αμφισβητώντας την εμπιστοσύνη των αρχών της Κυβέρνησης, να προκαλέσει διενέξεις ανάμεσα σε κοινότητες και ομάδες, και εναλλακτικά, να είναι βλαπτική για τα συμφέροντα του Κράτους, και για τη διατήρηση της τάξης και της δημόσιας ηρεμίας

Σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να ασκηθεί κατάσχεση όταν το έντυπο ή προσχέδιο αυτού τελούν υπό την έγκριση του άρθρου 3. Το άρθρο 3 προέβλεπε τα εξής:

Σε κάθε έντυπο ή περιοδική δημοσίευση, μη καθημερινή, οφείλει ο υπεύθυνος διαχειριστής, τουλάχιστον 24 ώρες πριν την δημόσια κυκλοφορία, να παραδώσει στη Διοίκηση του Σώματος αποστολής (τη Διεύθυνση για τη Διοίκηση των υπό κατοχή Νήσων) τρία δείγματα από αυτόν υπογεγραμμένα, από τα οποία, ένα του

⁵⁴⁵ Κυβερνητικό Διάταγμα της 16/4/1920 σχετικά με την «Επιτήρηση του Τύπου» (Vigilanza sulla stampa). Το διάταγμα δημοσιεύθηκε στη *Messaggero di Rodi* στο φύλο της 17/4/1920.

επιστρέφεται εγκεκριμένο σε απόδειξη της παράδοσης. Σε περίπτωση δημοσίευσης καθημερινού εντύπου, είτε στην ιταλική είτε σε άλλη γλώσσα, η παράδοση των τριών δειγμάτων πρέπει να έχει γίνει αντίστοιχα από μία έως τρεις ώρες πριν την κυκλοφορία στο κοινό. Σε περίπτωση αμέλειας αυτής της υποχρέωσης, η Διοίκηση προχωρά χωρίς ειδοποίηση στην κατάσχεση της έκδοσης των εντύπων. Οι παρανομούμενοι θα καταδικάζονται δικαστικά και θα είναι υπόλογοι σε πρόστιμο όχι μικρότερο των 500 λιρών.

Το άρθρο 4 προέβλεπε ότι έντυπο που γινόταν αντικείμενο κατάσχεσης δύο φορές, μπορούσε άμεσα η Διοίκηση να διατάξει αναστολή δημοσίευσης για ένα διάστημα όχι μικρότερο των τριών ημερών και όχι μεγαλύτερο των τριών μηνών. Το άρθρο 5 προέβλεπε ότι οι κανονισμοί του διατάγματος αφορούσαν και σε μη περιοδικές δημοσιεύσεις. Όμως, σε αυτή την περίπτωση η υποχρέωση της παράδοσης των αντιτύπων για έγκριση δέσμευε τον τυπογράφο, ο οποίος θα έπρεπε να το έχει φέρει εις πέρας σε χρόνο όχι μικρότερο των οκτώ ημερών πριν τη διάθεση στο εμπόριο ή να επιστρέψει τα έντυπα στον αποστολέα⁵⁴⁶. Η θέσπιση ενός τόσο αυστηρού πλαισίου προληπτικής λογοκρισίας και ελέγχου ουσιαστικά κάθε εντύπου κατά την υπο εξέταση περίοδο, είναι άξια αναφοράς, εφόσον τυπικά Ελλάδα και Ιταλία ήταν σύμμαχες χώρες, άρα μετά τη λήξη των πολεμικών επιχειρήσεων δεν υπήρχε καμία δικαιολογία για τόσο αυστηρό πλαίσιο. Πάντως η στάση των ιταλικών αρχών αλλά και οι νομοθετικές πρωτοβουλίες τους σχετικά με τη διάχυση της πληροφορίας από και προς τα Δωδεκάνησα όλη την περίοδο της ιταλικής κατοχής, φανερώνουν μία σπουδή για ασφυκτική παρακολούθηση ανθρώπων, μέσων και εντύπων κάθε είδους. Νέα νομοθετική πρωτοβουλία πλήρους ελέγχου κάθε εντύπου στα νησιά καταγράφεται από την πλευρά των αρχών με τον νέο Αστυνομικό Κανονισμό της 18^{ης} Ιανουαρίου 1928, του οποίου τα 50 άρθρα δημοσιεύθηκαν σταδιακά στη *Messaggero di Rodi* (26-1-1928 ως και τις 11-2-1928)⁵⁴⁷. Ανάμεσα σε άλλα, στα άρθρα 24 και 25 προβλέπονταν τα εξής: αρ.24:

Η Αρχή της Δημόσιας Ασφάλειας θα επαγρυπνή, λαμβάνουσα τα αναγκαία προληπτικά μέτρα, ινά μη δημοσιεύονται, διανέμονται, τοιχολλώνται, πωλώνται ή εισάγονται εν τη Κτήσει έντυπα, συγγράματα, εικονογραφία, λιθογραφία και τα παρόμοια, αντίθετα προς την δημόσιαν τάξην και ηθικήν, ή προς τα χρηστά ήθη ή οπωσδήποτε να ώσιν επιζήμια εις τας καταρτισθείσας εξουσίας, εις την αξιοπρέπειαν και εις το γόητρον του έθνους και των δημόσιων αρχών και άρθ.25: Ο υπεύθυνος οιοσδήποτε εντύπου ή οιασδήποτε περιοδικής μη καθημερινής οφείλει τουλάχιστον

⁵⁴⁶ *MdRodi*, D.G. *La vigilanza della Stampa*, 17/4/1920.

⁵⁴⁷ *MdRodi*, «Πράξεις της Κυβερνήσεως, αρ.10, *Νέος Αστυνομικός Κανονισμός*», 26-1-1928, 27-1-1928, 28-1-1928, 31-1-1928, 1-2-1928, 3-2-1928, 4-2-1928, 5-2-1928, 7-2-1928, 8-2-1928, 9-2-1928, 11-2-1928.

24 ώρες προ της διανομής ή της εις το δημόσιο τοίχο κολλήσεως να παραδίδη εις την τοπικήν Αρχήν της Δημόσιας Ασφάλειας τρία αντίτυπα υπογεγραμμένα παρά του ιδίου. Η παράδοσις των περιοδικών καθημερινών δημοσιεύσεων δέον να γίνηται δύο ώρες προ της διανομής. Εν περιπτώσει μη τηρήσεως ταύτης η Αρχή της Δημόσιας Ασφάλειας θα προβαίνη εις την κατάσχεσιν της εκδόσεως των εντύπων, οι δε παραβάται θα τιμωρόνται δια προστίμου ουχί κατωτέρου των 500 λιρών επιφυλαττομένου πάντοτε του δικαιώματος της ανακλήσεως της αδείας⁵⁴⁸

Ο πρόξενος Ντάσσοσ επανειλημμένα διαμαρτύρεται στις εκθέσεις του ότι οι ιταλικές αρχές προχωρούν σε λογοκρισία της αλληλογραφίας μεταξύ τους ελληνικού Προξενείου και του Υπουργείου των Εξωτερικών⁵⁴⁹. Σε άλλη περίπτωση, ο Έλληνας πρόξενος Δ. Παππάς ζητά από το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών να του αποστέλλονται σε τακτική βάση αποκόμματα των ελληνικών και αλλοδαπών εφημερίδων σχετικά με το δωδεκανησιακό, αλλά και την Ιταλία. Ο πρόξενος εξηγεί ότι η λογοκρισία επί των ξένων δημοσιευμάτων έχει ενταθεί ιδιαίτερος από το καθεστώς με αποτέλεσμα αυτή να έχει επεκταθεί στις ελληνικές και τουρκικές εφημερίδες, οι οποίες δεν φθάνουν καθόλου πλέον στη Ρόδο⁵⁵⁰.

⁵⁴⁸ *MdRodi*, άρθρα 24 και 25 του Αστυνομικού Κανονισμού της 18/1/1928, 3/2/1928.

⁵⁴⁹ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 19/11/1917 και 18/1/1918, Α5 (5), Ντάσσοσ προς Υπεξ.

⁵⁵⁰ ΥΔΙΑ, Προξενείο Ρόδου, 1933, 18.4, Διάφορα, 2^{ος}, 25/11/1933, Πρόξενος Δ.Ι. Παππάς προς Υπεξ.

ΕΠΕΜΒΑΣΗ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1923 ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ (ΤΡΥΦΩΝΟΣ) 2.2

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αναλύονται τα σημαντικότερα μέτρα των ιταλικών αρχών μετά τα πρώτα χρόνια κατοχής που είχαν στόχο αφενός να ενισχυθεί η ιταλομάθεια στον γενικό πληθυσμό αλλά και να ενταθεί ο έλεγχος στα σχολεία των Ελλήνων. Αξιοσημείωτο ήταν το γεγονός του διορισμού του επιφανούς Ιταλού αρχαιολόγου Amedeo Maiuri ως Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης. Επισημαίνονται μαρτυρίες όπως του λοχαγού Jezzi στην Κάλυμνο με επιτυχή διαχείριση και προσέγγιση του ελληνικού στοιχείου την εκμάθηση της ιταλικής. Ο Jezzi θα συγγράψει ένα συλλαβάριο εκμάθησης ιταλικών για Έλληνες το οποίο θα χρησιμοποιηθεί και στη φασιστική περίοδο κατοχής. Ταυτόχρονα αναδεικνύεται ο ρόλος του Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου ως του Ιεράρχη που στην προκειμένη συγκυρία θα φροντίσει να αναχαιτίσει την επέμβαση των Ιταλών στα εκπαιδευτικά πράγματα των Ελλήνων, αλλά και να λάβει αποφασιστικά μέτρα ενίσχυσης της ελληνικής εκπαίδευσης και των εκπαιδευτικών θεσμών. Η προβολή των σημαντικών πρωτοβουλιών αυτήν την περίοδο του μητροπολίτη Απόστολου έναντι των Ιταλών, δηλαδή έως την έξωσή του από τα Δωδεκάνησα το 1921, λειτουργεί αντιστικτικά με την μετέπειτα συμπεριφορά του απέναντι στην πολιτική του Lago, που ήταν αυτή της αποδοχής και της διαφαινόμενης συνδιαλλαγής.

2.2.1 1916: ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Το 1916 με κυβερνητικό διάταγμα 121 της 16^{ης} Ιουνίου έχουμε την πρώτη σοβαρή απόπειρα επέμβασης των ιταλικών αρχών στα εκπαιδευτικά ζητήματα της Δωδεκανήσου, καθώς συστάθηκε η Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης, *Sovrintendenza dell' Istruzione Pubblica* και ορίστηκε ως Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης όλων των σχολείων όλων των κοινοτήτων ο Amedeo Maiuri⁵⁵¹. Ο Maiuri ήταν παράλληλα υπεύθυνος μνημείων και ανασκαφών στα Δωδεκάνησα και, όπως είδαμε προηγουμένως, το 1923 τον σύστησε ο Paribeni στον Lago, ώστε να γνωμοδοτήσει σχετικά τον εξιταλισμό των τοπωνυμίων. Υπό την αιγίδα της Εποπτείας ορίστηκε ένας επόπτης μουσουλμάνος για τα μουσουλμανικά σχολεία σε Κω και Ρόδο ενώ για τα ελληνικά σε όλα τα νησιά ο καθηγητής Γεώργιος Τηλιακός, ο οποίος ήταν

⁵⁵¹ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, 1912-1922*, σ.192. Όπως αναφέρει και ο ίδιος ο Μητροπολίτης Απόστολος προς τον στρατηγό Elia «[...]δυστυχώς αι παραβιάσεις είνε τόσον πολλαί, ώστε δεν θα μοι καταστή δυνατόν να καταλέξω πάσας, καίτοι όλαί σχεδόν εισί πρόσφατοι, διότι οφείλω να ομολογήσω ότι αύται χρονολογούνται μόλις από ενός και ημίσεους έτους, ενώ πρότερον είχομεν πραγματικήν αυτονομίαν εν τη Εκπαιδεύσει». Βλ.Σχετ: ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1918 Ειδικός Φάκελος Νήσων Αιγαίου (Δωδεκάνησα) Α5(5), 3/11/1917, Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος προς Στρατιωτικό Διοικητή Δωδεκανήσου.

καθηγητής στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο, αλλά είχε πέσει στη δυσμένεια του Μητροπολίτη Απόστολου⁵⁵². Συνεπώς, η επιλογή Τηλιακού θα πρέπει να ερμηνευθεί ως άμεση απάντηση των ιταλικών αρχών στην πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Απόστολου να διορίσει επιθεωρητή των ελληνικών σχολείων τον Αυγερινό Πανηγύρη⁵⁵³ αλλά και σε μια προσπάθεια να εκμεταλλευτούν την αμφισβήτηση του τελευταίου σχετικά με την καταλληλότητά του για τη θέση αυτή⁵⁵⁴. Ο Πανηγύρης, όπως αναφέρει και ο Έλληνας πρόξενος στη Ρόδο Κων/νος Ντάσσοις, αποπέμφθηκε από τη Ρόδο με συνοπτικές διαδικασίες και εκών άκων ο Απόστολος συγκατένευσε ζητώντας να μην υπάρξει περαιτέρω καταπάτηση των προνομίων⁵⁵⁵. Σχετικά με την πρώτη αυτή σοβαρή επέμβαση στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Δωδεκανήσων έχουμε την μαρτυρία του Έλληνα πρόξενου Κων/νου Ντάσσοις ο οποίος λέει χαρακτηριστικά:

Η επέμβασις των Ιταλικών αρχών εις τα της ελληνικής εκπαίδευσως κατά το έτος τούτο (1917) εξεδηλώθη απερίφραστος και κατά τρόπο πείθοντα ότι αύται εις πρώτην ευκαιρίαν θα επιζητήσωσι να υποκαταστασώσι την ελληνικήν παιδείαν εις την ιταλικήν και αποτόμως ύστερον μεταβάλωσι τα ελληνικά σχολεία εις ιταλικά. Επιθεωρητής απάντων των σχολείων της Δωδεκανήσου διορίσθη υπό των αρχών ο αρχαιολόγος Ιταλός Μαγιούρι με πρόγραμμα υπεράγαν σωβινιστικόν· εν ώ κατά τα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά προνόμια υπό του Μητροπολίτου διορισθείς Επιθεωρητής των ελληνικών σχολείων κ. Αυγ. Πανηγύρης, άνθρωπος μορφώσεως και χαρακτήρος, μόλις εξελθών, αδεία και των αρχών, εις περιοδείαν, συλληφθείς υπό των οργάνων της εξουσίας, οδηγήθη εις Ρόδον, και τη 21^η παρελθόντος επεβιβάσθη υπό των αρχών επί του «Eletrico» κρούων κατά την στιγμήν ταύτην και ούτος, ως άλλοι πολλοί ομοιοπαθείς του, την θύραν του κ. Μαυρουδή⁵⁵⁶.

⁵⁵² Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, I lineamenti giuridici*, σ.193· Ο Απόστολος αρνείται ότι προχώρησε στην απόλυση του Τηλιακού και άλλων καθηγητών εξαιτίας της ιταλοφιλίας τους, αλλά λόγω της υπηρεσιακής τους ανεπάρκειας, που την επιβεβαίωσε όλη η ελληνική Κοινότητα. Βλ.Σχετ: ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 3/11/1917, Απόστολος προς Στρατιωτικό Διοικητή, όπ

⁵⁵³ Μαυρίδης, *Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος*, σ.250.

⁵⁵⁴ Ο Τηλιακός, μαζί με τους Τρ. Ευαγγελίδη, Στ. Πετρίδη και Θ. Κωνσταντινίδη είχαν απολυθεί το 1916 από σχολεία της Ρόδου ενδεχομένως γιατί δεν είχαν επιδείξει το απαιτούμενο πνεύμα συνεργασίας με τον συγκεντρωτικό Απόστολο σύμφωνα με το Βεργωτής, *Η Εκπαίδευση στο Κοινό της Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*, σ.67-8· Η άποψη του Βεργωτή τουλάχιστον για τον Κωνσταντινίδη, φαίνεται να ευσταθεί, καθώς στον τοπικό τύπο ο Κωνσταντινίδης δημοσίευσε στην *Νέα Ρόδο*, 17/9/1916 ιδιαίτερος επικριτικό άρθρο για την καταλληλότητα της επιλογής του Αυγερινού Πανηγύρη στο πόστο του Επιθεωρητή της Δημόσιας Εκπαίδευσης ενώ ο Πανηγύρης απαντά σε ανάλογο, ιδιαίτερα δριμύ τόνο, με άρθρο στη *Ροδιακή*, «Απάντησις εις την δήλωσιν του Κου Θ. Κωνσταντινίδου», 29/9/1916.

⁵⁵⁵ Μαυρίδης, *Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος*, σ.251.

⁵⁵⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 25/11/1917 Α5 (5), Ντάσσοις προς Υπεξ· Ο Μαυρουδής ήταν ο απεσταλμένος στη Ρώμη από την κυβέρνηση της Εθνικής Αμύνης. Οι Εκθέσεις του Έλληνα πρόξενου στη Ρόδο Κων/νου Ντάσσοις είναι μακροσκελείς, αναλυτικές και λεπτομερείς. Δεν προκύπτουν ανακρίβειες σε αυτές, όμως ως ακραϊκής βενιζελικός, στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία παρατηρούνται λεκτικές υπερβολές και ακρότητες στο ύφος και στις διατυπώσεις του όπως για παράδειγμα ο χαρακτηρισμός «υπεράγαν σωβινιστικό» για το πρόγραμμα του Μαιωρί.

Επίσης, στην ίδια έκθεση ο πρόξενος Ντάσσοσ αναφέρεται σε μια εντελώς αδικαιολόγητη παρακράτηση από τους Ιταλούς του συνόλου των βιβλίων της Γεωγραφίας για τα ελληνικά σχολεία, καθώς στο εξώφυλλο υπήρχε η εικόνα του εκδιωχθέντος βασιλέα Κων/νου. Επρόκειτο βέβαια για μια μάλλον υποκριτική ευαισθησία εκ μέρους των Ιταλών καθώς όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, αν και μέλος της Entente, η Ιταλία έκανε τα πάντα για να ενισχύσει τον Κωνσταντίνο εις βάρος του Βενιζέλου. Επιπλέον στο εν λόγω βιβλίο προκαλούσε περαιτέρω ενόχληση στις αρχές η αναφορά της Ηπείρου και των Δωδεκανήσων ως ελληνικών⁵⁵⁷. Ακόμη, ο Έλληνας πρόξενος αναφέρει ότι ασκήθηκε αφόρητη πίεση σε ελληνικές οικογένειες χωριών της Ρόδου όπως στον Αρχάγγελο και αλλού, οι οποίες αν επέμεναν να μην στείλουν τα παιδιά τους στα νυχτερινά μαθήματα ιταλικών, οι αρχές κατοχής τους αποστερούσαν το απαραίτητο άλευρο, με αποτέλεσμα να υποκύπτουν μπροστά στο φάσμα της πείνας. Ακόμη οι ιταλικές αρχές παρεμπόδισαν με βίαιο τρόπο την οικοδόμηση καινούργιου σχολείου στην Ψίνθο και οι πρόκριτοι του χωριού πέρασαν από στρατοδικείο. Πάντως, σχετικά με την κατάσταση των ελληνικών σχολείων ο Ντάσσοσ είναι ξεκάθαρος: « Η αυτάρκεια απάντων των ελληνικών κοινοτήτων της Ρόδου και η συνέπεια ταύτης διατήρησης καλών σχολειακών κτιρίων και η καλή λειτουργία τούτων, αντικείμενα εις τας ιταλικάς βλέψεις εν Δωδεκανήσω, ευλόγως εξεγείρουν την ζηλοτυπίαν και τον διωγμόν τούτων κατά πάσης κοινότητος και παντός ελληνικού σχολείου»⁵⁵⁸. Έτσι το 1916 σημειώνεται η πρώτη σοβαρή προσπάθεια επέμβασης στα εκπαιδευτικά ζητήματα των νήσων διότι δεν ήταν μόνο μια πρωτοβουλία κινήσεων προς την κατεύθυνση διάδοσης της ιταλικής γλώσσας και κουλτούρας, αλλά είχαμε πλέον μια ευθεία νομοθετική παρέμβαση σε θέματα που μέχρι τότε ενέπιπταν στη δικαιοδοσία των σχολικών εφορειών και του Μητροπολίτη. Ήδη από το 1914 προσκόμματα στη λειτουργία των ελληνικών σχολείων εκ μέρους των ιταλικών αρχών έκαναν την εμφάνισή τους με την παρεμπόδιση της άφιξης καθηγητών εκτός Δωδεκανήσου⁵⁵⁹. Οι σχολικές εφορείες των νήσων όχι σπάνια προσλάμβαναν καθηγητές από την Ελλάδα ή την Μικρά Ασία είτε ακόμα και την Κων/λη, καθώς η διαθεσιμότητα εκπαιδευτικού προσωπικού σε όλες τις ειδικότητες δεν ήταν επαρκής στα Δωδεκάνησα. Όμως με το πρόσχημα των μέτρων που είχαν ληφθεί για την μη

⁵⁵⁷ ΥΔΙΑ, Κ. Υ., 25/11/1917, Ντάσσοσ προς Υπεξ, όπ

⁵⁵⁸ ΥΔΙΑ, Κ. Υ., 25/11/1917, Ντάσσοσ προς Υπεξ, όπ

⁵⁵⁹ Μαυρίδης, *Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος*, σ.248-9. Επίσης ΓΑΚ Δωδεκανήσου, 17/8/1919, Σχολική Εφορεία Κάσου προς Στρατιωτικό Διοικητή Δωδεκανήσων. Η σχολική εφορεία Κάσου ζητά την άδεια να προσλάβει εκπαιδευτικούς από την Μικρά Ασία, τη Σάμο ενώ ενημερώνει ότι ήδη είναι σε αναζήτηση καθηγητή «γλωσσών» από την Αθήνα. Επίσης ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.136 1923, 13/9/1923, Εφορεία Ρόδου προς Γενικό Διοικητή Ρόδου και λοιπών εξαρτημένων νήσων Μάριο Λάγκο, Η σχολική εφορεία των Κεντρικών Σχολών Ρόδου και του Βενετοκλείου Γυμνασίου ζητά την άδεια αποβίβασης του ιερομόναχου Χρυσόστομου Κορωναίου από την Κων/λη για τη διδασκαλία των Θρησκευτικών.

προσέγγιση αποβίβασης ατόμων μη μόνιμων κατοίκων, οι ιταλικές αρχές αρνούνταν να δώσουν άδεια αποβίβασης⁵⁶⁰. Το μέτρο αυτό φαίνεται να είχε ως συνέπεια την υποστελέχωση των ελληνικών σχολείων αλλά και τριβών με την Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης καθώς ο Επιθεωρητής Maiuri τον Ιούλιο του 1917 εξέδωσε την εξής ανακοίνωση, που δημοσιεύτηκε στη *Ροδιακή*:

Η Γενική Εποπτεία της Δημοσίας Εκπαιδύσεως γνωστοποιεί τα επόμενα. Εγγιζούσης της συνηθούς περιόδου της ωρισμένης δια τον διορισμόν προσωπικού των Δημοτ. Σχολείων, προς αποφυγήν ανωφελώς υποδείξεων προσώπων απόντων και ίνα μη παραβλαβή επομένως η κανονική λειτουργία των Σχολών, κατά τον χρόνον της επαναλήψεως των μαθημάτων, δηλούται ότι συμφώνως προς τα περί αποβιβάσεων γενικάς διατάξεις ο εκ μέρους των Κοινοτήτων διορισμός των διδασκάλων οφείλει κατ' ανάγκην να περιορισθή εις τα πρόσωπα τα διαμένοντα εν Δωδεκανήσω και εφωδιασμένα δι' επαρκών τίτλων δια την εν τοις Δημοτικοίς Σχολείοις διδασκαλίαν⁵⁶¹.

Η πρακτική αυτή φαίνεται να συνεχίστηκε και μεταπολεμικά, δεδομένου ότι ήταν ζητούμενο η επιβεβαίωση των πολιτικών φρονημάτων των νέων εκπαιδευτικών που είχαν επιλεγεί, πριν δοθεί η απαιτούμενη άδεια άφιξης⁵⁶². Ακόμη, η ιταλική Διοίκηση δρομολογούσε εκτοπίσεις και εξορίες ανεπιθυμητών ατόμων που η δράση τους εκλάμβανόταν ως εχθρική. Όπως για παράδειγμα τον Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης Αυγερινού Πανηγύρη, τον επιφανή Ρόδιο δικηγόρο Γ. Θ. Γεωργιάδη, ως υποκινητή κινήματος υπέρ της Ένωσης ή τον Δ/ντή του Βενετοκλείου Γυμνασίου Δημήτριου Αναστασιάδη⁵⁶³ για την πατριωτική του δράση. Όπως ήταν λοιπόν αναμενόμενο, οι συγκεκριμένες πρωτοβουλίες έφεραν την ιταλική Διοίκηση και τον Μητροπολίτη Απόστολο σε τροχιά σύγκρουσης καθώς ο δεύτερος θεωρούσε ότι

⁵⁶⁰ Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.59. Το κυβερνητικό διάταγμα της 1/9/1915 του στρατηγού G.Croce σχετικά με τους περιορισμούς των προσλήψεων στα υπό κατοχή νησιά προέβλεπε τα εξής: άρθρο 1. Απαγορεύεται και πρέπει να αποτρέπεται απολύτως, η αποβίβαση στα κατεχόμενα νησιά στα άτομα που δεν έχουν μόνιμη κατοικία ή τακτοποιημένη διαμονή. Σε αυτά τα άτομα μπορεί κατ' εξαίρεση να δοθεί άδεια επιβίβασης για την τακτοποίηση σοβαρών και επειγουσών υποχρεώσεων. Όμως σε αυτή την περίπτωση οι ενδιαφερόμενοι οφείλουν να αποκτήσουν την (δεν είναι σαφές) εξουσιοδότηση της Αρχής του Σώματος Κατοχής.[...], άρθρο 2: Στα άτομα που διαθέτουν κατοικία και τακτοποιημένη διαμονή στα κατεχόμενα νησιά, και που προσωρινά θα μετακινηθούν για προσωπική τους εργασία, μπορεί να τους παραχωρείται η αποβίβαση στην επιστροφή, όταν η απουσία τους δεν διαρκεί παραπάνω από ένα μήνα.[...], άρθρο 3: Για λόγους πολιτικής τάξης η Αρχή Διοίκησης της Κατοχής και για τα μικρότερα νησιά οι κατά τόπους Αρχές Κατοχής μπορούν πάντα να απαγορεύσουν την αποβίβαση οποιαδήποτε ατόμου, ακόμα και σε εκείνα που έχουν ήδη εξουσιοδοτηθεί να αποβιβαστούν.

⁵⁶¹ *Ροδιακή*, «Διορισμός διδασκάλων των Δημοτικών Σχολείων», 6/7/1917.

⁵⁶² ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.136 1923, 3/8/1923, Segretario Generale di Governo di isole di Rodi e Isole Dipendenti Ugo Sabetta al Commando CC. RR. Ο Γενικός Γραμματέας της Διοίκησης των Νήσων ζητά από τη Διοίκηση των Καραμπινιέρων της Ρόδου να σταλούν οδηγίες στο τμήμα του Καστελλορίζου ώστε να ελέγξει το πολιτικό και ηθικό φρόνημα των εκπαιδευτικών που θα φέρει ο καθηγητής Ιάσων Αναγνωστόπουλος από την Αθήνα για τα σχολεία του νησιού, πριν δοθεί η άδεια αποβίβασης.

⁵⁶³ Βεργωτής, *Η Εκπαίδευση στο Κοινό της Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*, σ. 71-7.

θίγονταν κεκτημένα κυριαρχικά δικαιώματά του και ζητήματα της αποκλειστικής του αρμοδιότητας⁵⁶⁴. Ο δυναμικός και επεμβατικός χαρακτήρας του τρόπου εξάσκησης της ποιμαντορίας του δεν ήταν καθόλου αρεστός στην εκάστοτε ιταλική Διοίκηση με συνέπεια βέβαια την έξωσή του από τα Δωδεκάνησα το 1921 από τον τότε διοικητή De Bosdari, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Είναι ενδεικτικό ότι ο στρατηγός G.Croce επαναλάμβανε διαρκώς για το αν ασκεί διοίκηση ο ίδιος περισσότερο ή ο Απόστολος⁵⁶⁵. Όπως αναφέρει και ο ίδιος ο Απόστολος φαίνεται να δικαιολογεί την αγανάκτηση του Croce γύρω από το πλέγμα των υπερεξουσιών που διέθετε :

Και δεν είχαν ίσως άδικον (ο Croce εννοείται), διότι πλην της καθαρώς θρησκευτικής δικαιοδοσίας μου επί των ευαγών Ιδρυμάτων και του Κλήρου, επί των Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, των Λειτουργιών της Εκπαιδεύσεως εν γένει, είχομεν τα Πνευματικά και Μικτά Δικαστήρια μας, μετ' απεράντου δικαιοδοσίας επί του Οικογενειακού και Κληρονομικού Δικαίου, τα Ληξιαρχεία μας, τα Συμβολαιογραφεία μας, τας Κοινότητάς μας με τα Κοινοτικά Σωματεία μας, εις τα οποία κατόπιν προσετέθησαν και όλας τας Οργανώσεις μας Σχολικάς, Εκπαιδευτικάς, Φιλανθρωπικάς κλπ⁵⁶⁶

2.2.2 Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Οι ευνοϊκές για τη Δωδεκάνησο διπλωματικές εξελίξεις μετά το τέλος του πολέμου αλλά και οι πρωτοβουλίες που πήρε στα εκπαιδευτικά ζητήματα ο Απόστολος συνέβαλαν ώστε, η πρώτη αυτή απόπειρα επέμβασης των ιταλικών αρχών να μην τελεσφορήσει. Ο Μητροπολίτης Ρόδου, φρόντισε όχι μόνο να μην διασαλευθεί η εκπαιδευτική τάξη της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας αλλά έλαβε πρόνοια ώστε να θωρακιστούν τα εκπαιδευτικά ιδρύματα με θεσμούς, υποδομές και προσωπικό. Θα μπορούσε κάποιος να πει ότι επιτέλεσε

⁵⁶⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2 1920-1921, 7-20/11/1919, Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος προς Στρατιωτικό Διοικητή Δωδεκανήσου. Ενδεικτικά αναφέρει τα εξής: «Αλλεπάλληλα καταφθάνουσιν εις την Μητρόπολιν μου γράμματα εκ των χωρίων καταγέλοντα εμπειβάσεις των επιτόπιων αρχών εις τας ημετέρας Σχολάς. Ούτως ο νέος φρούραρχος Μαλώνας δι' απειλών απήτησε την μεταβολήν του προγράμματος και την εισαγωγήν της Ιταλικής. Τα αυτά πληροφορούμαι και εκ Γενναδίου, Μαριτσών κλπ. Αλλ' ως γνωστόν το ζήτημα των προγραμμάτων είναι προνομιακής φύσεως και επομένως της αποκλειστικής δικαιοδοσίας της Ι. Μητροπόλεως. Θα ήτο καλό λοιπόν να έλειπον αι απειλαί προς τους ανεύθυνους και αι απευθείας παρενοχλήσεις των Σχολών» · Επίσης ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1918 Ειδικός Φάκελος Νήσων Αιγαίου (Δωδεκάνησα), 3/11/1917, Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος προς Στρατιωτικό Διοικητή Δωδεκανήσου. Σε αυτή την μακροσκελή επιστολή ο Μητροπολίτης διαμαρτύρεται για την καταπάτηση εκ μέρους των ιταλικών αρχών σε πεδία που ήταν μέχρι τότε της απόλυτης δικαιοδοσίας του όπως: α) Η εκτέλεση των θρησκευτικών τελετών και η επίβλεψη, διαχείριση και έλεγχος των Εκκλησιαστικών και Μοναστηριακών περιουσιών β) Διεύθυνση της Εκπαίδευσης των Ορθόδοξων χωρίς την άμεση ανάμιξη του κράτους παρά μόνο σε όσα αναφέρονται στη Βεζυρική Εγκύκλιο του 1891 σχετικά με τη δικαιοδοσία του κυβερνητικού Επιθεωρητή γ) Έλεγχος των Ορθόδοξων οικογενειών σε ζητήματα οικογενειακού και κληρονομικού δικαίου.

⁵⁶⁵ Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.58.

⁵⁶⁶ Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.58-9.

τον εθναρχικό του ρόλο με συνέπεια, καθώς κατάφερε να ελιχθεί επιτυχημένα ανάμεσα στις τοπικές έριδες της ελληνικής κοινότητας, στην οποία εμιφίλοχωρούσαν συμφέροντα και διχαστικές πρακτικές, αλλά και στα μέτρα των ιταλικών κατοχικών δυνάμεων⁵⁶⁷. Βεβαίως προκαλούσε δυσαρέσκεις ή διαμαρτυρίες ο συγκεντρωτικός τρόπος άσκησης του έργου του⁵⁶⁸, όμως η συμβολή του σε αυτή την συγκυρία υπήρξε ασφαλώς ευεργετική. Φρόντισε να περιορίσει την μορφωτική ανεπάρκεια του κλήρου συστήνοντας «Ιερατικά Φροντιστήρια», εξέδωσε το περιοδικό «Ορθόδοξη Διδαχή» υπό την εποπτεία της Μητρόπολης Ρόδου· φρόντισε μέσω της διαφορετικής διαχείρισης των μοναστηριακών περιουσιών να ενισχυθούν οικονομικά οι κοινότητες, συνέστησε την Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή ώστε να υπάρχει ένας κεντρικός σχεδιασμός και έλεγχος των σχολείων, κατάρτισε μητρώα εκπαιδευτικών σε κατηγορίες βάσει προσόντων, διοργάνωνε εκπαιδευτικά συνέδρια, επιμορφωτικά σεμινάρια, αλλά και υποδειγματικές διδασκαλίες⁵⁶⁹. Είναι χαρακτηριστική η μαρτυρία του απόφοιτου του Βενετοκλείου Γυμνασίου Ι. Γκίκα⁵⁷⁰ για το κλίμα της εποχής αλλά και την δράση του Απόστολου:

Στη Ρόδο το 1919, μερικοί από τους τελειόφοιτους του Βενετοκλείου Γυμνασίου (Α. Θυμανάκης, Γ. Παρθενιάδης, Μ. Τσατσαρώνης, Γ. Περδικάκης κ.ά) είμαστε ένα είδος σωματοφυλακής του τότε Μητροπολίτη Απόστολου στις δοξολογίες για τις εθνικές και σχολικές εορτές. Το σπίτι εξ' άλλου του Θυμανάκη είχε γίνει κέντρο και μαζί εργαστήριο πατριωτικής εξάρσεως. Γυναίκες έραβαν ελληνικές σημαίες και μαραγκοί ετοίμαζαν τα αντίστοιχα κοντάρια. Πιστεύαμε ότι επέκειτο η απελευθέρωση των νήσων. Μια μέρα μάλιστα διαδόθηκε πώς είχε φθάσει τάχα συνθηματικό τηλεγράφημα από την Αθήνα στη Μητρόπολη που ανήγγειλε ότι 40 δέματα ξεκίνησαν για τη Ρόδο. Τα «δέματα» ήταν δήθεν πολεμικά πλοία. Αμέσως οργανώθηκαν εκδηλώσεις χαράς και δύο ενθουσιώδεις νεαροί που περιέρχονταν τις

⁵⁶⁷ Παπαδόπουλος, *Η Εκπαίδευση κατά την πρώτη περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912-1920)*, σ. 362-371, όπ

⁵⁶⁸ Το 1919 ο (απερχόμενος) Γυμνασιάρχης του Βενετοκλείου Ιορδάνης Παπαδόπουλος διαμαρτύρεται στον Έλληνα πρόξενο Παπαπαύλου ότι ο Μητροπολίτης Απόστολος: «[...]εστραγγάλισε την εκπαίδευση της Ρόδου και μάλιστα την γυμνασιακήν, αφού ένεκα αγάλινωτου εγωισμού και δοκητισοφίας ου μόνον δι' ιδιαιτέρας όλως ευνοίας περιβάλλει τους αναξίους και εστερημένους φρονήματος καθηγητάς και διδασκάλους, αλλά και κατερράκωσε το επίσημον πρόγραμμα της Ελλάδος, αυθαιρέτως εισαγαγών εις το Βενετόκλειον μαθήματα αποκλειόμενα υπό του νόμου[...]. Εις επίμετρον ο Μητροπολίτης Ρόδου λησμονών, ότι ως εκ του αξιώματος αυτού όφειλε να ή ο κήρυξ της αληθείας και της αγάπης ου παύεται συκοφαντών και διαβάλλων άνδρας[...]. Οχυρούμενος επιτηδείως του εθνικού ζητήματος εκτρέπεται εις πάσαν έκνομον πράξιν, ασεβεί προς τας ενταύθα εθνικά κορυφάς, διαιρεί την κοινότητα εν στιγμαίς τοσοούτον κρισίμους.» Βλ. Σχετ: ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1923 88. 9 Δωδεκάνησος-Ρόδος: Εκπαιδευτικά, Ρόδος 22/6/1919, Ιορδάνης Παπαδόπουλος προς Πρόξενο Παπαπαύλου.

⁵⁶⁹ Παπαδόπουλος, *Η Εκπαίδευση κατά την πρώτη περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912-1920)*, σ. 132-144.

⁵⁷⁰ Ο Ιω. Γκίκας γεννήθηκε στην Κω το 1902 και σπούδασε νομικά στην Αθήνα και στη Ρώμη, όπου εγκαταστάθηκε μόνιμος ανταποκριτής της *Εστίας* (1926-1932) και παράλληλα στο Γραφείο Τύπου της Ελληνικής Πρεσβείας ως βοηθός του το 1929 και ως διευθυντής του από το 1932. Παρέμεινε στην ελληνική πρεσβεία ως εμπειρογνώμονας των ιταλικών θεμάτων έως το 1969, οπότε και απομακρύνθηκε από τη δικτατορία.

συνοικίες επάνω σε αμάξι κρατώντας ελληνική σημαία καταδικάστηκαν οι ατυχείς σε 7μηνη φυλάκιση. Μερικοί, εξ' άλλου, από εμάς τους τελειόφοιτους σπεύσαμε στο ελληνικό Προξενείο να χαιρετίσουμε τον Πρόξενο, ο οποίος, αποδοκιμάζοντας τις εξαλλωσύνες που έδειχνε ο Μητροπολίτης Απόστολος, προσπάθησε να μη δίνουμε πίστη σε τέτοιου είδους φήμες που μπορούσαν να μας εκθέσουν σε διώξεις εκ μέρους των Ιταλών[...]»⁵⁷¹

2.2.3 ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΕΠΟΠΤΗ Δ.Ε. Α. ΜΑΙΥΡΙ & Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΛΟΧΑΓΟΥ L. JEZZI ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΜΝΟ

Οι αναφορές τόσο του Μαιυρι όσο και των στρατιωτικών και πολιτικών διοικητών των Δωδεκανήσων φανερώνουν ότι τα αποτελέσματα της εκπαιδευτικής πολιτικής των Ιταλών αυτή την περίοδο είναι περιορισμένα όσον αφορά τουλάχιστον τη διάδοση της ιταλικής γλώσσας πέρα από το εβραϊκό στοιχείο και κυρίως στην διάδοσή της στους Έλληνες. Σε δημοσίευμα, η *Messagero di Rodi* τον Δεκέμβριο του 1916 αναφέρεται στο έργο της ιταλικής διοίκησης στη Ρόδο, σχετικά με την εκπαίδευση, τονίζεται η πρόνοια της κυβέρνησης να ενθαρρύνει την πρόοδο της κουλτούρας γενικά ενώ υπογραμμίζεται και η χρηματική ενίσχυση προς τα σχολεία όλων των κοινοτήτων⁵⁷². Ο Ιταλός αρχαιολόγος και επιθεωρητής τον Ιούλιο του 1917 κάνοντας τον απολογισμό ενός έτους από τον ορισμό του ως Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης συνέταξε μια έκθεση σχετικά με τα μαθήματα ιταλικής κατά το έτος 1916-1917⁵⁷³. Σε αυτήν ο Ιταλός αρχαιολόγος επισημαίνει ότι το έργο της Εποπτείας κινήθηκε γύρω από δύο άξονες: 1) Να επιβεβαιώσει την νόμιμη και την ισότιμη κατοχύρωση του δικαιώματος προστασίας και ελέγχου από την πλευρά της κυβέρνησης κατοχής στα σχολεία των τοπικών Κοινοτήτων (τουρκικά, ελληνικά και εβραϊκά) και 2) Να διαδοθεί η ιταλική γλώσσα και να επιβεβαιωθεί ο ιταλικός πολιτισμός μέσω των σχολείων⁵⁷⁴. Σε αυτήν περιγράφεται ότι το έργο της Εποπτείας ουσιαστικά άρχισε από μηδενική βάση καθώς η πνευματική, μορφωτική παρουσία της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα μέχρι το 1912 ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτη αφού απουσίαζε οποιαδήποτε προτεραιότητα δομή, στην οποία θα μπορούσε να στηριχθεί, έστω και σε ένα μεταβατικό στάδιο, για τη σύσταση νέων σχολείων, όπως για παράδειγμα υπήρχε στη Λιβύη. Επίσης, επισημαίνει ότι ακόμη και το σχολείο που διεύθυναν οι Φραγκισκανές μοναχές του Τάγματος Sacro Cuore-Gemona

⁵⁷¹ Γκίκας, *Μουσολίνι και Ελλάδα*, σ. 131.

⁵⁷² *MdRodi*, Καμπούρης Χριστοδούλου, «L' Opera del governo Italiano nell' isola di Rodi», 6/12/1916.

⁵⁷³ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 28/7/1917, Relazione sui Corsi di Lingua Italiana dell' anno scolastico italiano 1916-1917, Amedeo Maiuri, Sovrintendente dell' Istruzione pubblica al Signor Generale Vittorio Elia, Commandante del Corpo d' occupazione dell' Egeo.

⁵⁷⁴ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 28/7/1917, Relazione, σ.1.

ήταν υπό άμεση γαλλική επιρροή μετά την αποκάλυπτη επέμβαση του Προξενείου της Γαλλίας. Όσον αφορά την κατάσταση σχετικά με την εκπαίδευση των τριών κοινοτήτων, κατά τον Maiuri, είναι αρκετά δυναμική, ειδικά από την πλευρά της Ορθόδοξης κοινότητας, με αξιόλογη κτιριακή υποδομή, ικανού αριθμού διδακτικού προσωπικού και ένα υψηλό ποσοστό μαθητών⁵⁷⁵. Στη συνέχεια προχωρά σε μια αποτίμηση των αποτελεσμάτων των νυχτερινών μαθημάτων ιταλικής που ήδη έτρεχαν δύο χρόνια σε όλα τα μεγάλα κέντρα όλων των νησιών. Για τον επιφανή αρχαιολόγο η διδασκαλία της ιταλικής έγινε ασμένως αποδεκτή από τον τοπικό πληθυσμό ενώ υπολόγιζε ότι ήδη είχαν παρακολουθήσει μαθήματα παραπάνω από δύο χιλιάδες άτομα⁵⁷⁶. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι: 1) Πλέον διδάσκονται τα ιταλικά στα σχολεία που χρηματοδοτούνται από την Alliance Israélite Universelle ως μέρος της διδακτέας ύλης σε όλες τις τάξεις αρρένων και στις ανώτερες τάξεις των θηλέων 2) Η διδασκαλία των ιταλικών έγινε αποδεκτή από τις πρώτες τάξεις του ελληνικού γυμνασίου, αν και παρατηρείται μια εχθρότητα στην διάδοση της ιταλικής γλώσσας στα ορθόδοξα σχολεία 3) Η διδασκαλία της ιταλικής στα τουρκικά δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων έχει ορατά αποτελέσματα έστω και αν το διδακτικό προσωπικό δεν είναι το πλέον κατάλληλο αφού έχει επιλεγεί από τους ντόπιους διερμηνείς 3) Η μεγάλη αποδοχή στη διδασκαλία ιταλικών στα υπόλοιπα κύρια νησιά (Κω, Κάλυμνο, Λέρο), όπου υπάρχει ένας μεγάλος πληθυσμός μαθητών, ενώ το ίδιο το διδακτικό προσωπικό παρακολουθούσε τα νυχτερινά μαθήματα ιταλικών και 4) Το ενδιαφέρον αυτών που παρακολουθούσαν τα νυχτερινά μαθήματα από τα χωριά είναι από τους ίδιους μαθητές που φοιτούσαν στα ορθόδοξα σχολεία⁵⁷⁷.

Βέβαια, όπως αποδείχθηκε στην πράξη, αυτές οι διαπιστώσεις του Maiuri μάλλον διαπνέονταν από έναν τόνο υπερβολής και όχι τόσο ρεαλιστικής αποτίμησης. Ο Ιταλός Επιθεωρητής επιστά την προσοχή στη διδασκαλία ιταλικών στα σχολεία θηλέων των Δωδεκανήσων καθώς παρατηρείται μια απόλυτη έλλειψη σύγχρονων μεθόδων διδασκαλίας και βασικών δομών για τα νεαρά κορίτσια όπως για παράδειγμα νηπιαγωγείο θηλέων, σχολείο κοπτικής ραπτικής⁵⁷⁸. Τονίζει ότι το περασμένο ακαδημαϊκό έτος η ιταλική γλώσσα μπήκε στα τουρκικά και εβραϊκά σχολεία και η εμπειρία απέδειξε ότι είναι απαραίτητη μια

⁵⁷⁵ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917,28/7/1917, Relazione, σ.2.

⁵⁷⁶ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917,28/7/1917, Relazione, σ.3.

⁵⁷⁷ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917,28/7/1917, Relazione, σ.4

⁵⁷⁸ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917,28/7/1917, Relazione, σ.4-5· Η παρατήρηση σχετικά με την έλλειψη πρόνοιας στα Δωδεκάνησα για την εκπαίδευση των θηλέων είναι ακριβής από τον Maiuri με την εξαίρεση της Καλύμνου, αφού η τοπική εφορεία φρόντισε τα κορίτσια να συνεχίζουν τις σπουδές τους στο Νικηφόρειο Γυμνάσιο μετά τη φοίτηση τους στα Παρθεναγωγεία με την ίδρυση 3 γυμνασιακών τάξεων. Βλ.Σχετ: Κουντούρης, *Η εκπαίδευση στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα από το πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας. Το παράδειγμα της Καλύμνου*, σ.170.

καλή έμπειρη Ιταλίδα δασκάλα με γνώση της λειτουργίας των ιταλικών σχολείων του εξωτερικού αλλά και της μεθόδου και του πνεύματος με τα οποία πρέπει να διδάσκεται η ιταλική γλώσσα. Σχετικά με το σοβαρό ζήτημα απουσίας ενός κρατικού ημερήσιου ιταλικού σχολείου ο Maiuri δεν θεωρεί ως ενδεικνυόμενη επιλογή την ίδρυση ενός κρατικού Δημοτικού δίπλα στα ελληνικά, τουρκικά και εβραϊκά με στόχο να αλιεύσει μαθητές από αυτά, καθώς δεν ευνοεί κάτι τέτοιο η τρέχουσα πολιτική συγκυρία, ούτε και είναι διδακτικά εφικτό λόγω των δεδομένων υποδομών⁵⁷⁹. Αντίθετα, θεωρεί ότι ένα ιταλικό Δημοτικό σχολείο πρέπει να προέλθει από την ιταλική κοινότητα- αυτή που είχε ονομάσει ο Ameglio *discreta colonia*- και να αφήσουν «το αφομοιωτικό έργο να έρθει φυσιολογικά και αυθόρμητα»⁵⁸⁰. Επιπλέον, εισηγείται, καθώς τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των Γυμνασίων σε Ρόδο και Κάλυμνο, το Βενετόκλειο και Νικηφόρειο αντίστοιχα, δεν ικανοποιούν το εμπορικό και ναυτικό πνεύμα του μεγαλύτερου μέρους του ορθόδοξου πληθυσμού των νήσων ούτε η τουρκική μέση σχολή χρησιμεύει πλέον για την παραγωγή στελεχών για την τουρκική διοίκηση του Βιλαετιού του Αρχιπελάγους, να ιδρυθεί μια βασιλική (κρατική δηλαδή) Τεχνική-Εμπορική Σχολή⁵⁸¹. Αυτή, κατά τον Ιταλό Επιθεωρητή, θα μπορούσε να λειτουργήσει με διττό σκοπό: από τη μια να αποτελέσει τη φυσιολογική συνέχεια των παιδιών των γηγενών μετά το Δημοτικό και από την άλλη να εξυπηρετήσει τα αρκετά παιδιά των Ιταλών που αναγκαστικά συνεχίζουν τα γαλλικά σχολεία, εις βάρος της *italianità*⁵⁸². Ως πρώτο βήμα πρότεινε την ίδρυση τέτοιων σχολείων στην πρωτεύουσα κάθε νησιού στα οποία θα μπορούν να εγγραφούν με ειδικές εξετάσεις οι μαθητές των Ιταλών υπηκόων, από τα Δημοτικά των γηγενών και από τα νυχτερινά ιταλικά σχολεία⁵⁸³. Επίσης, υποστηρίζει ότι η σύσταση μιας βασιλικής σχολής μεσαίας βαθμίδας όπως η Τεχνική-Εμπορική Σχολή θα προωθήσει ακόμη περισσότερο τη διδασκαλία των ιταλικών στα σχολεία των γηγενών. Μία τέτοια σχολή θα αναδεικνυόταν η πιο δημοφιλής επιλογή των Ελλήνων αποφοίτων Δημοτικού ως η πλέον επαγγελματικά συμφέρουσα, ενώ θα ενίσχυε την διδασκαλία των ιταλικών, αφού θα τα διδάσκονταν ως γλώσσα προετοιμασίας. Όσον αφορά τα διδακτικά εγχειρίδια, ο Maiuri ενημερώνει ότι χάρις στις δωρεές υλικού από το Υπουργείο Εξωτερικών έχει μοιραστεί μια σεβαστή ποσότητα βιβλίων δωρεάν στους πιο φτωχούς μαθητές των αστικών κέντρων και σε όλους τους μαθητές των αγροτικών περιοχών ενώ είναι στις προθέσεις της Εποπτείας Δημόσιας Εκπαίδευσης η ίδρυση βιβλιοθηκών σε αυτά τα σχολεία⁵⁸⁴. Πάντως, δεν διστάζει να κάνει και μια κριτική σχετικά με την ανεπάρκεια της

⁵⁷⁹ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 28/7/1917, *Relazione*, σ.6.

⁵⁸⁰ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 28/7/1917, *Relazione*, σ.6, όπ

⁵⁸¹ «*Regia Scuola Tecnica Commerciale*».

⁵⁸² ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 28/7/1917, *Relazione*, σ.6, όπ

⁵⁸³ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 28/7/1917, *Relazione*, σ.7.

⁵⁸⁴ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 28/7/1917, *Relazione*, σ.8.

ποσότητας και της ποιότητας των παραγόμενων βιβλίων για τα ιταλικά σχολεία του εξωτερικού αλλά και της διδακτικής μεθόδου γεγονός που έχει επιφέρει δυσάρεστα αποτελέσματα στη διάδοση της ιταλικής γλώσσας· μάλιστα κάνει ειδική αναφορά στο παράδειγμα της Γαλλίας, της οποίας την πρακτική φέρνει ως παράδειγμα μίμησης, καθώς φρόντισε να παραγάγει και να στείλει στα σχολεία χωρίς Ιταλούς μαθητές αναγνωστικά, συλλαβάρια, εγχειρίδια ιστορίας και γεωγραφίας⁵⁸⁵. Πάντως, αυτήν την περίοδο παρατηρούνται εκδοτικές προσπάθειες συγγραφής εγχειριδίων εκμάθησης της ιταλικής με στόχευση την μεγάλη δεξαμενή του ελληνικού πληθυσμού. Όπως για παράδειγμα η «Ιταλοελληνική Γραμματική» του Εμμ. Ριάλδη, μεταφραστή της στρατιωτικής Διοίκησης Καλύμνου⁵⁸⁶ αλλά και η «Μεγάλη Ιταλική Γραμματική» από τον Βίκτωρα Μανγκούζο⁵⁸⁷. Μάλιστα, ο Μανγκούζος φροντίζει να διαφημίσει το δικό του πόνημα που θα υπερβαίνει τις 500 σελίδες τονίζοντας ότι προορίζεται για αποκλειστική χρήση από τους Έλληνες σπουδαστές και μάλιστα το προωθεί με όρους σύγχρονου μάρκετινγκ και στρατηγικής προσέγγισης του καταναλωτικού του κοινού. Συγκεκριμένα, ζητά να του γνωστοποιήσουν τα προσωπικά στοιχεία τους (ονοματεπώνυμο, επάγγελμα και τόπο διαμονής) όσοι είχαν αγοράσει το προηγούμενο βιβλίο του, το «Εγχειρίδιο Ελληνοϊταλικής Συνδιαλέξεως», ώστε να αποκτήσουν τη Μεγάλη Γραμματική του που ήταν επί θύραις στη μισή τιμή⁵⁸⁸. Επιπλέον, προτρέπει και υποδεικνύει όσους δεν είχαν αγοράσει το Εγχειρίδιο Συνδιαλέξεως ότι υπάρχει διαθέσιμο υλικό και μπορούν να το προμηθευθούν από το βιβλιοπωλείο του Κυριάκου Μ. Αναστασιάδου, ώστε να αποκτήσουν το δικαίωμα έκπτωσης⁵⁸⁹.

Επίσης, ιδιαίτερης θερμής αποδοχής έτυχε το συλλαβάριο του Luigi Jezzi «L' Italia e il Greco moderno» που ήταν ουσιαστικά ένας πρακτικός οδηγός για τη χρήση της ιταλικής γλώσσας από Έλληνες μαθητές⁵⁹⁰. Ο Jezzi είχε υπηρετήσει στα Δωδεκάνησα την περίοδο του πολέμου και είχε αξιοποιηθεί από τη Διοίκηση ως δάσκαλος των Ιταλικών στην εσπερινή Σχολή της Καλύμνου, όπου φαίνεται ότι άφησε άριστες εντυπώσεις τόσο στους μαθητές όσο και στην τοπική κοινωνία της Καλύμνου⁵⁹¹. Το συλλαβάριο του Jezzi τελούσε

⁵⁸⁵ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.37 1915-1917, 28/7/1917, Relazione, σ.8, όπ

⁵⁸⁶ Ροδιακή, «ΙταλοΕλληνική Γραμματική υπό Εμμ. Ριάλδη», 17/8/1917.

⁵⁸⁷ Ροδιακή, «Μεγάλη Ιταλική Γραμματική του Βίκτωρα Μανγκούζο», 18/5/1917.

⁵⁸⁸ Ροδιακή, «Μεγάλη Ιταλική Γραμματική του Βίκτωρα Μανγκούζο», 18/5/1917, όπ. Εγείρονται, βέβαια, ερωτήματα, για το αν ο σκοπός της δήλωσης των προσωπικών στοιχείων ενέχει μόνο το κίνητρο της παραχώρησης έκπτωσης ή υποκρύπτονται και κίνητρα καταγραφής στατιστικών στοιχείων και ενδεχόμενης μελλοντικής αξιοποίησης ή ευνοϊκής διαχείρισης αυτών των μελών της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας.

⁵⁸⁹ Ροδιακή, «Μεγάλη Ιταλική Γραμματική του Βίκτωρα Μανγκούζο», 18/5/1917, όπ. Και πάλι βέβαια με τη δήλωση των προσωπικών στοιχείων.

⁵⁹⁰ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2 1920-1921, 25/8/1920, Luigi Jezzi Insegnante nelle Scuole di Roma al Governatore dell' isola di Rodi.

⁵⁹¹ Νέα Ρόδος, Σακελλάριος Ζερβός, «Εκ Καλύμνου, Η αναχώρησις του Κου L. Jezzi», 25/7 Μαρτίου 1917, στο ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2 1920-1921.

υπό την έγκριση του ιταλικού Υπουργείου των Εξωτερικών, είχε λάβει θετικές κριτικές από τον ιταλικό τύπο⁵⁹² ενώ για αυτόν είχαν εκφραστεί πολύ θετικά ο Maiuri, ο Brizi, αλλά και ο καθηγητής στο Λύκειο Καλύμνου Γεώργιος Μανιάς⁵⁹³. Ο Ιταλός αξιωματικός και δάσκαλος στο επάγγελμα φρόντισε να καταγράψει την εμπειρία του από την οργάνωση των μαθημάτων ιταλικής στην Κάλυμνο, από την οποία μπορούμε να αντλήσουμε πολύτιμα στοιχεία για τα εκπαιδευτικά πράγματα της Δωδεκανήσου και ειδικότερα της Καλύμνου. Πρόκειται για μια μαρτυρία ιδιαίτερα διαφωτιστική σχετικά με τις δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι ιταλικές αρχές στην προσπάθειά τους να διαδώσουν την ιταλική γλώσσα σε έναν αμιγώς ελληνόφωνο πληθυσμό αλλά και αποκαλυπτική για την στάση των Ελλήνων προς τα εκπαιδευτικά ζητήματα⁵⁹⁴. Ο Ιταλός λοχαγός έφθασε στη Ρόδο στις 17/7/1916 και οι πρώτες του εντυπώσεις ήταν αυτές της έκπληξης, θύμα ο ίδιος προφανώς παραπληροφόρησης ή προπαγάνδας, αφού αναρωτιέται «αν αυτός ήταν ο τόπος που ήταν γνωστός για την έντονη ζωή των κατοίκων του που ξεπερνούσε [ενν. στην Αρχαιότητα] τις 200.000»⁵⁹⁵. Σχετικά με την εκπαιδευτική οργάνωση (των ιταλικών αρχών) ο Jezzi αναφέρει ότι παρουσίαζε ελλείψεις και κενά που δεν περνούσαν απαρατήρητα. Όπως αναφέρει, είχε έρθει για να συμβάλει στην οργάνωση και το άνοιγμα του πρώτου ιταλικού σχολείου του νησιού της Ρόδου αλλά τελικά διετάχθη να μεταβεί στην Κάλυμνο με αποστολή την οργάνωση και διεξαγωγή εσπερινών μαθημάτων ιταλικής και την εισαγωγή της στα τοπικά σχολεία. Ο Ιταλός λοχαγός είχε αναλάβει μια δύσκολη αποστολή καθώς όπως και ο ίδιος αναγνωρίζει «οι Καλύμνιοι, ενδεχομένως περισσότερο προσδεμένοι από όλους τους άλλους νησιώτες στα έθιμά τους, στη γλώσσα τους, στον δικό τους τρόπο θεωρίας και σκέψης[...] ήταν ανάγκη, επομένως, να προχωρήσω με πολύ προσοχή· να διεισδύσω στην σκέψη, στην ιδεολογία αυτού του λαού». Είχε βρεθεί σε έναν τόπο όπου παντού άκουγε μόνο ελληνικά και καθόλου τουρκικά ή εβραϊκά, όπως δηλαδή στη Ρόδο. Ο Ιταλός αξιωματικός, παρόλα αυτά, επισημαίνει ότι στο νησί ήταν ώριμες πλέον οι συνθήκες για τη διδασκαλία των

⁵⁹² *L' Epoca*, 29/8/1927, *Recensione* στο ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 ½ 1920-1921.

⁵⁹³ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2 1920-1921, 20/4/1920, Georgios Manias, *Insegnante nel Liceo Ginnasio di Calymno al Luigi Jezzi*.

⁵⁹⁴ Luigi Jezi, *Diffusione della lingua italiana nel Dodecanneso, La Scuola Serale in Calimno*, στο «Rivista pedagogica pubblicazione mensile dell' Associazione nazionale per gli studi pedagogici», *Marzo-Aprile 1919, Fasc.3-4*, (ed. Tarquinio Armani), Societa Editrice Dante Alighieri, Albrighi, Segati & C., Milano-Roma-Napoli 1919, σ.131-143· Στο ίδιο περιοδικό στο τεύχος 7-8, Luglio-Settembre 1920, Fasc.7-8, σ.445. δημοσιεύτηκε εγκωμιαστική βιβλιοκριτική για το Συλλαβάριο του Jezzi στην οποία, ανάμεσα σε άλλα, τονίζοταν ότι:«Με αυτό ο συγγραφέας δεν έχει προσφέρει ένα ιδανικό μέσο για τα παιδιά ελληνικής καταγωγής να μάθουν εύκολα την ιταλική γλώσσα, αλλά προσφέρει στον εκπαιδευτικό μία εύκολη και πρακτική μέθοδο για την προφορά σε αντιστοιχία με τα διάφορα φωνήματα των νέων ελληνικών». Η επιλογή να γίνει αντιστοιχία της ιταλικής με τα νέα ελληνικά αποτελούσε σαφώς ένα σημαντικό πλεονέκτημα του βιβλίου του Ιταλού λοχαγού, αφού είχε αντιληφθεί ότι η δημοτική ήταν η καθομιλουμένη και όχι στην δύσχρηστη αρχαϊζουσα, που διδασκόταν στα σχολεία. Σχετικά με τα σχολικά βιβλία και την χρήση δημοτικής και αρχαϊζουσας στα σχολεία των Δωδεκανήσων θα γίνει αναλυτικά λόγος παρακάτω.

⁵⁹⁵ Jezi, *Diffusione della lingua italiana nel Dodecanneso*, όπ

ιταλικών χάρις στην προεργασία του Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης καθηγητή Maiuri και την συμβολή του στρατηγού Croce, των οποίων τη στήριξη και ενίσχυση απολάμβανε πλήρως⁵⁹⁶. Πραγματικά, οι εγγραφές στα μαθήματα πέρασαν κάθε προσδοκία ενώ ο Νικόλαος Βουβάλης, εξέχον μέλος της τοπικής κοινωνίας και γνωστός Καλύμνιος ευεργέτης, διέθεσε για τα μαθήματα το σχολείο που είχε χρηματοδοτήσει να χτιστεί με σύγχρονα παιδαγωγικά κριτήρια (πρόκειται για το Δημοτικό Σχολείο Θηλέων που πήρε το όνομά του, Βουβάλειο Παρθεναγωγείο, μετά το θάνατό του το 1918). Στα τέλη Νοεμβρίου, σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Ιταλός αξιωματικός, τα μαθήματα ιταλικών παρακολουθούσαν 113 άτομα, έφηβοι ή ενήλικες ενώ ήταν χωρισμένοι σε επίπεδο προχωρημένων και αρχαρίων. Επίσης, η συμμετοχή δεν είχε ταξικά χαρακτηριστικά καθώς φοιτούσαν εργάτες, τεχνίτες, υπάλληλοι, φοιτητές, νεολαίοι. Ο Jezzì φρόντισε να αναπτύξει καλές διαπροσωπικές σχέσεις με τους άμεσους συνεργάτες του, τη δημογεροντία, τον κλήρο, τον Μητροπολίτη, να (ανα)γνωρίσει τις ιδιαιτερότητες του ντόπιου πληθυσμού, ενώ οργάνωσε με λειτουργικό και αποτελεσματικό τρόπο τα μαθήματα. Όπως υπογραμμίζει ο ίδιος, το ενδιαφέρον των κατοίκων για την εκμάθηση της ιταλικής μεγάλωνε όχι μόνο για αισθητικούς/ακαδημαϊκούς σκοπούς αλλά γιατί λάμβαναν υπόψη και τις οικονομικές ευκαιρίες που μπορούσαν να προκύψουν από την εκμάθηση της γλώσσας. Ο Ιταλός λοχαγός δεν διστάζει να κάνει και ένα ανθρωπολογικό ψυχογράφημα των Ελλήνων, παρόμοιο με αυτό που είχε κάνει ο Ameglio στην έκθεσή του προς τον Giolitti που είδαμε παραπάνω. Αναφέρει ότι:

Οι Έλληνες γενικά δεν έχουν το δικό μας τρόπο να συμπεριφέρονται. Διαβάζουν υψηλόφωνα· συνοδεύουν το λόγο τους με έντονες χειρονομίες· εκπέμπουν έναν αέρα σοβαρό, μεγάλων υποθέσεων, ακόμα και αν πρόκειται για κάτι ασήμαντο. Όμως δεν τους λείπει η ευστροφία ή η αντίληψη, και τα δικά μας ακαδημαϊκά προτερήματα δεν τους λείπουν· η γενναιοδωρία, η αρμονία, η χάρη της δικής μας ευγλωττίας τους συναρπάζει, τους γοητεύει⁵⁹⁷.

Σε άλλο σημείο αναφέρει ότι «μια ικανοποιητική γνώση του τοπικού στοιχείου, η φυσική αποστροφή για ό,τι έχει σχέση με ίντριγκα, η ενασχόληση με πολλά πράγματα, ο σεβασμός των ιδεών των άλλων, των απόψεων, της θρησκείας μου πρόσφεραν την οξυδέρκεια που πρέπει να υπάρχει σε ένα σχολείο ανάμεσα σε αυτούς τους πληθυσμούς». Επιπλέον, ο Ιταλός δάσκαλος αναφέρει ότι τα πρώτα βιβλία έφθασαν στην Κάλυμνο από την Εποπτεία Εκπαίδευσης Ρόδου τον Ιανουάριο, έστω και αν από παιδαγωγικής άποψης δεν ήταν τόσο

⁵⁹⁶ Jezzì, *Diffusione della lingua italiana nel Dodecanneso*, όπ

⁵⁹⁷ Jezzì, *Diffusione della lingua italiana nel Dodecanneso*, όπ

ικανοποιητικά. Όμως, φρόντισε να καλύψει τα κενά ειδικά σε θέματα λεξιλογίου αξιοποιώντας την *Messagero di Rodi* αλλά και άλλα περιοδικά και εκδόσεις. Επίσης, έκανε χρήση του πατριωτικού διηγήματος -και διαχρονικής εκδοτικής επιτυχίας- του αξιωματικού του ιταλικού στρατού, συγγραφέα, ποιητή, και δημοσιογράφου Edmondo De Amicis «Il Cuore» («Η Καρδιά»), το οποίο αποτελούσε ένα από τα πιο συνηθισμένα διηγήματα της περιόδου στο ιταλικό Βασίλειο, με έντονο ηθικοπλαστικό και εθνικοπατριωτικό περιεχόμενο⁵⁹⁸. Όταν έφθασε η στιγμή της μετάθεσής του, ο Jezzi φρόντισε να συνεχιστεί το εκπαιδευτικό έργο που είχε θέσει τις βάσεις ορίζοντας ως διαδόχους του δύο άλλους αξιωματικούς του νησιού. Αντίστοιχες εκδοτικές πρωτοβουλίες υπήρξαν και για τον μουσουλμανικό πληθυσμό όπως η μετάφραση στα οθωμανικά της ιταλικής γραμματικής «Grammatica Italiana per uso delle Scuole elementare» από τον Mehmed Cedri Efendi, πρώην Δ/ντή σχολείων μεσαίας βαθμίδας και μέλος του Συμβουλίου της Μουσουλμανικής Κοινότητας⁵⁹⁹. Μάλιστα ο ίδιος ο Lago φρόντισε να τυπωθούν με έξοδα της ιταλικής Διοίκησης 1200 αντίτυπα της εν λόγω γραμματικής⁶⁰⁰.

2.2.4 Ο ΚΑΘΟΡΙΣΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΕΠΙΘΕΩΡΗΤΗ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Η πρόταση του Maiuri για την Τεχνική-Εμπορική Σχολή θα υλοποιηθεί τον Οκτώβριο του 1919, υπό τη διεύθυνση του σαλεσιανού μοναχού don Michele Tancredi. Ο Maiuri θα διατηρήσει τη διπλή του ιδιότητα έως το 1919, ζητώντας στο τέλος του ακαδημαϊκού έτους 1918-19 να απαλλαγθεί από την ευθύνη του Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης, πράγμα που συνέβη επισήμως τον Δεκέμβριο του 1919⁶⁰¹. Ήδη όμως είχε κάνει γνωστή τη επιθυμία του αρκετούς μήνες προωτέρα καθώς σε έκθεση του στρατιωτικού Διοικητή Vittorio Ellia στα τέλη Ιουνίου του 1919, ο στρατηγός κάνει λόγο για την ανάγκη πλήρωσης της θέσης του Επιθεωρητή από ένα άτομο

με ειδικά προσόντα και εμπειρία, με ειδική ικανότητα στην οργάνωση εκπαιδευτικών ιδρυμάτων αλλά και να κατέχει το πολιτικό τακτ και την εξυπνάδα, στοιχεία αναπόσπαστα για τον εδώ Επιθεωρητή Δημόσια Εκπαίδευσης, αφού επεμβαίνει με ένα συνδυασμό υψηλής διοίκησης και ελέγχου στα εκπαιδευτικά ιδρύματα

⁵⁹⁸ Για παράδειγμα ο κυβερνήτης ο κυβερνήτης Maissa απευθύνεται στην ηγεσία του Σώματος Αποστολής λέγοντας ότι αν και το ιταλικό Υπεξ επικοινωνήσε με τον εκδοτικό οίκο Fratelli Treves της Ρώμης στις 11/9/1910 για την αποστολή στη Ρόδο 10 αντιτύπων του τόμου «De Amicis-CUORE» δεν είχε φθάσει ακόμα τίποτα. Βλ. Σχετ: ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.136 1923, 4/2/1921, Governodi Rodi e Castellorizo al Comando del R. Corpo di Spedizione.

⁵⁹⁹ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.136 1923, 1/8/1923, Lago προς Μουσουλμανική Κοινότητα Ρόδου.

⁶⁰⁰ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.136 1923, 1/8/1923, 24/7/1923, Rapporto di Servizio-Grammatica Turca, Giovanni Trapolino al Governatore di Rodi.

⁶⁰¹ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, I lineamenti giuridici*, σ.193.

ομολογιακής πίστης των τριών Κοινοτήτων δηλαδή της τουρκικής, της ορθόδοξης και της εβραϊκής⁶⁰².

Ο στρατηγός θέτει ως απαραίτητη προϋπόθεση το πρόσωπό αυτό να ανήκει στο προσωπικό της Διεύθυνσης των Ιταλικών Σχολείων του Εξωτερικού⁶⁰³ και να έχει προϋπηρεσία σε θέση με διοικητικές και ελεγκτικές αρμοδιότητες στην Ανατολή και ειδικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία⁶⁰⁴. Ο στρατηγός εξηγεί ότι ο νυν Επιθεωρητής έχει ζητήσει ο ίδιος την απαλλαγή του από τα καθήκοντά του καθώς του αποσπά πολύτιμο χρόνο από τα αρχικά επιστημονικά καθήκοντα για τα οποία εστάλη στα Δωδεκάνησα από το υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης. Αν και δεν αφήνει κανένα περιθώριο αμφισβήτησης για το έργο του Maiuri ως Επιθεωρητή και στο πώς χειρίστηκε ακανθώδη θέματα όπως η δραστηριότητα του Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου, η περιγραφή θέσης που έχει κάνει προηγουμένως για τον διάδοχό του δείχνει στοιχεία κριτικής για την αποτελεσματικότητα του Ιταλού αρχαιολόγου. Άλλωστε στο τμήμα της έκθεσης που αναφέρεται στον νέο Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης, ο Ellia ολοκληρώνει την σκέψη του επισημαίνοντας ότι το (νέο) άτομο που θα πάρει τη θέση, δεν αρκεί να είναι μόνο καλλιεργημένο και φιλότιμο αλλά πρέπει να είναι εφοδιασμένο με τις απαραίτητες τεχνικές γνώσεις και για αυτό υπογραμμίζει ότι πρέπει να προέρχεται από τη Διεύθυνση Ιταλικών Σχολείων του Εξωτερικού⁶⁰⁵. Ο στρατηγός αποστέλλει νέα έκθεση περί τα τέλη Αυγούστου 1919 εν όψει της νέας σχολικής χρονιάς σχετικά με την ανάγκη ενίσχυσης σε διδακτικό προσωπικό για το νεοπαγές ιταλικό Δημοτικό σχολείο θηλέων, την έναρξη τάξεων στην Τεχνική-Εμπορική Σχολή αλλά και για τα μαθήματα ιταλικών στα σχολεία των Κοινοτήτων⁶⁰⁶. Τα ίδια ζητήματα θίγει ο Ellia τον Σεπτέμβριο του 1919, αλλά πλέον με το νέο ακαδημαϊκό έτος να έχει ήδη αρχίσει, ο τόνος και ο ύφος του φανερώνουν μια αγωνία για την ανάγκη άμεσης ικανοποίησης των αιτημάτων του⁶⁰⁷. Η κυριότερη πηγή προβλημάτων για τη λειτουργία των ιταλικών σχολείων στα Δωδεκάνησα ήταν η παύση των εχθροπραξιών που την διαδέχθηκε η σταδιακή αποστράτευση πολλών κλάσεων και η επιστροφή αποσπασμένου πολιτικού προσωπικού στην Ιταλία με αποτέλεσμα στρατιώτες και αξιωματικοί που πρόσφεραν πολύτιμο διδακτικό

⁶⁰² ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 ½ 1920-1921, 28/6/1919, Tenente Generale Vittorio Ellia al Ministero degli Affari Esteri, Direzione Delle Scuole Italiane All' Estero.

⁶⁰³ Άλλωστε σε αυτήν ακριβώς τη Διεύθυνση του ιταλικού ΥΠΕΞ (Direzione delle Scuole Italiane all' Estero) απευθύνει την συγκεκριμένη έκθεση.

⁶⁰⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 ½ 1920-1921, 28/6/1919, όπ

⁶⁰⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 ½ 1920-1921, 28/6/1919, όπ

⁶⁰⁶ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 ½ 1920-1921, 27/8/1919, Tenente Generale Vittorio Ellia al Ministero degli Affari Esteri, Direzione Delle Scuole Italiane All' Estero.

⁶⁰⁷ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 ½ 1920-1921, 25/9/1919, Tenente Generale Vittorio Ellia al Ministero degli Affari Esteri, Direzione Delle Scuole Italiane All' Estero.

έργο στη Δωδεκάνησο να μην είναι εύκολο να αναπληρωθούν⁶⁰⁸. Στην έκθεση του Σεπτεμβρίου ο στρατιωτικός Διοικητής επισημαίνει ότι οι δύο εκπαιδευτικοί που είχε δεσμευθεί το Υπουργείο να διαθέσει για το δημοτικό σχολείο θηλέων δεν έχουν φθάσει ακόμα, ενώ ζητά με έμφαση πλέον την πλήρωση της θέσης του Maiuri με τα χαρακτηριστικά που περιέγραψε σε προηγούμενη έκθεσή του, τα οποία όπως λέει, δεν διαθέτει ο τελευταίος⁶⁰⁹. Τέλος, προτείνει να επισημοποιηθεί η συνεργασία με την ANSMI ώστε να επιτευχθεί η ίδρυση της Τεχνικής-Οικονομικής Σχολής από φέτος, καθώς τα αποτελέσματα που έχει φέρει στην Ανατολή, ειδικά στην καταπολέμηση της συνεχώς κλιμακούμενης γαλλικής προπαγάνδας και ο αποδεδειγμένος πατριωτισμός των καθηγητών της, συνηγορούν σε αυτή την επιλογή. Ο στρατηγός επιχειρηματολογεί ότι μια τέτοια επιλογή θα είναι οικονομικά πιο συνετή από την ίδρυση ενός σχολείου με προσωπικό που στελεχώνουν τα «Σχολεία του Εξωτερικού», ενώ μια σχολή υπό τη διοίκηση καθολικών κληρικών στην Ανατολή δεν θα προξενήσει κανένα πρόβλημα ή φόβο που ενδεχομένως θα γεννούσε η ίδρυσή του στην Ιταλία⁶¹⁰. Και καταλήγει υπογραμμίζοντας «ότι το παράδειγμα των γαλλικών σχολείων υπό τον έλεγχο Γάλλων κληρικών, στοιχείο ισχυρότατο της γαλλικής προπαγάνδας (και αντιταλικής) μας διδάσκει»⁶¹¹. Μετά την παραίτηση του Maiuri ουσιαστικά η θέση του Επιθεωρητή δεν καλύφθηκε ποτέ, αλλά οι αρμοδιότητές του μεταφέρθηκαν στον Commissario Civile Commune, δήμαρχο ουσιαστικά, Attilio Brizi⁶¹². Με δεδομένη την συμφωνία Bonin-Βενιζέλου για τα Δωδεκάνησα που συμπεριελήφθη στη Συμφωνία των Σεβρών, ο πολιτικός, πλέον, Διοικητής Senni αναφέρεται στην έκθεσή του τον Αύγουστο του 1920 μόνο στη Ρόδο⁶¹³. Σε αυτή υπογραμμίζει το γεγονός ότι ήδη από το

⁶⁰⁸ Για αυτό το λόγο, ήδη από τον Νοέμβριο του 1918, ο στρατηγός Ellia είχε ζητήσει από το ιταλικό ΥΠΕΞ τη διάθεση δασκάλων από τα σχολεία του Εξωτερικού προς αντικατάσταση των στρατιωτικών χωρίς όμως αποτέλεσμα. Έτσι, αιτήθηκε τη διερεύνηση, σε συνεννόηση με το Υπουργείο Πολέμου, να μετατεθούν στη Ρόδο δάσκαλοι στρατιώτες νέων κλάσεων και επομένως με μακροπρόθεσμη την επιστροφή στη βάση. Βλ. Σχετ:ΓΑΚ Δωδεκανήσου, 27/12/1918, Π.50 2/2 1920-1921, Tenente Generale Vittorio Ellia al Ministero degli Affari Esteri, Direzione Delle Scuole Italiane All' Estero.

⁶⁰⁹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 ½ 1920-1921, 25/9/1919, όπ

⁶¹⁰ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50½1920-1921, 25/9/1919, όπ. Η άποψη αυτή του στρατηγού παραπέμπει στο «Ρωμαϊκό ζήτημα», την μη αναγνώριση δηλαδή της Ρώμης ως πρωτεύουσας του ιταλικού κράτους από το Βατικανό, και στο έντονο πνεύμα αντικληρικαλισμού που διέπνεε το επίσημο ιταλικό κράτος. Το «Ρωμαϊκό ζήτημα» καθόρισε τις (τεταμένες) σχέσεις Βατικανού-κράτους για δεκαετίες που αφορούσε τη δικαιοδοσία του πρώτου στην πόλη της Ρώμης και χρονολογείτο από το Risorgimento (1861) και διατηρήθηκε, με διακυμάνσεις, μέχρι τη Συμφωνία του Λατερανού/Κονκορδάτο το 1929 ανάμεσα στον Πάπα Πίο XI και τον Mussolini. Είναι χαρακτηριστικό ότι τη Συμφωνία του Λατερανού επέλεξε να ανανεώσει, με ορισμένες μεταβολές, ο σοσιαλιστής Ιταλός πρωθυπουργός Bettino Craxi με το Βατικανό το 1985.

⁶¹¹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 ½ 1920-1921, 25/9/1919.

⁶¹² ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2, 1920-1921, 2/12/1919, Maiuri προς Capitano L. Jezzi. Αξίζει να αναφερθεί ότι το 1927, ο βουλευτής Pace στα πλαίσια της συζήτησης του προϋπολογισμού για το Υπουργείο των Εξωτερικών κατήγγειλε ότι πριν την έλευση του φασισμού υπήρχε ανώτατος υπάλληλος στη Διοίκηση των Νήσων που ενθάρρυνε τους ντόπιους πληθυσμούς υπέρ μιας επικείμενης μεταβολής της κυριαρχίας των Δωδεκανήσων, και αφού κλήθηκε από τον Grandi να τον αποκαλύψει, είπε ότι ήταν ο Attilio Brizi. Βλ. Σχετ: Camera dei Deputati, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 30 Marzo 1927, σ.7382.

⁶¹³ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2, 1920-1921, 31/8/1920, Regio Governo di Rodi e Corpo di Spedizione italiano al Mediterraneo Orientale al Ministero Affari Esteri, Oggetto:Insegnamento della lingua italiana.

προηγούμενο ακαδημαϊκό έτος τα ιταλικά σχολεία- εξαιρουμένων φυσικά όσα διευθύνουν μοναχοί από Καθολικά Τάγματα- στελεχώθηκαν από εκπαιδευτικούς της Διεύθυνσης Σχολείων του Εξωτερικού με τη συνδρομή αξιωματικών που είχαν πτυχίο παιδαγωγικών. Φαίνεται, όμως, ότι υπήρχαν δυσκολίες στην πλήρωση κενών διδακτικών θέσεων εν όψει του νέου ακαδημαϊκού έτους καθώς μέρος των καθηγητών και των αξιωματικών που είχαν υπηρετήσει πέρυσι, είχαν ήδη επιστρέψει στην Ιταλία ενώ υπήρχαν και οικονομικά ζητήματα σε εκκρεμότητα⁶¹⁴. Στη συνέχεια, επισημαίνει ότι υπάρχει μεγάλη διείσδυση και αποδοχή της ιταλικής γλώσσας στο εβραϊκό στοιχείο, αλλά επισημαίνει ότι καθώς έχουν παύσει οι στρατιωτικές επιχειρήσεις και απομειώνεται η στρατιωτική παρουσία στη Ρόδο η πλήρωση των θέσεων πρέπει να έρθει από την Ιταλία, ενώ προτείνει με τη συμβολή της Ισραηλιτικής Κοινότητας της Ρώμης να δημιουργηθεί μια Κεντρική Ισραηλιτική Επιτροπή στα πρότυπα της “Alliance” στο Παρίσι⁶¹⁵. Όσον αφορά τη μουσουλμανική κοινότητα επισημαίνεται ότι δεν έχει σημειωθεί ιδιαίτερη επιτυχία καθώς υπάρχουν διδακτικές δυσκολίες που οφείλονται στη δομή της ιταλικής και της τουρκικής γλώσσας. Όσον αφορά τα σχολεία των Ορθοδόξων τα αποτελέσματα είναι σχεδόν μηδαμινά καθώς υπάρχει έντονη αντίσταση «εθνικιστικού χαρακτήρα» σύμφωνα με τον Senni, και δεδομένης της νέας πολιτικής διεύθετης της Ρόδου, είναι ανάγκη να γίνει επίσημη εισαγωγή της ιταλικής γλώσσας στα σχολεία των Ορθοδόξων⁶¹⁶. Επρόκειτο για μία εύλογη εισήγηση του Senni καθώς η διεξαγωγή δημοψηφίσματος σε 15 χρόνια για την τύχη της Ρόδου, όπως προβλεπόταν στην συμφωνία Bonin-Βενιζέλου στις Σέβρες, θα είχε ευνοϊκό αποτέλεσμα για την Ιταλία μόνο αν το ελληνικό στοιχείο αποκτούσε ιταλική παιδεία. Την περίοδο όμως αυτή οι Ιταλοί αρχίζουν να καταβάλουν την γαλλική παρουσία και επιρροή στα Δωδεκάνησα τόσο σε επίπεδο φυσικής παρουσίας όσο και μορφωτικής. Το Καστελλόριζο που τελούσε υπό γαλλική κατοχή από το 1915, πέρασε σε ιταλικά χέρια τον Μάρτιο του 1921, ενώ σε μορφωτικό επίπεδο το γαλλικό σχολείο College Saint Jean Baptiste της Ρόδου περνάει υπό τον έλεγχο μοναχών ιταλικής

⁶¹⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2 , 1920-1921, 31/8/1920, όπ. Όπως εξηγεί ο πολιτικός Διοικητής καθώς η πληρωμή των καθηγητών γινόταν σε χρυσές λίρες, η ανοδική διακύμανση της τιμής του χρυσού προκαλούσε οικονομική ασφυξία. Αναφέρει ότι η ετήσια δαπάνη θα είναι 46.000 χρυσές λίρες που αντιστοιχούν σε 140.000 λίρες. Επίσης τον Ιούνιο του 1920 ο καθηγητής Ιταλικών Γεώργιος Μάγκος απευθύνει επιστολή στον Maiuri με την οποία ζητά την αποπληρωμή των δεδουλευμένων του τελευταίου τριμήνου που είναι σε εκκρεμότητα. Βλ. Σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2, 1920-1921, Κάλυμνος 9-22/6/1920, Georgios Mangos al Amedeo Maiuri, Sovrintendente dell' Istruzione Pubblica del Dodecaneso (όπως είδαμε παραπάνω, ο Maiuri είχε ήδη απαλλαγεί από τα καθήκοντα του επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης από τα τέλη του 1919). Κατά τον Maiuri, ο Μάγκος ήταν ένας από τους καλύτερους γνώστες της ιταλικής γλώσσας του εκπαιδευτικού προσωπικού στα Ορθόδοξα σχολεία της Δωδεκανήσου, ο οποίος το έτος 1919-1920 ανέλαβε εξ ολοκλήρου μόνος του τη διδασκαλία της ιταλικής στη Νίσυρο και για αυτό το λόγο αυξήθηκαν οι αποδοχές του. Βλ. Σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 1/2, 1920-1921, 15/9/1919, Sovrintendente Pubblica Istruzione A. Maiuri al Commissariato Civile.

⁶¹⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2 , 1920-1921, 31/8/1920, όπ

⁶¹⁶ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.50 2/2 , 1920-1921, 31/8/1920, όπ

καταγωγής από το Τορίνο⁶¹⁷. Το ακαδημαϊκό έτος 1921-1922 ήταν μια μεταβατική χρονιά με συνύπαρξη Γάλλων και Ιταλών καθηγητών, όμως, όπως πληροφορούμαστε από τη *Messagero di Rodi* της 15/7/1922: «η Διοίκηση των Βασιλικών Σχολείων της Ιταλίας ενημερώνει ότι, από σήμερα, 15 Ιουλίου, μεταφέρεται στο χώρο του παλαιού Κολλεγίου των Freres, όπου το κοινό παρακαλείται να ενημερωθεί για όλες τις πληροφορίες που έχει ανάγκη»⁶¹⁸. Το σχολείο μετονομάστηκε σε Collegio Reale Maschile di Rodi San-Giovanni-Battista De la Salle με πρώτο Διευθυντή τον αδελφό Clemente Piola κατόπιν συνεννόησης De Bosdari-Schiaparelli⁶¹⁹. Το συγκεκριμένο γεγονός, τουλάχιστον για τα εκπαιδευτικά ζητήματα της Ρόδου ήταν μία πολύ σημαντική εξέλιξη καθώς πέρασε υπό ιταλικό έλεγχο ένα σχολείο σε πλήρη άνθηση, με παράδοση δεκαετιών στην εκπαίδευση, καλή φήμη και αποδοχή στη ροδιακή αστική κοινωνία, του οποίου το τρέχον έτος το μαθησιακό δυναμικό κατά 50% ήταν μαθητές από την Ελληνορθόδοξη κοινότητα⁶²⁰. Οι τελευταίοι Γάλλοι αδελφοί καθηγητές αναχώρησαν το πρώτο δεκαήμερο του Αυγούστου του 1922⁶²¹ και για αυτό το λόγο η νέα Διεύθυνση του Σχολείου -υπό την ονομασία πλέον Collegio S.Giov.Battista Rodi -έσπευσε να καθησυχάσει το κοινό της Ρόδου με πανομοιότυπες ανακοινώσεις τόσο στις 19 όσο και 21 Αυγούστου 1922⁶²², ότι όλες οι σπουδές θα συνεχιστούν στο ίδιο υψηλό ακαδημαϊκό επίπεδο και γλώσσες διδασκαλίας τα ιταλικά, τα γαλλικά και τα αγγλικά. Αντίστοιχη εξέλιξη σημειώθηκε και στα εβραϊκά σχολεία της Ρόδου τον Δεκέμβριο του 1924, οπότε οι επικεφαλής της εβραϊκής κοινότητας της πόλης αποφάσισαν να αντικαταστήσουν τα γαλλικά με τα ιταλικά τη γλώσσα διδασκαλίας τόσο ως γλώσσα διδασκαλίας όσο και στα σχολικά εγχειρίδια⁶²³. Μάλιστα τα σχολεία αρχικά ονομάστηκαν «Scuole israelitiche italiane» ενώ στη συνέχεια «Scuole ebraiche italiane» και τέθηκαν υπό την επιχορήγηση του ιταλικού κράτους, απομακρυνόμενα πλέον από την ΑΙΥ⁶²⁴. Αυτό σήμαινε ότι τα 900 παιδιά των εβραϊκών σχολείων έμπαιναν υπό την άμεση επιρροή της ιταλικής κουλτούρας και εκπαίδευσης. Στην συνέχεια παραθέτονται ορισμένα στατιστικά στοιχεία εκπαιδευτικού ενδιαφέροντος από το 1912 έως το 1922. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1922 στο Κολλέγιο Saint Jean-Baptiste η πλειονότητα των μαθητών

⁶¹⁷ Κλαδάκη-Μενεμενλή, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου*, σ.75-81.

⁶¹⁸ *MdRodi*, «R. Scuola Italiana», 15/7/1922.

⁶¹⁹ Κλαδάκη-Μενεμενλή, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου*, σ.144.

⁶²⁰ Σε σύνολο 197 μαθητών οι Καθολικοί είναι 19, οι Μουσουλμάνοι 42, οι Εβραίοι 37 και οι Ορθόδοξοι 99. Βλ.Σχετ: Κλαδάκη-Μενεμενλή, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου*, σ.82· Σχετικά με την σημασία που πρέπει να δοθεί και από την ελληνική πλευρά στη συγκεκριμένη σχολή επισημαίνεται σε έκθεση του Έλληνα πρόξενου Γ. Χαλκιάπουλου τον Μάιο του 1923 προς το ελληνικό ΥΠΕΞ καθώς τονίζει ότι σε αυτό διδάσκονται μαθήματα που δεν διδάσκονται στα ελληνικά σχολεία, υπάρχει τεχνικό-εμπορικό τμήμα κ.ά. Βλ.Σχετ: ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 21/5/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιάπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο.

⁶²¹ Ροδιακή, «Κολλέγιον Α. Ιωάννου Βαπτιστού», 10/8/1922.

⁶²² *MdRodi*, «Collegio S. Giov. Battista Rodi», 19 και 21/ 8/1922.

⁶²³ Κλαδάκη - Μενεμενλή, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου*, σ.120.

⁶²⁴ Κλαδάκη - Μενεμενλή, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου*, σ.120, όπ

ήταν Έλληνες ενώ τα προηγούμενα έτη ήταν Εβραίοι. Επίσης είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικό ότι ο αριθμός των μαθητών στην Κάλυμνο είναι μεγαλύτερος από αυτών της Κω ενώ διαθέτει κατά το 1/3 μικρότερο αριθμό των σχολείων:

**Κολλέγιο Saint Jean-Baptiste
Κατανομή μαθητών ανά θρήσκευμα 1912-1922**

ΕΤΟΣ	ΚΑΘ/ΚΟΙ	ΜΟΥΣΟΥΛ	ΟΡΘΟΔ	ΕΒΡΑΙΟΙ	ΣΥΝΟΛΟ
1912	19	12	95	15	141
1913	25	41	72	32	170
1914	34	30	92	34	190
1915	41	14	67	36	158
1916	41	14	73	34	162
1917	36	8	58	50	152
1918	17	3	46	41	107
1919	19	8	53	74	157
1920	21	25	47	112	205
1921	23	37	44	105	209
1922	19	42	99	37	197

Πίνακας 7

Πηγή: Κλαδάκη-Μενεμενλή, Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου, σ.82

Σχολεία, δάσκαλοι και μαθητές στα Δωδεκάνησα το έτος 1921-22

ΝΗΣΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΧΟΛΕΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΑΘΗΤΩΝ
Ρόδος	60	211	6330
Κάλυμνος	10	55	2426
Κως	15	50	1880
Σύμη	6	30	1081
Κάρπαθος	10	18	989
Λέρος	2	11	644
Καστελλόριζο	3	13	597
Νίσυρος	4	12	431
Κάσος	2	7	320
Πάτμος	2	8	250
Χάλκη	2	6	216
Τήλος	2	4	180
Αστυπάλαια	1	4	176
Λειψοί	1	5	105

Πίνακας 8

Πηγή: Παπαϊωάννου, Annuario Amministrativo, σ.222

Σχολεία, δάσκαλοι και μαθητές ανά θρήσκευμα στην πόλη της Ρόδου 1921-22

	ΚΑΘΟΛΙΚΟΙ	ΕΛΛΗΝΕΣ	ΜΟΥΣ/ΝΟΙ	ΙΣΡΑΗΛΙΤΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
ΙΤΑΛΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	43	78	111	251	483
Εμπορική Σχολή (διδ.9)	10	1	1	58	70
Δημοτ.Αρρεναγωγείο (διδ.5)	23	6	22	54	105
Δημοτ.Παρθενγωγείο (διδ.3)	10	10	4	74	98
Νυχτερινή Σχολή (διδ.7)	0	61	84	65	210
ΓΑΛΛΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	27	58	75	106	266
Κολλέγιο Αγ.Ιωάννου Βαπτιστή (διδ.6)	19	42	37	99	197

Κολλέγιο Θηλέων της Αγ.Καρδίας (διδ.4)	8	16	38	7	69
ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ		805			805
Βενετόκλειο Γυμνάσιο (διδ.6)		159			159
Κεντρική Αστική Σχολή (διδ.4)		229			229
Καζούλλειο Παρθεναγωγείο (διδ.6)		234			234
Μικτό Δημοτ.Σχολείο "Αμαράντειος" (διδ.4)		183			183
ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ			688		688
Μέση και Δημ.Σχολή Αρρένων (διδ.10)			344		344
Μεση και Δημ.Σχολή Θηλέων (διδ.9)			344		344
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	1	10	1	660	672
Ισραηλιτικό σχολείο αρρένων (διδ.10)	1		1	189	191
Ισραηλιτικό σχολείο θηλέων (διδ.13)		10		341	351
Μικτό Νηπιαγωγείο (διδ.6)				130	130

Πίνακας 9

Πηγή: Παπαϊωάννου, Annuario Amministrativo, σ.225-6

Ο LAGO ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ-ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΜΕ ΤΟΝ DE BOSDARI ΚΑΙ Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ 2.3

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύονται οι πρώτες κινήσεις του Lago στα Δωδεκάνησα με σκοπό κυρίως να αναδειχθεί η προσπάθεια του Ιταλού διοικητή να προσεγγίσει τους Δωδεκανήσιους με τρόπο συναινετικό αλλά και διαφορετικό εν σχέσει με τον προκάτοχό του De Bosdari, που εκπροσωπούσε το προηγούμενο καθεστώς. Ταυτοχρόνως, αναλύονται διεξοδικά τα σχέδια του σχετικά με την εκπαιδευτική του πολιτική στα Δωδεκάνησα όπως τα εκθέτει ο ίδιος στον Mussolini, τα οποία αποτελούν βασικό πυλώνα της πολιτικής του. Ακόμη παραθέτονται οι αντιλήψεις του κυβερνητικού βουλευτή Ο. Pedrazzi, οι οποίες ευθυγραμμίζονται πλήρως με τις απόψεις τόσο του καθεστώτος όσο και του Lago. Ειδικά, η προβολή των απόψεων Pedrazzi δίνει με καθαρότητα το στίγμα και τις προτεραιότητες των αρχών όσον αφορά την εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα αλλά και την στοχοθεσία της Μητρόπολης για τα Δωδεκάνησα με το βλέμμα στην Ανατολή. Συγχρόνως, προβάλλεται το ζήτημα της ίδρυσης Πανεπιστημίου στα Δωδεκάνησα που έθετε επιτακτικά και διαχρονικά ο Lago προς τις αρμόδιες αρχές. Αναδεικνύονται οι βασικότεροι λόγοι συνεχούς αναβολής και τελικά ματαίωσης του όλου εγχειρήματος γεγονός που αποτέλεσε σοβαρή τροχοπέδη στον συνολικό σχεδιασμό του Lago στην εκπαίδευση. Ενώ δεν παραλείπεται να γίνει αναφορά στην μέριμνα εκ μέρους του Ιταλού διοικητή της αποφασιστικής ενίσχυσης του καθολικισμού στα Δωδεκάνησα, αφού ο καθολικισμός θα ενδυνάμωνε καθοριστικά το ιταλικό στοιχείο σε ένα περιβάλλον όπου η Ελληνορθόδοξη Εκκλησία και κουλτούρα ήταν η επικρατούσα.

2.3.1 ΟΙ ΠΡΩΤΕΣ ΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΟΥ LAGO & Η ΝΕΑ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Όπως περιγράφηκαν οι διπλωματικές εξελίξεις παραπάνω αλλά και στο εσωτερικό της Ιταλίας, έφεραν το Mario Lago ως τον πρώτο πολιτικό διοικητή των Δωδεκανήσων της φασιστικής περιόδου με κύρια αποστολή την εφαρμογή μιας πολιτικής εξιταλισμού των Νήσων. Διαβάζοντας θα λέγαμε τις προγραμματικές του δηλώσεις στην *Messagero di Rodi* τον Ιούλιο του 1923 ο Lago θέτει ως άμεση προτεραιότητα την ανάδειξη της Ρόδου και των άλλων νησιών των Δωδεκανήσων ως κέντρο αναφοράς του ιταλικού πολιτισμού στην Ανατολική Μεσόγειο. Συγκεκριμένα τονίζει την ανάγκη τακτοποίησης του λιμανιού (της Ρόδου) με τέτοιο τρόπο ώστε να εξυπηρετείται η κίνηση στη Ρόδο, να δοθεί ώθηση στις οικιστικές κατασκευές ώστε να μπορέσει η πόλη να προσαρμοστεί στις νέες απαιτήσεις και να αναπτυχθεί η ξενοδοχειακή βιομηχανία σε σχέση με τον τουρισμό και φυσικά να

αποτελέσει τη βάση για την εξάπλωση της ιταλικής κουλτούρας και του ιταλικού πολιτισμού στην Ανατολή, δημιουργώντας ένα κέντρο όλων των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων και της Ιταλίας στην Ανατολική Μεσόγειο, αλλά και όλων των τραπεζικών και βιομηχανικών ιδρυμάτων, τα οποία μέχρι εκείνη την στιγμή εξαρτώνται στην Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια ή τη Σμύρνη⁶²⁵. Όσον αφορά το ζήτημα της εκπαίδευσης, ήταν κάτι που απασχολούσε τον Lago από τις πρώτες ημέρες της διακυβέρνησής του, όμως θα περίμενε την πιο ευνοϊκή συγκυρία ώστε να εκδηλώσει την πρωτοβουλία του με νομοθετική παρέμβαση. Είναι ενδεικτική της υψηλότατης προτεραιότητας του ζητήματος, αφού σε τηλεγράφημά του προς τον Ιταλό πρέσβη στην Αθήνα Montagna το 1923 τονίζει με έμφαση ότι: «[...]Δεσμεύομαι να εξετάσω το ευαίσθητο και ζωτικής σημασίας πρόβλημα των σχολείων των Νήσων, μετά την πολιτική διευθέτηση αυτής της Κτήσης»⁶²⁶. Ο Lago, βέβαια, δεν έμεινε άπραγος μέχρι την διευθέτηση του πολιτειακού ζητήματος των Δωδεκανήσων, αλλά όπως είδαμε και προηγουμένως σύμφωνα με την προσωπική φιλοσοφία του «πολιτεύεσθαι», από τις πρώτες εβδομάδες προσπάθησε να προσεγγίσει τους κατοίκους των νήσων και ειδικά τον ελληνικό πληθυσμό. Αφενός καλούσε τις επιτροπές όλων των νήσων με τους δημάρχους να τον επισκεφθούν, ενώ και ο ίδιος έκανε περιοδεία στα χωριά της Ρόδου⁶²⁷. Τον Οκτώβριο του 1923 πραγματοποίησε την πρώτη του περιοδεία σε όλα τα νησιά, συνοδευόμενος υπό τον αρχιτέκτονα Florestano Di Fausto ώστε να γίνει η πρώτη επιτόπια εξέταση των πολεοδομικών έργων που ήταν υπό σχεδιασμό⁶²⁸. Οι εν λόγω συναντήσεις, πάντως, διεξάγονταν σε ασφαλές έδαφος και υπό απολύτως ελεγχόμενες συνθήκες, αφού οι επιτροπές πριν βρεθούν ενώπιον του, υποβάλλονταν σε ενδελεχή εξέταση των αιτημάτων τους από τον Γενικό Γραμματέα της Διοίκησης Ugo Sabetta. Εξυπακούεται ότι οποιαδήποτε μορφή αιτήματος ή υποβολή υπομνήματος που σχετιζόταν με την Ένωση απορριπτόταν αμέσως, ενώ σε περίπτωση επιμονής για την επίδοσή του, η όποια αντιπροσωπεία δεν γίνονταν δεκτή από τον Γενικό Διοικητή⁶²⁹. Σε άρθρο της εφημερίδας *Δωδεκάνησος* του Νοεμβρίου του 1925 γίνεται λόγος για τις πρώτες μέρες του Lago στα Δωδεκάνησα και συγκεκριμένα στο πώς ένα γεγονός αποτέλεσε παράδειγμα για την μετέπειτα διαχείριση των κομιστών εγγράφων διαμαρτυρίας στον διοικητή⁶³⁰. Συγκεκριμένα, ο τότε δήμαρχος Κω Α. Ι. Ιωαννίδης ευρισκόμενος στην Ρόδο παρέδωσε στον Lago μία έγγραφη διαμαρτυρία από όλες

⁶²⁵ *MdRodi*, «La missione storica di Rodi Italiana», 26/7/1923, Υπογράφει ο Lago ως Αδελφός Βερνάρδος όπως πειστικά εξηγεί ο Leonardo Ciacci, *Rodi Italiana 1912-1923*, σ.162-4.

⁶²⁶ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.136 1923, 28/8/1923, *Telespresso*, Governo di Rodi e Isole Dipendenti al R. Legazione Atene e p.c. Ministero degli Affari Esteri.

⁶²⁷ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 6.1 Περί Δωδεκανήσου, 30/4/1923, Πρόξενος της Ελλάδος Αθ. Χαλκιάπουλος προς ελληνικό Υπέξ.

⁶²⁸ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 6.1 Περί Δωδεκανήσου, 18/10/1923, Πρόξενος της Ελλάδος Αθ. Χαλκιάπουλος προς ελληνικό Υπέξ.

⁶²⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 6.1, 30/4/1923, Χαλκιάπουλος προς Υπέξ.

⁶³⁰ *Δωδεκάνησος*, «Οι Ιταλοί εν αποστολή εις την Δωδεκάνησον», 14/11/1925.

τις Κοινότητες του νησιού για την καταγγελία από την Ιταλία της Ελληνοϊταλικής Συμφωνίας για τα Δωδεκάνησα. Ο Lago δεν αντέδρασε απότομα αλλά είπε ευγενικά ότι η Ιταλία βρίσκεται σε αποστολή στα Δωδεκάνησα όπως οι άλλες μεγάλες Δυνάμεις που βρίσκονται στην ανατολική Μεσόγειο. Σύμφωνα με τον συντάκτη του άρθρου, μόλις έληξε η εν λόγω συνάντηση οι πιο παλιοί υπάλληλοι της διοίκησης επέπληξαν βαριά τον Ιταλό διοικητή της Κω λοχαγό Pietro Cabras γιατί όφειλε να γνωρίζει το περιεχόμενο του εγγράφου και να είχε φροντίσει εγκαίρως να αποτρέψει την επίδοσή του στον νέο διοικητή⁶³¹. Η συγκεκριμένη αντιμετώπιση του ελληνικού στοιχείου από τον Lago και η υιοθέτηση αυτού του τρόπου προσέγγισης εκ μέρους του έρχεται σε εμφανή αντιδιαστολή με τον άμεσο προκάτοχό του, τον κόμη De Bosdari. Ενδεχομένως όχι τόσο σε θέμα ουσίας και περιεχομένου, αλλά ύφους και νοοτροπίας διαχείρισης των εκάστοτε ζητημάτων, δηλωτικής όμως του τρόπου που θα πολιτευόταν στα Δωδεκάνησα όλη την περίοδο της παραμονής του. Την ποιοτική διαφορά ανάμεσα σε Lago και De Bosdari επισημαίνει σε δημοσίευμα ο Δ/ντής της αθηναϊκής εφημερίδας *Πολιτεία* το 1926⁶³². Ο συντάκτης του δημοσιεύματος συνάντησε τον Lago δύο φορές και μάλιστα διατυπώνει την άποψη ότι ως προσωπικότητα ο Ιταλός εγκυμονεί πολλούς κινδύνους για τα Δωδεκάνησα. Αναφέρει τα εξής:

Ο κ. Μάριο Λάγκο είναι εις εκ των σοβαροτέρων Ιταλών, εξ όσων εγνώρισα. Άλλοτε κατά το 1915 συνωμίλησα εν Ρώμη μετά του Λεωνίδα Μποζολάττη, του Ερρίκου Φέρρι, του Φίλιππου Τουράττη, του Σαλανδρα, του Νίττι. Κατά το 1920 εγνώρισα εν Ρώμη τον κ. Τζιολίτι και τον κ. Σφόρτσα. Ομολογώ όμως η μικρά -και δις επαναληφθείσα- συνέντευξις μου μετά του κ. Μάριο Λάγκο με έπεισαν ότι ο διπλωμάτης ούτος δεν υστερεί την ως άνω αναφερόμενην πολιτικήν και είναι εις των ικανοτέρων ανδρών της σημερινής Ιταλίας. Και πολύ προσεκτικώτερος και ακριβέστερος του γνώριμού μας κ. Μποσδάρη, είναι υπέρτερος αυτού διότι είναι φλεγματικώτερος...Α! ο κ. Μάριος Λάγκο ο δεξιός ούτος διπλωμάτης και αμείλικτος διοικητής είναι ο σοβαρότερος κίνδυνος διά την Δωδεκάνησον.

Η διαφορά προσέγγισης είναι εμφανής αν λάβουμε υπόψη την έκθεση του αναπληρωτή πρόξενου Καραγιάννη για τον κόμη De Bosdari και την στάση του την περίοδο που αποφάσισε να εξορίσει τον Μητροπολίτη Απόστολο:

Η παρασκευασθείσα εις τον Πρίγκηπα Διάδοχον της Ιταλίας υποδοχή, οι και αυτά χαρακτηριστικοί προσφωνήσεις του Διοικητού ιδία δε η επακολουθήσασα αυτήν

⁶³¹ *Δωδεκάνησος*, «Οι Ιταλοί εν αποστολή εις την Δωδεκάνησον», 14/11/1925, όπ

⁶³² *Πολιτεία*, Ρακίνας, «Το Φρούριον των Ιπποτών-Το εκκλησιαστικόν ζήτημα της Δωδεκανήσου-Ο Διοικητής κ. Μάριο Λάγκο είναι επικίνδυνος;», 30/8/1926· Ο συντάκτης υπογράφει ως Ρακίνας. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για ψευδώνυμο του Δ/ντή και ιδιοκτήτη της εφημερίδας με καταγωγή από την Λέρο Θεολόγο Νικολούδη.

απέλασις του Μητροπολίτου Ρόδου, τον οποίον εσεβάσθησαν όλαι αι μέχρι τούδε Διοικήσεις στρατιωτικάί και πολιτικάί [...] και οι επακολουθήσαντες αυτήν εκφοβισμοί και τρομοκρατήσεις, η θρασύτης του όπως εξέλθη εις περιοδείαν ανά τα χωρία ολίγας ημέρας μετά την απέλαση του Μητροπολίτου, παρακευάζων δια των αστυνομικών οργάνων υποδοχήν, δια την οποίαν το δημοσιογραφικόν όργανον της Διοικήσεως *Messagero di Rodi* έψαλλε διθυράμβους ενώ η Αστυνομία εκάλη τους δημάρχους των χωρίων δια να τους απειλήση ή τιμωρήση δια την αδράνειαν και την ψυχρότητα[...]⁶³³

Η διαφορετική προσέγγιση του ελληνικού στοιχείου από τον Lago, εν σχέση με τον De Bosdari, είναι κάτι που θα φροντίσει να τονίσει και ο ίδιος σε έκθεσή του προς τον Mussolini, ως βασικό λόγο αποτελεσματικότητας της διοίκησής του⁶³⁴. Προφανώς, στην υιοθέτηση αυτής της γραμμής έπαιζε ρόλο και η πολιτική συγκυρία στην Ιταλία, αφού ο De Bosdari ήταν ο τελευταίος διοικητής του παλαιού (ενδοτικού) καθεστώτος⁶³⁵, ενώ ο Lago ήταν ο εκλεκτός του νέου και υποτίθεται εθνικά ασυμβίβαστου φασιστικού καθεστώτος. Την διαφορά αυτή δεν παραλείπει να προβάλλει ο Ιταλός διοικητής όποτε μπορούσε. Για παράδειγμα τον Οκτώβριο του 1926 ο Lago υπογραμμίζει ότι έχει δώσει εντολή να αντιμετωπιστούν με ιδιαίτερη αυστηρότητα οι τοπικοί άρχοντες της Καλύμνου, αφού, όπως θα δούμε, δεν ήταν ιδιαίτερα πρόθυμοι να εφαρμόσουν τον νέο εκπαιδευτικό κανονισμό της 1/1/1926 αλλά και να αποκαταστήσει το τρωθέν γόητρο του Κράτους στο νησί. Ενδεχομένως εξαιτίας της παθητικής αντιμετώπισης του προηγούμενου καθεστώτος στην επίμονη άρνηση των Καλυμνιωτών να λάβουν μέρος στην απογραφή πληθυσμού το 1922⁶³⁶. Σε άλλη περίπτωση θέλοντας να διασκεδάσει τις εντυπώσεις από δημοσιεύματα εκπορευόμενα από τον τύπο της δωδεκανησιακής Διασποράς, με αναπαραγωγή και από το πρακτορείο Reuter, σχετικά με την δήθεν δυσκολία του καθεστώτος να εμπεδώσει την κυριαρχία, αναφέρει τα εξής:

Από την πλευρά του κλήρου έχω δεχθεί περισσότερο βοήθεια παρά δυσκολίες. Οι ίδιοι οι Μητροπολίτες που τους είχε εξορίσει ο προκάτοχός μου Κόμης De Bosdari, ο

⁶³³ ΥΔΙΑ, Κ. Υ., 1921 10.5 Δωδεκάνησα, 10/12/1921, Αναπληρωτής Πρόξενος Καραγιάννης προς ελληνικό Υπέξ.

⁶³⁴ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:989, 16/12/1925, Lago προς Ministero Affari Esteri e per conoscenza R.Legazione Italiana ad Atene.

⁶³⁵ Το φασιστικό καθεστώς φρόντιζε συνεχώς να διαχωρίζει εντελώς τη θέση του από τις προ του Οκτωβρίου 1922 κυβερνήσεις, τις οποίες ονόμαζε «rinunciatarî governi», αφού είχαν συνειδητά εγκαταλείψει όλες τις δίκαιες διεκδικήσεις της χώρας της πολεμικής περιόδου.

⁶³⁶ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:989, 25/10/1926, Telegramma, Rodi, Governatore Isole Egee M.Lago προς MAE.

Σεβασμιότατος Απόστολος, Μητροπολίτης Ρόδου⁶³⁷ και ο Σεβασμιότατος Γερμανός⁶³⁸, Μητροπολίτης Καρπάθου, σήμερα είναι οι καλύτεροι συνεργάτες μου στην επιβολή της τάξης του νέου καθεστώτος και σε αυτούς υπολογίζω για να επιτευχθεί η αυτοκεφαλία της Ορθόδοξης Δωδεκανησιακής Εκκλησίας που θα μας απελευθερώσει από την ανάμιξη της πανελληνίας θεοκρατίας⁶³⁹.

Η επιστροφή του Απόστολου στη Ρόδο, όπως φαίνεται από την μετέπειτα πορεία των πραγμάτων αλλά και από την αλληλογραφία που είχε με τον Ιταλό διοικητή, φαίνεται να ήταν προϊόν συνεννόησης και συναλλαγής των δύο ανδρών με στόχο για τον Lago την επίτευξη της Αυτοκεφαλίας της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας και για τον Απόστολο την ανάδειξή του ως επικεφαλής της Αυτοκέφαλης Δωδεκανησιακής Εκκλησίας με διατήρηση των προνομίων του⁶⁴⁰. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι δεν αποτελεί μέρος της παρούσας μελέτης η παρουσίαση των επαφών ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, τον Μητροπολίτη Απόστολο⁶⁴¹ και την ιταλική Διοίκηση των Δωδεκανήσων για το ζήτημα της Αυτοκεφαλίας, η οποία αποτέλεσε πρώτης προτεραιότητας στόχο της διοίκησης Lago⁶⁴². Το

⁶³⁷ Σχετικά με τον Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολο, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, με απόφαση του Ιταλού Διοικητή κόμη De Bosdari ο Απόστολος απομακρύνθηκε από την έδρα του, αρχικά με κατεύθυνση την Πάτμο και στη συνέχεια στην Κων/λη, τον Σεπτέμβριο του 1921, αλλά με πρωτοβουλία του Lago επανήλθε στη Ρόδο στις 5 Οκτωβρίου 1924. Ο ίδιος ο Απόστολος περιγράφει ως θριαμβευτική την επιστροφή του στον θρόνο της Μητρόπολης του με τον εξής τρόπο: «Με την καρδιάν πλήρη χαρά, διότι θα επανέβλεπον προσφιλές Ποίμνιον και επιλέκτους Συνεργάτας με την υπερηφάνειαν νικητού, διότι επί τέλους υπερίσχυσαν αι απόψεις μου, χάριν των οποίων τόσοσιν εμόχθησα και τόσο εθυσίασα, απεβιβαζόμεν εις Ρόδον την 5^{ην} Οκτωβρίου 1924, όπως εορτάσω μετά των Συνεργατών μου τα επινίκια και τον θρίαμβον, εις όν κατέληξαν οι κοινοί αγώνες μας και συνεχίσωμεν την επί τριετίαν διακοπείσαν συνεργασίαν μας, την τόσοσιν καρποφόρον δια τα Εκκλησιαστικά, Εκπαιδευτικά και Εθνικά μας πράγματα. [...]». Βλ. Σχελ: Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.116.

⁶³⁸ Ο Μητροπολίτης Καρπάθου Γερμανός είχε εκτοπιστεί από την επισκοπική του έδρα τον Ιούλιο του 1922 με χόρο διαμονής το Καστελλόριζο όπου και παρέμεινε επί εξάμηνο.

⁶³⁹ ASDMAE, 16/12/1925, Lago προς MAE e pc R. L.di Atene· Η αντίληψη περί ενός θεοκρατικού καθεστώτος στα Δωδεκάνησα δεν εκφράστηκε πρώτη φορά από τον Lago· την ίδια γνώμη είχε σχηματίσει και ο Ιταλός Γενικός Επιθεωρητής Εκπαίδευσης Α.Μαιυί με αφορμή την δικαιοδοσία της Εκκλησίας στα εκπαιδευτικά ζητήματα. Όπως αναφέρει ο Μητροπολίτης Απόστολος στα Απομνημονεύματά του, το 1916 με αφορμή τη διαφωνία ανάμεσα στην σχολική Εφορία και την Εκκλησία για το ζήτημα της κάλυψης της θέσης του Γυμνασιάρχη (Βενετοκλείου), ο Μαιυί αντελήφθη πλήρως την πλήρη δικαιοδοσία του Μητροπολίτη επί του θέματος με αποτέλεσμα να χαρακτηρίσει το σύστημα «pura Theocrazia» και τον Απόστολο να απαντά «purissima», αφού έτσι υπαγορεύει ο Νόμος. Βλ. Σχελ: Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.59.

⁶⁴⁰ Η αλληλογραφία ανάμεσα στον Lago και τον Μητροπολίτη Απόστολο και την συμφωνία με ανταλλάγματα για την επάνοδο του δεύτερου στην Επισκοπική του Έδρα είναι δημοσιευμένη. Μία αναλυτική παρουσίαση υπάρχει στο: Παπαϊωάννου, *Η Εκκλησία της Δωδεκανήσου κατά την Ιταλοκρατία, το Αυτοκέφαλο*.

⁶⁴¹ Εκτός φυσικά από τις ιταλικές αρχές στο ζήτημα του Αυτοκέφαλου αναμείχθηκαν έντονα το Οικουμενικό Πατριαρχείο, υπό την ιδιότητα του ασκούντος την κανονική δικαιοδοσία επί των Μητροπόλεων Δωδεκανήσου και ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος υπό την ιδιότητα του Προκαθημένου της μεγαλύτερης από τις Μητροπόλεις της Δωδεκανήσου και έδρας των Ιταλικών αρχών. Βλ. Σχελ: Αναστάσιος Κ. Βαβούσκος, *Το Εκκλησιαστικό καθεστώς της Δωδεκανήσου (1912-2005)*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2005, σ.90.

⁶⁴² Λίγες μέρες μετά την επάνοδο του Απόστολου, ο Lago έθεσε το ζήτημα του Αυτοκέφαλου της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας. Συγκεκριμένα, ο Ιταλός διοικητής επέδωσε έγγραφο στον Μητροπολίτη στο οποίο έλεγε τα εξής: «Συνεπεία της εφαρμογής της Συνθήκης της Λωζάνης, ήτις καθιστά την πλήρη και τέλειαν κυριαρχίαν της Ιταλίας επί των κατεχομένων Νήσων του Αιγαίου, θα δεήσει και η Ορθόδοξος Εκκλησία των Νήσων τούτων να υποστή μίαν συμμόρφωσιν προς την νέαν δημιουργηθείσαν κατάστασιν. Είναι πρόδηλον, συμφώνως άλλως τε και προς παραδόσεις της Ορθοδόξου Εκκλησίας, ότι η Εκκλησία δεν θα δύναται πλέον να εξαρτάται από ουδεμίαν εξωτερικήν Εκκλησιαστικήν Αρχήν. Φρονώ ότι το Αυτοκέφαλον πολίτευμα θα δώσει

ζήτημα του Αυτοκεφάλου ασφαλώς όμως είχε συνέπεια να μην υπάρχει ένα αρραγές μέτωπο εκ μέρους των Ελλήνων στα σχέδια του Lago. Ο Απόστολος όπως εξηγεί στα απομνημονεύματά του ήταν υπέρ της αυτοκεφαλίας της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας καθώς με αυτόν τον τρόπο πίστευε ότι θα εξασφάλιζε την διατήρηση της δικαιοδοσίας του στο ποίμνιό του σε ζητήματα πνευματικά, εκπαιδευτικά, δικαστικής δικαιοδοσίας και περιουσίας⁶⁴³. Η εν λόγω βέβαια στάση του για την επίτευξη του Αυτοκέφαλου επέφερε τη ρήξη των σχέσεων του με το ποίμνιό του⁶⁴⁴, το οποίο δεν φαινόταν έτοιμο να αποδεχτεί την απομάκρυνση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ενώ σε ένα μακροπρόθεσμο στάδιο διευκόλυνε ιδιαιτέρως τη θέση του Lago και τα σχέδια του για επέμβαση στην εκπαίδευση των Ελλήνων αλλά και σε άλλα προνόμια της Εκκλησίας. Σε έκθεση του Βρετανού πρέσβη στην Αθήνα προς τον R.MacDonald, ο σχεδιασμός του Lago να ανακηρύξει Αυτοκέφαλη Δωδεκανησιακή Εκκλησία χαρακτηρίζεται χωρίς ιστορικό προηγούμενο και ως αντιβαίνουσα σε κανόνες και παραδόσεις αιώνων της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας⁶⁴⁵. Ενώ πριν την εξορία του ο Απόστολος ήταν μια συνεχής πηγή ενοχλήσεων για την ιταλική Διοίκηση και διαδραμάτισε, όπως είδαμε, έναν ιδιαίτερα ουσιαστικό και παραγωγικό ρόλο ειδικά στην οργάνωση της εκπαίδευσης της Ελληνορθόδοξης κοινότητας, στην δεύτερη περίοδο της Ποιμαντορίας του αποξενώθηκε από τη μεγάλη μάζα του ποιμνίου του, με αποτέλεσμα να ζητεί από διάφορες πλευρές υποστήριξη ώστε να ξανακερδίσει την εμπιστοσύνη τους. Ο ίδιος βέβαια είχε συναίσθηση ότι αυτή η επιλογή του δεν θα γίνει εύκολα αποδεκτή από το ποίμνιό του και για αυτό προσπάθησε να μεθοδευτεί η μετάβαση στο νέο καθεστώς χωρίς να γίνει ο αποσυνάγωγος της ελληνορθόδοξης κοινότητας. Με εμπιστευτική επιστολή του προς τον Lago στις 3/2/1925 θεωρεί σκόπιμο, εν όψει έκδοσης του κυβερνητικού διατάγματος για την εκπαίδευση, ο Ιταλός Διοικητής να εκδώσει διάταγμα

εις την Εκκλησίαν των Νήσων του Αιγαίου την αξιοπρέπειαν και την ανεξαρτησίαν, αίτινες ανήκουσιν εις αυτήν. Επειδή δε εξ άλλου, επιθυμία της Κυβερνήσεως είναι όπως η συστηματοποίησης της Εκκλησίας γίνη δια πράξεως οικειοθελούς εν τω καθαρώς Εκκλησιαστικώ περιβάλλοντι, παρακαλώ την Υμ. Εξοχότητα ως τον πρώτον Μητροπολίτην των Νήσων του Αιγαίου, όπως θελήσει να προβή εις τας δέουσας διατυπώσεις κατόπιν προκαταρκτικών Συνεννοήσεων μετά των άλλων Ιεραρχών των Νήσων». Βλ.Σχετ: Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ. 118-9.

⁶⁴³ Βαβούσκος, *Το Εκκλησιαστικό καθεστώς της Δωδεκανήσου*, σ.116-118. Όπως αναφέρει και στα απομνημονεύματά του ο Απόστολος η απάντηση που έδωσαν οι Ιεράρχες της Δωδεκανήσου προς τον Lago σχετικά με το ζήτημα του Αυτοκεφάλου ήταν η εξής: «[...] Συμμεριζόμεθα τας σκέψεις Αυτής περί της εν ανεξαρτησία προαγωγή της Εκκλησίας Δωδεκανήσου και περί τελείας αποχής του Ιερού Κλήρου από της Πολιτικής εν τη πεποιθήσει παντοτε ότι η Εκκλησία υπό την πατρικήν Προστασίαν της Υμ. Εξοχότητος και την κραταιάν αιγίδα της Α.Μ. του Βασιλέως της Ιταλίας, θα διατηρήσει εν τω μέλλοντι απαρασάλευτα τα Δίκαια Αυτής εν τε τοίς Εκκλησιαστικίς, Εκπαιδευτικίς και Κοινοτικίς ζητήμασιν, ως και τον Κύκλον της Δικαστικής Αυτής Δικαιοδοσίας εν τω Οικογενειακώ, Κληρονομικώ και τω της Προσωπικής εν γένει καταστάσεως Δικαίω[...]». Βλ.Σχετ: Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.123.

⁶⁴⁴ Ο Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, σ.169 αναφέρει ότι: «Οι ενέργειες του Απόστολου προκάλεσαν τότε διχοστασία στο ποίμνιό του και τις οργισμένες αντιδράσεις της Διασποράς».

⁶⁴⁵ Cheetham προς McDonald, 27/10/1924, Documents on British Foreign Policy 1919-1939 (DMFP), Ser. 1, Vol. 26, Reference: C16992/160/19. Σχετικά με την στάση του Απόστολου, ο Βρετανός πρέσβης επισημαίνει ότι έχει επιχειρηματολογήσει επί μακρόν σχετικά με τις δυσκολίες για μία τέτοια αλλαγή και ότι η μοναδική Αρχή που μπορεί να λάβει μία τέτοια απόφαση ήταν αποκλειστικά το Οικουμενικό Πατριαρχείο

με το οποίο τα ελληνικά σχολεία θα έπρεπε να αποσπασθούν από τις ορθόδοξες εκκλησιαστικές αρχές⁶⁴⁶. Υποστηρίζει ότι με αυτό τον τρόπο θα καταστεί σαφές στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ότι πλέον η Συνθήκη της Λωζάνης αρχίζει ήδη να εφαρμόζεται ενώ στο μέλλον θα είναι σε θέση να ισχυρισθεί ότι η υπόθεση των σχολείων χάθηκε όχι από δική του ευθύνη, αλλά της Ιεράς Συνόδου, καθώς δεν έδωσε την συγκατάθεσή της στο Αυτοκέφαλο⁶⁴⁷. Δεν διστάζει να ζητήσει με επιστολή του και την συνδρομή του Ελ. Βενιζέλου το 1924 στο Παρίσι, όπου ο Κρητικός πολιτικός βρισκόταν σε πολιτική εξορία. Σε αυτήν αναφέρει:

Ἡ Αυτοκέφαλος Εκκλησία μετά προνομίων, ἢ κατάργησις των προνομίων ἐπὶ τῆ βάσει τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης. Προ τοιαύτης δηλώσεως ευρεθέντες ἡμεῖς οἱ Ἀρχιερεῖς τῆς Δωδεκανήσου εθεωρήσαμεν καλόν να ἀποφύγωμεν μὲν πάσαν σύγκρουσιν με τὴν Κυβέρνησιν, ἥτις θα εἶχεν ὡς συνέπεια τὴν ἀφαίρεσιν των προνομίων μας, να δηλώσωμεν δε ὅτι ἐπειδὴ τὸ Αυτοκέφαλον ἐξαρτάται ἐκ τοῦ Πατριαρχείου, εἴμεθα πρόθυμοι να μεσολαβήσωμεν παρ' αὐτῷ ἐκθέτοντες τὰς ἀπόψεις τῆς Κυβερνησεως[...] Θα ἦτο ὅμως διατεθειμένη ἡ ἰταλικὴ Κυβέρνησις να διατηρήσῃ τὸ καθεστῶς των προνομίων των Μητροπόλεων, εἰάν ἡ Εκκλησία τῆς Δωδεκανήσου ἐκηρύττετο Αυτοκέφαλος εἰάν δηλ. διέκοπτε πάσαν σχέσιν ἐξαρτήσεως ἀπὸ Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς εὐρισκομένης ἐν ξένῳ κράτει, καὶ υφισταμένης τὴν ἐπιτροπὴν τοῦ κράτους ἐκεῖνου. Ἡ θέσις τοῦ ζητήματος ἦτο πολὺ σαφής: Ἡ Αυτοκέφαλος Εκκλησία μετά προνομίων, ἢ κατάργησις των προνομίων ἐπὶ τῆ βάσει τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης⁶⁴⁸.

2.3.2 ΤΑ ΣΧΕΔΙΑ ΤΟΥ LAGO ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ο Lago αποστέλλει έκθεση προς τον Mussolini τον Ιούλιο του 1925 προς έγκριση των βασικών σημείων της σχεδιαζόμενης επέμβασης του στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της Δωδεκανήσου και παράλληλα προσπαθεί να περιγράψει τις ιδιαιτερότητες και τις απαιτήσεις

⁶⁴⁶ Ιστορικό Αρχείο Γενναδείου Βιβλιοθήκης (εφεξής Γεννάδειος), Αρχείο Νικολάου Μαυρή, Φακ.28 Υπ.28.3 Επιστολή του Μητροπολίτη Ρόδου Απόστολου με συγχαρητήρια για την εκλογή Ν. Μαυρή. Έγγραφα σχετικά με τις επαφές του Μητροπολίτη με την Ιταλική Διοίκηση Δωδεκανήσου (1924). Ρόδος, 3/2/1925, Μητροπολίτης Απόστολος (υπογράφει το έγγραφο ο διερμηνέας της Ιταλικής διοίκησης Pietro Mancuso που εκτελεί χρέη μεταφραστή) προς Mario Lago, Segreto. Η επιστολή υπάρχει και στο: Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και η ιστορία της (Από τα βυζαντινά χρόνια ως την Ενσωμάτωση με την Ελλάδα)*. Ανάτυπο από τη «Δωδώνη», τ. Κ', τεύχος 1 (1991). Ιωάννινα, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1994, σ.403.

⁶⁴⁷ Γεννάδειος, Αρχείο Μαυρή, Φακ.28 Υπ.28.3, 3/2/1925 Απόστολος προς Lago, όπ

⁶⁴⁸ Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκ.325-60,19/12/1924, Επιστολή του Μητροπολίτη Ρόδου προς τον Ε. Βενιζέλο σχετικά με το ζήτημα της κήρυξης της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου ως Αυτοκέφαλης.

του εγχειρήματός του στον πολιτικό του προϊστάμενο⁶⁴⁹. Ο Lago, αρχικά, υπογραμμίζει στον Ιταλό πρωθυπουργό ότι παρά το χαμηλό κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο του ορθόδοξου πληθυσμού η διάδοση της εκπαίδευσης, ειδικά στη βασική βαθμίδα, είναι τέτοια που λίγες χώρες στον κόσμο απολαμβάνουν⁶⁵⁰. Τονίζει ότι η εκπαίδευση είναι τόσο στενά συνυφασμένη με τη θρησκεία με έναν τρόπο που η μία με την άλλη να αποτελούν ήδη ζωτικό χαρακτηριστικό της φυσιγνωμίας του. Και αυτή η οργάνωση με στοιχεία πολιτιστικά και θρησκευτικά, που διαρκεί αιώνες αποτελεί τον θεματοφύλακα τις εθνικής συνείδησης των ορθοδόξων Δωδεκανησίων. Επιπλέον, αναγνωρίζει πως θα είναι « χωρίς αμφιβολία ένα εμπόδιο ισχυρότατο στη αφομοίωση»⁶⁵¹ και θεωρεί λάθος ότι θα μπορέσει να αποδομηθεί απλά με τη χρήση βίας, αλλά θα χρειαστεί υπομονή. Για αυτό το λόγο το ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών κάλεσε τον καθηγητή Μεσαιωνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο Pietro Egidì⁶⁵² το 1925 να συνδράμει την ιταλική διοίκηση της Ρόδου στην εκπόνηση του νέου Εκπαιδευτικού Διατάγματος⁶⁵³. Συγκεκριμένα ο καθηγητής Egidì έφτασε στην Ρόδο στις 17/4/1925 για «μία μακρά και σημαντική αποστολή» κοντά στην κυβέρνηση, όπως αναφέρει η *Messaggero di Rodi*⁶⁵⁴. Ο Egidì παρέμεινε στα Δωδεκάνησα περίπου επί τρίμηνο, δηλαδή έως τις 20/7, οπότε η εφημερίδα τον αποχαιρετάει αποδίδοντας τιμές, τονίζοντας ότι σε αυτόν οφείλεται η μελέτη για τον εκπαιδευτικό κανονισμό για τα Δωδεκάνησα⁶⁵⁵. Πριν, όμως την αναχώρησή του ο καθηγητής παραχώρησε συνέντευξη στην

⁶⁴⁹ Γενναδειος, Μαυρής, Φακ.43 Κείμενα Σχετιζόμενα με τη Γενική Διοίκηση 12νήσων, Υπ.43.1 Λόγοι Ν. Μαυρή-Κείμενα λόγων με γνωστό τίτλο ή Περιεχόμενο, 16/7/1925, Γενικός Διοικητής Νήσων του Αιγαίου Μ. Lago προς τον Πρόεδρο της Κυβέρνησης και Υπουργό των Εξωτερικών Β. Mussolini.

⁶⁵⁰ Ενδεχομένως εδώ ο Lago αφήνει σαφή υπαινιγμό για το υψηλό επίπεδο αναλφαριθμητισμού που βασάνιζε μεγάλο μέρος των πολιτών της χώρας του τόσες δεκαετίες μετά την ίδρυσή του. Υπολογίζεται ότι 30% του πληθυσμού της Ιταλίας το 1921 ήταν εντελώς αναλφάβητο ενώ το 36% των εργαζομένων ήταν ημι-αναλφάβητοι. Βλ. Σχετ: Melograni, Piero. "The Cult of the Duce in Mussolini's Italy." *Journal of Contemporary History* 11, no. 4 (1976): 221-37. Αυτό ακριβώς υποστηρίζει η Jeanne Stephanopolis, εκδότρια της *Messenger d'Athènes*: «Et quant à l' analphabetisme, le Mezzogiorno et peut-être même autres regions de l' Italie auraient quelque chose à apprendre de ces insulaires que l' on traite cependant sans beaucoup de facons» Βλ. Σχετ: *Messenger d'Athènes*, Jeanne Stephanopolis, «Dans les écoles du Dodécane -Une guerre entre le Francais et l' Italien», 4/10/1926

⁶⁵¹ Συγκεκριμένα αναφέρει ο Lago: «Essa costituisce senza dubbio un ostacolo gravissimo alla assimilazione».

⁶⁵² Η επιλογή του Pietro Egidì (1872-1929), ενός καθηγητή με ειδίκευση στην Μεσαιωνική Ιστορία, για τον σχεδιασμό της νέας εκπαιδευτικής πραγματικότητας των Δωδεκανήσων αποτέλεσε μία στοχευμένη και συνειδητή πολιτική κίνηση από το ιταλικό κράτος με σκοπό προφανώς την ανάδειξη και την προώθηση μίας εκπαιδευτικής φιλοσοφίας με πυρήνα την ιταλική μεσαιωνική ιστορία και κουλτούρα για τα Δωδεκάνησα. Άλλωστε πριν επιφορτιστεί με αυτό το καθήκον, είχε κληθεί από το ιταλικό ΥΠΕΕ να μεταβεί στην Παλαιστίνη το 1920 και στην Κέρκυρα το 1923 ώστε να ανακαλύψει ίχνη της βενετικής κυριαρχίας. Ο Egidì από το 1923 είχε αναλάβει την διεύθυνση ενός από των πιο εμβληματικών περιοδικών ιταλικής ιστορίας και φιλολογίας, του *Rivista Storica Italiana*. Βλ. Σχετ: Luigi Neori, *IV.-I nostri morti: Pietro Egidì (1872-1929)* στο *Nuova Rivista Storica*, Anno XIII, Settembre-Ottobre 1929 (Anno VII), Fasc.V, Milano-Genova-Roma-Napoli, Societa Anonima Editrice Dante Alighieri, σ. 496-9.

⁶⁵³ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, Roma, 17/12/1929, Ministero della Pubblica Istruzione al Ministero degli Affari Esteri, Direzione Generale delle Scuole Italiane all' Estero, Βασιλικό Διάταγμα 16/7/1925.

⁶⁵⁴ *MdRodi*, «Dentro e fuori le mura, Arrivi e partenze», 18/4/1925.

⁶⁵⁵ *MdRodi*, «Dentro e fuori le mura, Partenze» 21/7/1925.

Messagero όπου εξέθεσε τα κυριότερα ζητήματα που τον απασχόλησαν αλλά και τη φιλοσοφία που θα έχει ο νέος κανονισμός⁶⁵⁶. Σε αυτήν ο καθηγητής αναφέρει ότι είχε τρεις βασικές προκλήσεις να αντιμετωπίσει: 1) Να δημιουργήσει έναν συνεκτικό οργανισμό που θα διοικεί και θα εποπτεύει όλες τις σχολές εκπαίδευσης, 2) Να δημιουργήσει τους τύπους των σχολείων του Κράτους πιο κοντά στους σκοπούς που θέλουν να επιτύχουν και 3) Να καθορίσει την διευθέτηση των τοπικών μη κυβερνητικών σχολείων, δηλαδή των ιδιωτικών σχολείων⁶⁵⁷. Σχετικά με τα κρατικά σχολεία γνώμονας ήταν η εξασφάλιση παροχής ενός επιπέδου εκπαίδευσης, τόσο σε ποιότητα όσο και επίσημη αναγνώριση, με αυτά του ιταλικού βασιλείου. Τα βασιλικά σχολεία όπως θα είναι τα Δημοτικά, αρρένων και θηλέων, και οι Σχολές Μέσης Εκπαίδευσης. Τα Δημοτικά υπό την εποπτεία του Υπουργείου των Εξωτερικών αποτελούνται από ένα πρόγραμμα 5ετών σπουδών, που περιλαμβάνει την μελέτη της ελληνικής και της τουρκικής ως τοπικές γλώσσες. Οι Σχολές Μέσης Εκπαίδευσης αποτελούνται από ένα 7ετές πρόγραμμα σπουδών και η πρόσβαση γίνεται είτε με απολυτήριο Δημοτικού είτε με εισαγωγικές Εξετάσεις. Αυτές χωρίζονται σε Κατώτερες Μέσης Εκπαίδευσης και σε Ανώτερες Μέσης Εκπαίδευσης. Η κατώτερη σχολή είναι το Κατώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο με ένα πρόγραμμα σπουδών διάρκειας 3 ετών που θα δίνει δίπλωμα που μπορεί να χρησιμεύσει για την πρόσβαση είτε στην Ανώτερη Μεσαία Σχολή είτε για την κάλυψη των πιο χαμηλόβαθμων θέσεων του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα. Ο καθηγητής εξηγεί ότι με αυτό τον τρόπο θα ικανοποιήσει την επιθυμία του μεγαλύτερου μέρους των μαθητών, η οποία ζητά το ελάχιστο εκείνο ποσοστό γνώσεων που θα του εξασφαλίσει μια θέση εργασίας στο μικρεμπόριο ή σε χαμηλόβαθμες διοικητικές θέσεις. Και σε αυτόν τον τύπο σχολείου θα είναι υποχρεωτική η μελέτη των δύο τοπικών γλωσσών, ελληνικών και τουρκικών, ενώ θα είναι διαθέσιμα προαιρετικά μαθήματα εφόσον κάποιος θα θέλει να εμβαθύνει στις γλώσσες αυτές⁶⁵⁸. Ο καθηγητής Egidi επισημαίνει ότι η μοναδική διαφορά ανάμεσα στα Κατώτερα Τεχνικά Ινστιτούτα του ιταλικού βασιλείου και των Δωδεκανήσων είναι ότι στα δεύτερα δεν θα υπάρχει η διδασκαλία των Λατινικών. Από το Κατώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο θα υπάρχουν δύο κατευθύνσεις: Το Ανώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο και το Επιστημονικό Λύκειο με διάρκεια σπουδών τα 4 χρόνια και για τα δύο. Το Ανώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο θα προετοιμάζει για την άσκηση του επαγγέλματος του μηχανικού, του λογιστή και κατ' επέκταση των διοικητικών και εμπορικών θέσεων, δημοσίων ή ιδιωτικών, στα Δωδεκάνησα και στο Βασίλειο και θα προσφέρει πρόσβαση στα Ανώτερα Ινστιτούτα της Ιταλίας⁶⁵⁹. Το δίπλωμα που θα εκδίδει το εν λόγω Ινστιτούτο θα

⁶⁵⁶ *MdRodì*, «Dentro e fuori le mura, I grandi problemi, Le scuole», 26/7/1925.

⁶⁵⁷ *MdRodì*, «Dentro e fuori le mura, I grandi problemi, Le scuole», 26/7/1925, όπ

⁶⁵⁸ *MdRodì*, «Dentro e fuori le mura, I grandi problemi, Le scuole», 26/7/1925, όπ

⁶⁵⁹ *MdRodì*, «Dentro e fuori le mura, I grandi problemi, Le scuole», 26/7/1925, όπ

είναι ισοδύναμο με αυτά που εκδίδονται στο Βασίλειο, στις αποικίες και στα σχολεία του εξωτερικού. Το Επιστημονικό Λύκειο θα δίνει την δυνατότητα εισόδου σε όλες τις Πανεπιστημιακές Σχολές εκτός από την Νομική και τη Φιλολογία. Σε αυτούς όμως που θα έχουν παρακολουθήσει τα προαιρετικά μαθήματα ελληνικών θα είναι δυνατόν να εισέλθουν στη Νομική. Τόσο στο Ανώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο όσο και στο Επιστημονικό Λύκειο θα συνεχιστεί η υποχρεωτική διδασκαλία των τοπικών γλωσσών αλλά και των προαιρετικών μαθημάτων. Επιπλέον, επισημαίνει ότι θα ανοίξει και Ναυτικό Ινστιτούτο για την προετοιμασία καπετάνιων ακτοπλοΐας και μεγάλων αποστάσεων⁶⁶⁰. Το δημοσίευμα κλείνει με την διαπίστωση ότι το τοπικό ιταλικό στοιχείο αναμένει με προσμονή την ίδρυση του Επιστημονικού Λυκείου καθώς μπορεί να προετοιμάσει τα στοιχεία για τη μελλοντική Πανεπιστημιακή Σχολή της Ρόδου. Για το Πανεπιστήμιο της Ρόδου, επισημαίνει η *Messagero*, είναι ένα εγχείρημα για το οποίο όλοι εργάζονται συστηματικά και είναι στην καρδιά του Διοικητή⁶⁶¹.

Ο Lago στην έκθεσή του προς στον Mussolini φροντίζει να επισημάνει ότι χάρις στην συνδρομή της ANSMI λειτουργούν με άρτιο τρόπο τα ιταλικά βασιλικά σχολεία⁶⁶² με υποδομές σύγχρονες και πλήρεις και με προσωπικό που φροντίζει να προσαρμόζεται στις ανάγκες και στις ιδιαιτερότητες του τόπου που υπηρετεί. Ακόμη τονίζει ότι θεωρεί επιβεβλημένο οι μαθητές των ιταλικών σχολείων να μαθαίνουν ελληνικά και τουρκικά ώστε να προετοιμαστεί μία γενιά από ικανούς εμπόρους που να υπηρετήσει το σκοπό της εμπορικής εξάπλωσης της χώρας στην Ανατολή⁶⁶³. Και στο ίδιο πλαίσιο εισηγείται την άμεση ίδρυση ενός Επιστημονικού Λυκείου («Liceo Scientifico»), αφού είναι αίτημα της Ιταλικής κοινότητας των Νήσων, αλλά και ενός Ναυτικού Ινστιτούτου ως απάντηση σε μία ανάγκη της τοπικής κοινωνίας, στην οποία ο Lago τονίζει ότι «δεν θα ήθελε η ιδιωτική πρωτοβουλία να έχει το προβάδισμα». Η «ιδιωτική πρωτοβουλία», εξηγεί ο Lago, είναι το υπό ανέγερση Ινστιτούτο Ναυτικού στην Κάλυμνο, το νησί που στέλνει τους περισσότερους απόφοιτους μέσης εκπαίδευσης για να σπουδάσουν στην Αθήνα, φαινόμενο φυσικά που ο Ιταλός διοικητής θα επιδιώξει να περιορίσει με όλα τα μέσα. Ο Lago ξεκαθαρίζει ότι το Ναυτικό Ινστιτούτο παρουσιάζει μεγαλύτερη δυσκολία στην οργάνωση και τη λειτουργία του (από το Επιστημονικό Λύκειο) και για αυτό ζητά την παρέμβαση του Mussolini στον αρμόδιο υπουργό ώστε να γίνουν οι απαραίτητες διευθετήσεις.

⁶⁶⁰ *MdRodì*, «Dentro e fuori le mura, I grandi problemi, Le scuole», 26/7/1925, όπ

⁶⁶¹ *MdRodì*, «Dentro e fuori le mura, I grandi problemi, Le scuole», 26/7/1925, όπ

⁶⁶² «Scuole Regie».

⁶⁶³ Γενναδειος, Μαυρής, Φακ.43, Υπ.43.1, όπ

Στη συνέχεια προχωρά στην ανάλυση των βασικών σημείων της σχεδιαζόμενης εκπαιδευτικής του παρέμβασης αναφερόμενος πρώτα απ' όλα στο ότι η ανάμιξη των θρησκευτικών αρχών θα πρέπει να περιοριστεί αποκλειστικά στον έλεγχο της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Παραδέχεται ότι αυτό το σημείο θα προκαλέσει ζωνές αντιδράσεις από την ορθόδοξη κοινότητα αλλά δηλώνει αποφασισμένος να εφαρμόσει τη σχετική διάταξη με ιδιαίτερη αυστηρότητα, εν αντιθέσει με το γενικό πνεύμα του Διατάγματος που το χαρακτηρίζει «συμβιβαστικό και ελαστικό»⁶⁶⁴. Και τονίζει ότι εκεί βρίσκεται «η ρίζα και το μυστικό της ζωτικότητας των εκπαιδευτικών θεσμών των Ορθοδόξων και είναι ανάγκη να υπάρχει το θάρρος για να αποκοπούν οι ρίζες»⁶⁶⁵. Δηλώνει ότι δεν φοβάται τις πιθανές διαμαρτυρίες αλλά κυρίως τις παραβιάσεις (του Διατάγματος), τις οποίες σκοπεύει να τις αντιμετωπίσει με σταδιακή αυστηρότητα. Ακόμη ξεκαθαρίζει ότι οι αναμενόμενες επιθέσεις από αλυτρωτικούς κύκλους του εξωτερικού δεν τον τρομάζουν καθώς σε όλα τα κράτη, συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας, ο διαχωρισμός Εκκλησίας και εκπαίδευσης έχει γίνει εδώ και καιρό. Ακόμη, υπογραμμίζει ότι κρίσιμο ρόλο στην επιτυχή εφαρμογή των σχεδίων του θα διαδραματίσει ο νέος Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης και για αυτό το λόγο έχει απευθυνθεί ειδικά στη Γενική Διεύθυνση των σχολείων του Εξωτερικού⁶⁶⁶. Θεωρεί όμως ακρογωνιαίο λίθο συνολικά της εκπαιδευτικής του μεταρρύθμισης την εισαγωγή της ιταλικής στις Εξετάσεις του κράτους με την καινοτομία της διενέργειάς τους στην «τοπική γλώσσα»⁶⁶⁷. Την καινοτομία αυτή την υπαγόρευαν πρακτικοί λόγοι, όπως εξηγεί ο ίδιος, καθώς θεωρούσε ότι θα αποτελέσει κίνητρο ώστε να εισαχθεί η εκμάθηση της ιταλικής και στα ορθόδοξα σχολεία, τουλάχιστον μέχρι τα ιταλικά σχολεία να αποκτήσουν την πρωτοκαθεδρία. Επιπλέον, ο Lago επισημαίνει την πρόθεσή του να καθιερώσει και τα αποκαλούμενα «επιδοτούμενα σχολεία»⁶⁶⁸ κατόπιν παρότρυνσης του καθηγητή Egidì για τα οποία όπως λέει «είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς αν θα ευδοκιμήσουν, αλλά είναι παρόλα αυτά μια ευρηματική προσπάθεια»⁶⁶⁹. Ο Ιταλός Διοικητής κλείνει την έκθεσή του

⁶⁶⁴ Γενναδειος, Μαυρή, Φακ.43,Υπ.43.1, όπ

⁶⁶⁵ Γενναδειος, Μαυρή, Φακ.43,Υπ.43.1, όπ

⁶⁶⁶ «Direzione Generale delle scuole all' Estero». Η Διεύθυνση αυτή υπαγόταν στο Υπουργείο των Εξωτερικών. Ο Lago φαίνεται να συμφωνεί με τη γνώμη των προκατόχων του οι οποίοι, όπως είδαμε, είχαν αποφανθεί ότι το άτομο που θα κάλυπτε το συγκεκριμένο πόστο- ο Ιταλός Διοικητής το περιγράφει ως «delicatissimo ed importante ufficio»- θα έπρεπε να διαθέτει ιδιαίτερες δεξιότητες και ικανότητες δεδομένων των τοπικών ιδιαιτεροτήτων και συνθηκών.

⁶⁶⁷ Ο Lago χρησιμοποιεί καταχρηστικά τον όρο «lingua locale».

⁶⁶⁸ «Scuole sussidiate». Όπως θα δούμε παρακάτω ήταν μία ιδιαίτερος πετυχημένη προσθήκη του καθηγητή Egidì στον Εκπαιδευτικό Κανονισμό καθώς πολλά σχολεία των Ελλήνων λόγω των οικονομικών δυσχερειών θα αναγκαστούν να προστρέξουν στην οικονομική βοήθεια της Κυβέρνησης.

⁶⁶⁹ Όπως θα δούμε και στην αναλυτική παρουσίαση του διατάγματος πρόκειται για μία απόπειρα εξιταλισμού των ελληνικών σχολείων με τον εξής υποβολιμαίο τρόπο: Όσα σχολεία δεν είχαν τη δυνατότητα να ανταποκριθούν οικονομικά στα έξοδά τους θα μπορούσαν να υπαχθούν σε αυτή την κατηγορία, «των επιδοτούμενων», από την Ιταλική Διοίκηση αλλά θα ήταν πλέον υποχρεωμένα να ακολουθήσουν το πρόγραμμα και τους κανόνες των ιταλικών κρατικών σχολείων.

επαναλαμβάνοντας ότι αναμένει διαμαρτυρίες και αντίσταση όχι μόνο από τους Δωδεκανήσιους του εξωτερικού αλλά και από το ελληνικό κράτος, το οποίο- όπως αναφέρει ο ίδιος- έχει προβλέψει ένα ποσό πάνω από 220 χιλιάδες ιταλικές λίρες επιχορήγησης για τα ελληνικά σχολεία της Δωδεκανήσου την τρέχουσα σχολική χρονιά (1925). Όπως γίνεται κατανοητό ο Lago θέτει τις βασικές αρχές του υπό έκδοση εκπαιδευτικού διατάγματος υπογραμμίζοντας τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την αποτελεσματική εφαρμογή του και φαίνεται να διαπνέεται από ένα συγκρατημένο αίσθημα αισιοδοξίας για την έκβασή του.

2.3.3 Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ PEDRAZZI ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΒΛΕΨΕΙΣ ΤΟΥ LAGO ΛΙΓΟ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ

Είναι επίσης προφανές ότι ο σχεδιασμός του νέου Εκπαιδευτικού Κανονισμού συγκλίνει σε μεγάλο βαθμό και με όσα αναφέρει ο βουλευτής Pedrazzi, που είδαμε πιο πάνω, για την εκπαιδευτική πολιτική της χώρας του στο βιβλίο του για το ρόλο της Ιταλίας στην Ανατολή. Η εφημερίδα της δωδεκανησιακής διασποράς με έδρα στην Αθήνα *Αυγή Δωδεκανησιακή* δημοσίευσε στα φύλλα της εκτενή αποσπάσματα του βιβλίου του Pedrazzi⁶⁷⁰. Σχετικά με την εκπαιδευτική πολιτική ο Pedrazzi αναφέρει ότι

Το Πρόγραμμα του Γεν. Διοικ Λάγκο είναι το πρόγραμμα ενός ανδρός όστις επί μακρόν χρόνον ευρίσκετο επί κεφαλής των Ιταλικών υποθέσεων εν Ανατολή και όστις βλέπει εκ του παρατηρητηρίου της Ρόδου όλα τα προβλήματα της εξαπλώσεως της Ιταλίας εις την Ανατολήν. Εν Ανατολή η δράσις των σχολείων είναι η κλασική μέθοδος της επεκτάσεως της πολιτικής επιρροής. Οι Γάλλοι δημιούργησαν την ηθικήν των δυνάμιν και τας πολιτικός των δυνατότητας δια μέσου των θρησκευτικών των σχολείων της Ισραηλιτικής Αλλιάνς, τα οποία διέσπειραν απανταχού την γλώσσαν και τον γαλλικόν πολιτισμόν. Η γλώσσα μας η οποία μέχρι 50 ετών υπερίσχυε εις όλους τους λιμένας της Μεσογείου⁶⁷¹ υπεσκελίσθη από την σχολικήν αυτήν προπαγάνδαν ήτις προώδευσε ιδιαιτέρως μεταξύ των Εβραίων, των αδιαφιλονίκητων κυριάρχων των εμπορικών αγορών της Ανατολής. Εις την Δωδεκάνησον το πρόβλημα ως εκ τούτου είναι διπλούν· πρώτον να αποκαταστήσωμεν εις τας Νήσους μας τους αναγκαίους κανονισμούς, δι' ων θα αναδείξωμεν την γλώσσαν μας κυρίαρχον και δεύτερον, να κάμωμεν την Ρόδον φάρον εθνικής εκπαιδεύσεως, διότι θα φτάση και πέραν των ορίων των Νήσων και θα φωτίζη και τας χώρας, ένθα ζώσιν, οι μετανάσται μας. Μέχρι σήμερον εις τα σχολεία

⁶⁷⁰ Πρόκειται για το *Il Levante mediterraneo e l'Italia*, Ed. Alpes, Milano 1925. Όπως είδαμε πιο πάνω, οι απόψεις και αντιλήψεις του δημοσιογράφου και βουλευτή Pedrazzi ήταν σε πλήρη συμφωνία με του Lago.

⁶⁷¹ Προφανώς και δεν ίσχυε αυτό.

των Νήσων η Ιταλική δεν εδιδάσκετο. Η Ιταλία, ήτις από 12 ετών ευρίσκετο εδώ ως προσωρινή κάτοχος δεν είχε επιβάλει εις τους υπ' αυτήν νησιώτας την διδασκαλίαν της Ιταλικής, τουλάχιστον εν ίσω βαθμώ με την Ελληνικήν[...]Θα απαιτήσωμεν να μην είναι δυνατόν να λειτουργη σχολείον, δημόσιον ή ιδιωτικόν, χωρίς την διδασκαλίαν της Ιταλικής εν αυτώ⁶⁷²

Ο Pedrazzi εξαίρει το έργο του καθηγητή Schiaparelli και της ANSMI στην Ανατολή υπογραμμίζοντας ότι η δράση των ιεραποστόλων μεταφέρθηκε στη Ρόδο και προσαρμόστηκε στις τοπικές ανάγκες χάρις στην ιταλική κυβέρνηση. Λέει χαρακτηριστικά ο Ιταλός βουλευτής ότι «Όπου οι Ιταλοί Μισσιονάριοι απλώνουν την δράσιν των εκεί ανυψώνεται και η ιταλική σημαία»⁶⁷³. Επίσης, τονίζει ότι είναι κοντά στην πραγματοποίηση και η ίδρυση Πανεπιστημίου στη Ρόδο χωρίς όμως πρόθεση- επί του παρόντος- να ανταγωνιστεί τα φημισμένα των Γάλλων Ιησουιτών και των Αμερικανών με έδρα στη Βηρυτό. Υποστηρίζει ότι θα αρχίσει με την σύσταση Σχολής της Ιατρικής και στο μέλλον θα ιδρυθούν Σχολές Αρχιτεκτονικής και Γεωργίας⁶⁷⁴. Και προσθέτει ότι όσοι θελήσουν να ασκούν το επάγγελμά τους θα δίνουν τις Esami di Stato (Κρατικές Εξετάσεις) στη Ρόδο, καθώς θεωρεί απαράδεκτο να παρέχεται αναγνώριση στα ελληνικά διπλώματα «τα παρεχόμενα με τας στοιχειώδεις και περιληπτικές σπουδάς (είνε τα λεγόμενα Ανατολίτικα διπλώματα) αι οποία δεν εμπνέουν καμίαν εμπιστοσύνην».

Ο Lago την παραμονή της δημοσίευσης του νέου Κανονισμού σε αναφορά προς το ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών τονίζει ότι με αυτόν θα ξεκινήσει η αργή αποδόμηση των ελληνικών σχολείων⁶⁷⁵ καθώς θα εξοντωθεί η ανάμιξη της Εκκλησίας αλλά και θα αμφισβητήσει τον «πλήρη παραλληλισμό» μέχρι τότε των τοπικών σχολείων με τα σχολεία του ελληνικού κράτους⁶⁷⁶. Η δημιουργία νέων οικονομικών συμφερόντων, η μετανάστευση⁶⁷⁷, συνεχίζει ο Lago, σε συνδυασμό με το αναβαθμισμένο κύρος της χώρας ως αποτέλεσμα της φασιστικής κυβέρνησης και της αδυναμίας του ελληνικού κράτους θα

⁶⁷² *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Ορατίου Πεντράτζη, Η Μεσογειακή Ανατολή και η Ιταλία Γ'(α) Το Πανεπιστήμιον της Ανατολής», 15/4/1926.

⁶⁷³ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Ορατίου Πεντράτζη, Η Μεσογειακή Ανατολή και η Ιταλία Γ'(β) Το Πανεπιστήμιον της Ανατολής», 1/5/1926.

⁶⁷⁴ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Ορατίου Πεντράτζη, Η Μεσογειακή Ανατολή και η Ιταλία Γ'(β) Το Πανεπιστήμιον της Ανατολής», 1/5/1926, όπ

⁶⁷⁵ «il lento disgregamento delle scuole greche».

⁶⁷⁶ ASDMAE, b.:989, 16/12/1925, Lago προς MAE, όπ

⁶⁷⁷ Εδώ ο Ιταλός Διοικητής εννοεί τον εποικισμό των νήσων με Ιταλούς πολίτες του βασιλείου, για τον οποίο υπογραμμίζει το εξής: «Είναι πραγματικά σαφές ότι, με την πρόοδο της μετανάστευσης, βασικό στόχο που πρέπει να επιτευχθεί με κάθε κόστος για να αποκτήσουμε ιστορικά αυτήν την περιοχή, θα συγκρουστούμε αναγκαστικά με συμφέροντα πολύ ευαίσθητα». (η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο). Βλ. Σχετ: ASDMAE, b.:989, 16/12/1925, Lago προς MAE, όπ

διευκολύνει τη διαδικασία της «δωδεκανησιακής εξέλιξης υπέρ του δικού μας καθεστώτος»⁶⁷⁸. Τέλος, ο Lago σε μια απολύτως εμπιστευτική επιστολή προς το Υπουργείο των Εξωτερικών λίγες μέρες μετά την έκδοση του εκπαιδευτικού διατάγματος ενημερώνει ότι κατόπιν έρευνας διαπίστωσε ότι οι δαπάνες χρηματοδότησης των σχολείων των Ορθοδόξων ύψους 2 εκατομμυρίων λιρών καλύπτονται από τις κοινότητες, τις εκκλησίες, απλούς ιδιώτες, από την παροχή μυστικών κονδυλίων της ελληνικής κυβέρνησης ύψους 250.000 λιρών και τις εισφορές των Δωδεκανησίων της Διασποράς. Δεδομένων αυτών των ποσών, ο Ιταλός Διοικητής εκφράζει την αισιοδοξία του για το μέλλον και την εμπιστοσύνη του για άριστα αποτελέσματα βασιζόμενος στο έργο που επιτελείται από τα ιταλικά σχολεία (έστω και αν ήταν ιδιωτικά, αφού τα διοικούσαν Μοναστικά Τάγματα) και προφανώς από την εφαρμογή του νέου Σχολικού Κανονισμού. Δεν παραλείπει βέβαια να τονίσει και πάλι τη δυσκολία του εγχειρήματος αφού οι ορθόδοξοι πληθυσμοί χαρακτηρίζονται από «μία προσπάθεια υπεράσπισης της γλώσσας και της ράτσας τους, η οποία διαρκεί εδώ και αιώνες και για αυτό έχει ριζωθεί στην συλλογική συνείδηση»⁶⁷⁹.

2.2.4 ΣΧΕΔΙΑ ΓΙΑ ΙΔΡΥΣΗ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΣΤΗΝ ΡΟΔΟ

Στα πλαίσια της εκπαιδευτικής πολιτικής του Lago θα πρέπει να αναφερθεί και η φιλοδοξία του για την ίδρυση Πανεπιστημίου στη Ρόδο⁶⁸⁰, η οποία θα πρέπει να ιδωθεί ως μέσο πραγμάτωσης του οράματός του να καταστήσει την Ρόδο προπύργιο της Ιταλίας στην Ανατολή και όχημα προσέλκυσης φοιτητών από την ευρύτερη περιοχή. αλλά και ως ένα μέσο αποτροπής των Δωδεκανήσιων να σπουδάζουν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Σε τηλεγράφημα του Lago προς τον Mussolini τονίζεται η ανάγκη οι Ιταλοί της Ανατολής να συνηθίσουν να βλέπουν τη Ρόδο ως το «φυσικό κέντρο της Ιταλίας στην Ανατολή» και να αντιληφθούν ότι η χώρα τους έχει προσεγγίσει και ότι η ιταλική σημαία πλέον έχει εγκατασταθεί σε όλη την ευρύτερη περιοχή⁶⁸¹. Για αυτό το λόγο ο Lago ζητά άδεια από τον Mussolini να έρθει σε επαφή με τα προξενεία, τις αντιπροσωπείες και τις πρεσβείες της Ιταλίας σε Αίγυπτο, Παλαιστίνη, Συρία και Τουρκία για να προπαγανδίσει την Ρόδο ως

⁶⁷⁸ ASDMAE, b.:989, 16/12/1925, Lago προς MAE, όπ

⁶⁷⁹ Βλ. Σχετ: ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b.989, 20/1/1926, Θέμα: Ιδιωτικά σχολεία Ορθοδόξων, Απολύτως Εμπιστευτικό, Lago προς Υπουργείο των Εξωτερικών, Γενική Διεύθυνση Σχολείων του Εξωτερικού.

⁶⁸⁰ Zaharias Tsirpanlis, *La politica scolastica italiana nel Dodecaneso (1912-1943)* στο (επιμ. M.Peri) «La politica culturale del fascismo nel Dodecaneso», Atti del Convegno-Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, 2009, σ.63-74.

⁶⁸¹ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b.:989, 13/3/1926, Rodi, Direzione Governo delle Isole Egee M.Lago προς SE Benito Mussolini Primo Ministro, Ministro degli Affari Esteri, Oggetto: Mia visita alle colonie italiane del Levante.

κέντρο της *italianità* σε όλη την Ανατολή⁶⁸². Ο Duce δεν αρνείται να δώσει την συγκατάθεσή του στην πρόταση του Lago, όμως του επισημαίνει να αποφύγει την εμπλοκή του αυτή την περίοδο στην Τουρκία, καθώς υπάρχει ακόμα διάχυτη καχυποψία στην Άγκυρα για τον ρόλο της Ιταλίας⁶⁸³. Έτσι ο Lago επικοινωνεί με τα διπλωματικά κέντρα της Ιταλίας σε Βηρυτό, Αλεξανδρέττα, Χαλέπι, Τεχεράνη με αίτημα να ενημερωθούν οι τοπικές κοινότητες των Λεβαντίνων για την αρτιότητα των σχολικών υποδομών και το υψηλό επίπεδο του εκπαιδευτικού προσωπικού των βασιλικών σχολείων της Ρόδου. Ταυτόχρονα, ο Ιταλός Διοικητής δεν παραλείπει να επισημάνει ότι επίκειται ίδρυση Πανεπιστημίου στον κλάδο της Ιατρικής και με προγράμματα σπουδών φαρμακευτικής, οδοντιατρικής και μαιευτικής⁶⁸⁴, τη διοίκηση του οποίου θα αναλάβουν Καθολικοί μοναχοί ενώ προβλεπόταν και ύπαρξη φοιτητικής εστίας. Ο Lago είχε θέσει πολύ υψηλά τον πήχη καθώς τόνιζε ότι θα έπρεπε το Πανεπιστήμιο της Ρόδου να οργανωθεί με τη μεγαλύτερη δυνατή σοβαρότητα ώστε να αποκτήσει φήμη στην Ανατολή και να καταστεί ανταγωνιστικό προς τα γαλλικά και αμερικάνικα Πανεπιστήμια της Βηρυτού⁶⁸⁵. Τελικά τα σχέδια του Lago για ίδρυση Πανεπιστημίου στην Ρόδο δεν τελεσφόρησαν καθώς όπως φαίνεται υπήρξαν ενστάσεις ότι θα δρούσε ανταγωνιστικά προς το Πανεπιστήμιο του Bari, το οποίο είχε προσφάτως ιδρυθεί για αυτόν ακριβώς το σκοπό, δηλαδή για να προσελκύσει φοιτητές από την Ανατολή⁶⁸⁶. Επίσης, ένας άλλος αστάθμητος παράγοντας, αλλά εξίσου ανασταλτικός στα σχέδια του Lago για την ίδρυση Πανεπιστημίου στη Ρόδο, ήταν ο απροσδόκητος θάνατος του Γερουσιαστή Schiaparelli και επικεφαλής της ANSMI στις 14/2/1928⁶⁸⁷. Όπως λέει ο ίδιος ο Lago σε έκθεσή του προς το ιταλικό ΥΠΕΞ για το ζήτημα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στην Κτήση είχε μια έξοχη συνεργασία με τον εκλιπόντα για τη δημιουργία Πανεπιστημίου στη Ρόδο, ενώ είχαν ετοιμαστεί και τα αρχιτεκτονικά σχέδια⁶⁸⁸. Ο Ιταλός Διοικητής πάντως

⁶⁸² ASDMAE, 13/3/1926, Lago προς Mussolini, όπ

⁶⁸³ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b.:989, 10/4/1926, Απόρρητο, R. Ministero degli Affari Esteri B. Mussolini προς M. Lago Governatore delle Isole Egee.

⁶⁸⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π385, 21/7/1925, Governo delle Isole Egee προς R. Agente Consolare Alessandretta (υπογράφει ο Lago), 12/8/1925 Lago προς Ministro Plenipotenziario di S.M. il re d' Italia Tehran. Ο Lago στέλνει και φωτογραφικό υλικό από τις ιταλικές Σχολές ώστε να είναι πιο πειστικός ο λόγος του. Πρέπει να υπολόγιζε βάσιμα ότι θα λειτουργήσουν αυτές οι ειδικότητες του ιατρικού κλάδου καθώς τον Σεπτέμβριο του 1926 δημοσιεύτηκε στην *Messaggero di Rodi* από την ANMI αγγελία εκδήλωσης ενδιαφέροντος για απόκτηση διπλώματος μαιίας από την Β. Σχολή Μαιευτικής του Β. Νοσοκομείου της Ρόδου. Την αγγελία υπέγραφε ο Διευθυντής και Καθηγητής ιατρός G. Gallina. Βλ. Σχετ: *MdRodi*, «ANMI R.Scuola di ostetricia annessa all' Ospedale Regio di Rodi (Egeo)», 14/9/1926.

⁶⁸⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π385, 12/8/1925, Lago προς πρεσβεία Τεχεράνης.

⁶⁸⁶ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-II Governo di Mario Lago*, σ.442.

⁶⁸⁷ C. Della Sera, «La morte dell' egittologo Schiaparelli», 15/2/1928. Στο Aron Rodriguez, «The Rabbinical Seminary in Italian Rhodes, 1928–38: An Italian Fascist Project», *Jewish Social Studies: History, Culture, Society* n.s. 25, no. 1 (Fall 2019), σ.5 αναφέρεται ότι ματαίωση του Πανεπιστημίου της Ρόδου έγινε για οικονομικούς λόγους, χωρίς όμως περαιτέρω επεξήγηση ή ύπαρξη παραπομπής

⁶⁸⁸ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 Busta:992, 2/7/1928, Governo delle Isole Egee al Ministero degli Esteri, Direzione Generale Uff.V, Direzione Generale Scuole all' Estero, Oggetto: Insegnamento superiore nel Possedimento delle Isole Egee.

απορρίπτει τελείως οποιεσδήποτε ιδέες ότι θα μπορούσε κάποιο τα Πανεπιστήμια του Βασιλείου να ανταγωνιστεί το γαλλικό της Βηρυτού. Υποστηρίζει ότι «...αν θέλουμε, και πρέπει να το θέλουμε⁶⁸⁹, να αμφισβητήσουμε τα πρωτεία της Γαλλίας στην Ανατολή και να ανακαταλάβουμε αυτά τα πρωτεία που κατείχε η δική μας γλώσσα και κουλτούρα για αιώνες, είναι απαραίτητο να χρησιμοποιήσουμε τα ίδια όπλα με της Γαλλίας»⁶⁹⁰. Ο παράγοντας γεωγραφία σε μια τέτοια περίπτωση είναι απαγορευτικός για τον Lago, οπότε υποστηρίζει σφοδρά ότι είναι απαραίτητο η μάχη να δοθεί τοπικά στην ίδια την Ανατολή, δηλαδή στη Ρόδο⁶⁹¹. Το 1927 ο Επιθεωρητής της Δημόσιας Εκπαίδευσης των Νήσων του Αιγαίου Giovanni Giulianini σε άρθρο του για τους εκπαιδευτικούς θεσμούς στη Ρόδο στο περιοδικό *La Parola e il Libro* σχετικά με το θέμα του Πανεπιστημίου αναφέρει ότι είναι:

Γελοία η υπόθεση που μερικοί κάνουν, ότι η ανέγερση μίας Ανωτέρας Σχολής στη Ρόδο μπορεί να αποβεί βλαπτική για τα Ιταλικά Πανεπιστήμια, όπως για παράδειγμα αυτό του Bari. Οι μελλοντικοί φοιτητές της Ρόδου δεν θα εγκαταλείψουν τα αμφιθέατρα του Bari ή άλλων ιταλικών πόλεων· ενδεχομένως θα προσελκυσθούν από την εγγύτητα, τη φήμη και όλες τις ομορφιές της Ρόδου, άλλοι που ποτέ δεν θα είχαν σκεφτεί να ακολουθήσουν ανώτερες σπουδές. Από την άλλη πλευρά το Πανεπιστήμιο της Ρόδου, με τα περιορισμένα (γνωστικά) αντικείμενα, δεν θα έχει τον χαρακτήρα μεγαλείου και υπεροχής που έχουν αυτά της Ιταλίας [...] Θα αποτελέσει τον πυρήνα μιας εξαιρετικής κουλτούρας ιταλο-ανατολικής με αυθεντική συμπεριφορά. Σε αυτό θα θελήσουν να έρθουν οι Λεβαντίνοι και πολλοί γηγενείς της Ανατολής που δεν συμπαθούν τα αμερικάνικα και γαλλικά ινστιτούτα της Βηρυτού ενώ δεν έχουν και την άνεση να σπουδάσουν στα Πανεπιστήμια της μακρινής Ευρώπης⁶⁹².

Πάντως, το θέμα της ίδρυσης Πανεπιστημίου στη Ρόδο ήταν ανοιχτό θεωρητικά όλη την περίοδο της διακυβέρνησης Lago. Τον Μάρτιο του 1928 στην *Corriere Della Sera* διαβάζουμε ότι επίκεινται αποφάσεις από την κυβέρνηση σχετικά με την σύσταση του «Ιταλικού Πανεπιστημίου της Ρόδου»⁶⁹³. Στην ανταπόκριση της εφημερίδας από τη Ρόδο αναφέρεται ότι το εν λόγω Πανεπιστήμιο στοχεύει να συγκεντρώσει νέους από τα Δωδεκάνησα που σπουδάζουν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας ενώ η Ρόδος είναι προορισμένη να γίνει ένα πολύ σημαντικό πολιτιστικό κέντρο. Το 1929 ο Γερουσιαστής και

⁶⁸⁹ Η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο.

⁶⁹⁰ ASDMAE, 2/7/1928, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE.

⁶⁹¹ ASDMAE, 2/7/1928, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

⁶⁹² Giovanni Giulianini, *Le istituzioni scolastiche di Rodi*. στο «La parola e il Libro: Rassegna delle biblioteche popolari e scolastiche», 1927:A. 10, ott., 1, fasc. 9-10, p.254-257.

⁶⁹³ C. Della Sera, «L'Università italiana a Rodi e i prossimi convegni storici», 10/3/1928.

γιατρός Umberto Gabbi, μετά από δεκαήμερη παραμονή στα Δωδεκάνησα, απέστειλε τις εντυπώσεις του σε μία ανταπόκρισή του προς την εφημερίδα *Resto del Carlino*, την οποία αναδημοσίευσε η *Messaggero di Rodi*⁶⁹⁴. Σε αυτή, ανάμεσα σε άλλα, τονίζει ότι επίκειται η ίδρυση «ενός φάρου κουλτούρας» στην Ρόδο, το Πανεπιστήμιο· και με αυτόν τον τρόπο η φασιστική Ιταλία θα μιμηθεί αλλά και θα ξεπεράσει τον πολιτισμό της αρχαίας Ρώμης. Τον Απρίλιο του 1933 ο Πρύτανης του Πανεπιστημίου της Padova Carlo Conti προτείνει στον επικεφαλής των Σχολείων του Εξωτερικού Pietro Parini την ίδρυση στη Ρόδο ενός παραρτήματος της Ιατρικής Σχολής της Padova⁶⁹⁵. Το 1934 ο V. Buti σε άρθρο του στο περιοδικό *Rassegna Italiana politica, letteraria e artistica* αναφέρει ότι οι Δωδεκανήσιοι νέοι ολοκληρώνουν τις σπουδές τους στο Πανεπιστήμιο της Πίζα και έτσι αποκτούν μία απολύτως ιταλική κουλτούρα και συνείδηση, αλλά ρωτά ευθέως μέχρι πότε. Αναρωτιέται με κάποια αγανάκτηση μέχρι πότε η χώρα του δεν θα αισθάνεται την ανάγκη να δημιουργηθεί ένα Πανεπιστήμιο σε μία περιοχή που πρέπει να παραμείνει ιταλική και όπου η Ιταλία έχει βρεθεί με μία αποστολή κυρίως πνευματική⁶⁹⁶. Ισχυρίζεται ότι το εν λόγω Πανεπιστήμιο δεν θα είναι κυρίως για τους Δωδεκανήσιους⁶⁹⁷, αλλά για τους νέους που βρίσκονται στις πολλές και ακμάζουσες αποικίες της Ιταλίας στην Ανατολή, ενώ δεν υπάρχει καμία περίπτωση ανταγωνισμού με τα άλλα Πανεπιστήμια του Βασιλείου⁶⁹⁸. Τα τελευταία προσελκύουν ξένους φοιτητές από τις κοντινές χώρες, όμως είναι μακριά και για αυτό ασύμφορο οικονομικά για τους Ιταλούς της Ανατολής να στέλνουν σε αυτά τα παιδιά τους. Είναι πάντως χαρακτηριστικό ότι στο ίδιο περιοδικό στο ίδιο τεύχος που αναφέρει όλα αυτά ο Buti, φιλοξενείται και η άποψη του καθηγητή του νέου Πανεπιστημίου του Bari «Benito Mussolini» Gennaro M.Monti. Ο Monti υπερασπίζεται την αποκλειστικότητα της αποστολής του δικού του πανεπιστημίου ως κέντρου εξάπλωσης της Ιταλίας προς την Ανατολή⁶⁹⁹. Με λίγα λόγια, ο Monti υποστηρίζει ότι ο ρόλος διαχρονικά της πόλης του Bari ήταν αυτός του εμπορικού και πνευματικού κέντρου και της προώθησης των συμφερόντων της χώρας στην Ανατολή. Τονίζει λοιπόν ότι και στην τρέχουσα συγκυρία η πόλη του Bari είναι ιδανική ως κέντρο για την εξάπλωση της Ιταλίας στην Ανατολή ειδικά μετά την αναβάθμιση των υποδομών της (νεό λιμάνι), την σημαντική αύξηση του πληθυσμού της και κυρίως την ίδρυση του νεότευκτου πανεπιστημίου «Benito Mussolini». Πάντως, η φιλοδοξία του Lago

⁶⁹⁴ *MdRodi*, Umberto Gabbi, «Dall' Egeo Nostro», 17/9/1929.

⁶⁹⁵ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935 Busta:796, 10/4/1933, Rettore R.Universita di Padova Carlo Conti al S.E. Piero Parini, Direttore Generale delle Scuole all' Estero.

⁶⁹⁶ Missione spirituale.

⁶⁹⁷ Αυτούς του υπολογίζει σε λίγες εκατοντάδες.

⁶⁹⁸ Vittorio Buti, *La funzione di Rodi e delle isole Italiane nell Egeo*, στο (a cura di Tomaso Sillani) «L' Italia e il Levante, La Rassegna Italiana», «Fiera Del Levante», 1934, XII ,σ. 209-10.

⁶⁹⁹ Gennaro M.Monti, *Bari e l' espansione italiana nel Levante* στο (a cura di Tomaso Sillani) «L' Italia e il Levante, La Rassegna Italiana», «Fiera Del Levante», 1934, XII , σ.142.

για την ίδρυση πανεπιστημίου στην Ρόδο φαίνεται ότι στηριζόταν τουλάχιστον όχι μόνο ως μέσο απομάκρυνσης των νέων Δωδεκανησίων από την Ελλάδα, αλλά και ως απάντηση σε έναν άτυπο εκπαιδευτικό ανταγωνισμό με τους Βρετανούς στην περιοχή, οι οποίοι εξέταζαν το ενδεχόμενο ίδρυσης πανεπιστημίου στην Ανατολική Μεσόγειο την ίδια περίοδο⁷⁰⁰. Το 1937 μάλιστα το Foreign Office είχε καταλήξει ότι η Κύπρος ήταν το ιδανικότερο μέρος για την ίδρυση βρετανικού πανεπιστημίου, αφού εξετάστηκαν σοβαρά οι περιπτώσεις της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου, οι οποίες όμως για διαφορετικούς λόγους είχαν απορριφθεί. Σκοπός ήταν να προσελκύσουν φοιτητές από όλη την Μ. Ανατολή, όμως για αυτό το λόγο υπήρχε σκεπτικισμός και για την Κύπρο σχετικά με την δυνατότητα πρόσβασης και την επάρκεια των μεταφορικών μέσων του νησιού⁷⁰¹. Σε αυτή την περίπτωση το παράδειγμα της τουριστικής ανάπτυξης της Ρόδου αποτελούσε το ιδανικό υπόδειγμα για τους Βρετανούς, οι οποίοι έβλεπαν ότι κάθε χρόνο προσήλκυε χιλιάδες επισκέπτες⁷⁰².

2.2.5 ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΙΣΜΟΥ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Στις συντονισμένες κινήσεις του Lago στο χώρο της εκπαίδευσης και της ενίσχυσης της ιταλικής κουλτούρας θα πρέπει να αναφερθεί και η προσπάθειά του την ίδια περίοδο να εξασφαλίσει επιπλέον πόρους ώστε να ενισχυθεί ο καθολικισμός στα νησιά⁷⁰³. Δεν θα πρέπει να αποδοθούν στο Lago προθέσεις προσηλυτισμού των Ελλήνων ή των Εβραίων ή των Τούρκων, γεγονός που θα ήταν ενδεχομένως αφελές να το επιχειρήσει, αλλά κυρίως μίας πρωτοβουλίας προς την κατεύθυνση μίας ουσιαστικής ενίσχυσης της ιταλικής κουλτούρας σε έναν χώρο που φιλοδοξούσε να επικρατήσει, αλλά έως εκείνη την στιγμή κυριαρχούσε η Ελληνορθόδοξη παράδοση. Αυτό αποτελεί και ένα από τα βασικά του επιχειρήματα το 1926 προς στο ιταλικό ΥΠΕΞ του Ιταλού διοικητή, ότι δηλαδή η επικρατούσα θρησκεία της περιοχής είναι η Ελληνορθόδοξη, επικεφαλής της οποίας είναι ένας Μητροπολίτης, ο οποίος, κατά τον Lago, εντός ολίγου χρόνου θα αναβαθμιζόταν σε Αρχιεπίσκοπο της «Αυτοκέφαλης Αιγαιακής Εκκλησίας». Ως εκ τούτου ήταν επιβεβλημένη κατά τον Lago η ενίσχυση του καθολικισμού μπροστά σε ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Ακόμη, υπογραμμίζει ότι είναι ένα θέμα

⁷⁰⁰ Xypolia, *Cultural Propaganda*, σ.88-104.

⁷⁰¹ Xypolia, *Cultural Propaganda*, σ.102.

⁷⁰² «Cyprus might be to the British Empire what Rhodes is intended to be to the Italian, namely, a standing demonstration to the whole Near East of civilized colonial government. Yet with every advantage of climate, scenery and historic attraction, Cyprus remains off the main lines of travel and commerce, while every year brings boatloads of admiring tourists to Rhodes. It may be that the more discerning of these visitors marvel at the expense, as well as the beauty, of the Italian achievement and reflect also on the administrative oppression of the Fascist rule in the Dodecanese. That does not lessen the greatness of the opportunity which we might seize, and are not seizing, in Cyprus, to place, as it were, on view our own solution of the same problem which the Italians are facing in Rhodes. [...]». Βλ. Σχετ: Xypolia, *Cultural Propaganda*, σ.102, (υποσημείωση 55).

⁷⁰³ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.: 989, 23/12/1926, Governo Delle Isole Egee M. Lago al MAE e p.c. Direzione Generale Del Fondo Culti, Roma, Oggetto: Istituzioni cattoliche in Egeo· Μέρος του εγγράφου υπάρχει και στο Fabrizio, *Politica e missione: Rodi*, σ.399-400.

γοήτρου καθώς κατά τον ίδιο είναι απαραίτητο και επείγον να αναβαθμιστεί «ο τόνος των καθολικών εκδηλώσεων» δεδομένης της πτώσης του γοήτρου της Γαλλίας στην Ανατολή⁷⁰⁴. Γίνεται αντιληπτό ότι το ζήτημα σαφώς εκτός από αμιγώς θρησκευτικό/πολιτιστικό ήταν και εκπαιδευτικό, αφού στο χώρο της εκπαίδευσης υπήρχε μια ήδη παραγωγική συνεργασία με τον θρησκευτικό Οργανισμό της ANSMI και βέβαια εντός των σημαντικότερων ιταλικών εκπαιδευτηρίων είχαν εγερθεί καθολικοί Ναοί όπως στα Ινστιτούτα Αρρένων και Θηλέων στη Ρόδο, στη Σχολή Νηπίων επίσης στη Ρόδο και στις Σχολές της Κω⁷⁰⁵. Ο Lago για να ενισχύσει τα επιχειρήματά του, αναφέρει ότι ήδη δρουν στη Ρόδο τα εξής καθολικά μοναστικά Τάγματα: οι Αδελφοί Christiani στο Ινστιτούτο Αρρένων, οι Αδελφοί di Don Orione στην αγροτική αποικία της Ακαντιάς, οι Αδελφές d' Ivrea στο Ινστιτούτο Θηλέων, οι Αδελφές Francescane d' Egitto στο Βασιλικό Νοσοκομείο, οι Αδελφές di Gemona στο Νηπιαγωγείο και στην αγροτική Αποικία της Ακαντιάς και οι Αδελφές Zelatrici del S. Cuore di Gesù στις Σχολές της Κω⁷⁰⁶. Η προσέγγιση του Lago σε αυτό το θέμα καθίσταται εναργέστερη από μία επιστολή του προς το ιταλικό ΥΠΕΞ τον Μάιο του 1931, με αφορμή την απόφαση του ιταλικού υπουργείου Αεροπορίας να συμπαρασταθεί οικονομικά στην ανοικοδόμηση στη Λέρο ενός σχολείου και όχι μίας νέας εκκλησίας λόγω των περιορισμένων δυνατοτήτων του οικονομικού προϋπολογισμού του εν λόγω υπουργείου, ενώ είχε αρχικά είχε δεσμευθεί να συνδράμει και στα δύο⁷⁰⁷. Σε αυτή ο Lago εξηγεί ότι ενδεχομένως το θρησκευτικό ζήτημα στο Βασίλειο να είναι κυρίως ένα ζήτημα μόνο με ηθικές προεκτάσεις, αφού το περιβάλλον είναι αμιγώς καθολικό. Όμως στα Δωδεκάνησα, όπως τονίζει χαρακτηριστικά, ο «καθολικισμός και η ιταλικότητα είναι ένα και το αυτό»⁷⁰⁸ και σε ένα περιβάλλον ελληνορθόδοξο και μουσουλμανικό η ύπαρξη της καθολικής πίστης είναι μία πράξη ξεκάθαρα πολιτική⁷⁰⁹. Ξεκαθαρίζει, όπως είπαμε και πάνω, ότι δεν έχει καμία πρόθεση προσηλυτισμού καθώς αυτή την περίοδο θα ήταν άκαιρη και βλαπτική για τα συμφέροντα του καθεστώτος μια τέτοια προσπάθεια, όμως τονίζει ότι στα Δωδεκάνησα η εθνικότητα και το θρήσκευμα συνιστούν μια ιδέα. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής ενδυνάμωσης του καθολικισμού στα Δωδεκάνησα σημαντικοί σταθμοί αποτέλεσαν η οικοδόμηση καθολικών ναών, προεξάρχοντας του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Ιωάννη στην Ρόδο αλλά και η ανασύσταση, μετά από αιώνες, της Καθολικής Αρχιεπισκοπής Ρόδου⁷¹⁰,

⁷⁰⁴ ASDMAE, 23/12/1926, M. Lago al MAE e p.c. Direzione Generale Del Fondo Culti, όπ

⁷⁰⁵ ASDMAE, 23/12/1926, M. Lago al MAE e p.c. Direzione Generale Del Fondo Culti, όπ

⁷⁰⁶ ASDMAE, 23/12/1926, M. Lago al MAE e p.c. Direzione Generale Del Fondo Culti, όπ

⁷⁰⁷ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 Paese: Dodecaneso, Busta:2, 15/5/1931, Rodi, Governo dell' Isole Egee M.Lago al MAE e p.c. Ministero dell' Aeronautica, Ministero della Marina Roma, Oggetto: Lero- Chiesa e Scuola.

⁷⁰⁸ «Qui Cattolicità e italianità sono una cosa sola».

⁷⁰⁹ ASDMAE, 15/5/1931, Rodi, Governo dell' M.Lago al MAE.

⁷¹⁰ *MdRodi*, «L' Arcivescovado Cattolico», 24/5/1928.

έστω και αν αρχικά υπήρχαν αντιρρήσεις από την Αγία Έδρα λόγω του μικρού πληθυσμού των Καθολικών στην περιοχή⁷¹¹. Τον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο Ρόδου κάλυψε ο πάτερ Giovanni Maria Castellani με τελετή ενθρόνισης στον Ναό της Santa Maria degli Angeli στην Ασίζη στις 3 Απριλίου 1929⁷¹². Όπως αναφέρει η *Corriere Della Sera* ο νέος Αρχιεπίσκοπος ήταν «φημισμένος ρήτορας και ιεροκήρυκας, ειδικά για την προώθηση της προπαγάνδας του καθολικισμού και της italianità στην Τουρκία και την Αίγυπτο»⁷¹³. Στη *Messaggero di Rodi* διατυπώνεται με σαφήνεια το σκεπτικό της ανασύστασης της Λατινικής Αρχιεπισκοπής στη Ρόδο:

Η παρουσία όμως της Ιταλίας εν τη Νήσω ταύτη έπρεπε να ανεγνωρίζετο και παρά της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής διότι όπου είναι η Ιταλία, εκεί είναι και ο λατινικός σταυρός[...] Εν τη ιστορία του πολιτισμού διάφορα είναι τα στοιχεία άτινα συμβάλλουν εις την στερεοποίησιν της επικρατήσεως του λαού επί εδαφών άλλων: ο θρύλος, αι παραδόσεις, το σχολείον, τα όπλα, τα συμφέροντα, η εκκλησία. Η λατινικότης δεν ηδύνατο να είναι ενταύθα υπό συνθήκας υποδεεστέρας απέναντι των άλλων θρησκειών: η Δημιουργία της Αρχιεπισκοπής θεραπεύει το άτοπον τούτο⁷¹⁴.

Επιστέγασμα της πολιτικής αυτής του Lago ήταν η διοργάνωση στη Ρόδο του «Εθνικού Ευχαριστιακού Συνεδρίου» των Καθολικών τον Σεπτέμβριο του 1931⁷¹⁵. Η διοργάνωση στη Ρόδο του ιδιαίτερος σημαντικού συνεδρίου για τους Καθολικούς, στην επέτειο της χιλιοτετρακοσιοστής Συνόδου της Εφέσου, αποτέλεσε την ιδανική ευκαιρία ώστε να αναβιώσει η μεσαιωνική ιστορία των Ρόδου και ειδικά η προβολή της ευρύτατης χρήσης της τότε ομιλούμενης λατινικής⁷¹⁶. Ακόμη, η Καθολική Αρχιεπισκοπή Ρόδου εγκαινίασε από το 1931 την έκδοση του επίσημου μηνιαίου περιοδικού της, το «Sacra Rhodus», μέσα από το οποίο προπαγάνδιζε τις θέσεις και το έργο της⁷¹⁷.

⁷¹¹ Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-II Governo di Mario Lago*, σ.365.

⁷¹² *C. Della Sera*, «La consacrazione in Assisi del nuovo arcivescovo di Rodi», 3/4/1929.

⁷¹³ *C. Della Sera*, «La consacrazione in Assisi del nuovo arcivescovo di Rodi», 3/4/1929, όπ

⁷¹⁴ *MdRodi*, «Η Αρχιεπισκοπή Ρόδου (στην ελληνόφωνη σελίδα της εφημερίδας)», 22/6/1927.

⁷¹⁵ *C. Della Sera*, «Il Congresso eucaristico nazionale aperto solennemente a Rodi», 17/9/1931.

⁷¹⁶ *MdRodi*, «Mentre Rodi attende l' apertura del Congresso Eucaristico», 16/9/1931.

⁷¹⁷ *MdRodi*, «Nuovo Periodico», 1/2/1931.

Η ΒΑΘΙΑ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΣΤΗΝ ΚΟΡΥΦΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑΣ & Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΧΕΞΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ 2.4

Στο εν λόγω κεφάλαιο αναλύεται με τρόπο διεξοδικό το βαθύ χάσμα ανάμεσα στα ηγετικά μέρη του Δωδεκανησιακού ελληνισμού. Οι συνθήκες επιστροφής του Μητροπολίτη Απόστολου στον Επισκοπικό του Θρόνο το 1924 (ως αποτέλεσμα συνδιαλλαγής με τον Lago) δηλητηρίασαν αμετάκλητα τις σχέσεις του Ιεράρχη με μερίδα της Δημογεροντίας της Ρόδου όσο και με εμβληματικές προσωπικότητες της Διασποράς όπως ο Σκεύος Ζερβός και ο Ιωάννης Καζούλης. Ταυτόχρονα ο Απόστολος είχε ταχθεί υπέρ και στο ζήτημα του Αυτοκεφάλου της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας γεγονός που τον κατέστησε εξαιρετικά αντιδημοφιλής στο ποίμνιό του. Αντίστοιχα, μειωμένη αξιοπιστία στα μάτια μερίδας της Διασποράς φαίνεται ότι είχαν και οι εκδότες των ελληνικών φύλλων που εκδίδονταν στην Ρόδο, αφού οι εκτός Δωδεκανήσων τους κατηγορούσαν για συνεργασία με τους Ιταλούς και γενικότερα για τάσεις συνεργασίας με τους Ιταλούς. Ταυτόχρονα παραθετονται στοιχεία και πίνακες που δείχνουν προφανώς την ιδιαίτερη δύσκολη οικονομική συγκυρία που βρίσκονταν τα σχολεία και οι σχολικές επιτροπές των Δωδεκανήσων την περίοδο της εφαρμογής των εκπαιδευτικών διαταγμάτων του Lago το 1926. Συνεπώς, τεκμαίρεται ότι την κρίσιμη περίοδο της εφαρμογής του εκπαιδευτικού διατάγματος της 1/1/1926 «Περί στοιχειώδους και Μέσης Εκπαιδευσεως» βρήκε τον ελληνισμό των Δωδεκανήσων βαθιά διαιρεμένο και οικονομικά εξασθενημένο.

2.4.1 ΔΙΧΟΝΟΙΑ ΣΤΗΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗ ΗΓΕΣΙΑ

Από την άλλη πλευρά, δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι η βαθιά διαίρεση, στα όρια του διχασμού ενδεχομένως, είναι ο πιο κατάλληλος όρος για να περιγράψει την κατάσταση στην Ελληνορθόδοξη κοινότητα αυτήν την περίοδο. Οι διαφορές βέβαια δεν γεννήθηκαν αυτή την περίοδο, άλλωστε όπως είδαμε και στην πρώτη περίοδο της Ποιμαντορίας του ο Μητροπολίτης Απόστολος εξαιτίας του βολονταρισμού του, του επεμβατικού και συγκεντρωτικού τρόπου συμπεριφοράς του δημιούργησε συμπάθειες και πιστούς ακολούθους αλλά και έντονες δυσaráσκείες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο αναπληρωτής πρόξενος Ν. Καραγιάννης σε έκθεσή του προς το ελληνικό ΥΠΕΞ τον Ιούνιο του 1922, την περίοδο δηλαδή της εξορίας του Αποστόλου, κάνει λόγο για μια επιλογή ενός καταλληλότερου κληρικού ως αντιπροσώπου στο νησί του εξόριστου Μητροπολίτη γιατί ο

νυν δεν είχε ούτε την μόρφωση ούτε την ικανότητα που οι περιστάσεις απαιτούσαν⁷¹⁸. Ο Καραγιάννης υπερθεματίζει για την ανάδειξη ενός νέου προσώπου, με την έγκριση βέβαια του εξόριστου Μητροπολίτη και της διοίκησης, ώστε «να τεθή επί κεφαλής της Κοινότητος και δυναθῆ δι' αμερολήπτου όντως χριστιανικής συμπεριφοράς να ενώση την όχι εντελώς ομονοούσαν Κοινότητα»⁷¹⁹. Όμως, η πολιτική του «διαίρει και βασίλευε» που υιοθέτησε ο νέος διοικητής Lago με όχημα το Αυτοκέφαλο πέτυχε να βαθύνει το χάσμα με αποτέλεσμα να γίνεται λόγος για αντιμαχόμενα στρατόπεδα και υιοθέτηση καταγγελτικής ρητορικής με έντονη αμφισβήτηση των πατριωτικών κινήτρων ειδικά του Απόστολου. Έτσι, αν και κάποιος θα ανέμενε να δράσει συσπειρωτικά η επέμβαση της ιταλικής διοίκησης στα εκπαιδευτικά ζητήματα της ελληνικής κοινότητας, εντούτοις οι διαφορές παρέμειναν και το κλίμα διχόνοιας εντάθηκε. Όπως είδαμε και πιο πάνω ο Απόστολος ήρθε σε συνεννόηση με τον Lago για την επιστροφή του από την εξορία και σε αυτό το πλαίσιο υπέβαλε προτάσεις προς τον Ιταλό διοικητή σχετικά με την εκπαίδευση που προσέγγιζαν πολύ όσα ο Διοικητής είχε σκοπό να εφαρμόσει. Για παράδειγμα τον Φεβρουάριο του 1925 υπέβαλε στον Lago ένα σχέδιο νόμου με τις βασικότερες γραμμές που θα έπρεπε να συμπεριληφθούν στον υπό εκπόνηση εκπαιδευτικό κανονισμό⁷²⁰. Σε αυτό το σχέδιο ο Μητροπολίτης προτείνει τα εξής:

Όλα τα σχολεία της Δωδεκανήσου, τα κυβερνητικά όπως και των Κοινοτήτων και τα ιδιωτικά, θα υπόκεινται στον έλεγχο της Κυβέρνησης, με την οποία αυτά θα είναι σε άμεση σχέση. Τα σχολεία των Κοινοτήτων διοικούνται από σχολικές επιτροπές (Εφορείες), εκλεγμένες από τις Κοινότητες, με εκλεγμένο πρόεδρο ο οποίος οφείλει σε όλα τα ζητήματα να έχει συναντίληψη με την αρμόδια κυβερνητική αρχή. Οι σχολικές Επιτροπές είναι υποχρεωμένες στο τέλος κάθε σχολικού έτους να παρουσιάζουν τους απολογισμούς τους στην Κοινότητα και την Κυβέρνηση. Οι θρησκευτικοί ηγέτες θα έχουν το δικαίωμα να ασκούν έλεγχο μόνο στη διδασκαλία των θρησκευτικών μαθημάτων και μπορούν να απαιτούν την αντικατάσταση οποιουδήποτε εκπαιδευτικού δεν διδάσκει αυτά τα μαθήματα σε συμφωνία με τα δόγματα και τις παραδόσεις του θρησκευματός τους. Για την ειδική θρησκευτική διδασκαλία των Ιερέων, οι θρησκευτικοί ηγέτες, σε συμφωνία με την Κυβέρνηση, έχουν το δικαίωμα να συστήσουν ειδικά σχολεία διοικούμενα από τους ηγέτες τους ίδιους, οι οποίοι θα διαμορφώνουν τα προγράμματα και θα επιλέγουν το διδακτικό προσωπικό⁷²¹.

⁷¹⁸ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1923 2.5, Δωδεκάνησος, 20/6/1922, Ρόδος αν. Πρόξενος Ν. Καραγιάννης προς Υπέξ, Εμπιστευτικό.

⁷¹⁹ΥΔΙΑ, 1923 2.5, 20/6/1922, Καραγιάννης προς Υπέξ, όπ

⁷²⁰ Γενναδειος, Μαυρή, Φακ.28 Υπ.28.3, 11/2/1925, Μητρ.Απόστολος προς Lago (υπογράφει ο P. Mancuso); Η συγκεκριμένη επιστολή υπάρχει και στο Τσαλαχούρης, *Το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας*.

⁷²¹ Γενναδειος, Μαυρή, 11/2/1925, Απόστολος προς Lago (υπογράφει ο P. Mancuso), όπ

Αυτή η προσέγγιση αποτέλεσε *casus belli* για τον λαό αλλά και επιφανή μέλη της Ροδιακής κοινωνίας, χαρακτηρίστηκε από ενδοτική ως προδοτική και προκάλεσε πολλές αντιδράσεις. Τον Μάρτιο του 1924-δηλαδή πριν την επιστροφή του Αποστόλου στη Ρόδο- ο Ιεράρχης της Ρόδου πληροφορεί την Δημογεροντία της Ρόδου ότι ο δικηγόρος και επιφανής Ρόδιος Γ. Θ. Γεωργιάδης⁷²² τον κατήγγειλε στην Ιερά Σύνοδο και στον Πατριάρχη ότι «ενέδωσε» στους κατακτητές και προσχώρησε στις ιταλικές απόψεις και για αυτό προτιμάται από τις Ιταλικές αρχές. Η Δημογεροντία εξ οφίκιου της Ρόδου (διορισμένοι από τον Απόστολο) κατήγγειλε ως κοινό συκοφάντη τον δικηγόρο Γεωργιάδη και με επιστολές της προς το Πατριαρχείο και τον Έλληνα ΥΠΕΞ Γ. Ρούσσο τάχθηκε στην πλευρά του Μητροπολίτη⁷²³. Έτσι, λίγους μήνες αργότερα, με την επάνοδο του Αποστόλου στον Επισκοπικό του Θρόνο, τον Οκτώβριο του 1924, η αμφισβήτηση και η απαξίωση στο πρόσωπό του από μερίδα του ροδιακού λαού ήταν έντονη αφού ήδη γινόταν λόγος για προδοσία και ξεκάθαρη συνδιαλλαγή με τις ιταλικές αρχές. Από την σφοδρή κριτική δεν γλυτώνει ούτε ο τότε Έλληνας πρόξενος Χαλκιοπούλος καθώς κατηγορείται ότι συνεργάζεται στενά με τον Απόστολο. Συγκεκριμένα, σε δύο μακροσκελείς εμπιστευτικές εκθέσεις- μία κύρια και μια συμπληρωματική- από τη Ρόδο προς το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1924 γίνεται λόγος για την αντεθνική δράση κυρίως του Αποστόλου αλλά και του πρόξενου Χαλκιοπούλου⁷²⁴. Σε αυτές τονίζεται η ολική μεταστροφή του Μητροπολίτη Αποστόλου, ο οποίος από ηγέτης των Συλλαλητηρίων υπέρ της Ένωσης το 1919, έχει καταστεί

ο Πρωτουργός του κατ' αυτάς συντελουμένου εθνικού ανοσιουργήματος οδηγών σιδηροδέσμιον και άφωνον το ποίμνιον αυτού εις την εθνικήν απώλειαν και καταστροφήν, ην απεργάζεται ο ίδιος δια της αποσπάσεως της Εκκλησίας των

⁷²²Ο Γεωργιάδης για παράδειγμα είχε χρηματίσει Πρόεδρος του γυμναστικού συλλόγου στην Ρόδο «Διαγόρα», ο οποίος διαδραμάτισε έναν σημαντικό εθνικοπατριωτικό ρόλο την περίοδο αυτή.

⁷²³ Τσαλαχούρης, *Το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου*, σ.38

⁷²⁴ Γεννάδειος, Μαυρής, Φακ.28 Υπ.28.3, 16/10/1924, Ρόδος, Έκθεση προς Υπεξ, Τινά επί των συντελουμένων υπό των Ιταλ. Αρχών, του Μητροπολίτου Αποστόλου και του Έλληνα Προξένου κ. Χαλκιοπούλου και 5/11/1924, Ρόδος, Συμπλήρωμα της εκθέσεως περί της συμπεριφοράς των Ιταλών του Μητροπολίτου Αποστόλου και του Προξένου Χαλκιοπούλου (ανυπόγραφες). Μέρος της συμπληρωματικής έκθεσης της 5/11/1924 υπάρχει στο Τσαλαχούρης, *Το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου*. Ο Τσαλαχούρης θεωρεί συντάκτη της συμπληρωματικής έκθεσης (άρα και αυτής της 16/10/1924) τον δικηγόρο Γ. Θ. Γεωργιάδη, ο οποίος υπήρξε αρχικά στενός συνεργάτης του Αποστόλου αλλά στη συνέχεια συγκρούστηκαν με σφοδρότητα. Ο Απόστολος αποδίδει στον Γεωργιάδη υπέρμετρες αρχηγικές φιλοδοξίες, τις οποίες ανέπτυξε την περίοδο της εξορίας του και υποστηρίζει ότι δεν ήθελε με τίποτα την επάνοδό του στα Δωδεκάνησα. Τον κατηγορεί ως κοινό συκοφάντη ότι δήθεν ήρθε σε συναλλαγή με τις ιταλικές αρχές για τη επιστροφή του. Ο εκδότης της *Ροδιακής* Εμμ. Καλαμπίχης αναφέρει ότι ο Γεωργιάδης είχε πολλά προτερήματα, ήταν θερμός πατριώτης και σχολαστικός στη δουλειά του. Και αυτός όμως τον χαρακτηρίζει υπέρμετρα φιλόδοξο όσο και πεισματάρη, ενώ του άρεσε να τον επαινούν και τον κολακεύουν, γεγονός που κλόνιζε την κρίση του. Βλ. Σχετ: Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.117-118 και Καλαμπίχης, *Ζωήν μου*, σ.33-34.

Δωδεκανήσων από της μόνης εθνικής εξαρτήσεως, το Οικουμενικόν Πατριαρχείον και διά της αυτοκεφαλοποιήσεως αυτής⁷²⁵.

Ο συντάκτης της έκθεσης θεωρεί ότι ο Απόστολος ήδη οραματίζεται να ανακηρυχθεί «Μακαριότατος Αρχιεπίσκοπος της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Δωδεκανήσου» στην οποία θα υπαχθούν και αρκετοί Ορθόδοξοι Σλάβοι της Γιουγκοσλαβίας αλλά και άλλων περιφερειών της Αδριατικής. Επιπλέον, ανάμεσα σε άλλα, καταλογίζει στον Μητροπολίτη Απόστολο κατάχρηση της περιουσίας της Μονής Αρταμίτου Ρόδου από την οποία, όπως ισχυρίζεται ο συντάκτης της έκθεσης, αποκόμισε ο ίδιος (ο Μητροπολίτης Απόστολος) κέρδη και ζημιώθηκε το Μοναστήρι⁷²⁶. Όσον αφορά τον επικεφαλής του ελληνικού προξενείου Χαλκιόπουλο, ο συντάκτης της έκθεσης αναφέρει ότι με τις πράξεις του και τις παραλείψεις του έχει διευκολύνει απολύτως την επίτευξη της Αυτοκεφαλίας και δρα υπό την άμεση επιρροή του Απόστολου. Ισχυρίζεται ότι έχει δράσει απολύτως διαιρετικά προς την ελληνική Κοινότητα, αφού έχει αναμιχθεί λόγω εμπάθειας και συμφερόντων στα εσωτερικά της, επιβάλλοντας διορισμούς καθηγητών δικής του επιρροής, απειλώντας ότι θα καταργήσει τα σχολικά επιδόματα της ελληνικής κυβέρνησης, εάν δεν ικανοποιούνταν τα αιτήματά του⁷²⁷. Ακόμη, τον κατηγορεί ότι καταχρηστικά ενισχύει τις δύο τοπικές ελληνικές εφημερίδες, την *Ροδιακή* και τη *Νέα Ρόδο*⁷²⁸, χρησιμοποιώντας χρήματα από το κυβερνητικό ταμείο- εκτός από δωρεάν χαρτί- καθώς «αι δύο εφημερίδες αυτές μακράν του να επιτελώσι το εθνικόν αυτών καθήκον εξυπηρετούσι τα προσωπικά πάθη του Μεγάλου τούτου ανδρός, υβρίζουσαι πάντα προσωπικόν εχθρόν αυτού και μη δεχόμεναι απάντησιν των υβριζομένων». Τον πατριωτισμό των εκδοτών των ελληνικών φύλλων αμφισβητεί ανοιχτά και τους καταλογίζει ευθύνες διαίρεσης της ελληνικής κοινότητας ο πρόεδρος του Δωδεκανησιακού κοιμιτάτου στην Αλεξάνδρεια, ο Ιωάννης Καζούλης, πρόσωπο της απολύτου εμπιστοσύνης των ελληνικών αρχών αφού μέσω αυτού διοχετευόταν η κρατική

⁷²⁵ Γεννάδειος, Μαυρής, Φακ.28 Υπ.28.3, 16/10/1924, Ρόδος, Έκθεση προς Υπεξ, όπ

⁷²⁶ Ο Απόστολος απορρίπτει κατηγορηματικά ως αναληθή οποιαδήποτε κατηγορία περί διασπάθισης της περιουσίας της συγκεκριμένης Μονής ή γενικότερα πλουτισμού του κατά τη διάρκεια της Ποιμαντορίας του. Σχετικά πάντως με την συγκεκριμένη υπόθεση, το 1946, όταν και υποχρεώθηκε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε παραίτηση ο Απόστολος από την θέση του, σε έρευνα που διενεργήθηκε δεν βρέθηκε κανένα έγγραφο στα αρχεία της Ιεράς Μητρόπολης Ρόδου για τη διαχείριση των περιουσιών των ιερών μονών Προφήτου Ηλία και Αρταμίτου αλλά και ως αρχείο παρουσίαζε πολλά κενά. Επί τούτου, ο Πατριαρχικός Έξαρχος Δωδεκανήσου, μητροπολίτης Εδέσσης και Πέλλης Παντελεήμων το 1946 ζήτησε από τον έκπτωτο Μητροπολίτη τα επίδικα αρχεία, αλλά ο δεύτερος αρνήθηκε να τα παραδώσει καθώς ισχυρίστηκε ότι δεν είχε λάβει καμία τέτοια εντολή από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βλ.Σχετ: Κωνσταντοπούλου, Διβάνη, *Δωδεκάνησος*, σ.216.

⁷²⁷ Γεννάδειος, Μαυρής, Φακ.28 Υπ.28.3, 16/10/1924, Ρόδος, Έκθεση προς Υπεξ, όπ

⁷²⁸ Θα πρέπει να ξεκαθαριστεί ότι η *Ροδιακή* και η *Νέα Ρόδος* είχαν προφανώς το κοινό σημείο του στενού ελέγχου από την ιταλική διοίκηση και την τήρηση μίας πιο φιλικής πολιτικής σε αυτό πλαίσιο, όμως ανάμεσα στις δύο υπήρχε διαφορά θέσεων και φιλοσοφίας στη διαχείριση των κοινών της Ελληνορθόδοξης κοινότητας όπως για παράδειγμα τη Δημογεροντία, τις Εκπαιδευτικές Επιτροπές, την Ιεραρχία κ.ά. Η *Νέα Ρόδος* ασκούσε έναν αντιπολιτευτικό λόγο. Βλ.Σχετ: Λογοθέτης, *Ο Δωδεκανησιακός Τύπος*, σ.91· Καλαμπίρης, *Ζωήν μου*, σ.44.

επιχορήγηση προς τους Δωδεκανήσιους, Σε επιστολή του προς το ελληνικό ΥΠΕΞ ο Καζούλης αναφέρει ότι κρίνει «εθνικώς ασύμφορον» να παραδώσει την χρηματική επιχορήγηση του υπουργείου των Εξωτερικών προς τους δύο Δ/ντές καθώς,

[...]κατόπιν θετικών πληροφοριών και επισταμένης ερεύνης, έκρινα τελείως περιττόν την τοιαύτην συνδρομήν (5000 λιρέττες για κάθεμια), των εν λόγω εφημερίδων, μη εξυπηρετουσών τον σκοπόν αυτών. Πράγματι, λόγοι δυστυχώς ατομικού συμφέροντος, αναγκάζουν τους ιδιοκτήτας να πρόσκεινται φιλικώς τη Κατοχή και να υποβοηθούν, ούτως ειπείν, τας εκάστοτε βλέψεις αυτής, εις πλείστας δε όσας περιπτώσεις οχυρούμενοι όπισθεν των αγαθών μετά των Αρχών σχέσεων των, υποθάλλουν, δι' ιδιωτικούς λόγους την διαίρεσιν της Κοινότητος, τιθέμενοι το ατομικό συμφέρον υπεράνω του κοινού τοιούτου. Δια τους άνωθι λόγους κράτησα το ποσόν εις την διάθεσιν του Σεβαστού Υπουργείου, ζητήσας οδηγίας δια την χρησιμοποίησίν του. Επειδή μέχρι σήμερα δεν έλαβον οδηγίας, σπεύδω όπως ζητήσω τοιαύτας παρά της ΥΕ, διότι μολονότι ο εν Ρόδω αναπληρωτής του Προξενείου κος Ν.ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗΣ⁷²⁹, καίτοι μη αμφισβητών τα γεγονότα, νομίζει παρόλα' αυτά καλόν να δοθή η εν λόγω επιχορήγησις δια του απλού σκοπού της υπάρξεως εφημερίδων εν Ρόδω εις ελληνικήν γλώσσαν, η εμή ταπεινή γνώμη παραμένουσα εις και πριν, θεωρώ δε επί πλέον ότι οι κύριοι ούτοι των εφημερίδων ιδιοκτήται δεν στερούνται υλικών πόρων⁷³⁰.

Οι Δ/ντές της *Ροδιακής*, Εμμ. Καλαμπίχης και της *Νέα Ρόδου*, Κων. Πολεμικός, έσπευσαν να υπερασπιστούν τη θέση τους εκθέτοντας τα εξής:

Ημείς υποχρεούμεθα να αποδεχόμεθα και υποστηρίζωμεν απόψεις, ας μόνο επίσημα κέντρα θα μας υπέβαλλον. Τοιαύτη δ' ιδιότητα δεν είναι δυνατόν να αναγνωρίζωμεν εις τους εν Αλεξανδρεία, οίτινες, δύνανται να είνε, κάλλιστοι πατριώται, δεν δύνανται όμως να διευθύνωσι τα εθνικά ζητήματα, την διαχείρισιν την οποίαν να εμπιστευθή εις άλλους η Εθνική Κυβέρνησις. Έπειτα, αι εξαιρετικά συνθήκαι υφ' ας, ως είπομεν, ο εδώ τύπος διατελεί, δεν επιτρέπουσιν την ανακίνησιν των φλεγόντων ζητημάτων, απλούςτατα διότι και την ελάχιστην αυτήν ανακίνησιν θα ευρίσκομεν αντιμέτωπον την κατοχήν (η υπογράμμισις υπάρχει στο πρωτότυπο), ήτις δε θα ηνείχετο ίσως να μας βλέπει φρονούντας και δημοσία αντίθετους προς τας ίδιας αυτής απόψεις[...]. Από της απόψεως ταύτης η στάσις των εν Αλεξανδρεία απέναντι ημών ου μόνον αδικαιολόγητος είνε και ανεξήγητος, αλλά και την

⁷²⁹ Τα κεφαλαία είναι στο πρωτότυπο.

⁷³⁰ ΥΔΙΑ, 1927 22.1 Δωδεκάνησα, 9/12/1926 Αλεξάνδρεια, Ιωάννης Καζούλης προς Υπουργό των Εξωτερικών.

υπόστασιν των φύλλων καθιστών προβληματικήν την στιγμήν μάλιστα καθ' ην εις τας επανειλημμένας επιστολάς μας αντέτασσαν επίμονον άρνησιν και σιωπήν⁷³¹.

Από την άλλη πλευρά αξίζει να σημειωθεί, ότι το αθηναϊκό παροικιακό φύλλο *Δωδεκανησιακή Αυγή* δεν τοποθετεί στην ίδια μοίρα τον εκδότη της Νέας Ρόδου Πολεμικό με τον εκδότη της Ροδιακής *Καλαμπίχη*, αφού τον μεν πρώτο τον κατατάσσει στους «ιταλόπληκτους» ενώ για τον δεύτερο αναφέρει ότι εξ ανάγκης συνεργάζεται με τον Απόστολο και τον Πολεμικό και επιδιώκει πάντα το πατριωτικό συμφέρον⁷³². Θετική άποψη για τον εκδότη της *Ροδιακής* είχε σχηματίσει και ο Baud-Bovy, στον οποίο διέκρινε διακριτικότητα και λεπτότητα στους τρόπους του⁷³³.

Οι αιτιάσεις πάντως που διατυπώνονται στις εκθέσεις του Γ.Θ. Γεωργιάδη για το πρόσωπο του Έλληνα προξένου φαίνεται να αξιολογήθηκαν ως αξιόπιστες καθώς το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών έσπευσε να παύσει τον Χαλκιοπούλο τον Ιούνιο του 1925 και να τον απαλλάξει από τα καθήκοντά του στις 25/8/1925⁷³⁴. Η απομάκρυνση Χαλκιοπούλου έγινε δεκτή με ανακούφιση κυρίως από την δωδεκανησιακή Διασπορά. Παρόλα αυτά ο Χαλκιοπούλος, αν και παυθείς, δεν σηματοδότησε και την οριστική απομάκρυνσή του από το ελληνικό προξενείο καθώς συνέχισε να είναι ενεργός για αρκετούς μήνες επιπλέον. Αυτήν ακριβώς την ερμαφρόδιτη κατάσταση στηλίτευσε η παροικιακή εφημερίδα *Δωδεκάνησος*⁷³⁵ όπου αναφέρεται ότι:

⁷³¹ ΥΔΙΑ, 1927 22.1 *Δωδεκάνησα*, 10/3/1927, Ρόδος, Διευθυντές των Εφημερίδων «Ροδιακή» και «Νέα Ρόδος» Εμμ. Καλαμπίχης, Κων. Πολεμικός προς Υπουργό των Εξωτερικών.

⁷³² *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Από το σκότος εις το Φως» 1/7/1927· Κατά τον πρόξενο Λιανόπουλο ο Καλαμπίχης είχε μια περισσότερο καιροσκοπική συμπεριφορά αφού άρχισε να απομακρύνεται από τον Απόστολο και να προσεγγίζει το ελληνικό Προξενείο μόλις διαπίστωσε ότι είχε γίνει αντιδημοφιλής. Βλ. Σχετ: ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1927 22.1 *Δωδεκάνησα*, 21/11/1927, Ρόδος, Πρόξενος Ρόδου Αν. Λιανόπουλος προς ΥΠΕΞ, Α' Τμήμα Πολιτικής και (ίδιος φάκελος) 11/12/1927, Ρόδος, Πρόξενος Ρόδου Αν. Λιανόπουλος προς ΥΠΕΞ, Α' Τμήμα Πολιτικής.

⁷³³ Baud-Bovy, *Journal du Dodecanese (1930-1931)*, σ.197.

⁷³⁴ Τσαλαχούρης, *Το Αυτοκέφαλο*, σ. 124.

⁷³⁵ Η *Δωδεκάνησος* (1925-1937), με τόπο έκδοσης την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, ιδρύθηκε με πρωτοβουλία του Γραφείου Τύπου και Προπαγάνδας της Κεντρικής Επιτροπής των Ενώσεων Δωδεκανησίων Αιγύπτου. Η κυκλοφορία της ήταν εβδομαδιαία και ήταν ένα από τα σημαντικότερα φύλλα της δωδεκανησιακής Διασποράς με κύριο στόχο την προώθηση της Ένωσης των Δωδεκανήσων με την Ελλάδα αλλά και ενημέρωσης της διεθνούς κοινής γνώμης και για αυτό το βασικό άρθρο της στο πρώτο φύλλο ήταν και στη γαλλική. Στις στήλες της φιλοξενούνταν ανταποκρίσεις από τα Δωδεκάνησα, νέα από την Ιταλία που αφορούσαν τη Δωδεκάνησο, ειδήσεις από την Ελλάδα αλλά και άρθρα γνώμης εμβληματικών προσωπικοτήτων του Δωδεκανησιακού Αγώνα του Εξωτερικού όπως του Σκεύου Ζερβού, του Ιωάννη Μαυρή, του Ιάκωβου Καζαβή. Διευθυντής της Δωδεκάνησου ήταν ο Παντελής Καστρονής και υπεύθυνος σύνταξης ο Αντώνης Μαυρίκιος, με καταγωγή και οι δύο από τη Σύμη. Η κυκλοφορία της εφημερίδας *Δωδεκάνησος* ήταν απαγορευμένη στα Νησιά και είναι χαρακτηριστικό ότι στο Διπλωματικό Αρχείο του Ιταλικού ΥΠΕΞ υπάρχουν εκατοντάδες φύλλα της Δωδεκάνησου που έστειλε η πρεσβεία της Ιταλίας στην Αίγυπτο στο Ιταλικό Υπεξ και στη Ρόδο με την ένδειξη «Irredentismo Greco». Βλ. Σχετ: Μιλτιάδης Λογοθέτης, «Ο ρόλος του τύπου των Δωδεκανήσων της Διασποράς κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912-1945)», σ.79-84, στο *Επιστημονικό Συμπόσιο στη Νίσυρο, Τα Δωδεκάνησα στη Φραγκοκρατία και Ιταλοκρατία, Ιστορία, Θρησκεία, Παιδεία, Τέχνη, Πολιτισμός*, Έκδοση Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, Αθήνα 2001.

Ο παυθείς Πρόξενος της Ελλάδος κ. Χαλκιάπουλος ο οποίος κατέστρεψε πολλά ζητήματα ανεπανορθώτως και ο οποίος προς αίσχος του Ελληνισμού ολοκλήρου επεσώρευσε συμφοράς εις την Ροδιακήν Κοινότητα και εις ολόκληρον τον Ελληνικόν πληθυσμόν, των οποίων τας συνεπείας δυστυχώς θα υποστή ούτος εν τω μέλλοντι, όχι μόνον εξακολουθεί να παραμένει κομपाστικώς εν τω Προξενείω και να εκτελή υπηρεσίαν, αλλά και ως εκ περισσού αμέσως άμα τη αναγγελία της παύσεως του έσπευσε εις τους Ιταλούς υπαλλήλους και διερμηνείς της Διοικήσεως και μετά δακρύων προεκάλεσε τούτους επανειλημμένως να μεσολαβήσωσι δια της Ιταλικής Πρεσβείας Αθηνών περί της παραμονής του εν Ρόδω.⁷³⁶

Τελικά, ορίστηκε ως αναπληρωτής πρόξενος -αμισθί- αρκετούς μήνες μετά την τυπική παύση του Χαλκιάπουλου ο ιατρός Ν. Καραγιάννης, ο οποίος είχε χρηματίσει αναπληρωτής πρόξενος στη Ρόδο και στο παρελθόν⁷³⁷. Συνεπώς, την στιγμή που το δωδεκανησιακό έμπαινε σε μια πολύ κρίσιμη φάση -καθώς ο Lago νομοθετούσε μια σειρά από διατάγματα για τον εξιταλισμό των Δωδεκανήσων- ένας ακόμη πυλώνας της Ελληνορθόδοξης κοινότητας είχε χάσει την αξιοπιστία του σε έναν πολύ μεγάλο βαθμό. Ταυτόχρονα φαίνεται να διακρίνει δυστοκία από το ελληνικό ΥΠΕΞ τόσο να επιβάλει την πολιτική του όσο και να βρει επάξιο αντικαταστάτη. Όπως γίνεται κατανοητό, το ελληνικό Προξενείο στη Ρόδο -το μοναδικό σημείο στα Δωδεκάνησα όπου κυμάτιζε ελληνική σημαία- δεν είχε μόνο συμβολική σημασία για την Ελληνορθόδοξη κοινότητα: ήταν ένα καταφύγιο όπου οι Έλληνες αναζητούσαν συμβουλή και υποστήριξη για το πώς θα διαχειρίζονταν τις ιταλικές προκλήσεις και πιέσεις⁷³⁸. Η αντικατάσταση Χαλκιάπουλου και η τοποθέτηση του Ν.

⁷³⁶ Δωδεκάνησος, «Ο Κύριος Χαλκιάπουλος», 3/10/1925, και ομοίως «Εκ Ρόδου, Ο παυθείς Πρόξενος προσπαθεί να παραμείνη εις την θέσιν του», 10/10/1925. Επίσης στην ελληνική εφημερίδα Έβρος, 5/12/1925 δημοσιεύεται άρθρο σχετικά με το Αυτοκέφαλο της Ορθοδόξου Δωδεκανησιακής Εκκλησίας το οποίο συνοδεύεται από φωτορεπορτάζ εκδήλωσης στη Ρόδο με τίτλο «Η Φασιστική Εορτή εις την Ρόδον». Στη λεζάντα της φωτογραφίας υπάρχει η εξής αναφορά: «Προ ολίγων ημερών η επέτειος του Φασισμού, την οποίαν οι Ιταλοί εορτάζουν ως εθνικήν των εορτήν εορτάσθη εν Ρόδω επί παρουσία όλων των μελανοχιτώνων, των Ιταλών αξιωματικών και υπαλλήλων. Αριστερά εις την ανωτέρα φωτογραφίαν ο γενικός γραμματέας της Διοικήσεως Γκίκης (1) προσφωνή τους παρατεταμένους φασίστας (2). Εις την εορτήν παρίσταται ο Γεν.Διοικητής Μάριο Λάγκο (3) μετά της συζύγου του Δόνας Οκταβίας. Εκ των χιλιάδων Ελλήνων της νήσου οι μόνοι παρευρεθέντες, μη παραλείποντες δε και καμμίαν ευκαιρίαν να παρίστανται εις τας Ιταλικάς συγκεντρώσεις είνε ο Μητροπολίτης Απόστολος (4) και παρ' αυτόν ο παυθείς πρόξενος Χαλκιάπουλος (5), ο Ι. Παπαδόπουλος (6) συγγενής του προξένου και υπ' αυτού διορισθείς έφορος, ο Εμμ. Καλαμπόχης (7) [το σωστό είναι Καλαμπίχης] έφορος και αυτός εξ Οφφικίου και διευθυντής της Ροδιακής και Γ. Κοκίδης (8) δημογέρων εξ οφφικίου και διευθυντής της Νέας Ρόδου. Η εορτή έγινε στο Μουσείο της Ρόδου. Βλ.Σχελ: ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 Busta:989, απόκομμα εφημερίδα Έβρος, 5/12/1926.

⁷³⁷ Δωδεκάνησος, «ο Κος Αθ. Χαλκιάπουλος», 12/6/1926.

⁷³⁸ Σχετικά με τη σημασία του ελληνικού προξενείου στη Ρόδο Βλ. Σχελ: Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, σ.566-574· Παπαϊωάννου, *Ρόδος και νεότερα κείμενα, Μισός αιώνας*, τόμος Α, σ.222-226· Θεμελίνα Καπελλά, *Ο ρόλος του ελληνικού προξενείου της Ρόδου στα χρόνια της ιταλικής κατοχής* στο (επιμ. Μαριανθη Μελισσοσυργάκη, Μιχάλης Εμμ. Αρφαράς) *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμος Θ, Αθήνα 1990, σ.93-118.

Καραγιάννη⁷³⁹ ήταν προφανώς προς τη σωστή κατεύθυνση, όμως στην πράξη ήταν μια προσωρινή λύση καθώς η παρατεταμένη απουσία ενός διπλωμάτη καριέρας σε αυτό το κρίσιμο πόστο αποδυνάμωνε αισθητά την προώθηση των ελληνικών συμφερόντων. Σε αυτό το ζήτημα θα σταθεί ο Έλληνας πρέσβης στη Ρώμη Μαυρουδής σε αναφορά του προς το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών τον Ιανουάριο του 1927, με ένδειξη να λάβει άμεση γνώση ο υπουργός⁷⁴⁰. Συγκεκριμένα, όπως γράφει ο Έλληνας πρέσβης, θεωρεί επιβεβλημένο να επανέλθει στο ζήτημα της πλήρωσης της κενής θέσης του Προξενείου Ρόδου τονίζοντας ότι όσο δεν λαμβάνεται μία απόφαση τόσο θα μεγαλώνουν οι δυσχέρειες στο μέλλον ενώ υπάρχει κίνδυνος να μείνει επ' αόριστον η διεύθυνση ενός τόσο σπουδαίου Προξενείου στον «νυν διευθύνοντα αναπληρωτήν». Από όσα γράφει ο Μαυρουδής, φαίνεται ότι για την καθυστέρηση πλήρωσης της θέσης ευθύνη κυρίως έφερε τόσο ο Lago αλλά και ορισμένοι πολιτικοί δισταγμοί εκ μέρους του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Συγκεκριμένα, ο Ιταλός διοικητής φρόντιζε να προβάλλει συνεχώς αντιρρήσεις στα προτεινόμενα πρόσωπα, αντιλαμβανόμενος ότι είχε μόνο να κερδίσει όσο η Ελλάδα δεν αποκτούσε ισότιμο, δηλαδή διπλωμάτη καριέρας, αντικαταστάτη του Χαλκιόπουλου. Ο Ιταλός διοικητής συναίνεσε στην έλευση νέου προξένου μόνο μετά από κατηγορηματική διαταγή του Mussolini· από την πλευρά του, το ελληνικό υπουργείο των Εξωτερικών απέφευγε να στείλει τα εκτελεστήρια του νέου προξένου γιατί επικρατούσε η άποψη, λανθασμένη κατά τον Μαυρουδή, ότι η επίσημη έκδοση εκτελεστηρίων από τον Βασιλιά της Ιταλίας θα σήμαινε έμμεση αναγνώριση της Ιταλικής κυριαρχίας και επίσημο ενταφιασμό του δωδεκανησιακού ζητήματος⁷⁴¹. Τελικά, νέος Έλληνας πρόξενος διορίστηκε τον Αύγουστο του 1927 ο Αναστάσιος Λιανόπουλος «του οποίου ο διορισμός τόσας δυσκολίας συνήνησε συνεπεία της Ιταλικής Κυβερνήσεως να μην εγκρίνη τους εκάστοτε διοριζομένους Έλληνας προξένους»⁷⁴².

2.4.2 ΑΠΟΠΕΙΡΑ ΔΟΛΟΦΟΝΙΑΣ ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΡΟΔΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

Κορύφωση, όμως, θα λέγαμε της διαίρεσης, του φατριασμού και του βαθέος χάσματος ανάμεσα στις δύο πλευρές αποτελεί η απόπειρα δολοφονίας που έγινε εναντίον του Μητροπολίτη Απόστολου στις 2 Σεπτεμβρίου 1927 σε επαρχιακό δρόμο της Ρόδου. Ο Άγιος Ρόδου τραυματίστηκε πολύ βαριά, νοσηλεύτηκε επί μήνες, όμως τελικά κατάφερε να επιζήσει και να αναρρώσει πλήρως. Ο επίδοξος δολοφόνος ποτέ δεν συνελήφθη καθώς

⁷³⁹ Κατά τον Baud-Bovy ο Καραγιάννης ήταν άνθρωπος αξιαγάπητος και εκλεπτυσμένος. Βλ. Σχετ: Baud-Bovy, *Journal du Dodecanese (1930-1931)*, σ.31.

⁷⁴⁰ ΥΔΙΑ, 1927 22.1 Δωδεκάνησα, 27/1/9127, Πρεσβεία Ρώμης, πρέσβης Μαυρουδής προς ελληνικό Υπέξ.

⁷⁴¹ ΥΔΙΑ, 1927 22.1 Δωδεκάνησα, 27/1/9127, Μαυρουδής προς Υπέξ, όπ.

⁷⁴² Δωδεκάνησος, «Εκ Ρόδου, Ο νέος πρόξενος της Ελλάδος», 17/9/1927.

κατάφερε να διαφύγει από το νησί, παρόλο που ο Lago έλαβε έκτακτα μέτρα, διεξήγαγε εξονυχιστικές και εκτεταμένες έρευνες για την σύλληψή του ενώ επικήρυξε τον ένοχο για 10.000 λίρες⁷⁴³. Από την αρχή, οι ιταλικές αρχές κατονόμασαν ως αυτουργό της δολοφονίας τον παπα-Σάββα Μανιατάκη, έναν ιερέα της Μονής Αρταμίτου τον οποίο ο Απόστολος είχε βάλει ως επιστάτη στην Μονή, αλλά επειδή δεν διήγαγε βίο προσήκοντα σε ιερέα, ο Μητροπολίτης αναγκάστηκε να τον απολύσει. Ο Απόστολος στα απομνημονεύματά του απορρίπτει ως μύθο τους ισχυρισμούς των Ιταλών περί ενοχής του πάπα-Σάββα και θεωρεί ότι η απόπειρα αυτή παραμένει μυστήριο⁷⁴⁴. Αυτό που έχει μεγάλο ενδιαφέρον είναι όσα αναφέρει ο Lago στην αναλυτικότερη μυστική αναφορά του σχετικά με την απόπειρα προς την πρεσβεία της Αθήνας και το ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών, δύο μήνες μετά την απόπειρα⁷⁴⁵. Αρχικά, ο Lago επισημαίνει ότι οι συνέπειες στην Κτήση από την απόπειρα δεν είναι σοβαρές αφού ο Μητροπολίτης δεν είναι δημοφιλής ούτε αγαπητός, γιατί έχει κατηγορηθεί ως ιδιαίτερα προσκολλημένος στο ιταλικό καθεστώς για προσωπικούς σκοπούς και γιατί εμφανίζεται αυστηρός με τους εκκλησιαστικούς φόρους⁷⁴⁶. Πάντως είναι ενδεικτικό ότι έγινε μια σχεδόν μοιραία απόπειρα δολοφονίας του Μητροπολίτη της Ρόδου και δεν υπήρξε καμία λαϊκή αντίδραση. Ο Lago στη συνέχεια αποκαλύπτει ότι μέσα σε αυτούς τους δύο μήνες από το γεγονός της απόπειρας έγιναν απόρρητες αλλά και εκτεταμένες έρευνες, όχι μόνο στη Ρόδο και στα υπόλοιπα νησιά, αλλά και στην Αθήνα, την Σάμο, τη Χίο, τη Μυτιλήνη, στην Κρήτη, στην Αίγυπτο με την υπόθεση ότι ο αυτουργός θα είχε βρει καταφύγιο εκεί. Οι έρευνες αυτές κατέληξαν στην βέβαιη ενοχή του πάπα-Σάββα⁷⁴⁷. Ο Lago όμως θεωρεί ότι η οργάνωση και η εκτέλεση μίας τόσο καλοσχεδιασμένης απόπειρας δεν θα ήταν δυνατόν να γίνει μόνο από τον συγκεκριμένο ιερέα ή έστω μαζί με κάποιον συνεργό του. Προσθέτει ότι ο ίδιος είναι πεπεισμένος ότι ο αυτουργός είναι ο παπά-Σάββας και ότι η «καζουλιανή προπαγάνδα διέπραξε το έγκλημα, αξιοποιώντας έναν

⁷⁴³ C.Della Sera, «Il metropolita di Rodi ferito da un prete ortodosso espulso», 4/9/1927· *Εστία*, «Πώς τραυματίστη ο Μητροπολίτης Ρόδου», 11/9/1927· Στην *Εστία* αναφέρεται ότι οι κάτοικοι της Ρόδου θεωρούν ότι δεν σημειώθηκαν έκτροπα από τους Ιταλούς την ημέρα της απόπειρας γιατί την ίδια μέρα στο νησί ήταν ο ύπατος αρμοστής της Κύπρου Sir Ronald Storrs σε επίσημη επίσκεψη.

⁷⁴⁴ Απόστολος, Μητροπολίτης Ρόδου, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.147-150.

⁷⁴⁵ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990 Paese: Dodecaneso, Rodi, 3/11/1927 Governo Delle Isole Egeo προς Regia Legazione d' Italia Atene e MAE Roma, υπογράφει ο Lago, Oggetto:Propaganda dodecanesina irredentista, Attentato al Metropolita di Rodi.

⁷⁴⁶ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.990, Lago προς Atene, MAE, όπ.

⁷⁴⁷ Ο Lago παραθέτει μια αξιόπιστη- κατ' αυτόν- μαρτυρία ενός πληροφοριοδότη της ιταλικής διοίκησης στον Πειραιά στην οποία ο πληροφοριοδότης (της Διοίκησης) είχε συνάντηση με τον ανθυπαστυνόμο Παναγιώτη Κυριακό Κυριακίδη, ο οποίος του αφηγήθηκε το δρομολόγιο του πάπα-Σάββα προς τη Ρόδο και τον τρόπο που διέφυγε μετά την απόπειρα με κάθε λεπτομέρεια. Ο Κυριακίδης, όπως λέει ο Lago, ήταν ένας από τους βασικούς αντιπροσώπους μίας νέας οργάνωσης, ιδιαίτερα μαχητικής, της «Δωδεκανησιακής Νεολαίας» την οποία ίδρυσε στις 28/2/1927 στην Αθήνα ο Σκευός Ζερβός. Σκοπός της οργάνωσης είναι «να χρησιμοποιήσει κάθε νόμιμο μέσο για την ενίσχυση του αγώνα της απελευθέρωσης της Δωδεκανήσου και να ανεβάσει εθνικό συναίσθημα των Δωδεκανησίων».

εγκληματία και οπλίζοντας το ένοχο χέρι»⁷⁴⁸ και εκφράζει την γνώμη ότι οι ηθικοί αυτουργοί είναι ο Ιωάννης Καζούλης και ο Σκεύος Ζερβός⁷⁴⁹. Ο Ιταλός διοικητής εξηγεί ότι μόνο ο Καζούλης μπορούσε να παράσχει τους πόρους για ένα τέτοιο εγχείρημα και ενδεχομένως στην οργάνωση να συνέβαλε ο Ζερβός. Βέβαια, υπογραμμίζει ότι προς το παρόν αλλά και στο μέλλον θα είναι πάρα πολύ δύσκολο να παράσχει αποδείξεις για όσα υποστηρίζει. Ενδεχομένως, θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι ο Lago επιθυμώντας να πλήξει την ιδιαίτερα ενοχλητική δράση της δωδεκανησιακής Διασποράς για την εικόνα της διοίκησής του, ενοχοποίησε άδικα τον Καζούλη και τον Ζερβό, πράγμα όχι απίθανο. Άλλωστε ο γιατρός Ζερβός ήταν μία συνεχής και διαρκής ενόχληση για το καθεστώς, αφού με το όντως πολυεπίπεδο και άοκνο πατριωτικό έργο του συνέβαλε τα μέγιστα για την ενημέρωση της κοινής γνώμης και την δικαίωση του δωδεκανησιακού αγώνα. Συνεπώς, δεν μπορεί κάποιος να υιοθετήσει άκριτα την γνώμη του Lago, εφόσον ούτε ο ίδιος κατάφερε να αποδείξει τα όσα υποστηρίζει.

Όμως, είναι τουλάχιστον αξιοσημείωτη η στάση που κρατά η *Δωδεκάνησος*, το όργανο δηλαδή των Αιγυπτιωτών Δωδεκανήσιων, στο γεγονός της απόπειρας και είναι εξόχως ενδεικτική του κλίματος που επικρατούσε ανάμεσα στις δύο πλευρές. Στην αρχή καταδικάζει απερίφραστα και χωρίς αστερίσκους την δολοφονική απόπειρα τονίζοντας ότι αυτή η πράξη δεν θα συμβάλει καθόλου στην εκπλήρωση του εθνικού σκοπού⁷⁵⁰. Τις επόμενες όμως εβδομάδες αλλάζει γραμμή αφού θεωρεί ύποπτη την συχνή μετάβαση των ανώτερων και ανώτατων αξιωματούχων της διοίκησης στο Βασιλικό Νοσοκομείο όπου νοσηλευόταν ο Απόστολος για να λάβουν ενημέρωση για την πορεία της υγείας του⁷⁵¹. Και στις 27/9/1927 δεν διστάζει να ρίξει το φταίξιμο για την απόπειρα στον ίδιο τον Απόστολο εξαπολύοντας ουσιαστικά πολύ βαριές κατηγορίες εναντίον του αποκαλώντας τον «μίσθαρνον όργανον της κατοχής»:

Διότι σημασίαν τόσην δια την υπόθεσιν της δολοφονικής απόπειρας κατά του Μητροπολίτου δεν έχει το αποπειραθέν άτομον το φονικόν δηλονότι όργανον της

⁷⁴⁸ «Personalmente, io sono convinto che è la propaganda casulliana che ha commesso il delitto, valendosi di un criminale come il Papa Sava ed armandone la mano vendicativa». Σχετικά με την ενοχή του ΠαπαΣάββα ως φυσικού αυτουργού της απόπειρας δολοφονίας του Μητροπολίτη Απόστολου επιβεβαιώνει με σιγουριά με την προσωπική του μαρτυρία ο γνωστός Ρόδιος δάσκαλος, λαογράφος Αναστάσιος Βρόντης (χρημάτισε πρώτος Προϊστάμενος του Λαογραφικού Αρχείου Δωδεκανήσου μετά την ενσωμάτωση) την οποία κοινοποίησε σε τέσσερα συνεχόμενα δημοσιεύματα στην *Ροδιακή* τον Ιούλιο του 1959. Σχετικά με τον ηθικό αυτουργό της απόπειρας, δηλαδή το πώς ήρθε από την Αθήνα και ποιους τον έστειλε, ο Βρόντης δηλώνει ότι «είναι άλλη υπόθεση, που την ξέρει καλύτερα ο Κυριακίδης ο συγγραφέας του ιστορικού έργου «Το Τραγούδι του Σκλάβου». Βλ. Σχετ: *Ροδιακή*, Αναστάσιος Βρόντης, «Μια Αληθινή Ιστορία-Η σφαίρα του Παπα-Σάββα», 21-24/7/1959.

⁷⁴⁹ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Lago προς Atene, MAE, όπ

⁷⁵⁰ *Δωδεκάνησος*, «Επί της δολοφονικής Απόπειρας εναντίον του Μητροπολίτου Ρόδου», 10/9/1927.

⁷⁵¹ *Δωδεκάνησος*, «Τον καθιστούν υποπτότερο», 17/9/1927.

Δωδεκανησιακής ψυχής, του κυρίως δράστου, το καταζητούμενον δια να τιμωρηθή πρόσωπον, όσην σημασίαν, άξίαν πάσης προσοχής και μελέτης, έχει το προκαλέσαν την απόπειραν ελατήριον και η εξαιρετική σπουδαιότητος αιτία, η παρωθήσασα εις έγκλημα και ανθρωποκτονία εκείνου, ο οποίος ετάχθη φρουρός και προμαχών των Εθνικών Δικαίων του Δωδεκανησιακού Λαού, και ο οποίος όμως, εις ίδιον όφελος, απηρνήθη και Θρησκείαν και Πατρίδα, γενόμενος μίσθαρνον όργανον της κατοχής⁷⁵².

Αντίστοιχη γραμμή υιοθέτησε και η *Εστία* αφού στο ρεπορτάζ της είδησης της δολοφονικής απόπειρας κατά του Απόστολου, στο τέλος κρίνει σκόπιμο η εφημερίδα να παραθέσει το εξής σημείωμα:

Δέον να σημειωθή ότι ο υποστάς την επίθεσιν Μητροπολίτης Απόστολος διετέλει από καιρού εις άριστα σχέσεις μετά των Ιταλικών αρχών κατοχής της Δωδεκανήσου, αποδεχόμενος όπως η Δωδεκανησιακή Εκκλησία κηρυχθή Αυτοκέφαλος, αποσπώμενη του Πατριαρχείου, οπότε θα ονομάζετο ο ίδιος Πάπας και Έξαρχος πάσης Δωδεκανήσου. Ο Μητροπολίτης Απόστολος συνειργάσθη επίσης μετά των Ιταλικών αρχών προς εισαγωγήν της Ιταλικής και εις τα δημοτικά σχολεία, συνιστών συνάμα εις τους κατοίκους να δεχθούν ως οριστικήν την Ιταλικήν υπηκοότητα⁷⁵³.

Όπως φάνηκε ούτε η δολοφονική απόπειρα εναντίον του μπόρεσε να γεφυρώσει τις διαρραγείσες σχέσεις του Μητροπολίτη με το ποίμνιό του. Το 1928 οι Μητροπολίτες Ρόδου Απόστολος και Καρπάθου, Κάσου Γερμανός υπέβαλαν υπόμνημα στον νεοεκλεγέντα πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο ζητώντας την συνδρομή του για να σταματήσει, όπως ισχυρίζονται, η συκοφάντησή τους από κέντρα του εξωτερικού ως δήθεν προδότες αλλά και να πάψει η διαίρεση στο ποίμνιό τους⁷⁵⁴. Και το 1931 ο Απόστολος αποστέλλει επιστολή στον Λαγο αναφέροντας ότι γνωρίζει την επίσκεψη που δέχτηκε από το μέλος της σχολικής Εφορείας Ρόδου Γ. Παυλίδη για το ζήτημα των σχολικών βιβλίων και των καθηγητών, προτείνοντας το εξής:

Καθώς αυτά τα δύο θέματα ενδιαφέρουν σήμερα όλη την Κοινότητά μας, θα παρακαλούσα την Αυτού Εξοχότητα- εφόσον πραγματικά σκέφτεται να κάνει

⁷⁵² *Δωδεκάνησος*, «Τις ο δράστης; Ποιος ο ηθικός αυτουργός;», 24/9/1927.

⁷⁵³ *Εστία*, «Απόπειρα κατά του Μητροπολίτου Ρόδου», 4/9/1927. Στην *Εστία* επίσης δημοσίευσε άρθρο ο Σκευός Ζερβός με παρόμοια επιχειρηματολογία, ουσιαστικά δηλαδή ενοχοποιεί τον Μητροπολίτη Ρόδου: Βλ. Σχετ: *Εστία*, Σκευός Ζερβός, «Προσέξατε την Δωδεκάνησον», 8/9/1927.

⁷⁵⁴ Αρχείο Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ελευθέριου Βενιζέλου, Φάκ. 155-38, Επιστολή των Μητροπολιτών Ρόδου Απόστολου και Καρπάθου, Κάσου Γερμανού στον Ελ. Βενιζέλο σχετικά με αίτημά τους προς τον Ε. Βενιζέλο για την διαμεσολάβησή του ώστε να αποκαθαρθεί η φήμη του «προδότη» από το πρόσωπό τους ύστερα από την κήρυξη του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου, 12/7/1928.

οποιαδήποτε παραχώρηση σε αυτά τα θέματα-να μου επιτρέψει να σας επισκεφθώ τόσο ώστε να με δουν ότι και εγώ συνέβαλα κάπως. Έτσι θα ξανανεβεί το κύρος μου στην Κοινότητά μας! Στην περίπτωση που δεν είναι αλήθεια ότι η Α.Ε. σκέφτεται να κάνει παραχωρήσεις σε αυτά τα δύο θέματα, θεωρώ περιττό να ενοχλώ την Α.Ε. και να σας απασχολώ με θέματα που δεν έχετε σκοπό να κάνετε παραχώρηση. Εσείς γνωρίζετε γιατί το θέλω αυτό⁷⁵⁵.

2.4.3 ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΧΕΞΙΑ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

Ένας επιπλέον επιβαρυντικός παράγοντας που πρέπει να συνυπολογιστεί στην διαμόρφωση της κατάστασης στην ελληνική πλευρά την περίοδο της έκδοσης του νέου εκπαιδευτικού διατάγματος είναι η ιδιαίτερα δυσχερής οικονομική κατάσταση των ελληνικών σχολείων. Παράλληλα, αδυνατούσαν να σταθούν ανταγωνιστικά στα νεοπαγή και σύγχρονα ιταλικά σχολεία. Αυτή η οικονομική δυσχέρεια είχε ουσιαστικό αντίκτυπο στην εύρυθμη λειτουργία τους αφού επηρέαζε την συντήρηση των υποδομών, την ανανέωση των εποπτικών μέσων, την κάλυψη όλων των καθηγητικών ειδικοτήτων, την έγκαιρη πληρωμή του προσωπικού. Σε έκθεσή του προς το ελληνικό ΥΠΕΞ, τον Μάιο του 1923, ο πρόξενος Χαλκιόπουλος αναφέρει ότι «ατυχώς τα οικονομικά της Κοινότητος⁷⁵⁶ (Ρόδου) δεν είναι ανθηρά» καθώς κατά το προηγούμενο σχολικό έτος υπήρξε έλλειμμα το οποίο καλύφθηκε με την πώληση ακινήτου από την Κοινότητα αλλά και με εράνους στην Αλεξάνδρεια που απέφεραν ποσό ύψους 420 εκατ. Αιγυπτιακών λιρών⁷⁵⁷. Επίσης, κατατάσσει τα σχολεία της Ρόδου σε τέσσερις κατηγορίες: α) Στα νεόδμητα κατάλληλα διδακτήρια β) Στα διδακτήρια ανεκτά κατόπιν επισκευής γ) Στα ακατάλληλα διδακτήρια και στους δ) Νάρθηκες των Εκκλησιών. Στην πρώτη και την δεύτερη κατηγορία αθροίζονται 26 εκπαιδευτήρια και στις άλλες δύο 19, ενώ σημειώνει ότι είναι ενδημική σε όλα τα σχολεία της περιφέρειας Ρόδου η έλλειψη εποπτικών μέσων, εικόνων και σύγχρονων θρανίων που να καλύπτουν τις συνθήκες υγιεινής⁷⁵⁸. Επίσης, από το διδακτικό προσωπικό, σε σύνολο 105 διδασκόντων στην Ρόδο μόνο οι 27 είχαν απολυτήριο Διδασκαλείου ή Αρσακείου και 21 απλά απολυτήριο Γυμνασίου. Συνεπώς, οι εκπαιδευτικοί της Ρόδου το 1923 διέθεταν απολυτήριο από:

Επιπεδο σπουδών διδασκόντων στα ελληνικά σχολεία

⁷⁵⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112, 10/6/1931, Απόστολος προς Lago. όπ

⁷⁵⁶ Ρόδου εννοείται.

⁷⁵⁷ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 21/5/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιόπουλος προς ΥΠΕΞ, Β' Πολιτικό Γραφείο· Σχετικά με την συμβολή της Ροδιακής παροικίας στο Εθνικό Κέντρο και συγκεκριμένα στην Ρόδο ξεχωρίζουν σαφώς οι εγκαταστημένες οικογένειες στην Αίγυπτο Καζούλη, Βενετοκλή, Αμάραντου, Δρακίδη. Βλ.Σχετ:Ματούλα Τομαρά-Σιδέρη, *Ρόδος και Αίγυπτος:λίβνα ευεργετισμού*, Διάλεξη στο Επιμελητήριο Δωδεκανήσου, 5/4/2014.

⁷⁵⁸ ΥΔΙΑ, 1923 88.9, 21/5/23, Χαλκιόπουλος προς ΥΠΕΞ, όπ

της Ρόδου το σχολ.ετος 1923

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ	ΕΠΙΠΕΔΟ ΣΠΟΥΔΩΝ
27	Απολυτήριο Διδασκαλείου ή Αρσακείου
21	Απολυτήριο Γυμνασίου
37	Ενδεικτικό Κατωτέρων τάξεων Γυμνασίου
20	Ενδεικτικό Στ' Δημοτικού

Πίνακας 10

Πηγή: ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 21/5/1923 Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιάπουλος προς ΥΠΕΞ, Β' Πολιτικό Γραφείο

Ακόμα, εκ των στατιστικών στοιχείων συνάγεται το συμπέρασμα ότι όσο ανεβαίνουν οι τάξεις ο συνολικός αριθμός των μαθητών μειώνεται- κυρίως μετά την Γ' τάξη του Δημοτικού- και ειδικά των κοριτσιών μειώνονται δραματικά αφού όπως σημειώνει ο Χαλκιάπουλος «αιτία τούτου είνε η πρόληψις εισέτι πολλών γονέων να βλέπωσι τα κοράσια των φοιτώντα εις τας ανωτέρας τάξεις μετά των αρρένων και το άτοπον τούτο θα αποφεύγετο εν μέρει, αν επεδιώκετο εις τα μεγαλύτερα χωρία η ίδρυσις ιδίων παρθεναγωγείων»⁷⁵⁹. Ενδεχομένως, για αυτό το λόγο τον Οκτώβριο του 1923 προπαγανδίζεται στη *Messagero di Rodi* ότι ήδη λειτουργεί σχολή Θηλέων των αδελφών d' Ingea ενώ επίκειται μετακόμιση της σχολής σε νεόδμητο μέγαρο⁷⁶⁰. Τελικά η σχολή λειτούργησε στον καινούργιο χώρο το επόμενο ακαδημαϊκό έτος όπως αναφέρει σε έκθεσή του ο Χαλκιάπουλος: «Εν Ρόδω τη 15^η Σεπτεμβρίου θα λειτουργήση το ανώτερον Ιταλικόν Παρθεναγωγείον εν τω πελωρίω και μεγαλοπρεπεστάτω μεγάρω..Αναμένεται κατ' αυτάς μέγας αριθμός διδασκαλισσών. Επίσης ανεγείρεται και μέγα σχολείο αρρένων.»⁷⁶¹. Ακόμα πιο σημαντικό είναι αυτό που επισημαίνει ο Έλληνας πρόξενος ότι η εκπαίδευση στη σχολή θα παραδίδεται δωρεάν, όπως και τα βιβλία, γεγονός που ενδέχεται να έχει επίδραση στις εγγραφές των ελληνικών σχολείων, τα οποία απαιτούν τέλη εγγραφής. Ο Χαλκιάπουλος με αφορμή αυτό θεωρεί απαραίτητη την υιοθέτηση μιας πιο ελαστικής στάσης εκ μέρους των Εφορειών προς τους άπορους μαθητές ώστε να μην υπάρχει μαθητική αιμορραγία από τα ελληνικά σχολεία προς τα ιταλικά, εξαιτίας οικονομικής αδυναμίας να πληρώσουν εισιτήριες εξετάσεις και βιβλία⁷⁶². Όσον αφορά τη διοίκηση των εκπαιδευτικών θεμάτων στη Ρόδο ο Έλληνας πρόξενος αναφέρει ότι την άμεση εποπτεία έχει τετραμελής Εκπαιδευτική Επιτροπή με πρόεδρο τον εκάστοτε Μητροπολίτη, ο οποίος αποτελεί την ανώτατη

⁷⁵⁹ ΥΔΙΑ, 1923 88.9, 21/5/23, Χαλκιάπουλος προς Υπεξ, όπ; Είναι χαρακτηριστική η έκθεση των μελών της Εξεταστικής Επιτροπής των Γενικών Εξετάσεων των σχολείων της Λέρου. Αφενός μεν αναφέρουν ότι στο νηπιαγωγείο δεν φοιτούν «[...]120 νήπια, ως έπρεπε, διότι εν αυτό φοιτώσι κοράσια, πλέον των 40, τα οποία από του παρελθόντος έτους έπρεπε να αποτελέσουν την Α' τάξιν Παρθεναγωγείου» και τονίζουν σπανιότατα κορίτσι ακολουθεί ανωτέρα εκαπαίδευση. Βλ.Σχετ: ΓΑΚ Λέρου, Αταξινόμητα, Έκθεσις της Εξεταστικής Επιτροπής επί των γενικών Εξετάσεων των εν Λέρω εκπαιδευτικών καταστημάτων, Ι. Μανουηλίδης, Ι. Αμπελάς, 12/7/1907.

⁷⁶⁰ *MdRodì*, «Le RR. Scuole Femminili», 6/10/ 1923.

⁷⁶¹ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1924 Α.Α/5,1, 7/9/1924, Έκθεση Προξένου Χαλκιάπουλου προς ελληνικό Υπέξ.

⁷⁶² ΥΔΙΑ, 1924 Α.Α/5,1, 7/9/24, Χαλκιάπουλος προς Υπεξ, όπ

εκπαιδευτική αρχή. Στην Επιτροπή αποτείνονται οι δάσκαλοι και οι Εφορείες για κάθε εκπαιδευτικό ζήτημα, ενώ από το 1921 ο διορισμένος από το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών Επιθεωρητής των Δημοτικών σχολείων Ανδρέας Δ. Ραφτόπουλος υποβάλει την ετήσια έκθεσή του⁷⁶³. Από την άλλη πλευρά, ο Χαλκιάπουλος κάνει και μία σύντομη περιγραφή των ξένων σχολείων της Ρόδου στην οποία εφιστά την προσοχή κυρίως στην πρώην Σχολή των Frères που, όπως είδαμε και πιο πάνω, οι Ιταλοί είχαν μετατρέψει στο Λύκειο S.Gioanni. Αυτό που επισημαίνει ο Έλληνας πρόξενος είναι ότι το συγκεκριμένο σχολείο διαθέτει ορισμένα βασικά χαρακτηριστικά τα οποία μπορούν να δράσουν ανταγωνιστικά προς τα ελληνικά: Έχει Τεχνικο-Εμπορικό (Technico-Commerciale) τμήμα, διδάσκονται η γαλλική και αγγλική και οι απόφοιτοι μπορούν να βρουν εργασία σε διάφορα εμπορικά καταστήματα αλλά και να φοιτήσουν στις ανώτερες σχολές της Ιταλίας. Επίσης, διαθέτει την απαραίτητη υλικοτεχνική υποδομή για την διδασκαλία των Μαθηματικών και της Φυσικής, οικοτροφείο και έχει προσελκύσει αρκετά παιδιά Εβραίων, Λεβαντίνων αλλά και 15 Ελλήνων⁷⁶⁴. Όπως γίνεται αντιληπτό, οι ιταλικές αρχές είχαν το νησί της Ρόδου στο επίκεντρο της προσοχής τους και οι πρωτοβουλίες τους εκεί στόχευαν. Επιπλέον είναι σαφές ότι οι ιταλικές αρχές βασιζόμενες στην εμφανή υπεροχή σε υλικούς πόρους και έχοντας εντοπίσει προφανώς τις ελλείψεις των μειονεκτούντων ελληνικών σχολείων στόχευαν στο να προσελκύσουν στα σχολεία τους μαθητικό πληθυσμό προσφέροντας ανταγωνιστικές υποδομές, μαθήματα και ειδικότητες. Για παράδειγμα ο Χαλκιάπουλος τον Οκτώβριο του 1923 επαναλαμβάνει αίτημα προς το ελληνικό ΥΠΕΞ για την άμεση αποστολή γυμναστή καθώς η έλλειψή του από το Γυμνάσιο της Ρόδου ήταν ιδιαίτερος αισθητή αφού ήδη είχε αρχίσει το σχολικό έτος, ενώ μείωνε αισθητά το γόητρο του σχολείου και των ελληνικών σχολείων του νησιού συνολικά⁷⁶⁵. Ταυτόχρονα, με άλλο έγγραφο του τονίζει την ανάγκη για την άμεση αποστολή του ετήσιου κυβερνητικού επιδόματος ύψους 80.000 λιρετών, λόγω των έντονων οικονομικών δυσκολιών της κοινότητας να αντεπεξέλθει στις σχολικές ανάγκες του παρόντος σχολικού έτους⁷⁶⁶. Οι αναφορές του προξένου Χαλκιάπουλου για τα υπόλοιπα νησιά όπως για παράδειγμα στη Λέρο και την Αστυπάλαια⁷⁶⁷, Σύμη⁷⁶⁸, Νίσυρο⁷⁶⁹,

⁷⁶³ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Χαλκιάπουλος προς Υπέξ, όπ

⁷⁶⁴ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Χαλκιάπουλος προς Υπέξ, όπ

⁷⁶⁵ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 12/10/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιάπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο.

⁷⁶⁶ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 7/10/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιάπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο.

⁷⁶⁷ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 19/7/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιάπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο, Έκθεση για την εκπαίδευση σε Λέρο, Αστυπάλαια.

⁷⁶⁸ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 20/6/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιάπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο, Έκθεση για την εκπαίδευση στη Σύμη.

⁷⁶⁹ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 7/6/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιάπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο, Έκθεση για την εκπαίδευση στη Νίσυρο.

Κάρπαθο⁷⁷⁰, στην Κω⁷⁷¹ κινούνται στα ίδια πλαίσια δηλαδή των ελλειμματικών προϋπολογισμών των σχολείων, της επείγουσας ανάγκης για ανανέωση, επισκευή των υποδομών, προμήθεια εποπτικών μέσων, θρανίων, την ανάγκη ποιοτικής αναβάθμισης του προσωπικού, ώστε να αναχαιτιστεί η συνεχώς εντεινόμενη ιταλική διείσδυση και προπαγάνδα. Εξαίρεση στην γενική αυτή εικόνα όσον αφορά την εκπαιδευτική πραγματικότητα των Δωδεκανήσων δείχνει να είχε η Κάλυμνος. Δεν ξέφευγε ούτε αυτή βέβαια από την διάχυτη πενία, την πληθυσμιακή απομείωση και την ανάγκη οικονομικής ενίσχυσης των σχολείων, αλλά διέφερε κυρίως στην εμπεδωμένη νοοτροπία και παράδοση των κατοίκων ως προτεραιότητα σε κάθε οικογένεια Καλυμνίων- ασχέτως κοινωνικής τάξης- να σπουδάζουν τα νεότερα μέλη⁷⁷². Όπως αναφέρει ο Χαλκιόπουλος:

είνε σχεδόν αδύνατον εις οιαδήποτε των Δωδεκανήσων και των πόλεων της Μ. Ασίας να μην εύρη τις ένα ιατρόν, ή διδάσκαλον, ή ιερέαν Καλύμνιον. Η περιφρούρησις και διατήρησις του ιερού Ελληνικού πυρός εις τα μέρη ταύτα αρκετά οφείλει εις την μικράν και πτωχὴν Κάλυμνον, και τώρα ακόμη παρ' ὅλην την οικονομικὴν καχεξίαν, οι εκ Καλύμνου φοιτῆται του Εθνικού Πανεπιστημίου ανέρχονται εις πολλάς δεκάδας, αι δε σχολαί της Ιατρικῆς, της Θεολογίας, της Χημείας, της Φαρμακευτικῆς και Οδοντοϊατρικῆς αριθμούσιν ικανάς φοιτητριάς⁷⁷³.

Επίσης είναι ενδεικτικό ότι τα σχολεία της Καλύμνου ακολουθούσαν πλήρως το πρόγραμμα σπουδών του υπουργείου Παιδείας της Ελλάδας ενώ υπήρχε και το Αναγνωστήριο «Αι Μούσαι» που λειτουργούσε ως σύλλογος πνευματικής ζύμωσης και παραγωγής ιδεών- «εντευκτήριο διανοουμένων» το ονομάζει ο Χαλκιόπουλος- αφού μέλη της ήταν όλοι οι Καλύμνιοι επιστήμονες, έμποροι και πολλοί άλλοι. Ακόμη, όπως επισημαίνει ο Χαλκιόπουλος οποιαδήποτε απόπειρα εγκατάστασης ξένων νυχτερινών σχολών και επιβολή ξένης γλώσσας στα σχολεία της Καλύμνου δεν απέδωσαν χάρις στην «σταθεράν άμυναν των Καλυμνίων, μικρών και μεγάλων»⁷⁷⁴. Όπως θα δούμε και παρακάτω, η Κάλυμνος θα αποτελέσει μια πιο «δύσκολη» περίπτωση στην εφαρμογή του Εκπαιδευτικού Διατάγματος με αποτέλεσμα η ιταλική διοίκηση να χρειαστεί να λάβει μέτρα καταστολής εναντίον του

⁷⁷⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 16/8/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιόπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο, Έκθεση για την εκπαίδευση στην Κάρπαθο.

⁷⁷¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 1/6/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιόπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο, Έκθεση για την εκπαίδευση στην Κω· Στην Κω το έλλειμμα των σχολείων στην πόλη ήταν 50.000 λίρες ενώ στα χωριά 30.000. Βλ.Σχετ: Εμμανουήλ Ι. Καρπαθίου, Μητροπολίτου Μεσημβρίας της Επί Ευξείνω, *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, Τόμος Πρώτος, Βιβλίον Πρώτον, Αθήνα 1968, σ.467.

⁷⁷² ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, Δωδεκάνησος-Ρόδος-Εκπαιδευτικά, Ρόδος 23/5/1923, Πρόξενος Ρόδου Γ. Χαλκιόπουλος προς ελληνικό Υπέξ, Β' Πολιτικό Γραφείο, Έκθεση για την εκπαίδευση στην Κάλυμνο.

⁷⁷³ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, 23/5/1923, Έκθεση Χαλκιόπουλου για Κάλυμνο· Την ίδια διαπίστωση είχε κάνει και ο Lago όπως είδαμε πιο πάνω.

⁷⁷⁴ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1923 88.9, 23/5/1923, Έκθεση Χαλκιόπουλου για Κάλυμνο, όπ

δημάρχου, των εκπαιδευτικών και των εφόρων του νησιού. Είναι χαρακτηριστικά όσα λέει και ο Pedrazzi για την Κάλυμνο και τα ποιοτικά στοιχεία των κατοίκων της:

Εάν ήμην υποχρεωμένος να εκλέξω μίαν διαμονήν εν τη Δωδεκανήσω, η νήσος την οποίαν θα ηρνούμην θα ήτο η Κάλυμνος, βραχώδης και άνευ σκιάς, όπου μια εκατοστή δικηγόροι και πενήντα ιατροί, διδάκτορες από το εύκολον και μη απαιτητικόν Πανεπιστήμιον των Αθηνών δίδουν τας χείρας εις άλλους εκατόν φοιτητάς εγγεγραμμένους εις το ίδιον εκείνο Πανεπιστήμιον δια να σχηματίσουν την αντίστασιν των Ελλήνων διανοουμένων προς την αδυσώπητον ορμήν του Ιταλικού πολιτισμού⁷⁷⁵.

Όσον αφορά τους ισολογισμούς του ακαδημαϊκού έτους 1923-1924 των Σχολών της Ρόδου φαίνεται ότι χάρις στη βοήθεια των Αιγυπτιωτών Δωδεκανήσιων Μιχαήλ και Ιωάννη Καζούλη το Βενετόκλειο έκλεισε με περίσσευμα 2184 λιρετών ενώ οι Αστικές Σχολές με έλλειμμα 12.500 λιρετών αλλά οι προϋπολογισμοί για το έτος 1924-1925 προβλέπονταν ελλειμματικοί⁷⁷⁶. Εξαιτίας αυτής της κατάστασης, ο Χαλκιόπουλος ζητά από το Υπουργείο των Εξωτερικών να γίνει παρότρυνση στο ελληνικό προξενείο της Αλεξάνδρειας να προσεγγίσει τους εκεί Δωδεκανήσιους ώστε να δοθεί λύση. Υπενθυμίζει ότι στον δήμο της Ρόδου η ελληνική κοινότητα είναι μικρότερη της οθωμανικής- 4733 Ορθόδοξοι, 5791 Οθωμανοί και 3392 Εβραίοι- πράγμα που κάνει σχεδόν υποχρεωτική την βοήθεια από τους εύπορους Ρόδιους της Αιγύπτου⁷⁷⁷. Άλλωστε και σε έκθεσή του νωρίτερα, τον Μάρτιο του 1924, ο Χαλκιόπουλος ζητεί από το ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών, μέσω του ελληνικού προξενείου στην Αλεξάνδρεια, να γίνει παρότρυνση ώστε να έλθουν και φέτος οι Δωδεκανήσιοι της Αιγύπτου για παραθερισμό στην Ρόδο, ώστε να ωφεληθεί η ελληνική Κοινότητα, όπως και πέρυσι, οπότε ο Μιχαήλ Καζούλης έκανε δωρεά 29.000 λιρετών προς κάλυψη ελλείμματος της προηγούμενης χρονιάς⁷⁷⁸. Είναι ενδεικτικό ότι ο Χαλκιόπουλος κλείνει την εν λόγω έκθεσή του κάνοντας ονομαστική αναφορά στον Ιωάννη Καζούλη λέγοντας ότι: « [...]Ιδιαιτέρας σημασίας και εκτάκτου ωφελείας δια την ενταύθα κοινότητα θα ήτο αν επείθετο ο εν Αλεξανδρεία ομογενής κ. Ιωάννης Καζούλης να επεσκεπτετο την πατρίδα αυτού Ρόδον. Δεδομένων των πατριωτικών αυτού συναισθημάτων, της εκτάκτου γενναιοδωρίας του και της μεγάλης του περιουσίας πολλά θα ηδύνατο να ωφεληθή η Ρόδος

⁷⁷⁵ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Ορατίου Πεντράτζη, Η Μεσογειακή Ανατολή και η Ιταλία ΙΓ', Μελαγχολική φαιδρότης», 15/6/1926.

⁷⁷⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1924 Α. Α/5,1 Νήσοι και Δωδεκάνησα εν γένει 1^{ος}, 27/9/1924, Πρόξενος Χαλκιόπουλος προς Υπέξ. Συγκεκριμένα για το Βενετόκλειο αναμένεται έλλειμμα 32.600 λιρών ή και 38.600 εάν δοθούν αυξήσεις στους καθηγητές ενώ στις Αστικές Σχολές αναμένεται να είναι 66.800 λίρες.

⁷⁷⁷ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1924 Α. Α/5,1, 27/9/1924, Χαλκιόπουλος προς Υπέξ, όπ

⁷⁷⁸ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1924 Α. Α/5,1 Νήσοι και Δωδεκάνησα εν γένει 1^{ος}, 18/3/1924, Πρόξενος Χαλκιόπουλος προς Υπέξ.

εκ της παρουσίας του.»⁷⁷⁹. Επί του θέματος τοποθετήθηκε ο Έλληνας πρέσβης στο Κάιρο Δελμούζος, τονίζοντας ότι εκφράζει και την γνώμη των Αιγυπτιωτών Δωδεκανησίων, λέγοντας ότι ο βασικότερος δισταγμός των εκεί Δωδεκανησίων για μετάβαση τους προς παραθερισμό στη Ρόδο είναι οι πολλές και χρονοβόρες γραφειοκρατικές διατυπώσεις που προβάλλει η ιταλική διοίκηση⁷⁸⁰. Και μάλιστα προτρέπει το ελληνικό προξενείο να προβεί στις απαραίτητες ενέργειες προς στις ιταλικές αρχές ώστε να αμβλυθούν τα προβλήματα αυτά καθώς, όπως ορθά τονίζει, από οικονομικής άποψης έχει να κερδίσει και η ιταλική πλευρά. Τέλος, είναι ενδεικτική η έκκληση του Δ/ντή του Βενετόκλειου Γυμνασίου Δημήτριου Αναστασιάδη το σχολικό έτος 1926 προς την Εφορεία Σχολών σχετικά με την ανάγκη ενίσχυσης των εκπαιδευτικών:

Η ημετέρα πατρίς από εθνικής και θρησκευτικής απόψεως διατρέχει ου μικρόν κίνδυνον, ο εθνικός αυτής χαρακτήρ, όστις προ του παγκοσμίου πολέμου ήτο τοις πάσι γνωστός, σήμερα, ως πάντες βλέπομεν, ήρχισε να κλονίζεται [...] Ο αοίδημος Αδαμάντιος Κοραής γράφων μετά την επανάστασιν συνεβούλευε τους κυβερνήτας της ερημωθείσης Ελλάδος και διεκήρυττε στεντορείως «ενισχύσατε την εκπαίδευσιν». Ενίσχυσις, όμως, της εκπαίδευσως με πεινώντας και εστερημένους υλικώς και στερουμένους ηθικού και ψυχικού σθένους εκπαιδευτικούς λειτουργούς είναι πράγμα ακατανόητον, ανέφικτον.⁷⁸¹

⁷⁷⁹ ΥΔΙΑ, 1924 Α. Α/5,1, 18/3/1924, Πρόξενος Χαλκιάπουλος προς Υπέξ, όπ

⁷⁸⁰ ΥΔΙΑ, Κ.Υ, 1924 Α. Α/5,1 Νήσοι και Δωδεκάνησα εν γένει 1^{ος}, Κάιρο 15/4/1924 πρέσβης στην Αίγυπτο Ν. Δελμούζος προς ελληνικό Υπέξ.

⁷⁸¹ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, σ.182.

ΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΤΗΣ 1/1/1926 2.5

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζονται με τρόπο αναλυτικό οι κυριότερες διατάξεις της σημαντικότερης νομοθετικής πρωτοβουλίας του Lago στον χώρο της εκπαίδευσης και ο βαθμός επέμβασής του στα σχολεία των Ελλήνων. Επίσης καταγράφεται η φιλοσοφία του πρώτου Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης της φασιστικής περιόδου Giuliano Giulianini ο οποίος φαίνεται να είναι σε απόλυτη ευθυγράμμιση με τις αντιλήψεις και το όραμα του Lago. Ο Giulianini εκφράζει με τρόπο σαφή τις αρχές, τις προτεραιότητες και την γενικότερη αντίληψη τως ιταλικών αρχών όσον αφορά την επέμβασή τους στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Δωδεκανήσων. Όπως φάνηκε, ο Giulianini θα αποτελέσει έναν ιδανικό συνεργάτη και εκφραστή της ευρύτερης πολιτικής του Lago από το πόστο του Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης. Αυτό θα γίνει σαφές την στιγμή της λήξης της πρώτης θητείας του, αφού ο Lago θα ζητήσει ο αντικαταστάτης του να διαθέτει ανάλογες δεξιότητες και ικανότητες του Giulianini.

2.5.1 ΟΙ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΕΣ ΔΙΑΤΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ 1/1/1926

Ο Lago, λοιπόν, υπό αυτές τις συνθήκες εξέδωσε την 1^η Ιανουαρίου 1926 το νέο Διάταγμα για την Εκπαίδευση -*Ordinamento delle Scuole Elementari e Medie, Decreto N.1 del 1o Gennaio 1926*- υλοποιώντας ουσιαστικά την σημαντικότερη παρέμβασή του προς την κατεύθυνση του εξιταλισμού των νήσων και της προσέλκυσης των κατοίκων στην ιταλική παιδεία και κουλτούρα. Το Διάταγμα αποτελείτο από 9 κεφάλαια και συνολικά από 75 άρθρα. Το πρώτο κεφάλαιο αφορούσε την Εποπτεία των Σχολείων (*Sopraintendenza delle Scuole*), το δεύτερο την Κατάταξη των σχολείων (*Classificazione delle scuole*), το τρίτο τα Βασιλικά Σχολεία (*Scuole Regie*), το τέταρτο τα Ιδιωτικά Σχολεία (*Scuole Private*), το πέμπτο τα Επιδοτούμενα Σχολεία (*Scuole Sussidiate*), το έκτο τις Εξετάσεις (*Esami*), το έβδομο την Επιτροπή Εξετάσεων (*Commissioni d' esame*), το όγδοο τις Μεταβατικές Διατάξεις (*Disposizioni transitorie*) και το ένατο τις Τελικές Διατάξεις (*Disposizioni finali*)⁷⁸². Στο πρώτο άρθρο προβλεπόταν ότι όλα τα Εκπαιδευτήρια της Κτήσης υπάγονταν άμεσα υπό «την εξάρτησιν και την επιτήρησιν ενός Επόπτου της Δημόσιας Εκπαιδύσεως». Στο άρθρο 2 του ίδιου κεφαλαίου γίνεται αντιληπτό για ποιο λόγο ο Ιταλός διοικητής θεωρούσε κομβικό σημείο για τα σχέδιά του το πρόσωπο που θα αναλάμβανε Επιθεωρητής, αφού σε αυτό προβλέπονταν οι εξουσίες του Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ο

⁷⁸² Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole Elementari e Medie*, Tipografia Rodia, Rodi 1926· Η συγκεκριμένη έκδοση της Ιταλικής Διοίκησης των Δωδεκανήσων συμπεριλαμβάνει και μετάφραση του Διατάγματος στα ελληνικά

εκάστοτε Επιθεωρητής περιεβάλλετο με απόλυτες εξουσίες ελέγχου προς όλα τα σχολεία σχετικά με την τήρηση των κανονισμών, την πορεία της διδασκαλίας από ηθικής και πειθαρχικής άποψης, των συνθηκών υγιεινής⁷⁸³. Προβλέπονταν επίσης σε έκτακτες περιστάσεις να αναθέτει το έργο της Επιθεώρησης και σε άλλο πρόσωπο ενώ οι διαχειριστές, διευθυντές και διδακτικό προσωπικό όφειλαν να συμπράξουν σε οποιαδήποτε έρευνα και να παραθέσουν οποιοδήποτε έγγραφο ζητήσει ο Επιθεωρητής. Για το πρόσωπο που θα κάλυπτε το αξίωμα του Επιθεωρητή Δ.Ε. εγείρει ερωτήματα η εφημερίδα *Δωδεκάνησος*:

Και ποιος θα είνε άρα γε ο ανώτερος ούτος εκπαιδευτικός επιθεωρητής, ο μέλλον να διοργανώσει και να βελτιώσει τας σχολάς μας; Να είνε Ιταλός; Ιταλοί γνωρίζοντες την Αρχαίαν Ελληνικήν (κατά την ημετέραν προφοράν) και την Νέαν δεν είνε πολλοί. Να είνε Έλλην; Έλλην κεκτημένος τα απαιτούμενα προσόντα θα είνε ύποπτος δια τα αισθήματά του. Θα είνε αφεύκτως κανείς Φραγκολεβαντίνος⁷⁸⁴.

Στο άρθρο 3 του 2^{ου} κεφαλαίου οριζόταν ότι τα σχολεία στους Νήσους του Αιγαίου χωρίζονταν σε τρεις κατηγορίες: στα Βασιλικά, στα Ιδιωτικά και στα Επιχορηγούμενα. Ιδιωτικά ήταν όσα είχαν ιδρυθεί και συντηρούνταν από συλλόγους, σωματεία ή ιδιώτες πολίτες χωρίς χρηματική επιχορήγηση. Τα σχολεία της ελληνορθόδοξης κοινότητας, της εβραϊκής και της τουρκικής υπάγονταν πλέον σε αυτή την κατηγορία. Με τα άρθρα 26 έως και 32 του Εκπαιδευτικού Διατάγματος ιδρύονταν τριτάξιο Διδασκαλείο⁷⁸⁵, οι απόφοιτοι του οποίου λάμβαναν τον τίτλο ικανότητας του δασκάλου (δίπλωμα δασκάλου) στα δημοτικά σχολεία των Νήσων του Αιγαίου. Συνεπώς, πλέον οι ιταλικές αρχές επενέβαιναν ευθέως στην διαδικασία στελέχωσης των Δημοτικών σχολείων, η οποία συνδεόταν οργανικά με την γνώση της ιταλικής. Στο Διδασκαλείο διδάσκονταν τα εξής μαθήματα: Ιταλικά, Γλώσσα του τόπου (ελληνικά ή τουρκικά), Ιστορία και στοιχεία Δικαίου, Επιστήμες, Υγιεινή, Γεωγραφία, Φυσικομαθηματικά, Ιχνογραφία, Εργατική (=Οικοκυρικά), Μουσική και Ωδική, Γεωργία και Κηπουρική, Καλλιγραφία, Παιδαγωγικά και Φιλοσοφία, Θρησκευτικά (ανεξαρτήτως ομολογιακής κατεύθυνσης), Γυμναστική (άρθρο 29). Όσοι έπαιρναν το απολυτήριο του Διδασκαλείου για τη λήψη του διπλώματος δασκάλου έπρεπε να ολοκληρώσουν ετήσια πρακτική άσκηση σε βασιλικό Δημοτικό σχολείο ή σε άλλο Δημοτικό Σχολείο που θα υποδείκνυε η Σχολική Αρχή (άρθρο 30). Όσοι ολοκλήρωναν το έτος της πρακτικής άσκησης ήταν υποχρεωμένοι να περάσουν πρακτική δοκιμασία ενώπιον του Επόπτη ή προσώπου εντεταλμένο από αυτόν, ώστε να λάβουν το δίπλωμα δασκάλου στα Δημοτικά σχολεία των Δωδεκανήσων (άρθρο 32).

⁷⁸³ Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole*, σ.30 όπ

⁷⁸⁴ *Δωδεκάνησος*, «Ο Ιταλός Επιθεωρητής», 13/2/1926.

⁷⁸⁵ Istituto Magistrale.

2.5.2 ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Στο άρθρο 5 οριζόταν ότι τα Βασιλικά σχολεία διέπονται κανονικά από τους νόμους, τους κανονισμούς και τα προγράμματα των ιταλικών σχολείων που λειτουργούν στο Εξωτερικό, ενώ τα ιδιωτικά (ελληνικά, τουρκικά και εβραϊκά) όσα είχαν ιδρυθεί και συντηρούνταν από συλλόγους, σωματεία ή ιδιώτες πολίτες χωρίς χρηματική επιχορήγηση. Στο ίδιο άρθρο ξεκαθαριζόταν ότι «[...]κατά κανόνα μόνον τα βασιλικά σχολεία παρέχουν διπλώματα ίσα προς των δημοσίων σχολείων του Βασιλείου εκδιδόμενα τοιαύτα και ισχύοντα προς ανάληψιν δημοσίων θέσεων, προς εξάσκησιν των επαγγελμάτων και προς εγγραφήν δια ανωτέρας σπουδής»⁷⁸⁶. Ενώ στο άρθρο 7 δηλωνόταν ότι τα εν λόγω σχολεία διαιρούνται σε σχολεία δημοτικής εκπαίδευσης (ή στοιχειώδους) και σε σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Το Σχολείο Δημοτικής Εκπαίδευσης αποτελείται από 5 τάξεις (άρθρο 8). Τα Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης διαιρούνταν σε κατώτερα και ανώτερα (άρθρο 11) και στην πρώτη κατηγορία ανήκε το Κατώτερο Εμπορικό Ινστιτούτο, ενώ στη δεύτερη το Ανώτερο Εμπορικό Ινστιτούτο, το Επιστημονικό Λύκειο, το Ναυτικό Ινστιτούτο και το Διδασκαλείο. Η διάρκεια φοίτησης στο Κατώτερο Εμπορικό Ινστιτούτο ήταν τριετής και τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν Θρησκευτικά, Ιταλικά, Ελληνικά, Τουρκικά, Γαλλικά, Ιστορία, Γεωγραφία, Μαθηματικά, Καταστιχογραφία, Στοιχεία Επιστημών, Ιχνογραφία, Καλλιγραφία και Δακτυλογραφία και Γυμναστική. Ενώ προαιρετικά θα παρέχονταν μαθήματα Ελληνικής και Τουρκικής (άρθρο 13).

2.5.3 ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Στα άρθρα 39 έως 48 καθορίζονταν οι προϋποθέσεις λειτουργίας των Ιδιωτικών σχολείων⁷⁸⁷. Ενδιαφέρον ιδιαίτερο παρουσιάζει το άρθρο 40 το οποίο προβλέπει ότι όσοι επιθυμούν να ιδρύσουν ιδιωτικά σχολεία θα πρέπει τουλάχιστον τρεις μήνες πριν το άνοιγμα του σχολείου να καταθέσουν αίτηση στην Κυβέρνηση στην οποία, ανάμεσα σε άλλα, να καθορίζονται τα εξής: ο τύπος και ο βαθμός του σχολείου, τα μέσα για την συντήρησή του, τα προγράμματα που θα εφαρμοσθούν και τα βιβλία⁷⁸⁸. Και βέβαια ήταν απαραίτητη για τη λειτουργία του η γραπτή άδεια λειτουργίας του. Στο άρθρο 42 προβλεπόταν ότι τα ιδιωτικά σχολεία έχουν πλήρη ελευθερία κανονισμών, ωρολογίων, προγραμμάτων, περιεχόμενο βιβλίων, επιλογής προσωπικού εφόσον τηρούνταν οι ακόλουθες διατάξεις:

⁷⁸⁶ Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole*, σ.30,όπ

⁷⁸⁷ Scuole Private.

⁷⁸⁸ Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole*, σ.40.

- α) Όταν η γλώσσα παράδοσης δεν είναι στην ιταλική, πρέπει να καθιερωθούν επαρκείς ώρες για την επίτευξη ικανοποιητικών αποτελεσμάτων (εκμάθησης ιταλικών), όχι πάντως λιγότερες από 4 ώρες εβδομαδιαίως σε κάθε τάξη του Δημοτικού και 3 ώρες εβδομαδιαίως στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης
- β) Τα προγράμματα, τα κείμενα των βιβλίων και το βοηθητικό διδακτικό υλικό δεν πρέπει να περιέχουν τίποτε εναντίον στις ηθικές και θρησκευτικές αρχές, ή κατά της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης
- γ) Οι διδάσκοντες οφείλουν να είναι εφοδιασμένοι με τα απαραίτητα διδακτικά διπλώματα
- δ) Τα κτίρια πρέπει να ανταποκρίνονται στις διατάξεις περί Υγιεινής των Σχολείων
- ε) Σε κάθε τάξη πρέπει να υπάρχει αρκετή επίπλωση και εποπτικό υλικό

Είναι προφανές ότι το φαινομενικά φιλελεύθερο άρθρο 42 είναι εντελώς παραπλανητικό, αφού οι προϋποθέσεις που ακολουθούν ουσιαστικά το ακυρώνουν, κάτι που επιβεβαιώθηκε πλήρως και στην πράξη. Στο άρθρο 44 προβλεπόταν ότι η διδασκαλία των θρησκευτικών υπάγεται «υπό τον έλεγχο της θρησκευτικής Αρχής των οικείων Ομολογιών». Επιπλέον, γινόταν σαφές ότι «αι ρηθείσαι Αρχαί δεν θα έχωσιν ουδεμίαν ανάμιξιν εις την διαχείρισιν και εις την διδακτικήν διοργάνωσιν και λειτουργίαν»⁷⁸⁹. Επίσης στο άρθρο 45 οριζόταν ότι πριν το τέλος Ιουλίου κάθε έτους θα έπρεπε οι Διευθυντές των σχολείων να υποβάλλουν στον Επόπτη κατάλογο αυτών που θα προσελάμβαναν ως καθηγητές ή για άλλη εκπαιδευτική υπηρεσία για το προσεχές ακαδημαϊκό έτος, αναφέροντας τους τίτλους των πτυχίων που συνόδευαν τον καθένα. Στο επόμενο άρθρο, το 46ο, οριζόταν ότι ο Επόπτης μπορεί να μην επιτρέψει την πρόσληψη ή τον επαναδιορισμό των ατόμων που θα προταθούν, όπως προβλέπει το άρθρο 45, εάν τα διπλώματα ή οι τίτλοι δεν θεωρούνταν από αυτόν επαρκείς ή τους θεωρεί ακατάλληλους για την υπηρεσία λόγω διδακτικής ανικανότητας ή διαγωγής. Στο άρθρο 47 προβλέπονταν κυρώσεις σχετικά με την μη εφαρμογή του Κανονισμού ύστερα από επιθεώρηση του Επόπτη. Συγκεκριμένα, προβλέπεται ότι τυχόν παράβαση των προηγούμενων άρθρων ή ότι γίνεται εστία πολιτικής προπαγάνδας ή αποδίδει ελάχιστα αποτελέσματα ειδικά στην εκμάθηση της Ιταλικής γλώσσας, ή ότι δεν ανταποκρίνεται στον σκοπό για τον οποίο ιδρύθηκε, ο Επόπτης μπορεί να απευθύνει στους υπευθύνους έγγραφη ή προφορική επίπληξη· σε περίπτωση μεγαλύτερου παραπτώματος ή υποτροπής μπορεί να παυθεί προσωρινά κάθε πρόσωπο από τη θέση του και σε σοβαρότερες περιπτώσεις ή επαναλαμβανόμενων υποτροπών να διατάξει, με την συναίνεση των

⁷⁸⁹ Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole*, σ.41. Η δέσμευση αυτή τηρήθηκε αρχικά, στην πορεία όμως ο βαθμός παρεμβατισμού τως ιταλικών αρχών κλιμακώνεται όλο και περισσότερο.

προϊσταμένων του, το κλείσιμο του σχολείου⁷⁹⁰. Στο άρθρο 48 υπήρχε μάλλον μια κατ' επίφαση δικλείδα ελέγχου για το πρόσωπο του Επιθεωρητή αφού οριζόταν ότι « Κατά των υπό του Επόπτου λαμβανομένων μέτρων επιτρέπεται η αναφορά προς τον Διοικητήν. Η αναφορά όμως δεν αναστέλλει την εκτέλεσιν των εν λόγω μέτρων». Όπως θα γίνει και αντιληπτό στην πράξη, οι απόλυτες εξουσίες του Επόπτη σε συνδυασμό με τους όρους των άρθρων 42, 44, 45 και 47 μόνο κατ' επίφαση άφηναν στα ελληνικά σχολεία να έχουν «πλήρη ελευθερία κανονισμών, ωρολογίων προγραμμάτων, περιεχόμενο βιβλίων, επιλογής προσωπικού».

2.5.4 ΕΠΙΧΟΡΗΓΟΥΜΕΝΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Τα επιχορηγούμενα σχολεία⁷⁹¹, όπως αναφέραμε και πιο πάνω, ήταν ένας συγκεκριμένος τρόπος της Διοίκησης να αποκτήσει έρεισμα σε ιδιωτικά σχολεία που αντιμετώπιζαν οικονομικά προβλήματα. Στο άρθρο 49 οριζόταν ότι όσες Κοινότητες, σωματεία και ιδιώτες μπορούσαν, μετά από έγγραφη αίτηση να ζητήσουν ετήσια επιχορήγηση για την ίδρυση ή την συντήρηση των σχολείων. Σε τέτοια περίπτωση προβλεπόταν, άρθρο 50, παράγραφος γ, ότι τα προγράμματα των διδασκομένων μαθημάτων θα είχαν ως βάση τα προγράμματα των Βασιλικών Σχολείων της ίδιας βαθμίδας, ακόμη και αν η γλώσσα παράδοσης ήταν μια εκ των τοπικών γλωσσών, ενώ στο άρθρο 51 υπήρχε η πρόβλεψη ότι η διεύθυνση του επιχορηγούμενου σχολείου ανατίθετο σε τριμελές τουλάχιστον Συμβούλιο με το ένα μέλος να το διορίζει η Κυβέρνηση. Βέβαια στο επόμενο άρθρο, το 52°, προβλεπόταν ρητά ότι καμία απόφαση δεν μπορούσε να ληφθεί χωρίς την συναίνεση του Κυβερνητικού μέλους, ειδικά για ζήτημα διορισμού, απολύσεως ή αναδιορισμού διδακτικού προσωπικού. Εξίσου σημαντικό ήταν και το άρθρο 53 όπου προέβλεπε τη διακριτική ευχέρεια της Κυβέρνησης να αναστέλλει ή να ανακαλεί οριστικά την παροχή επιχορήγησης όταν κατά την κρίση της εκλείπει ο λόγος επιχορήγησης ή το σχολείο κριθεί «ανάξιο» της επιχορήγησης. Ενώ, σύμφωνα με το άρθρο 54, για να έχουν ισχύ στα Δωδεκάνησα και στο Βασίλειο τα απολυτήρια και τα διπλώματα των επιχορηγούμενων σχολείων, θα πρέπει να διεξάγονται όλες οι εξετάσεις, εισιτήριες ή απολυτήριες, υπό την προεδρία Επιτρόπου που θα έχει διορίσει η Κυβέρνηση και εφόσον η γλώσσα παράδοσης και εξέτασης είναι η Ιταλική. Σε άλλη περίπτωση, δηλαδή αν η γλώσσα παράδοσης και εξέτασης είναι στην τοπική γλώσσα τότε θα έχουν ισχύ μόνο στα Δωδεκάνησα. Και βέβαια για τα επιχορηγούμενα σχολεία

⁷⁹⁰ Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole*, σ.42.

⁷⁹¹ Scuole Sussidiate

προβλεπόταν εξίσου η ισχύς των άρθρων 44, 45, 46 και 47-άρθρο 55. Στο άρθρο 59 που αφορούσε την διενέργεια εξετάσεων προβλεπόταν το εξής:

Αι εξετάσεις γίνονται μόνο Ιταλιστί. Επιτρέπονται αι εξής μόνο εξαιρέσεις: Κατ' αίτησιν των εκ των ιδιωτικών σχολείων προσερχομένων εις τας επί αποδεικτικώ (του Δημοτικού δηλαδή) ή τας διά το Κατώτερον Εμπορικόν Ινστιτούτον εισιτηρίους εξετάσεις, αύται δύνανται να γίνωσιν ελληνιστή ή τουρκιστί, αναλόγως του σχολείου προελεύσεως των εξεταζομένων, πλην εννοείται της ιταλικής αι οποία οφείλουν να γίνονται ιταλιστί. Κατ' αίτησιν των εκ των ιδιωτικών σχολείων προσερχομένων εις τας επί απολυτηρίω του Κατωτέρου Εμπορικού Ινστιτούτου ή τας δια τα Ανώτερα Σχολεία εισιτηρίους εξετάσεις, αύται δύνανται να γίνωσιν ελληνιστί ή τουρκιστί, πλην των εξετάσεων της Ιταλικής και της Ιστορίας. Κατ' αίτησιν των εκ των ιδιωτικών σχολείων προσερχομένων εις τας επί διπλώματι διδασκάλου εξετάσεις, αύται δύνανται να γίνωσιν ελληνιστί ή τουρκιστί, πλην των εξετάσεων της Ιταλικής και της Ιστορίας αι οποία οφείλουν να γίνονται ιταλιστί⁷⁹².

Στο άρθρο 60 γινόταν η διάκριση ανάμεσα σε αυτούς που λάμβαναν απολυτήρια και διπλώματα του Εμπορικού Ινστιτούτου, του Επιστημονικού Λυκείου και του Ναυτικού Ινστιτούτου με εξετάσεις στην ιταλική και σε αυτούς σε τοπική γλώσσα· στους μεν είχαν ισχύ και στο Βασίλειο ενώ στους δε αποκλειστικά στα Δωδεκάνησα.

Στις μεταβατικές διατάξεις προβλεπόταν ότι όσα σχολεία είχαν άδεια κατά το σχολικό έτος 1924-25 παρέμεναν ανοιχτά αρκεί να κάλυπταν τις προϋποθέσεις υγιεινής και της ηθικής και προσωπικού με τους αναγκαίους τίτλους· όσοι είχαν τέτοιο τίτλο διδασκαλίας και εργάστηκαν τουλάχιστον κατά το σχολικό έτος 1924-25 θεωρούνται ως νομίμως διορισμένοι (άρθρα 64 και 65). Όσοι από αυτούς είχαν τουλάχιστον 10ετή διδακτική προϋπηρεσία σε σχολεία των Δωδεκάνησων μπορούσαν να συνεχίσουν να διδάσκουν χωρίς καμία άλλη υποχρέωση. Οι υπόλοιποι ήταν υποχρεωμένοι εντός 5 ετών, δηλαδή μέχρι την έναρξη του σχολικού έτους 1929-30 να δώσουν εξετάσεις ιταλικής γλώσσας. Και για αυτό το λόγο τον μήνα Σεπτέμβριο αρχίζοντας το 1926 έως το 1929 στην έδρα του Βασιλικού Διδασκαλείου θα διεξάγονταν εξετάσεις στις οποίες οι δάσκαλοι θα μπορούν να εφοδιάζονται με τον απαραίτητο τίτλο του προηγούμενου άρθρου (άρθρα 66 και 67). Κατ' εξαίρεση και μόνο έως τα τέλη του έτους 1929, με τη ρητή συναίνεση της Διοίκησης, θα ήταν δυνατόν να προσληφθούν στα ιδιωτικά Δημοτικά και δάσκαλοι που κατέχουν διδακτικούς τίτλους διαφορετικούς από αυτούς που προβλέπει το παρόν διάταγμα, που θεωρούνται όμως

⁷⁹² Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole*, σ.46.

ικανοποιητικοί από τη Σχολική Εποπτεία, αρκεί να αποκτήσουν, μέσα στην προαναφερθείσα χρονική περίοδο, τον τίτλο που κάνουν λόγο τα προηγούμενα άρθρα.

2.5.5 ΣΤΟΧΕΥΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ

Η δημοσίευση του εκπαιδευτικού διατάγματος της 1/1/1926 αποτέλεσε για την περίοδο του Lago μία από τις σημαντικότερες πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση του εξιταλισμού των Δωδεκανησίων. Ήταν η κορωνίδα των πρωτοβουλιών του σε μια σειρά από παρεμβάσεις του και η βάση του εποικοδομήματος για την σταδιακή ανάσχεση της γλωσσικής και πολιτιστικής ηγεμονίας των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα⁷⁹³. Ο Ιταλός διοικητής υποστήριζε ότι ο Εκπαιδευτικός Κανονισμός ήταν στα πλαίσια των υποχρεώσεων του προς την κατεύθυνση εφαρμογής μιας πολιτικής εκμοντερνισμού των θεσμών σε μία πρώην επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που είχε μείνει ακόμη με τους πεπαλαιωμένους θεσμούς αυτής της περιόδου. Στην θεωρία ενδεχομένως αυτή η άποψη να είχε σπέρματα λογικής, όμως στην πράξη, στόχευε ξεκάθαρα στο να πλήξει καίρια και αποφασιστικά την εκπαίδευση των Ελλήνων⁷⁹⁴. Παράλληλα, έθετε τις βάσεις ώστε η ιταλική γλώσσα και κουλτούρα να αποκτήσουν κυριαρχική παρουσία στην Δωδεκανησιακή κοινωνία. Στην *Messagero di Rodi* της 5^{ης} Ιανουαρίου 1926 επισημαίνονται τα κυριότερα σημεία του διατάγματος, οι προτεραιότητες των συντακτών του, η στόχευσή τους ενώ στο τέλος προσδιορίζονται και οι πιο ιδεατοί στόχοι του⁷⁹⁵. Πρόκειται βέβαια για μία παράθεση αντιλήψεων σε ένα πλαίσιο εξιδανίκευσης των κινήτρων των συντακτών, εμφανούς σπουδής των αρχών να εκπέμψουν το μήνυμα ότι όλα γίνονται στα πλαίσια της κανονικότητας αλλά και απόπειρας κατευνασμού ενδεχόμενων αντιδράσεων. Όσον αφορά τους ιδεατούς στόχους, βλέπουμε ότι συμβαδίζουν με την επικρατούσα θεώρηση της Μητρόπολης σχετικά με την Κτήση που αξιολογούσε τα Δωδεκάνησα ως βάση για μία εξάπλωση της Ιταλίας στην Ανατολή. Συγκεκριμένα, τονίζεται ότι πρόκειται σαφώς για «έναν εκπληκτικό οργανισμό που το Εκπαιδευτικό Διάταγμα οικοδομεί στο Αιγαίο αλλά είναι και μια προετοιμασία για άλλες πολύ υψηλές, αναπόσπαστες κατακτήσεις του πολιτισμού μας». Υπογραμμίζεται ότι η «φασιστική και υπερήφανη Ιταλία» δεν είναι να δυνατόν να περιοριστεί στη Ρόδο αλλά βρίσκεται εκεί γιατί είναι δύναμη μεσογειακή και πλέον «αισθανόμαστε ικανοί και προορισμένοι για τη διάδοση ενός από τους πιο υψηλούς πολιτισμούς του κόσμου»⁷⁹⁶. Και καταλήγει χαρακτηριστικά ότι υπάρχει η επιθυμία «η γλυκιά και δυναμική γλώσσα του “si”

⁷⁹³ *MdRodi*, «I problemi delle Isole L'Ordinamento Scolastico», 5/1/1926. Αναφερόμενη η εφημερίδα στον εν λόγω κανονισμό λέει ότι «Πρόκειται για ένα έγγραφο θεμελιώδους σημασίας, που αξίζει όλη την προσοχή των αναγνωστών μας».

⁷⁹⁴ Buonaiuti, *La politica religiosa*, σ.84.

⁷⁹⁵ *MdRodi*, «I problemi delle Isole L'Ordinamento Scolastico», 5/1/1926, όπ

⁷⁹⁶ *MdRodi*, «I problemi delle Isole L'Ordinamento Scolastico», 5/1/1926, όπ

να αντηχήσει όπως αντηχούσε αιώνες στην θάλασσά μας[...]σε όλους τους λαούς της Ανατολής». Ακόμη αναφέρεται ότι βάση του νέου Κανονισμού είναι τα Βασιλικά Σχολεία με σκοπό η Ρόδος να μετατραπεί σε ένα κέντρο πολιτισμού, προετοιμάζοντας αυτές τις εξελίξεις που θα την καταστήσουν εστία της διάδοσης της ιταλικής κουλτούρας στην Ανατολή. Παράλληλα, γίνεται σαφές ότι ο νέος Κανονισμός σκόπευε να καλύψει και τις τοπικές ανάγκες και ιδιαιτερότητες των Δωδεκανήσων. Όπως για παράδειγμα γίνεται λόγος για το Κατώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο το οποίο «με τη ειδική φυσιογνωμία του απαντώντας σε γενικούς στόχους απαντά και σε τοπικές ανάγκες»⁷⁹⁷. Όπως λέει ο συντάκτης της *Messagero di Rodi* αυτός ο τύπος του σχολείου επιδιώκει να δώσει διέξοδο σε νέους χαμηλών κοινωνικών τάξεων⁷⁹⁸ καθώς θα τους προσφέρει τη δυνατότητα να ασκήσουν «μικρές εμπορικές πράξεις και μικρά επαγγέλματα» [πρόκειται για επαγγέλματα χειρωνακτικής φύσεως ή χωρίς επιστημονική εξειδίκευση] και για αυτό αναμένεται στο μέλλον να γίνει και το πιο δημοφιλές. Στη συνέχεια αναφέρεται ότι το Ανώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο προορίζεται να διαμορφώσει την εμπορική τάξη, που θα υλοποιήσει από τη Ρόδο την εμπορική εξάπλωση της Ιταλίας στην Ανατολή. Επίσης, τονίζεται ότι στο πρόγραμμα του εν λόγω Ινστιτούτου η διδασκαλία των ελληνικών και των τουρκικών θα έχει σημαντικό μέρος γιατί υπάρχει η επιθυμία να προετοιμαστεί νέα γενιά που θα ταξιδεύει σε όλη την Ανατολή. Σε ικανοποίηση τοπικών αναγκών στηρίζεται και η φιλοσοφία του Ναυτικού Ινστιτούτου καθώς λαμβάνει υπόψη την ναυτοσύνη των Δωδεκανησίων ως διαχρονικού στοιχείου της κουλτούρας τους αλλά και των κατοίκων της Ιταλίας.

Στα πιο ακανθώδη άρθρα του Κανονισμού όπου θίγονται άμεσα τα προνόμια των Ελληνορθόδοξων συνοδεύεται με τον παραπλανητικό τίτλο «Η Ελευθερία της Εκπαίδευσης» και με την σπουδή να δηλωθεί ότι ο νέος Κανονισμός αφήνει να διατηρηθούν τα ιδιωτικά σχολεία και δηλώνεται δήθεν ότι δεν επιδιώκεται να αλλάξουν καθόλου ο χαρακτήρας και οι στόχοι τους. Επισημαίνεται ότι παρέχεται ελευθερία γλώσσας διδασκαλίας, προγραμμάτων σπουδών, ελευθερία στο χωρισμό τάξεων ακόμα και στην επιλογή των καθηγητών. Τα σχολεία παρέμεναν ομολογιακά⁷⁹⁹, με την διδασκαλία των θρησκευτικών να είναι υποχρεωτική και να τίθεται υπό τον έλεγχο της εκάστοτε θρησκευτικής αρχής. Οι όποιοι περιορισμοί, σημειώνει η εφημερίδα, αφορούν την καταλληλότητα σε θέματα ηθικής και αποπολιτικοποίησης των διδασκόντων, την εξαίρεση ανάμιξης ξένων αρχών στη διδασκαλία, στην διοικητική διαδικασία και στην επιβολή πειθαρχικού ελέγχου στα σχολεία⁸⁰⁰. Η

⁷⁹⁷ *MdRodi*, «I problemi delle Isole L'Ordinamento Scolastico», 5/1/1926, όπ

⁷⁹⁸ «modesta condizione sociale».

⁷⁹⁹ confesionali.

⁸⁰⁰ *MdRodi*, «I problemi delle Isole L'Ordinamento Scolastico», 5/1/1926, όπ

τελευταία αναφορά προφανώς κάνει λόγο για την έξωση της Εκκλησίας από τα σχολεία αλλά είναι εντελώς υπαινικτική και γενικόλογη, ενώ μέσα σε παρένθεση τονίζεται ότι αυτή η «εξαιρέση» ισχύει στα βασιλικά σχολεία και υπάρχει πανομοιότυπη σε όλες τις χώρες. Έπειτα, γίνεται αναφορά στον Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης, ο οποίος έχει καθήκον να εξασφαλίσει την τήρηση του Σχολικού Κανονισμού· σε αυτό ακριβώς το σημείο, η εφημερίδα ξεκαθαρίζει ότι στα πλαίσια της αμοιβαιότητας εφόσον διδάσκεται υποχρεωτικά η ελληνική και η τουρκική στα βασιλικά σχολεία, έγινε υποχρεωτική η διδασκαλία της ιταλικής σε όλα τα σχολεία. Στη συνέχεια αναφέρει ότι ο έλεγχος από τον Επόπτη σχετικά με την επιτυχία της διδασκαλίας (των ιταλικών) δεν θα συμπεριλαμβάνει τα ιδιωτικά σχολεία καθώς αυτό θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο και πολύπλοκο. Μάλιστα, η εφημερίδα τονίζει ότι μια ανάμιξη τέτοιου τύπου θα είχε «τον αέρα του να περιορίσει και ενδεχομένως να καταπιέσει την ελευθερία της διδασκαλίας που θέλει να διατηρήσει»⁸⁰¹. Ολοκληρώνεται η παρουσίαση του θεσμού του Επόπτη συνδέοντάς τον με το επόμενο βασικό σημείο, λέγοντας ότι ο έλεγχος της επιτυχίας των σπουδών θα γίνει με έναν άλλο τρόπο, μέσω των Κρατικών Εξετάσεων⁸⁰². Για τις Εξετάσεις του Κράτους, τις οποίες είχε αναφέρει ως σημείο κλειδί όλου του Κανονισμού ο Lago προς τον Mussolini, η εφημερίδα τονίζει ότι όσοι μαθητές επιθυμούν την αναγνώριση των τίτλων τους πρέπει να υφίστανται την εξέταση από μια ειδική Επιτροπή των Βασιλικών Σχολών και υπογραμμίζει την καινοτομία των υποψηφίων να εξετάζονται, εκτός από τα ιταλικά, στα ελληνικά ή τα τουρκικά.

Ιδιαίτερη αξία έχει ότι στο ακροτελεύτιο άρθρο του Κανονισμού (άρθρο 75) οριζόταν ότι η ισχύς του παρόντος Οργανισμού θα άρχιζε από το προσεχές σχολικό έτος εκτός από τα άρθρα 1 και 2, τα οποία τίθεντο εν ισχύ από 1/1/1926 Επρόκειτο για τα άρθρα που αναφέρονταν στην Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης και στις απεριόριστες εξουσίες που αναγνωρίζονταν στον Επιθεωρητή. Με άλλα λόγια, ήδη από την 1^η Ιανουαρίου 1926 διαμορφώνονταν νέα δεδομένα για όλα τα σχολεία της Δωδεκανήσου, μία κατάσταση επιτροπείας θα λέγαμε, αφού πλέον ο Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης είχε δυνητικά εκ του νόμου καθοριστικό λόγο στη λειτουργία τους⁸⁰³. Στην πράξη λόγω των πολλών αρμοδιοτήτων και αξιωμάτων που θα αποδοθούν σταδιακά στον Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης- εκτός από τις ήδη υπέρμετρες εξουσίες που του έδινε το Εκπαιδευτικό

⁸⁰¹ *MdRodi*, «I problemi delle Isole L'Ordinamento Scolastico», 5/1/1926, όπ

⁸⁰² Στην πράξη βέβαια θα είχε ενεργό ανάμιξη και η Εποπτεία. Με αυτό το καθήκον θα επιφορτιζόταν αποκλειστικά ο καθηγητής Δημήτριος Λογοθέτης, ως γραμματέα της Εποπτείας Δ.Ε., δηλαδή να ελέγχει στα σχολεία των Ορθοδόξων τα αποτελέσματα της διδασκαλίας των ιταλικών. Βλ.Σχετ: *Rignataro, Il Governo di Mario Lago*, σ.454.

⁸⁰³ Ο Απόστολος αναφέρει εύστοχα στα Απομνημονεύματά του ότι με το Εκπαιδευτικό Διάταγμα «ανετίθεντο δικτατορικά δικαιώματα εις τον Κυβερνητικόν Επιθεωρητήν». Βλ.Σχετ: *Απόστολος, Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.128, όπ

Διάταγμα του 1926- θα αποτελέσει πρόσωπο-κλειδί για την επιτυχή εφαρμογή και του Εκπαιδευτικού Κανονισμού αλλά και συναφών πολιτικών σχετικά με την νεολαία της Δωδεκανήσου⁸⁰⁴. Η συνεργασία του Lago με τους επιθεωρητές Giulianini και Leone ήταν άψογη⁸⁰⁵, όχι όμως και με τον καθηγητή Ferretti, αφού ο τελευταίος σε αναφορά του προς το Υπουργείο των Εξωτερικών θα του προσάψει μία πληθώρα από ελλείψεις, παραλείψεις και αστοχίες στην εφαρμογή της εκπαιδευτικής του πολιτικής, στις οποίες, όπως θα δούμε παρακάτω, ο Ιταλός Διοικητής απαντά αναλυτικά σημείο προς σημείο⁸⁰⁶. Η σημασία του προσώπου του Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης, όπως είχε τονιστεί και από τους προκατόχους του Lago, είχε ιδιαίτερη σημασία. Αυτό έγινε αντιληπτό όταν ολοκλήρωσε την (πρώτη) θητεία του ο Giulianini στα Δωδεκάνησα⁸⁰⁷, από το γεγονός ότι ο Lago αποστέλλει υπόμνημα στο Υπουργείο Παιδείας με σκοπό να τονίσει τα κρίσιμα χαρακτηριστικά της θέσης και των ιδιαιτεροτήτων που αυτή συνεπαγόταν⁸⁰⁸. Συγκεκριμένα, ο Lago εξηγεί ότι ο Επόπτης Δ.Ε. στα Δωδεκάνησα λόγω του πλέγματος των εξουσιών και των αρμοδιοτήτων με τις οποίες έχει επιφορτιστεί- που «δεν είναι ούτε εύκολες ούτε λίγες»- σε συνδυασμό με την δημογραφική πραγματικότητα της συνύπαρξης τριών διαφορετικών εθνοτήτων επιβάλλουν στον Επιθεωρητή να διαθέτει μια σειρά από ικανότητες και δεξιότητες εξαιρετικές⁸⁰⁹. Όπως λέει χαρακτηριστικά, «η φύση του αξιώματος απαιτεί πλήρη και αυθεντική γνώση της εκπαίδευσης και των αναγκών της, διεισδυτικό ένστικτο και πολιτική ευφυΐα».

2.5.6 ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ ΤΟΥ G. GIULIANINI ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟ ΤΗΣ 1/1/1926 & ΑΝΤΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

⁸⁰⁴ Από την στιγμή της θέσπισης της Εποπτείας Δημόσιας Εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα με το Εκπαιδευτικό Διάταγμα της 1/1/1926 χρέη Επιθεωρητή Δ.Ε. την περίοδο της διοίκησης Lago εκτέλεσαν κατά σειρά οι καθηγητές Giovanni Giulianini (1926-1930), Leonardo Leone (1930-1932), Giovanni Ferretti (1932-1933) και πάλι Giovanni Giulianini (1933-1936). Ο τελευταίος Έλληνας Επιθεωρητής Δ.Ε. διορισμένος από το ελληνικό κράτος στα Δωδεκάνησα ήταν ο Ανδρέας Ραφτόπουλος (1921-1926), ο οποίος είχε μία γόνιμη θητεία. Μάλιστα φρόντιζε να αρθρογραφεί σχετικά με παιδαγωγικά ζητήματα όπως για παράδειγμα: *Ροδιακή*, Ανδρέας Ραφτόπουλος, «Η Ιταλίσ παιδαγωγός κυρία Montessori. Οι οίκοι των μικρών “Case dei bambini”» 12/4/1923 και 16/4/1923.

⁸⁰⁵ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, 12/7/1931, Isole Italiane Dell’ Egeo M. Lago al MAE, Direzione Gen. Italiani all’ Estero e Scuole, Oggetto: Prof. Leone Leonardo, Preside, Sovrintendente all P.I.- Note caratteristiche.

⁸⁰⁶ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, 8/10/1933, Governo delle Isole Italiane dell’ Egeo Mario Lago al Ministero degli Affari Esteri, Riservato, Oggetto: Problema scolastica-Rilievi del Prof. Ferretti.

⁸⁰⁷ Η τετραετής θητεία του Giulianini στην Εποπτεία τυπικά έληξε την 1^η Απριλίου 1930, αλλά ο Lago ζήτησε και πέτυχε εξάμηνη παράταση της παραμονής του έως τις 30/9/1930. Βλ. Σχετ: ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, 3/3/1930, Ministero Pubblica Istruzione al MAE, Direzione Generale degli Italiani all’ Estero e Scuole.

⁸⁰⁸ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, 5/11/1930, Isole Italiane Dell’ Egeo M. Lago al Ministero dell’ Educazione Nazionale, Direzione Generale Delle Scuole Medie e p.c. MAE, Oggetto: Sovrintendente alla Pubblica Istruzione.

⁸⁰⁹ ASDMAE, 5/11/1930, Lago al Ministero dell’ Educazione Nazionale.

Παρουσιάζει ενδιαφέρον να δούμε πώς αντιλαμβάνεται ο πρώτος Επιθεωρητής Εκπαίδευσης της περιόδου Lago ο Giovanni Giulianini την νέα εκπαιδευτική πραγματικότητα μετά τη δημοσίευση του Σχολικού Κανονισμού στα Δωδεκάνησα. Όσον αφορά την προσέγγιση του Επιθεωρητή σχετικά με την εκπαιδευτική πολιτική της χώρας του στην Ανατολή, ο Επιθεωρητής προβάλλει την ανάγκη να μιμηθούν το παράδειγμα της Γαλλίας, η οποία αν και καταδίωξε την Εκκλησία στη χώρα της, δεν δίστασε να στηριχθεί στα γαλλικά μοναστικά τάγματα ώστε να διαδοθεί η γαλλική γλώσσα, να ιδρυθούν σχολεία και να επικρατήσει η γαλλική κουλτούρα στην Ανατολή⁸¹⁰. Προτείνει, με άλλα λόγια, να οργανωθεί ένα ανάλογο δίκτυο ιδρυμάτων ώστε να αντιμετωπιστεί ο γαλλικός ανταγωνισμός και να επανέλθουν τα πρωτεία στην Ιταλία όπως πενήντα χρόνια πριν⁸¹¹. Παραθέτει ως πετυχημένο παράδειγμα την περίπτωση της Ρόδου, όπου, έστω και αρκετά χρόνια μετά την ιταλική κατοχή, οι Γάλλοι μοναχοί έχουν πλέον αντικατασταθεί από Ιταλούς των αδελφών της Gemona και της D' Ingea και βέβαια δεν παραλείπει να εξάρει την συμβολή της ANSMI⁸¹². Σε αυτό, λοιπόν, το σχέδιο κεντρικό ρόλο καλείται να διαδραματίσει η Ρόδος, στην οποία όλα τα έργα της Διοίκησης στις υποδομές, στην εκπαίδευση, στην υγεία, στο εμπόριο δεν έχουν ως τελικό στόχο τα νησιά per se⁸¹³. είναι όμως σημείο αφετηρίας για τη διάδοση κάθε ιταλικής δράσης στην Ανατολή. Ο Giulianini υποστηρίζει ότι:

Η Ρόδος έχει αποκτήσει την αξία ενός αναπόσπαστου μέρους της ανάπτυξης του μεγάλου μας Έθνους· η Ρόδος είναι ο καθρέφτης της Ιταλίας στην Ανατολή, είναι το «specimen»⁸¹⁴ που πρέπει να σαγηνεύσει τους λαούς της Ανατολής και να δημιουργήσει σε αυτούς τον θαυμασμό και την αγάπη που είναι οι συστατικοί φορείς του κύρους⁸¹⁵.

Το specimen λοιπόν του νέου και φιλόδοξου φασιστικού καθεστώτος στην Ανατολή δεν ήταν δυνατόν να έχει ως κυρίαρχη κουλτούρα, γλώσσα και πολιτισμό με ελληνικά χαρακτηριστικά. Υπογραμμίζει ο Giulianini ότι ο νέος Σχολικός Κανονισμός έχει συνταχθεί σε αυτά ακριβώς τα κριτήρια, δηλαδή να προσφέρει στους κατοίκους των νησιών την ευκαιρία να σπουδάσουν όποια τέχνη ή επάγγελμα επιθυμούν αλλά και να δημιουργηθεί μια

⁸¹⁰ Giulianini, *Le istituzioni scolastiche di Rodi*, σ.254.

⁸¹¹ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Giulianini υποστηρίζει ότι θα πρέπει να βοηθήσουν (εννοεί να θυμηθούν) «τους εμπόρους μας, τους επαγγελματίες μας που ξέχασαν την όμορφη αυτή γλώσσα, την οποία δεν καταλαβαίνουν πλέον, και που το μόνο που διατηρούν είναι το επώνυμό τους, έστω και λανθασμένο». Προφανώς αναφέρεται στους Φραγκολεβαντίνους.

⁸¹² Giulianini, *Le istituzioni scolastiche di Rodi*, σ.254, όπ

⁸¹³ Ο Giulianini σημειώνει ότι η καθαρή αξία των νησιών για ένα κράτος όπως η Ιταλία είναι αμελητέα. Άρα έρχεται να συμφωνήσει πλήρως με την προσέγγιση του Pedrazzi και του Lago- εκείνη την περίοδο- σχετικά με τα Δωδεκάνησα, δηλαδή ότι χρησιμεύουν κυρίως ως εφελκυστικό για την διείσδυση της Ιταλίας στην Ανατολή.

⁸¹⁴ Αυτόν ακριβώς τον όρο στην αγγλική χρησιμοποιεί ο Giulianini στο άρθρο του.

⁸¹⁵ Giulianini, *Le istituzioni scolastiche di Rodi*, σ.255.

ιδανική νεολαία με γνώση των τόπων και των γλωσσών ώστε να εξασκήσουν την πολιτική εξάπλωση της Ιταλίας στην Ανατολή⁸¹⁶. Επισημαίνει, με ένα βαθμό αναγνώρισης και θαυμασμού ενδεχομένως, ότι στα Δωδεκάνησα δεν υπάρχει αναλφαβητισμός. Τονίζει ότι είναι τέτοιος ο αριθμός των σχολείων και φροντίδα ώστε ακόμα στα πιο μικρά χωριά και στην πιο φτωχή κοινότητα να υπάρχουν (σχολεία), με τεράστιο κόστος⁸¹⁷. Βέβαια, θεωρεί ότι σταδιακά τα βασιλικά σχολεία θα αποκτήσουν την πρωτοκαθεδρία καθώς θα προσελκύουν συνεχώς μαθητές από τα ιδιωτικά σχολεία είτε από τις πρώτες τάξεις είτε από τις τελευταίες. Όσον αφορά την διδασκαλία στα ελληνικά γυμνάσια σε σύγκριση με τα ιταλικά είναι εντελώς απαξιωτικός προς τα πρώτα αφού, ανάμεσα σε άλλα, λέει τα εξής: «[...]είναι απαρχαιωμένη (η διδασκαλία), τόσο σε υλικό όσο και σε μεθοδολογία, είναι υπερβολικά αυστηρή και σχηματική και υπάρχουν ακατανόητα στοιχεία κατηχητικού, ρητορικού, επίπλαστου βυζαντινισμού[...]με εντελώς ανύπαρκτες τις κατευθύνσεις του νέου ιταλικού σχολείου»⁸¹⁸. Στηριζόμενος σε αυτούς τους λόγους διατυπώνει την άποψη ότι θα μεγαλώνει συνεχώς ο μαθητικός πληθυσμός των βασιλικών σχολείων γεγονός που πιστοποιείται ήδη από τον διπλασιασμό των φοιτώντων μαθητών μόνο στα σχολεία της Ρόδου μέσα σε τρεις ακαδημαϊκές χρονιές⁸¹⁹.

Από την άλλη πλευρά, υπάρχει ενδιαφέρον στην ανταπόκριση το 1926 του *Ελεύθερου Βήματος* από την Ρόδο σχετικά με την κατάσταση στην εκπαίδευση που αναδημοσιεύει η *Δωδεκάνησος*⁸²⁰. Σε αυτή την ανταπόκριση υπάρχουν ορισμένες καίριες και εύστοχες επισημάνσεις για τον νέο εκπαιδευτικό κανονισμό όπως για παράδειγμα ότι πουθενά δεν υπάρχει αναφορά στους όρους «ελληνική παιδεία» και «ελληνική γλώσσα», αφού χρησιμοποιείται ο όρος «τοπική γλώσσα», ο οποίος χρησιμοποιείται στα ευρωπαϊκά σχολικά προγράμματα για να αποδώσουν τα τοπικά ιδιώματα ιθαγενών στις αποικίες⁸²¹. Η αναφορά στην ελληνική γίνεται μόνο, σύμφωνα με τον «Γραμματικό», όταν εκ των πραγμάτων πρέπει να αναφερθεί, όμως εξομοιώνεται απολύτως με την τουρκική, γεγονός που δεν δικαιολογείται αφού η ελληνική ομιλείται από το 90% των κατοίκων των νησιών. Στη συνέχεια προχωρά σε μία περιγραφή της διαίρεσης των σχολείων που έκανε η ιταλική διοίκηση σε βασιλικά, επιχορηγούμενα και ιδιωτικά και κάνει την αντιστοίχιση των

⁸¹⁶ Giulianini, *Le istituzioni scolastiche di Rodi*, σ.255, όπ

⁸¹⁷ Giulianini, *Le istituzioni scolastiche di Rodi*, σ.256.

⁸¹⁸ Giulianini, *Le istituzioni scolastiche di Rodi*, σ.256, όπ

⁸¹⁹ Το σχολικό έτος 1922-23 ήταν εγγεγραμμένοι 226 μαθητές στα ιταλικά σχολεία ενώ στο τέλος του 1926-7 526 με μαθητές και από τις τρεις άλλες κοινότητες.

⁸²⁰ *Δωδεκάνησος*, «*Η Ελληνική παιδεία κινδυνεύει εν Δωδεκανήσω*», 24/7/1926, (ο ανταποκριτής υπογράφει ως «Γραμματικός»).

⁸²¹ *Δωδεκάνησος*, «*Η Ελληνική παιδεία κινδυνεύει εν Δωδεκανήσω*», 24/7/1926, (ο ανταποκριτής υπογράφει ως «Γραμματικός»), όπ

δωδεκανησιακών σχολικών ιδρυμάτων με τα ισχύοντα στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Επισημαίνει ότι δεν υπάρχουν σημαντικές διαφορές και ότι η εκπαιδευτική κλίμακα είναι ανάλογη. Εξηγεί ότι το Κατώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο είναι αντίστοιχο προς το ελληνικό σχολαρχείο, το Ανώτερο Εμπορικό Ινστιτούτο προς την Εμπορική Σχολή και το Επιστημονικό Λύκειο προς το ελληνικό Γυμνάσιο⁸²². Παράλληλα, συνεχίζει ο ανταποκριτής του Ελευθέρου Βήματος, «προς την εγκυκλοπαιδική παιδεία ταύτην» θεσπίζονται τριτάξιο Διδασκαλείο και Τετρατάξιο Ναυτικό Ινστιτούτο και επισημαίνει ως θετικά σημεία που δείχνουν σύγχρονη αντίληψη παιδαγωγικής την εισαγωγή ως υποχρεωτικών μαθημάτων της λογιστικής, της αγγλικής και της δακτυλογραφίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική που ασκεί ο ανταποκριτής της εφημερίδας στο γεγονός ότι στο Κατώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο⁸²³ καταργείται τελείως η ελληνική και παραχωρούνται «μόλις δύο μόλις ευτελείς εβδομαδιαίαί ώραι εις την νεοελληνικήν»⁸²⁴. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι οι Δωδεκανήσιοι δεν είχαν μόνο να αντιπαρέλθουν μόνο την πολιτική αφομοίωσης των Ιταλών αλλά είχαν να διαχειριστούν και το γλωσσικό ζήτημα που δίχαζε την ελληνική κοινωνία επί δεκαετίες⁸²⁵. Καυτηριάζει έντονα το γεγονός ότι στο Ναυτικό Ινστιτούτο έχει εξοβελιστεί εντελώς η ελληνική, καθώς δεν υπάρχει ούτε ως προαιρετικό όπως στις άλλες σχολές της Μέσης Εκπαίδευσης και στο Διδασκαλείο δεν ασχολούνται καθόλου με την ελληνική φιλολογία. Στη συνέχεια, εκφράζει τις βάσιμες και εύλογες ανησυχίες του σχετικά με την ευχέρεια που δίνει στην Διοίκηση ο νέος Κανονισμός να απαγορεύσει την λειτουργία των ιδιωτικών σχολών με κριτήριο τις «ηθικές, θρησκευτικές, πολιτικές και κοινωνικές αρχές της διδασκαλίας τους» και πώς θα εφαρμοστεί αυτή η διάταξη στην πράξη⁸²⁶. Τέλος, έχει ενδιαφέρον η κριτική που ασκεί στον νέο Κανονισμό και στα σκληρά μέτρα που έλαβε η ιταλική Διοίκηση η εκδότης του *Messenger d' Athènes* Jeanne Stephanopolis, η οποία προβάλλει την γνώμη ότι η επιβολή δια της βίας εκμάθηση μίας γλώσσας δεν μπορεί να έχει ουσιαστικά αποτελέσματα⁸²⁷. Διαπιστώνει ότι το βασικότερο κίνητρο των Ιταλών είναι η εκπαραθύρωση των γαλλικών από την Ανατολή και ό,τι έχουν κάνει από τον πρώτο χρόνο της παρουσίας τους στα Δωδεκάνησα εκεί στοχεύει. Όμως, ισχυρίζεται ότι όλη αυτή η

⁸²² Δωδεκάνησος, «Η Ελληνική παιδεία κινδυνεύει εν Δωδεκανήσω», 24/7/1926, (ο ανταποκριτής υπογράφει ως «Γραμματικός»), όπ

⁸²³ Προφανώς αναφέρεται στο Κατώτερο Εμπορικό-Τεχνικό Ινστιτούτο.

⁸²⁴ Δωδεκάνησος, «Η Ελληνική παιδεία κινδυνεύει εν Δωδεκανήσω», 24/7/1926, (ο ανταποκριτής υπογράφει ως «Γραμματικός»), όπ

⁸²⁵ Σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα στα Δωδεκάνησα και την απόπειρα ελέγχου της Διοίκησης επί των διδακτικών εγχειριδίων των Ελλήνων θα γίνει αναφορά αναλυτικά παρακάτω.

⁸²⁶ Δωδεκάνησος, «Η Ελληνική παιδεία κινδυνεύει εν Δωδεκανήσω», 24/7/1926, (ο ανταποκριτής υπογράφει ως «Γραμματικός»), όπ

⁸²⁷ *Messenger d' Athènes*, Jeanne Stephanopolis, «Dans les écoles du Dodécanèse -Une guerre entre le Français et l' Italien», 4/10/1926. Το άρθρο υπάρχει και στο ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:989, Telespresso, 14/10/1926, R. Legazione D' Italia Atene al MAE, Oggetto: Protesta Commissione dodecanesini contro pretesi soprusi in Dodecaneso.

προσπάθεια έχει αποδώσει πολύ μικρά αποτελέσματα και παραβάλλει την πολιτική της Μ. Βρετανίας, η οποία «γνωρίζει να βασιλεύει και να διοικεί», στην Αίγυπτο⁸²⁸. Συγκεκριμένα, τονίζει ότι οι Άγγλοι δεν έχουν προσπαθήσει (να αντικαταστήσουν τα γαλλικά εννοεί: με τη βία) αλλά αυτό δεν έχει μειώσει ούτε την εξουσία, ούτε το γόητρο, ούτε τη διάδοση της γλώσσας της (των αγγλικών). Εξάλλου, τονίζει, ότι οι Ιταλοί είναι οι ίδιοι μάρτυρες της πολιτικής καταπίεσης σε πρώην αλύτρωτες ιταλόφωνες περιοχές, που ήταν μέχρι πρόσφατα υπό αυστροουγγρική κατοχή⁸²⁹. Εξηγεί ότι η υποχρεωτική διδασκαλία των γερμανικών δεν τους μετέδωσε την αγάπη για τη γερμανική γλώσσα ή πολύ περισσότερο για την Αυστρία⁸³⁰. Αυτό ακριβώς κάνουν οι ιταλικές αρχές στα ελληνικά νησιά των Δωδεκανήσων, καταλήγει η Stephanopolis.

⁸²⁸ *Messenger d'Athènes*, Jeanne Stephanopolis, «Dans les écoles du Dodécanèse -Une guerre entre le Français et l'Italien», 4/10/1926, όπ

⁸²⁹ Πρόκειται για την περιοχή του Τρέντο.

⁸³⁰ *Messenger d'Athènes*, Jeanne Stephanopolis, «Dans les écoles du Dodécanèse -Une guerre entre le Français et l'Italien», 4/10/1926.

Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΣΤΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΗΣ 1/1/1926 & Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΟΥ 2.6

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο προβάλλονται αναλυτικά οι αντιδράσεις των Δωδεκανησίων στην εφαρμογή της νομοθετικής πρωτοβουλίας του Lago της 1/1/1926, αλλά και η αποφασιστικότητά του να εφαρμοστεί απαρέγκλιτα ο νόμος παντού εξουδετερώνοντας δυναμικά οποιαδήποτε ανυπακοή. Παράλληλα, αναλύεται η διάσπαση στις τάξεις της Δημογεροντίας Ρόδου (ουσιαστικά ήταν χωρισμένη σε υποστηρικτές και αντιπάλους του Απόστολου) γεγονός που σίγουρα διευκόλυνε την εφαρμογή του διατάγματος. Στη συνέχεια παρουσιάζονται οι εξηγήσεις που δίνει ο Lago σε διάφορα δημοσιεύματα που εμφανίστηκαν στον τύπο σχετικά με την αναστάτωση που προκλήθηκε στα Δωδεκάνησα με τον νέο εκπαιδευτικό νόμο ενώ αξία έχει ότι ξεχωρίζει ως επικίνδυνο αντίπαλο της πολιτικής του τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελέτιο (Μεταξάκη). Κατόπιν περιγράφεται η διαχρονική στάση των ελληνικών κυβερνήσεων προς την Ιταλία και πώς αυτή διευκόλυνε ακόμα περισσότερο το έργο του Lago, αφού είχε υιοθετηθεί η αποφυγή οποιασδήποτε ρήξης με το Μουσολινικό καθεστώς για τα Δωδεκάνησα (και αντίστοιχα με την Μ.Βρετανία για την Κύπρο). Ακόμη, παραθέτονται οι αναφορές του Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης G.Giulianini για τα αποτελέσματα της εφαρμογής του νέου εκπαιδευτικού νόμου το σχολικό έτος 1927-8, οι προσωπικές εκτιμήσεις του Lago αλλά και η μαρτυρία του Ιταλού καθηγητή Παιδαγωγικών στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο Giovanni Vidari.

2.6.1 ΑΝΤΙΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΣΤΟ ΝΕΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Η δημοσίευση του Εκπαιδευτικού Διατάγματος όπως ήταν αναμενόμενο πυροδότησε έντονες αντιδράσεις από την ελληνική κοινότητα αλλά δεν ήταν ούτε συντονισμένες, ούτε είχαν τον ίδιο βαθμό αποφασιστικότητας. Στα σχολεία των Ελλήνων η κυριότερη αντίδραση εστιαζόταν στην υποχρεωτική διδασκαλία των ιταλικών και ιδιαίτερα στα Δημοτικά. Σχετικά με τον αντιπαιδαγωγικό χαρακτήρα της εισαγωγής των ιταλικών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση των Δωδεκανήσων και συνολικά για τον νέο Κανονισμό είναι χαρακτηριστική η γνώμη της *Δωδεκανησιακής Αυγής*:

Η Ιταλία ομολογουμένως έχει αρκετά καλόν εκπαιδευτικόν σύστημα, λειτουργούν όσον τον δυνατόν συμφώνως με τας τελευταίας μεθόδους της νεωτέρας Παιδαγωγικής εν Ευρώπη, καθώς έχει και μορφωμένους παιδαγωγούς άνδρας και γυναίκας, μία δόξα της Ιταλίας παιδαγωγική γνωστότατη και μεταξύ μας η Κυρία

Μοντεσσόρι⁸³¹, των οποίων αν ηρωτάτο η γνώμη και εξητείτο η συμβουλή δεν ήτο ποτέ δυνατόν τοιούτον Διάταγμα να έβλεπε το φως του Δωδεκανησιακού ήλιου⁸³².

Άλλο δημοσίευμα της ίδιας εφημερίδας τον Απρίλιο υποστηρίζει ότι ήδη άρχισε η διδασκαλία της ιταλικής στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο από τον Βίκτωρα Μανγκούζο και ως γεγονός δεν θα ήταν τόσο τρομερό εφόσον γινόταν όπως η διδασκαλία της γαλλικής⁸³³. Όμως η υποχρεωτική διδασκαλία της ιταλικής στα Δημοτικά Σχολεία είναι «τερατούργημα εκπαιδευτικών και παιδαγωγικών ανήκουστον εις τα χρονικά οιουδήποτε φιλελεύθερου και πολιτισμένου έθνους..»⁸³⁴. Υπήρχαν ασφαλώς και οι περιπτώσεις νησιών που η διδασκαλία των ιταλικών ήταν ήδη μία πραγματικότητα, όπως για παράδειγμα στο Καστελλόριζο, όπου διδασκόταν από τον πρώτο χρόνο της ιταλικής παρουσίας⁸³⁵ ή της Αστυπάλαιας⁸³⁶. Στη Ρόδο η Αστική Σχολή και το Καζούλειο Παρθεναγωγείο, τα δύο Δημοτικά Σχολεία, παρέμειναν κλειστά σε ένδειξη διαμαρτυρίας για όλη την σχολική χρονιά 1925-1926 ενώ το προσωπικό και οι έφοροι υφίσταντο εξορία στην Αθήνα ή στο Καστελλόριζο⁸³⁷. Ο Απόστολος αναφέρει ότι προσπάθησε να έρθει σε συνεννόηση με τις ιταλικές αρχές για να μην χάσουν το έτος οι μαθητές πετυχαίνοντας να μπουν τα ιταλικά μόνο στην Ε' και την Στ' Τάξη, έστω και προσωρινά μέχρι να λυθεί το ζήτημα όμως, δεν κατόρθωσε να έρθει σε συνεννόηση με τους «εν Αλεξάνδρεια, οι οποίοι εκράτουν το χρήμα»⁸³⁸. Η Κάλυμνος και η Σύμη επέλεξαν να διαφοροποιηθούν από τα άλλα νησιά διακηρύττοντας ότι το εκπαιδευτικό προνόμιο αποτελούσε οργανικό μέρος στον Προνομιακό Χάρτη των Δωδεκανήσων, και ως εκ τούτου

⁸³¹ Στα πρώτα χρόνια του φασισμού η Maria Montessori ταυτίστηκε με το φασιστικό καθεστώς, θεωρώντας ότι το νέο δόγμα θα αφυπνίσει τους Ιταλούς από την παραδοσιακή τους ακινησία. Μάλιστα ο Mussolini είχε ανακηρυχθεί επίτιμος πρόεδρος του Οργανισμού Σχολείων Montessori που ιδρύθηκε στην Ρώμη το 1924. Βλ. Σχετ: Bosworth, *Mussolini's Italy*, σ.264.

⁸³² *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Έν όσω υπάρχει έτι καιρός ΙΔ', Εκπαιδευτική πολιτική της Ιταλίας εν Δωδεκανήσω», 15/12/1926.

⁸³³ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Δωδεκανησιακή Ηχώ», 1/4/1926.

⁸³⁴ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Δωδεκανησιακή Ηχώ», 1/4/1926, όπ

⁸³⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.385 1925, 25/12/1925, Castelrosso, Il Delegato del Governo S. Tringali al Governo delle Isole Egee, Oggetto: Insegnamento della lingua italiana nelle scuole Comunalι. Στο Καστελλόριζο, το 1925 με πρωτοβουλία της Δημαρχίας και της σχολικής Εφορείας ανατέθηκε η διδασκαλία ιταλικών στα σχολεία Αρρένων στον καθηγητή Λογοθέτη, ενώ στα Παρθεναγωγεία δίπλα την καθηγήτρια Τσελεμποπούλου προσετέθη η δασκάλα Ζουράξογλου. Βλ. Σχετ: *MdRodi*, «Insegnamento dell' italiano nelle Scuole, Castelrosso», 6/1/1925.

⁸³⁶ Στην Αστυπάλαια διαβάζουμε ότι στις 22 Ιουνίου του 1925 διεξήχθησαν εξετάσεις της ιταλικής γλώσσας. Βλ. Σχετ: *MdRodi*, «Stampalia, Esami Scolastici», 23/7/1925.

⁸³⁷ Κιρκής, *Συμβολή στην Ιστορία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Κάλυμνο κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας*, σ.191-196.

⁸³⁸ Ο Απόστολος κάνει την αυτοκριτική του σχετικά με την απόλυτη οικονομική εξάρτηση των Δωδεκανησίων από τους Αιγυπτιώτες Δωδεκανησίους ισχυριζόμενος ότι «είναι και ιδικών μου σφάλμα το να ευρίσκεται εις χείρας των (των Αιγυπτιωτών) όλον το Κοινοτικό χρήμα, διότι προς αποφυγήν παρεξηγήσεων από μέρους των Κρατούντων εγώ υπέδειξα εις τον Πρόξενον κ. Χαλκιάπουλον όπως και τα επιδόματα έρχονται μέσον Αλεξάνδρειας όπου ήσαν και αι λοιπαί καταθέσεις της Κοινότητος, προς αποφυγήν παρεξηγήσεων μη φανταζόμενος ποτέ τοιαύτην εκμετάλλευσιν του Ιερού χρήματος». Βλ. Σχετ: Απόστολος, *Μητροπολίτης Ρόδου, Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.145-6.

είναι κοινοτικό προνόμιο και όχι εκκλησιαστικό. Συγκεκριμένα, στην Κάλυμνο ο δήμαρχος και η τοπική Εφοροδημογεροντία προσπάθησαν με διπλωματικό τρόπο και διαπραγματεύσεις με σύμμαχο τον χρόνο, είτε να μην εφαρμόσουν το Διάταγμα, είτε να το εφαρμόσουν μερικώς. Για παράδειγμα προτάθηκε, ανάμεσα σε άλλα, να εισαχθεί η διδασκαλία της ιταλικής μόνο στις ανώτερες τάξεις του Γυμνασίου⁸³⁹. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι ιταλικές αρχές και ο Διοικητής Lago δεν έδειξαν καμία διάθεση συμβιβασμού με αποτέλεσμα να υπάρξει ρήξη ανάμεσα στις δύο πλευρές με λήψη σκληρών μέτρων εις βάρος των Καλυμνίων. Συγκεκριμένα, ο Ιταλός Διοικητής στο νησί Ταγματάρχης Perrata, κατόπιν συνεννόησης με τον Lago μετέφερε στον δήμαρχο της Καλύμνου Μιχ. Καλαβρό τη διαταγή για άμεση εφαρμογή του εκπαιδευτικού διατάγματος και την εισαγωγή της ιταλικής σε όλα τα ελληνικά σχολεία⁸⁴⁰. Ο δήμαρχος Καλύμνου Καλαβρός, με την σύμπραξη Λαϊκής Επιτροπής και Εφορείας, αρνήθηκε κατηγορηματικά την διδασκαλία της ιταλικής στα δημοτικά, ενώ συμφώνησε στη διδασκαλία της ιταλικής στα γυμνάσια όπως όμως και τα γαλλικά⁸⁴¹. Ο Perrata τότε διέταξε την διακοπή των μαθημάτων σε όσα σχολεία δεν θα εισήγαγαν την ιταλική και απαγόρευσε οποιαδήποτε λαϊκή συνέλευση. Ακολούθησε δημοτικό συμβούλιο μακράς διάρκειας και ελήφθη η απόφαση να συνταχθεί πρακτικό με τα διαμειφθέντα με τον Διοικητή και να μη γίνει οποιαδήποτε υποχώρηση στις αξιώσεις των ιταλικών αρχών που έχουν ως στόχο τον εξιταλισμό των νήσων⁸⁴². Τελικά, την 1^η Οκτωβρίου 1926 αποφασίστηκε να παυθεί ο δημοκρατικά εκλεγμένος δήμαρχος, στη θέση του να διοριστεί κομισάριος από τη Διοίκηση και να προχωρήσει στη σύλληψη, φυλάκιση και εξορία του Καλαβρού, τον δημοτικών συμβούλων Δρόσου Ταυλάριου, Θεοφ. Κωλέττη, Μιχαήλ Αλαχούζου και του Γυμνασιάρχη Γ. Κλ. Ζερβού⁸⁴³. Η αναστάτωση στην Κάλυμνο κράτησε αρκετές εβδομάδες, αλλά το ηθικό των Καλυμνιωτών κάμφθηκε περί τα μέσα Νοεμβρίου. Συγκεκριμένα, στις 19 Νοεμβρίου εξελέγη επιτροπή από το λαό, η οποία σε συνάντησή της με τον κομισάριο δήλωσε ότι «δέον να αποδοθή εις δυσάρεστον παρεξήγησιν ο σάλος κατά του Σχολικού Κανονισμού και ότι ο λαός επιθυμεί να ανοιχθώσι πάλιν με την ανελλιπή διδασκαλία της ιταλικής γλώσσης»⁸⁴⁴. Κατά την *Messagero di Rodi* ο λαός παραπλανήθηκε δήθεν από ανεύθυνους δημαγωγούς, οι οποίοι τον παρέσυραν σε ανυπακοή ενώ η επίκληση των προνομίων δεν μπορεί να υπερβαίνει τον νόμο. Τα γεγονότα, όμως,

⁸³⁹ Κιρκής, Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945, σ.191-196, όπ

⁸⁴⁰ *Δωδεκάνησος*, «Ο διωγμός των Δωδεκανήσων, Η Ιταλική γλώσσα εις τα ελληνικά σχολεία» (αναπαραγωγή του άρθρου της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος*), 16/10/1926.

⁸⁴¹ *Δωδεκάνησος*, «Ο διωγμός των Δωδεκανήσων, Η Ιταλική γλώσσα εις τα ελληνικά σχολεία» (αναπαραγωγή του άρθρου της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος*), 16/10/1926, όπ

⁸⁴² *Δωδεκάνησος*, «Ο διωγμός των Δωδεκανήσων, Η Ιταλική γλώσσα εις τα ελληνικά σχολεία» (αναπαραγωγή του άρθρου της αθηναϊκής εφημερίδας *Ελεύθερος Λόγος*), 16/10/1926, όπ

⁸⁴³ Κιρκής, Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945, σ.191-196, όπ

⁸⁴⁴ *MdRodi*, «Το άνοιγμα των εν Καλύμνω Σχολείων» (στην ελληνόφωνη σελίδα της εφημερίδας), 24/11/1926

πρέπει να πήραν και διεθνή προβολή αφού η εφημερίδα κάνει λόγο για «συνεντεύξεις δημοσιευθείσας εις τινάς ξένας εφημερίδας» που αναπαρήγαγαν την, «διασκεδαστική» για εκείνη, θεωρία ότι η Δημαρχία δεν μπορούσε να εφαρμόσει τον Σχολικό Κανονισμό γιατί δεν τύγγανε της αποδοχής του λαού⁸⁴⁵. Για ψευδείς ειδήσεις του διεθνούς τύπου κάνει λόγο και η *Corriere Della Sera* για όσα δημοσιεύονται σε αυτόν σχετικά με βίαια γεγονότα στην Κάλυμνο. Η εφημερίδα κάνει λόγο για «τεχνητή αναστάτωση» που προεκλήθη από ελάχιστα τοπικά ανεύθυνα στοιχεία σχετικά με εκπαιδευτικά ζητήματα, την οποία δεν ακολούθησε το μεγαλύτερο μέρος του λαού⁸⁴⁶. Στη Σύμη η δυναμική αντίδραση της προσφάτως εκλεγείσας δημαρχίας στο Εκπαιδευτικό Διάταγμα αντιμετωπίστηκε αντίστοιχα με σιδηρά πυγμή και αποφασιστικότητα από το καθεστώς. Συγκεκριμένα, αποβιβάστηκε τμήμα του στρατού στο νησί από ιταλικό αντιτορπιλικό που ναυλόγησε στο λιμάνι ενώ εγκαταστάθηκε και Φραγκολεβαντίνος κομισάριος⁸⁴⁷. Όπως φαίνεται επιστρατεύτηκε και ο Μητροπολίτης Ρόδου ώστε να κατευνάσει τα πνεύματα αλλά σύμφωνα με την εφημερίδα *Δωδεκάνησος* αποδοκιμάστηκε έντονα και θα κινδύνευε η σωματική του ακεραιότητα αν δεν τον προστάτευε η ιταλική φρουρά. Το κλείσιμο των καταστημάτων, των σχολείων και η εγκατάλειψη της δημαρχίας από τους υπαλλήλους επέφερε την σύλληψη 15 προκρίτων και την μεταφορά τους στη Ρόδο⁸⁴⁸.

Από την άλλη πλευρά, ήδη πριν τη δημοσίευση του Εκπαιδευτικού Διατάγματος φάνηκε ότι ορισμένοι ήταν διατεθειμένοι να συμβιβαστούν. Συγκεκριμένα, μόλις ο Διευθυντής της Ανωτέρας Ιταλικής Σχολής Ρόδου ζήτησε από τον Γυμνασιάρχη του Ελληνικού Γυμνασίου Ρόδου (το Βενετόκλειο) να ανυψωθεί η ιταλική σημαία στις 28, 29 Οκτωβρίου και 4 Νοεμβρίου 1925, καθώς ήταν επέτειοι του φασιστικού καθεστώτος, η Εφοροδημογεροντία υπό την προεδρία του Μητροπολίτη Απόστολου έλαβε την απόφαση, απροσδόκητα εύκολα, να «πίωμεν και το πικρόν τούτο ποτήριον»⁸⁴⁹. Ακολούθησε αποχή με πρωτοβουλία των μαθητών των μεγαλύτερων τάξεων, κίνηση που μιμήθηκαν και οι μαθητές των μικρότερων, η οποία έληξε μετά από αυστηρή προειδοποίηση περί οριστικής αποβολής από τον Γυμνασιάρχη Δημ. Αναστασιάδη αλλά και την έντονη αποδοκιμασία του Μητροπολίτη Απόστολου⁸⁵⁰. Το γεγονός προκάλεσε ενδιαφέρον και στον αθηναϊκό τύπο, ο οποίος

⁸⁴⁵ *MdRodi*, «Το άνοιγμα των εν Κάλυμνω Σχολείων», 24/11/1926, όπ

⁸⁴⁶ *C. Della Sera*, «Smentiti incidenti in un'isola egea», 20/11/1926.

⁸⁴⁷ *Δωδεκάνησος*, «Η Σύμη Ανάστατος», 6/3/1926 και, «Η Σύμη εν αποκλεισμού, Αποβίβασις Ιταλικού Στρατού, Το Κλείσιμον των καταστημάτων, Ο Μητροπολίτης Ρόδου», 3/4/1926.

⁸⁴⁸ *Δωδεκάνησος*, «Η Σύμη εν αποκλεισμού, Αποβίβασις Ιταλικού Στρατού, Το Κλείσιμον των καταστημάτων, Ο Μητροπολίτης Ρόδου», 3/4/1926.

⁸⁴⁹ *Δωδεκάνησος*, «Το ζήτημα του Γυμνασίου Ρόδου», 14/11/1925.

⁸⁵⁰ *Δωδεκάνησος*, «Τινι τρόπω έληξε το Γυμνασιακόν ζήτημα», 12/12/1925. Την στάση των μαθητών του Βενετοκλείου έσπευσαν να επαινέσουν οι μαθητές του Γυμνάσιου Λεμεσού με συγχαρητήρια επιστολή προς

απέδωσε ενδοτισμό και υπερβολική υποχωρητικότητα κυρίως στον Απόστολο αλλά και στον Δημ. Αναστασιάδη⁸⁵¹. Επίσης, είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ υπήρξε δέσμευση από τις σχολικές αρχές να δοθεί αμνηστεία σε όσους συμμετείχαν στην αποχή, τρεις εκ των πρωτεργατών των κινητοποιήσεων τελικά απεβλήθησαν και εκτοπίστηκαν στη Σύμη και την Κάρπαθο⁸⁵². Όπως σημειώνει η εφημερίδα *Δωδεκάνησος*, με αφορμή αυτό το γεγονός, αναδείχθηκε με τον πιο προφανή τρόπο το ζήτημα της λυμφατικής (ενν. καχεκτικής) δημοκρατικής νομιμοποίησης της εν λόγω Εφοροδημογεροντίας, αφού δεν είχαν εκλεγεί από τον ροδιακό λαό αλλά ήταν εξ οφφικίου, δηλαδή ορίστηκαν από τον Μητροπολίτη Απόστολο⁸⁵³. Μάλιστα, η εφημερίδα είχε υπογραμμίσει την εξαιρετικά προβληματική αυτή πτυχή της εκπαιδευτικής πραγματικότητας στη Ρόδο ήδη από τον Σεπτέμβριο του 1925⁸⁵⁴.

Ο Μητροπολίτης Απόστολος, με τη δημοσίευση του Εκπαιδευτικού Διατάγματος («δώρον πρωτοχρονιάτικο» το χαρακτήρισε με ειρωνικό τόνο) αναφέρει ότι προσπάθησε να συσπειρώσει την Ελληνορθόδοξη κοινότητα γύρω από το πρόσωπό του ενώπιον του κοινού εχθρού αλλά δεν πέτυχε κάτι ουσιαστικό αφού «ενώ οι σωφρονούντες συνεσπειρούντο περί την Μητρόπολιν και συνεσκέπτετο περί της αντιμετώπισεως του ζητήματος, οι μόνην την εμπάθειαν ως γνώμονα του βίου έχοντες ήρχισαν δριμύτερον να υβρίζωσι»⁸⁵⁵. Στην πράξη κινήθηκε προς δύο κατευθύνσεις, από τη μία απέστειλε στην Διοίκηση επιστολή έντονη διαμαρτυρίας θεωρώντας τον εαυτό του άμεσα θιγόμενο από το Διάταγμα ενώ με τη σύγκληση των αρμοδίων οργάνων αποφασίστηκε να συστηθεί στην πόλη της Ρόδου Λαϊκή Επιτροπή, η οποία σε συνεννόηση με τα άλλα νησιά- όπου και εκεί θα οργανώνονταν τοπικές Λαϊκές Επιτροπές- θα οργάνωνε μια παθητική αντίσταση προς ματαίωση της

την εφημερίδα *Δωδεκάνησο* με παράκληση να διαβιβαστεί στον Γυμνασιάρχη του Βενετοκλείου για να διαβαστεί από τους μαθητές. Βλ.Σχρετ: *Δωδεκάνησος*, «Οι μαθηταί του Γυμνασίου Κύπρου συγκαίροντες τους Γυμνασιόπαιδας της Ρόδου δια την πατριωτικήν των στάσιν εις το ζήτημα της σημαίας», 2/1/1926.

⁸⁵¹ *Εμπρός*, «Σοβαρά επεισόδια εν Ρόδω, Η διαγωγή του Μητροπολίτου, Το Γυμνάσιον απήργησεν, οι Μαθηταί εξορίζονται», 12/11/1925.

⁸⁵² *Δωδεκάνησος*, «Τινι τρόπω έληξε το Γυμνασιακόν ζήτημα», 12/12/1925, όπ· Πρόκειται για τους Γαβριήλ Χαρίτο, Νικήτα Παχωπό και και Γιώργο Χαλκιά· Πάντως οι τρεις αυτοί μαθητές φαίνεται ότι υπέστησαν μία τόση βαριά τιμωρία όχι μόνο για την συμμετοχή τους στην αποχή, αλλά επειδή αντικατέστησαν την ιταλική σημαία που κυμάτιζε στο προαύλιο του Βενετόκλειου με μία δική τους αυτοσχέδια ελληνική σημαία από μαξιλαροθήκη. Μάλιστα κατά δήλωση του Μανώλη Γλέζου αυτή η αντιστασιακή πράξη των τριών Δωδεκανήσιων νέων αποτέλεσε το ερέθισμα για την αποκαθήλωση της ναζιστικής σημαίας από την Ακρόπολη στις 31/5/1941. Βλ.Σχρετ: *Το Βήμα*, Γαβριήλ Χαρίτος, «Η Ρόδος, η υποστολή της ιταλικής σημαίας και ο Μανώλης Γλέζος», 5/4/2020

⁸⁵³ *Δωδεκάνησος*, «Το ζήτημα του Γυμνασίου Ρόδου», 14/11/1925, όπ

⁸⁵⁴ *Δωδεκάνησος*, «Η Εκπαίδευσις εν Δωδεκανήσω», 26/9/1925· Συγκεκριμένα, αναφέρεται το εξής: «Της καθ' όλου εκπαιδευσεως εν Ρόδω προΐσταται μια Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή, αποτελούσα το Κεντρικόν εκπαιδευτικόν συμβούλιον του οποίου προεδρεύει ο εκάστοτε Μητροπολίτης, τα δε μέλη αυτού τέσσαρα όντα, δέον να εκλέγονται δια Παρροδιακής συνελεύσεως και πρέπει να είναι πρόσωπα διακρινόμενα δια την μόρφωσιν και την κοινωνικήν θέσιν ήν κατέχουσιν. Δεν θα εξετάσω ενταύθα τα αίτια δια τα οποία ο θεσμός ούτος εχρεωκόπησε διοριζομένων ως μελών του Κεντρικού Εκπαιδευτικού Συμβουλίου διαφόρων προσώπων εξ οφφικίου (η υπογράμμιση δική μου)μη κατεχόντων τα αναφερόμενα προσόντα και μάλιστα μη κεκτημένων ουδεμίαν ειδικότητα δια το έργον, το οποίο αναλαμβάνουσιν».

⁸⁵⁵ Απόστολος, Μητροπολίτης Ρόδου, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.128, όπ

εφαρμογής του Διατάγματος. Όμως, η τελική σύνθεση της Λαϊκής Επιτροπής προμήνυε τροχιά σύγκρουσης αφού τα περισσότερα εκλεγέντα μέλη της, με προεξάρχοντες τους Γ. Θ. Γεωργιάδη, Π. Αγιακατσικά, Αθ. Καζούλη, Γ. Πατάκα και επικεφαλής τον ιατρό Δ. Μαλλιάρκα, δεν ήταν της επιρροής του Απόστολου. Όπως ήταν αναμενόμενο, σύντομα επήλθε ρήξη ανάμεσα στις δύο πλευρές με ανταλλαγή βαριών κατηγοριών εκατέρωθεν⁸⁵⁶. Στις 13/2/1926 συνεκλήθη στη Μητρόπολη Ρόδου συνέλευση της Λαϊκής Επιτροπής υπό την προεδρία του Μητροπολίτη Αποστόλου για το ζήτημα του Διατάγματος, όμως οι παρευρισκόμενοι δεν μπόρεσαν καν στην ουσία του ζητήματος. Αφορμή ήταν το επίμονο αίτημα της πλειονότητας των μελών της Επιτροπής να συζητηθεί συνολικά το ζήτημα της διαχείρισης των Σχολών από τον Μητροπολίτη και να αποκαλύψει τα σχετικά έγγραφα που είχε συντάξει προς την ιταλική διοίκηση. Ο Απόστολος όμως αρνήθηκε κατηγορηματικά να το κάνει δεκτό, αφού δήλωσε ότι το αντικείμενο της Επιτροπής ήταν αποκλειστικά η εξέταση του τρόπου αντίδρασης στο Εκπαιδευτικό Διάταγμα της 1/1/1926. Η αιτία βέβαια ήταν η βαθιά δυσπιστία και η εν γένει αμφισβήτηση των περισσότερων μελών της Επιτροπής προς το πρόσωπο του Απόστολου και των κινήτρων του, η οποία απέρρευε από τον υπερσυγκεντρωτικό χαρακτήρα διοίκησης αλλά και του τρόπου σύνθεσης των βασικών κοινοτικών οργάνων, ήτοι επιλογή προσώπων από τον ίδιο, δηλαδή εξ οφικίου. Επιπλέον υπήρχε έντονη υποψία για οικονομικές ατασθαλίες γύρω από τη διαχείριση του κοινοτικού χρήματος⁸⁵⁷. Η εν λόγω επεισοδιακή συνέλευση ουσιαστικά τερματίστηκε με την σχεδόν ταυτόχρονη αποχώρηση του Απόστολου και των περισσότερων μελών της Επιτροπής. Τα μειωψιφούντα μέλη της Επιτροπής, που παρέμειναν στην αίθουσα διαφωνώντας με την γραμμή της πλειοψηφίας, προέβησαν σε δημοσίευση θέσεων στην *Ροδιακή* της 18/2/1926, στην οποία διατύπωναν την αντίθεσή τους στην πρωτοβουλία των αποχωρήσαντων μελών και εξέφραζαν την ανοιχτή στήριξή τους προς το πρόσωπο του Μητροπολίτη⁸⁵⁸. Πάντως, στην τρέχουσα συγκυρία ο Απόστολος δεν ένωσε να απειλείται ο έλεγχος που είχε στα Κοινοτικά Σωματεία ενώ είναι ενδεικτικό ότι οι Γεωργιάδης, Μαλλιάρκας, Πατάκας κ.ά εξορίστηκαν ή εκτοπίστηκαν από την Ρόδο στη συνέχεια. Άλλωστε, τα σωματεία της Ελληνορθόδοξης κοινότητας ήταν σε τέτοιο βαθμό ελεγχόμενα από τον εκάστοτε Μητροπολίτη ώστε ο Απόστολος να είναι παντοδύναμος και πρακτικά ανεξέλεγκτος. Αυτό

⁸⁵⁶ Βεργωτής, *Η Εκπαίδευση στο Κοινό της Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*, σ.200-207, όπ

⁸⁵⁷ Για παράδειγμα το 1927 ο δημογέροντας Α. Βομβίλιας- της άμεσης επιρροής του Αποστόλου- με απόφαση της Δημογεροντίας ορίστηκε να παυθεί ως καταχραστής μοναστηριακής περιουσίας, όμως με κινήσεις και διαβεβαιώσεις προσωπικές του Αποστόλου κατάφερε να ανασταλεί η εν λόγω απόφαση. Βλ.Σχετ:ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1927 22.1 *Δωδεκάνησα*, 21/11/1927 και 11/12/1927, Ρόδος, Πρόξενος Ρόδου Αν. Λιανόπουλος προς ΥΠΕΞ, Α' Τμήμα Πολιτικής.

⁸⁵⁸ *Ροδιακή*, «Δημοσίευσις», 18/2/1926. Υπογράφουν οι Βασ. Παπαδόπουλος, Ιωάννης Φραράκης, Σπυρ. Παρακευάς, Γεώργιος Ιωαννίδης, Ανδρέας Παπανικολάου και Βασίλειος Γουδής.

ακριβώς το φαινόμενο τονίζει σε έκθεσή του ο Έλληνας πρόξενος Αν. Λιανόπουλος προς το ΥΠΕΞ:

Ως γνωστόν προτάσει του Μητροπολίτου, η εξέτασις του λογαριασμού της διαχειρίσεως της επί σειρά ετών διευθυνούσης το κοινό δημογεροντίας εξ οφφικίου ανετέθη εις την νέαν δημογεροντίαν την προελθούσαν εκ των εκλογών του παρελθόντος Μαΐου, αίτινες όμως εκλογές έφεραν ως δημογέροντας τους αυτούς⁸⁵⁹ εξ οφφικίου διαχειρισθέντας το κοινοτικόν χρήμα επί σειρά ετών!⁸⁶⁰

Ο Λιανόπουλος επισημαίνει ότι μόνο η Επαρχιακή Συνέλευση θα μπορούσε να ασκήσει σοβαρό έλεγχο στην οικονομική διαχείριση, η οποία κατά τον Κοινοτικό Κανονισμό συγκαλείται από τον Μητροπολίτη την διακαινήσιμο κάθε έτους· όμως, παρά την πρόβλεψη των Κανονισμών ο πρόξενος εκφράζει έντονες αμφιβολίες στο αν θα το πράξει ο Απόστολος αφού «από της δευτέρας περιόδου της αρχιερατείας του άπαξ μόνον/εφέτος συνεκάλεσεν αυτήν»⁸⁶¹. Όπως γίνεται αντιληπτό, αυτές οι συνθήκες διευκόλυναν την εφαρμογή του νέου Εκπαιδευτικού Κανονισμού ενώ οι όντως έντονες αντιδράσεις εκ μέρους των Δωδεκανησίων σε καμία περίπτωση δεν ξέφυγαν από τον έλεγχο των ιταλικών αρχών⁸⁶².

2.6.2 ΕΞΗΓΗΣΕΙΣ ΛΑΓΟ ΓΙΑ ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΤΥΠΟΥ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ ΜΕΛΕΤΙΟΥ

Ο Lago από την πλευρά του σε τηλεγράφημά του προς το ιταλικό ΥΠΕΞ τον Οκτώβριο του 1926, εξαιτίας δημοσιευμάτων στις εφημερίδες *Westminster Gazette* και *Manchester Guardian* που έκαναν λόγο για αναταραχές στα Δωδεκάνησα αναφέρει ότι είναι αποκύημα της αντιφασιστικής προπαγάνδας⁸⁶³. Διαβεβαιώνει ότι με την έναρξη του νέου σχολικού έτους οπότε άρχισε η τυπική ισχύς του νέου Εκπαιδευτικού Κανονισμού, οι αντιδράσεις του δημάρχου της Καλύμνου ήδη αντιμετωπίστηκαν δυναμικά, ενώ στην Κω όπου η αντίδραση ήταν πιο έντονη έχει ήδη εγκαταλειφθεί η όποια αντίσταση στην εφαρμογή του⁸⁶⁴. Στην Κω, οι προθέσεις των ιταλικών αρχών για αυστηρή τήρηση του Κανονισμού έγιναν σαφείς με την έναρξη του σχολικού έτους. Η πρωτοβουλία της σχολικής Εφορείας να προστεθούν πέμπτη

⁸⁵⁹ Η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο.

⁸⁶⁰ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1927 22.1 *Δωδεκάνησα*, 11/12/1927, Ρόδος, Πρόξενος Ρόδου Αν. Λιανόπουλος προς ΥΠΕΞ, Α' Τμήμα Πολιτικής.

⁸⁶¹ ΥΔΙΑ, 11/12/1927, Λιανόπουλος προς ΥΠΕΞ.

⁸⁶² Και βέβαια δεν επιβεβαιώθηκε σε καμία περίπτωση η φήμη περί οριστικής απομάκρυνσης του Lago από την διοίκηση των Δωδεκανήσων εξαιτίας των σκηνών που σημειώθηκαν στην Κάλυμνο και της αμαύρωσης της εικόνας του φασιστικού καθεστώτος στον ευρωπαϊκό και αμερικανικό τύπο. Βλ. Σχετ. *Δωδεκάνησος*, «Η Απομάκρυνσις του κ. Λάγκο», 13/2/1926.

⁸⁶³ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b:989, 25/10/1926, Telegramma, Rodi, Governatore Isole Egee M.Lago προς MAE.

⁸⁶⁴ ASDMAE, 25/10/1926, M.Lago προς MAE.

και έκτη τάξη στο Ιπποκράτειο Γυμνάσιο πριν την έναρξη του σχολικού έτους, είχε ως αποτέλεσμα να κληθεί για εξηγήσεις ο Γυμνασιάρχης και να δεχθεί επίπληξη, αφού έπρεπε να είχε ζητηθεί η άδεια της Διοίκησης προηγουμένως⁸⁶⁵. Παρόμοιο κλίμα επικράτησης κοινωνικής ηρεμίας και πλήρους δημόσιας τάξης μεταφέρει και τον Νοέμβριο σε σύντομη έκθεσή του ο Ιταλός Διοικητής αλλά σε αυτή την περίπτωση υποδεικνύει ως υποκινητές των διαμαρτυριών κύκλους Δωδεκανησίων της Αιγύπτου με πολιτικά, προσωπικά κίνητρα αλλά και ως αποτέλεσμα μασονικής, αντιφασιστικής προπαγάνδας. Καταλογίζει στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας πολιτική «πανελληνισμού», στον «πλούσιο έμπορο βαμβακιού Ιωάννη Καζούλη» θέληση για επίδειξη, ενώ όσοι ανήκουν στο Σύλλογο Δωδεκανησίων της Αλεξανδρείας υποστηρίζει ότι είναι υποστηρικτές της αιγυπτιακής μασονίας⁸⁶⁶.

Όσον αφορά το Πατριαρχείο Αλεξανδρείας δεν προκαλεί εντύπωση που το αναφέρει ο Lago, αφού από τον Μάιο του 1926 είχε εκλεγεί Πατριάρχης ο Μελέτιος Μεταξάκης, σφοδρός πολέμιος του Αυτοκέφαλου της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας⁸⁶⁷, και του οποίου την αναγνώριση από την Αιγυπτιακή κυβέρνηση εμπόδιζε επί μακρόν η εκεί ιταλική διπλωματική αντιπροσωπεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Lago αποστέλλει έκθεση ταυτόχρονα στο ιταλικό ΥΠΕΞ, στις πρεσβείες της Ιταλίας σε Λονδίνο, Αθήνα, Κάιρο και στα Προξενία σε Αλεξάνδρεια και Πειραιά εφιστώντας ιδιαίτερα την προσοχή για τους χειρισμούς του Πατριάρχη Μελετίου, του «μορφωμένου και δολοπλόκου ηγέτη της Ορθοδοξίας»⁸⁶⁸. Επισημαίνει ότι είναι γνωστός για το βενιζελικό του παρελθόν, την σφοδρή αντιβασιλική του πολιτική τόσο ως Αρχιεπίσκοπος Αθηνών αλλά και ως Πατριάρχης Κων/λέως. Επίσης είναι γνωστός για την υποστήριξη του στους δωδεκανησιακούς αλυτρωτικούς κύκλους αλλά και για την εκφοβιστική του στάση προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη (προφανώς για το ζήτημα του Αυτοκεφάλου). Θεωρεί βέβαιο ότι εξυπηρετεί τα

⁸⁶⁵ *Δωδεκάνησος*, «Εκ Κω, Νέα παράνομος επέμβασις της Διοικήσεως εις τα Σχολεία», 9/10/1926.

⁸⁶⁶ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:989, 15/11/1926, Rodi, Governo delle Isole Egee al MAE e per conoscenza R. Legazione d' Italia ad Atene e a Cairo.

⁸⁶⁷ Θα πρέπει να αναφερθεί ότι υπάρχει και μία αντικρουόμενη μαρτυρία σχετικά με τον Μελέτιο και το Αυτοκέφαλο από τον αρχιμανδρίτη και Δ/ντή της Σαντραπείας Σχολής του Καστελλόριζου Κλεόβουλο Παπαϊωάννου. Ο Κλεόβουλος αναφέρει ότι αν και αρχικά ήταν πλήρως αντίθετος με το Αυτοκέφαλο της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας μέχρι το 1931 οπότε μία συνάντηση με τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μελέτιο του άλλαξε την γνώμη. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι: «Κατά το 1931 εκλήθην υπό του πατριάρχου Μελετίου Αλεξανδρείας δια το εν Ηλιουπόλει Καΐρου Ιεροδιδασκαλείον «Άγιος Αθανάσιος» ως καθηγητής. Τότε, λόγω γενομένου μετά του πατριάρχου Μελετίου [...] ηκουσα εις ιδικήν μου δυσμενη κρίσιν διά τήν πολιτικήν του μητροπολίτου Ρόδου, όστις άλλην πολιτικήν ακολουθεί έναντι της ιταλικής κατοχής από την πρώτη ποιμαντορία του, ήκουσα, επαναλαβάνω, τον πατριάρχην Μελετίου [...] νά λέγη: «Τότε, 1915-1919, τό Έθνος ηλάλαζεν από νίκας και θριάμβους. Τώρα είναι περίοδος συνέσεως και περισυλλογής. Καλώς πολιτεύεται ο άγιος Ρόδου». Βλ.Σχ.ετ: Μανόλης Μακρής, *Ο αρχιμανδρίτης Κλεόβουλος Παπαϊωάννου στο Καστελλόριζο ως διευθυντής της Σαντραπείας Σχολής (1924-1926 και 1928-1929)*, στο Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος ΚΓ', Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2009, σ.243.

⁸⁶⁸ ASDMAE, Rappresentanza diplomatica Egitto-II Cairo 1864-1940 b.:223, 13/7/1930. Rodi, Governo delle Isole Egee al MAE Roma, R. Ambasciata d' Italia ad Atene, a Londra, a Cairo, R.Consolare Generale d' Italia Alessandria e R. Consolare d' Italia Pireo, Oggetto: Mgr Meletio, Metropolitana di Alessandria.

συμφέροντα του Ι. Καζούλη, αφού η εκλογή του στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας ήταν έργο του Ρόδιου επιχειρηματία, ο οποίος και χρηματοδοτεί το Πατριαρχείο⁸⁶⁹. Τον Ιούνιο του 1927, δηλαδή στο πρώτο έτος εφαρμογής του νέου Σχολικού Κανονισμού, ο Lago ενημερώνει την ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα και το ΥΠΕΞ ότι τα μοναδικά κλειστά σχολεία πλέον στα Δωδεκάνησα είναι τα δύο δημοτικά στην πόλη της Ρόδου. Αυτά παραμένουν κλειστά, κατά τον Lago, καθώς η εφορευτική επιτροπή, οχυρωμένη πίσω από την έλλειψη προέδρου και μετά την υποβολή των παραιτήσεων των μελών της, αρνούνται να εφαρμόσουν τον νέο Εκπαιδευτικό Κανονισμό⁸⁷⁰. Αυτή ακριβώς η αντίληψη δημοσιεύεται στην ελληνόφωνη σελίδα της *Messagero*, στην οποία γίνεται λόγος για «υποβρυχιακά στρατηγήματα», προφανώς αναφερόμενη στην σχολική Εφορεία των Δημοτικών Σχολείων αποδίδοντας στα μέλη της ταπεινά προσωπικά κίνητρα⁸⁷¹. Η εφημέριδα κάνει απολύτως σαφή την θέση της με την εξής διατύπωση «Ο Κανονισμός των Σχολών είναι τοιαύτης κρυστάλλινης σαφήνειας ώστε αποβαίνει εις οιονδήποτε προφανής η ματαιότης πάσης απόπειρας αποφυγής του εν λόγω Κανονισμού».

2.6.3 Η ΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Οι Δωδεκανήσιοι όπως είδαμε και παραπάνω δεν μπορούσαν να αναμένουν οποιαδήποτε (επίσημη) υποστήριξη από την Αθήνα. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Έλληνας ΥΠΕΞ Λουκάς Ρούφος το 1925 έσπευσε να δεχθεί ως αξιόπιστες τις διαψεύσεις του Ιταλού πρέσβη στην Αθήνα De Facendis και του Lago για δήθεν διώξεις των Ελλήνων σε Κάλυμνο και Κάρπαθο που ανέφεραν δημοσιεύματα του ελληνικού τύπου⁸⁷². Μάλιστα ο Ρούφος δεσμεύθηκε να διενεργηθούν ανακρίσεις για την πηγή αυτών των δημοσιευμάτων και παρατήρησε ότι όποτε οι ελληνοϊταλικές σχέσεις βαίνουν προς το καλύτερο «ανακινείται το ζήτημα των Δωδεκανήσων μετά εξεγέρσεων, συμπλοκών και φόνων, ενώ εν τη πραγματικότητα τα γεγονότα ταύτα είνε ανύπαρκτα». Ο ίδιος σε συνάντηση του με τον δήμαρχο Καλύμνου Μιχ. Καλαβρό για τον νέο σχολικό κανονισμό ήταν κατηγορηματικός: «[...] ουδένα κάμνει πλέον λόγον περί του Δωδεκανησιακού ζητήματος, θεωρουμένου παρ' αυτής ως απλού επεισοδίου μη δυναμένου να διαταράξη το παραμικρόν τας μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδος σχέσεις»⁸⁷³. Εξάλλου ο υπουργός των Εξωτερικών της Ελλάδος Λ. Ρούφος σε συνέντευξή του στην

⁸⁶⁹ ASDMAE, Rappresentanza diplomatica Egitto, 13/7/1930, Governo delle Isole Egee al MAE Roma etc.

⁸⁷⁰ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.: 990, Rodi, 10/6/1927, Segreto, Governo delle Isole Egee al R. Legazione d' Italia Atene e p.c. MAE, Oggetto: Scuole Ortodosse delle Isole.

⁸⁷¹ *MdRodi*, «Εντός και Εκτός των Τειχών, Υποβρυχιακά Στρατηγήματα», 14/6/1927.

⁸⁷² *Εμπρός*, «Η Ιταλική πρεσβεία διαψεύδει τα εν Καλύμνω, Εν διάβημα του κ. Μουσολίνι-Αι Ανακρίσεις», 13/12/1925.

⁸⁷³ Κιρκής, Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945, σ.191-196, όπ

Morning Post είχε δηλώσει ότι βρήκε τον Mussolini πιο πασιφιστή από αυτό που τον περιγράφουν ενώ για τα επεισόδια στα Δωδεκάνησα τα χαρακτηρίζει «σποραδικά που δεν αξίζουν συζήτησης σε διεθνές επίπεδο και δεν μπορούν να προκαλέσουν πολιτικές επιπλοκές»⁸⁷⁴.

Το δωδεκανησιακό, όπως και το κυπριακό άλλωστε, προς το παρόν έμπαιναν στο περιθώριο χάριν ανώτερων πολιτικών στόχων, οπότε η ιταλική Διοίκηση επισήμως δεν αντιμετώπιζε απειλή ή φόβο επιβολής αντιμέτρων από το ελληνικό κράτος. Η πιο χαρακτηριστική εκδήλωση της φιλοϊταλικής πολιτικής των ελληνικών κυβερνήσεων ήταν η προσέγγιση του δωδεκανησιακού ζητήματος από τον Έλληνα πρωθυπουργό Ελ. Βενιζέλο ως ζήτημα υφιστάμενο μόνο ανάμεσα στους Δωδεκανήσιους και την Ιταλική Διοίκηση. Το ελληνικό ΥΠΕΞ το 1928 φρόντισε να κάνει απόλυτα σαφή τη θέση του προς το ελληνικό Προξενείο στη Ρόδο και να προχωρήσει ένα βήμα παραπάνω λέγοντας τα εξής: «Ο κ. Βενιζέλος έχει λόγους να γνωρίζει καλώς ότι η Ιταλική Κυβέρνησις δεν έχει την πρόθεσιν ν' ασκήση πολιτικήν αλλοιώσεως του εθνικού χαρακτήρος των νήσων, πιστεύει δε ότι η αμοιβαία καλή θέλησις της ιταλικής διοικήσεως αφ' ενός και των Δωδεκανησίων αφ' ετέρου δύναται να οδηγήση εις την οδόν της συννενοήσεως»⁸⁷⁵.

Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Βρετανού πρέσβη στην Αθήνα Patrick Ramsay ότι ο Βενιζέλος και η ελληνική κυβέρνηση σχετικά με τα ζητήματα της Κύπρου και των Δωδεκανήσων τηρούν «διακριτική σιγή» σε σχέση με τα καταγγελτικά άρθρα του αθηναϊκού τύπου σχετικά με την πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα και την επιβολή καταπιεστικών απαγορεύσεων προς την κοινή γνώμη⁸⁷⁶. Μάλιστα ο Βρετανός πρέσβης τονίζει ότι η ελληνική κυβέρνηση δείχνει ότι είναι πιο ευαίσθητη και ανήσυχη ώστε να μην δυσαρεστηθεί η ιταλική κυβέρνηση παρά η βρετανική. Ακόμη, η δημοσίευση στην γαλλική εφημερίδα *Temps* το θέρος του 1928 περί δήθεν μυστικής αγγλοϊταλικής συμφωνίας –ετέθη και σχετικό ερώτημα στην Βρετανική Βουλή επί του θέματος- για ίδρυση αυτονόμου κράτους Κύπρου και Δωδεκανήσου αποδεικνυόταν απλά ανυπόστατη φήμη⁸⁷⁷. Την απαισιοδοξία του για μία ορατή επίλυση τόσο του Δωδεκανησιακού όσο και του Κυπριακού εξέφραζε και ο αρχηγός της αξιωματικής αντιπολίτευσης Παναγής Τσαλδάρης, ο οποίος θεωρούσε ότι η υιοθέτηση εθνικιστικών πολιτικών δεν εξυπηρετούσε κανένα σκοπό⁸⁷⁸. Ο πρωθυπουργός της Ελλάδας

⁸⁷⁴ *C.Della Sera*, «Rufos parla dei rapporti italo-greci», 27/3/1926.

⁸⁷⁵ ΥΔΙΑ, Προξενείο Ρόδου, 1928 Διοικητικά 93.1 1^{ος}, 17/10/1928, ΥΠΕΞ της Ελλάδας προς Ελληνικό Προξενείο Ρόδου.

⁸⁷⁶ Georgallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, σ.364.

⁸⁷⁷ Georgallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, σ.94.

⁸⁷⁸ Georgallides, *Cyprus and the Governship of Sir Ronald Storrs*, σ.205.

Ελ. Βενιζέλος επ' ευκαιρία της υπογραφής του Ελληνοϊταλικού Συμφώνου Φιλίας (1928) έθιξε στον Μουσολίνι το ζήτημα της ιταλικής Διοικήσεως των Δωδεκανήσων. Αφηγείται ο ίδιος:

Ελθών εις Ρώμην όπως συνάσω μετά της Ιταλίας σύμφωνον φιλίας, δεν είχον ποσώς να θίξω οιονδήποτε άλλο ζήτημα, ούτε συνεπώς να ομιλήσω περί του δωδεκανησιακού, όπερ εθεώρουν εσωτερικό ζήτημα της Ιταλίας [δική μου η υπογράμμιση][...]Εξήγησα λοιπόν ότι ίνα το Σύμφωνον αποδώση τους προσδοκώμενους καρπούς, ήτο ανάγκη να καταβάλωμεν πάσαν προσπάθειαν όπως τας εν αυτώ αρχάς και αντιλήψεις ενστερνισθή η κοινή γνώμη εκατέρας των χωρών. Θα ήτο συνεπώς ανάγκη να αναφέρω ότι εν Ελλάδι υπάρχουσι περί τας 15.000 προσώπων καταγομένων εκ δωδεκανήσου και στενώς συνδεομένων δια συγγενών ή άλλων δεσμών προς τας νήσους και τον πληθυσμόν. Οι δωδεκανήσιοι ούτοι ανήκοντες εις ανωτέρας κατά το πλείστον κοινωνικάς τάξεις[...]ηδύναντο να παίξωσιν ουχί ευκαταφρόνητον ρόλον εν τη διαμορφώσει της παρ'ημίν κοινής γνώμης. Θα επεθύμουν, λοιπόν, χωρίς να θίξω ζήτημα πολιτικό οιονδήποτε, να εκφράσω την ευχήν όπως δι' αυτής πρωτοβουλίας η Ιταλική Διοίκησις εν τη δράσει της εμπνέεται υπό μερίμνης όπως άρη πάσαν αφορμήν παραπόνων εκ μέρους του πληθυσμού και ωρισμένων προστριβών σημειομένων ίδια δια εν τω κεφαλαίω των σχολικών και εκκλησιαστικών συνθηκών, υφ' άς συνήθισε να ζη ο πληθυσμός δυνάμει του από πολλού ισχύοντος προνομιακού καθεστώτος. Εις ταύτα ο κύριος Μουσολίνι, απήντησεν ότι εκτιμά την ευθύτητα και ειλικρίνειαν των σκέψεων μου, ότι δύναται να διαβεβαιώσει ότι ουδεμία ποτέ σκέψις επηρεασμού του φυλετικού χαρακτήρος του πληθυσμού επεκράτησε παρά τη Ιταλική κυβερνήσει[...]ότι η αποδιδόμενη πρόθεσις χρησιμοποίησεως των νήσων δι' εποικιστικούς σκοπούς είναι τελείως αβάσιμος⁸⁷⁹.

Την γραμμή Βενιζέλου θα τηρήσουν και οι επόμενες ελληνικές κυβερνήσεις έως το ξέσπασμα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου σε σχέση με την Ρώμη. Η επιλογή της κυβέρνησης Τσαλδάρη να συμμετάσχει η Αθήνα στο Βαλκανικό Σύμφωνο (1934) που ερμηνεύθηκε ως αντιταλικό από τον Βενιζέλο και άλλους πολιτικούς αρχηγούς⁸⁸⁰ δόθηκε η διευκρίνιση ότι «η Ελλάς εν ουδεμία περιπτώσει δύναται, προς εκτέλεσιν του διά του Συμφώνου

⁸⁷⁹ Αρχείο Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Βεντήρη, 24 Σεπτεμβρίου 1928, Αταξινόμητα.

⁸⁸⁰ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Εστία, Αθήνα 1974, σ.26-32.

αναλαμβανομένων υποχρεώσεων, να αχθή εις πόλεμον με οιονδήποτε Μεγάλην Δύναμιν»⁸⁸¹. Το 1935 ο τότε υπουργός Στρατιωτικών και αντιπρόεδρος της κυβέρνησης Γεώργιος Κονδύλης μαζί με στον στενό του συνεργάτη Σταμάτιο Μερκούρη επισκέφθηκαν διαδοχικά τον Ιούνιο και τον Ιούλιο την Ρώμη, παρόλο που τόσο ο υπουργός των Εξωτερικών Μάξιμος όσο και ο Έλληνας πρέσβης Πέτρος Μεταξάς είχαν έντονες αντιρρήσεις για τις επισκέψεις αυτές. Οι αντιρρήσεις του Μεταξά στηρίζονταν στο γεγονός ότι το προηγούμενο διάστημα είχαν προκληθεί σοβαρές αναταραχές στην Κάλυμνο και επιβολή σκληρών μέτρων καταστολής των ιταλικών αρχών προς τους Καλύμνιους⁸⁸², προκαλώντας έντονες αντιδράσεις στην ελληνική κοινή γνώμη⁸⁸³. Στην συνάντηση του Ιουλίου ο Κονδύλης έθιξε το ζήτημα των Δωδεκανήσων στον Mussolini μόνο κατόπιν υπόδειξης του ελληνικού ΥΠΕΞ και οδηγίων από τον Πιπινέλη. Στα τέλη του 1935 ο Κονδύλης επισκέφθηκε και πάλι την Ρώμη αυτή τη φορά ως πρωθυπουργός, έχοντας πλέον επιβάλει δικτατορία από τον Οκτώβριο του 1935. Όπως αναφέρει ο τότε Γραμματέας της ελληνικής πρεσβείας της Ρώμης Μιχαήλ Μελάς, ο Κονδύλης κυρίως στόχευε να κερδίσει την συμπάθεια του Mussolini, λησμονώντας να ρωτήσει για την τύχη δύο νέων Ροδιών που είχαν πρόσφατα καταδικαστεί σε πολυετή φυλάκιση ως επικίνδυνοι για την δημόσια τάξη⁸⁸⁴. Ο Ιω. Μεταξάς ακολούθησε σαφώς φιλοβρετανική στάση στην εξωτερική του πολιτική, όμως είχε και αυτός ως προτεραιότητα την διατήρηση φιλικών δεσμών με την Ιταλία. Ο ίδιος φρόντιζε να θίγει το ζήτημα των Δωδεκανήσων στον εκάστοτε Ιταλό πρέσβη, αλλά αναφερόμενος σε εσωτερικό ζήτημα της Ιταλίας με ελληνικό ενδιαφέρον. Ο Μεταξάς συνεπώς συζητούσε στη βάση στο να προβεί η Ιταλία σε μία πράξη καλής θέλησης στα Δωδεκάνησα- δηλαδή να μην εφαρμόζει απροκάλυπτα πολιτικές εξιταλισμού και να επιδειχθεί μετριοπάθεια- αφού με αυτό τον τρόπο θα διευκόλυνε την κυβέρνησή του αλλά και θα βελτιώνονταν οι διμερείς σχέσεις⁸⁸⁵.

⁸⁸¹ Μανόλης Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στην Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2010, σ.251-2.

⁸⁸² Οι πολύ σοβαρές αναταραχές στην Κάλυμνο προκάλεσαν την επέμβαση των ιταλικών αρχών που συνδυάστηκαν με τον θάνατο ενός νεαρού Καλυμνίου, επιβολή στρατιωτικού νόμου στο νησί από τους Ιταλούς, διώξεις και εξορία εκπαιδευτικών και ιερών και την καταδίκη αρκετών σε δίκες που ακολούθησαν. Στην προκειμένη περίπτωση η κοινωνική αναταραχή οφείλονταν σε μία ακόμη απόπειρα των ιταλικών αρχών με την σύμπλευση των Ιεραρχών να επιβληθεί το Αυτοκέφαλο της Δωδεκανησιακής Εκκλησίας, κάτι όμως που έβρισκε εντελώς αντίθετους τόσο τον λαό όσο και τον κατώτερο κλήρο. Βλ. Σχετ: Αναστάσιος Κοντάκος & Αναστάσιος Κουντούρης, *Αλυτρωτισμός-Θρησκεία-Εκπαίδευση: Κάλυμνος 1935-37*, Διαθέσιμο στο Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Πατρών.

<http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/kontakos-kountouris.htm>. Γεώργιος Σοφ. Σακελλαρίου, *Η Εθνικο-θρησκευτική αντίστασις της Καλύμνου το έτος 1935*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα 1977.

⁸⁸³ Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, σ.367-8.

⁸⁸⁴ Μιχαήλ Κ. Μελάς, *Αναμνήσεις ενός πρέσβεως*, Γ. Ρόδης, Αθήνα 1965.

⁸⁸⁵ Svolopoulos, *The Dodecanese question*, σ.19.

2.6.4 ΠΡΩΤΟΣ ΧΡΟΝΟΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ

Με την έναρξη του σχολικού έτους 1926-27 η Εποπτεία με εγκύκλιο που εξέδωσε ζήτησε να της δοθούν τα εξής στοιχεία: 1) Τα ονόματα των δασκάλων σε κάθε δήμο 2) Το όνομα της Σχολής από όπου κάθε δάσκαλος αποφοίτησε 3) Αντίγραφο του διπλώματος κάθε διδάσκοντος 4) Τα έτη προϋπηρεσίας 5) Την ιθαγένεια του καθενός 6) Τον αριθμό των μαθητών σε κάθε Σχολή 8) Τις ώρες διδασκαλίας του κάθε μαθήματος και ειδικά της ιταλικής στα Δημοτικά σχολεία 9) Τους πόρους του κάθε δήμου 10) Το ποσό των διδάκτρων κάθε τάξης 11) Τον αριθμό των αιθουσών σε κάθε σχολείο και 12) Την χωρητικότητα της κάθε αίθουσας⁸⁸⁶. Επίσης κατ' εφαρμογή του Κανονισμού συνιστάτο να εκλεγεί πρόεδρος της κάθε Εφορείας κοσμικός, ο οποίος θα αντικαθιστούσε τον μέχρι τότε προεδρεύοντα Μητροπολίτη και που θα ήταν υπόλογος πλέον στην Διοίκηση για όλα τα σχολικά ζητήματα. Στις 22/9/1926 ο Ιταλός Επιθεωρητής Giulianini απευθύνει επιστολή στην Σχολική Εφορεία της Ρόδου ζητώντας να του επιστραφούν το ταχύτερο οι δύο Πίνακες που έχει επισυνάψει, συμπληρωμένοι με στοιχεία που αφορούν τα σχολεία και τους καθηγητές υπό την εποπτεία τους. Επιπλέον, ζητά να συμπεριλάβει η Εφορεία στην απάντησή της ένα αντίτυπο του ωραρίου και του καταλόγου των κειμένων των βιβλίων που διδάσκονται σε κάθε σχολείο. Ακόμη, ξεκαθαρίζει ότι από τα επόμενα ακαδημαϊκά έτη αυτοί οι πίνακες θα πρέπει να συμπληρώνονται και να αποστέλλονται στην Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης μέχρι τον μήνα Ιούλιο, όπως προβλέπει το άρθρο 45 του Κανονισμού⁸⁸⁷. Για την συγκέντρωση των κρίσιμων αυτών στοιχείων στα υπόλοιπα νησιά ο Επιθεωρητής αναθέτει την ευθύνη στους αντιπροσώπους της Διοίκησης⁸⁸⁸. Ενώ επισημαίνει την υποχρέωση ότι οποιαδήποτε αλλαγή συμβεί κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους θα πρέπει να υπάρχει έγκαιρη ενημέρωση της Εποπτείας. Επίσης, φροντίζει να διανεμηθούν γεωγραφικοί χάρτες τοίχου της Ιταλίας σε όλα τα σχολεία των Δωδεκανήσων και ζητά να μεριμνήσουν οι αντιπρόσωποι της Διοίκησης για την ανάρτησή τους⁸⁸⁹. Πάντως, από τους αποδέκτες της εν λόγω οδηγίας του Giulianini φαίνεται ότι στο νησί της Ρόδου, αλλά και στη Χάλκη, στα περισσότερα χωριά της ενδοχώρας η εποπτεία των σχολείων των Ορθοδόξων γινόταν με την συνδρομή των τοπικών σταθμών των Καραμπινιέρων δηλαδή της Αστυνομίας όπως για παράδειγμα στα Τριάντα

⁸⁸⁶ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Δωδεκανησιακή Ηχώ, Εκ Καρπάθου», 15/11/1926.

⁸⁸⁷ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, 1926, 22/9/1926, Rodi, Il Sovrintendente alla P.I. G. Giulianini alla Eforia Scolastica di Rodi. Αντίστοιχες επιστολές με ίδια ημερομηνία αποστέλλει ο Giulianini στις Διοικήσεις των Μουσουλμανικών και Ισραηλιτικών Σχολείων.

⁸⁸⁸ Π.474 1/2, 1926, 21/9/1926, Rodi, Il Sovrintendente alla P.I. G. Giulianini alla Delegazione di Lero, Calino, Scarpanto, Coo, Castelrosso, Commando Carabinieri, Oggetto: Dati Relativi alle scuole.

⁸⁸⁹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, 1926, 13/12/1926, Governo delle Isole Egee, Il Sovrintendente alla P.I. G. Giulianini al Podesteria di Coo, Delegazione di Calino, Lero, Scarpanto, Simi, Castelrosso, Comando C.C.R.R. Rodi.

(σημερινή Ιαλυσό), στην Κρεμαστή, στην Έμπονα, στην Απολλακιά, στο Μονόλιθο, στη Σάλακο, στην Αφάντου, στην Καλλιθέα, στην Ψίνθο, στην Λίνδο, στον Αρχάγγελο κ.ά⁸⁹⁰. Γίνεται αντιληπτό ότι για την εφαρμογή και, κυρίως, για τον έλεγχο του νέου εκπαιδευτικού διατάγματος καθοριστικό ρόλο θα έχει το Σώμα των Καραμπινιέρων, χωρίς να απουσιάζουν περιπτώσεις όπου ο ένας καραμπινιέρος αναλάμβανε και καθήκοντα διδακτικά. Επί τούτου, κατόπιν αναφοράς του Διοικητή του Σταθμού Καραμπινιέρων στη Ρόδο Tommaso Gandini, ο Giulianiini εισηγείται με υπόμνημα στον Lago να απονεμίσει ο Διοικητής προσωπικά χρηματικό βραβείο ύψους 150 λιρών στον καραμπινιέρο Νισύρου Ιωάννη Παπαθεοδωράκη γιατί, θυσιάζοντας ώρες ξεκούρασης και ελεύθερου χρόνου, δίδαξε με επιτυχία και ζήλο ιταλικά σε δύο τάξεις του Δημοτικού και σε νυχτερινά μαθήματα για τους εργάτες⁸⁹¹. Ο Giulianiini εξηγεί στο υπόμνημά του ότι είναι μια χρήσιμη ευκαιρία να προβληθεί η αναγνώριση της Διοίκησης για ένα έργο άξιο παραδειγματισμού, το οποίο θα δώσει ταυτόχρονα κίνητρο και σε άλλους. Ενδεχομένως, ο Giulianiini να εκτίμησε ιδιαίτερος το γεγονός ότι ο Παπαθεοδωράκης, όπως αναφέρει ο Διοικητής των Καραμπινιέρων, εκτός του ότι ήταν ιδιαίτερα αγαπητός από τα παιδιά, είχε κερδίσει την εκτίμηση των υπολοίπων καθηγητών και την αναγνώριση των γονιών τους. Ήταν μια περίπτωση άξια προβολής για την ιταλική Διοίκηση καθώς ο αντιπρόσωπός της είχε καταφέρει να κερδίσει την εμπιστοσύνη της τοπικής κοινωνίας εκτελώντας παράλληλα και το έργο του. Συνεπώς, είναι εύλογο το αίτημα που απευθύνει ο Lago κυρίως προς το Υπουργείο Πολέμου για την ανάγκη αναθεώρησης της πολιτικής των μεταθέσεων των αξιωματικών και των καραμπινιέρων που υπηρετούν στα Δωδεκάνησα⁸⁹². Συγκεκριμένα, προτείνει να μην υπάρχει χρονικό όριο παραμονής στα Δωδεκάνησα των αξιωματικών, εκτός βέβαια αν συντρέχουν σοβαροί λόγοι υπηρεσιακοί ή προσωπικοί και, κυρίως, αν δεν συντρέχουν επείγοντες λόγοι, να μην επαναπατρίζονται οι επί μακρόν υπηρετούντες και γνωρίζοντες την ελληνική καραμπινιέροι από τα Δωδεκάνησα. Ο Lago τεκμηριώνει τις προτάσεις του λέγοντας ότι τόσο οι

⁸⁹⁰ Είναι ενδεικτική η αναφορά του τοπικού Σταθμού των Καραμπινιέρων της Κοσκινού σχετικά με τις εκδηλώσεις που έγιναν με αφορμή την λήξη του σχολικού έτους: « Στις 13 (Ιουνίου) στις 16:00 έλαβαν χώρα σε αυτό το χωριό οι σχολικές εξετάσεις των Ορθοδόξων. Ο χώρος ήταν διακοσμημένος με ιταλικές σημαίες. Στις 16:00 ακριβώς, ενώ η αυλή ήταν γεμάτη από κόσμο, έκανε την είσοδό του ο δάσκαλος Αναστασιάδης με τις ομάδες γυμναστικής αρρένων και θηλέων· αφού τις παρουσίασε στο κοινό, ο δάσκαλος εκφώνησε λόγο επί της περιστασης ευχόμενος στα παιδιά και τους γονείς καλή υγεία για το επόμενο σχολικό έτος. Μετά από αυτό τα τοπικά όργανα έπαιξαν τον ιταλικό Εθνικό Ύμνο (la Marcia Reale) που όλοι άκουσαν όρθιοι· αφού ολοκληρώθηκε η ανάκρουση του Εθνικού Ύμνου άρχισε χορός «καλαματιανός» που τον συνόδευαν τραγούδια των παιδιών[...]Κατά τη διάρκεια της γιορτής δεν τραγουδήθηκαν πατριωτικοί ελληνικοί ύμνοι. Στις 18:00, όταν τελείωσε η γιορτή, τα όργανα ξαναέπαιξαν τον Εθνικό Ύμνο και όλοι αποχώρησαν». Βλ.Σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 ½, Ρόδος 18/6/1926, Governo delle Isole Egee, Relazione di Servizio, Il Tenente Comandante Int.La Compagnia Tommaso Gandini.

⁸⁹¹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, 1926, 15/7/1926, Rodi, Relazione di Servizio, Il Tenente Comandante Int.La Compagnia Tommaso Gandini και 20/7/1926, Promemoria per S.E. Il Governatore, Governo delle Isole Egee, Il Sovrintendente alla P.I. G. Giulianiini.

⁸⁹² ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.: 990, 16/9/1927, Rodi, Governo delle Isole Egee al Ministero della Guerra e p.c. MAE.

αξιωματικοί όσο και οι καραμπινιέροι αποκτούν με τα χρόνια εμπειρίας και γνώσης ειδικά των μικρότερων νησιών που είναι ιδιαίτερα σημαντική για την Διοίκηση. Τονίζει ότι όταν έφθασε ο ίδιος στη Ρόδο το μεγαλύτερο μέρος των υπαξιωματικών και των υπαλλήλων ήταν στο Αιγαίο από την εποχή της έναρξης της κατοχής ή ήδη πολλά χρόνια με αποτέλεσμα να γνωρίζουν τη γλώσσα και τα έθιμα των ντόπιων πληθυσμών. Αυτό τους έδινε το ισχυρό πλεονέκτημα να είναι σε θέση να έχουν μία πιο προσωπική σχέση με τους κατοίκους στα χωριά, μπορούσαν να προβλέψουν δυσάρεστες καταστάσεις πριν εκδηλωθούν αλλά και να εξηγήσουν γρήγορα κάθε είδους τοπική εξέλιξη ή να προειδοποιήσουν με ασφάλεια για λήψη μέτρων⁸⁹³. Πλέον, όμως, όπως εξηγεί ο Lago, όλοι οι παλαιοί καραμπινιέροι έχουν επαναπατριστεί και οι νέοι δεν γνωρίζουν τη γλώσσα και εκτιμούν τις τοπικές καταστάσεις με «νοοτροπία μητροπολιτική»⁸⁹⁴, η οποία σαφώς διαφέρει από την τοπική⁸⁹⁵. Το πολυεπίπεδο έργο του σώματος των καραμπινιέρων αναδεικνύει ο Buti σε άρθρο του το 1934 στο περιοδικό *Rivista delle colonie Italiane*, με ειδική αναφορά στην μεγάλη συμβολή τους στην διάδοση της ιταλικής κουλτούρας⁸⁹⁶. Κατά τον Buti είναι οι ιδανικοί συνεργάτες του κομιτάτου του Dante Alighieri της Ρόδου, αφού στους στρατώνες τους έχουν δημιουργηθεί μικρές, κινητές βιβλιοθήκες για όσους επιθυμούν να έρθουν σε επαφή ή να θυμηθούν έργα της ιταλικής λογοτεχνίας. Επιπλέον, παραθέτει την εμπειρία του σε σχέση με τη διάδοση της ιταλικής γλώσσας με αφορμή μια διάλεξη που έδωσε για το φασιστικό δόγμα στην Κάλυμνο, για την οποία είχε αρχικά την αίσθηση ότι θα είχε δυσκολία να βρεθούν άτομα να τον παρακολουθήσουν. Όμως, όπως λέει ο ίδιος, διαψεύστηκαν οι εικασίες του καθώς χάρις στο έργο δύο υπαξιωματικών του σώματος των Καραμπινιέρων βρέθηκε προ ενός κοινού που γνώριζε πολύ καλά την ιταλική, εκφραζόταν με σαφήνεια και με άριστη προφορά⁸⁹⁷.

Όσον αφορά την ανάθεση του μαθήματος των ιταλικών η Διοίκηση ήταν αναγκασμένη εκ των πραγμάτων να φανεί αρχικά πιο ελαστική γιατί στα περισσότερα ελληνικά σχολεία δεν υπήρχε -ακόμη- το απαιτούμενο πιστοποιημένο προσωπικό για να διδάξει τη γλώσσα, καθώς η πρώτη μεγάλη ποσότητα δασκάλων που παρακολούθησε τα ταχύρρυθμα θερινά μαθήματα ιταλικής για εκπαιδευτικούς- όπως θα δούμε πιο κάτω- το θέρος του 1926 δεν θα μπορούσε να καλύψει την ζήτηση. Επίσης, ένας άλλος παράγοντας κρίσιμος ήταν η έγκαιρη και

⁸⁹³ ASDMAE, 16/9/1927, Lago προς Ministero della Guerra.

⁸⁹⁴ «mentalità metropolitana».

⁸⁹⁵ ASDMAE, 16/9/1927, Lago προς Ministero della Guerra, όπ

⁸⁹⁶ Vittorio Buti, *L' arma dei reali Carabinieri nelle isole italiane dell' Egeo*, στο *Rivista delle Colonie italiane*, (a cura del Ministero Delle Colonie, direttore Camillo Manfroni), V.1, Anno VIII, N.4, Aprile 1934, Pubblicazione mensile dell' Ufficio Studi e Propaganda, L. Cappelli-Editore, Bologna, σ.294-298.

⁸⁹⁷ Buti, *L' arma dei reali Carabinieri nelle isole italiane dell' Egeo*.

ακριβής αποστολή των στοιχείων από τις σχολικές εφορείες των Ελλήνων καθώς, όπως θα δούμε και πιο κάτω, υπήρχε σε αυτό το στάδιο μια έντονη καχυποψία για την εγκυρότητά τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Επιθεωρητής απαντά στον Ιταλό αντιπρόσωπο της Διοίκησης της Λέρου στις 30 Σεπτεμβρίου 1926, ενώ έχει αρχίσει δηλαδή το σχολικό έτος, ότι δεν μπορεί να δώσει οριστική έγκριση στον Πίνακα με τους προτεινόμενους καθηγητές καθώς οι διοικήσεις των σχολείων ή δεν έχουν στείλει καθόλου τα σχετικά απαραίτητα στοιχεία ή αυτά είναι ελλιπή ή ανακριβή⁸⁹⁸. Πάντως, τονίζεται σε κάθε περίπτωση ότι αυτή η ελαστικότητα επιδεικνύεται μόνο για την τρέχουσα σχολική χρονιά και ότι μέχρι το 1929 θα πρέπει να έχουν επάρκεια γνώσης ιταλικών και να έχουν εξασφαλίσει μόνιμη άδεια διδασκαλίας⁸⁹⁹.

Όσον αφορά την επάρκεια της ιταλομάθειας για τους καθηγητές των Δωδεκανήσων, η ιταλική Διοίκηση, κατ' εφαρμογή των διατάξεων 66 και 67 του Εκπαιδευτικού Κανονισμού, διεξήγαγε κατά την μεταβατική περίοδο, αλλά και πειραματικά από το 1925⁹⁰⁰, θερινά προπαρασκευαστικά μαθήματα ιταλικών. Διαβάζουμε σε προωθητικό φυλλάδιο για τα εν λόγω μαθήματα στα ελληνικά από την ιταλική διοίκηση:

Όπως διευκολυνθή εις τους διδασκάλους η μεθοδική εκμάθησις της Ιταλικής γλώσσης και η απόκτησις του ωρισμένου διδακτικού τίτλου (αρθρ. 66 & 67 του ισχύοντος σχολικού κανονισμού), η Διοίκησης των Νήσων του Αιγαίου επέτρεψαν εις τας Διευθύνσεις των εν Ρόδω Βασιλικών Σχολείων Αρρένων και Θηλέων να διδάξωσιν εν τη ίδια έδρα αυτών σειράν μαθημάτων ιταλικής γλώσσης αποκλειστικώς εις τους διδασκάλους και τας διδασκαλίσσας αίτινες διδάσκουσιν ήδη εις τα σχολεία των Νήσων του Αιγαίου⁹⁰¹.

⁸⁹⁸ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 ½, 1926, 30/9/1926, Sovrintendenza Pubblica Istruzione del Governo delle Isole Egee alla Delegazione del Governo Lero, Oggetto: Assunzione di maestri nelle scuole di Stampalia. Δεν απουσιάζουν και περιπτώσεις προφανώς για τοπικούς λόγους σκοπιμότητας, καταγγελίες στην ιταλική διοίκηση για ακαταλληλότητα καθηγητών σε ελληνικά σχολεία από Έλληνες. Συγκεκριμένα, ο Giulianini ζητά από τον αντιπρόσωπο της Διοίκησης στην Κάρπαθο να εξετάσει την εγκυρότητα των πληροφοριών που περιέχονται σε τηλεγράφημα του σχολικού εφόρου και δημογέροντα του χωριού Μενετές της Καρπάθου Γεώργιο Γιαννόπουλο για παράνομη πρόσληψη των δασκάλων Μοισία Οικονομίδα και Μαρίας Τρεμπέλλα γιατί ήταν Έλληνες υπήκοοι ενώ ο Αριστείδης Αλεξιάδης δεν είχε καθόλου δίπλωμα. Βλ.Σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 ½, 1926, 7/10/1926, Sovrintendenza Pubblica Istruzione del Governo delle Isole Egee alla Delegazione del Governo Scarpanto.

⁸⁹⁹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 ½, 1926, 17/9/1926, Sovrintendenza Pubblica Istruzione del Governo delle Isole Egee alla Delegazione del Governo Lero, Oggetto: Scuole di Lisso, ίδιος φάκελος 17/9/1926, Sovrintendenza Pubblica Istruzione del Governo delle Isole Egee alla Delegazione alla Podesteria di Coò, Oggetto: Scuole di Emporio (Nisiro).

⁹⁰⁰ Στο φυλλάδιο γίνεται αναφορά στις εξετάσεις και στους αποφοίτους του προηγούμενου έτους. Στα θερινά μαθήματα του 1925 έδωσαν το παρών μόνο 12 δάσκαλοι.

⁹⁰¹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Φυλλάδιο, Ρόδος 15/5/1926, Γενικός Γραμματεὺς Γ.Γκίτσι, Σειρά θερινών μαθημάτων ιταλικής γλώσσης δια τους διδασκάλους των Νήσων του Αιγαίου.

Προβλέπεται τάξη αρχαρίων και προχωρημένων και όσοι αποφοιτήσουν θα πάρουν πιστοποιητικό φοίτησης και προόδου πρώτου ή δευτέρου βαθμού, με το οποίο θα έχουν το προσωρινό δικαίωμα να διδάξουν την ιταλική γλώσσα στα σχολεία μέχρι το τέλος του σχολικού έτους 1928-29⁹⁰². Στο ίδιο φυλλάδιο υπήρχε και η ενημέρωση ότι με νεώτερη ειδοποίηση θα ορισθεί η πρώτη περίοδος Εξετάσεων, κατά το άρθρο 67 του Κανονισμού, για όσους υπηρετούν ήδη ώστε να εφοδιασθούν τον οριστικό τίτλο ικανότητας διδασκαλίας στα Δωδεκάνησα. Όσοι παρακολουθούσαν επιτυχώς τα θερινά μαθήματα μπορούσαν να δώσουν εξετάσεις για την απόκτηση της άδειας διδασκαλίας τον Σεπτέμβριο. Αντίστοιχο ενημερωτικό φυλλάδιο εκδόθηκε και από τα Βασιλικά Αρρεναγωγεία και Παρθεναγωγεία της Ρόδου προς ενημέρωση των ενδιαφερομένων που πληροφορούσε ότι:

Η Διοίκηση των Νήσων του Αιγαίου εξουσιοδότησε τα υφ' ημών Βασιλικά Εκπαιδευτήρια Αρρένων και Θηλέων να αρχίσωσιν έκαστον εν τη ίδια έδρα αυτού σύντομον πρακτικήν διδασκαλίαν της Ιταλικής γλώσσης αποκλειστικά με τους διδασκάλους και τις διδασκάλισσες αίτινες προτίθενται να ασχοληθούν εις την μελέτην της ιταλικής γλώσσης και να εφοδιασθούν προσωρινού πιστοποιητικού χορηγούντος αυταίς το δικαίωμα να διδάξωσιν την γλώσσαν ταύτην⁹⁰³.

Τα μαθήματα θα διαρκούσαν από τις 2 Αυγούστου έως τις 4 Σεπτεμβρίου και προς διευκόλυνση των υποψηφίων προβλεπόταν διάθεση αίθουσας διαμονής και, για εξαιρετικές περιπτώσεις, εξασφάλιση διατροφής, με την προϋπόθεση όμως να τηρούν τους κανονισμούς του Εκπαιδευτηρίου⁹⁰⁴. Έτσι, κατ' εφαρμογήν του άρθρου 67 του Σχολικού Κανονισμού προκηρύχθηκαν για τον Σεπτέμβριο του τρέχοντος έτους, από την 1 έως τις 4, οι πρώτες Εξετάσεις για την απόκτηση «τίτλου ικανότητας δια την διδασκαλίαν εις τας νήσους του Αιγαίου»⁹⁰⁵. Οι υποψήφιοι θα περνούσαν από τρεις δοκιμασίες: έκθεση στα ιταλικά σε θέμα από την εξεταστική επιτροπή σε αντικείμενο οικείο του υποψηφίου, προφορική συνομιλία με την Επιτροπή και υποδειγματική διδασκαλία στα ιταλικά σε μαθητές Δημοτικού που θα περιελάμβανε ανάγνωση, εξήγηση και γραμματική ερμηνεία σε κομμάτι αναγνωστικού

⁹⁰² ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Φυλλάδιο, Ρόδος 15/5/1926, όπ

⁹⁰³ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Φυλλάδιο, Ρόδος 19/5/1926, Η Διευθύντρια των Βασ. Παρθεναγωγείων, ο Δ/ντής των Βασ. Αρρεναγωγείων, Βασιλικά Αρρεναγωγεία και Παρθεναγωγεία Ρόδου

⁹⁰⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Φυλλάδιο, Ρόδος 19/5/1926, όπ· Το καλοκαίρι 1928 με την μέριμνα της Εποπτείας Δ.Ε. διοργανώθηκαν διαλέξεις γενικής μόρφωσης, στα πρότυπα των Λαϊκών Πανεπιστημίων της Ιταλίας, ειδικά για τους δασκάλους των ιδιωτικών Δημοτικών σχολείων που παρακολουθούσαν τα θερινά μαθήματα ιταλικών. Η διδασκαλία των αντικειμένων θα διενεργείτο από υπαλλήλους της Διοίκησης και οι θεματικές ήταν οι εξής: Υγιεινή και η μάχη κατά της ελονοσίας, Εντομολογία και Αγροκαλλιέργεια, Αγρονομία και καλλιέργειες κ.α. Ενώ ο επικεφαλής των Διοικητικών Υπηρεσιών της Διοίκησης V.Butì θα έδινε μια διάλεξη με ιστορικό περιεχόμενο. Βλ. Σχετ: *MdRodi*, *Dentro e Fuori le Mura*, «Conferenze di cultura generale per i maestri», 2/8/1928.

⁹⁰⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Φυλλάδιο, Ρόδος, (χωρίς ημερομηνία), Γενικός Γραμματεύς Γ.Γκίτσι, Εξετάσεις προς απόκτησην τίτλου ικανότητας δια την διδασκαλίαν εις τας νήσους του Αιγαίου.

βιβλίου που θα είχε οριστεί την προηγούμενη μέρα από την Επιτροπή. Η συμμετοχή στην προφορική εξέταση θα δινόταν μόνο σε όσους είχαν περάσει την γραπτή εξέταση και το δίπλωμα οριστικής ικανότητας διδασκαλίας σε όσους θα πέρναγαν με επιτυχία και τις τρεις δοκιμασίες⁹⁰⁶. Ο Lago βέβαια φρόντισε με επιστολή προς τους Διοικητές των νήσων και στους Καραμπινιέρους να τονίσει ότι επιθυμία της Διοίκησης είναι η μαζική συμμετοχή δασκάλων καθώς είναι προς το συμφέρον τους, των Ορθοδόξων συμπεριλαμβανομένων⁹⁰⁷. Εξηγεί ότι σε διαφορετική περίπτωση, τα σχολεία των Ορθοδόξων θα πρέπει να βρουν από άλλη πηγή καθηγητές ιταλικών με αποτέλεσμα κάποιοι να χάσουν τη δουλειά τους. Έτσι, ζητά από τους αντιπροσώπους της Διοίκησης να φροντίσουν προσωπικά να προωθηθούν όλα τα απαραίτητα έγγραφα σχετικά με τα μαθήματα στις εφορείες και σε όλους τους καθηγητές. Επισημαίνει ότι εξασφάλισε, όχι χωρίς δυσκολία, τη δυνατότητα για δωρεάν διαμονή στα σχολεία των Αδελφών Χριστιανών και για περιορισμένο αριθμό καθηγητών την διατροφή τους με κόστος 5 λίρες καθημερινά⁹⁰⁸. Επισημαίνει, τέλος, ότι θα πρέπει να κάνουν σαφές ότι όσα σχολεία δείξουν πνεύμα συνεργασίας στέλνοντας τους δασκάλους για τα μαθήματα, θα αντιμετωπισθούν με θετική προδιάθεση. Αν όμως αντίθετα δείξουν αδιαφορία στην πρόσκληση, δεν θα πρέπει να εκπλαγούν αν κληθούν με αυστηρότητα (να εκπλήρωσουν) την υποχρέωση αυτή ή αν δεν υπάρξει επαρκής δικαιολόγηση γιατί δεν βρήκαν καθηγητές των ιταλικών⁹⁰⁹. Από την εξέλιξη των πραγμάτων μάλλον υπήρξε μαζική εκδήλωση ενδιαφέροντος από έναν υπερβολικά μεγάλο αριθμό εκπαιδευτικών, οι οποίοι όμως δεν κάλυπταν τις αναγκαίες προϋποθέσεις για να γίνουν αποδεκτοί, με αποτέλεσμα ο Lago να στείλει διευκρινιστική επιστολή στους Διοικητές των νήσων και στους Καραμπινιέρους⁹¹⁰. Σε αυτήν τους επεσήμει ότι δικαίωμα συμμετοχής στα μαθήματα είχαν, σύμφωνα με το άρθρο 65 του Κανονισμού, μόνο όσοι είχαν ασκήσει το επάγγελμα του εκπαιδευτικού στα νησιά το σχολικό έτος 1924-25. Η πρόσκληση δεν αφορούσε όσους δεν είχαν καμία σχέση με το επάγγελμα καθώς η εξασφάλιση σε αυτούς με έναν τόσο εύκολο τρόπο άδεια διδασκαλίας, θα ερχόταν σε σύγκρουση τόσο με γράμμα όσο και με το πνεύμα του νόμου⁹¹¹. Αυτοί θα έπρεπε, εάν ήθελαν να γίνουν εκπαιδευτικοί, να φοιτήσουν στο Διδασκαλείο εφόσον έχουν τους τίτλους σπουδών που προβλέπει το άρθρο 27 του Σχολικού Κανονισμού.

⁹⁰⁶ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Φυλλάδιο, Ρόδος, (χωρίς ημερομηνία) όπ

⁹⁰⁷ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Rodi, 14/5/1926, Governo delle Isole, Sovrintendenza della P.I. M. Lago al Podesta di Coo, Delegato del Governo Simi, Scarpanto, Calino e p.c. Comando Carabinieri Reali Rodi, Oggetto: Corso speciale per maestri-Prima Sessione esami di Stato per abilitazione all' insegnamento della lingua Italiana.

⁹⁰⁸ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Rodi, 14/5/1926, Lago al podesta Coo etc. όπ

⁹⁰⁹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Rodi, 14/5/1926, Lago al podesta Coo etc. όπ

⁹¹⁰ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Rodi, 2/7/1926, Governo delle Isole, Sovrintendenza della P.I. M. Lago al Podesta di Coo, Delegato del Governo Simi, Scarpanto, Calino e p.c. Comando Carabinieri Reali Rodi, Oggetto: Corso speciale per maestri-Prima Sessione esami di Stato per abilitazione all' insegnamento della lingua Italiana.

⁹¹¹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Rodi, 2/7/1926, Lago al podesta Coo etc. όπ

Έτσι, λοιπόν, ζητά από τους αποδέκτες της επιστολής πριν προχωρήσουν στην αποστολή των ονομάτων των δικαιούχων καθηγητών να εξακριβώνουν ότι πληρούν υποχρεωτικά τις παρακάτω προϋποθέσεις: 1) Ότι είναι Ιταλοί υπήκοοι 2) Ότι άσκησαν το επάγγελμα του εκπαιδευτικού το σχολικό έτος 1924-25 και 3) Δεν υπάρχει κάτι μεμπτό σχετικά με την ηθική και πολιτική τους συμπεριφορά⁹¹². Αυτή ακριβώς ήταν η (αρνητική) απάντηση που έδωσε στον Ιταλό Διοικητή της Καρπάθου ο Επιθεωρητής Giulianini σε αίτημα για συμμετοχή στα μαθήματα της Βερόνας Καπετανάκη, κατοίκου της Καρπάθου⁹¹³, η οποία ζήτησε να παρακολουθήσει τα μαθήματα λόγω πενίας. Εξηγεί ότι δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή στα μαθήματα καθώς δεν πληρούσε καμία από τις τρεις βασικές προϋποθέσεις που είχαν οριστεί. Ο Lago σε τηλεγράφημά του προς το ιταλικό ΥΠΕΞ τον Οκτώβριο αναφέρει ότι η διοργάνωση των μαθημάτων ιταλικής ήταν ιδιαίτερα επιτυχής καθώς έλαβαν μέρος «αυθόρμητα»⁹¹⁴, 150⁹¹⁵ δάσκαλοι Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης οι οποίοι συγκροτούν, κατά τον Διοικητή, το μισό εκπαιδευτικό σώμα⁹¹⁶.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρώτες επιθεωρήσεις που έκανε ο Giulianini στα πλαίσια των καθηκόντων του. Στη πλαίσια της πρώτης του ανεπίσημης και απροειδοποίητης, όπως λέει ο ίδιος στην *Messagero*, επιθεώρησης των σχολείων των χωριών της Ρόδου έμεινε απόλυτα ικανοποιημένος⁹¹⁷. Ο επικεφαλής της Εποπτείας περιγράφει το εξής περιστατικό που συνέβη σε Δημοτικό σχολείο της Κρεμαστής:

Μόλις αιφνιδίως εισήλθον εις μίαν αίθουσαν όπου δεν με ανέμενον, είδον αόριστον αριθμόν ζωηρών οφθαλμίσκων να με παρατηρώσι επί τινά στιγμήν έκπληκτοι. Η διδασκάλισσα ήτις ήτο στραμμένη προς αυτούς δεν με έβλεπε· αυθορμήτως όμως πάντες εκείνοι οι παίδες οίτινες δεν με εγνώριζαν, οίτινες δεν με είδον ποτέ και οίτινες δεν με ήξευραν ότι εγώ υπήρχον, ηγέρθησαν και με εχαιρέτησαν δια κομψότατου ρωμαϊκού χαιρετισμού. Οι διδάσκαλοι, μαθόντες την παρουσίαν μου, έσπευσαν εκ των συνεχόμενων αιθουσών και μοι έκαναν λαμπρότατην υποδοχήν⁹¹⁸.

⁹¹² ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Rodi, 2/7/1926, Lago al podesta Coo etc. όπ

⁹¹³ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2 1926, Rodi, 1/7/1926, Governo delle Isole, Sovrintendenza della P.I. M. Lago alla Delegazione del Governo Scarpanto.

⁹¹⁴ Όχι απολύτως ακριβές αυτό, όπως είδαμε παραπάνω.

⁹¹⁵ Το νούμερο αυτό δείχνει να προσεγγίζει την αλήθεια, καθώς συμφωνεί με τον αριθμό των ονομάτων εκπαιδευτικών Δωδεκανήσου στους Πίνακες που έγιναν αποδεκτοί στα θερινά μαθήματα της ιταλικής Διοίκησης, που βρίσκονται στον αντίστοιχο φάκελο του Αρχείου των ΓΑΚ Δωδεκανήσου. Για συμμετοχή περίπου 140 δασκάλων κάνει λόγο η *Δωδεκανησιακή Αυγή*. Βλ. Σχετ: *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Δωδεκανησιακή Ηχώ, Θερινά Μαθήματα της Ιταλικής», 15/9/1926.

⁹¹⁶ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:989, Rodi, 15/10/1926, Governo delle Isole Egee al MAE M. Lago al MAE, Oggetto: Azione anti-italiana nell' Egeo.

⁹¹⁷ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Τα σχολεία της Νήσου», 16/12/1926.

⁹¹⁸ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Τα σχολεία της Νήσου», 16/12/1926, όπ

Ο Επιθεωρητής αναφέρει ότι διαπίστωσε εξαιρετική πρόοδο στην εκμάθηση των ιταλικών από τους μαθητές σε λιγότερο από τρεις μήνες από την έναρξη του σχολικού έτους, αφού ήταν σε θέση να διαβάζουν δύσκολα χωρία με πολύ καλή προφορά, να αποδίδουν τραγούδια χωρίς παραφωνία και να διαγωνίζονται για το ποιός θα εξεταστεί. Προσθέτει ότι για τον ίδιο τα αποτελέσματα σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα είναι ιδιαίτερα ελπιδοφόρα και αναγνωρίζει ότι είναι αποκλειστικά έργο της εργασίας των δασκάλων τους⁹¹⁹. Η εφημερίδα ολοκληρώνει το δημοσίευμα λέγοντας ότι το σχολείο της Κρεμαστής μπορεί να γίνει υπόδειγμα για τα υπόλοιπα σχολεία των Δωδεκανήσων και να «υποδειχθή ως αναντίρρητον παιδαγωγικόν τεκμήριον υπέρ της διδασκαλίας γλωσσών διαφόρων της μητρικής από τας πρώτας δημοτικές τάξεις»⁹²⁰. Δεν είμαστε σε θέση προφανώς να επιβεβαιώσουμε ή να διαψεύσουμε την εγκυρότητα της αναφοράς του Giulianini, έστω και αν αμφισβητήθηκε από την άλλη πλευρά⁹²¹, αλλά είναι προφανές ότι το βασικό κίνητρο της συγκεκριμένης δημοσίευσης είναι να δοθεί μία απάντηση στις αιτιάσεις της ελληνικής πλευράς για τον αντιπαιδαγωγικό ρόλο της εισαγωγής των ιταλικών στο Δημοτικό, όπως αναφέραμε παραπάνω.

Τον Μάρτιο του 1927, ο Giulianini διεξήγαγε την πρώτη του επιθεώρηση, εκτός της Ρόδου, στα υπόλοιπα νησιά για τρεις βασικούς λόγους, όπως εξηγεί ο ίδιος: 1) Για να πραγματοποιήσει μέχρι το τέλος του πρώτου έτους και με τρόπο αδιαμφισβήτητο το μέρος εκείνο του σχολικού κανονισμού που αναφέρεται στις ενέργειες ελέγχου από του Επιθεωρητή Δ.Ε. 2) Για να γνωρίσει προσωπικά τους καθηγητές που δεν ήρθαν το προηγούμενο καλοκαίρι στο εντατικό τμήμα ιταλικών που έλαβε χώρα στη Ρόδο και να διαμορφώσει μια άμεση εικόνα για την κατάσταση των σχολείων και των σχολικών κτιρίων και 3) Για να επιβεβαιώσει την ακρίβεια των στοιχείων που του είχαν αποσταλεί και να ελέγξει την πρόοδο σχετικά με την διδασκαλία των ιταλικών· και να δώσει όλες τις σχετικές διδακτικές συμβουλές ώστε να αποφευχθεί η επανάληψη λαθών που δυνητικά είχαν

⁹¹⁹Ο Giulianini κάνει ονομαστική αναφορά στους δασκάλους: ο Διευθυντής Αναστάσιος Αναστασιάδης Βρόντης, γνωστός συγγραφέας αναγνωστικών και ιστορικών μονογραφιών όπως λέει ο Επιθεωρητής και οι δάσκαλοι Μιχ. Παπακωνσταντίνου, Οικονόμο Παπαϊωάννη, Μαρία Σταμπούλη, Τσαμπίκα Στεφανάκη και Δέσποινα Στεργεννάκη..

⁹²⁰ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τοιχών, «Τα σχολεία της Νήσου», 16/12/1926, όπ

⁹²¹ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Εν όσω υπάρχει έτι καιρός ΙΖ', Επί της συνεντεύξεως του επόπτου της Παιδείας εν Ρόδο», 15/2/1927· Στην έκθεση του βουλευτή Ezio Grey, ο οποίος είχε επισκεφθεί την Ρόδο από τις 23 έως τις 27 Μαΐου 1927, προς τον Mussolini στο τμήμα «Επίσκεψη στο εσωτερικό του νησιού» αναφέρει ότι οι μαθητές τραγουδούν στις διάφορες περιοχές την «Giovinezza» (ο επίσημος ύμνος του Φασιστικού κόμματος) και το «Canzone del Piave» με προφορά ανώτερη από διάφορες σχολικές περιοχές του Βασιλείου ενώ έγινε αποδέκτης ειλικρινών ευχών στα ιταλικά από καθηγητές Τούρκους και Έλληνες. Βλ.Σχετ: ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Osservazioni della permanenza a Rodi di Egeo (23-27 maggio), On. Grey al Capo di Governo B. Mussolini.

εμφανιστεί τον πρώτο χρόνο⁹²². Ο Επιθεωρητής ξεκαθαρίζει ότι η πρωτοβουλία για την επιθεώρηση ήταν αποκλειστικά δική του απόφαση και μάλιστα έγινε χωρίς προειδοποίηση ή προετοιμασία καθώς σε άλλη περίπτωση θα υπήρχαν εμπόδια και περισσότερες διαμαρτυρίες. Ο Giulianini υπογραμμίζει, ότι με εξαίρεση την Κάλυμνο, σε όλα τα νησιά του επεφυλάχθη θερμή υποδοχή με εκδηλώσεις εξαιρετικά φιλικές από τους καθηγητές, τους μαθητές και τον πληθυσμό του κάθε νησιού. Επιπλέον, όπως εξηγεί στην αναφορά του διαπίστωσε ότι παντού, συμπεριλαμβανομένης της Καλύμνου, γνήσιο πάθος για την διδασκαλία και την μελέτη της ιταλικής γλώσσας⁹²³. Ο Giulianini εξηγεί ότι δεν εξαίρεσε την Κάλυμνο από τον έλεγχο του καθώς δεν ήθελε να δείξει διαφορετική μεταχείριση προς ένα νησί αφού ως γεγονός θα μπορούσε να αποτελέσει εκμεταλλεύσιμο προηγούμενο ή σε κάθε περίπτωση να δώσει δικαίωμα σε φωνές ότι η Κυβέρνηση δεν μπορεί διενεργήσει έλεγχο στην Κάλυμνο⁹²⁴. Επιπλέον, για να θέσει τέλος με ένα τετελεσμένο γεγονός σε κάθε άλλη επιπλοκή σχετικά με το εκπαιδευτικό ζήτημα, ζήτησε να εξετάσει προσωπικά τις συνθήκες που λειτουργούν τα σχολεία, να αναγνωρίσει τις αιτίες της αναστάτωσης και να δώσει τις ενδεδειγμένες λύσεις⁹²⁵. Η επιθεώρηση στην Κάλυμνο άρχισε από το Γυμνάσιο Θηλέων, όπου μετά από κάποιες αρχικές ανταλλαγές πληροφοριών σχετικά με τον προϋπολογισμό του σχολείου ο Δ/τής καθηγητής Σκαρδάσης, τον καλωσόρισε στα ελληνικά όπως αναφέρει ο Giulianini, προσθέτοντας ότι ομιλώντας εκ μέρους των συναδέλφων του και, με δεδομένες τις συνθήκες των σχέσεων με τον πληθυσμό και τα διοικητικά σωματεία από τα οποία πληρώνονται, ήταν υποχρεωμένοι να λάβουν μια ειδική πολιτική στάση. Συγκεκριμένα, ξεκαθάρισαν ότι ήταν τιμή τους να τον υποδεχθούν στο σχολείο τους, όχι όμως ως Επιθεωρητή της Δημόσιας Εκπαίδευσης αλλά ως επισκέπτη⁹²⁶. Τότε τον λόγο

⁹²² ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 4/5/1927, Relazione sull' ispezione compiuta dal Sovrintendente alla P.I. nelle scuole di Calino. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι την έκθεση αποστέλλει στο Ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών ο Γενικός Γραμματέας των Νήσων G. Ghigi, συνεπώς είναι αρκετά πιθανό ο τόνος και η περιγραφή των γεγονότων εκ μέρους του συντάκτη της να έχουν επηρεαστεί από τον αποδέκτη. Ο Ghigi μάλιστα στο τηλεγράφημα σπεύδει να μεταφέρει μία εικόνα εξομάλυνσης του ζητήματος: «είναι πεποίθησή μου ότι η πράξη του καθ. Giulianini έγινε την κατάλληλη στιγμή και με άριστη εκτέλεση διότι πέτυχε να επιλυθεί με την ελάχιστη προσπάθεια και ελπίζω οριστικά, μια κατάσταση που θα μπορούσε να δώσει και άλλες ενοχλήσεις». Βλ. Σχετ: ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 6/5/1927, Governo Delle Isole Egee al MAE, Oggetto: Scuole del Dodecaneso. Μέρος της έκθεσης υπάρχει και στο Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-Il Governo di Mario Lago*, σ. 446-7

⁹²³ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 4/5/1927, Relazione sull' ispezione compiuta dal Sovrintendente alla P.I. nelle scuole di Calino, όπ

⁹²⁴ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 4/5/1927, Relazione sull' ispezione compiuta dal Sovrintendente alla P.I. nelle scuole di Calino, όπ

⁹²⁵ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 4/5/1927, Relazione sull' ispezione compiuta dal Sovrintendente alla P.I. nelle scuole di Calino, όπ

⁹²⁶ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 4/5/1927, Relazione sull' ispezione compiuta dal Sovrintendente alla P.I. nelle scuole di Calino, όπ: Τα γεγονότα στην Κάλυμνο περιγράφονται στον ευρωπαϊκό τύπο όπως για παράδειγμα στην γαλλική εφημερίδα *L' Avenir*, η οποία αναδημοσιεύει ανταπόκριση της *Journal de Geneve* από την Αθήνα. Βλ. Σχετ: *L' Avenir*, «Un incident italo-grec dans le Dodecanese», 23/4/1927. Στην προκειμένη περίπτωση αναφέρεται η κάθετα αρνητική στάση των Ελλήνων προς τον Giulianini, ήτοι ότι δεν αναγνωρίζουν καμία αρχή ελέγχου στο πρόσωπό του για τα σχολεία του νησιού. Το δημοσίευμα επίσης

έλαβε ο καθηγητής Μάγκος, ο οποίος διατύπωσε την άποψη πως είναι αρκετά ενοχλημένος και ντροπιασμένος που οι καθηγητές είναι υποχρεωμένοι για πρακτικούς λόγους να λαμβάνουν αυτές τις στάσεις και για να υποστηρίξουν την ειρηνική άσκηση των καθηκόντων τους με πολιτικές οδηγίες από τις οποίες το σχολείο, και μόνο από την σοβαρότητα του ίδιου του έργου τους, θα έπρεπε να είναι απαλλαγμένο και ελεύθερο⁹²⁷. Αυτό πυροδότησε μια δυναμική ανταλλαγή απόψεων ανάμεσα στους καθηγητές που διήρκεσε αρκετή ώρα, την οποία διέκοψε ο Επιθεωρητής ισχυριζόμενος ότι ήταν βιαστικός και ότι θα έπρεπε να ολοκληρώσει τον έλεγχο για τον οποίο είχε έρθει. Ο Ιταλός Επιθεωρητής αναφέρει ότι στη συνέχεια όλοι φάνηκαν απολύτως συνεργάσιμοι- Διευθυντής, καθηγητές και μαθητές- και ολοκλήρωσε τον έλεγχο του γρήγορα και με όλες τις προβλεπόμενες διαδικασίες. Ο Giulianini ισχυρίζεται ότι με αυτόν τρόπο στην πράξη νομιμοποίησε αυτή τη λειτουργία της Εποπτείας (εννοεί του ελέγχου), αν και έγινε απόπειρα να αποτραπεί με μια προφορική δήλωση στην οποία όμως δεν έδωσε αξία. Τις επόμενες μέρες οι έλεγχοι συνεχίστηκαν στο πρώτο και το δεύτερο Δημοτικό αρρένων και στο Γυμνάσιο αρρένων, όπου οι διευθυντές πιο συγκρατημένα προσπάθησαν να επαναλάβουν την δήλωση του Σκαρδάση, αλλά τους διέκοπτε ο Giulianini για να τους προσκαλέσει να τον συνοδεύσουν, χωρίς χάσιμο χρόνου για συζήτηση, σε τάξη όπου γινόταν μάθημα ιταλικών, καθώς έπρεπε να ολοκληρώσει την επιθεώρηση⁹²⁸. Αναχωρώντας από την Κάλυμνο για να συνεχίσει την επιθεώρηση σε άλλα νησιά, επέστρεψε στη Ρόδο γιατί ανέμενε λήψη ταχυδρομείου. Εκεί τον περίμενε μια έγγραφη διαμαρτυρία των Διευθυντών (των σχολείων της Καλύμνου) στην οποία έκρινε ότι έπρεπε να δώσει μια απάντηση επαναλαμβάνοντας τον έλεγχο. Πραγματικά, ο Επιθεωρητής επέστρεψε στο νησί και διενήργησε έλεγχο στα χωριά Βαθύ και Χωριό, όπου έγινε αποδεκτός, όπως αναφέρει, με τρόπο πανηγυρικό ενώ επανέλαβε νέους ελέγχους σε σχολεία στην πόλη της Καλύμνου, που ήδη είχε επισκεφτεί την προηγούμενη φορά. Αυτή τη φορά έγινε αποδεκτός χωρίς καμία επιφύλαξη και με τρόπο εγκάρδιο και αντάξιο σεβασμού⁹²⁹. Ο Giulianini ολοκληρώνει την έκθεσή του λέγοντας ότι ένα μεγάλο μέρος των καθηγητών δεν συμφωνεί με αυτούς που εκδηλώνουν αντιταλική στάση, αλλά δεν εκδηλώνονται γιατί φοβούνται τα αντίποινα, ενώ το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είναι απολύτως αδιάφορο για το σχολικό ζήτημα.

αναφέρει ότι οι Καλύμνιοι, αφού αποχώρησε ο Giulianini, με απόφαση λαϊκής συνέλευσης απηύθυναν γραπτή διαμαρτυρία προς τον Ιταλό Διοικητή του νησιού ξεκαθαρίζοντας ότι δεν αναγνωρίζουν καμία ξένη αρχή ελέγχου στα εκπαιδευτικά ιδρύματα του νησιού τους. Ενώ καταλήγει ότι από τα γεγονότα προκλήθηκε έντονη αναστάτωση στους κατοίκους του νησιού.

⁹²⁷ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 4/5/1927, Relazione sull' ispezione compiuta dal Sovrintendente alla P.I. nelle scuole di Calino, όπ

⁹²⁸ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 4/5/1927, Relazione sull' ispezione compiuta dal Sovrintendente alla P.I. nelle scuole di Calino, όπ

⁹²⁹ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, Rodi, 4/5/1927, Relazione sull' ispezione compiuta dal Sovrintendente alla P.I. nelle scuole di Calino, όπ

Για τις συνθήκες της εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα την περίοδο αυτή υπάρχει αναφορά στο βιβλίο⁹³⁰ που δημοσίευσε το ζεύγος Booth, που επισκέφθηκε τα Δωδεκάνησα τον Μάιο του 1927 και παρέμεινε επί εβδομάδες⁹³¹. Στο αντίστοιχο κεφάλαιο γίνεται ένας σύντομος απολογισμός του νέου Εκπαιδευτικού Κανονισμού τον πρώτο χρόνο της εφαρμογής του. Αρχικά, τονίζονται οι υπέρμετρες αρμοδιότητες και εξουσίες του Επιθεωρητή Δ.Ε. που είχαν ως αποτέλεσμα να κλείσουν αρκετά σχολεία, να αρχίσει σταδιακά η στελέχωσή τους με φιλικά προσκειμένους στο καθεστώς καθηγητές, οι οποίοι διαδραμάτιζαν και κατασκοπικό ρόλο ως προς τους γονείς των παιδιών⁹³². Επιπλέον, οι συγγραφείς τονίζουν την ανησυχία των Ελλήνων για τα δυσμενή αποτελέσματα που θα έχει στην ελληνομάθεια των μαθητών η εισαγωγή της διδασκαλίας των ιταλικών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση και δίνουν ως παράδειγμα της ανωμαλίας που έχει προκληθεί, το γεγονός ότι τα δημοτικά Σχολεία της πόλης της Ρόδου παρέμειναν κλειστά όλη την χρονιά⁹³³. Ακόμη, αναφέρεται ότι υπάρχει ιδιαίτερη ενόχληση στον ελληνικό πληθυσμό καθώς οι καθηγητές επιτιμούν αυστηρά όσα παιδιά εκδηλώνουν τα φιλελληνικά συναισθήματά τους.

Ο Booth, κατά τον Lago, ήταν ο συγγραφέας και τριών συνεχόμενων δυσφημιστικών και συκοφαντικών άρθρων για το καθεστώς που εμφανίστηκαν στην *Westminster Gazette* την περίοδο αυτή: την 1/7/1927 με τίτλο «Mussolini's persecution in Dodecanese- Driving out the Greeks-Islands as bases-Naval Moves», την 2/7/1927 με τίτλο «Mussolini's Iron Hand on Islanders-Ruin and exile for Greeks-Schools Closed-Compulsory use of Italian» και στις 4/7/1927 με τίτλο «Italy's New Air and Naval Bases-Sinister move in Dodecanese-Why Greeks are driven out»⁹³⁴. Τα άρθρα μάλιστα προκάλεσαν την έντονη αντίδραση του Mussolini, ο οποίος ζήτησε να διερευνηθεί από ποια πηγή διοχετεύονταν τέτοιου είδους δυσφημιστικές ειδήσεις στην εν λόγω εφημερίδα για το καθεστώς, από ποιόν και με ποιο τρόπο λάμβανε χρηματοδότηση για να διεξάγει τέτοια εκστρατεία εναντίον της Ιταλίας⁹³⁵. Για τον Lago τα γραφόμενα του Booth ήταν κατευθυνόμενα και εντελώς ανυπόστατα καθώς τον θεωρούσε όργανο χρηματοδοτούμενο από τον Ι. Καζούλη⁹³⁶. Ενδεχομένως να υπάρχουν

⁹³⁰ Booth, *Italy's Aegean Possessions*.

⁹³¹ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b: 990, Rodi, 12/7/1927, Telegramma, Governo di Rodi, M. Lago al MAE, Oggetto: Articolo sul Dodecaneso.

⁹³² Booth, *Italy's Aegean Possessions*, σ. 259.

⁹³³ Booth, *Italy's Aegean Possessions*, σ. 260.

⁹³⁴ Τα 3 άρθρα υπάρχουν στο ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1927, 22.1, Φάκ. Δωδεκάνησα.

⁹³⁵ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:990, 3/7/1927, Telegramma, Segreto, Mussolini all' Ambasciata italiana Londra, Oggetto: Articolo Westminster Gazette su Dodecaneso.

⁹³⁶ Μακροσκελή απάντηση στα γραφόμενα των δημοσιευμάτων της Gazette έδωσε ο Διευθυντής της *Messaggero di Rodi* και έκτακτος Κομισάριος του Φασιστικού Κόμματος στα Δωδεκάνησα Alfredo Chiorando στο περιοδικό του καθεστώτος *Il legionario organo dei fasci italiani all' estero e nelle Colonie*. Βλ.Σχετ:

στοιχεία υπερβολής στα γραπτά των Booth, όμως σε αντίστοιχη δημοσίευση που αφορούσε στο έργο της ιταλικής διοίκησης στα νησιά γίνεται μια πλήρης αποσιώπηση των γεγονότων σχετικά με την εφαρμογή του νέου εκπαιδευτικού κανονισμού. Συγκεκριμένα, ο επικεφαλής των Διοικητικών Υπηρεσιών της Κτήσης V. Buti εξαιρεί τα αποτελέσματα της συνεργασίας με τον καθηγητή Schiaparelli και την σύσταση των νέων τύπων σχολείων της μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης, αλλά και την προοπτική ίδρυσης Πανεπιστημίου. Ο Buti διατείνεται ότι με την ίδρυση Πανεπιστημίου στην Ρόδο η νεολαία της Δωδεκανήσου θα περάσει σταδιακά στην εποπτεία Ιταλών καθηγητών⁹³⁷. Ο Buti περιγράφει τις συνθήκες διδασκαλίας και διενέργειας των μαθημάτων στα ιταλικά εκπαιδευτήρια, στα οποία επικρατεί, όπως τονίζει, παντού μια «ατμόσφαιρα ιταλικότητας που συναρπάζει και συγκινεί»⁹³⁸, αλλά καμία αναφορά για την αναστάτωση στα σχολεία των Ελλήνων. Ο Lago στα πλαίσια συνέντευξης που έδωσε στην γερμανική εφημερίδα *Nord Deutsche Zeitung* τον Αύγουστο του 1927 ήταν πιο ξεκάθαρος σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης των ελληνικών αντιδράσεων⁹³⁹. Σε ερώτηση Γερμανού δημοσιογράφου σχετικά με την ασκούμενη πολιτική των Βρετανών στην Κύπρο και των Ιταλών στα Δωδεκάνησα απάντησε ως εξής:

Αντιθέτως προς την στάση της Αγγλίας εν Κύπρω, ημείς δεν δυνάμεθα να ανεχθώμεν τους δεδηλωμένους εχθρούς της Ιταλίας και ν' απομακρύνωμεν αυτούς, εκ του τόπου, όπου χύνουν το δηλητήριο της προπαγάνδας. Θα καταστήσωμεν τας νήσους το κέντρον του πνευματικού Ιταλισμού εις την Ανατολήν⁹⁴⁰.

Από την άλλη πλευρά, δήλωσε ότι δεν επιθυμούν να κυβερνήσουν δια της βίας αλλά διά της πειθούς κατακτώντας την συμπάθεια των αλλογενών ενώ οι λαοί της Ανατολής θα απαρνηθούν την γαλλική ως *lingua franca* για την ιταλική⁹⁴¹. Η χρήση του παραβολικού σχήματος σύγκρισης ανάμεσα στις πρακτικές διαχείρισης των ελληνικών πληθυσμών της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα και της Μ. Βρετανίας στην Κύπρο αντίστοιχα, φαίνεται να ήταν μια συνειδητή επιλογή από τον Lago, αφού στα μάτια ουδέτερων παρατηρητών το έργο της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα φαινόταν πιο αποδοτικό και παραγωγικό από ότι των Βρετανών στην Κύπρο. Για παράδειγμα, ο Γερμανός δημοσιογράφος της *Deutsche Allgemeine Zeitung* και ειδικός στα θέματα των Βαλκανίων και της Ανατολής Max Fischer, μετά από παραμονή του στη Ρόδο, διατύπωσε την άποψη ότι δεν είναι βέβαιος ότι η σύγκριση ανάμεσα στους

Alfredo Chiorado, «Rodi e le menzogne di un liberalismo cotoniero», στο *Il Legionario Organo dei Fasci Italiani all' Estero*, Anno IV-N.34, v.2, 20 Agosto 1927, Edito Dalla Segreteria Generale, Roma, σ.22.

⁹³⁷ Vittorio Buti, *L' Opera dell' Italia a Rodi*, στο *Rodi e le isole Italiane dell' Egeo*, Fratelli Treves, Milano 1927, σ.29.

⁹³⁸ Buti, *L' Opera dell' Italia a Rodi*, σ.29 όπ

⁹³⁹ *Εστία*, «Ο εξιταλισμός των Δωδεκανήσων» (τηλεγράφημα από Ρώμη), 3/8/1927.

⁹⁴⁰ *Εστία*, «Ο εξιταλισμός των Δωδεκανήσων» (τηλεγράφημα από Ρώμη), 3/8/1927, όπ

⁹⁴¹ *Έθνος*, «Αι δηλώσεις του κ. Λάγκο», 2/8/1927.

Ιταλούς και τους Άγγλους και την δραστηριότητά τους σε Δωδεκάνησα και Κύπρο αντίστοιχα, θα αποβεί υπέρ των δευτέρων⁹⁴². Αποδίδει αδιαφορία στους Βρετανούς για την παιδεία των γηγενών, την οποία ελέγχουν από απόσταση, ενώ οι Ιταλοί κάνουν τα πάντα για να δώσουν στους αναλόγους γηγενείς την «υπερηφάνια της *italianità*»⁹⁴³. Πάντως, η «συμπάθεια των αλλογενών», κατά Lago, δεν ήταν βέβαια δυνατόν να κερδηθεί από το καθεστώς, καθώς σε άρθρο του Buti αυτή τη φορά στο περιοδικό *Nuova Antologia rivista di lettere, scienze ed arti* παραμένει στα επίπεδα της προπαγάνδας καθώς προβάλλει μια επίπλαστη εικόνα κλίματος ελευθερίας και ανεκτικότητας και υπερβολικών αντιδράσεων των ντόπιων στις αλλαγές⁹⁴⁴. Ο Buti αποδίδει «παθολογική ευαισθησία» στους κατοίκους των νησιών όποτε η ιταλική Διοίκηση προσπαθεί να επέμβει στα προνόμιά τους, η οποία γίνεται αντικείμενο εκμετάλλευσης από «επαγγελματίες ταραχοποιούς» με αποτέλεσμα ο ήπιος σχολικός νόμος να έχει περάσει ως μία απόπειρα εναντίον των ιερών δικαιωμάτων των κατοίκων με σκοπό την απεθνικοποίησή τους. Προσθέτει ότι αν και ο ξένος τύπος έχει πέσει θύμα παραπληροφόρησης από συγκεκριμένα κέντρα, πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η ιταλική διοίκηση έχει επιδείξει το ίδιο πνεύμα ανεκτικότητας και ίσης αντιμετώπισης που κληρονόμησε από την αρχαία Ρώμη⁹⁴⁵. Επισημαίνει ο Buti ότι κατ' αρχήν έγινε υποχρεωτική η διδασκαλία των ιταλικών σε όλα τα σχολεία, στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης, αφήνοντας όμως στις τοπικές κοινοτικές αρχές να διατηρήσουν άθικτα, για τα ιδιωτικά σχολεία, τα προγράμματά τους ενώ στα βασιλικά σχολεία έχει ενταχθεί η διδασκαλία ελληνικών και τουρκικών. Ο επικεφαλής των Διοικητικών Υπηρεσιών της Κτήσης ισχυρίζεται ότι τα ιδιωτικά σχολεία μπορούν να ακολουθήσουν τα προγράμματα που επιθυμούν, με εξαίρεση την υποχρεωτική διδασκαλία των ιταλικών, υπό την εποπτεία μίας σχολικής κυβερνητικής αρχής, που «κανένα κράτος που θα σεβόταν τον εαυτό του δεν θα απεμπολούσε»⁹⁴⁶. Ενώ είναι μάλλον ειρωνικό το γεγονός ότι εξαίρει την παροικιακή κοινότητα των Ορθοδόξων στην Αφρική και στις ΗΠΑ που δεν ξεχνά να συνδράμει την «μικρή, μακρινή πατρίδα»⁹⁴⁷.

2.6.5 ΑΝΑΦΟΡΑ GIULIANINI ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ 1928

⁹⁴² C.Della Sera, «Rodi e il suo avvenire, Impressioni di un giornalista tedesco», 7/10/1928.

⁹⁴³ C.Della Sera, «Rodi e il suo avvenire, Impressioni di un giornalista tedesco», 7/10/1928, όπ. Θετικές αποτιμήσεις σχετικά με το έργο των Ιταλών στα Δωδεκάνησα υπάρχουν και από άλλες πηγές όπως από τους Times του Λονδίνου που αναδημοσιεύει η *Corriere Della Sera* επ' ευκαιρία της κάλυψης της επίσκεψης του Βασιλικού ζεύγους της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα. Αναφορικά με τον σχολικό κανονισμό αναφέρουν οι Times ότι πλέον έχει γίνει αποδεκτός από τους πληθυσμούς και εφαρμόζεται χωρίς αντιδράσεις. Βλ.Σχετ: C. Della Sera, «Vita nuova nel Dodecaneso sotto l' amministrazione italiana, Londra», 20/5/1929.

⁹⁴⁴ Buti, *L' Italia e le Isole Egee*, Nuova Antologia Rivista di lettere, 16/6/1929.

⁹⁴⁵ Buti, *L' Italia e le Isole Egee*, σ.500.

⁹⁴⁶ Buti, *L' Italia e le Isole Egee*, σ.500, όπ

⁹⁴⁷ Buti, *L' Italia e le Isole Egee*, σ.500, όπ

Ιδιαίτερος όμως διαφωτιστική είναι η αναλυτικότερη αναφορά του Giulianini προς τον Lago τον Ιανουάριο του 1928 σχετικά με τα πεπραγμένα της Εποπτείας Δημόσιας Εκπαίδευσης από την στιγμή της δημοσίευσης του Νέου Εκπαιδευτικού Διατάγματος έως τότε⁹⁴⁸. Ο Επιθεωρητής αναφέρει ότι η Εποπτεία αξιοποίησε το χρονικό διάστημα από τη δημοσίευση του διατάγματος μέχρι την έναρξη ισχύος του για να δημιουργήσει τις ιδανικότερες συνθήκες εφαρμογής του. Ο Giulianini δεν παραλείπει να ενημερώσει και για τα σχολεία των άλλων κοινοτήτων. Επισημαίνει ότι στα εβραϊκά σχολεία της Ρόδου όχι μόνο διδάσκεται η ιταλική αλλά έχει γίνει πλέον και γλώσσα στην οποία διεξάγεται το μεγαλύτερο μέρος της διδασκαλίας, ενώ στα μουσουλμανικά ήδη διδάσκονταν τα ιταλικά πριν το Διάταγμα από διπλωματούχους δασκάλους των ιταλικών⁹⁴⁹. Μία όμως σημαντική πρωτοβουλία της Εποπτείας ήταν η διοργάνωση των θερινών μαθημάτων ιταλικής σε δασκάλους όλων των ιδιωτικών σχολείων⁹⁵⁰ και των τριών κοινοτήτων σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αποκτήσουν την ικανότητα από το επόμενο σχολικό έτος και να διδάσκουν τα βασικά σημεία της ιταλικής γλώσσας⁹⁵¹. Η πρώτη απόπειρα διοργάνωσης των μαθημάτων δεν στέφθηκε με επιτυχία αφού τελικά παρουσιάστηκαν μόνο 12 δάσκαλοι, χωρίς όμως ο Giulianini να εξηγήσει τους λόγους της αποτυχίας. Την επόμενη όμως χρονιά έγινε μια πιο ενδελεχή προετοιμασία, όπως είδαμε και προηγουμένως, με αποτέλεσμα να λάβουν μέρος στα μαθήματα 96 δάσκαλοι και 45 δασκάλες σε μεγάλο ποσοστό ζευγάρια, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν με συνέπεια πέραν του αναμενομένου⁹⁵². Όσον αφορά τα μαθησιακά αποτελέσματα αυτών των μαθημάτων ήταν ότι στο τέλος των μαθημάτων όσοι έλαβαν μέρος βρίσκονταν σε θέση, αν όχι να διεξαγάγουν μακρές συζητήσεις, τουλάχιστον μπορούσαν να διδάξουν τα βασικά στοιχεία ανάγνωσης, γραφής και γραμματικής. Οκτώ από αυτούς, πληροφορεί ο Επόπτης, οι οποίοι από πριν κατείχαν βασικές έννοιες, έδωσαν εξετάσεις και πήραν την οριστική άδεια εξασκήσεως διδασκαλίας⁹⁵³. Με αυτόν τον αριθμό των δασκάλων, τον οποίο χαρακτηρίζει ελαχιστότατο ο Giulianini, αλλά και με την συνδρομή άλλων ατόμων εκτός εκπαίδευσης⁹⁵⁴, κατέστη δυνατό στους πρώτους μήνες του σχολικού έτους 1926-27 να εγκαινιαστούν μαθήματα ιταλικών σε όλα τα σχολεία των Δωδεκανήσων, με εξαίρεση τα Δημοτικά σχολεία της πόλης της Ρόδου, τα οποία έμειναν κλειστά όλη τη σχολική χρονιά όπως είδαμε, και κάποια άλλα

⁹⁴⁸ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b.:992, 8/1/1928, Governo delle Isole Egee, Sopraintendenza alla P.I. Relazione G. Giulianini, Relazione a S.E. Governatore.

⁹⁴⁹ ASDMAE, b.: 992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.2.

⁹⁵⁰ Αυτά ήταν 110 Δημοτικά Σχολεία, όλα εξατάξια, πέντε Γυμνάσια και έξι Ημιγυμνάσια των Ορθοδόξων με αρκετές ελλείψεις σε προσωπικό και εξοπλισμό, όπως τονίζει ο Επόπτης.

⁹⁵¹ ASDMAE, b.:992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.3.

⁹⁵² ASDMAE, b: 992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.3, όπ

⁹⁵³ ASDMAE, b: 992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.4.

⁹⁵⁴ Προφανώς εννοεί καραμπινιέρους, μεταφραστές των Διοικήσεων κ.ά

όπου δεν κατέστη δυνατό να βρεθεί το κατάλληλο προσωπικό⁹⁵⁵. Παράλληλα, όπως τονίζει ο Επιθεωρητής, η Εποπτεία έδρασε και προς την κατεύθυνση να προσελκύσει μαθητές από τα ιδιωτικά σχολεία- ουσιαστικά τα σχολεία των Ελλήνων. Έτσι, προέβη στην έκδοση του κυβερνητικού διατάγματος ν.181 της 6/10/1926 με το οποίο δινόταν η δυνατότητα σε άπορους μαθητές να παρακολουθήσουν τα μαθήματα δωρεάν ή στην μισή τιμή των ιταλικών Σχολών Μέσης Εκπαίδευσης, σε συμφωνία με τους κανόνες που ισχύουν για μειωμένα δίδακτρα στα Β. Ινστιτούτα της Ιταλίας⁹⁵⁶. Το εν λόγω διάταγμα με τα 5 άρθρα δημοσιεύτηκε στην *Messagero di Rodi* στις 10/10/1926⁹⁵⁷. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει όμως ότι στο φύλλο της 8/10/1926 υπάρχει ενημέρωση της πρόθεσης της Διοίκησης να εκδώσει το σχετικό διάταγμα με στόχο βέβαια να προσελκύσει όσο περισσότερους υποψήφιους γίνεται, αλλά και η άκρως επικριτική στάση προς την τάση των ελληνικών οικογενειών να υποχρεώνουν τα παιδιά τους να ακολουθούν ανώτερες -αμφίβολης ποιότητας κατ' αυτήν- σπουδές και όχι χειρωνακτικά επαγγέλματα⁹⁵⁸. Συγκεκριμένα διαβάζουμε στην ελληνόφωνη σελίδα της εφημερίδας τα εξής:

Είμεθα εις θέσιν να πληροφορήσωμεν τους αναγνώστας ημών ότι προσεχώς θα εκδοθή διάταγμα τείνον να ελαφρύνη το βάρος των σχολικών διδάκτρων εις τους μαθητάς των Β. Σχολείων της Μέσης Εκπαιδύσεως οίτινες, όντες άξιοι λόγω προόδου και διαγωγής, δεν ευρίσκονται εις ανθηράν οικονομικήν κατάστασιν και μόνον μετά κόπου και διά σοβαρών στερήσεων διατρέχουν πλήρες στάδιον σπουδών, ή είναι υπόχρεοι να διακόψωσιν αυτάς [...] Το ευεργέτημα θα επεκτεινήται και εις τους νέους οίτινες προέρχονται εκ των ιδιωτικών σχολείων. Το πράγμα δεν είναι δυνατόν ειμή προξενήση ζωηράν ευχαρίστησιν εις πολλούς οικογενειακούς σκεπτόμενους περί του μέλλοντος των τέκνων τους και να εφελκύση την θερμότεραν ευγνωμοσύνην προς την Διοίκησιν των Νήσων του Αιγαίου [...] Ημείς δεν συμμεριζόμεθα βεβαίως τας ιδέας εκείνων οίτινες θα ήθελον όπως αι σπουδαί καθίστανται πολύ εύκολοι εις πάντας· ημείς δεν είμεθα βεβαίως συμπαθείς δι' εκείνους οίτινες, με ολιγωτέρας μερίμνας και προσπαθείας, με μεγαλειτέραν ωφέλειαν προσωπικήν, της οικογένειας και της κοινωνίας και με μεγαλειτέραν αίσθησιν αξιοπρέπειας, θα ηδύναντο να ασχοληθώσιν εις την χειροναξίαν, την γεωργίαν, το εμπόριον, την βιομηχανίαν ενώ βασανίζονται επί κλίνης αναπαυτικής οία είναι το σχολείον το συχναζόμενον διά της βίας και άκων, προσελκυόμενα εκ της συχνάκις εσφαλμένης ιδέας ενδεχομένης αργομισθίας αποτελουμένης εκ μίας θέσεως

⁹⁵⁵ ASDMAE, b 992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.4, όπ

⁹⁵⁶ ASDMAE b:992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.5.

⁹⁵⁷ *MdRodi*, Atti del Governo, «D.G. 181, 6/10/1926», 10/10/1926.

⁹⁵⁸ *MdRodi*, «Διευκολύνσεις εις τους σπουδαστάς των εν Ρόδω Βασιλικών Σχολείων της Μέσης Εκπαιδύσεως», 8/10/1926.

ή εξ ενός επικερδούς και άνετου επαγγέλματος και επιθυμούμεν να μη δημιουργούνται διά της βίας χείριστοι δικηγόροι και επικίνδυνοι ιατροί ή μηχανικοί.⁹⁵⁹

Ο Giulianini στη συνέχεια υπογραμμίζει ότι τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1927 επαναλήφθηκαν στα Βασιλικά Σχολεία της Ρόδου τα μαθήματα ιταλικών για τους δασκάλους των ιδιωτικών σχολείων, στα οποία γράφτηκαν 127 δάσκαλοι και 95 δασκάλες, εκ των οποίων κάποιοι είχαν παρακολουθήσει και τα μαθήματα του προηγούμενου καλοκαιριού, ενώ 20 απέκτησαν την οριστική άδεια ασκήσεως του εκπαιδευτικού⁹⁶⁰. Τους συγκεκριμένους καθηγητές υποδέχθηκε ο Lago στο νέο μέγαρο της Διοίκησης περί τα τέλη Αυγούστου του 1927 ώστε όπως αναφέρει η *Messagero*, «..ίνα υποβάλωσι προς την Α.Ε. τον Διοικητήν τα σέβη και την έκφρασην της ευγνωμοσύνης των»⁹⁶¹. Είναι προφανές ότι η στόχευση της ιταλικής Διοίκησης ήταν η νέα γενιά των Δωδεκανησίων αφού στην *Messagero* τονίζεται

ότι ο τόπος και ο χρόνος εσήμανον ότι πάν ό,τι μέγα και ωραίον συντελείται προς τας νέας γενεάς αίτινες παρά των διδασκάλων, πολύ πλειότερον ή παρά των πατέρων και των μητέρων, δύνανται ν' αποκτήσωσιν και ευγενεστέρας σκέψεις και αισθήματα και ιδέας ανακαινίσεως και πνευματικής ανυψώσεως [...] καίτοι, εν μέσω αυτών υπήρχον τινές με την κόμην κατάλευκον, είχαν κυριευθεί υπό ζωηράς ευθυμίας⁹⁶².

Ανάλογη υποδοχή στο Μέγαρο της Διοίκησης επιφυλάχθηκε και στους δασκάλους του έτους 1928, έστω και αν δεν ήταν παρών στην εν λόγω συνάντηση ο Lago, αλλά ο Γενικός Γραμματέας της Διοίκησης Quirino Crivellari και ο Επιθεωρητής Giulianini⁹⁶³. Μάλιστα σε αυτή την περίπτωση η *Messagero* αναφέρει ότι όλοι οι δάσκαλοι χαιρέτισαν ρωμαϊκά (=φασιστικά) και στο λόγο που εκφώνησε ο Γεώργιος Καμαράτος, μιλώντας εκ μέρους όλων των συναδέλφων του, τόνισε την ευγνωμοσύνη και την αναγνώριση για τη φροντίδα του Διοικητή προς τους ίδιους ώστε να εμβαθύνουν στην γνώση της ιταλικής αλλά και σε άλλα

⁹⁵⁹ *MdRodi*, «Διευκολύνσεις εις τους σπουδαστάς των εν Ρόδω Βασιλικών Σχολείων της Μέσης Εκπαιδύσεως», 8/10/1926, όπ

⁹⁶⁰ ASDMAE, b..992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.6· Στην *MdRodi*, 2/6/1927, *Θερινά Μαθήματα* υπάρχει η πρόσκληση από την Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης κατ' εφαρμογήν των άρθρων 66 και 67 του Εκπαιδευτικού Διατάγματος προς τους ενδιαφερομένους για την εγγραφή τους στα θερινά μαθήματα που θα διαρκέσουν από την 1^η Αυγούστου έως και την 3^η Σεπτεμβρίου στους χώρους των Βασιλικών Αρρεναγωγείων και Παρθεναγωγείων Ρόδου.

⁹⁶¹ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Η λήξις των θερινών μαθημάτων δια τους διδασκάλους-Ο χαιρετισμός της Α.Ε. του Διοικητού», 30/8/1927.

⁹⁶² *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Η λήξις των θερινών μαθημάτων δια τους διδασκάλους-Ο χαιρετισμός της Α.Ε. του Διοικητού», 30/8/1927, όπ

⁹⁶³ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «I maestri partecipanti al corso estivo ricevuti al Palazzo del Governo», 1/9/1928.

αντικείμενα⁹⁶⁴. Ο Επόπτης στην έκθεσή του επίσης υπογραμμίζει ότι υπήρχε μεγάλη δυστοκία στην εύρεση των κατάλληλων εγχειριδίων εκμάθησης ιταλικών για Έλληνες καθώς τα διαθέσιμα ήταν γεμάτα λάθη, αντιπαιδαγωγικά και ακατάλληλα για χρήση στο Δημοτικό, αφού ήταν γραμμένα για μεγαλύτερες ηλικίες⁹⁶⁵. Από την άλλη πλευρά, ενώ φαινόταν λογική η εισαγωγή νέων βιβλίων στο Δημοτικό, η έλλειψη γνώσεων και η ακαταλληλότητα των εκπαιδευτικών λειτουργούσε ως τροχοπέδη. Έτσι, μοιράστηκαν στις τάξεις της μέσης εκπαίδευσης ήδη υπάρχοντες πρακτικοί οδηγοί ιταλοελληνικών⁹⁶⁶ ενώ ανατέθηκε στον διερμηνέα της Διοίκησης P. Mancuso να συγγράψει ένα ιταλοελληνικό συλλαβάριο υπό τις οδηγίες της Εποπτείας ώστε να αποτελέσει βοήθημα για έναν άπειρο εκπαιδευτικό⁹⁶⁷. Σε αυτό υπήρχε η ακριβής μετάφραση κάθε λέξης και έκφρασης, παραδείγματα κλίσης ομαλών και ανωμάτων ρημάτων και η προφορά στα ελληνικά.

Ο Giulianini αναφέρει ακόμη ότι ένα ιδιαίτερα σοβαρό και, ενδεχομένως, ανυπέρβλητο ζήτημα, ήδη από τον πρώτο χρόνο της εφαρμογής του Διατάγματος για την Εποπτεία, ήταν η δημιουργία ενός αποθέματος βιβλίων, γραφικής ύλης και διδακτικού υλικού σε καλή τιμή. Όπως εξηγεί, η μακρινή απόσταση από την Ιταλία και η σπανιότητα των μεταφορικών επικοινωνιών έκανε πολύ δύσκολη την εύρεσή τους σε καλή τιμή, αλλά τελικά την λύση έδωσε το βιβλιοπωλείο του Έλληνα Μιχαήλ Νοταρά της Ρόδου⁹⁶⁸, το οποίο με την διαμεσολάβηση της Εποπτείας, ανέλαβε την γενική και αποκλειστική αντιπροσωπεία του εκδοτικού οίκου Bemporad της Φλωρεντίας. Έτσι, το σχολικό έτος 1927-28 σε όλα τα Δημοτικά σχολεία υπήρχαν τα απαραίτητα εγχειρίδια ιταλικών κάθε τάξης αναλόγως με τις προβλέψεις του εκπαιδευτικού προγράμματος⁹⁶⁹. Η συνεργασία με το βιβλιοπωλείο του Νοταρά εκτός από την επίλυση αυτού του σοβαρού πρακτικού ζητήματος επέφερε και άλλες σημαντικές όσο και ουσιώδεις διευκολύνσεις στην Εποπτεία. Συγκεκριμένα, μετά τα βιβλία, η Εποπτεία κατάφερε να προμηθευθεί γεωγραφικούς χάρτες και άλλο διδακτικό υλικό, τα οποία από άποψη τιμής, ευκολίας απόκτησης και ποιότητας τα έκανε πιο εμπορικά από τα ελληνικά⁹⁷⁰. Επιπλέον, το ίδιο το βιβλιοπωλείο για τους δικούς του εμπορικούς λόγους πλέον προωθούσε στην πελατεία του την απόκτηση ιταλικών βιβλίων, άτλαντες, γεωγραφικούς

⁹⁶⁴ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «I maestri partecipanti al corso estivo ricevuti al Palazzo del Governo», 1/9/1928, όπ. Όπως φαίνεται, η νέα γενιά των πιστοποιημένων δασκάλων κάθε χρόνο γινόταν αποδεκτή στο κυβερνητικό μέγαρο από τον Lago.

⁹⁶⁵ ASDMAE, Busta: 992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.4

⁹⁶⁶ Ο Giulianini αναφέρει ότι δόθηκε το βιβλίο του L.Jezzi, του δασκάλου που είχε υπηρετήσει στην Κάλυμνο την περίοδο του Α Παγκοσμίου Πολέμου, όπως είδαμε πιο πάνω.

⁹⁶⁷ ASDMAE, b.: 992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.4-5.

⁹⁶⁸ Ο Νοταράς ήταν παλαιός εκπαιδευτικός και ο αποκλειστικός προμηθευτής των ελληνικών βιβλίων σε όλα τα σχολεία της Δωδεκανήσου.

⁹⁶⁹ ASDMAE, b.: 992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.7.

⁹⁷⁰ ASDMAE, b.: 992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.8.

χάρτες, κείμενα κλασικών συγγραφέων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων με σχολιασμό από Ιταλούς, τα οποία πολύ δύσκολα η Εποπτεία θα προωθούσε μόνη της. Από αυτή την συνεργασία οι ιταλικές αρχές επωφελήθηκαν ακόμη από το γεγονός ότι βιβλιοπωλείο «σπεύδει να γνωστοποιήσει στην Εποπτεία σε ποια χωριά είχαν παραλείψει ή αργήσει να αποκτήσουν τα απαραίτητα βιβλία ιταλικών»· αλλά και η λογοκρισία στα ελληνικά βιβλία έχει γίνει πιο εύκολη, αφού ο βιβλιοπώλης πριν προχωρήσει στην παραγγελία των βιβλίων που έχουν ζητήσει τα σχολεία, ζητούσε την έγκριση της Εποπτείας⁹⁷¹. Ακόμα, ο Επιθεωρητής ενημερώνει ότι η Εποπτεία μερίμνησε για την ανάπτυξη και του μαθήματος της φυσικής αγωγής με την ίδρυση για τους μαθητές φασιστικών οργανώσεων νέων όπως ήταν οι Balilla και οι Avanguardisti. Στα πλαίσια αυτής της πολιτικής, δόθηκε η δυνατότητα στο Τμήμα των Avanguardisti των βασιλικών σχολείων να συνοδεύουν με όργανα της πορείας και τις επιδείξεις ρυθμικής γυμναστικής, εντάχθηκαν μαθήματα ξιφασκίας ενώ στον σχολικό αθλητισμό δόθηκαν πολλά κίνητρα για τη δημιουργία σχολικών ομάδων ποδοσφαίρου και άλλων αθλημάτων⁹⁷² και ήδη έχει αρχίσει η οικοδόμηση ενός σκεπαστού γυμναστηρίου. Ο Giulianini εκεί αποδίδει την αύξηση των εγγραφών στα Βασιλικά Σχολεία το σχολικό έτος 1926-27 κατά 17% σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά⁹⁷³. Άλλωστε, λίγους μήνες πριν, τον Οκτώβριο του 1927, ο Lago είχε ζητήσει από το Υπουργείο Πολέμου να μην ισχύσει η εγκύκλιος (ν. 219 της 8/10/1926) που απαγόρευε στα στελέχη του να συμμετέχουν σε αθλητικές συναντήσεις⁹⁷⁴. Ο Ιταλός Διοικητής αναφέρει ότι κατόπιν και παρότρυνσης του Φασιστικού Κόμματος⁹⁷⁵ και κυρίως τοπικοί πολιτικοί λόγοι υπαγόρευαν την απόφασή του να δώσει μία ισχυρή ώθηση στον αθλητισμό της Ρόδου. Θεωρεί ότι είναι ένας ιδανικός τρόπος να δημιουργηθεί μία φιλική και ελπιδοφόρα επαφή ανάμεσα σε νέους διαφορετικής εθνικότητας και θρησκείας, καθώς μια κοινή εμπειρία θα δημιουργήσει ένα ισχυρό, τοπικό, υγιές αθλητικό πνεύμα⁹⁷⁶.

Ο Επιθεωρητής στην αναφορά του ακόμη πληροφορεί ότι από το έτος 1927-28 άρχισε να λειτουργεί ενδεχομένως η πιο σημαντική πτυχή του Εκπαιδευτικού Διατάγματος, η «διαμόρφωση των νέων δασκάλων», δηλαδή το Διδασκαλείο, στο οποίο τον Οκτώβριο εγγράφηκαν 28 μαθητές και δύο απόφοιτοι από ελληνικά Γυμνάσια, αν και είχαν

⁹⁷¹ ASDMAE, b.:992,8/1/1928, Relazione G.Giulianini, σ.8, όπ· Ο Giulianini επισημαίνει ότι έχει μεριμνήσει η Εποπτεία να εκδοθεί στη Ρόδο καινούργιο συλλαβάριο τουρκικών με σκοπό να αποφευχθεί η χρήση των συλλαβάρων του κεμαλικού καθεστώτος που περιέχουν εκφράσεις και αναφορές που δεν συνάδουν σε σχολεία της ιταλικής επικράτειας.

⁹⁷² ASDMAE, b.:992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.6.

⁹⁷³ ASDMAE, b.:992, 8/1/1928, Relazione G. Giulianini, σ.6, όπ

⁹⁷⁴ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b.:990, 2/10/1927, Rodi, Governo delle Isole Egee M.Lago al Ministero della Guerra e p.c. MAE.

⁹⁷⁵ Το πρώτο γράμμα είναι κεφαλαίο στο πρωτότυπο.

⁹⁷⁶ ASDMAE, 2/10/1927, Lago al Ministero della Guerra.

ολοκληρώσει την εκπαίδευσή τους. Για τη διευκόλυνση των σπουδών τους οι Διευθύνσεις των Ινστιτούτων έκαναν 10% μείωση στο ενοίκιο της εστίας για τους μαθητές του Διδασκαλείου ενώ η ιταλική Διοίκηση ανέλαβε να επιδοτήσει 100 λίρες του μηνιαίου ενοικίου σε κάθε μαθητή για όλη τη διάρκεια των σπουδών⁹⁷⁷. Στο πρόγραμμα και το ωράριο των σπουδών του Διδασκαλείου η μελέτη της ιταλικής γλώσσας προφανώς έχει πρωταγωνιστικό ρόλο ενώ η φοίτηση περιλαμβάνει πρακτική άσκηση στα βασιλικά Δημοτικά σχολεία και διάφορες παιδαγωγικές και διδακτικές δραστηριότητες⁹⁷⁸. Επιπλέον, η Εποπτεία έδωσε προτεραιότητα στην ίδρυση νέων ιταλικών σχολείων σε συνεργασία με την ANSMI και των συνεργαζόμενων καθολικών Ταγμάτων με αποτέλεσμα το σχολικό έτος 1927-28 να λειτουργήσει Δημοτικό σχολείο στη Λέρο, ένα νέο νηπιαγωγείο-ορφανοτροφείο στη Ρόδο και μια σχολή πρακτικής Αγροκαλλιέργειας στην Ακαντιά της Ρόδου⁹⁷⁹. Ο Ιταλός Επιθεωρητής ολοκληρώνει την αναφορά του επισημαίνοντας τους στόχους της υπηρεσίας του για τα επόμενα έτη, οι οποίοι ήταν οι εξής: Να ιδρυθούν νέα σχολεία και να ρυθμιστούν τα ήδη υπάρχοντα- βασιλικά και ιδιωτικά- ώστε να πραγματοποιήσουν τους σκοπούς τους, να προμηθευτούν τα ιδιωτικά σχολεία με ιταλικό εκπαιδευτικό υλικό, να υλοποιηθούν όλα τα (εκπαιδευτικά) προγράμματα που προβλέπει ο Κανονισμός αλλά και να συσταθούν νέα, ειδικά βιομηχανικού τύπου⁹⁸⁰. Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζουν και τα στατιστικά στοιχεία που παραθέτει ο Giulianini στην αναφορά του καθώς γίνεται αντιληπτή η γεωγραφική κατανομή των σχολείων όλων των κοινοτήτων στα Δωδεκάνησα, ο μαθητικός πληθυσμός που συγκεντρώνουν την περίοδο αυτή, ενώ υπάρχει και το κριτήριο του φύλου (Άρρενες και Θήλειες). Από τα στοιχεία των πινάκων μπορούν να εξαχθούν αρκετά χρήσιμα συμπεράσματα. Για παράδειγμα ιταλικά σχολεία το 1928 υπήρχαν στην Ρόδο, στην Κω και στην Λέρο αλλά χωρίς ιδιαίτερη διείσδυση στο ελληνικό στοιχείο όπως φαίνεται. Τα ελληνικά σχολεία φαίνεται ότι ακόμη διατηρούσαν το μαθητικό τους πληθυσμό και στις δύο βαθμίδες. Επίσης είναι χαρακτηριστικό ότι δεν υπάρχει κανένα τουρκικό σχολείο δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ενώ ελάχιστοι Τούρκοι μαθητές φοιτούν στα ιταλικά. Επίσης, είναι εμφανές ότι η φοίτηση στην Δευτεροβάθμια εκπαίδευση γινόταν σε πολύ μικρότερο βαθμό από ότι στην Πρωτοβάθμια και ειδικά η φοίτηση των κοριτσιών ήταν εξαιρετικά

⁹⁷⁷ ASDMAE, b.: 992, 8/11/1928, Relazione G. Giulianini, σ.8-9

⁹⁷⁸ ASDMAE, b.: 992, 8/11/1928, Relazione G. Giulianini, σ. 9

⁹⁷⁹ ASDMAE, b.:992, 8/11/1928, Relazione G. Giulianini, σ. 10· Η Σχολή της Ακαντίας μέχρι εκείνη την χρονιά λειτουργούσε αποκλειστικά ως χώρος φιλοξενίας και διδασκαλίας ορφανών Αρμενικής καταγωγής με την υποστήριξη του Τάγματος των Ιπποτών της Μάλτας. Όμως από την ερχόμενη σχολική χρονιά θα διεύρυνε την δράση της υποδεχόμενη μαθητές είτε Δημοτικού είτε Μέσης Εκπαίδευσης είτε ως οικότροφους είτε ως εξωτερικούς. Σκοπός της Σχολής ήταν «η προπαρασκευή προσωπικού ικανού να διευθύνει απλά γεωργικές εργασίες εν γένει και η εκπαίδευσις εν τη γεωργική τέχνη των τέκνων των γεωργών άτινα επιθυμούν να επιδοθούν μετά καλών τεχνικών γνώσεων εις την καλλιέργειαν αγροτικών ακινήτων οιουδήποτε τύπου». Στα διδασκόμενα μαθήματα δεν υπήρχε καθόλου η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας ή ιστορίας. Βλ.Σχετ: *MdRodi, Εντός και Εκτός των Τειχών*, «Σχολή της Ακαντίας Σχολικών Έτος 1928-1929», 26/8/1928.

⁹⁸⁰ ASDMAE, b.: 992, 8/11/1928, Relazione G. Giulianini, σ. 13.

περιορισμένη. Ακόμη είναι αξιοσημείωτο ότι ο υψηλότερος ελληνικός μαθητικός πληθυσμός στην μέση εκπαίδευση ήταν στην Κάλυμνο και όχι στην Ρόδο. :

Βασιλικά (ιταλικά) Δημοτικά Σχολεία στα Δωδεκάνησα, Ιανουάριος 1928

ΚΑΘ/ΚΟΙ ΟΡΘ/ΞΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΜΟΥ/ΝΟΙ ΣΥΝΟΛΟ

ΝΗΣΙ	ΚΑΤΟΙΚΟ ΥΜΕΝΑ ΚΕΝΤΡΑ ΜΕ ΣΧΟΛΕΙΟ	ΚΑΘ/ΚΟΙ		ΟΡΘ/ΞΟΙ		ΕΒΡΑΙΟΙ		ΜΟΥ/ΝΟΙ		ΣΥΝΟΛΟ	
		A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ
ΡΟΔΟΣ	43	133	84	8	36	60	67	13	16	214	203
ΧΑΛΚΗ	1										
ΚΑΡΠΑΘΟΣ	9										
ΚΑΣΟΣ	2										
ΚΑΣΤ/ΖΟ	1										
ΣΥΜΗ	2										
ΚΩΣ	10	7	12	3	6	12	15	7	12	29	45
ΝΙΣΥΡΟΣ	3										
ΠΙΣΚΟΠΗ*	2										
ΚΑΛΥΜΝΟΣ	3										
ΛΕΡΟΣ	2	10	7	5	15					15	22
ΛΕΙΨΟΙ	1										
ΠΑΤΜΟΣ	3										
ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ	1										
ΣΥΝΟΛΟ	83	150	103	16	57	72	82	20	28	258	270

*Πισκοπή=Τήλος

Πίνακας: 11

Βασιλικά (ιταλικά) σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, Ιανουάριος 1928

ΚΑΘ/ΚΟΙ ΟΡΘ/ΞΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜ ΣΥΝΟΛΟ

ΝΗΣΙ	ΚΑΤΟΙΚΟΥΜΕΝΑ ΚΕΝΤΡΑ ΜΕ ΣΧΟΛΕΙΟ	ΚΑΘ/ΚΟΙ		ΟΡΘ/ΞΟΙ		ΕΒΡΑΙΟΙ		ΜΟΥΣΟΥΛΜ		ΣΥΝΟΛΟ	
		A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ
ΡΟΔΟΣ	43	43	23	46	3	47	22	1	1	137	49
ΧΑΛΚΗ	1										
ΚΑΡΠΑΘΟΣ	9										
ΚΑΣΟΣ	2										
ΚΑΣΤ/ΖΟ	1										
ΣΥΜΗ	2										
ΚΩΣ	10	1	5		3	1	7		2	2	15
ΝΙΣΥΡΟΣ	3										
ΠΙΣΚΟΠΗ	2										
ΚΑΛΥΜΝΟΣ	3										
ΛΕΡΟΣ	2										
ΛΕΙΨΟΙ	1										
ΠΑΤΜΟΣ	3										
ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ	1										
ΣΥΝΟΛΟ	83	44	28	46	6	48	29	1	2	169*	105*

Πίνακας 12

*Συμυπολογίζονται στο άθροισμα και οι μαθητές των Βασιλικών Δημοτικών Σχολείων του προηγούμενου Πίνακα δηλαδή A=30, Θ=44

Ιδιωτικά (ελληνικά, τουρκικά, εβραϊκά) Δημοτικά Σχολεία, Ιανουάριος 1928

ΝΗΣΙ	ΚΑΤΟΙΚΟΥΜΕΝΑ ΚΕΝΤΡΑ ΜΕ ΣΧΟΛΕΙΟ	ΚΑΘ/ΚΟΙ		ΟΡΘ/ΞΟΙ		ΕΒΡΑΙΟΙ		ΜΟΥΣΟΥΛΜ		ΣΥΝΟΛΟ	
		A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ
ΡΟΔΟΣ	43	7	5	1379	684	211	184	319	281	1916	1154
ΧΑΛΚΗ	1			55	50					55	50
ΚΑΡΠΑΘΟΣ	9			451	324					451	324
ΚΑΣΟΣ	2			124	58					124	58
ΚΑΣΤ/ΖΟ	1			239	155					239	155
ΣΥΜΗ	2			557	279					557	279
ΚΩΣ	10			742	423			140	112	882	535
ΝΙΣΥΡΟΣ	3			247	170					247	170
ΠΙΣΚΟΠΗ	2			72	26					72	26
ΚΑΛΥΜΝΟΣ	3			502	438					502	438
ΛΕΡΟΣ	2	1	1	305	188					306	189
ΛΕΙΨΟΙ	1			43	21					43	21
ΠΑΤΜΟΣ	3			168	97					168	97
ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ	1			82	55					82	55
ΣΥΝΟΛΟ	83	8	6	4926	2972	211	184	459	393	5644	3551

Πίνακας 13

Ιδιωτικά Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης

ΝΗΣΙ	ΚΑΤΟΙΚΟΥΜΕΝΑ ΚΕΝΤΡΑ ΜΕ ΣΧΟΛΕΙΟ	ΚΑΘ		ΟΡΘ		ΕΒΡ		ΜΟΥΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
		A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ	A	Θ
ΡΟΔΟΣ	43			208	42	40	68			248	110
ΧΑΛΚΗ	1			6	10					6	10
ΚΑΡΠΑΘΟΣ	9			52	10					52	10
ΚΑΣΟΣ	2										
ΚΑΣΤ/ΖΟ	1										
ΣΥΜΗ	2			200	70					200	70
ΚΩΣ	10			71	15					71	15
ΝΙΣΥΡΟΣ	3			31	12					31	12
ΠΙΣΚΟΠΗ	2										
ΚΑΛΥΜΝΟΣ	3			239	109					239	109
ΛΕΡΟΣ	2			35	2					35	2
ΛΕΙΨΟΙ	1										
ΠΑΤΜΟΣ	3			13	2					13	2
ΑΣΤ/ΑΙΑ	1										
ΣΥΝΟΛΟ	83			755	272	40	68			895	340

Πίνακας 14: Πίνακας ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης, Ιανουάριος 1928

Πηγή Πινάκων αρ.11-14: ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, Dodecaneso, b.: 992, 15/1/1928, Governo delle Isole Egee, Sopraintendenza alla P.I. Relazione G. Giulianini, Relazione a S.E. Governatore

Συνολικός σχολικός πληθυσμός Δωδεκανήσων. Αριθμητική κατανομή της σχολικής κίνησης ανά κατηγορίες, σχολικών ετών 1930-1942

Νηπιαγωγεία

Δημοτικά

ΣΧ. ΕΤΗ	ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΑ				ΔΗΜΟΤΙΚΑΙ ΣΧΟΛΑΙ			
	ΣΧΟΛ.	ΤΑΞΕΙΣ	ΔΙΔ/ΛΟΙ	ΜΑΘΗΤΕΣ	ΣΧΟΛ.	ΤΑΞΕΙΣ	ΔΙΔ/ΛΟΙ	ΜΑΘΗΤΕΣ
1930-31	14	22	31	1232	113	568	370	13470
1931-32	14	13	27	1040	119	587	380	13933

1932-33	14	20	27	987	107	583	365	13110
1933-34	14	23	21	1080	109	582	390	12755
1934-35	8	23	19	1173	112	588	387	12271
1935-36	15	29	25	1334	111	588	392	12750
1936-37	13	29	29	1415	105	451	371	12569
1937-38	10	25	32	1396	90	388	261	10009
1938-39	39	53	53	2340	107	483	276	11301
1939-40	38	54	54	2617	109	559	371	13330
1940-41	30	47	48	1736	112	570	334	13779
1941-42	37	59	56	2061	111	600	389	13209

Πίνακας 15

β) Σχολές Μέσης Εκπαίδευσης **Σύνολο για όλες τις βαθμίδες**

ΣΧ. ΕΤΗ	ΜΕΣΑΙ ΣΧΟΛΑΙ				ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΝΟΛΑ			
	ΣΧΟΛ.	ΤΑΞΕΙΣ	ΔΙΔ/ΛΟΙ	Μ/ΤΕΣ	ΣΧΟΛ.	ΤΑΞΕΙΣ	ΔΙΔ/ΛΟΙ	Μ/ΤΕΣ
1930-31	16	71	79	1185	143	661	480	15587
1931-32	17	69	74	1178	150	675	481	16151
1932-33	17	53	65	1093	138	626	457	15190
1933-34	17	60	85	1040	140	645	496	14876
1934-35	17	60	81	1066	137	671	487	14510
1935-36	15	60	72	1120	141	677	489	15204
1936-37	8	41	67	865	126	611	467	14489
1937-38	8	37	48	692	108	450	341	12097
1938-39	8	37	63	677	154	575	392	14318
1939-40	8	33	56	756	155	646	481	16703
1940-41	10	35	58	617	152	652	440	16132
1941-42	8	37	75	573	156	696	520	15843

Πίνακας 16

Πηγή Πινάκων αρ. 15,16: Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Μαυρή, Φακ.32, υπ.32.4

2.6.6 ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ LAGO ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΤΥΧΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ- ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΑΓΩΓΟΥ G.VIDARI

Ο Lago απέστειλε την αναφορά του Ιανουαρίου 1928 του Giulianini στο ιταλικό ΥΠΕΞ κάνοντας τις δικές του εκτιμήσεις για την πορεία της εκπαιδευτικής του μεταρρύθμισης. Ο Ιταλός Διοικητής ισχυρίζεται ότι μπορούν να είναι απολύτως ευχαριστημένοι με την πορεία του εκπαιδευτικού ζητήματος αφού δεν πρέπει να λησμονείται το γεγονός ότι η παιδεία στον Ορθόδοξο πληθυσμό είναι συστατικό στοιχείο της φυλής του εδώ και αιώνες, ενώ επισημαίνει ότι μέχρι την έλευση του φασιστικού καθεστώτος η Ιταλία ανεχόταν μία «καταστρεπτική προπαγάνδα»⁹⁸¹. Με αυτά, λοιπόν, τα δεδομένα θα ήταν παράλογο να αναμένει κανείς από τον ντόπιο πληθυσμό εκδήλωση γνήσιου πατριωτισμού και ότι μόνο η δεύτερη γενιά μπορεί να προσφέρει υπηκόους με αυθεντικό πατριωτικό συναίσθημα. Πάντως, όπως ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά, περιμένει σε δέκα χρόνια οι Δωδεκανήσιοι να μιλάνε ιταλικά. Τονίζει ότι αν και υπήρξε έντονος θόρυβος από την αντιιταλική προπαγάνδα σε Ελλάδα και Αίγυπτο, ο νέος Εκπαιδευτικός Κανονισμός συνάντησε μικρή αντίσταση και

⁹⁸¹ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, Dodecaneso, b.: 992, 15/1/1928, Rodi, Governo delle Isole Egee, Sopraintendenza alla P.I. Relazione M. Lago al MAE.

την τρέχουσα στιγμή είναι σε πλήρη εφαρμογή σε όλα τα επίπεδα⁹⁸². Χαρακτηρίζει ως λίγες και σποραδικές τις τοπικές αντιδράσεις που υποκινήθηκαν από εξωτερικά κέντρα και θεωρεί ότι η μεγαλύτερη μερίδα των καθηγητών είναι με την πλευρά της κυβέρνησης, αφού συμμετείχαν μαζικά στα θερινά μαθήματα ιταλικών που διοργανώθηκαν, αλλά και με τις εγγραφές στο Διδασκαλείο. Παραλληλίζει την κατάσταση στο σχολικό πεδίο με αυτό που συνέβη στο εκκλησιαστικό, δηλαδή στην μάχη εναντίον των εχθρών του καθεστώτος έχει στο πλευρό του το μεγάλο μέρος των καθηγητών και του κλήρου⁹⁸³. Με άλλα λόγια, υποστηρίζει ότι κατάφερε και σε αυτό το μέτωπο να διασπάσει την ενότητα των Ελλήνων υπέρ των δικών του σκοπών. Για τον Lago ο διαχωρισμός των σχολείων από την Εκκλησία συνέβη παντού, περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά, χωρίς όμως να επιβεβαιωθεί ότι αυτές οι δυσκολίες θα οδηγήσουν σε συγκρούσεις και αναταραχή. Ακόμη, τονίζει την άριστη και παραγωγική συνεργασία του τόσο με τον Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης Giulianini όσο και με τον Γερουσιαστή Schiaparelli, «ψυχή της ANSMI» όπως λέει χαρακτηριστικά⁹⁸⁴. Πάντως σε άρθρο με αναφορά σε επίσκεψη μελών του κοιτάτου Dante Alighieri από το Μιλάνο στην Ρόδο το Φεβρουάριο του 1928 φαίνεται έντονα η ανάγκη να προβληθεί μία εικόνα αφενός διάψευσης των δημοσιευμάτων του αθηναϊκού και εκ Καΐρου τύπου για ταραχές και αντιδράσεις των ντόπιων και αφετέρου η ικανοποιητική και εκούσια διείσδυση της ιταλικής στον γηγενή πληθυσμό⁹⁸⁵. Επίσης, είναι ενδιαφέρον ότι για να ενισχυθεί η εικόνα της ευταξίας στο νησί υπογραμμίζεται το γεγονός ότι στο νησί υπάρχουν μόνο 200 καραμπινέροι και 600 στρατιώτες (άρα δεν υπάρχει αστυνομοκρατία), ενώ τονίζεται ότι το εθνικό έργο παράγεται από την συνεργασία του τοπικού κοιτάτου του Dante Alighieri με τον Οίκο του Fascio και της βοήθεια της *Messaggero di Rodi*.

Σχετικά με τα επιτεύγματα του έργου του Lago ειδικά στην εκπαίδευση με συγκεκριμένα στοιχεία για την τριετία 1928-1930 μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες από το άρθρο του Ιταλού καθηγητή Παιδαγωγικών Giovanni Vidari⁹⁸⁶ στο περιοδικό *Rivista Delle Colonie*

⁹⁸² ASDMAE, 15/1/1928, M. Lago al MAE.

⁹⁸³ ASDMAE, 15/1/1928, M. Lago al MAE, όπ

⁹⁸⁴ ASDMAE, 15/1/1928, M. Lago al MAE, όπ

⁹⁸⁵ Stefano Conio, «*Rodi, Costantinopoli, Atene-Una crociera della "Dante Alighieri"*», στο *La Cultura Moderna Natura ed Arte*, Anno XXXVII-N.10, Ottobre 1928, Milano, Tip. Vallardi, σσ.596-606.

⁹⁸⁶ Ο Vidari ήταν κάτοχος της έδρας των Παιδαγωγικών στο Πανεπιστήμιο του Τορίνο από το 1912 και μέλος του Ανώτερου Συμβουλίου Δημόσιας Εκπαίδευσης (Consiglio Superiore della pubblica istruzione). Τα βιβλία του Vidari «*I dati della pedagogia*», «*La teoria dell'educazione*» και «*La didattica*» ήταν ανάμεσα στην παραγγελία των βιβλίων της Διοίκησης το 1931 που προορίζονταν ως βιβλία-δώρα στα ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Κτήσης σε μαθητές που διακρίνονταν στο μάθημα των ιταλικών. Βλ.Σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, Libri di premio per le scuole Medie, Hoepli ed., υπογράφει ο Επόπτης Δ.Ε. L. Leone.

Italiane τον Μάιο του 1930⁹⁸⁷. Αναφέρει ο Vidari ότι χάρις στην χρηματοδότηση της ANSMI και την καθοδήγηση του Ernesto Schiaparelli και την άμεση εποπτεία ενός κυβερνητικού Επιθεωρητή Δ.Ε. έχουν παραχθεί ιδιαίτερος ενθαρρυντικά αποτελέσματα σχετικά με τη διάδοση και την γνώση της ιταλικής γλώσσας στα Δωδεκάνησα. Επισημαίνεται ότι το σχολικό έτος 1927-28 στα βασιλικά σχολεία (σε Ρόδο, Κω και Λέρο) φοιτούσαν 741 μαθητές στα βασιλικά δημοτικά σχολεία και 207 στα μεσαιάς τάξης, ενώ το σχολικό έτος 1928-29 806 και 353 μαθητές αντίστοιχα, από όλες τις εθνικότητες. Κατά τον Vidari ήταν μία πολύ σημαντική αύξηση που έδειχνε την δυναμική του εκπαιδευτικού κανονισμού της 1/1/1926 και την εμπιστοσύνη του γηγενούς πληθυσμού προς τα ιταλικά σχολεία⁹⁸⁸. Τονίζει ότι τα βασιλικά Ινστιτούτα έχουν την έδρα τους σε νεόδμητα κτήρια, πληρούν όλες τις προϋποθέσεις τεχνικής φύσεως, διαθέτουν βιβλιοθήκη, εργαστήρια και όλο τον αναγκαίο επικουρικό εξοπλισμό. Ακόμη, οι Αδερφοί μοναχοί και οι Αδελφές μοναχές της Sacra Cuore εκτελούν το διδακτικό τους έργο με ζήλο και συνέπεια, φροντίζουν να διατηρείται άριστο το επίπεδο υγιεινής και καθαριότητας, επιτελώντας ένα σημαντικό έργο πατριωτισμού και κουλτούρας. Ο Vidari στέκεται ειδικά στο έργο που κάνουν οι μοναχοί στο Διδασκαλείο για την προετοιμασία του μελλοντικού εκπαιδευτικού προσωπικού των Δωδεκανήσων και αναφέρει ότι χωρίς αμφιβολία, είναι το πιο δημοφιλές Ανώτερο Ινστιτούτο στη Ρόδο. Ο Vidari, επικαλούμενος στοιχεία από αναφορά του Φεβρουαρίου 1929 της Εποπτείας Δημόσιας Εκπαίδευσης Δωδεκανήσων προς τον Lago, αναφέρει ότι το σχολικό έτος 1928-29 στο Διδασκαλείο ήταν εγγεγραμμένοι 64 και απέκτησαν την επάρκεια διδασκαλίας 28 εκπαιδευτικοί. Ενώ οι δάσκαλοι των ιδιωτικών σχολείων που θα έχουν ήδη πτυχίο (εννοεί άδεια διδασκαλίας) το επόμενο διδακτικό έτος θα προσεγγίσουν τους 80· αυτό σημαίνει, κατά τον Vidari, ότι θα έχει καταστεί δυνατή η ανανέωση του ενός τετάρτου των δασκάλων των Δημοτικών σχολείων των Ορθοδόξων έχοντας κάνει ένα βασικό μέρος των σπουδών τους σε βασιλικά σχολεία και με ικανοποιητική γνώση των ιταλικών. Επιπλέον, τονίζει την διενέργεια νυχτερινών μαθημάτων ιταλικής από του μοναχούς, στα οποία οι εγγεγραμμένοι το τρέχον σχολικό έτος ήταν 872, ενώ σπεύδει να τιμήσει και το έργο του σώματος των Καραμπινιέρων, οι οποίοι «με πίστη στην Πατρίδα και το Στέμμα», εκτός από τα καθήκοντα επιβολής της τάξης και της ασφάλειας, ήταν οι πρώτοι δάσκαλοι γραφής και ανάγνωσης⁹⁸⁹. Ακόμη υπερθεματίζει την συμβολή των φασιστικών ομάδων της οργάνωσης

⁹⁸⁷ Giovanni Vidari, *Impressioni di Rodi*, στο Rivista Delle Colonie Italiane (a cura del Ministero Delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni), Anno IV, N.5, Maggio 1930, Pubblicazione mensile dell' Ufficio Studi e Propaganda, L. Cappelli-Editore, Bologna, σ.400-409.

⁹⁸⁸ Vidari, *Impressioni di Rodi*, σ.406-7.

⁹⁸⁹ Vidari, *Impressioni di Rodi*, σ.408.

ONB⁹⁹⁰ στην εκπαίδευση της νεολαίας των Δωδεκανήσων, μέσω των διάφορων δραστηριοτήτων όπως οι εκδρομές, οι προβολές κινηματογραφικών ταινιών, η διενέργεια θερινών κατασκηνώσεων, η ημερήσια έπαρση της σημαίας στο Κυβερνείο κ.α.⁹⁹¹. Επίσης σχετικά με την ευρεία διάδοση της ιταλικής γλώσσας στα Δωδεκάνησα είναι ενδεικτικά όσα αναφέρονται στην έκδοση του τουριστικού οδηγού για τις ιταλικές αποικίες το 1929 από το Touring Club Italiano. Όπως τονίζεται στην εν λόγω έκδοση στα Δωδεκάνησα η πλειονότητα του λαού μιλά σε μεγάλο βαθμό τα νέα ελληνικά ή την τουρκική, αλλά και τα ιταλικά όλο και περισσότερο, ειδικά στα μεγαλύτερα αστικά κέντρα⁹⁹². Επίσης, ο οδηγός αναφέρει ότι στα ανώτερα στρώματα και στην πνευματική ελίτ είναι ιδιαίτερος διαδεδομένη η γαλλική, ενώ αν κάποιος αποφασίσει να επισκεφθεί το εσωτερικό των νήσων «θα του φανεί χρήσιμη να έχει έστω μια επιφανειακή γνώση των νέων ελληνικών». Διευκρινίζεται ότι όλοι οι διοικητικοί υπάλληλοι και οι καραμπινιέροι γνωρίζουν αρκετά καλά την ελληνική και θα μπορέσουν να λειτουργήσουν ως μεταφραστές⁹⁹³.

Τέλος, η αντιμετώπιση από τις αρχές της περίπτωσης ενός Δωδεκανήσιου νέου, του Γεώργιου Παπανικήτα από την Κάρπαθο, διπλωματούχου λογιστή από τις Βασιλικές Σχολές της Ρόδου είναι ενδεικτική του τρόπου διαχείρισης των νέων. Ο πατέρας του Παπανικήτα είχε υποβάλλει στην Διοίκηση αίτημα να μεσολαβήσει ώστε να εξασφαλίσει υποτροφία ο γιος του με σκοπό την συνέχιση των σπουδών του στην Ανώτερη Εμπορική Σχολή της Βενετίας⁹⁹⁴. Σε υπόμνημα του Giulianini προς τον Lago εισηγείται να γίνει αποδεκτό το αίτημα για τον νεαρό Παπανικήτα καθώς θα ήταν ο «πρώτος Ορθόδοξος που θα έχει ολοκληρώσει όλα τα προγράμματα των ιταλικών σχολών με άριστη συμπεριφορά και με καλή βαθμολογία»⁹⁹⁵. Έτσι, προτείνει να δοθεί στον νέο Παπανικήτα για το πρώτο έτος των σπουδών του βοήθημα 1000 λιρών και δύο εισιτήρια μειωμένα στην διαδρομή Ρόδος-Brindisi μετ' επιστροφής. Με αυτό τον τρόπο θα καταστεί δυνατόν να εκδώσει βεβαίωση απορίας ώστε να διεκδικήσει κατόπιν τις υποτροφίες που παρέχει το Πανεπιστήμιο της Βενετίας σε οικονομικά αδύνατους φοιτητές⁹⁹⁶. Από ότι φάνηκε όμως, ο Giulianini ήδη

⁹⁹⁰ Σε επόμενο κεφάλαιο γίνεται αναλυτική αναφορά στις φασιστικές οργανώσεις με σκοπό την κατήχηση της δωδεκανησιακής νεολαίας, ανάμεσα σε αυτές και η Opera Nazionale Balilla.

⁹⁹¹ Vidari, *Impressioni di Rodi*, σ.408, όπ

⁹⁹² Bertarelli, *Guida d' Italia del Touring Club Italiano*, σ.20.

⁹⁹³ Bertarelli, *Guida d' Italia del Touring Club Italiano*, σ.20, όπ· Για αυτό κιόλας στον οδηγό υπάρχει και ένας κατάλογος με το βασικό λεξιλόγιο ελληνικών όρων, οι οποίοι στην συντριπτική τους πλειονότητα έχουν την απόδοση των ιταλικών όρων στη δημοτική πχ ταξίδιο, κρασί, βαλίτσα, τραπέζι, σαράφης, παπουτσής κ.ά

⁹⁹⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, 1926, Rodi, Κάρπαθος, 15/7/1926 (ημερομηνία πρωτοκόλλου της ιταλικής Διοίκησης), Παπανικήτας (πατέρας Γεωργίου) προς Ιταλική Διοίκηση του Αιγαίου.

⁹⁹⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, 1926, Rodi, 11/9/1926, Promemoria, Governo delle Isole Egee, Il Sovrintendente alla P.I. G. Giulianini al SE il Governatore M.Lago.

⁹⁹⁶ Αυτό τον τρόπο διαχείρισης της περίπτωσης του Παπανικήτα είχε συμβουλέψει τον Giulianini να υιοθετήσει σε επιστολή του ο Γραμματέας του Βασιλικού Ινστιτούτου Οικονομικών και Εμπορικών Σπουδών της

αναζητούσε το βέλτιστο κανάλι διοχέτευσης επίδοξων Δωδεκανήσιων φοιτητών προς ένα ίδρυμα Τριτοβάθμιας εκπαίδευσης της Ιταλίας. Ουσιαστικά με αφορμή την περίπτωση Παπανικήτα, είχε στείλει έγγραφο προς τη Γραμματεία του Ανώτερου Εμπορικού Ινστιτούτου της Βενετίας ζητώντας κυρίως πληροφορίες για το αν θα μπορούσαν να υπάρξουν διευκολύνσεις στα δίδακτρα σε μελλοντικούς φοιτητές από τα Δωδεκάνησα⁹⁹⁷. Ζητά για παράδειγμα να του αποσταλεί αντίγραφο του κανονισμού εγγραφής, του ύψους των διδάκτρων, της διαδικασίας των εξετάσεων ώστε να «δοθεί έγκαιρη ενημέρωση στους ενδιαφερομένους». Επιπλέον, επιθυμεί να μάθει αν στο Πανεπιστήμιο υπάρχει εστία στέγασης φοιτητών όπως αυτό της Padova και αν διαθέτει υποτροφίες από ευαγή ιδρύματα προς άπορους φοιτητές⁹⁹⁸. Ο Επιθεωρητής τονίζει στη Γραμματεία του ιταλικού πανεπιστημίου ότι η περίπτωση του Γεώργιου Παπανικήτα, «του μοναδικού με ελληνική καταγωγή που παρακολούθησε όλα τα μαθήματα των δικών μας Βασιλικών Σχολών», θα πρέπει να εξεταστεί με ευνοϊκό τρόπο. Εξηγεί, όπως και στον Lago, ότι μια τέτοια παραχώρηση θα δημιουργήσει μια ιδιαίτερα θετική εντύπωση στους τοπικούς πληθυσμούς και θα αποτελέσει μία παραδειγματική ενέργεια για την επιτυχή διάδοση της ιταλικής παιδείας ενώ θα συνέβαλλε στην αναβάθμιση της εμπιστοσύνης προς την Ιταλία και τα μορφωτικά της ιδρύματα⁹⁹⁹. Ο Παπανικήτας, όμως, λόγω σοβαρής ασθένειας και απόλυτης ανάγκης για πολύμηνη νοσηλεία και απαγόρευσης για αλλαγή κλίματος από τους θεράποντες ιατρούς, ζήτησε να γίνει η εγγραφή στο Ανώτερο Βασιλικό Εμπορικό Ινστιτούτο της Βενετίας το επόμενο ακαδημαϊκό έτος¹⁰⁰⁰. Πραγματικά αυτός και άλλοι 7 Ελληνορθόδοξοι μαθητές έλαβαν βραβείο στο τέλος της επόμενης σχολικής χρονιάς¹⁰⁰¹. Ο Καρπάθιος νέος τελικά αποφοίτησε από το Πανεπιστήμιο Εμπορικών Επιστημών Luigi Bocconi του Μιλάνο με θέμα διπλωματικής «Η οικονομία της Ελλάδας και οι ελληνοϊταλικές εμπορικές σχέσεις»¹⁰⁰². Και όπως διαπιστώνουμε από τις πληρωμένες δημοσιεύσεις στη *Messagero di*

Βενετίας. Βλ.Σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, 1926, Βενετία, 30/7/1926, Segretario del Regio Istituto Superiore Commerciale al Sovrintendente alla P.I. G. Giulianini, Rodi.

⁹⁹⁷ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, 1926, Rodi, 20/7/1926, Governo delle Isole Egee, Il Sovrintendente alla P.I. G. Giulianini alla Segreteria del Regio Istituto Superiore Commerciale, Venezia.

⁹⁹⁸ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, Giulianini alla Segreteria Venezia, όπ

⁹⁹⁹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, Giulianini alla Segreteria Venezia, όπ

¹⁰⁰⁰ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.474 2/2, 1926, Rodi, 22/11/1926, Governo delle Isole Egee, Il Sovrintendente alla P.I. G. Giulianini al MAE, Direzione Generale Scuole All' Estero, Oggetto: Estensione di tasse per gli studenti delle Isole Egee.

¹⁰⁰¹ *MdRodi*, «Οι προαχθέντες και βραβευθέντες των Βασ. Αρρεναγωγείων», 2/7/1927 (στην ελληνόφωνη σελίδα): Μεταξύ των βραβευθέντων και προαχθέντων μαθητών είναι και 8 Έλληνες Ορθόδοξοι: Λογιστής, Γεώργιος Παπανικήτας, διπλωματούχος της Λογιστικής Τούστιζογλου Τηλέμαχος, Τριαντινός Νικόλαος, Γανωτάκης Γεώργιος, Καλομμάτης Λεονάρδος, Φωτεινός Άγγελος, Μωραϊτίνης Αριστείδης και Ατσαρίδης Στέφανος.

¹⁰⁰² *MdRodi*, «Uno altro Dodecaneso che si fa onore», 3/12/1930.

Rodi ο Γ. Παπανικήτας αξιοποιήθηκε στα Δικαστήρια της Ρόδου ως Γραμματέας Δικαστηρίου¹⁰⁰³.

¹⁰⁰³ Υπογράφει ο Γ. Παπανικήτας σε σχετική ανακοίνωση του Δικαστηρίου Ρόδου για πώληση ακίνητης περιουσίας του κατοίκου του χωριού Μαριτσά Ρόδου Μανόλη Μπακάλη, λόγω οφειλών. Βλ.Σχετ: *MdiRodi*, «*Annunzi Giudiziarj, R. Pretura di Rodi*», Il Cancelliere G. Papanichita, 2/9/1933.

ΜΕΡΟΣ 3^ο

ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ 3.1

Στο παρόν κεφάλαιο γίνεται εκτενής ανάλυση στην επόμενη κρίσιμη πρωτοβουλία του Lago σχετικά με την εκπαίδευση η οποία στόχευε στην απομάκρυνση των Δωδεκανήσιων φοιτητών από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας και την ανακατεύθυνσή τους σε αυτά της Ιταλίας και κυρίως στο Πανεπιστήμιο της Πίζα. Ο Lago σε συνέχεια του νόμου της 1/1/1926, το 1929 θέσπισε το νόμο «Περί ελευθέρων Επαγγελμάτων» (σε αυτά περιλαμβάνονταν μια σειρά από επαγγέλματα πανεπιστημιακού επιπέδου όπως οι δικηγόροι, γιατροί, μηχανικοί κ.ά) με τον οποίο ουσιαστικά αφαιρούσε κάθε δικαίωμα άσκησης του επαγγέλματος στα Δωδεκάνησα σε έναν απόφοιτο ελληνικού Πανεπιστημίου. Ταυτόχρονα φρόντισε να εξασφαλίσει εύκολη πρόσβαση για τους επίδοξους Δωδεκανήσιους φοιτητές στα ιταλικά Πανεπιστήμια (μεταφορά, στέγαση, δίδακτρα, υποτροφίες) αλλά και να μετεγγραφούν όσοι σπούδαζαν σε ελληνικό σε αυτά της Ιταλίας. Σε αυτές τις πρωτοβουλίες του Lago το ελληνικό κράτος θα αντιδράσει παρέχοντας ελεύθερη πρόσβαση στους Δωδεκανήσιους στα ελληνικά Πανεπιστήμια, μειωμένα δίδακτρα, απαλλαγή από στρατιωτική θητεία κ.ά. Ακόμη, αναφέρεται ότι το ελληνικό κράτος εφάρμοζε την εξίσωση των ελληνικών δωδεκανησιακών σχολείων με αυτά της Ελλάδας ώστε να διευκολύνεται η πρόσβαση στα ελληνικά Πανεπιστήμια αλλά και να ελαττώνεται η διαρροή προς τα ιταλικά.

3.1.1 Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ LAGO ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΟΥΣ ΦΟΙΤΗΤΕΣ & ΤΟΝ ΕΛΕΓΧΟ ΤΗΣ ΑΝΕΡΧΟΜΕΝΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΑΣΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ

Ο Lago, αφού έθεσε τις βάσεις της εκπαιδευτικής του πολιτικής με το Διάταγμα της 1/1/1926 με επίκεντρο την στοιχειώδη και μέση εκπαίδευση των Δωδεκανήσων, στη συνέχεια ανέλαβε νέες νομοθετικές πρωτοβουλίες για να αντιμετωπίσει το φαινόμενο της «φοιτητικής διαρροής» της δωδεκανησιακής νεολαίας προς το Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Όπως εξηγεί ο ίδιος προς το ιταλικό ΥΠΕΞ είναι απολύτως απαραίτητο να αποκοπεί η επαφή των Δωδεκανήσιων επίδοξων φοιτητών με το Εθνικό Κέντρο για δύο βασικούς λόγους¹⁰⁰⁴. Αρχικά υποστηρίζει ότι πρόκειται για ένα πρόβλημα ποιότητας της εκπαίδευσης, γιατί τα πτυχία σε ανώτερο επίπεδο στην Ελλάδα δεν παρέχουν καμία εγγύηση σοβαρότητας είτε

¹⁰⁰⁴ ASDMAE, Affari Politici, Archivio Scuole 1929-1935 b.: 796, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, Direzione Generale Scuole all' Ester Direzione Generale Uff. V, Oggetto: Decreto dell' esercizio delle professioni nelle Isole Egee.

θεωρητικής, είτε πρακτικής¹⁰⁰⁵. Όπως λέει χαρακτηριστικά «είναι καιρός να ζητήσουμε από τους Δωδεκανήσιους επαγγελματίες, τώρα που έχουν την τιμή να είναι Ιταλοί πολίτες, έναν υψηλό βαθμό ικανότητας και επάρκειας, γεγονός που θα αποβεί υπέρ των ιδίων, του λαού και του κύρους της χώρας»¹⁰⁰⁶. Από την άλλη πλευρά τέσσερα χρόνια μετά την εφαρμογή του νέου Εκπαιδευτικού Κανονισμού τα ιδιωτικά σχολεία έχουν παύσει να αποτελούν όργανο πολιτικής και εθνικής προπαγάνδας και όλοι μαθητές σπουδάζουν την ιταλική γλώσσα. Επιπλέον, τονίζει ότι όταν το νέο σώμα καθηγητών- που θα έχει αποφοιτήσει από το Διδασκαλείο- θα απολαμβάνει τις ευεργετικές πολιτικές του κράτους - σταθερότητα και συνταξιοδοτικά δικαιώματα¹⁰⁰⁷- και όταν θα συσταθεί η Αυτοκέφαλη Δωδεκανησιακή Εκκλησία θα έχει περιοριστεί η επιρροή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο εσωτερικό (της Κτήσης), τότε θα είναι ρεαλιστικό να γίνεται λόγος για σχεδόν πλήρη εξάλειψη της προπαγάνδας ενάντια στο καθεστώς. Όμως, πρέπει να μπει «μία άμυνα στις ηθικές δηλητηριάσεις που υφίστανται οι φοιτητές μας έξω από τα Νησιά»¹⁰⁰⁸, όπως λέει χαρακτηριστικά ο Lago. Ο Ιταλός Διοικητής ουσιαστικά ισχυρίζεται ότι ενώ οι Δωδεκανήσιοι την περίοδο της πρώιμης και εφηβικής ηλικίας τους βρίσκονται σε ένα περιβάλλον όπου γίνονται αποδέκτες της ιταλικής κουλτούρας και παιδείας καταλήγουν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, όπου όταν καταφθάνουν τους περικλείει μία ατμόσφαιρα «πανελλήνιου σωβινισμού» και πειθαναγκάζονται να εγγραφούν σε αλτρωτικά σωματεία, γιατί σε άλλη περίπτωση, τους ασκούνται εκφοβισμοί και απειλές που συνοδεύονται από διώξεις και εκδικητικά αντίποινα¹⁰⁰⁹. Ο Lago επιθυμούσε να μην υπάρχει καμία επαφή της σπουδάζουσας δωδεκανησιακής νεολαίας με την Αθήνα, είτε επρόκειτο για φοιτητές, είτε για μαθητές. Συγκεκριμένα, είναι ενδεικτικό ότι ο Ιταλός Διοικητής απευθύνεται στο ιταλικό ΥΠΕΞ αλλά και στην ιταλική πρεσβεία στην Αθήνα και ζητά με έμφαση να μην μπορούν να εγγραφούν ούτε καν στην Ιταλική Σχολή της Αθήνας μαθητές από τα Δωδεκάνησα καθώς,

οι Δωδεκανήσιοι μαθητές που στέλνονται στην Αθήνα ζουν σε ένα περιβάλλον απολύτως ελληνικό, σε μια ατμόσφαιρα φιλελληνική που αναγκαστικά τα σχολεία μας υιοθετούν στην Ελλάδα· και επιπλέον εκμεταλλεύονται τις μεγάλες διευκολύνσεις σε σχέση με όσους φοιτούν στις Σχολές της Ρόδου. Η εύκολη προσέγγιση στην Αθήνα, η υποτιμημένη δραχμή, οι φίλοι και οι συγγενείς που έχουν

¹⁰⁰⁵ Και μάλιστα αναφέρει ονομαστικά τα επαγγέλματα υγείας, γεγονός που εγείρει αμφιβολίες για την αντικειμενικότητα της κρίσης του, αν ληφθεί υπόψη ότι το ιδιαίτερος επιδιωκόμενο από αυτόν Πανεπιστήμιο Ρόδου θα εγκαινιάζόταν με Σχολή Ιατρικής.

¹⁰⁰⁶ ASDMAE, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

¹⁰⁰⁷ Σε αυτό το σημείο ο Lago κάνει αναφορά σε μια μεταγενέστερη νομοθετική πρωτοβουλία του για το εκπαιδευτικό προσωπικό των ιδιωτικών και επιχορηγούμενων Δημοτικών σχολείων για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω.

¹⁰⁰⁸ ASDMAE, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

¹⁰⁰⁹ ASDMAE, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

όλοι οι Δωδεκανήσιοι στην Αθήνα διευκολύνουν την έξοδο: η προπαγάνδα θα κάνει τα υπόλοιπα¹⁰¹⁰.

Ο Lago όταν ισχυρίζεται ότι «εκμεταλλεύονται τις μεγάλες διευκολύνσεις σε σχέση με όσους φοιτούν στις Σχολές της Ρόδου» κυρίως εννοεί ότι όσοι φοιτούν στα ιταλικά σχολεία στην Ελλάδα ακολουθούν το εξαετές πρόγραμμα σπουδών των ελληνικών Γυμνασίων/Λυκείων έναντι του οκταετούς των Γυμνασίων/Λυκείων του ιταλικού Βασιλείου και της Ρόδου, το οποίο όμως τους εξασφάλιζε κανονικά απολυτήριο δευτεροβάθμιας αλλά και πρόσβαση στα Πανεπιστήμια του Βασιλείου. Ο Lago ισχυρίζεται ότι όσοι «απλά απέχουν από πολιτικές διαδηλώσεις» θεωρούνται προδότες, δεν απολαμβάνουν δωρεάν εγγραφή στα μαθήματα και γίνονται συστάσεις στους καθηγητές να τους θεωρήσουν απευθείας μετεξεταστέους¹⁰¹¹. Με άλλα λόγια, όσοι δεν συμμετέχουν σε αυτές τις οργανώσεις βρίσκονται υπό διωγμό, απομονωμένοι και ντροπιασμένοι. Ο Ιταλός Διοικητής αναφέρει ονομαστικά την «Δωδεκανησιακή Νεολαία» ως βασικού φορέα υλοποίησης αυτών των πολιτικών, ενός σωματείου αναγνωρισμένου από το ελληνικό κράτος που πρωταγωνιστεί σε εκδηλώσεις αντιταλικές και αντιφασιστικές. Ο Lago στην έκθεσή του σχετικά με την απόπειρα δολοφονίας του Μητροπολίτη Απόστολου είχε ξεχωρίσει δύο οργανώσεις του αλυτρωτικού δωδεκανησιακού αγώνα στην Αθήνας: την παλαιά «Ένωση Δωδεκανησίων» με επικεφαλής τον Ν. Μαυρολέοντα από την Κάρπαθο και την νεότευκτη

¹⁰¹⁰ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945, Paese: Dodecaneso, b.:4, 6/10/1932, Rodi, Governo delle Isole Italiane Dell' Egeo al MAE, Roma, Oggetto: La Scuola Italiana di Atene e le R. Scuole di Rodi και ASDMAE· Affari Politici 1931-1945, Paese: Dodecaneso, b.:4, 17/10/1932, Appunto per la Direzione Generali Affari Politici, Direttore Parini και ASDMAE, Affari Politici, Archivio Scuole 1929-1935 Busta: 796, 12/10/1932, Telespresso, Legazione d' Italia ad Atene al MAE, Oggetto: Alunni di Rodi iscritti ad Atene· Αναφορά στο θέμα του αιτήματος του Lago υπάρχει και στο Pignataro, *II-Il Governo di Mario Lago*, σ.485-6· Πάντως, σε έκθεση της ιταλικής πρεσβείας στην Αθήνα αναφέρονται μόνο 10 μαθητές από τα Δωδεκάνησα να φοιτούν στην Ιταλική Σχολή της Αθήνας, οι οποίοι βρέθηκαν στην Αθήνα για προσωπικούς λόγους. Επιπλέον, την ανησυχία του Lago δεν φαίνεται να συμμερίζεται ούτε ο Γενικός Δ/ντής του ιταλικού ΥΠΕΞ για τους Ιταλούς και τα σχολεία του Εξωτερικού Piero Parini λέγοντας αφενός ότι θα είναι δύσκολο νομικά να σταθεί η απαγόρευση της μη εγγραφής ενώ η φύση του προγράμματος σπουδών των Σχολείων του Εξωτερικού είναι τέτοια ώστε να διευκολύνει την φοίτηση σε αυτά. Και προσθέτει ότι ανάλογο φαινόμενο ως πρακτική σημειώνεται με τους νέους της ιταλικής νήσου Pantelleria (πρόκειται για νησί ανάμεσα στην Μάλτα, την Σικελία και των ακτών της Τύνιδας), οι οποίοι προτιμούν να φοιτούν στα ιταλικά σχολεία της Τύνιδας παρά στα σχολεία του Terpani (το αρχαίο Δρέπανον) της Σικελίας. Η ειρωνεία είναι ότι, σύμφωνα με σημείωμα του ελληνικού ΥΠΕΞ του 1930, από τα 14 ιταλικά σχολεία που λειτουργούσαν στην Ελλάδα σχεδόν κανένα δεν εφάρμοζε τον νόμο 3695 του 1929 που ρύθμιζε τη λειτουργία των ξένων σχολείων στην Ελλάδα, παρά τις επίμονες υπομνήσεις της ελληνικής πολιτείας. Αντίθετα, σύμφωνα με την εν λόγω έκθεση, υπήρχαν σοβαρά ζητήματα προπαγανδιστικών ανθελληνικών ενεργειών (ειδικά προς στην εβραϊκή κοινότητα της Θεσ/κης) και προσηλυτισμού, αναγνώρισης της δικαιοδοσίας του Έλληνα επιθεωρητή σε αυτά, επαρκούς διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας, ιστορίας και γεωγραφίας κ.ά.. Βλ.Σχετ: ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1936 51.3, 8/4/1930, Σημείωμα περί της συμμορφώσεως των ξένων σχολείων προς τους ελληνικούς νόμους επ' ευκαιρία της μελλούσης να λάβην χώρα συνεννοήσεως μετά της ιταλικής Πρεσβείας, ανυπόγραφο.

¹⁰¹¹ Ο Lago υποστηρίζει ότι σε αυτό το περιβάλλον βρίσκονται στη χειρότερη θέση, καθώς δεν τολμούν να εκδηλωθούν, όσοι εμφορούνται από το «ανεξάρτητο δωδεκανησιακό πνεύμα», χωρίς να γίνεται απολύτως αντιληπτό τι εννοεί ο Διοικητής.

«Δωδεκανησιακή Νεολαία»¹⁰¹² που είχε ιδρύσει ο Σκεύος Ζερβός, ως πιο βίαιη και δραστήρια¹⁰¹³. Συνεχίζοντας ο Lago την επιχειρηματολογία του σχετικά με την ανάγκη έκδοσης διατάγματος για την εξάσκηση των ελευθέρων επαγγελματιών¹⁰¹⁴ (αυτά ήταν τα εξής: δικηγόρος, εισαγγελέας, γιατρός, χειρουργός, οδοντίατρος, οδοντοτεχνίτης, μαιά, κτηνίατρος, χημικός, φαρμακοποιός, αγρονόμος, δασονόμος, μηχανικός, αρχιτέκτονας, καθηγητής στα Βασιλικά Ινστιτούτα μέσης εκπαίδευσης) με στόχο βέβαια την απομάκρυνση της δωδεκανησιακής νεολαίας από την Αθήνα, λέει ότι πρέπει οπωσδήποτε να θεσπιστεί, αφού αυτοί οι νέοι θα διαμορφώσουν την μελλοντική άρχουσα αστική τάξη των Ορθοδόξων υπηκόων του Αιγαίου.

Το διάταγμα διαπραγματεύεται συνολικά το εν λόγω ζήτημα κατά τον Lago. Δηλαδή απαλλάσσει από κάθε υποχρέωση όσους ασκούν ήδη ελευθέριο επάγγελμα αδιάκοπα μεγαλύτερο διάστημα από δέκα χρόνια, προβλέπει (μεταβατική) ρύθμιση τριών ετών για τους νέους οι οποίοι θα δώσουν εξετάσεις άδειας εξάσκησης επαγγέλματος και τέλος, σχεδιασμό με τους κανόνες, σε συμφωνία με τον Εκπαιδευτικό Κανονισμό, για τη ρύθμιση ενός προγράμματος ανωτέρων σπουδών¹⁰¹⁵. Ο Ιταλός Διοικητής εκφράζει την ικανοποίησή του καθώς, χωρίς να αλλάξει καθόλου το καθεστώς των ιδιωτικών σχολείων, θα συσταθούν ειδικά μαθήματα στα Βασιλικά σχολεία για όσους στοχεύουν σε κλασικές σπουδές ή σπουδές θετικής κατεύθυνσης και συμπληρωματικά μαθήματα προετοιμασίας για αυτούς που θα το επιθυμήσουν. Θα ναγνωρίζεται το δικαίωμα για την μεταγραφή από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας σε αυτά του Βασιλείου χωρίς άλλες υποχρεώσεις. Ο Lago δικαιολογεί αυτή την «γενναιοδωρία» καθώς είναι μεταβατικής φύσεως αλλά και από το γεγονός ότι θα προκύψει μεγάλο πολιτικό πλεονέκτημα από την εξουδετέρωση της ελληνικής φοιτητικής προπαγάνδας¹⁰¹⁶. Αναγνωρίζει βέβαια ότι στον σχεδιασμό του υπάρχει

¹⁰¹² Σωματείο αναγνωρισμένο με πράξη Πρωτοδικείου της Αθήνας 28/2/1927, Νο1319/1927, όπως αναφέρει μάλλον με φανερή ενόχληση ο Lago.

¹⁰¹³ ASDMAE, b.:990, 3/11/1927, Lago προς Atene, MAE, όπ· Ο δεκάλογος της Δωδεκανησιακής Νεολαίας ήταν ο εξής: 1. Να καυχάσαι ότι είσαι Δωδεκανήσιος 2. Να ανήκης εις την Δωδεκανησιακή Νεολαία 3. Να διαβάξης τακτικά το όργανον της Δωδεκανησιακής Νεολαίας 4. Να κάμνης γνωστό το Δωδεκανησιακό μαρτύριο όσο το δυνατόν εις ευρύτερον κύκλον 5. Με ευχαρίστησιν να υποβάλλεσαι σε κάθε θυσίαν διά την διεξαγωγήν του απελευθερωτικού αγώνος 6. Με ζωντανήν αλληλεγγύην να υποστηρίξης κάθε Δωδεκανήσιον αδελφόν σου και ιδία τους παθόντας χάριν της απελευθερωτικής ιδέας 7. Απόφευγε να έχης σχέσιν με τα μίσθαρνα όργανα της Ιταλικής Προπαγάνδας. Η απομόνωσις και η περιφρόνησις των θα τους είναι προειδοποίησις της μελλούσης αυστηράς τιμωρίας των 8. Να καταγγέλλης εις την Δωδεκανησιακήν Νεολαίαν τας αντεθνικάς πράξεις οιοδήποτε 9. Να μην αγοράζης ποτέ πράγμα Ιταλικό κα να συνιστάς εις έμπορον και βιομήχανον να μην έχουν εμπορικός συναλλαγός με Ιταλούς 10. Να μη διστάζης να θυσιάζης δια το πατριωτικό συμφέρον κάθε σου φιλοδοξίαν, τον εγωισμό σου, το πάθος σου, το συμφέρον σου και εν ανάγκη και αυτήν την ζωή σου. Βλ.Σχετ: Παπαϊωάννου, *Κρυμμένο στο Αιγαίο*, σ.85-6.

¹⁰¹⁴ MRodi, Atti del Governo, «D.G.1/12/1929, n.196, Norme per l' applicazione del Regolamento per l' esercizio delle professioni libere», 11/12/1929.

¹⁰¹⁵ ASDMAE, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

¹⁰¹⁶ ASDMAE, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

μία πρακτική δυσκολία, η οποία είναι η οικονομική πτυχή του εγχειρήματος. Υποστηρίζει ότι γενικά οι Δωδεκανήσιοι φοιτητές είναι φτωχοί και πάντα ολιγαρκείς και ότι στην Αθήνα βρίσκουν όλες τις διευκολύνσεις από τις δωδεκανησιακές οργανώσεις και για αυτό το λόγο αυτή η μεταφορά δεν θα πρέπει να συνιστά τεράστιο οικονομικό βάρος για τις οικογένειές τους, ενδεχομένως απαγορευτικό για πολλούς. Για αυτό το λόγο απευθύνθηκε στην ANSMI για τη δημιουργία μίας Εστίας, εξαιρετικά οικονομικής και στη Γενική Διεύθυνση των Σχολείων του Εξωτερικού του ΥΠΕΞ για χρηματική ενίσχυση. Το αποτέλεσμα ήταν ότι η Διεύθυνση δεσμεύθηκε να βοηθήσει την ANSMI για το σκοπό αυτό και ότι σκοπεύει να προτείνει να δίνεται 100 λίρες μηνιαίο βοήθημα για κάθε φοιτητή¹⁰¹⁷. Ακόμη συμφωνήθηκε με τις εταιρείες θαλάσσιων μεταφορών να υπάρχει 75% έκπτωση στις μετακινήσεις ανάμεσα στην Κτήση και το Βασίλειο, μέτρο που ήδη ισχύει για φοιτητές Ιταλούς που σπουδάζουν στο εξωτερικό¹⁰¹⁸. Ο Lago υπερασπίζεται την αναγκαιότητα αυτού του νόμου υποστηρίζοντας ότι η υποχρέωση να περάσει κάποιος τις κρατικές εξετάσεις στα Βασιλικά Σχολεία ώστε να περάσει στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, θα οδηγήσει πολλούς νέους να εγγραφούν απευθείας στα ιταλικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης. Ενώ είναι πιθανόν πολλά ιδιωτικά Γυμνάσια των Ορθοδόξων, που τώρα ακολουθούν το πρόγραμμα των ελληνικών Γυμνασίων, να αναγκαστούν να αλλάξουν τα προγράμματά τους υιοθετώντας τα προγράμματα των ιταλικών¹⁰¹⁹.

3.1.2 ΤΟ ΔΙΑΤΑΓΜΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΞΑΣΚΗΣΗ ΤΩΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ

Η επέμβαση του Lago στην τριτοβάθμια εκπαίδευση ήταν αποτέλεσμα συνεννόησης τόσο με τον Mussolini όσο και με τον Ιταλό υπουργό Δημόσιας Εκπαίδευσης Giuseppe Belluzzo¹⁰²⁰. Έτσι, μετά από αυτές τις ζυμώσεις, το κυβερνητικό διάταγμα 140, με υπογραφή του Lago που ρύθμιζε την άσκηση των ελευθέρων επαγγελμάτων εκδόθηκε στις 28/9/1929 και περιελάμβανε 9 άρθρα¹⁰²¹. Στο άρθρο 1 προβλεπόταν ότι για να γίνει κάποιος αποδεκτός στην άσκηση ελευθέρων επαγγελμάτων στην Κτήση θα έπρεπε να ικανοποιεί τις ακόλουθες προϋποθέσεις: α) Να έχει καλή ηθική και πολιτική συμπεριφορά β) Να κατέχει τους τίτλους σπουδών που προβλέπονται από τους νόμους του Βασιλείου ή της Κτήσης γ) Να έχει περάσει με επιτυχία τις εξετάσεις άδειας εξάσκησης ελευθέρου επαγγέλματος. Στο άρθρο 2

¹⁰¹⁷ ASDMAE, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

¹⁰¹⁸ ASDMAE, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

¹⁰¹⁹ ASDMAE, 29/7/1929, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

¹⁰²⁰ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930 b.:992, 28/7/1928, Il Sottosegretariato di Stato per gli Affari Esteri all S.E. Ministro della Pubblica Istruzione Giuseppe Belluzzo και 22/8/1928, Ministero della Pubblica Istruzione, G. Belluzzo al Capo del Governo B. Mussolini, MAE D. Grandi, Oggetto: Insegnamento superiore nel possedimento di Rodi.

¹⁰²¹ *MdRodi*, Atti del Governo, «Num.140 Regolamento per l'esercizio delle professioni libere», 29/9/1929.

προβλεπόταν ότι προβλέπεται εξαίρεση σε όσους ήδη ασκούν ελευθέριο επάγγελμα υπό τις εξής προϋποθέσεις: α) Όσοι ασκούν αδιάκοπα για τουλάχιστον δέκα χρόνια το επάγγελμα μπορούν να ζητήσουν και να αποκτήσουν οριστικά άδεια εξάσκησης β) Όσοι ασκούν το επάγγελμα λιγότερο από δέκα χρόνια, αλλά με τακτική αδειοδότηση, μπορούν να αποκτήσουν την αναγνώριση των τίτλων τους από την Επιτροπή για την οποία γίνεται αναφορά σε επόμενο άρθρο. γ) Όσοι είναι αδειοδοτημένοι να ασκούν το επάγγελμα με προσωρινό και αβέβαιης εγκυρότητας τίτλο, οφείλουν, εντός τριών ετών από την έκδοση του παρόντος διατάγματος, να εφοδιαστούν με τους τίτλους που προβλέπονται στο άρθρο 1. Παρόλα αυτά, θα αναγνωριστεί ως έγκυρος, για όσους επαγγελματίες εμπίπτουν σε αυτή την περίπτωση, ο τίτλος σπουδών που αποκτήθηκε στο εξωτερικό. Στο άρθρο 3 προβλεπόταν ότι για την εφαρμογή των άρθρων 2 και 4 θα σχηματιζόταν μια Επιτροπή που θα επιφορτιζόταν με την ευθύνη να εξετάσει τους τίτλους των αιτούντων άδεια άσκησης ελευθέριας επαγγελματίας. Την Επιτροπή θα αποτελούσαν τα ακόλουθα πρόσωπα: ο Γενικός Γραμματέας της Διοίκησης, ως Πρόεδρος, ο Πρόεδρος του Εφετείου, ο Δήμαρχος κάθε πρωτεύουσας του νησιού όπου θα γίνει η άσκηση του επαγγέλματος, ο Διευθυντής των Διοικητικών Υπηρεσιών, ως Γραμματέας. Εναλλακτικά μέλος της Επιτροπής θα είναι ο Επικεφαλής των Υπηρεσιών Υγείας ή των Εμπορικών Υποθέσεων ή ο Διευθυντής Δημοσίων Έργων ή ο Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης όταν πρόκειται να εξεταστούν τίτλοι αιτούντων επαγγελματιών υγιεινής, εμπορικοί, τεχνικοί ή εκπαιδευτικοί. Η ίδια Επιτροπή μπορεί επίσης να εξετάσει αίτημα από την πλειονότητα των επαγγελματιών μίας συγκεκριμένης ειδικότητας που την ασκούν στο ίδιο κέντρο, με σκοπό να αποκτήσουν την προσωρινή αναστολή έκδοσης περαιτέρω αδειών. Η Επιτροπή αναφέρεται στον Διοικητή. Στο άρθρο 4 προβλεπόταν ότι οι πολίτες των Νήσων του Αιγαίου σε συμφωνία με τον νόμο 1139 της 15^{ης} Απριλίου 1926¹⁰²², που είναι εγγεγραμμένοι στο τελευταίο έτος μιας πανεπιστημιακής σχολής του εξωτερικού για να αποκτήσουν ακαδημαϊκό τίτλο, μπορούν, από τη στιγμή έναρξης ισχύος του παρόντος διατάγματος¹⁰²³, εντός τριών ετών, να γίνουν δεκτοί, στις εξετάσεις απόκτησης άδειας της Κτήσης με τους ίδιους όρους του άρθρου 2, παράγραφος γ, δηλαδή με εξετάσεις. Το άρθρο 5 προέβλεπε ότι οι Ιταλοί πολίτες, που ήταν εγγεγραμμένοι σε ένα ξένο Πανεπιστήμιο, σε συμφωνία με το πνεύμα του άρθρου 51 του Βασιλικού Διατάγματος της 30^{ης} Σεπτεμβρίου 1923 ν. 2102¹⁰²⁴, σε περίπτωση μεταγραφής

¹⁰²² Ο νόμος 1139 της 15/4/1926 μετέτρεπε σε νόμο το Βασιλικό Διάταγμα της 15//10/1925, ν. 1854, σχετικά με την απόκτηση της ιταλικής υπηκοότητας από τους κατοίκους της Δωδεκανήσου, στη βάση των διατάξεων της Συνθήκης της Λωζάνης της 24^{ης} Ιουλίου 1923.

¹⁰²³ Σύμφωνα με το άρθρο 9 το Διάταγμα ίσχυε από 1/10/1929.

¹⁰²⁴ Το εν λόγω Βασιλικό Διάταγμα ρύθμιζε τη λειτουργία της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Ιταλία. Συγκεκριμένα το άρθρο 51 του Διατάγματος προέβλεπε τα εξής: Οι Ιταλοί πολίτες που διαμένουν στο εξωτερικό, οι Ιταλοί που δεν ανήκουν στο Βασίλειο και οι ξένοι, μπορούν να γίνουν δεκτοί στα Πανεπιστήμια και στα Ανώτερα Ινστιτούτα στο ακαδημαϊκό έτος σπουδών σύμφωνα με τους τίτλους σπουδών που απέκτησαν

τους σε ένα Πανεπιστήμιο ή Ανώτερο Ινστιτούτο του Βασιλείου και απόκτησης τίτλου ακαδημαϊκού θα είναι αποδεκτοί στις Εξετάσεις απόκτησης άδειας εξάσκησης της Κτήσης. Στο άρθρο 7 εξαγγελόταν ότι για να διευκολυνθεί η απόκτηση των απολυτηρίων διπλωμάτων νέων από τα Ιδιωτικά Σχολεία της Κτήσης θα εισαχθούν ειδικά μαθήματα στα οποία θα μπορούν να συμμετέχουν όσοι έχουν συμπληρώσει τα 18 έτη. Προφανώς το ηλικιακό όριο μπήκε στο άρθρο 7 για να μπορούν όσοι παίρνουν το απολυτήριο να εισέρχονται στα ιταλικά Πανεπιστήμια.

Στην *Messagero di Rodi* της 29 Σεπτεμβρίου 1929 η Διοίκηση ανακοινώνει ότι δημοσιεύει «σπουδαίον Κυβερνητικόν Διάταγμα το οποίον τακτοποιεί κατά τρόπον οργανικόν και οριστικόν μίαν των κυριωτέρων πολιτικών δραστηριοτήτων εν τη Κτήσει»¹⁰²⁵. Ισχυρίζεται ότι το Διάταγμα ρυθμίζει την εξάσκηση των ήδη ενεργών επαγγελματιών αλλά και την προετοιμασία των υποψήφιων επαγγελματιών και τονίζει ότι για τους πρώτους επιδεικνύεται ανεκτικότητα αφού όσοι ασκούν πέραν των 10 χρόνων το επάγγελμα θα λάβουν οριστική άδεια εξασκήσεως. Αντίθετα, όπως λέει ο συντάκτης της *Messagero*, ο νέος νόμος ζητά τεκμήρια επαγγελματικής ικανότητας για όσους ασκούν το επάγγελμα λιγότερα χρόνια και «κανονικόν τίτλον δι' εκείνους οίτινες κατά τους τελευταίους χρόνους εξουσιοδοτήθηκαν προσωρινώς»¹⁰²⁶. Η εφημερίδα υποστηρίζει ότι για τους νέους που κατευθύνονται σε αυτά τα επαγγέλματα, το Διάταγμα προβλέπει μέτρα για την διευκόλυνση τίτλων που θα τους εξασφαλίσουν την είσοδό τους στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και «από της απόψεως ταύτης το εν λόγω Διάταγμα είναι η λογική συμπλήρωσις του Σχολικού Οργανισμού της Κτήσεως»¹⁰²⁷. Σπεύδει επίσης να προλάβει ενδεχόμενες αντιδράσεις υπογραμμίζοντας ότι δεν υπάρχει καμία αλλαγή στην λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων, τα οποία θα εξακολουθούν να απολαμβάνουν την «αυτήν αυτονομίαν προγράμματος και τάξεων» όπως λέει χαρακτηριστικά. Εξαγγέλλεται, όπως ανέφερε και ο Lago στην έκθεσή του, ότι θα λειτουργήσουν στα βασιλικά σχολεία της μέσης εκπαίδευσης ειδικές προαιρετικές τάξεις ώστε να διευκολυνθούν οι μαθητές των ιδιωτικών σχολείων να πάρουν το κρατικό

στο εξωτερικό. Αυτή η απόφαση ανήκει στα Πανεπιστήμια στην Σύγκλητο τους, με την σύμφωνη γνώμη της αντίστοιχης Σχολής ή Τμήματος, και για τα Ινστιτούτα το Συμβούλιο της Σχολής. Οι Ακαδημαϊκοί τίτλοι που αποκτήθηκαν στο εξωτερικό δεν έχουν νομική αναγνώριση στο Βασίλειο, εκτός αν υπάρχουν ειδικές προβλέψεις. Όπου, παρόλα αυτά, πρόκειται για τίτλους που αποκτήθηκαν σε Πανεπιστήμια ή Ινστιτούτα του εξωτερικού με μεγάλη φήμη, η Σύγκλητος του πανεπιστημίου, με τη σύμφωνη γνώμη της αντίστοιχης Σχολής ή Τμήματος ή του Συμβουλίου, μπορεί, ανά περίπτωση και λαμβανομένων υπόψη των σπουδών και των εξετάσεων, ειδικών και γενικών, που έγιναν στο εξωτερικό, να θεωρήσει ότι ο ακαδημαϊκός τίτλος που αποκτήθηκε στο εξωτερικό, έχει την ίδια αξία, με τον αντίστοιχο απονεμόμενο (τίτλο) των Πανεπιστημίων και των Ανώτερων Ινστιτούτων του Βασιλείου όπου ο ενδιαφερόμενος θα μπορεί να δώσει εξετάσεις πτυχίου ή διπλώματος[...]. Βλ. Σχετ: *Gazzetta Ufficiale del Regno d' Italia*, Anno LXIV, Roma, 11/10/1923, N.239, R. D. 30 Settembre 1923, n.2102 *Ordinamento della istruzione superiore*, σ. 6318-6334.

¹⁰²⁵ *MdRodi*, «Η Εξάσκησις των Ελευθέρων Επαγγελματιών», 29/9/1929.

¹⁰²⁶ *MdRodi*, «Η Εξάσκησις των Ελευθέρων Επαγγελματιών», 29/9/1929, όπ

¹⁰²⁷ *MdRodi*, «Η Εξάσκησις των Ελευθέρων Επαγγελματιών», 29/9/1929, όπ

απολυτήριο. Διαβεβαιώνεται ότι θα παρασχεθούν όλες οι διευκολύνσεις για όσους φοιτούν σε Πανεπιστήμια του εξωτερικού ώστε να αποκτήσουν αναγνώριση των σπουδών τους και ότι η Διοίκηση, εν όψει νέων οικογενειακών δαπανών και αλλαγή περιβάλλοντος, ήδη εξασφάλισε τη δημιουργία πανεπιστημιακού κολλεγίου (εστίας) με «τιμής λίαν συμφέρουσας εις μίαν πόλιν της μέσης Ιταλίας»¹⁰²⁸. Απαραίτητο συμπλήρωμα του κυβερνητικού διατάγματος της 29/9/1929 αποτέλεσε το κυβερνητικό διάταγμα ν.196 της 11/12/1929 με το οποίο θεσπίζονταν οι κανόνες για την εφαρμογή της ρύθμισης της άσκησης των ελευθέρων επαγγελμάτων¹⁰²⁹. Τα πιο σημαντικά από αυτά ήταν ότι οριζόταν πρόστιμο ύψους μέχρι 2000 λιρών για όσους ασκούσαν αυθαίρετα κάποιο από τα ελευθέρια επαγγέλματα και σε πιο σοβαρές περιπτώσεις ή αν γινόταν κατ' εξακολούθησιν, προβλεπόταν φυλάκιση έως ενός έτους. Με το άρθρο 6 δηλωνόταν ότι οι εξετάσεις για την απόκτηση άδειας εξάσκησης των επαγγελμάτων θα γινόταν με ξεχωριστό διάταγμα για κάθε ειδικότητα από την 1/10/1932 και ακολούθως όποτε το έκρινε σκόπιμο ο Κυβερνήτης, ο οποίος θα σχηματίζει τις Εξεταστικές Επιτροπές και θα όριζε τις μέρες που θα γίνονται οι γραπτές εξετάσεις. Με το άρθρο 17 οριζόταν ότι σχετικά με την άσκηση του επαγγέλματος των δασκάλων σε Δημοτικά σχολεία, οι οποίοι είχαν αναλάβει υπηρεσία πριν την δημοσίευση του Εκπαιδευτικού Διατάγματος της 1/1/1926, ισχύουν τα άρθρα 65 και 66 του ομώνυμου διατάγματος¹⁰³⁰. Στο άρθρο 18 προβλεπόταν ότι οι εκπαιδευτικοί των ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης που απέκτησαν από την Εποπτεία Δ.Ε. έως και τις 28/9/1929¹⁰³¹ την άνευ όρων έγκριση της άσκησης διδασκαλίας απαλλάσσονται από τις υποχρεώσεις του παρόντος διατάγματος. Αντίθετα, όμως, όσοι είχαν εξασφαλίσει από την Εποπτεία Δ.Ε. μια απλή προσωρινή άδεια διδασκαλίας οφείλουν να εφαρμόσουν όσα προβλέπονται στο άρθρο 2, παρ. γ του Κ.Δ 140 της 28/9/1929. Με λίγα λόγια έπρεπε να δώσουν εξετάσεις για την απόκτηση άδειας. Συνεπώς, το νομοθετικό πλαίσιο που αφορούσε την άσκηση των ελευθέρων επαγγελμάτων σχεδιάστηκε με τέτοιο τρόπο ώστε οι επίδοξοι φοιτητές των Δωδεκανήσων να επιλέγουν εκούσια τα Βασιλικά Ινστιτούτα με το σκεπτικό ότι θα έχουν περισσότερες πιθανότητες να μπουν σε ιταλικό Πανεπιστήμιο. Με αυτό τον τρόπο εξασφάλιζαν την αδιατάρακτη επαγγελματική τους σταδιοδρομία καθώς θα μπορούσαν να συμμετάσχουν στις εξετάσεις επαγγελματικής ικανότητας για την απόκτηση

¹⁰²⁸ *MdRodi*, «Η Εξάσκησης των Ελευθέρων Επαγγελμάτων», 29/9/1929, όπ

¹⁰²⁹ *MRodi*, *Atti del Governo*, «D.G.1/12/1929, n.196 Norme per l' applicazione del Regolamento per l' esercizio delle professioni libere», 11/12/1929, όπ

¹⁰³⁰ Υπενθυμίζεται ότι στο άρθρο 65 προβλεπόταν ότι όσοι δάσκαλοι ήταν κάτοχοι έγκυρων τίτλων και είχαν υπηρετήσει σε σχολεία με άδεια το σχολικό έτος 1924-25 θεωρούνται νομίμως διορισμένοι και στο αρ.66 προβλεπόταν ότι όσοι είχαν τουλάχιστον 10ετή προϋπηρεσία σε σχολεία των Δωδεκανήσων μπορούσαν να συνεχίζουν να διδάσκουν χωρίς καμία άλλη υποχρέωση. Οι υπόλοιποι όφειλαν έως την έναρξη του σχολικού έτους 1929-30 να δώσουν επιτυχώς εξετάσεις ιταλικής γλώσσας.

¹⁰³¹ Ημερομηνία του Διατάγματος ν. 140 για την εξάσκηση των ελευθέρων επαγγελμάτων.

άδεια εξασκήσεως. Επιπλέον, όπως φαίνεται και από το αντικείμενο των σπουδών των Δωδεκανήσιων νέων στο Πανεπιστήμιο της Πίζα στους Πίνακες 17 και 18 που παρατίθενται αμέσως παρακάτω, ο καθορισμός των ελευθέρων επαγγελμάτων ήταν απολύτως στοχευμένος στο να καλυφθούν οι επιλογές τους.

3.1.3 ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΩΣΤΕ ΝΑ ΣΠΟΥΔΑΖΟΥΝ ΣΤΗΝ ΙΤΑΛΙΑ

Πάντως είναι χαρακτηριστικό ότι στο ίδιο φύλλο της *Messagero di Rodi* που δημοσιεύεται το συμπληρωματικό κυβερνητικό διάταγμα της 11/12/1929, δημοσιευόταν σε διπλανή στήλη η είδηση ότι έφυγαν για το Πανεπιστήμιο της Πίζα οι ιατροί Κων. Μιχαλάκης, Σάββας Σαβινίγος από τη Ρόδο και ο Ιωάννης Οικονομίδης από την Κάρπαθο για να παρακολουθήσουν μαθήματα ειδικότητας· εκεί ήδη βρίσκονται και άλλοι Δωδεκανήσιοι ιατροί¹⁰³². Πληροφορούμαστε από τηλεγράφημα του Lago προς την Γενική Διοίκηση του Σώματος των Καραμπινιέρων στη Ρώμη και στο ιταλικό ΥΠΕΞ τον Οκτώβριο του 1931, ότι η Διοίκηση των Δωδεκανήσιων εδώ και χρόνια έχει συστήσει μία πανεπιστημιακή Εστία στην Πίζα για να διευκολύνει την φοίτηση των Δωδεκανήσιων φοιτητών στα ιταλικά πανεπιστήμια, οι οποίοι μέχρι τότε φοιτούσαν στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας¹⁰³³. Η διεύθυνση της Εστίας είχε δοθεί στο Ινστιτούτο «Sacra Famiglia», στους Αδελφούς Bigi του Τάγματος του S.Giovanni Calasanzio και έμπαινε στο τρίτο έτος της λειτουργίας της. Τον πρώτο χρόνο φιλοξένησε έξι φοιτητές, 26 το δεύτερο και τον τρίτο θα φιλοξενούσε περισσότερους από 70. Καθώς, λοιπόν, ο φοιτητικός πληθυσμός από τα Δωδεκάνησα αυξάνεται σταδιακά, ο Lago υποστηρίζει ότι καθίσταται όλο και πιο δύσκολη η επιτήρησή τους, καθώς ανάμεσά τους ενδέχεται να διεισδύσουν φοιτητές είτε πολιτικά αντίθετοι ή ακόμα και εχθρικοί προς το καθεστώς, αφού έχουν μοναδικό κίνητρο την απόκτηση ενός τίτλου που θα τους επιτρέψει την εξάσκηση ενός ελεύθερου επαγγέλματος στα Δωδεκάνησα¹⁰³⁴. Έτσι, προτείνει προς την Γενική Διοίκηση της Χωροφυλακής να σταλεί στην Πίζα ένας υπαξιωματικός του Σώματος, που έχει υπηρετήσει στα Δωδεκάνησα, γνωρίζει τη γλώσσα, τα πρόσωπα και τις συνήθειές τους, αλλά και λόγω κουλτούρας και εκπαίδευσης θα μπορέσει να ζήσει ανάμεσα στους φοιτητές. Ο Ιταλός Διοικητής κρίνει ότι τις ιδιότητες αυτές συγκεντρώνει ο υπαξιωματικός Diego Piovan, ο οποίος είχε υπηρετήσει

¹⁰³² *MdRodi*, «Dodecanesini a Pisa», 11/12/1929.

¹⁰³³ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b:6, 15/10/1931, Telespresso del Governo delle Isole italiane dell' Egeo, M. Lago al Comando Generale Dell' Arma Dei RR. CC-Roma, e p.c. MAE-Roma e Comando Compagnia RR. CC-Rodi· Το εν λόγω τηλεγράφημα υπάρχει και στο Παράρτημα του Ζ.Ν. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, σ.338 όπως και για τον ρόλο του· Σχετικά με την Εστία Δωδεκανήσιων στην Πίζα περισσότερα βλ.σχετ. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*,σ.335-345

¹⁰³⁴ ASDMAE, 15/10/1931, Lago al Comando Generale Dell' Arma Dei RR. CC-Roma, όπ

στα Δωδεκάνησα κατά το παρελθόν και εκείνη την περίοδο ήταν Διοικητής του Σταθμού Χωροφυλακής στην Cagnola¹⁰³⁵. Καθήκον του Ριοναν θα ήταν, όπως εξηγεί, ο Lago θα ήταν η επιτήρηση με διακριτικότητα και φιλικότητα των Δωδεκανήσιων φοιτητών ώστε να διαπιστώσει ότι πραγματικά εξασκούν την ιταλική γλώσσα, να ενημερώνει την Διεύθυνση της Εστίας και την Διοίκηση του Αιγαίου για ενδεχόμενα κρούσματα προπαγάνδας, εμπρηστικών δηλώσεων και γενικά άσχημης συμπεριφοράς και να τις εξουδετερώνει¹⁰³⁶. Οι Δωδεκανήσιοι φοιτητές στην Πίζα το ακαδημαϊκό έτος 1931-1932 ήταν 90 ενώ αναμενόταν και άφιξη και άλλων¹⁰³⁷. Προφανώς ο αριθμός των Δωδεκανήσιων φοιτητών είχε ξεπεράσει τους αρχικούς υπολογισμούς του Lago, καθώς στις 28/9/1931 ο Γραμματέας της Δημόσιας Εκπαίδευσης των Νήσων είχε αποστείλει πίνακα με την ονομαστική κατάσταση 79 φοιτητών που διέμεναν στην Εστία και θα παρακολουθούσαν τα μαθήματα στο Πανεπιστήμιο της Πίζα¹⁰³⁸. Με κριτήριο το ονοματεπώνυμο των φοιτητών του εν λόγω πίνακα συνάγεται το συμπέρασμα ότι στην συντριπτική τους πλειονότητα είναι άνδρες ελληνικής καταγωγής και οι περισσότεροι έχουν πάει να κάνουν προπτυχιακές ή μεταπτυχιακές σπουδές στην Ιατρική (40 φοιτητές), ενώ η αμέσως επόμενη πιο δημοφιλής επιστήμη είναι η Νομική (17 φοιτητές). Οι υπόλοιποι έχουν επιλέξει Φιλολογία, Μαθηματικά, Γεωργία (=Γεωπονία), Μηχανολογία, Φαρμακευτική και Φυσικές Επιστήμες¹⁰³⁹. Ενδεικτικά παρατίθενται τα ονόματα των φοιτητών Ιατρικής και Νομικής και το επίπεδο σπουδών τους:

Πίνακας 17 Ονοματεπώνυμο Δωδεκανήσιων φοιτητών Ιατρικής του Πανεπιστημίου της Πίζα που διέμεναν στην Εστία Δωδεκανησίων το ακαδημαϊκό έτος 1931-32

α/α	ΕΠΩΝΥΜΟ	ΟΝΟΜΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ
1	Peridi	Emanuele	Απόφοιτος
2	Iconomidi	Francesco	6ο Έτος
3	Parteniadi	Alessio	Απόφοιτος
4	Calavro	Filolao	3ο Έτος
5	Zairi	Gregorio	6ο Έτος
6	Bulafenti	Giorgo	Απόφοιτος
7	Emanuele	Michele	Απόφοιτος
8	Iraclidi	Filimone	6ο Έτος

¹⁰³⁵ Σημερινό προάστιο της πόλης του Μιλάνο.

¹⁰³⁶ Σχετικά με τον πραγματικό ρόλο του Ριοναν υπάρχει μια εκ διαμέτρου αντίθετη προσέγγιση από τους Τσιρπανλή και Pignataro. Ο Έλληνας ερευνητής ισχυρίζεται ότι ο Ιταλός υπαξιωματικός είχε έναν ρόλο κατασκοπικό στον χώρο και δρούσε ως «το μάτι και το αυτί» της Διοίκησης σχετικά με τους Ελλήνες φοιτητές. Ο Ιταλός ερευνητής απορρίπτει αυτή την ερμηνεία, αφού εξηγεί ότι οι φοιτητές γνώριζαν πολύ καλά την ιδιότητα του Ριοναν, έστω και αν ντυνόταν με πολιτικά. Επισημαίνει ότι σε καμία περίπτωση δεν είχε κατασκοπικές διαθέσεις αφού σκοπός του, όπως λέει ο ίδιος ο Ριοναν, ήταν να τον εμπιστευόταν οι φοιτητές και να τον συμπαθήσουν. Βλ. Σχετ: Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, σ.158 και Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.484.

¹⁰³⁷ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.:6, 4/12/1931, Telespresso, Governo di Rodi M. Lago al MAE, Roma.

¹⁰³⁸ ASDMAE, Affari Politici, Archivio Scuole 1929-1935 b.: 796, 28/9/1931, Governo delle Isole Italiane Dell' Egeo, Direzione P.I. al MAE, Direzione Generale Italiani all' Estero e Scuole, Roma.

¹⁰³⁹ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, 28/9/1931, Isole Italiane Dell' Egeo al MAE.

9	Catsoturchi	Michele	Απόφοιτος
10	Papamichele	Emanuele	Απόφοιτος
11	Nichitiadi	Giorgo	Απόφοιτος
12	Dimitriou	Michele	Απόφοιτος
13	Perdicachi	Giorgio	Απόφοιτος
14	Mastrosava	Pantaleone	Απόφοιτος
15	Sebastiano	Elia	Απόφοιτος
16	Ioannidi	Giorgio	Απόφοιτος
17	Papacristo	Sebastainao	Απόφοιτος
18	Stamatati	Emanuele	Απόφοιτος
19	Culia	Temistocle	Απόφοιτος
20	Patelli	Nicolao	Απόφοιτος
21	Lambadario	Simeone	Απόφοιτος
22	Spano	Constantino	Απόφοιτος
23	Zazzaroni	Michele	Απόφοιτος
24	Panai	Nicolao	Απόφοιτος
25	Zervo	Nichiforo	Απόφοιτος
26	Tliako	Nicolao	Απόφοιτος
27	Δυσανάγνωστο	Emanuele	Απόφοιτος
28	Agiandrea	Basilio	Απόφοιτος
29	Papavasiliu	Emanuele	5ο Έτος
30	Petridi	di Michele	Απόφοιτος
31	Carava	Stamo	6ο Έτος
32	Antapassi	Michele	4ο Έτος
33	Cagitsampico	Elia	6ο Έτος
34	Pisacca	Giovanni	6ο Έτος
35	Javassi	Giorgio	6ο Έτος
36	Cagidiaco	Stefano	6ο Έτος
37	Cristofidi	Giovanni	5ο Έτος
38	Sachellaridi	di Francesco	Απόφοιτος
39	Sarris	Giovanni	Απόφοιτος
40	Cocchino	Partenio	Απόφοιτος

Πίνακας 18 Ονοματεπώνυμα Δωδεκανήσιων φοιτητών Νομικής του Πανεπιστημίου της Πίζα που διέμεναν στην Εστία Δωδεκανησίων το ακαδημαϊκό έτος 1931-32

α/α	ΕΠΩΝΥΜΟ	ΟΝΟΜΑ	ΟΛΟΚΛΗΡΩΜΕΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ
1	Peridi	Filita	Απόφοιτος
2	Monocandilo	Miche	4ο Έτος
3	Caritu	Gabriele	4ο Έτος
4	Agapitidi	Sotirio	Απόφοιτος
5	Zervo	Nomico	Απόφοιτος
6	Mavro	Giorgo	4ο Έτος
7	Paturachi	Giorgo	Απόφοιτος
8	Critico	Giovanni	Απόφοιτος
9	Cavasila	Teofilo	4ο Έτος
10	Mavricachi	Giovanni	Απόφοιτος
11	Tavlaro	Ippocrate	4ο Έτος
12	Mango	Giorgo	4ο Έτος
13	Alacuso	Sacellario	4ο Έτος
14	Apostolidi	Alessandro	Απόφοιτος
15	Caisserli	Giorgo	4ο Έτος
16	Constantinidi	Antinagora	1ο Έτος
17	Papatnasiou	Tano	1ο Έτος

Πηγή Πινάκων 17-18: ASDMAE, Affari Politici, Archivio Scuole 1929-1935 Busta: 796, 28/9/1931, Governo delle Isole Italiane Dell' Egeo, Direzione P.I. al MAE, Direzione Generale Italiani all' Estero e Scuole, Roma

Αξιολογώντας την συντονισμένη αυτή προσπάθεια αυτή του Lago για την «ανακατεύθυνση» των Δωδεκανησίων φοιτητών από το Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο της Αθήνας προς τα Ανώτατα Ιδρύματα της Ιταλίας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα αποτελέσματα της πολιτικής του ήταν αρκετά ενθαρρυντικά. Το 1924 φοιτούσαν συνολικά 310 Δωδεκανήσιοι φοιτητές στην Αθήνα¹⁰⁴⁰. Η αναμενόμενη άφιξη το τρίτο έτος εφαρμογής του νόμου σχετικά με την εξάσκηση των ελευθέρων επαγγελματιών πάνω από 90 Δωδεκανήσιων φοιτητών στην Ιταλία αποδεικνύει ότι ο σχεδιασμός του απέδιδε καρπούς έως έναν βαθμό. Επίσης, φαίνεται ότι είχε καταγράψει εύστοχα τις προτιμήσεις της δωδεκανησιακής σπουδάζουσας νεολαίας, αφού και στην Αθήνα η πλειονότητα σπούδαζε στην Νομική και την Ιατρική¹⁰⁴¹. Όπως γίνεται αντιληπτό ο Lago απέδιδε πολύ σημαντικό μέρος της εκπαιδευτικής του πολιτικής και γενικά του εξιταλιστικού του έργου την ανακατεύθυνση των Δωδεκανήσιων φοιτητών από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας σε αυτά της Ιταλίας. Είναι χαρακτηριστική η αντίδρασή του σε προτροπή της Διεύθυνσης των Σχολείων του Εξωτερικού του ιταλικού ΥΠΕΞ τον Ιούλιο του 1930 να υπάρξει μείωση στον αριθμό των Δωδεκανήσιων φοιτητών που θα φοιτήσουν στο Βασίλειο το επόμενο ακαδημαϊκό έτος λόγω περιορισμένων κονδυλίων¹⁰⁴². Τονίζει με έμφαση ότι αυτή η πρόταση έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την καταβαλλόμενη προσπάθεια από την κυβέρνησή του να απομακρύνει τους Δωδεκανήσιους φοιτητές από την Αθήνα, όπου γίνονται αποδέκτες της πιο φανατικής προπαγάνδας εις βάρος των συμφερόντων της ιταλικής Διοίκησης¹⁰⁴³. Ενώ υπογραμμίζει με ασυνήθιστα απόλυτο τρόπο ότι «αυτή η κυβέρνηση πόρρω απέχει από το να περιορίσει την αποστολή στο Βασίλειο Δωδεκανήσιων φοιτητών καθώς θεωρεί καθήκον της να καταβάλει κάθε προσπάθεια ώστε να υποχρεώσει το μεγαλύτερο δυνατόν αριθμό Δωδεκανησίων να εγκαταλείψει την Αθήνα για την Πίζα». Δεν παραλείπει να αναφέρει με έμφαση ότι «αυτή θα πρέπει να είναι και η επιθυμία της Κεντρικής Κυβέρνησης, εφόσον θέλει να επιτευχθούν οι εθνικοί στόχοι¹⁰⁴⁴.

Στα πλαίσια διευκόλυνσης της φοίτησης των Δωδεκανησίων στα πανεπιστήμια της Ιταλίας θα πρέπει να σημειωθεί και το κυβερνητικό διάταγμα ν.152 που αφορούσε «Το όριο για την μεταφορά στα Πανεπιστήμια του Βασιλείου των φοιτητών που ενέπιπταν στο άρθρο 5 του

¹⁰⁴⁰ Κιρκής, *Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945*, σ.177.

¹⁰⁴¹ Κιρκής, *Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945*, σ.177, όπ

¹⁰⁴² ASDMAE, Affari Politici, Archivio Scuole 1929-1935 Busta: 796, 10/7/1930, Telespresso, Ministero degli Affari Esteri al R.Governo Delle Isole Egee, Oggetto: Studenti Egei trasferitisi nell' Università di Pisa.

¹⁰⁴³ ASDMAE, Affari Politici, Archivio Scuole 1929-1935 b.: 796, 23/7/1930, Telespresso, R.Governo Delle Isole Egee al Ministero degli Affari Esteri, Oggetto: Studenti Egei trasferitisi nell' Università di Pisa.

¹⁰⁴⁴ ASDMAE, Archivio Scuole, 23/7/1930, R.Governo Delle Isole Egee al MAE, όπ

Κ. Δ. της 28^{ης} Σεπτεμβρίου 1929, ν.140¹⁰⁴⁵». Συγκεκριμένα με το άρθρο 1 επεκτάθηκε το δικαίωμα σε μειωμένο εισιτήριο μετάβασης και επιστροφής σε όσους θα ήταν εγγεγραμμένοι σε πανεπιστημιακή σχολή και για τα ακαδημαϊκά έτη 1932-33 και 1933-34¹⁰⁴⁶. Επίσης, όλο αυτό το διάστημα δημοσιεύονταν στην *Messagero di Rodi* αγγελίες με υποτροφίες σπουδών είτε για απόκτηση πτυχίου είτε για απόκτηση επάρκειας σε Πανεπιστήμια της Ιταλίας¹⁰⁴⁷. Μία από τις πιο επιφανείς ήταν η Υποτροφία Σπουδών «Umberto Maria Jose» από τους γάμους του Πρίγκηπα του ιταλικού θρόνου Umberto της Σαβοΐας με την Πριγκήπισσα Maria Jose di Sassonia Caburgo Gotha. Η προκήρυξη της υποτροφίας έγινε με το κυβερνητικό διάταγμα ν.213 της 24/12/1929 που αφορούσε την «Υποτροφία Σπουδών Umberto Maria Jose» με δικαιούχους δύο νέους Ιταλούς πολίτες των Δωδεκανήσων που επιθυμούσαν να πραγματοποιήσουν σπουδές σε ένα Πανεπιστήμιο ή Ανώτερο Ινστιτούτο του Βασιλείου και ετήσιο ποσό 4000 λιρών για κάθε έτος σπουδών (άρθρα 1 και 2). Εξυπακούεται ότι απευθυνόταν σε αποφοίτους των Βασιλικών Σχολών αφού στα απαραίτητα έγγραφα για την υποβολή της υποψηφιότητας ήταν και η έκθεση του Διευθυντή των Βασιλικών Ινστιτούτων Μέσης Εκπαίδευσης της Ρόδου για την επίδοση και τον χαρακτήρα του υποψηφίου (άρθρο 4, σημείο h)¹⁰⁴⁸. Στις 6/9/1930 η αγγελία της διετούς υποτροφίας «Fasana Salomon Alhadeff» από το Πανεπιστήμιο της Padova ύψους 3500 λιρών απευθυνόταν στην ισραηλιτική κοινότητα της Ρόδου. Στις 19/8/1930 στην ελληνόφωνη σελίδα της *Messagero* δημοσιεύεται η ανακοίνωση για την πρόθεση του «Βασιλικού Υπουργείου Εθνικής Μορφώσεως να χορηγήσει 6 υποτροφίες τελειοποίησης προορισθησομένας εις νέους φοιτητάς εκ των Νήσων του Αιγαίου ή προσφάτως αναγορευθέντας διδάκτορας εις ξένα Πανεπιστήμια, οίτινες προτίθενται ν' αποπερατώσωσιν τας σπουδάς των ή να συμπληρώσουν τας αποπερατωθείσας ταιούτας παρά τινί Πανεπιστημίω του Βασιλείου»¹⁰⁴⁹.

¹⁰⁴⁵ Πρόκειται για το Κυβερνητικό Διάταγμα που αναφέρεται στην άσκηση ελευθέρων επαγγελματιών.

¹⁰⁴⁶ *MdRodi*, Atti del Governo, «Num.152, 31/8/1932, Termine per il trasferimento nelle Universita del Regno degli studenti di cui all' art. 5 del D.G. 28 settembre 1929, n.140», 1/9/1932.

¹⁰⁴⁷ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Bando di concorso fra laureate Dodecanesini per 6 borse di studio e perfezionamento presso la R. Universita di Pisa», 18/9/1932· *MdRodi*, «Bando di concorso per laureandi dodecanesini per sei borse di studio e perfezionamento presso Universita del Regno», 3/9/1933· *MdRodi*, «Bando di concorso per sei borse di studio e perfezionamento presso Universita del Regno», 5/9/1935

¹⁰⁴⁸ *MdRodi*, Atti del Governo, «Num.152, 31/8/1932, Termine per il trasferimento nelle Universita del Regno degli studenti di cui all' art. 5 del D.G. 28 settembre 1929, n.140», 1/9/1932, όπ

¹⁰⁴⁹ *MdRodi*, «Υποτροφίαι δια πανεπιστημιακούς φοιτητάς και δια νέους αναγορευθέντας διδάκτορας εκ των Νήσων του Αιγαίου», 19/8/1930. Παρουσιάζει ενδιαφέρον ο τρόπος παρουσίασης των 6 αυτών υποτροφιών στην συγκεκριμένη δημοσίευση: «[...]Το προεκλεγέν Πανεπιστήμιον υπό της Διοικήσεως των εν τω Αιγαίω Ιταλικών Νήσων είναι το της Πίζης, δια λόγους πολλούς, ιδίως διότι οι νικηταί των υποτροφιών θα εύρωσιν εκεί καταλληλότατον οικοτροφείον, λαμπρώς διοργανωμένον, εις τιμάς πλέον ή μετρίας, και θα είναι εκεί αντικείμενον πατρικής μερίμνης, εις περιβάλλον προσφέρον τους καταλληλότερους όρους δια την ησυχίαν του πνεύματος ήτις είναι αναγκαία δια την μελέτην. Αι υποτροφίαι συνίστανται εις ετήσια επιδόματα εκ 4000 λιρών έκαστον, πλέον ή επαρκές δια την κατοικίαν, την τροφήν, και δια τας μικράς νεανικάς δαπάνας δι' ένα νέον γενόμενον δεκτόν εν τω οικοτροφείω Πίζης. Δια το από Ρόδου εις Βρινδήσιον ταξίδιον και τανάπαλιν οι υπότροφοι θ' απολαμβάνουν των ευκολιών αίτινες χορηγούνται εις νέους πανεπιστημιακούς φοιτητάς οίτινες εκ του εξωτερικού και εκ των Αποικιών μεταβαίνουν εν τω Βασιλείω· πλην τούτου και όλως εξαιρετικώς δια

Ενώ το 1935 το Ίδρυμα «Querini Stampalia» με έδρα την Βενετία προκήρυξε δύο υποτροφίες για σπουδές ύψους 2500 λιρών για όλα τα έτη φοίτησης στο Ανώτερο Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής της Βενετίας προς τιμήν του «Πρίγκηπα και της Πριγκίπισσας του Piemonte». Στους όρους της προκήρυξης (όρος 2, παρ.1) γινόταν σαφές ότι θα υπάρξει προτίμηση κυρίως σε νέους με καταγωγή από τις Τρεις Βενετίες, την Δαλματία ή της Νήσους του Αιγαίου, αφού το ίδρυμα ήθελε να τιμήσει την παρουσία της Γαληνοτάτης στα Βουνά του Trento, στις ακτές της Αδριατικής, στο Αρχιπέλαγος και των Querini στην Αστυπάλαια¹⁰⁵⁰. Επίσης ορισμένοι Δωδεκανήσιοι φοιτητές πετύχαιναν την απαλλαγή τους από τα δίδακτρα φοίτησης λόγω της άριστης ακαδημαϊκής τους επίδοσης όπως για παράδειγμα ο Αθηναγόρας Κωνσταντινίδης από την Ρόδο, ο Θεοφάνης Παπαδουλής από τη Ρόδο επίσης και ο Βιτάλε Ρόμολο από την Κάλυμνο, ενώ ο δάσκαλος Χριστόδουλος Παπαχριστοδούλου απηλλάγη από τον φόρο του διπλώματος «συνεπεία του λαμπρού αποτελέσματος των επί διπλώματι εξετάσεων»¹⁰⁵¹. Ενώ και ο ίδιος ο Lago είχε επισκεφθεί τους Δωδεκανήσιους φοιτητές που σπούδαζαν στην Πίζα, όπου έτυχε θερμής υποδοχής¹⁰⁵². Τέλος, στις πρωτοβουλίες της ιταλικής Διοίκησης θα πρέπει να εντάξουμε και την αποστολή κάθε καλοκαίρι Δωδεκανήσιων δασκάλων σε Πανεπιστήμια της Ιταλίας για μετεκπαίδευση. Για παράδειγμα το καλοκαίρι του 1936 μετέβησαν για αυτόν τον σκοπό στο Πανεπιστήμιο της Perugia 25 Δωδεκανήσιοι δημοδιδάσκαλοι από την Ρόδο, την Κω και την Λέρο, όπου παρακολούθησαν τα θερινά μαθήματα του πανεπιστημίου ενώ επισκέφθηκαν τις μεγαλύτερες πόλεις της Ιταλίας¹⁰⁵³. Είναι προφανές ότι η ιταλική Διοίκηση έδινε υψηλή σημασία σε αυτά τα επιμορφωτικά ταξίδια αφού με την επιστροφή τους έγιναν δεκτοί από τον Επιθεωρητή Δ.Ε. Giulianini και τον Lago. Ο τελευταίος έγινε αποδέκτης θερμού ευχαριστήριου λόγου των δασκάλων, τον οποίο προσφώνησε εκ μέρους όλων ο δημοδιδάσκαλος Κρεμαστής Νικ. Μαντάς.

3.1.4 ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ & ΤΟΥ ΕΚΠΑ ΥΠΕΡ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΚΑΙ ΑΛΛΟΔΑΠΩΝ ΦΟΙΤΗΤΩΝ

Από την άλλη πλευρά, το ελληνικό κράτος για να διατηρήσει την επαφή του ελληνισμού αλύτρωτων περιοχών ή με έντονο ελληνικό στοιχείο προς το Εθνικό Κέντρο είχε προβλέψει την ατελή εγγραφή επίδοξων φοιτητών στα ελληνικά πανεπιστήμια από τα Δωδεκάνησα, την

τους εκ των Νήσων του Αιγαίου φοιτητάς θα γίνηται σημαντική έκπτωσης δια την από Βρινδισίου εις Πίζαν και τανάπαλιν σιδηροδρομικήν διαδρομή.».

¹⁰⁵⁰ *MdRodi*, «Borsa di studio “Principe e Principessa di Piemonte” presso il R. Istituto Superiore d’ Architettura di Venezia», 15/2/1935· Το ίδρυμα, ανάμεσα σε άλλα, στους υποχρεωτικούς όρους συμμετοχής είχε και την εγγραφή στο Φασιστικό κόμμα ή στις αντίστοιχες φασιστικές νεολαίες (5^{ος} όρος).

¹⁰⁵¹ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Δωδεκανήσιοι φοιτηταί οίτινες τιμούν εαυτούς», 25/4/1934.

¹⁰⁵² *Ροδιακή*, «Η Α.Ε. ο Γεν. Διοικητής εις Πίζαν», 14/5/1931.

¹⁰⁵³ *Ροδιακή*, «Η επάνοδος των μετεκπαιδευθέντων δημοδιδασκάλων», 2/9/1936.

Β. Ήπειρο, την Κύπρο, την Αίγυπτο, την Κωνσταντινούπολη¹⁰⁵⁴. Ακόμη, αλλοδαποί-αλλογενείς και ομογενείς-Έλληνες του εξωτερικού εγγράφονται στις ανώτερες και ανώτατες σχολές άνευ εξετάσεων και καθ' υπέρβαση του αριθμού εισακτέων¹⁰⁵⁵. Επίσης, μέρμινα υπάρχει στους ομογενείς από αυτές τις περιοχές για την πιο εύκολη άσκηση του επαγγέλματός τους στο Εθνικό Κέντρο. Για παράδειγμα με τον Αναγκαστικό Νόμο της 23/12/1935 «Περί διορισμού των ομογενών των καταγόμενων εκ Κύπρου, Δωδεκανήσου, Αλβανίας (Β. Ηπείρου) ως δικηγόρων» δίνεται το δικαίωμα σε ομογενείς διπλωματούχους ή πτυχιούχους της Νομικής Σχολής των Ελληνικών ή άλλων ομοταγών Πανεπιστημίων να διορίζονται δικηγόροι Πρωτοδικών χωρίς πρακτικές εξετάσεις μέχρι τον Ιούλιο του 1936 (άρθρο 1)¹⁰⁵⁶. Αυτή η νομοθετική πρωτοβουλία της ελληνικής πολιτείας προφανώς έγινε αντιληπτή από την ιταλική πλευρά, την οποία ο Lago σπεύδει να θέσει υπόψη στο ιταλικό ΥΠΕΞ και την χαρακτηρίζει ως «μία από τις έντονες διευκολύνσεις ώστε να προσελκύσει τα αλυτρωτικά στοιχεία στα ελληνικά πανεπιστήμια»¹⁰⁵⁷. Ο Ιταλός Διοικητής προειδοποιεί ότι η αντίδραση θα είναι αναπόφευκτη εφόσον υπάρχει η βούληση να μην διαγωνίζεται η «πνευματική δηλητηρίαση» της δωδεκανησιακής αστικής τάξης στην Ελλάδα. Ήδη από το 1930 το Πανεπιστήμιο της Αθήνας και συγκεκριμένα η Ιατρική Σχολή έσπευσε από την πλευρά της να κάνει αποδεκτό το αίτημα του Κεντρικού Συλλόγου Δωδεκανησίων «δια εθνικούς λόγους» για την μεταγραφή των Δωδεκανησίων φοιτητών από την Οδοντιατρική στην Ιατρική¹⁰⁵⁸. Από τα πρακτικά της συνεδρίασης μαθαίνουμε ότι ο Κοσμήτορας της Ιατρικής φρόντισε να ενημερώσει το διδακτικό προσωπικό της Σχολής σχετικά με τα πολλά προσκόμματα των ιταλικών αρχών στην άσκηση του ιατρικού επαγγέλματος στους Δωδεκανήσιους, που επιθυμούσαν να ασκήσουν το επάγγελμά τους στον τόπο καταγωγής τους. Επιπλέον, ο καθηγητής Λιβιεράτος διατύπωσε την άποψη ότι η Πρυτανεία σε συνεννόηση με το Υπουργείο Παιδείας θα πρέπει να εξασφαλίσει την πλήρη απαλλαγή από δίδακτρα και εξέταστρα και αγοράς διδακτικών βιβλίων για τους Δωδεκανήσιους φοιτητές¹⁰⁵⁹. Μάλιστα, προτάθηκε και έγινε αποδεκτό να ορίζονται Δωδεκανήσιοι ως

¹⁰⁵⁴ Κουντούρης, *Κάλυμνος 1912-1943*, σ.266, Υπογράφουν Βασιλέας Κων/νος, ο Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών κλπ. Κ. Η. Πολυγένης, ο υπουργός επί του Θησαυρού Κ. Λυκουρέζος και επί των Εσωτερικών Ν.Α. Στράτος.

¹⁰⁵⁵ Πέτρος Τραντας, Γεώργιος Κόκκινος, *Αλλοδαποί φοιτητές στην Ελλάδα (1929-2000) χώρες προέλευσης διακυμάνσεις ποσοτών και επιλογή σπουδών*.(κυρίως υποσημείωση ν.15) Διαθέσιμο στο: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/trantas_kokkinos.htm.

¹⁰⁵⁶ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 27/12/1935, Τεύχος 1^ο, Αριθμός φύλλου 631, 23/12/1935, Αναγκαστικός νόμος *Περί διορισμού των ομογενών των καταγόμενων εκ Κύπρου, Δωδεκανήσου, Αλβανίας (Β. Ηπείρου) ως δικηγόρων*, Πρόεδρος του Υπουργικού Συμβουλίου Κ. Δεμερτζής και τα μέλη του Υ.Σ.

¹⁰⁵⁷ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 Paese: Dodecaneso, b.:14, 20/5/1936, Governo Delle Isole Egee, M. Lago al MAE, Oggetto: Decreto greco in favore dei laureate in legge dodecanesini.

¹⁰⁵⁸ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχείο Ιατρικής Σχολής, Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, τόμος 14, Συνεδρία 14/2/1930, Κοσμήτορας και Καθηγητές της Ιατρικής Σχολής Αθηνών.

¹⁰⁵⁹ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχείο Ιατρικής Σχολής, Πρακτικά Συνεδριάσεων Ιατρικής Σχολής, τόμος 14, Συνεδρία 14/2/1930, όπ

υποβοηθοί στα διάφορα εργαστήρια και κλινικές ενώ συμφωνήθηκε να υπάρξει συνεννόηση με την επιτροπή των Δωδεκανήσιων φοιτητών ώστε να συντάξουν υπόμνημα με πρακτικά ζητήματα που θα διευκόλυναν τους Δωδεκανήσιους φοιτητές, τα οποία θα μπορούσε να εγκρίνει η Ιατρική Σχολή. Σε συνεδρίαση της Συγκλήτου πάντως του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Νοέμβριο του 1930 γίνεται λόγος για μια ευεργετική μεταχείριση των φοιτητών της αλλοδαπής ως προς την πρόσβασή τους στο ελληνικό πανεπιστήμιο, καθώς διατυπώνεται με σαφήνεια ότι η Σύγκλητος δεν θα είχε αντίρρηση να εισέρχονται στο Πανεπιστήμιο χωρίς εισιτήριες εξετάσεις, εφόσον το Υπουργείο Παιδείας ανέλαμβανε την ευθύνη¹⁰⁶⁰. Πραγματικά, από τα στοιχεία του υπουργείου των Εξωτερικών διαπιστώνεται ότι την δεκαετία του '30 οι νέοι από τα Δωδεκάνησα αλλά και από άλλα ομογενειακά κέντρα, απολάμβαναν την ατελή και την άνευ εισιτηρίων εξετάσεων εισαγωγή τους στα ελληνικά πανεπιστήμια όπως ειπώθηκε προηγουμένως¹⁰⁶¹. Για παράδειγμα τον Οκτώβριο του 1937 ο πρώην γενικός γραμματέας της Δωδεκανησιακής Νεολαίας Μιχ. Ι. Νικόλης ζητά από τον Έλληνα πρόξενο στη Ρόδο Όθωνα Κοντόσταυλο να εκδώσει πιστοποιητικό για την Μαρία Ι. Ξυπολιτά, βάσει πιστοποιητικού από την Μητρόπολη Καλύμνου-Κω, ώστε να το χρησιμοποιήσει για «την άνευ εξετάσεων εισιτηρίαν εγγραφήν της εις την Οδοντιατρική Σχολήν του Αθήνησιν Εθνικού Πανεπιστημίου»¹⁰⁶² ή της Καλύμνιας Μαρίας Λουκάκη για τον γιο της Μιχαήλ ώστε να σπουδάσει στην Ιατρική Σχολή¹⁰⁶³. Δεν απουσίαζαν βέβαια και περιπτώσεις επιτήδειων, οι οποίοι επεδίωξαν να εκμεταλλευθούν την ευεργετική αυτή μεταχείριση αλλοδαπών/ομογενών φοιτητών χωρίς να είναι πραγματικοί δικαιούχοι, Για αυτό το λόγο το Πανεπιστήμιο Αθηνών έλαβε το 1932 την απόφαση να δέχεται όσον αφορά τον έλεγχο της απορίας των Δωδεκανήσιων φοιτητών από Δωδεκανησιακούς συλλόγους που ήταν πρόεδροι μόνο ο Μ. Βολονάκης¹⁰⁶⁴ και ο Σκευός Ζερβός¹⁰⁶⁵. Επιπλέον όποτε υπήρχε μια αδυναμία επιβεβαίωσης σχετικά με την εγκυρότητα των στοιχείων που προσκόμιζαν κάθε είδους ενδιαφερόμενοι ή για την εν γένει πατριωτική τους στάση συνέδραμε στην

¹⁰⁶⁰ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου, Πρακτικά Συγκλήτου 1930-1931, τόμος 42, Συνεδρίαση 9^η, 25/11/1930, Πρύτανης και Συγκλητικοί.

¹⁰⁶¹ Τραντας, Κόκκινος, *Αλλοδαποί φοιτητές στην Ελλάδα (1929-2000)*, όπ. Πάντως ήδη το 1923 στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας σπούδαζαν 24 φοιτητές από την Ρόδο σύμφωνα με ανταπόκριση του Εμμ. Καλαμπίχη. Οι 12 στην Ιατρική, 3 στην Νομική, 2 στην Φιλοσοφική, 1 στη Φαρμακευτική, 1 στα Φυσικομαθηματικά, 2 στη Χημεία και 1 στη Μηχανική. Βλ.Σχετ: *Ροδιακή*, Εμμ. Καλαμπίχης, «Έντοπώσεις και σκέψεις (εκ του τελευταίου ταξιδιού μου) Αθήναι Μάρτιος 1923, 14/5/1923.

¹⁰⁶² ΥΔΙΑ, Προξενείο Ρόδου, 1937, Εκπαιδευτικά Θέματα-Πιστοποιητικά Ιθαγένειας 9.4, 16/10/1937, Τέως Γενικός Γραμματέας Δωδεκανησιακής Νεολαίας Μ. Νικόλης προς Έλληνα πρόξενο Ρόδου Οθ. Κοντόσταυλο

¹⁰⁶³ ΥΔΙΑ, Προξενείο Ρόδου, 1937, Εκπαιδευτικά Θέματα-Πιστοποιητικά Ιθαγένειας 9.4, 2/11/1937, Κάλυμνος, Μαρία Λουκάκη προς Ελληνικό Προξενείο Ρόδου.

¹⁰⁶⁴ Καθηγητής Ιστορίας στο ΕΚΠΑ με καταγωγή από Σύμη ενώ είχε χρηματίσει και Δ/ντής του Παγκύπριου Γυμνασίου την περίοδο 1896-1911.

¹⁰⁶⁵ Ιστορικό Αρχείο Πανεπιστημίου Αθηνών, Αρχείο Γραμματείας Συγκλήτου, Πρακτικά Συγκλήτου 1932-1933, τόμος 44, Συνεδρίαση 4^η, 25/10/1932, Πρύτανης και Συγκλητικοί.

προσπάθεια αυτή η Διεύθυνση Αλλοδαπών του Υφυπουργείου Δημόσιας Ασφάλειας¹⁰⁶⁶. Εξίσου σημαντική διευκόλυνση προς επίδοξους φοιτητές της ομογένειας ήταν και η απαλλαγή τους από την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία. Κατά το νόμο 5237 του 1931 «Περί τροποποίησης του νόμου περί Στρατολογίας» στο άρθρο 12 προβλεπόταν ότι:

Τέκνα ομογενών εγκατεστημένων μονίμως εν τω Εξωτερικώ επιθυμούντα να φοιτήσωσιν εις Σχολάς της ημεδαπής είτε δημοσίας είτε ιδιωτικάς, δύνανται ακωλύτως να επανέλθωσι παρά ταις οικογενείαις των και άνευ ουδενός περιορισμού εν σχέσει προς την εκπλήρωσιν των στρατιωτικών των υποχρεώσεων. Ταύτα κατά τον χρόνον των εν τη ημεδαπή σπουδών των δεν στρατεύονται, έστω και αν ανήκωσιν εις κλάσιν κληθείσαν υπό τα όπλα.[...]¹⁰⁶⁷.

Αυτόν ακριβώς τον νόμο επικαλείται ο Ρόδιος φοιτητής Νομικής Γεώργιος Καρυδιώτης προς τον Έλληνα πρόξενο Οθ. Κοντόσταυλο ώστε να βεβαιώσει προς τα περιοδεύοντα στρατιωτικά συμβούλια ότι είναι κάτοικος Ρόδου επί 15ετία και ότι βρίσκεται για σπουδές στην Αθήνα από το 1933¹⁰⁶⁸. Επίσης, το ελληνικό Προξενείο των Δωδεκανήσων στα πλαίσια ενημέρωσης της δωδεκανησιακής νεολαίας σχετικά με τις πιθανές επιλογές των σπουδών τους σε ιδρύματα του Εθνικού Κέντρου είχαν ζητήσει και λάβει τους κανονισμούς της Σιβιτανιδείου Δημόσιας Σχολής Τεχνών και Επαγγελμάτων¹⁰⁶⁹, η οποία είχε ιδρυθεί το 1926 στα πρότυπα της παρισινής σχολής «Arts et Metiers». Ενώ με εγκύκλιο το 1936 προβλέφθηκε η ατελής φοίτηση των μαθητών με καταγωγή από τα Δωδεκάνησα σε όλα τα ελληνικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης, ιδιωτικά και δημόσια¹⁰⁷⁰.

Ένα ακόμη σημαντικό μέτρο του ελληνικού κράτους συμπαράστασης και υποστήριξης της παιδείας των Δωδεκανήσων και της επαφής τους με το Εθνικό Κέντρο ήταν η εξίσωση των δωδεκανησιακών σχολικών μονάδων με αυτά του ελληνικού κράτους. Το μέτρο αυτό είχε διττή στόχευση: να γίνει πιο εύκολη η πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση της Ελλάδας

¹⁰⁶⁶ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1937 59.5 Δωδεκάνησα, 18/9/1937, Υφυπουργείο Δημόσιας Ασφάλειας, Διεύθυνσις Υπηρεσίας Αλλοδαπών προς ΥΠΕΞ, Θέμα: Περί του Δωδεκανήσιου Κουτρούλη Βασιλείου, ετών 26, καθηγητού Θεολογίας.

¹⁰⁶⁷ Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, Αθήνα 14/8/1931, τεύχος 1^ο, Αριθμός φύλλου 279, Νόμος Περί τροποποίησης του νόμου περί Στρατολογίας, σ.2165-2167, Υπογράφουν ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας Αλ. Ζαΐμης και οι υπουργοί Εξωτερικών, Εσωτερικών, Οικονομικών, Στρατιωτικών, Αεροπορίας, Ναυτικών και Δικαιοσύνης.

¹⁰⁶⁸ ΥΔΙΑ, Προξενείο Ρόδου, 1937, Εκπαιδευτικά Θέματα-Πιστοποιητικά Ιθαγένειας 9.4, Αθήνα 8/6/1937, Αίτησις Γεώργιου Καρυδιώτου προς Προξενείο Ρόδου περί έκδοσης πιστοποιητικού δια στρατιωτικήν χρήση

¹⁰⁶⁹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1935 Α/10/8 Διάφορα Ζητήματα Δωδεκανήσου, 23/8/1935, ΥΠΕΞ προς Προξενείο Ρόδου, Θέμα: Κανονισμός φοίτησης Σιβιτανιδείου Σχολής.

¹⁰⁷⁰ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Μία Εγκύκλιος του Υπ. Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας, αρ. εγκυκλ.160», 15/9/1937· Στην συγκεκριμένη εγκύκλιο του υπουργού Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλου προς τους Γενικούς Επιθεωρητές της Μ.Ε. προβλεπόταν ότι ως δικαιολογητικό για την απαλλαγή των τελών φοίτησης μαθητών από τα Δωδεκάνησα οριζόταν το πιστοποιητικό του Κεντρικού Εθνικού Συλλόγου.

για τους Δωδεκανήσιους αλλά και κυρίως για να μην εγκαταλείπουν τα νησιά τους για λόγους σπουδών και ταυτόχρονα να αποφεύγεται η πληθυσμιακή ελάττωση του ελληνικού στοιχείου. Η σημαντικότερη νομοθετική πρωτοβουλία στην οποία στηρίχθηκαν μελλοντικά διατάγματα και νόμοι προς αυτή την κατεύθυνση περιεχόταν στον νόμο 2905 της Γ' Εθνοσυνέλευσης «Περί Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου» της 23/7/1922 και συγκεκριμένα στα άρθρα 135 έως 139 του Έβδομου Τμήματος, που αφορούσε την ικανότητα εγγραφής των φοιτητών¹⁰⁷¹. Συγκεκριμένα στη 2^η παράγραφο του άρθρου 135 δινόταν η δυνατότητα να εγγράφονται αλλοδαποί στο Πανεπιστήμιο τηρουμένων των διατάξεων της παρ. 1¹⁰⁷² του ίδιου άρθρου, μετά την άδεια του Υπουργού των Εξωτερικών. Στο άρθρο 137 αναφερόταν ότι στα εκπαιδευτήρια της παρ.1 του άρ. 135 εντάσσονται και «τα εν τη αλλοδαπή δημόσια εκπαιδευτήρια, εφόσον είναι ομοταγή προς τα εν Ελλάδι εκπαιδευτήρια του άρθρου 136¹⁰⁷³. Επίσης, στο άρθρο 137 οριζόταν ότι σχετικά με την ιδιότητα δημόσιου ομοταγούς αλλοδαπού εκπαιδευτηρίου είχε η Σύγκλητος, με τη γνωμοδότηση της Φιλοσοφικής Σχολής για τα γυμνάσια και η Σχολή Φυσικών και Μαθηματικών για τα εκπαιδευτήρια που θα ήταν ομοταγή με το εν Αθήναις Πρακτικό Λύκειο. Ενώ, στο άρθρο 138 προβλεπόταν ότι έγκυρο απολυτήριο χορηγούν και «τα ελληνικά εν τη αλλοδαπή λειτουργούντα εκπαιδευτήρια, εφόσον είναι αναγνωρισμένα ως ομοταγή προς τα ελληνικά εκπαιδευτήρια του άρθρου 136». Η αναγνώριση ή η άρση αυτής θα γινόταν με Βασιλικό Διάταγμα μετά την πρόταση της Συγκλήτου, αφού θα λαμβανόταν υπόψη η γνωμοδότηση των Σχολών που αναφέρονταν στο εδάφιο 2 του άρθρου 137 (δηλαδή η Φιλοσοφική και η Φυσικομαθηματική Σχολή). Το άρθρο 139 προέβλεπε ότι όποιος επιθυμούσε να εγγραφεί ως φοιτητής έπρεπε να περάσει σε δοκιμασία από Επιτροπή, της οποίας τα μέλη θα ήταν καθηγητές Πανεπιστημίου. Ενώ, το 1923 στο άρθρο 14 του Νομοθετικού Διατάγματος «Περί εκτελέσεως αποφάσεων Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και περί πειθαρχικής ποινής εις λειτουργούς εκπαιδεύσεως κλπ.» προβλέπεται ότι «Δύναται ο επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργός ν' αναγνωρίζη μετά πρότασιν του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου, Διδασκαλεία, ανώτερα παρθεναγωγεία και ημιγυμνάσια της αλλοδαπής ως ισότιμα προς τα εν Ελλάδι λειτουργούντα»¹⁰⁷⁴. Αυτή βέβαια

¹⁰⁷¹ ΦΕΚ αρ. 127, 27/7/1922, Τεύχος Πρώτο, Νόμος 2905, 26/7/1922, *Περί Οργανισμού του Αθήνησιν Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου*, άρθρα 135-139, σ.622-623, Υπογράφουν Βασιλέας Κων/νος, ο Υπουργός επί των Εκκλησιαστικών κλπ. Κ. Η. Πολυγένης, ο υπουργός επί του Θησαυρού Κ. Λυκουρέζος και επί των Εσωτερικών Ν.Α. Στράτος.

¹⁰⁷² Στην 1^η παράγραφο του άρ. 135 προβλεπόταν ότι έχει δικαίωμα εγγραφής στο Πανεπιστήμιο, Έλληνας ή και αλλοδαπός, όποιος διαθέτει απολυτήριο εκπαιδευτηρίου από τα ιδρύματα που ανέφεραν τα άρθρα 136, 137, 138, αλλά και εφόσον ικανοποιούσαν όσα ανέφερε για εισιτήριες εξετάσεις το άρθρο 139.

¹⁰⁷³ Αυτά ήταν τα εξής: Τα Γυμνάσια της Ελλάδας, το εν Αθήναις Πρακτικό Λύκειο ή άλλα ομοταγή δημόσια εκπαιδευτήρια και η Ριζάρειος Σχολή.

¹⁰⁷⁴ ΦΕΚ αρ. 151, 7/6/1923, Τεύχος Πρώτο, Νομοθετικό Διάταγμα *Περί εκτελέσεως αποφάσεων Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και περί πειθαρχικής ποινής εις λειτουργούς εκπαιδεύσεως κλπ.*, άρθρο 14, σ.1076.

η πρακτική δεν διέλαθε της προσοχής του Lago, ο οποίος σε τηλεγράφημά του προς τον Ιταλό πρεσβευτή στην Αθήνα Montagna τον Αύγουστο του 1923 ζητά να επιβεβαιώσει αν ισχύει το δημοσίευμα της *Φωνής της Δωδεκανήσου*, στο οποίο αναφέρεται για έκδοση βασιλικού διατάγματος της ελληνικής κυβέρνησης για εξίσωση του Γυμνασίου της Σύμης με τα Γυμνάσια του ελληνικού Βασιλείου¹⁰⁷⁵. Επιπλέον με αφορμή αυτό, ζητά να του αποσταλεί το νομοθετικό πλαίσιο που ισχύει για τα ελληνικά σχολεία του εξωτερικού όπως στην Γιουγκοσλαβία, στη Ρουμανία, στην Κύπρο¹⁰⁷⁶. Ο Montagna απαντά στον Lago λέγοντας ότι είναι μια κοινή πρακτική των ελληνικών κυβερνήσεων, ειδικά με σχολεία στην Τουρκία, ώστε να διευκολύνεται η είσοδος των νέων που φοιτούν στα Ανώτερα Ιδρύματα της Ελλάδας. Στην προκειμένη περίπτωση, το βασιλικό διάταγμα επιτρέπει στους αποφοίτους του Γυμνασίου της Σύμης να συνεχίσουν τις σπουδές τους στα Λύκεια της Ελλάδας ενώ σε άλλες περιπτώσεις δίνεται η δυνατότητα για εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας χωρίς εξετάσεις¹⁰⁷⁷. Η αναγνώριση ισοτιμίας του Γυμνασίου της Σύμης με τα Γυμνάσια του ελληνικού Βασιλείου ήταν απότοκο της επιστολής των Δημάρχων του νησιού προς τον πρωθυπουργό Στυλιανό Γονατά στην οποία επιχειρηματολογούσαν για το επείγον της ανάγκης θεσμοθέτησης αυτού του μέτρου¹⁰⁷⁸. Συγκεκριμένα, οι συντάκτες της επιστολής εξηγούσαν ότι οι περισσότεροι απόφοιτοι του Τριτάξιου Γυμνασίου της Σύμης λόγω οικονομικής αδυναμίας αδυνατούσαν να συνεχίσουν τις σπουδές τους εκτός νησιού με αποτέλεσμα είτε να μην ολοκληρώνουν τις σπουδές του είτε να αποτελούν ευάλωτο μέρος της «ξένης προπαγάνδας». Έτσι, ο Έλληνας υπουργός Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδευσεως ενημερώνει το Υπουργείο των Εξωτερικών ότι «δια Β. Διατάγματος της 8^{ης} του μηνός τούτου εκδοθέντος και τη 15^η του αυτού δημοσιευθέντος εν τω υπ' αριθ. 226 φύλλω της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως, αναγνωρίζεται το εν Σύμη τετρατάξιον Γυμνάσιον

¹⁰⁷⁵ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, 28/8/1923, Lago alla Legazione d' Atene, όπ

¹⁰⁷⁶ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.136 1923: Τίθενται στη διάθεση του Lago το πλαίσιο που θέτει το νεοπαγές κεμαλικό καθεστώς για την ίδρυση ιδιωτικών σχολείων (2/8/1923, Πρεσβεία Ιταλίας στην Κων/λη προς Κυβέρνηση Νήσων του Αιγαίου, Θέμα: Σχολικοί Κανονισμοί), απόσπασμα από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου με τη συμφωνία του Βενιζέλου και Ρουμάνου πρωθυπουργού για παροχή αυτονομίας στα σχολεία και τις εκκλησίες των Κουτσο-Βλάχων στα εδάφη που θα κατελάμβανε η Ελλάδα (23 Ιουλίου/5 Αυγούστου 1913), μετάφραση του νομικού πλαισίου στην Ελλάδα για την ίδρυση ιδιωτικών σχολείων στο Ελληνικό Βασίλειο (21/10/1917) και ενημέρωση από το ιταλικό υπουργείο Παιδείας με την οποία τονίζεται ότι η ιδιότητα της ιταλικής υπηκοότητας είναι όρος για να γίνει κάποιος αποδεκτός και να διδάξει σε ιδιωτικά σχολεία του ιταλικού Βασιλείου (19/7/1923, Ministero dell' Istruzione, Direzione Primaria e Popolare al Signor Governatore di Rodi e Isole dipendenti, Oggetto: Scuole Private). Ο Lago εν όψει του κατάρτισης του Σχολικού Κανονισμού επίσης έδειξε ενδιαφέρον για το καθεστώς των εβραϊκών σχολείων της Alliance Israelite στην Τρίπολη και το Πανεπιστήμιο του Fez που είχε ιδρύσει ο στρατηγός Lyautey. Βλ. Σχετ: Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.426.

¹⁰⁷⁷ ΓΑΚ, Δωδεκανήσου, Π.136 1923, 13/10/1923, R. Legazione d' Italia in Atene al R. Governo di Rodi e Isole Dipendenti e p.c. Ministero Degli Affari Esteri, Ogetto: Equiparazione di scuole del Dodocanesso a quelle del Regno di Grecia.

¹⁰⁷⁸ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1923 88. 9 Δωδεκάνησος-Ρόδος: Εκπαιδευτικά, 14/8/1923, Οι Σφραγιδοφύλακες και οι Δήμαρχοι Σύμης προς τον Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου Στυλιανό Γονατά.

ως ομότιμον προς τα αντίστοιχα δημόσια Γυμνάσια της ημεδαπής»¹⁰⁷⁹. Οι συντάκτες του Β.Δ. επικαλούνται το άρθρο 137 του νόμου 2905 που εξετάσαμε πιο πάνω. Ανάλογη πράξη αναγνώριση εξίσωσης με τα ελληνικά γυμνάσια συνέβη και με το Ιπποκράτειο ημιγυνάσιο της Κω τον Οκτώβριο του 1925¹⁰⁸⁰. Αντίστοιχα, με Προεδρικό Διάταγμα της 13^{ης} Μαΐου 1927 «Περί αναγνωρίσεως σχολείων του υπόδουλου ελληνισμού» το ελληνικό κράτος αποφάσισε να αναγνωρίσει τις τρεις κατώτερες τάξεις του «εν Μανδρακίου Νισύρου λειτουργούντος Ομηρείου ημιγυμνασίου ως ισότιμαι προς τας τρεις κατωτέρας τάξεις των εν Κράτει λειτουργούντων πενταταξίων γυμνασίων»¹⁰⁸¹.

¹⁰⁷⁹ ΥΔΙΑ, Κεντρική Υπηρεσία, 1923 88.9 Δωδεκάνησα-Ρόδος: Εκπαιδευτικά, 22/8/1923, Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Εκπαιδεύσεως Κων/νος Γόντικας προς ελληνικό Υπεξ. Στη δημοσίευση του εν λόγω Βασιλικού Διατάγματος αναφέρεται ότι ο υπουργός Εκκλησιαστικών και Δημόσιας Εκπαιδεύσεως Κ. Γόντικας λαμβάνει την σχετική απόφαση στηριζόμενος στην γνωμοδότηση της Πανεπιστημιακής Συγκλήτου.

¹⁰⁸⁰ Βασίλης Συμεών Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της Νήσου Κω*, Δήμος Κω, Κως 1990, σ.500-1.

¹⁰⁸¹ ΦΕΚ αρ.89, 19/5/1927, Τεύχος Πρώτο, 13/5/1927, *Περί αναγνωρίσεως σχολείων του υπόδουλου Ελληνισμού*, σ. 622, Υπογράφουν ο ΠτΔ Π. Κουντουριώτης και ο Υπουργός Παιδείας και Θρησκευμάτων Α. Αργυρός.

ΟΡΚΩΜΟΣΙΑ ΔΗΜΑΡΧΩΝ & ΝΕΟ ΕΡΓΑΣΙΑΚΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΔΑΣΚΑΛΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ & ΕΠΙΧΟΡΗΓΟΥΜΕΝΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΔΟΥΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ 3.2

Στο παρόν κεφάλαιο αναδεικνύεται η σημασία που είχε για το καθεστώς η πράξη της επίσημης ορκωμοσίας προς τον Ιταλό Βασιλέα, αρχικά των δημάρχων της Ρόδου και στη συνέχεια όλων των υπόλοιπων νήσων. Η πίστη των εκλεγμένων αντιπροσώπων προς στο φασιστικό καθεστώς μεσω αυτής της έντονα συμβολικής πράξης ήταν μία σημαντική στιγμή για την ιταλική διοίκηση του Lago καθώς σήμανε την αποδοχή της ιταλικής κατοχής και όσα αυτή πρόσβευε. Ταυτόχρονα ο Lago έβαλε σε εφαρμογή την τρίτη κατά σειρά παρέμβασή του στα εκπαιδευτικά πράγματα των Δωδεκανήσων η οποία αφορούσε την χειραγώγηση των δασκάλων των δημοτικών σχολείων. Αυτή η παρέμβαση στόχευε στην υπαγωγή σε έναν ασφυκτικό έλεγχο του εργασιακού καθεστώτος και των φρονημάτων των δασκάλων των Δωδεκανήσων. Έτσι, αναλύεται η μία πληθώρα διατάξεων που προέβλεπαν την θεσμοθέτηση ενός κλειστού μητρώου δασκάλων όλων των σχολείων των Δωδεκανήσων, τον έλεγχο της υπηρεσιακής κατάστασής και εξέλιξής τους, του πειθαρχικού ελέγχου, της θέσπισης συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων, επικουρικού ταμείου κ.ά. Όπως τονίζεται, κανένας δάσκαλος δεν μπορούσε να εργαστεί στα Δωδεκάνησα αν δεν ήταν το όνομά του στο εν λόγω μητρώο, ενώ θα απολάμβανε τις όποιες κοινωνικές παροχές εφόσον είχε την σωστή διαγωγή απέναντι στο καθεστώς.

3.2.1 Η ΟΡΚΩΜΟΣΙΑ ΤΩΝ ΔΗΜΑΡΧΩΝ ΡΟΔΟΥ ΩΣ ΠΡΑΞΗ ΝΟΜΙΜΟΦΡΟΣΥΝΗΣ ΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΚΑΙ Η ΕΞΑΓΓΕΛΙΑ ΓΙΑ ΝΕΑ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Η ορκωμοσία από το σύνολο των Δημάρχων και των Προέδρων των Κοινοτήτων της Ρόδου στο όνομα του Βασιλιά της Ιταλίας και των φασιστικών θεσμών τον Ιούλιο του 1930 ήταν ένα σημαντικό γεγονός στην εξέλιξη των πραγμάτων για το καθεστώς καθώς συνιστούσε ένα ισχυρό πειστήριο ότι η ιταλική συνείδηση και κουλτούρα γινόταν αποδεκτή εκουσίως από τον γηγενή πληθυσμό¹⁰⁸². Για τον Lago δεν ήταν απλά ένα συμβολικής σημασίας γεγονός, αντίθετα αναδείκνυε την απράνταχτη πίστη των Δωδεκανησίων στο φασιστικό καθεστώς αλλά και την ματαιότητα της προπαγάνδας του αλύτρωτου δωδεκανησιακού στοιχείου του εξωτερικού¹⁰⁸³. Διευκρινίζει ότι προφανώς δεν έχει εκλείψει κάθε εσωτερικός κίνδυνος,

¹⁰⁸² *MdRodi*, Εντός και εκτός των Τειχών, «Η ορκωμοσία των δημάρχων των χωρίων», 15/7/1930.

¹⁰⁸³ ASDMAE, Rappresentanza diplomatica Egitto-Cairo 1864-1940 Busta:233, 21/7/1930, Isole Italiane Dell' Egeo M. Lago al MAE e p.c. R. Legazione d' Italia Atene, Cairo, Oggetto: Giuramento dei Sindaci e Presidenti delle Comunita.

όμως ήταν μία απόδειξη ότι «οι δημιουργηθείσες συνθήκες του περιβάλλοντος της οικονομικής και πολιτισμικής μας πολιτικής προσανατολίζουν αυτόν τον πληθυσμό προς μία νέα κοινωνική και πολιτική ισορροπία σε πλήρη αρμονία με τους δικούς μας εθνικούς στόχους»¹⁰⁸⁴. Και στη συνέχεια, αναλύοντας την σκέψη του, επιχειρηματολογεί ισχυριζόμενος ότι όταν αποδώσει καρπούς «η αργή αλλά σίγουρη δράση στα σχολεία», όταν «το πλέγμα των κοινών συμφερόντων αναπτυχθεί ακόμη περισσότερο», αλλά όταν κυρίως όταν η εν εξελίξει μετανάστευση, που δρα «σιωπηρά, επίμονα και προσεκτικά», γίνει αισθητή, τότε θα είναι ιστορικά κατοχυρωμένη η κατάσταση¹⁰⁸⁵. Άλλωστε στα πλαίσια της τελετής της ορκωμοσίας των 45 δημάρχων της Ρόδου στον λόγο που εκφώνησε ο Ιταλός Διοικητής, ανάμεσα σε άλλα, προανήγγειλε την τακτοποίηση της υπηρεσιακής και οικονομικής θέσης των δασκάλων, με νομοθετικές προβλέψεις που θα εξασφαλίζουν συνταξιοδοτικά δικαιώματα και βοήθεια σε έκτακτες περιπτώσεις, ενώ αντίστοιχου ύφους παρέμβαση έκανε και ο Επόπτης Δ.Ε. Giulianini¹⁰⁸⁶. Συνεπώς, το διάταγμα της 22/7/1930 θα πρέπει να ιδωθεί ως η πλέον σοβαρή απόπειρα από το φασιστικό καθεστώς σύγκλισης των οικονομικών και συντεχνιακών συμφερόντων των Δωδεκανήσιων δασκάλων με αυτά της Μητρόπολης αλλά και επιβολής επιπλέον οικονομικής πίεσης στα οικονομικά των ελληνικών κοινοτήτων, των βασικών δηλαδή χρηματοδοτών των σχολείων.

3.2.2 ΜΗΤΡΩΟ, ΤΑΜΕΙΟ ΠΡΟΝΟΙΑΣ & ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΔΑΣΚΑΛΟΥΣ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ

Μία ακόμη πολύ σημαντική νομοθετική πρωτοβουλία του Lago με στόχευση το διδακτικό προσωπικό της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης των Δωδεκανήσιων και ειδικότερα τον στενότερο θεσμικό εναγκαλισμό τους με το καθεστώς αποτελεί το κυβερνητικό διάταγμα ν. 260 της 22/7/1930. Είχε τον τίτλο «Εργασιακό καθεστώς και οι κανονισμοί κοινωνικής πρόνοιας των δασκάλων των Ιδιωτικών Σχολών και των Επιχορηγούμενων της Κτήσης»¹⁰⁸⁷. Ήταν ένα κυβερνητικό διάταγμα με 57 άρθρα που χωριζόταν σε δύο βασικές κατηγορίες: Το πρώτο μέρος περιλάμβανε διατάξεις σχετικά με την Εγγραφή στο Μητρώο (Δασκάλων), το πλαίσιο Άσκησης του Επαγγέλματος και το Πειθαρχικό Μέρος (άρθρα 1-30) και το δεύτερο

¹⁰⁸⁴ ASDMAE, 21/7/1930, Lago al MAE.

¹⁰⁸⁵ ASDMAE, 21/7/1930, Lago al MAE, όπ

¹⁰⁸⁶ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Il giuramento dei Sindaci dei villagi, Le parole del Capo del Possedimento», 15/7/1930· Από την άλλη πλευρά η νομομορφροσύνη των δημάρχων και η εκούσια πλέον υπακοή που περιέγραφε ο Lago να μην ήταν τόσο γνήσια αφού ο Baud-Bovy αναφέρει στο ημερολόγιό του ότι την ημερομηνία 13/7/1930 το εξής: «Λησμόνησα να επισημάνω χτες το βράδυ την κωμική ομάδα των τριών δημάρχων των γειτονικών χωριών που πήγαιναν να ορκιστούν στη Ρόδο. Με τα ανεκδιήγητα μαύρα ρούχα τους, κάθονταν και υπολόγιζαν πόσες πιθανότητες είχαν να αποζημιωθούν για το επίσημο ταξίδι τους.»· Βλ. Σχετ: Baud-Bovy, *Journal du Dodecanese (1930-1931)*, σ.77.

¹⁰⁸⁷ *MdRodi*, «Atti del Governo Num.260, 22/7/1930-Stato giuridico e norme di previdenza per i maestri delle Scuole elementari private e sovvenzionate del Possedimento» (δημοσίευση των άρθρων 1-19), 9/8/1930.

(άρθρα 31-56) περιείχε διατάξεις σχετικά με την ίδρυση Ταμείου Προνοίας υπέρ των δασκάλων. Στις 3 Αυγούστου 1930, πριν δηλαδή τη δημοσίευση των άρθρων του εν λόγω διατάγματος, προηγήθηκε η ανάλυση των σημαντικότερων σημείων στην *Messaggero di Rodi*¹⁰⁸⁸. Δηλώνόταν με σαφήνεια πως επρόκειτο για μια θεμελιώδη νομική πρωτοβουλία και μια από τις πιο ευαίσθητες και σημαντικές σχετικά με την κοινωνική πραγματικότητα των εκπαιδευτικών της Κτήσης. Το εν λόγω διάταγμα αφορούσε τον δάσκαλο και κατά την εφημερίδα, αποτελούσε το τρίτο μέρος μίας αδιάσπαστης υλοποίησης πολιτικών δράσεων για την κοινωνική πρόοδο της Κτήσης. Τα προηγούμενα μέρη ήταν πρώτον ο Σχολικός Κανονισμός της 1/1/1926, με τον οποίο τέθηκαν τεχνικά τα όρια της ιδέας της εκπαίδευσης και καθορίστηκαν οι στόχοι και οι στόχοι της λειτουργίας της και το δεύτερο ήταν το διάταγμα της 28/9/1929 για την εξάσκηση των ελευθέρων επαγγελματιών. Το τρίτο μέρος θα εξασφάλιζε την ηρεμία και την ασφάλεια στον εκπαιδευτικό να εξασκήσει το λειτούργημά του σε συνθήκες ιδανικές για μια συνεχή πρόοδο¹⁰⁸⁹. Το «τρίτο μέρος» λοιπόν προέβλεπε τα εξής: Με το άρθρο 1 ιδρύονταν υπό τον έλεγχο της Εποπτείας Δ.Ε. Μητρώο (ruolo) εκπαιδευτικών των ιδιωτικών και επιχορηγούμενων Δημοτικών Σχολείων της Κτήσης στο οποίο υπάγονταν όσοι πληρούσαν μία τουλάχιστον από τις ακόλουθες προϋποθέσεις: α) Όσοι είχαν αποκτήσει οριστική άδεια εξασκήσεως κατά τα άρθρα 65 και 66 του Εκπαιδευτικού Κανονισμού (της 1/1/1926) και δεν είχαν συμπληρώσει τα 50 χρόνια μέχρι την δημοσίευση του παρόντος διατάγματος β) Είχαν αποκτήσει δίπλωμα επάρκειας Διδασκαλείου είτε από το Βασίλειο είτε από την Κτήση και είχαν συμπληρώσει 3ετή διδακτική προϋπηρεσία και δεν είχαν συμπληρώσει τα 30 χρόνια την ημέρα της δημοσίευσης του παρόντος διατάγματος. Η εγγραφή ήταν υποχρεωτική. Στο άρθρο 2 οριζόταν ότι «Οι εγγεγραμμένοι στο Μητρώο δεν μπορούν να ξεπεράσουν το νούμερο των σταθερών θέσεων των δασκάλων για κάθε θρησκευτική κοινότητα στα Δημοτικά Σχολεία της Κτήσης. Το νούμερο των νέων δασκάλων που θα εγγράφονται στο Μητρώο ανά έτος θα είναι συγκεκριμένο, κάθε Αύγουστο, από την Εποπτεία Δ.Ε. στη βάση των υπολογισμών του προηγούμενου σχολικού έτους». Οι Διοικήσεις (των σχολείων) δεν μπορούν να προσλαμβάνουν κανέναν δάσκαλο, ούτε έκτακτο, που δεν είναι εγγεγραμμένος στο Μητρώο, εφόσον υπάρχουν διαθέσιμοι δάσκαλοι στο Μητρώο. Οι εν ενεργεία δάσκαλοι που απαλλάσσονται από την εγγραφή στο Μητρώο (είτε γιατί είναι παραπάνω από 50 ετών την ημέρα δημοσίευσης του διατάγματος ή δεν κάλυπταν τα σημεία α) και β) του άρθρου 1 ήταν υποχρεωμένοι να σταματήσουν κάθε διδακτικό καθήκον με την συμπλήρωση των 65 ετών. Στο άρθρο 5 αναφερόταν ότι: «Όσοι αποκτήσουν την υπηκοότητα ενός κράτους του

¹⁰⁸⁸*MdRodi*, «Benefice provvedimenti governativi in favore degli insegnanti», 3/8/1930

¹⁰⁸⁹*MdRodi*, «Benefici provvedimenti governativi in favore degli insegnanti», 3/8/1930, όπ

εξωτερικού και καταλήγουν να έχουν συνταξιοδοτικά δικαιώματα από κράτος ή ίδρυμα του εξωτερικού θα διαγράφονται από το Μητρώο με μέριμνα της Εποπτείας Δ.Ε. και χάνουν κάθε δικαίωμα που τυχόν αναφέρεται σε αυτό το διάταγμα. Ο Επιθεωρητής μπορεί να αρνηθεί την εγγραφή ενός δάσκαλου στο Μητρώο αν έχει μη αποδεκτή συμπεριφορά». Τα επόμενα άρθρα αφορούσαν όσους ενέπιπταν στις διατάξεις του άρθρου 1. Με τα άρθρα 7, 8, 9 και 10 θεσμοθετούνταν ευεργετικές διατάξεις υπέρ των δασκάλων σε επίπεδο εργασιακών δικαιωμάτων¹⁰⁹⁰. Η μη τήρηση των όρων των άρθρων 10-13 επέφερε τη διαγραφή από το Μητρώο, ενώ στο άρθρο 15 αναφέρονταν ότι μη τήρηση των παραπάνω υποχρεώσεων (άρθρα 12-14) εκ μέρους του Οργανισμού ή του προσώπου που διοικούσε το σχολείο επέφερε το κλείσιμο της σχολικής μονάδας χωρίς να απαλλάσσονται από τις υποχρεώσεις προς τους εκπαιδευτικούς. Ενώ στο άρθρο 16 υπήρχαν οι προβλεπόμενες υπηρεσιακές ποινές για την πλημμελή ή ελλιπή άσκηση των καθηκόντων του εκπαιδευτικού που κλιμακώνονταν αναλόγως με την βαρύτητα του παραπτώματος από Επίπληξη και Προειδοποίηση μέχρι Απαλλαγή από τα διδακτικά καθήκοντα. Στο άρθρο 21 διευκρινιζόταν ότι οι ποινές του άρθρου 16 μπορούσαν να επιβληθούν από τον Επιθεωρητή Δ.Ε. ενώ στο άρθρο 22 προβλεπόταν η υποχρέωση όλων των διοικήσεων των σχολείων να ενημερώνουν αμέσως την Εποπτεία Δ.Ε για κάθε αλλαγή που γινόταν στο διδακτικό προσωπικό είτε λόγω παραίτησης, απόλυσης ή θανάτου, όπως επίσης για κάθε παρατεταμένη απουσία δασκάλου και επιβληθείσας ποινής¹⁰⁹¹. Στο άρθρο 23 προβλεπόταν ότι σε περίπτωση επιβολής ποινής με αναστολή ή απαλλαγή καθηκόντων από τις αρχές ενός ιδιωτικού σχολείου, μέχρι την πάροδο ενός μήνα από την ειδοποίηση, μπορούσε να επιληφθεί της υπόθεσης μία Ανώτερη Πειθαρχική Επιτροπή αποτελούμενη από τον Επιθεωρητή Δ.Ε. και 4 άλλα μέλη που θα επέλεγε ο Διοικητής με την εξής ιδιότητα: 1) Ένας δικαστής 2) Ένας εκπαιδευτικός από τις Βασιλικές Σχολές της Κτήσης ή ένας εκπαιδευτικός ή υπάλληλος του Υπουργείου Παιδείας που θα είναι παρών στην Κτήση 3) Ένας αντιπρόσωπος των σχολικών αρχών της ίδιας θρησκευτικής κοινότητας του εμπλεκόμενου εκπαιδευτικού 4) Ένας εκπαιδευτικός ιδιωτικού σχολείου ή επιχορηγούμενου με αρμοδιότητες κατά προτίμηση διοικητικές¹⁰⁹². Με άλλα

¹⁰⁹⁰ Στα αρ.7 και 8 προβλεπόταν ότι όλα τα συμβόλαια πρόσληψης θα έπρεπε να είναι επικυρωμένα (από τη Δ.Ε) χωρίς όμως να υπόκεινται σε παράβολο, οι συμφωνημένες αποδοχές θα έπρεπε να μοιράζονται σε 12 ετήσιες μηνιαίες δόσεις στο τέλος κάθε μήνα. Στο άρθρο 9 προβλεπόταν ότι οι δάσκαλοι είχαν δικαίωμα αναρρωτικής άδειας έως δύο μήνες κάθε ακαδημαϊκό έτος και ότι σε περίπτωση απουσίας πέραν των τριών ημερών, ο εκπαιδευτικός έπρεπε να προσκομίσει ιατρική βεβαίωση. Κατά τη διάρκεια της απουσίας για λόγους υγείας ο δάσκαλος δικαιούτο ολόκληρο επίδομα τον πρώτο μήνα και μισό τον δεύτερο.

¹⁰⁹¹ *MdRodi*, Atti del Governo, «Num.260, 22/7/1930-Stato giuridico e norme di previdenza per i maestri delle Scuole elementari private e sovvenzionate del Possedimento» (δημοσίευση των άρθρων 19-44), 10/8/1930.

¹⁰⁹² Με το Κ.Δ.207 της 5/11/1931 στο Ανώτερο Πειθαρχικό Συμβούλιο ορίστηκε ως Πρόεδρος ο Επόπτης Δ.Ε, ο Εισαγγελέας στο Δικαστήριο της Ρόδου Ludovico Bianco-Crista, ο Δ/ντής των Βασιλικών Ινστιτούτων Αρρένων Pietro Francino, ο πρόεδρος της Ελληνικής Κοινότητας Σάββας Παυλίδης και ο Χαράλαμπος Πλάζης, Δ/ντής ελληνικού Δημοτικού σχολείου της Ρόδου. Βλ.Σχετ: *MdRodi*, Atti del Governo, «DG n.207, 5/11/1931, Commissione Superiore di disciplina per i maestri elementari», 11/11/1931.

λόγια, η σύνθεση της Επιτροπής ισοδυναμούσε με την υπαγωγή στον έλεγχο της Εποπτείας των διοικητικών ποινών των καθηγητών των ελληνικών σχολείων. Κατά το άρθρο 25 για επιβληθείσες ποινές από τον Επιθεωρητή ή την Ανώτερη Πειθαρχική Επιτροπή μπορούσε να αποφανθεί οριστικά και αμετάκλητα ο Διοικητής. Στο άρθρο 28 προβλεπόταν ρητά ότι οι δάσκαλοι που συμπλήρωναν 40 χρόνια προϋπηρεσίας ή το 65^ο έτος ηλικίας σταματούσαν από την ενεργό υπηρεσία. Η παύση γινόταν από τον Επόπτη Δ.Ε. και συνέβαινε στο τέλος της ακαδημαϊκής χρονιάς. Στο άρθρο 29 προβλεπόταν η δυνατότητα να απολύεται ένας εκπαιδευτικός όταν υπάρχουν στοιχειοθετημένες πληροφορίες για εμφανή ανικανότητα διδασκαλίας. Η απόλυση τεκμηριώνεται από έρευνα ελέγχου που θα διενεργηθεί από τον Επόπτη Δ.Ε. ή από άτομο που θα ορίσει αυτός. Συνεπώς, όλοι οι εκπαιδευτικοί των ελληνικών σχολείων μπορούσαν να χάσουν την εργασία τους με μία αναφορά από τον εκάστοτε Σταθμό των Καραμπινιέρων, την οποία θα επιβεβαίωνε ο Επόπτης Δ.Ε. Σύμφωνα με το άρθρο 30 οι δάσκαλοι που εμπίπτουν στο άρθρο 28 εξαιρούνται από κάθε είδους διδασκαλίας στα ιδιωτικά ή επιχορηγούμενα σχολεία της Κτήσης. Εξίσου αποκλείονται όσοι δάσκαλοι είχαν απολυθεί οριστικά για διδακτική ανικανότητα.

3.3.3 ΤΑΜΕΙΟ ΠΡΟΝΟΙΑΣ

Με το άρθρο 31 συστήνεται Ταμείο Πρόνοιας (Cassa di Previdenza) για τους δασκάλους της στοιχειώδους εκπαίδευσης των ιδιωτικών ή επιχορηγούμενων σχολείων της Κτήσης, με σκοπό την απόδοση στους εκπαιδευτικούς μίας αποζημίωσης όταν σταματήσουν την ενεργό υπηρεσία. Κατά το άρθρο 33 η διοίκηση του Ταμείου αποτελούσε ένα Διοικητικό Συμβούλιο από τον Γενικό Γραμματέα της Κτήσης, τον Επικεφαλής των Διοικητικών Υπηρεσιών, τον Δήμαρχο/podestà της πόλης της Ρόδου, τον Επιθεωρητή Δ.Ε. και τον Αρχίατρο της Κυβέρνησης. Οι πηγές των εσόδων του Ταμείου σύμφωνα με το άρθρο 37 ήταν οι εξής: 1) Η Κυβέρνηση των Νήσων του Αιγαίου με 10 λίρες ανά εγγεγραμμένο 2) Ο Οργανισμός ή το άτομο που διοικεί το σχολείο 3) Ο ίδιος ο εγγεγραμμένος. Τα αποθεματικά του Ταμείου θα επενδύονταν σταδιακά σε εγγυημένους Τίτλους του ιταλικού Δημοσίου ή σε καταθετικούς λογαριασμούς κρατικών ή ημικρατικών οργανισμών. Το άρθρο 38 υποχρέωνε να εγγραφούν στο Ταμείο Πρόνοιας όσοι δάσκαλοι ικανοποιούσαν τις προϋποθέσεις του άρθρου 1.. Στο άρθρο 43 προβλεπόταν ότι οφειλόμενες εισφορές των εκπαιδευτικών και των Διοικήσεων των σχολείων πρέπει να αποστέλλονται ταχυδρομικά στο Ταμείο Πρόνοιας το πρώτο δεκαήμερο κάθε μήνα. Τα άρθρα 45, 46 και 47 περιέχουν διατάξεις ευεργετικές για τις

περιπτώσεις που ένας δάσκαλος έμενε άνεργος¹⁰⁹³. Στο άρθρο 49 γινόταν σαφές ότι σε περίπτωση που οι οφειλόμενες εισφορές στο Ταμείο Προνοίας δεν γίνονταν τακτικά και στο σωστό ποσό ο Οργανισμός ή το άτομο (που ήταν σε αδυναμία), μετά την πρώτη ειδοποίηση, μπορούσαν να απαλλαγθούν διοικητικά και να σταματήσει η λειτουργία του σχολείου¹⁰⁹⁴.

3.3.4 ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Κατά το άρθρο 52 συστήνεται Επικουρικό Ταμείο (Cassa Sussidi) των εκπαιδευτικών της στοιχειώδους εκπαίδευσης της Κτήσης με σκοπό να αποτελέσει μια πηγή οικονομικής συμπαράστασης για τους ίδιους τους δασκάλους αλλά και την οικογένειά τους. Διευκρινιζόταν, ακόμη, ότι το προσωπικό που είχε παυθεί για λόγους πειθαρχικούς δεν δικαιούνταν καμία βοήθεια. Στο άρθρο 56 προβλεπόταν ότι το Επικουρικό Ταμείο θα διοικείται από ένα Διοικητικό Συμβούλιο αποτελούμενο από τον Γενικό Γραμματέα της Κτήσης, τον Επικεφαλής των Διοικητικών Υπηρεσιών και τον Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης. Και τέλος το άρθρο 57 προέβλεπε ότι το παρόν διάταγμα θα έμπαινε σε εφαρμογή με την έναρξη του ακαδημαϊκού έτους 1930-31. Συμπληρωματικό χαρακτήρα προς το ΚΔ της 22/7/1930 είχε το κυβερνητικό διάταγμα ν.143 της 29/11/1930 με το οποίο δινόταν η δυνατότητα¹⁰⁹⁵ να εγγραφούν στο Μητρώο των δασκάλων των ιδιωτικών ή επιχορηγούμενων σχολείων της Κτήσης ακόμα και αν δεν είχαν αποκτήσει την επάρκεια στη γνώση της ιταλικής γλώσσας, εφόσον δεν είχαν ξεπεράσει την ηλικία των 50 ετών¹⁰⁹⁶. Ενώ το ανώτατο ηλικιακό κριτήριο των 50 ετών και της 10ετούς συνεχούς παραμονής στο Ταμείο ως προϋποθέσεις ώστε κάποιος να εγγραφεί στα δύο Ταμεία κοινωνικής πρόνοιας ήρθαν με το κυβερνητικό διάταγμα ν.36 της 12/2/1931¹⁰⁹⁷. Στην ελληνόφωνη σελίδα της *Messaggero di Rodi* το συμπληρωματικό κυβερνητικό διάταγμα της 12/2/1931 παρουσιαζόταν ως ευγενική παραχώρηση του Διοικητή «εις τους Δημοδιδασκάλους της Κτήσεως [...]τας παρακλήσεις των και επέκτεινε εις αυτούς δι' επί τούτω μέτρω, τας διατάξεις του Ταμείου Προνοίας»¹⁰⁹⁸. Ο Lago θέλοντας να προλάβει ενδεχόμενες αντιδράσεις εκ μέρους της «δωδεκανησιακής αλυτρωτικής προπαγάνδας του εξωτερικού», όπως την χαρακτηρίζει, σπεύδει να αποστείλει υπόμνημα προς τις πρεσβείες σε Αθήνα και Κάιρο, στα προξενεία σε

¹⁰⁹³ *MdRodi*, Atti del Governo, «Num.260, 22/7/1930-Stato giuridico e norme di previdenza per i maestri delle Scuole elementari private e sovvenzionate del Possedimento» (δημοσίευση των άρθρων 45-57), 12/8/1930.

¹⁰⁹⁴ Στο άρθρο 49 επίσης υπήρχε η διευκρίνιση ότι οι προβλέψεις του παρόντος άρθρου υιοθετήθηκαν από τον Γενικό Γραμματέα της Διοίκησης με πρόταση του Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης.

¹⁰⁹⁵ Τυπικά δεν δινόταν απλά η δυνατότητα αλλά ήταν υποχρεωτική η εγγραφή τους στο Μητρώο όπως προέβλεπε στο άρθρο 2 του ΚΔ 143 της 29/11/1930.

¹⁰⁹⁶ *MdRodi*, Atti del Governo, «N.343, 29/11/930-Stato giuridico e norme di previdenza per i maestri delle Scuole private e sovvenzionate del Possedimento», 4/12/1930.

¹⁰⁹⁷ *MdRodi*, Atti del Governo, «N.36, 12/2/1931-Norme di Previdenza per I maestri delle scuole elementari private e sovvenzionate del Possedimento», 15/2/1931. Ουσιαστικά στους άνω των 50 ετών δόθηκε το δικαίωμα να εξαγοράσουν 10 χρόνια προϋπηρεσίας με την εφάπαξ καταβολή ποσού 3600λirών, ενώ στη συνέχεια δόθηκε το περιθώριο της μηνιαίας καταβολής 69.30 λirών μηνιαίως επί μία πενταετία.

¹⁰⁹⁸ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Ταμείο Προνοίας δια τους δημοδιδασκάλους», 4/12/1930.

Αλεξάνδρεια και Πειραιά αλλά και στο ΥΠΕΞ το σκεπτικό του σχετικά με την τελευταία αυτή νομοθετική πρωτοβουλία για τους δασκάλους της Κτήσης¹⁰⁹⁹. Σε αυτό εξηγεί ότι εφόσον οι δάσκαλοι δεν έχουν καμία εγγύηση εργασίας και συνταξιοδότησης και είναι υποχρεωμένοι να εμπλέκονται στις διαμάχες των δημοτικών παρατάξεων, αφού κάθε νέα διοίκηση απολύει τους δασκάλους της αντίπαλης παράταξης για να ικανοποιήσει τους δικούς της. Έτσι, αφού εφαρμόστηκε ο νέος Εκπαιδευτικός Κανονισμός με την θέσπιση κανόνων για την επάρκεια της γνώσης των ιταλικών των δασκάλων, πλέον είναι μια λογική κίνηση να εξασφαλιστεί τουλάχιστον μία συνέχεια στην εργασία και μια σχετική εξασφάλιση συνταξιοδότησης στο τέλος της σταδιοδρομίας τους¹¹⁰⁰. Ο Διοικητής υπογραμμίζει ότι το σχετικό διάταγμα του, είναι απόρροια συννενοήσεως με όλες τις τάξεις των δασκάλων και θα προσανατολίσει τους τελευταίους προς την κυβέρνηση. Αυτό θα γίνει γιατί πλέον θα απέχουν από τις κομματικές διαμάχες και την προπαγάνδα κάθε είδους, ενώ «θα δυσαρεστήσει σφόδρα τους πολιτικάντηδες, οι οποίοι χρησιμοποιούν τον κλήρο και τους δασκάλους για να διασπείρουν το πανελλήνιο συναίσθημα». Βέβαια στην πράξη η ιταλική Διοίκηση θα εφαρμόσει αυτό το πλαίσιο όχι υπέρ των εκπαιδευτικών αλλά για να υπερασπιστεί μία αρεστή διοίκηση σε αυτήν, όπως στην περίπτωση του δημάρχου της κοινότητας Ασφενδιού της Κω, Δημήτρη Γαϊτανόπουλου¹¹⁰¹. Κατά την *Messagero* τον Ιανουάριο του 1931 στον οικισμό Ασφενδιού της Κω, η αντιπολιτευόμενη παράταξη υποκίνησε μαζική διαμαρτυρία χωρικών εναντίον του δημάρχου με σκοπό να τον εξαναγκάσουν σε παραίτηση, καθώς με τη δημοσίευση του ισολογισμού του δήμου ισχυρίστηκαν ότι σφετερίστηκε υψηλό ποσό¹¹⁰². Σύμφωνα με την εφημερίδα, η Αστυνομία επενέβη αμέσως και διέλυσε τους διαδηλωτές, συλλαμβάνοντας τους πρωτεργάτες και τους οδήγησε στις αρχές. Η διερεύνηση της υπόθεσης ανατέθηκε σε αξιωματούχους από την Ρόδο και κατά την *Messagero* οι κατηγορίες εναντίον του δημάρχου αποδείχθηκαν ανυπόστατες. Έχει όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι στο δημοσίευμα αν και κατονομάζονται ως πρωτεργάτες της κίνησης οι εξής τρεις: ο γιατρός Βελισσάριος Μιχαήλ, ο φαρμακοποιός Αντώνιος Χατζηνικολάου και ο δάσκαλος Γιώργος Κουλιανός, τονίζεται με έμφαση ότι μόνο ο

¹⁰⁹⁹ ASDMAE, Rappresentanza diplomatica Egitto-Cairo 1864-1940 b.:233, 25/7/1933, Isole Italiane Dell' Egeo M. Lago al R. Legazione d' Italia Atene, Cairo, R. Consolato Alessandria, Pireo e p.c. MAE, Oggetto: Decreto Governatoriale circa la stabilita dell' impiego e il trattamento di quiescenza dei maestri.

¹¹⁰⁰ ASDMAE, 25/7/1933, Isole Italiane Dell' Egeo M. Lago al R. Legazione d' Italia. Ο Lago υπογραμμίζει τις ευεργετικές διατάξεις για τους δασκάλους όπως για παράδειγμα για την μη δυνατότητα απόλυσής τους χωρίς σοβαρό και συγκεκριμένο λόγο, ενώ υπολογίζει ότι με τις εισφορές που προβλέπονται και το άθροισμα των τόκων, μετά από 40 χρόνια προϋπηρεσίας και σε ηλικία 65 ετών, να συγκεντρώνεται ένα ποσό περίπου 60-80.000 λιρών ανά δάσκαλο.

¹¹⁰¹ *Δωδεκάνησος*, Από τα Νησιά μας, «Διαδήλωσης χωρικών εν Κω», 31/1/1931.

¹¹⁰² *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Inconsulte dimostrazioni contro il Sindaco di Asfendiu (Coo)», 11/1/1931.

τελευταίος έφερε «ιδιαιτέρως σοβαρή ευθύνη»¹¹⁰³. Επισημαίνεται ότι ενώ ο τελευταίος νόμος αφαιρέσε το δικαίωμα στις Κοινότητες να απολύουν τους δασκάλους, κάποιιοι, αν και πληρώνονται από αυτές, στρέφονται αδικώς εναντίον τους. Η εφημερίδα καταλήγει ότι ο δάσκαλος έχει ήδη οδηγηθεί στο Πειθαρχικό Συμβούλιο και προεξοφλεί ότι δεν θα μπορέσει να αποφύγει μια βαριά τιμωρία¹¹⁰⁴.

¹¹⁰³ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Inconsulte dimostrazioni contro il Sindaco di Asfendiu (Coo)», 11/1/1931, όπ

¹¹⁰⁴ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Inconsulte dimostrazioni contro il Sindaco di Asfendiu (Coo)», 11/1/1931, όπ. Παρουσιάζει ενδιαφέρον ότι ο δάσκαλος Γεώργιος Κουλιανός από την Ασφενδιού της Κω ήταν μέσα στο δείγμα των προφορικών μαρτυριών του Doumanis. Στην καταγεγραμμένη μαρτυρία του ο Κουλιανός περιγράφει ένα περιστατικό το οποίο ομοιάζει εξαιρετικά με αυτό που αναφέρεται στην *Messagero di Rodi* της 11/1/1931 στην Ασφενδιού της Κω αλλά με ορισμένες ουσιώδεις διαφορές. Σύμφωνα με όσα ανέφερε ο Κουλιανός στον Doumanis, ηγήθηκε διαμαρτυρίας μαζί με άλλους 2 στην πλατεία του χωριού τον Ιούλιο του 1933, συνεργάτες του ήταν οι Σταμάτης Κιαπόκας και ο Μανώλης Χατζηνικολάου, ενώ οι ιταλικές αρχές ήθελαν να εκλέξουν έναν νέο δήμαρχο που ήταν γνωστός λόγω της καταγωγής του από την Κων/λη ως «Πολίτης». Μάλιστα την μαρτυρία του Κουλιανού επιβεβαίωσε κατά τον Doumanis και ένας συγχωριανός του καθώς θυμάται ότι «Εκαναν πολλή φασαρία στην πλατεία του χωριού, σήκωσαν την ελληνική σημαία και φώναζαν Ζήτω η Ελλάδα!». Κατά τη μαρτυρία του Κουλιανού η τιμωρία των αρχών για την συμμετοχή του στη διαμαρτυρία ήταν ότι επαύθη από δάσκαλος και για να επιβιώσει ασχολήθηκε με αγροτικές εργασίες. Τελικά, σε μετέπειτα χρονικό στάδιο αφού συνήψε φιλία με έναν Ιταλό, του δόθηκε η ευκαιρία να ξαναδουλέψει ως δάσκαλος στην Ρόδο, στην Κατταβιά, αλλά και πάλι απολύθηκε καθώς δεν δίδασκε τις ώρες των ιταλικών σύμφωνα με το Πρόγραμμα. Όμως επειδή έσωσε τη ζωή ενός τραυματισμένου Ιταλού μεταφέροντάς τον από το δάσος, του ξαναδόθηκε τρίτη ευκαιρία να διδάξει στην Κάσο, οπότε εκεί δίδαξε κατά το γράμμα του νόμου τα ιταλικά αλλά αρνήθηκε να προτρέψει τους γονείς των παιδιών να εγγράφονται στα Balilla, με συνέπεια να υποστεί μεγάλη μείωση στον μισθό του. Ο πατριωτικός ζήλος του Κουλιανού συνεχίστηκε και μετά την ενσωμάτωση, αφού όντας εγκατεστημένος στο Λακκί της Λέρου κατακεραύνωνε τους συμπατριώτες του που χρησιμοποιούσαν ιταλικά στην καθημερινότητά τους. Κατά τον Doumanis, η ιστορία του Κουλιανού εμπειρείχε αντιφάσεις (inconsistencies) ανάμεσα στην αντιιταλική ρητορική του και την μαρτυρία του, με την έννοια ότι δεν δίστασε να κάνει φιλία με Ιταλό αλλά και να ευεργετηθεί από αυτόν. Ο Doumanis όμως, όπως φαίνεται, δεν απορρίπτει την αξιοπιστία των λόγων του Κουλιανού καθώς ισχυρίζεται ότι επιβεβαιώνει την πεποίθησή του ότι η όποια αντίσταση στα Δωδεκάνησα προήλθε από τους μορφωμένους και όχι από την μεγάλη μάζα των απλών Δωδεκανήσιων, για τους οποίους «ο εθνικισμός ήταν μια αόριστη ιδεολογία και που ελάχιστα καταλαβαίνανε». Παρόλα αυτά, εγείρονται ερωτηματικά σχετικά με την αξιοπιστία της μαρτυρίας του Κουλιανού ή την ικανότητα της μνήμης του να ανακαλέσει τα γεγονότα όπως συνέβησαν, καθώς όσα αφηγήθηκε ως γεγονότα το 1933, ομοιάζουν εκπληκτικά με το επεισόδιο που περιγράφεται στην *Messagero* του 1931 (3μελής ηγετική ομάδα, ο Κουλιανός επικεφαλής, υποκίνηση αγροτών, ειδοποίηση αγροτών με καμπάνες, επέμβαση Καραμπινιέρων, απόλυση Κουλιανού από την διδασκαλία). Προκαλεί επιπλέον εντύπωση ο ισχυρισμός του Κουλιανού ότι οι ιταλικές αρχές του επέτρεψαν να ξαναδιδάξει δεδομένου ότι ως δάσκαλος έδρασε αντεθνικά και αντικανονικά προς το καθεστώς σε ζήτημα όπου υπήρχε ιδιαίτερη ευαισθησία. Επίσης εκλογές στην Ασφενδιού της Κω διεξήχθησαν επιβεβαιωμένα τον Αύγουστο του 1934 και όχι το 1933 με την επανεκλογή ως δημάρχου του Δημήτρη Γαϊτανόπουλου, όπως μαρτυρεί η δημοσίευση των αποτελεσμάτων των δημοτικών εκλογών στην *Messagero* της 6/10/1934. Επίσης, είναι προφανές ότι η παράταξη Γαϊτανόπουλου ήταν η αρεστή στην Διοίκηση αφού στις εκλογές του 1934 έμεινε η μοναδική υποψηφία παράταξη, καθώς ο δεύτερος συνδυασμός κρίθηκε ότι είχε πολλές παρατυπίες (μη γνήσιες υπογραφές κλπ) και ο επικεφαλής της είχε δικαστικές εκκρεμότητες· αυτό σήμαινε ότι εξελέγη ότι ο Γαϊτανόπουλος χωρίς διενέργεια εκλογών σύμφωνα με τον νέο κοινοτικό κανονισμό του 1930. Κατά την αναφορά του επικεφαλής των Καραμπινιέρων Assumma τον Οκτώβριο του 1934, οι «κομμένοι» αντίπαλοι του Γαϊτανόπουλου προσπάθησαν να πάρουν την Δημαρχία με βασικό υποκινητή γνωστό παλαιό πολιτικό που είχε μεταναστεύσει στην Αθήνα, ονόματι Ανδριωτάκη, καθώς η βασικότερη μομφή στη διοίκηση Γαϊτανόπουλου ήταν ότι είχε δεχθεί την κρατική επιχορήγηση για τα ελληνικά σχολεία. (η υπογράμμιση δική μου) Βλ. Σχετ: Doumanis, *Myth and Memory*, σ.113-115· Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.278-9· *MdRodi*, *Atti del Governo*, «DG 3/10/1934 n.152-Consiglio Comunale Asfendiu (Coo)», 6/10/1934· *MdRodi*, *Atti del Governo*, «RD n.52-29/3/1930, Regolamento sulle Amministrazioni Comunali και RD n.53-Decreto Governatoriale sulle Communita», 6/4/1930.

Συνεπώς ο νέος νόμος σχετικά με το εργασιακό καθεστώς των δασκάλων των Δωδεκανήσων θα λειτουργούσε και ως ασπίδα προστασίας στις αρεστές δημαρχιακές διοικήσεις της Κυβέρνησης σε περίπτωση λαϊκής αντίδρασης ή ενδεχόμενης λήψης μη δημοφιλών αποφάσεων, όπως για παράδειγμα την αποδοχή κυβερνητικής επιχορήγησης στα σχολεία της κοινότητας. Παράλληλα, ήταν μία άμεση και απροκάλυπτη επέμβαση στην διοίκηση των ελληνικών σχολείων και μάλιστα σε ευαίσθητα ζητήματα όπως η επιλογή και διάθεση του προσωπικού, το πειθαρχικό μέρος, η απόδοση κοινωνικών παροχών. Φαινομενικά η αναγνώριση εργασιακών δικαιωμάτων και παροχών στους εκπαιδευτικούς ηχούσε λογική και εύλογη, όμως είναι προφανές ότι ήταν ένα ακόμη μέτρο πρόκλησης οικονομικής ασφυξίας στα σχολεία των Ελλήνων. Η ανάληψη δηλαδή από τις οικονομικά δυσπραγούσες ελληνικές κοινότητες επιπλέον οικονομικών υποχρεώσεων και εισφορών προς την Διοίκηση και το προσωπικό τους με την απειλή μάλιστα της παύσεως λειτουργίας τους σε περίπτωση αδυναμίας, ενέτεινε ακόμη μία ήδη δύσκολη κατάσταση. Συγκεκριμένα με το άρθρο 5 επιχειρείται να αποκοπεί κάθε εργασιακή επαφή με το Εθνικό Κέντρο, αφού η απόκτηση ξένης υπηκοότητας ή οποιουδήποτε συνταξιοδοτικού δικαιώματος σε χώρα του εξωτερικού συνεπαγόταν την διαγραφή από το Μητρώο. Επιπλέον, ήταν προφανές ότι η προβλεπόμενη ποινή του κλεισίματος του σχολείου στο άρθρο 15 (αδυναμία του υπευθύνου ή του Οργανισμού να ανταποκριθεί στις προβλέψεις των άρ. 12 έως 14) όπως και στο άρ. 49 σχετικά με την μη έγκαιρη καταβολή των ασφαλιστικών εισφορών, εδραζόταν στην όλο και βαθύτερη οικονομική εξασθένηση των ελληνικών σχολείων με διπλή στόχευση: είτε το κλείσιμο του είτε την υπαγωγή του στα επιχορηγούμενα. Ακόμα, με τα άρθρα 23 και 25 στον πειθαρχικό τομέα ο Επόπτης Δ.Ε. με την Επιτροπή και ο Διοικητής αναδεικνύονταν ως οι τελικοί ρυθμιστές στα ελληνικά σχολεία, αφού κάθε δάσκαλος σε δεύτερο βαθμό μπορούσε να ζητήσει την συνδρομή τους. Επιπλέον, το γεγονός ότι η πρόσληψη των δασκάλων θα γινόταν από την δεξαμενή του κλειστού ελεγχόμενου μητρώου και ότι όλες οι κοινωνικές παροχές θα αφαιρούνταν από όσους απαλλάσσονταν από τα καθήκοντά τους για λόγους πειθαρχικούς, επενεργούσε ως δαμόκλειος σπάθη και ανέστελλε οποιαδήποτε πράξη μη συμμόρφωσης από το εκπαιδευτικό προσωπικό. Ενώ, και η επένδυση των αποθεματικών των Ταμείου Προνοίας σε Τίτλους του ιταλικού δημοσίου ή άλλους κρατικούς/ημικρατικούς οργανισμούς εγείρει τουλάχιστον ζητήματα αδιαφάνειας και κατάχρησης, αφού στο Ταμείο δεν εκπροσωπούσαν οι εκπαιδευτικοί και τα σχολεία ούτε θεσμικά ούτε διοικητικά.

Ταυτόχρονα, η Διοίκηση φρόντιζε σε κάθε περίπτωση να προβάλλει την δική της οικονομική συνεισφορά ως έμπρακτη απόδειξη της φροντίδας της προς το διδακτικό προσωπικό¹¹⁰⁵. Ήταν ένα πεδίο όπου ο Ιταλός Διοικητής έβρισκε πρόσφορο έδαφος να δράσει και να επιβάλλει την πολιτική του, δεδομένου ότι όντως ο δάσκαλος των ελληνικών σχολείων ήταν σε μία συνεχή εργασιακή ανασφάλεια και αβεβαιότητα, αφού ήταν εξαρτημένος από τον πολιτικό του πάτρωνα, με αποτέλεσμα να εμπλέκεται στο φαύλο κύκλο των πελατειακών σχέσεων και των τοπικών πολιτικών διενέξεων, ώστε κάθε χρόνο να εξασφαλίζει την ανανέωση της θέσης εργασίας του. Είναι χαρακτηριστικό το δημοσίευμα στην *Ροδιακή* εν όψει της επιλογής του διδακτικού προσωπικού της επόμενης σχολικής χρονιάς στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο:

Ευρισκόμεθα και πάλιν εις τας παραμονάς του διορισμού των καθηγητών του Γυμνασίου[...] Δεν δυνάμεθα όμως ποσώς να δικαιολογήσωμεν δια την εις τα τοιαύτα ανάμιξιν των πρόσωπα, εις τα οποία πάν άλλο ή το υπέρ των σχολών ενδιαφέρον είνε το ωθούν αυτά ελατήριο. Δεν έχομεν ή να εκφράσωμεν την λύπην και την αγανάκτησιν μας βλέποντες ότι υπάρχουν πρόσωπα [...] άτινα χάριν ατομικών συμφερόντων ή και χάριν της προσωπικής των φιλίας θέλουν να χρησιμοποιήσωσιν την επί των αρμοδίων επιρροήν των προς υποστήριξιν του ενός ή του άλλου ατόμου, εν πλήρει μάλιστα συνειδήσει και επιγνώσει της αξίας των προσώπων, άτινα υποστηρίζουσι ή και της βλάβης, ης ταύτα γίνονται πρόξενοι.¹¹⁰⁶

Ο Επιθεωρητής Δ.Ε. G. Ferretti το 1932 στα πλαίσια συνάντησης των δημάρχων της Ρόδου στο Διοικητήριο τόνισε ότι «η νομική κατάσταση η εξασφαλισθείσα προσφάτως εις τους Διδασκάλους δίδει εις τούτους μεγαλείτερον γόητρον και ευθύνην. Η Διοίκησις θα είναι αδιάλλακτος εν τη επαγρυπνήσει και τη εκτελέσει των αναληφθεισομένων υποχρεώσεων θεωρούσα το σχολείον αποκλειστικώς εν τω συμφέροντι της νεολαίας».¹¹⁰⁷ Αυτό άλλωστε τονίζει ο επικεφαλής των Διοικητικών Υπηρεσιών στα Δωδεκάνησα Vittorio Buti σε άρθρο

¹¹⁰⁵ Σε δημοσίευμα της *Messagero* της 8/3/1934 αναφέρεται ότι στο τέλος του 1933 το κεφάλαιο του Ταμείου Προνοίας ήταν 356.928,60 λίρες χάρις στις εισφορές της κυβέρνησης, των σχολικών οργανισμών και των δασκάλων, οι οποίοι ήταν εγγεγραμμένοι 272. Ενώ το Επικουρικό Ταμείο στις 31/12/1933 είχε ενεργητικό 145.378,30 λιρών με βασικό χρηματοδότη την Κυβέρνηση και τους δασκάλους και το ποσό που έχει δοθεί μέχρι τώρα σε βοηθήματα έφτανε στις 24.150 λίρες. Για αυτό κιόλας προβάλλεται στην ελληνόφωνη σελίδα της *Messagero* η είδηση ότι η Διοίκηση πραγματοποίησε την υπεσχημένη κατάθεση των 100.000 λιρών υπέρ του νέου Επικουρικού Ταμείου για τους δασκάλους, που θεσμοθετήθηκε πρόσφατα. Όπως λέει χαρακτηριστικά η εφημερίδα: «Με αυτό τον τρόπο η Κυβέρνηση επιδεικνύει, με τρόπο χειροπιαστό, το ενδιαφέρον της με το οποίο ακολουθεί και στηρίζει το έργο των δασκάλων της Κτήσης». Βλ. Σχετ: *MdRodi*, *Dentro e Fuori le Mura*, «Cassa di Previdenza e sussidi per i maestri elementari», 8/3/1934· *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Ταμείον δια τους διδασκάλους», 28/8/1930· *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Ταμείο Βοηθημάτων Δημοδιδασκάλων», 15/11/1932.

¹¹⁰⁶ *Ροδιακή*, «Γυμνασιακά», 19/7/1923 και ομοίως «Επί των Σχολικών μας», 23/7/1923.

¹¹⁰⁷ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Η Συνεδρία των δημάρχων Ρόδου εις το Μέγαρον», 13/9/1932.

του στο περιοδικό *Rivista delle Colonie italiane* για τα δέκα χρόνια φασιστικής διακυβέρνησης, ότι δηλαδή ο Δωδεκανήσιος δάσκαλος ήταν σε κατάσταση ιδιαίτερα μειονεκτική, αφού όχι σπάνια οι σχολικές εφορείες δεν του απέδιδαν το μισθό του ή εξαρτάτο απολύτως από αυτές η επαναπρόσληψή του· έτσι, βρίσκει την ευκαιρία να επικαλείται κυρίως λόγους κοινωνικής πολιτικής και αλληλεγγύης υπέρ του Δωδεκανήσιου δασκάλου για την σύσταση ειδικά του Ταμείου Προνοίας και του Επικουρικού Ταμείου¹¹⁰⁸.

¹¹⁰⁸ Vittorio Buti, *Dieci Anni di Governo Fascista nel Possedimento delle Isole Italiane dell' Egeo* στο *Rivista delle Colonie italiane*, (A cura del Ministero Delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni), V.1, Anno VII, N.1, Gennaio 1933, Pubblicazione mensile Dell' Ufficio Studi e Propaganda, L. Capelli-Editore, Bologna, σσ.25-43.

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ-ΕΚΦΑΣΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ 3.3

Στο παρακάτω κεφάλαιο αναλύεται με τρόπο συνεκτικό η προτεραιότητα που δόθηκε στα πλαίσια του εκπαιδευτικού σχεδιασμού του Lago στο σχολικό μάθημα της Φυσικής Αγωγής και του αθλητισμού ως μέσων για την προπαγάνδισή της φασιστικής ιδεολογίας στους μαθητές και στην Δωδεκανησιακή νεολαία. Όπως γίνεται σαφές, ο Ιταλός διοικητής έριξε το βάρος της προσοχής του στην εκπαίδευση και στην κατήχηση της νέας γενιάς των Δωδεκανησίων στην φασιστική ιδεολογία καθώς θεωρεί τις προηγούμενες γενιές των Ελλήνων «χαμένες» ως αποτέλεσμα της ελληνικής προπαγάνδας. Συνεπώς, ο εκάστοτε Επόπτης Δημόσιας Εκπαίδευσης αποκτά μια κομβική θέση σε αυτό το εγχείρημα αφού τίθεται Κομισάριος όλων των αθλητικών σωματείων των Δωδεκανήσων αλλά και των φασιστικών νεολαιών όπως ήταν οι Ballila και οι Avanguardisti. Ταυτοχρόνως, ο Lago θα καταστήσει την Ρόδο τόπο επίσκεψης πολυπληθών φασιστικών νεολαιών του εξωτερικού, ενώ όσοι Δωδεκανήσιοι φοιτούσαν στην Ιταλία μεριμνούσε ώστε να συγχρωτίζονται και να συνάπτουν στενούς δεσμούς με την GUF (Φοιτητική Φασιστική Νεολαία)

3.3.1 ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΗΣ ΦΥΣΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΩΣ ΠΡΟΤΕΡΑΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

Στα πλαίσια συζήτησης στην ιταλική Βουλή για την έγκριση του προϋπολογισμού της Δημόσιας Εκπαίδευσης ο υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης Pietro Fedele το 1928 υπογράμμισε ότι η ανάπτυξη της φυσικής αγωγής αποτελούσε ένα από τα υψηλότερα καθήκοντα του Φασισμού¹¹⁰⁹. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Fedele οι πολιτικές για την φυσική αγωγή είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και στοχεύουν σε μια συνδυασμένη ανάπτυξη του πνεύματος και του σώματος των Ιταλών. Έτσι και στην αναφορά του Επιθεωρητή Giulianini το 1928, που είδαμε πιο πάνω, για τα αποτελέσματα των ενεργειών της Εποπτείας, το ζήτημα της ανάπτυξης του αθλητισμού και της φυσικής αγωγής ήταν μία παράμετρος της εκπαιδευτικής πολιτικής του καθεστώτος υψηλού συμβολισμού αλλά και ουσίας με σοβαρές κοινωνικές προεκτάσεις. Ουσιαστικά θα πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η ανάπτυξη της φυσικής αγωγής σε σχολικό πλαίσιο και του αθλητισμού περιείχε προφανώς και την διάσταση της υιοθέτησης ενός υγιούς τρόπου ζωής μέσω της άσκησης αλλά ταυτόχρονα θα αποτελούσε ένα βασικό μέσο του καθεστώτος για την προσέλκυση της δωδεκανησιακής

¹¹⁰⁹ C.Della Sera, «Il bilancio della P.I. approvato dalla Camera dopo un' ampia esposizione del ministro Fedele, L'educazione fisica», 7/3/1928.

νεολαίας στον φασιστικό τρόπο ζωής και κατ' επέκταση στην φασιστική ιδεολογία¹¹¹⁰. Άλλωστε όταν συστάθηκε η FRATRES¹¹¹¹ (Ροδιακή Ομοσπονδία για τα Τουριστικά και Αθλητικά Σωματεία) με το κυβερνητικό διάταγμα ν.48 της 17/2/1931 τα εν λόγω σωματεία υπήχθησαν στην άμεση δικαιοδοσία και τον έλεγχο του Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης, του οποίου ο τίτλος, σύμφωνα με το άρθρο 4, έγινε «Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης και Φυσικής Αγωγής»¹¹¹². Στο ίδιο άρθρο προβλεπόταν ότι ο Επιθεωρητής είχε αρμοδιότητες ελέγχου επί των σωματείων και μπορούσε με γραπτή αιτιολόγηση να ακυρώσει τις όποιες αποφάσεις τους. Όπως ήταν επόμενο, πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου της FRATRES κατά το άρθρο 7 ήταν ο εκάστοτε Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης και Φυσικής Αγωγής. Ενώ, με το κυβερνητικό διάταγμα ν.74 της 19/3/1935 το σύστημα διοίκησης και ελέγχου των ροδιακών αθλητικών σωματείων έγινε εντελώς προσωποκεντρικό, αφού το Διοικητικό Συμβούλιο της FRATRES διαλύθηκε (άρθρο 1) και στη θέση του ορίστηκε Κομισάριος ο Επιθεωρητής Δ.Ε. Giovanni Giulianini (άρθρο 3)¹¹¹³. Μάλιστα ήδη από το 1934 η CONI¹¹¹⁴ είχε απορροφήσει την FRATRES¹¹¹⁵. Επιπλέον, ο εκάστοτε Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα είχε οργανική σχέση με τις Φασιστικές Οργανώσεις της νεολαίας ως κυρίαρχο στοιχείο της πολιτικής της Διοίκησης με στόχο τον εκφασισμό της δωδεκανησιακής νεολαίας. Είναι ενδεικτικό ότι με εντολή του Lago ο εκάστοτε Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης ορίστηκε να είναι κομισάριος της Opera Nazionale Balilla (Φασιστική Οργάνωση για την Νεολαία), ενώ όταν ο Επιθεωρητής Δ.Ε. καθηγητής Ferretti αρνήθηκε το αξίωμα τόσο στην FRATRES όσο και στην ONB, ο Διοικητής προσπάθησε να τον μεταπείσει με κάθε τρόπο χωρίς όμως αποτέλεσμα¹¹¹⁶. Ο Lago σε έκθεσή του προς το ιταλικό ΥΠΕΞ το 1934 αναλύει την προσέγγισή του στο ζήτημα αυτό λέγοντας ότι ο έλεγχος του μαθήματος της γυμναστικής της δωδεκανησιακής νεολαίας, ακόμα και με άμεσο διορισμό καθηγητών από την Διοίκηση, είναι πολύ υψηλής σημασίας¹¹¹⁷. Εξηγεί ότι έχει δρομολογήσει με τέτοιο τρόπο τις εξελίξεις ώστε το μάθημα της γυμναστικής στα σχολεία των κοινοτήτων να έχει οδηγηθεί σε απαξίωση ενώ αντίθετα,

¹¹¹⁰ Οι ενέργειες της Διοίκησης όπως ήταν επόμενο δεν είχαν μόνο στόχο την νεολαία, αφού συστάθηκαν φασιστικές οργανώσεις όπως για παράδειγμα το Dopolavoro, ο Οίκος του Fascio κ.ά. που απευθύνονταν σε όλη την δωδεκανησιακή κοινωνία, αλλά στα πλαίσια αυτής της εργασίας εστιάζουμε στις σημαντικότερες φασιστικές οργανώσεις της νεολαίας.

¹¹¹¹ Federazione Rodia delle Associazioni Turistiche Ricreative e Sportive.

¹¹¹² Κυβερνητικό Διάταγμα 48 για τα Σωματεία γυμναστικής και αθλητισμού και της Ομοσπονδίας (Fratres). Το διάταγμα δημοσιεύθηκε στην *MdRodi*, Atti del Governo, «Num.48-Delle Associazioni ginnastiche e sportive e della Fedrazione (Fratres)», 22/2/1931.

¹¹¹³ *MdRodi*, Atti Del Governo, «DG 19/3/193, n.74,FRATRES», 1/4/1935.

¹¹¹⁴ Comitato Olimpico Nazionale Italiano.

¹¹¹⁵ *MdRodi*, *Dentro e Fuori le Mura*, «FRATRES», 10/8/1934.

¹¹¹⁶ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935 b.:796, 8/10/1933, Governo delle Isole Italiane dell' Egeo M. Lago al MAE, Oggetto: Problema scolastico-Rilievi del Prof. Ferretti, σ.9.

¹¹¹⁷ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, Riservatissimo, 24/2/1934, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, Oggetto: Destinazione in Egeo di ufficiali e sottufficiali per educazione fisica.

στα βασιλικά σχολεία μερίμνησε ώστε να γνωρίσει ιδιαίτερη ανάπτυξη και ως αποτέλεσμα να έχει διεισδύσει στην δωδεκανησιακή νεολαία. Για παράδειγμα τον Ιούνιο του 1931 οι εξετάσεις του μαθήματος της φυσικής αγωγής των Βασιλικών Σχολείων διοργανώθηκαν στο νέο Στάδιο της Ρόδου, όπου έλαβαν μέρος 500 μαθητές παρουσία του Lago και σύσσωμης της ηγεσίας και των αξιωματούχων της ιταλικής Διοίκησης¹¹¹⁸. Αλλωστε, όπως διαβάζουμε στην *Messagero di Rodi* τον Σεπτέμβριο του 1934, η οποία αναφέρεται σε λόγο που εκφώνησε ο Lago, το Δημοτικό Στάδιο Ρόδου¹¹¹⁹ δεν είναι μόνο ένα οικοδόμημα αποκλειστικά για να το θαυμάζει κάποιος για την αρχιτεκτονική ή την καλλιτεχνική αρτιότητά του, αλλά είναι προορισμένο να γίνει η φυσική έδρα της ροδιακής νεολαίας¹¹²⁰. Σε επίπεδο αθλητικών σωματείων φρόντισε να διαμορφωθούν ομάδες μικτές, δηλαδή να απαρτίζονται από όλες τις κοινότητες, ώστε να μην παγιωθούν φυλετικές διαιρέσεις και ανταγωνισμοί¹¹²¹. Όμως ήταν ανάγκη πλέον η Διοίκηση να θέσει υπό τον άμεσο έλεγχό της το ζήτημα της φυσικής αγωγής των μαθητών των κοινοτήτων (Ορθοδόξων, Εβραίων και Μουσουλμάνων) μέσω δασκάλων της επιλογής της, που να πληρούν τα κριτήρια της. Επειδή, λοιπόν, δεν είχε τους διαθέσιμους πόρους να προσλάβει καθηγητές φυσικής αγωγής από το Ανώτερο Ινστιτούτο Φυσικής Αγωγής, ζήτησε την μεσολάβηση του ΥΠΕΞ προς το Υπουργείο Πολέμου ώστε το δεύτερο να θέσει στη διάθεση της Διοίκησης πέντε υπαξιωματικούς του Στρατού¹¹²². Αυτοί θα στελέχωναν τα κοινοτικά σχολεία της Ρόδου, της Κω, της Καλύμνου, της Σύμης, και του Καστελλορίζου¹¹²³. Όπως προειδοποιεί ο Lago, ήταν απαραίτητο αυτοί οι νέοι καθηγητές να διαθέτουν αντίληψη και διπλωματικότητα καθώς δεν θα έμπαιναν σε ένα απολύτως φιλικό περιβάλλον. Επιχειρηματολογεί ότι με αυτόν τον τρόπο μπορούν να παραχθούν πολύ ευεργετικά αποτελέσματα όσον αφορά την χειραγώγηση της νέας γενιάς, η οποία είναι πολύ πιο εύκολο να επηρεαστεί υπέρ του καθεστώτος από την προηγούμενη που έχει επηρεαστεί από την αντιταλική προπαγάνδα μετά τον παγκόσμιο πόλεμο, πριν την έλευση του φασιστικού καθεστώτος¹¹²⁴. Υπογραμμίζει ότι θα αποτελέσει την φυσιολογική συνέχεια της διαδικασίας που εκκίνησε με την έκδοση του εκπαιδευτικού διατάγματος, τη δημιουργία του Διδασκαλείου, την ανακατεύθυνση των φοιτητών στα

¹¹¹⁸ *MdRodi*, Fuori e Dentro le Mura, «Il saggio di Educazione Fisica delle Regie Scuole maschili», 16/6/1931.

¹¹¹⁹ Το Δημοτικό Στάδιο Ρόδου με το όνομα «Arena del Sole» σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Bernarbiti και αν και αρχικά υπολογιζόταν να έχει ολοκληρωθεί το 1929, τα επίσημα εγκαίνια του Σταδίου τελικά έγιναν το 1932, στη 10η επέτειο της «Πορείας προς τη Ρώμη». Βλ. Σχέτ: Andre Villa, *Nelle Isole del sole, Gli Italiani nel Dodecaneso dall'occupazione al rimpatrio (1912-1947)*, Edizioni Seb27, 2016, σ.40· C. Della Sera, 28/3/1929, *Il nuovo Stadio di Rodi*.

¹¹²⁰ *MdRodi*, *Dentro e fuori le Mura*, «Educazione giovanile», 17/9/1933.

¹¹²¹ ASDMAE, 24/2/1934, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE· Ενδεχομένως βέβαια, όπως είδαμε και παραπάνω, να ισχύει και το γεγονός ότι λόγω πληθυσμιακής κυριαρχίας του ελληνικού στοιχείου οι άλλες κοινότητες δεν μπορούσαν να παρατάξουν ανταγωνιστικές ομάδες.

¹¹²² ASDMAE, 24/2/1934, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

¹¹²³ Η επιλογή των νησιών προφανώς έγινε με το πληθυσμιακό κριτήριο.

¹¹²⁴ ASDMAE, 24/2/1934, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

Πανεπιστήμια του Βασιλείου και θα συνεχιστεί με την εισαγωγή των κρατικών βιβλίων¹¹²⁵ και την δίγλωσση σχολική πραγματικότητα. Τονίζει ότι η στρατιωτική εκπαίδευση όλων των μαθητών σε όλα τα βασικά αστικά κέντρα των νήσων, με την ανάπτυξη του «balillismo»¹¹²⁶, όπως λέει χαρακτηριστικά, με τις κατασκηνώσεις και τις αθλητικές διοργανώσεις θα αναδείξει την Ρόδο φασιστικό κέντρο όλης της Ανατολής¹¹²⁷. Το ιταλικό ΥΠΕΞ έδειξε να συμμερίζεται την ορθότητα της πρότασης του Lago προωθώντας την στο Υπουργείο Πολέμου, χωρίς όμως να λάβει χειροπιαστές δεσμεύσεις. Ο Lago στην προσπάθειά του να υλοποιήσει τα σχέδιά του επανήλθε με νέα επιστολή στο ΥΠΕΞ ώστε το τελευταίο να ξαναθέσει το ζήτημα προς το Υπουργείο Πολέμου, αφού σε συνομιλία που είχε με τον Υφυπουργό της Επικρατείας έμεινε με την εντύπωση ότι μπορεί έστω και μερικώς να υπάρχουν ικανοποιητικά αποτελέσματα¹¹²⁸. Σε αυτή αναφέρει ότι οι υπαξιωματικοί θα μπορούσαν στα μικρά νησιά να δράσουν ως «πραγματικοί απόστολοι της italianità» με στόχο να εμπνεύσουν τις νέες γενιές των Δωδεκανησίων στο πνεύμα των Avanguardisti και των Balilla. Τελικά, το Υπουργείο Πολέμου δεν ικανοποίησε το αίτημα του Lago καθώς ισχυρίστηκε ότι το καθήκον των καθηγητών της φυσικής αγωγής στο Βασίλειο δεν το εκτελούν στρατιωτικοί αλλά καθηγητές της Opera Nazionale Balilla που ολοκληρώνουν τα αντίστοιχα προγράμματα στην Ακαδημία Φασισμού Φυσικής Αγωγής¹¹²⁹.

3.3.2 ΠΡΟΣΕΛΚΥΣΗ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ ΣΤΗ ΦΑΣΙΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Όμως, αυτή η πρόταση του Lago ήταν η φυσιολογική απόληξη μίας διαδικασίας που είχε αρχίσει χρόνια πριν, αφού όπως λέει και ο ίδιος προς το ιταλικό ΥΠΕΞ «δεν περιγράφει ένα πρόγραμμα υποθετικό αλλά κάτι που μερικώς ήδη πραγματοποιείται και αναπτύσσεται δραστικά»¹¹³⁰. Πραγματικά, ο Lago από την περίοδο της έκδοσης του εκπαιδευτικού διατάγματος θα προσπαθήσει να μνήσει στο πνεύμα του «balillismo» την δωδεκανησιακή νεολαία. Ο Lago, και σε αυτό τον τομέα, θα υιοθετήσει μία προσέγγιση ρεαλιστική και στοχευμένη, καθώς θα επικεντρώσει την προσοχή του στην μύηση προς την φασιστική ιδεολογία των νέων γενιών της Δωδεκανήσου. Είναι ενδεικτικός ο τρόπος σκέψης του με αφορμή την απάντηση που δίνει προς την Γενική Γραμματεία Φασιστών του Εξωτερικού

¹¹²⁵ Σχετικά με τον έλεγχο των σχολικών βιβλίων των Ελλήνων γίνεται λόγος παρακάτω.

¹¹²⁶ Αναφέρεται στην ιδεολογία και τις αξίες που αντιπροσώπευε η φασιστική οργάνωση για νέους Opera Nazionale Balilla

¹¹²⁷ ASDMAE, 24/2/1934, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

¹¹²⁸ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.:796, Riservatissimo, 18/5/1934, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, Oggetto: Destinazione in Egeo di ufficiali e sottufficiali per educazione fisica.

¹¹²⁹ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b.: 796, 25/10/1934, Ministero Della Guerra, Il Sottosegretario di Stato al Ministero degli Affari Esteri, Oggetto: Destinazione in Egeo ufficiali e sottufficiali quali insegnanti di esecuzione fisica. Η «Academia fascista di educazione fisica» είχε την έδρα της στο ιταλικό Υπουργείο των Εξωτερικών.

¹¹³⁰ ASDMAE, 24/2/1934, Governo delle Isole Egee M. Lago al MAE, όπ

σχετικά με πληροφορίες υπηκόων πολιτών του Αιγαίου, που είχαν μετοικήσει στην Αντίς Αμπέμπα, οι οποίοι είχαν ζητήσει να εγγραφούν στον τοπικό Οίκο του Fascio του Αιγαίου¹¹³¹. Ο Ιταλός Διοικητής υποστηρίζει ότι δεν θα ήταν φρόνιμο να εγγραφούν ακόμα στο Φασιστικό Κόμμα οι υπήκοοι του Αιγαίου γιατί, αν και στην πρόσφατη επίσκεψη στα Δωδεκάνησα του Βασιλικού ζεύγους η υποδοχή ήταν ενθουσιώδης από τον Δωδεκανησιακό λαό¹¹³², μετά από 5 χρόνια φασιστικής διακυβέρνησης δεν έχει συντελεστεί πλήρης αφομοίωση στην φασιστική νοοτροπία, δεδομένου ότι επί αιώνες είχε ταυτιστεί με υπερηφάνια με μία διαφορετική φυλετική και θρησκευτική ταυτότητα¹¹³³. Για τον Lago ο φασισμός ισοδυναμεί «με πατριωτισμό στο τετράγωνο», όπως λέει χαρακτηριστικά, κάτι που είναι μάλλον άτοπο να αναμένει κανείς από έναν πληθυσμό που απέκτησε την ιταλική υπηκοότητα πριν από μόλις 5 χρόνια. Ο εκδότης της *Ροδιακής* Εμμ. Καλαμπίχης επιβεβαιώνει τον Lago, καθώς αναφέρει ότι αν και ο ίδιος αρχικά υποχρεώθηκε να εγγραφεί στην φασιστική οργάνωση *Dopolavoro*, στην συνέχεια η αστυνομία ακύρωσε την εγγραφή του και του επέστρεψε τα χρήματα της εγγραφής¹¹³⁴. Ο εξαιρετικά περιορισμένος αριθμός εγγεγραμμένων στις τοπικές φασιστικές οργανώσεις των Δωδεκανήσων θα αποτελέσει βαριά μομφή προς τον Lago από τον επόμενο Διοικητή Cesare De Vecchi¹¹³⁵. Για αυτόν τον λόγο αναμένει γνήσιους πατριώτες φασίστες από την νέα γενιά Δωδεκανησίων και την οργάνωση των *Balilla* του Αιγαίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Lago στην υπερασπιστική απάντησή του προς τις αιτιάσεις του πρώην Επιθεωρητή Δ.Ε. στα Δωδεκάνησα καθηγητή Ferretti σχετικά με την εκπαιδευτική του πολιτική, ως πιο δηλητηριώδη χαρακτηρίζει την κατηγορία ότι η οργάνωση *Balilla* είναι περιορισμένη στη Ρόδο και πρακτικά έχει μετατραπεί σε ένα κέντρο νεολαίας καθολικισμού χωρίς καμία προοπτική ανάπτυξης¹¹³⁶. Ο Lago τονίζει ότι

¹¹³¹ ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, paese: Dodecaneso, b.: 992, 29/10/1929, Governo delle Isole Egee, M. Lago al MAE e p.c. Segreteria Generale dei Fasci all' Esteri.

¹¹³² Το Βασιλικό ζεύγος της Ιταλίας επισκέφθηκε τα Δωδεκάνησα τον Μάιο του 1929. Βλ. Σχετ: *C. Della Sera*, «La visita dei Reali alla Citta cavalleresca, Il "Savoia" partito da Rodi per Castelrosso», 22/5/1929.

¹¹³³ ASDMAE, 29/10/1929, Lago al MAE. Όσον αφορά την παρουσία του Φασιστικού κόμματος στα Δωδεκάνησα τα πρώτα χρόνια του καθεστώτος είναι ιδιαίτερος πληροφοριακή μία συνέντευξη που έδωσε ο Αναπληρωτής Γενικός Γραμματέας του κόμματος Alessandro Melchiori στην εφημερίδα *Il Popolo d' Italia*, η οποία αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Il Legionario organo dei fasci dei Italiani all' Estero» τον Απρίλιο του 1927. Σε αυτή αναφέρει ο Melchiori ότι υπάρχουν 3 αντιπροσωπείες του κόμματος σε Ρόδο, Κω και Λέρο, με την πιο πολυπληθή στη Ρόδο με 380 εγγεγραμμένους, από τους οποίους οι 120 είναι στο εσωτερικό του νησιού. Επιπλέον, ο Melchiori τονίζει ότι πάνε πολύ καλά οι νεανικές φασιστικές οργανώσεις και ότι επίκειται και η άφιξη της MVSN (*Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale*= Εθελοντική Πολιτοφυλακή Εθνικής Ασφάλειας/Μελανοχιτώνες) στα Δωδεκάνησα. Βλ. Σχετ: *I Fasci Coloniali, (un'intervista con Alessandro Melchiori) Fervore d' iniziative fasciste nel Dodecaneso*, στο *Il Legionario Organo dei Fasci Italiani all' Estero*, Anno IV-N.34, v.1, 30 Aprile 1927, Edito Dalla Segreteria Generale, Roma, σ.28.

¹¹³⁴ Καλαμπίχης, *Την ζωή μου*, σ.52. Ο Καλαμπίχης συμπεραίνει ότι ακυρώθηκε η εγγραφή του καθώς «οι εγγραφόμενοι εκεί θα έπρεπε να είναι αρεστοί εις την αστυνομίαν και συνεπώς πειθήνια όργανα».

¹¹³⁵ Luca Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, III- De Vecchi, Guerra e Dopoguerra 1936-1947/50*, Solfanelli, Chieti 2018, σ.111.

¹¹³⁶ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935 b.:796, 8/10/1933, Riservato, Governo delle Isole Italiane Dell' Egeo M. Lago al MAE, Oggetto: Problema scolastico-Rilievi del Prof. Ferretti. Η υπερασπιστική έκθεση του Lago στις αιτιάσεις του καθηγητή Ferretti παρατίθεται στο Παράρτημα του Ζ.Ν. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, σ.

ένας από τους λόγους¹¹³⁷ που απομακρύνθηκε ο καθηγητής Ferretti από τα Δωδεκάνησα ήταν ότι ο ίδιος είχε εναντιωθεί στοχευμένα στην ONB, αλλά και ότι είναι γνωστή η δράση των Balilla της Ρόδου τόσο στους επισκέπτες Balilla και Avanguardisti όσο και στον Ricci, τον εμπνευστή και ιδρυτή των Balilla. Επιχειρηματολογεί υπερασπιζόμενος το έργο του λέγοντας ότι η Διοίκηση των Νήσων έχει δείξει ιδιαίτερη μέριμνα, και ο ίδιος προσωπικά, για την ανάπτυξη της ONB αφού η έδρα της Οργάνωσης είναι σε ένα από τα πιο όμορφα νεόδμητα κτήρια της Ρόδου¹¹³⁸. Όπως φαίνεται, αφού αρνήθηκε ο Ferretti να αποδεχτεί τον ρόλο του κομισάριου των Balilla, είχε ανατεθεί προσωρινά η κάλυψη της εν λόγω θέσης όπως και του Προέδρου της FRATRES στον Quirino Crivellari, Γενικό Γραμματέα της Ιταλικής Διοίκησης¹¹³⁹. Όμως όταν επανέκαμψε στη θέση του Επιθεωρητή Δ.Ε. ο Giulianini με νέο διάταγμα ξαναχρίστηκε Κομισάριος της ONB¹¹⁴⁰ στη Ρόδο. Ο Lago τονίζει ότι το 1926 η Οργάνωση οπότε και συστήθηκε, αριθμούσε 26 μέλη, την τρέχουσα χρονιά (1933) μετρούσε 450, ενώ στην κατασκήνωση του Προφήτη Ηλία το 1928 είχαν λάβει 30 παιδιά, αυτή τη χρονιά συμμετείχαν 140 παιδιά από όλες τις θρησκευτικές κοινότητες. Ακόμη, επισημαίνει ότι είναι εις πλήρη γνώση και έγκριση του Ricci το γεγονός ότι η ONB δραστηριοποιείται αυστηρά στα Βασιλικά σχολεία και ότι η διοίκησή τους είναι υπό τον έλεγχο Καθολικών μοναχών¹¹⁴¹. Ακόμη τονίζει ότι ανάμεσα στους οργανισμούς εκτιμά την ONB ως την πιο κατάλληλη για να εγκαινιάσει στον τοπικό πληθυσμό το φασιστικό ιδεώδες. Εξάλλου, υποστηρίζει ότι δεν επιθυμεί να γίνονται αποδεκτοί στο τοπικό Fascio οι Δωδεκανήσιοι, αν δεν έχουν μνηθεί πρώτα στον balillismo και τον avanguardismo. Πάντως σε ανταπόκριση των *Times* του Λονδίνου τον Μάρτιο του 1929 από τα Δωδεκάνησα, επαινετική για το καθεστώς, σχετικά με την εκπαίδευση και την διείσδυση του φασισμού στην κοινωνία αναφέρονται τα εξής: «in the village schools instruction is given to Jews, Turks and Greeks, according to their needs, only three or four hours' Italian a week being insisted on. Italian patriotic songs of the newest type, together with the Fascist salute, have

349· Ενώ αναλυτική αναφορά γίνεται και στους: Κιρκής, *Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945*, σ. 222-228· Pignataro, *-Il Governo di Mario Lago*, σ. 491-6.

¹¹³⁷ Σε επιστολή του προς το ιταλικό ΥΠΕΕ τον Ιούλιο του 1933 ο Lago, πάντως, αναφέρει ότι ο καθηγητής Ferretti ζήτησε να απαλλαγεί των καθηκόντων του για οικογενειακούς λόγους και συγκεκριμένα για σοβαρούς λόγους υγείας της κόρης του –είχε ασθένεια παραλυτικής φύσεως- καθώς η νοσηλεία δεν θα μπορούσε να παρασχεθεί στην Ρόδο. Βλ.Σχετ: ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.:6, 21/6/1933, Governo delle Isole Italiane Dell' Egeo M. Lago al Ministero dell' Educazione Nazionale e p.c. MAE, Oggetto: Sovrintendente alla P.I. del Possedimento.

¹¹³⁸ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, 8/10/1933, Lago al MAE, Oggetto: Rilievi del Prof. Ferretti, όπ

¹¹³⁹ *MdRodi*, Atti del Governo, «DG N.137-3/8/1932, Commissario dell' ONB και DG N.138, Presidenza della Fratres», 4/8/1932.

¹¹⁴⁰ *MdRodi*, Atti del Governo, «D.G. 286- 27/11/1933, Commissariato Opera Nazionale Balilla» 28/11/1933.

¹¹⁴¹ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, 8/10/1933, Lago al MAE, Oggetto: Rilievi del Prof. Ferretti, όπ

not unnaturally found their way even to the smallest islands, together with the more solid characteristics of the new regime»¹¹⁴².

Η προπαγάνδισή της φασιστικής ιδεολογίας προς την νέα γενιά των Δωδεκανησίων περιελάμβανε την πραγματοποίηση κάθε χρόνο, συνήθως την περίοδο από τέλη Αυγούστου έως αρχές Σεπτεμβρίου, στον Προφήτη Ηλία της Ρόδου κατασκήνωσης των Balilla και των Avanguardisti. Είναι χαρακτηριστικό ότι από το 1928, οπότε διοργανώθηκε η πρώτη κατασκήνωση των φασιστικών νεολαιών, η κατασκήνωση έφερε για αρκετά χρόνια το όνομα του Διοικητή των Δωδεκανήσων, δηλαδή «Mario Lago»¹¹⁴³. Όλα τα ανώτερα και ανώτατα κλιμάκια της ιταλικής Διοίκησης φρόντιζαν να επισκεφθούν την κατασκήνωση και να επιθεωρήσουν τον φασιστικό τρόπο ζωής στην εξοχή της Ρόδου. Ενώ, όποτε υπήρχε επισκέπτης υψηλής σημασίας στη Ρόδο η επιθεώρηση της κατασκήνωσης «Lago» ήταν ενταγμένη στο πρόγραμμά του, όπως για παράδειγμα του προέδρου της Dante Alighieri το 1934¹¹⁴⁴ ή των Γερουσιαστών Gabbi, Cippico και του ακαδημαϊκού Coppola το 1929¹¹⁴⁵. Ο ιδρυτής και πρόεδρος της Opera Nazionale Balilla Renato Ricci το 1929 φρόντισε να στείλει στον κομισάριο της ONB των Νήσων του Αιγαίου Επιθεωρητή Giulianini επιστολή ικανοποίησης για την επιτυχή διοργάνωση της κατασκήνωσης των νέων φασιστών στο Βουνό του Προφήτη Ηλία από τις 18 έως τις 29 Αυγούστου¹¹⁴⁶. Η διοργάνωση των κατασκηνώσεων αυτών τύγχανε προβολής και στην ελληνόφωνη σελίδα της *Messagero* όπως για παράδειγμα στο φύλλο της 21/8/1929:

Την πρωίαν της παρελθούσης Κυριακής ανεχώρησαν δια τον Προφήτην Ηλίαν οι Εμπροσθοφύλακες και οι Μπαλίλλα οι μετέχοντες της κατασκηνώσεως. Αφού παρέστησαν εις την εν τω Καθεδρικό ι. Ναώ του Αγίου Ιωάννου τελεσθείσαν λειτουργίαν διαρκούσης της οποίας η Α. Π. ο Αρχιεπίσκοπος απηύθυνεν αυτοίς πατρικάς συμβουλάς και ωραίους ενθαρρυντικούς και ευχετηρίους λόγους, οι νεανία μετέβησαν εις τα Βασιλικά Σχολεία όπου ήσαν έτοιμα τα αυτοκίνητα τα οποία θα μετέφερον αυτούς μέχρι της θέσεως της κατασκηνώσεως. Ως είναι γνωστόν το πεδίων

¹¹⁴² ASDMAE, Affari Politici 1919-1930, b: 992, 18/5/1929, Ambasciata d' Italia a Londra al MAE e p.c. Governatorato delle Isole Egee, Oggetto: Rodi, Corrispondenza Times.

¹¹⁴³ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «S.E. il Governatore visita il Campeggio Lago και 7/8/1934, VII Campeggio “Mario Lago”», 12/9/1933.

¹¹⁴⁴ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «S.E. il Governatore e l' on. Felicioni visitano il VII Campeggio estivo», 7/9/1934,

¹¹⁴⁵ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Sul Monte del Profeta», 21/8/1929.

¹¹⁴⁶ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Opera Nazionale Balilla», 7/9/1934.

κατασκηνώσεως όπου οι νεανία θα παραμείνουν 10 ημέρας, εγείρεται πλησίον της Πηγής εις θέσιν υγιεστάτην και μαγευτικήν.¹¹⁴⁷

Χαρακτηριστική είναι και η περιγραφή των δραστηριοτήτων στην κατασκήνωση παρουσία του Lago, αξιωματικών αλλά και του Καθολικού Αρχιεπίσκοπου:

Εκεί επί του ωραίου όρους, εις τα άκρα προαιώνιου δάσους, υπό τον ήλιον όστις ενδυναμώνει και δίδει υγείαν εν μέσω συνεχούς πανηγυρισμού φωνών, ασμάτων και χαράς, τεσσαράκοντας Εμπροσθοφυλάκων και Μπαλίλλα διέρχονται τας ωραιότερας του βίου των, παίζοντες, γυμναζόμενοι, εκδράμοντες, κινούμενοι συνεχώς εις το ύπαιθρον. Την πρωίαν της Κυριακής ηθελήσαμεν να διέλθωμεν ώρας τινάς πλησίον των παιδών τούτων και των γυμναστών βοηθών αυτών Υπο/γού ιππ. Βινιόλι, Αδελφού Ρολάνδου και Ανθυπασπιστού Παουζέλλι. Επί τόπου ετελέσθη λειτουργία χοροστατούντος της Α.Ε. του Αρχιεπισκόπου παρουσία της Δόννας Οκταβίας Λάγκο και της Α.Ε. του Διοικητού οίτινες μετέβησαν εις την κατασκήνωσην με όλας τας πολιτικάς, στρατιωτικάς και φασιστικάς αρχάς. Διαρκούσης της Λειτουργίας η Α.Ε. ο Αρχιεπίσκοπος ωμίλησε προς τους νεανίας με ενθουσιασμό και πάθος παροτρύνων αυτούς εις την εκτέλεσιν του καθηκόντος. Η ωραία τελετή έληξε δια δεήσεως υπέρ του Άνακτος εις το τέλος της οποίας οι Εμπροσθοφυλάκες επανέλαβαν το «Ζήτω ο βασιλεύς» το οποίον επρόφερον η Α.Ε. ο Διοικητής [...] Η Α.Ε. ο Διοικητής συνεχάρη τους πάντας και τον Επίτροπον του Εθν. Έργου Μπαλίλλα καθ. Τζουλιανίνι δια την επικρατήσασαν πλήρη τάξιν και πειθαρχίαν¹¹⁴⁸

Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η δημοσίευση ενδιαφέροντος στην *Messagero di Rodi* της πρωτοβουλίας του Προεδρείου της ONB τον Απρίλιο του 1929 για τον διαγωνισμό συγγραφής της «Collana dei Balilla» [«Σειράς των Balilla»], που ήταν προορισμένη «να συμβάλει στον εκφασισμό της νεολαίας και να κατευθύνει στην νέα εκπαιδευτική γραμμή

¹¹⁴⁷ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, *Η αναχώρησις των Εμπροσθοφυλάκων δια την κατασκήνωσην*, 21/8/1929.

¹¹⁴⁸ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Αι ωραίαι πρωτοβουλίαι του «Εθνικού Έργου Μπαλίλλα», 27/8/1929. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε προφορική μαρτυρία Δωδεκανήσιου ενώ εκφράζεται εμφανώς αρνητικά για την συμπεριφορά των Ιταλών δασκάλων προς τον ίδιο, σχετικά με την φασιστική αγωγή είναι πιο θετικός. Συγκεκριμένα έχει αναφέρει τα εξής: «-Αν είχατε Ιταλούς δασκάλους, πώς σας φερνόντουσαν; Ήταν ευγενικοί μαζί σας; -Όχι ήταν σκληροί άνθρωποι οι Ιταλοί, ήθελαν να μιλάμε ιταλικά και αν δεν το κάναμε ήταν κακοί. Μόνο το Σάββατο ήταν καλύτεροι. -Γιατί το Σάββατο ήταν καλύτεροι; -Είχαμε Φασιστική Αγωγή η λεγόμενη «cultura fascista». Όλο το Σάββατο ήταν αφιερωμένη στην φασιστική αγωγή και θέλανε να την αγαπήσουμε και ήταν κάπως καλύτεροι». Βλ.Σχετ: Μαρία Ραφαέλλα Μανωλά, *Τρόπος Οργάνωσης της Εκπαίδευσης στη Ρόδο την Περίοδο της Ιταλοκρατίας 1923-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής, Ρόδος 2016, σ.90-1 (Παράρτημα).

του καθεστώτος στο πεδίο της νεανικής λογοτεχνίας», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται¹¹⁴⁹. Η «Σειρά» θα απευθυνόταν κυρίως στους Balilla και τους Avanguardisti, αλλά και στους γονείς τους, στους δασκάλους τους, στους καθηγητές τους, όπως διευκρινίζεται στην δημοσίευση. Πρωταρχικός σκοπός της έκδοσης των πέντε τόμων της «Σειράς» ήταν να συνεχιστεί η εφαρμογή ενός συγκεκριμένου φασιστικού προγράμματος με στόχο να διαμορφωθεί στις νέες γενιές μια συνείδηση για την ζωή, την πατρίδα, το γόνιμο και παραγωγικό έργο που επιτελεί το καθεστώς¹¹⁵⁰. Συγκεκριμένα, οι τέσσερις τόμοι, σύμφωνα με τους όρους του διαγωνισμού θα είχαν ιστορικό περιεχόμενο και συγκεκριμένα την αφήγηση της ζωής των Ιούλιου Καίσαρα, Δάντη, Λεονάρντο Ντα Βίντσι και του Cesare Battisti¹¹⁵¹. Η διαχείριση των εν λόγω ιστορικών προσωπικοτήτων θα έπρεπε να γίνει με λόγο απλό και εύληπτο αφού απευθύνονταν σε νέους ώστε να αντανακλάται «η επική και ηρωική αξία τους, ως σύμβολα της εποχής τους»¹¹⁵². Ο πέμπτος θα είχε αφηγηματικό χαρακτήρα και θα ήταν αφιερωμένος αποκλειστικά στα Balilla, με ιστορίες και έργα με εκπαιδευτικό περιεχόμενο, ιταλικής κυρίως προέλευσης και θεματολογίας. Όλα τα έργα που θα υποβάλλονταν θα τα έκρινε Επιτροπή που θα όριζε η Προεδρία της ONB στη Ρώμη και η έκδοσή των έργων των νικητών θα γινόταν από τον κατεξοχήν εκδοτικό οίκο των φασιστικών εκδόσεων, την «Libreria del Littorio», ενώ οι συγγραφείς θα λάμβαναν ο καθένας έπαθλο 10.000 λιρών. Επίσης, με την μέριμνα του Lago η Ρόδος μπήκε στον χάρτη των διαδρομών ως στάση, υποδοχής ή και φιλοξενίας, πολυμελών αντιπροσωπειών φασιστικών οργανώσεων νεολαίας από την Μητρόπολη ή από κοιτάτα πόλεων της Μεσογείου στα πλαίσια εκπαιδευτικών κρουαζιέρων στην Ανατολική Μεσόγειο. Ενδεικτικά αναφέρονται οι επισκέψεις 850 Avanguardisti τον Σεπτέμβριο του 1928 μετά από διήμερη στάση στην Κων/νη, 300 Avanguardisti και 30 υπαξιωματικών του κοιτάτου του Bari τον Αύγουστο του 1929, 43 Piccole Italiane¹¹⁵³ τον Ιούνιο του 1929, 600 Avanguardisti από όλη την Ιταλία το 1931, 30 Avanguardisti και Piccole Italiane το 1932 από το κοιτάτο της Σμύρνης, 250 φοιτητές της GUF τον Ιούνιο του 1934, 40 Avanguardisti τον Ιούλιο του 1935,

¹¹⁴⁹ *MdRodi*, Dentro e fuori le Mura, «Bando di Concorso per cinque volume della “Collana dei Balilla”», 5/4/1929.

¹¹⁵⁰ *MdRodi*, Dentro e fuori le Mura, «Bando di Concorso per cinque volume della “Collana dei Balilla”», 5/4/1929, όπ

¹¹⁵¹ Cesare Battisti(1875-1916): Ιταλός ήρωας, γεννηθείς στο Trento όταν ήταν αυστριακή επαρχία, ένθερμος υποστηρικτής της συμμετοχής της Ιταλίας στον πόλεμο. Κατάταχτηκε εθελοντικά στον ιταλικό στρατό και αγωνίστηκε για την ένωση της πατρικής του γης με την Ιταλία. Απαγχονίστηκε από τους Αυστριακούς στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.Βλ.Σχετ: <https://www.treccani.it/enciclopedia/cesare-battisti/> λήμμα Battisti, Cesare.

¹¹⁵² *MdRodi*, Dentro e fuori le Mura, «Bando di Concorso per cinque volume della “Collana dei Balilla”», 5/4/1929, όπ

¹¹⁵³ Φασιστική Οργάνωση για νέα κορίτσια ετών 8 έως 14.

οι οποίοι επισκέφθηκαν και την έδρα της Εποπτείας Δημόσιας Εκπαίδευσης¹¹⁵⁴. Σε άλλες περιπτώσεις οργανώνονταν συνδυασμένες επισκέψεις αντιπροσωπειών στη Ρόδο από φοιτητές της Φοιτητικής Φασιστικής Νεολαίας και μαθητές των Balilla και Avanguardisti¹¹⁵⁵, ενώ αντίστοιχα στέλνονταν αντιπροσωπευτικές φάλαγγες Ρόδιων νεαρών φασιστών ή λάβαρα από τη Ρόδο σε σημαντικά γεγονότα στην Μητρόπολη όπως για παράδειγμα στα εγκαίνια του «Σταδίου της Νίκης» στο Bari από τον Mussolini¹¹⁵⁶. Ο V. Buti στο άρθρο του για τα 10 χρόνια φασιστικής διακυβέρνησης στα Δωδεκάνησα, που αναφέρθηκε παραπάνω, επισημαίνει την λειτουργία της Opera Nazionale Balilla που στοχεύει στην ανάπτυξη στους νέους αισθημάτων τάξης, ιεραρχίας, πειθαρχίας και πατριωτικής αγάπης όπως πρεσβεύει το καθεστώς¹¹⁵⁷. Επίσης, αναφέρει την σύσταση της FRATRES και των αθλητικών σωματείων με την ύπαρξη φασιστικής ποδοσφαιρικής ομάδας, του σωματείου «Marechiaro» στην κωπηλασία αλλά και σωματείων στη γυμναστική από τους Ορθοδόξους, τους Εβραίους και τους Μουσουλμάνους. Ακόμη αναφέρει την ύπαρξη σταδίου όπου διενεργούνται αγώνες ποδοσφαίρου, ποδηλασίας και γυμναστικές επιδείξεις, ενώ στους αγώνες κωπηλασίας εκτός από το Marechiaro συμμετέχουν ομάδες και από την Αεροπορία και το Ναυτικό¹¹⁵⁸. Επίσης, ιδιαίτερη έκταση και εκτενής αναφορά υπάρχει στο θέμα «Αθλητισμός και την Φυσική Αγωγή» στην επετειακή και τιμητική έκδοση της *Messaggero di Rodi* της 19/2/1933 για τα δέκα χρόνια της κυβερνητικής θητείας του Lago στα Δωδεκάνησα¹¹⁵⁹. Αξιοσημείωτο είναι ότι η συμμετοχή στις νεανικές φασιστικές νεολαίες των Δωδεκανήσων μπορούσε δυνητικά να αποτελέσει παράγοντα ευνοϊκής δικαστικής μεταχείρισης όσον αφορά την έκτιση ποινής ενός ανηλίκου παραβάτη όταν θα έφθανε στην ενηλικίωση. Τέτοια πρόβλεψη υπήρχε στο κυβερνητικό διάταγμα ν. 210 της 18/12/1934 σχετικά με «Δικαστικές διατάξεις υπέρ ανηλίκων (παραβατών)» στο

¹¹⁵⁴ *La Stampa*, «Gli Avanguardisti a Costantinopoli acclamati della folla», 8/9/1928· Για 1000 *Avanguardisti* κάνει λόγο η *Messaggero di Rodi*. Βλ.Σχετ: *MdRodi*, «Mille Avanguardisti in crociera nel Mediterraneo visitano la città dei Cavalieri», 11/9/1928· *MdRodi*, «Crociera Avanguardisti» 27/8/1929· *MdRodi*, «La crociera Mediterranea organizzata dall' ONB, Oltre 600 Avanguardisti di tutta Italia in giro per Rodi», 11/9/1931· *MdRodi*, «Passaggio di Avanguardisti», 9/9/1932· *MdRodi*, «La Crociera degli studenti Universitari fascisti», 24/7/1934· *MdRodi*, «Passaggio di Avanguardisti», 20/7/1935. Αυτές οι οργανωμένες και μαζικές κρουαζιέρες των φασιστικών νεολαίων από την πλευρά του καθεστώτος είχαν κυρίως στόχο να εμπνεύσουν στους συμμετέχοντες την «Μεσογειακή κουλτούρα» ώστε να γίνει αντιληπτό ότι βρίσκονται σε μέρη με απαράγραπτα εθνικά δικαιώματα και με αδιαμφισβήτητο ιστορικό υπόβαθρο. Βλ.Σχετ: Giovanni di Gusto, *Le giovani avanguardie nel Mediterraneo* στο *La Scuola Fascista*, Anno V-N.35, 23 giugno 1929, Roma, σ.3.

¹¹⁵⁵ *C.Della Sera*, «Le iniziative del Fascismo per I giovani, Una crociera nell' Egeo per gli universitari e I Giovani fascisti», 23/8/1933 και «Cinque crociere per gli universitari e per i Giovani fascisti», 8/6/1934.

¹¹⁵⁶ *C.Della Sera*, «Mussolini inaugura lo Stadio della Vittoria tra l' altissimo entusiasmo delle falangi dei Giovani fascisti», 7/9/1934.

¹¹⁵⁷ Buti, *Dieci Anni di Governo Fascista*, σ.39.

¹¹⁵⁸ Buti, *Dieci Anni di Governo Fascista*, σ.39, όπ

¹¹⁵⁹ *MdRodi*, «Sport ed Educazione Fisica», 19/2/1933· Η συγκεκριμένη πολυσέλιδη επετειακή έκδοση της *Messaggero* είναι αποκλειστικά αφιερωμένη στο έργο της δεκαετούς διακυβέρνησης της Α.Ε. του «Ιπότη του Μεγαλόσταυρου, Γερουσιαστή του Βασιλείου και Κυβερνήτη των Νήσων του Αιγαίου Mario Lago» στα Δωδεκάνησα.

άρθρο 11 που αναφερόταν στον σωφρονισμό και στην αναμόρφωση των ανήλικων παραβατών¹¹⁶⁰. Συγκεκριμένα, προβλεπόταν ότι

Ο ανήλικος, αφού έχει καταδικασθεί για παράνομες πράξεις, και έχει συμπληρώσει τα 18 έτη και μέχρι τότε δεν έχει ολοκληρώσει την έκτιση της ποινής του [...] ο Δημόσιος Κατήγορος εξετάζει όλα τα γεγονότα σχετικά με τον ανήλικο, τις πράξεις που τον αφορούν και συγκεντρώνει πληροφορίες σχετικά με την συμπεριφορά του με την οικογένεια, στο σχολείο, στο χώρο εργασίας, σε δημόσιους ή ιδιωτικούς οργανισμούς όπως η Opera Nazionale Balilla, οι Fasci Giovanili di Combattimento, η Opera Nazionale del Dopolavoro και αθλητικά σωματεία¹¹⁶¹.

Αφού λοιπόν τα λάμβανε αυτά υπόψη στο ίδιο άρθρο παρεχόταν το δικαίωμα στον Δημόσιο Κατήγορο: «Αν κρίνει ότι ο ανήλικος έχει ολοκληρωτικά σωφρονιστεί και είναι άξιος να γίνει δεκτός σε όλες τις δραστηριότητες της κοινωνικής ζωής μπορεί να ανακηρύξει την αναμόρφωση (του ανηλίκου)». Με αυτό το σκεπτικό στο άρθρο 1 του εν λόγω κυβερνητικού διατάγματος προβλεπόταν ότι στη σύνθεση των αρμόδιων Δικαστηρίων θα ορίζονταν ως συμβουλευτικά μέλη, λόγω των σπουδών τους ή της επαγγελματικής τους ενασχόλησης, όσοι γνώριζαν ιδιαιτέρως την εκπαίδευση και τους ανήλικους. Έτσι, με αλληπάλληλα διατάγματα από το 1934 έως το 1936 με θέμα τον «Ορισμό συμβουλευτικών μελών/εμπειρογνομόνων στα Δικαστήρια της Ρόδου και της Κω» οριζόταν ως εμπειρογνώμονας στο Εφετείο της Ρόδου ο καθηγητής Giulianini, στο Πρωτοβάθμιο Δικαστήριο Ρόδου οι καθηγητές Domenico Fiore και Virginio Giughese, ενώ στο Δικαστήριο της Κω ο καθηγητής Teodoro Rosica¹¹⁶².

Επίσης, στα πλαίσια του εκφασισμού της νεολαίας προφανώς συμπεριλαμβάνονταν και όσοι Δωδεκανήσιοι μετέβαιναν στην Ιταλία για να σπουδάσουν, αφού ο Lago φρόντιζε να υπάρχει άμεσος συγχρωτισμός τους με την Gruppi Universitari Fascisti (GUF) δηλαδή την Φασιστική Νεολαία Φοιτητών. Για παράδειγμα το παράρτημα της GUF της Πίζα τον Δεκέμβριο του 1933 διοργάνωσε «Φοιτητική Ημέρα» προς τιμή φοιτητών του Αιγαίου¹¹⁶³. Η εκδήλωση έλαβε χώρα στον Οίκο του Φοιτητού, παρουσία του Ριοναν ως αντιπροσώπου του Lago, και περιελάμβανε, ανάμεσα σε άλλα, χαιρετισμό του Πολιτικού Γραμματέα της GUF

¹¹⁶⁰ *MdRodi*, Atti del Governo, «DG 210, 18/12/1934 n.210, Provvedimenti giudiziari a favore dei minorenni», 21/12/1934.

¹¹⁶¹ *MdRodi*, Atti del Governo, «DG 210, 18/12/1934 n.210, Provvedimenti giudiziari a favore dei minorenni», 21/12/1934, όπ

¹¹⁶² *MdRodi*, Atti del Governo, «DG n.216, 24/12/1934, Nomina Assessori presso I Tribunali di Rodi e Co», 28/12/1934.

¹¹⁶³ *MdRodi*, Εντός και εκτός των Τειχών, «Η ημέρα των φοιτητών του Αιγαίου εις την Πίζαν», 28/12/1933. Σύντομη αναφορά στο γεγονός υπάρχει και στο Παράρτημα του Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία*, σ.344-5.

Πίζας Berpe Frediani, χαιρετισμό από αντιπρόσωπο του Πρύτανη του Πανεπιστημίου, ενώ εκ μέρους των Δωδεκανήσιων φοιτητών μίλησε ο Ιωάννης Κουρούνης¹¹⁶⁴. Δεν επρόκειτο για μια ευκαιριακή εκδήλωση, αφού όπως αναφέρει η *Messagero* ήταν: «Μία συμπαθής παράδοσις, η οποία, με τας χαρμοσύνους αυτής εκδηλώσεις εγκαρδίου αδελφοποίησεως, υπενθυμίζει μερικάς φοιτητικάς συνήθειας των Σπουδών του Μεσαίωνα, επαγιώθη εις Πίζαν αφ' ότου κατηρτίσθη εκεί εις ισχυρός πυρήν νέων φιλομαθών του Αιγαίου...»¹¹⁶⁵. Αντίστοιχης φύσης εκδήλωση είχε διοργανωθεί ανάμεσα στην GUF Πίζας και τους Δωδεκανήσιους φοιτητές τον Ιανουάριο του 1933 με προφανή σκοπό την σύσφιξη των σχέσεων των δύο ομάδων¹¹⁶⁶, ενώ τον Φεβρουάριο του 1933 με πρωτοβουλία του Ακαδημαϊκού Συμβουλίου του Πανεπιστημίου της Πίζα διοργανώθηκε πρόγραμμα ιταλικής γλώσσας και φιλολογίας για τους Δωδεκανήσιους φοιτητές¹¹⁶⁷. Επρόκειτο για ένα πρόγραμμα μαθημάτων με χαρακτήρα καθαρά πρακτικό, όπως αναφέρει η *Messagero*, στα οποία χωρίστηκαν οι φοιτητές σε δύο τμήματα με κριτήριο την γνώση της ιταλικής γλώσσας. Τα μαθήματα, τα οποία ανέλαβε ο καθηγητής Vincenzo Biagi, έλαβαν χώρα στην έδρα του παραρτήματος της GUF της Πίζα και περιλάμβαναν ξενάγηση σε μνημεία και χώρους με αρχαιολογικό και ιστορικό ενδιαφέρον της πόλης¹¹⁶⁸. Αντίστοιχα το 1934 οι Δωδεκανήσιοι φοιτητές του Πανεπιστημίου της Πίζα κατόπιν πρωτοβουλίας της GUF επισκέφθηκαν την Βασιλική Ναυτική Ακαδημία του Livorno, όπου, εκτός των άλλων, τονίστηκαν οι στενοί δεσμοί της ιταλικής ναυτικής παράδοσης με τα Δωδεκάνησα¹¹⁶⁹.

¹¹⁶⁴ Ο Κουρούνης έγινε λέκτορας Νέας Ελληνικής στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης κατόπιν επιμονής του Lago, της *raccomandazione* από τους Giulianini, Guido Buffarini Guidi Γενικού Γραμματέα Εσωτερικών Υποθέσεων, την υποστήριξη του πρύτανη του Πανεπιστημίου της Ρίζα και άλλων. Βλ.Σχετ: Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ. 514.

¹¹⁶⁵ *MdRodi*, Εντός και εκτός των Τειχών, «Η ημέρα των φοιτητών του Αιγαίου εις την Πίζαν», 28/12/1933, όπ
¹¹⁶⁶ *MdRodi*, 31/1/1933, *Οι Δωδεκανήσιοι φοιτηταί πανηγυριζόμενοι εις το εν Πίζη Αθήναιον*.

¹¹⁶⁷ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Corso di lingua italiana per studenti Dodecanesini a Pisa», 4/2/1933.

¹¹⁶⁸ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Corso di lingua italiana per studenti Dodecanesini a Pisa», 4/2/1933. όπ

¹¹⁶⁹ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Gli Studenti Dodecanesini dell'Università di Pisa in gita a Livorno», 22/3/1934.

ΕΛΕΓΧΟΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ-ΧΡΗΣΗ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ & ΚΑΘΑΡΕΥΟΥΣΑΣ 3.4

Στο παρακάτω κεφάλαιο αναλύεται η πολιτική των ιταλικών αρχών να υποβάλουν σε αυστηρό έλεγχο και λογοκρισία τα σχολικά εγχειρίδια των Ελλήνων. Όπως περιγράφεται, η προσοχή των ιταλικών αρχών είχε επικεντρωθεί κυρίως στα αναγνωστικά, στην Γεωγραφία και την Ιστορία. Οι ιταλικές αρχές φροντίζουν να ελέγχουν, να λογοκρίνουν ή και να απαγορεύουν την κυκλοφορία ορισμένων από τα βιβλία των Ελλήνων όποτε κρίνουν ότι το περιεχόμενό τους αντιβαίνει στα συμφέροντα του καθεστώτος. Ακόμη, φροντίζουν να προβάλλουν και να προπαγανδίζουν στο κοινό αναγνωστικά εκμάθησης των ιταλικών - αποκλειστικά για Έλληνες- ενώ η Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης αποστέλλει βιβλία Ιταλών συγγραφέων ως βραβεία σε μαθητές που έχουν καλή επίδοση στην εκμάθηση της ιταλικής. Παράλληλα, στο ίδιο πεδίο σημαντική πτυχή του ζητήματος αποτελεί η ρητή απαγόρευση εκ μέρους των ιταλικών αρχών να γίνει χρήση βιβλίων στα σχολεία των Ελλήνων που ήταν γραμμένα στη δημοτική· αυτή η απαγόρευση θα πρέπει να συναφθεί με νόμο του 1932, οπότε εισάγεται η διδασκαλία των νέων ελληνικών στα ιταλικά σχολεία και παρέχεται η δυνατότητα μεταγραφής των μαθητών από τα ελληνικά σχολεία στα ιταλικά με ιδιαίτερα ευνοϊκούς όρους.

3.4.1 ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΑΙ ΛΟΓΟΚΡΙΣΙΑ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ

Όπως είδαμε και στις αναφορές του Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης, μετά την δημοσίευση του εκπαιδευτικού διατάγματος του 1926 από τις ιταλικές αρχές ως βασική προτεραιότητα τέθηκε αλλά και η ίδια η πραγματικότητα υπαγόρευσε ως αναγκαιότητα, την δυνατότητα διάθεσης και παροχής των κατάλληλων βιβλίων εκμάθησης της ιταλικής. Όσον αφορά την επιλογή και την χρήση των βιβλίων στα ελληνικά σχολεία αυτή γινόταν ανάμεσα στα εγχειρίδια που χρησιμοποιούνταν στο ελληνικό κράτος¹¹⁷⁰. Συγκεκριμένα, για το ακαδημαϊκό έτος 1923-24 η Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή σχετικά με τα διδακτικά βιβλία αφήνει ελευθερία επιλογής από αυτά που τελούσαν υπό την έγκριση του κράτους, εκτός από τα αναγνωστικά για τα οποία υπήρχε συγκεκριμένη επιλογή¹¹⁷¹. Οι ιταλικές αρχές δεν αναμιγνύονταν επισήμως σε αυτή την διαδικασία, όμως σαφώς εφάρμοζαν προληπτική λογοκρισία με λεπτομερή και εξονυχιστικό έλεγχο ήδη από την περίοδο της προσωρινής κατοχής, ειδικά στα αναγνωστικά και στα βιβλία της Ιστορίας και Γεωγραφίας, με την

¹¹⁷⁰ Ροδιακή, «Ροδιακά Χρονικά, Εκπαιδευτικά», 12/7/1923.

¹¹⁷¹ Ροδιακή, «Ροδιακά Χρονικά, Εκπαιδευτικά», 12/7/1923, όπ

τελευταία να έχει διδακτικό χαρακτήρα Πατριδογνωσίας. Από τον έλεγχο δεν εξαιρείτο κανένας· όπως για παράδειγμα ακόμα η έκδοση ενός εγχειριδίου για τη διδασκαλία των ιταλικών σε Μουσουλμάνους με τίτλο «Imparo l'italiano» (Μαθαίνω τα ιταλικά)¹¹⁷². Ο Δ/ντής του μουσουλμανικού Γυμνασίου «Idadie» της Ρόδου υπέβαλε στον επιθεωρητή Εκπαίδευσης αίτημα έγκρισής, το οποίο αφού εξετάστηκε, όντως εγκρίθηκε προς δημοσίευση¹¹⁷³. Η επισήμανση οποιουδήποτε σημείου επιλήψιμου ή ύποπτου κατά των αρχών σήμανε την άμεση απαγόρευση κυκλοφορίας του στα Δωδεκάνησα. Σε ορισμένες περιπτώσεις τα βιβλία από την Ελλάδα δεν κατάφεραν καν να περάσουν από το τελωνείο ή πέρναγαν με μεγάλη καθυστέρηση καθώς κωλυσιεργούσαν οι αρχές επίτηδες. Για παράδειγμα το βιβλίο της Γεωγραφίας του Νικολάου Μεταξά¹¹⁷⁴ το 1926 που υιοθετήθηκε από τα ελληνικά σχολεία στα Καρδάμαινα της Κω απαγορεύτηκε από τον Lago καθώς κατά τον ίδιο, εκτός από ανακρίβειες, «καλλιιεργεί στις ψυχές των μαθητών αρνητικά συναισθήματα για εμάς»¹¹⁷⁵. Ο Ιταλός Διοικητής έδωσε μάλιστα εντολή να διερευνηθεί αν και άλλα σχολεία Ορθοδόξων χρησιμοποιούν την εν λόγω Γεωγραφία και τονίζει ότι εφεξής θα απαγορευθεί πλήρως η χρήση του σε όλα τα Δωδεκάνησα. Οι ιταλικές αρχές κατά την μεταβατική περίοδο της εφαρμογής του εκπαιδευτικού διατάγματος (1926-1930) επικαλούμενες την παράγραφο β¹¹⁷⁶ του άρθρου 42 υπέβαλαν σε λογοκρισία τα βιβλία των Ελλήνων, εξάλλου είδαμε και την συμβολή σε αυτό το θέμα του βιβλιοπωλείου του Νοταρά, που αναγνώρισε ο Giulianini. Όπως ήταν επόμενο αποτέλεσε ένα ζήτημα που θα προκαλούσε σύγκρουση και αδυναμία συνεννόησης ανάμεσα στους Έλληνες και τον εκάστοτε Επιθεωρητή Δ.Ε. Ο επιθεωρητής Δ.Ε. Leone σε υπόμνημά του τον Νοέμβριο του

¹¹⁷² ΓΑΚ Δωδεκανήσου Π. 50 2/2 1920-1921, 9/6/1920 Preside dello Idadie all' Sovrintendente.

¹¹⁷³ ΓΑΚ Δωδεκανήσου Π. 50 2/2 1920-1921, 15/6/1920 Ιδιόχειρο Σημείωμα με την ένδειξη Censura στο οποίο δίνεται έγκριση.

¹¹⁷⁴ Νικολάου Μεταξά, *Γεωγραφία-Άτλας, Συμφώνως τη Τελευταία Διοικητική Διαιρέσει της Ελληνικής Πολιτείας, Προς Χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων, Γυμνασίων, Διδασκαλείων, Παρθεναγωγείων, Εμπορικών, Στρατιωτικών και Ναυτικών Σχολών*, Έκδοσις 5^η, Εκδότης Ι. Κολλάρος-Εστία, Αθήνα 1925.

¹¹⁷⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π. 474 ½ 1926, 25/10/1926, Governo Delle Isole Egee, Podesteria di Coe, Ugo Porta al Sopr. P.I. Oggetto: Testo di geografia per le scuole ortodosse di Cardamena και Rodi, 3/11/1926, Governo Delle Isole Egee, Sopr. P.I Mario Lago al Podesta di Coe, Ugo Porta. Στη Γεωγραφία του Μεταξά υπάρχει αναφορά στα Δωδεκάνησα στις σελ.228-230 με προφανή σκοπό παρουσιάσής τους ως αλύτρωτη περιοχή: «Εθεωρήσαμεν χρήσιμον και σκόπιμον μετά την γεωγραφικήν και ιστορικήν περιγραφήν του ελληνικού κράτους, να παραθέσωμεν εν συνεχεία την γεωγραφικήν περιγραφήν της συστάδος των ελλ. Νήσων των Δωδεκανήσων και της νοτιώτερον τοιούτων κειμένης μεγαλυτέρας των ελλ. Νήσων Κύπρου, αίτινες διότι, οι κάτοικοι αυτών από αρχαιοτάτων χρόνων είναι Ελλήνας ακραιφνείς, ελπίζομεν ότι δεν θα βραδύνη η ένωσις αυτών μετα της μητρός Ελλάδος, παρ' όλα τα φαινομενικά εμπόδια των ισχυρών [...]. Η Ρόδος, δυστυχώς παραμένει υπό την ιταλικήν κατοχήν και θα παραμεινι ίσως επί δεκαπενταετίαν μέχρις ότου οι κάτοικοι αυτής αποφανθώσι δια δημοψηφίσματος υπό τινών θέλουσι να κυβερνώνται, εκτόσαν ενωρίτερον ήθελε εγκριθή υπό της μεγάλης και φιλελευθέρου συμμάχου μας και προστάτιδος Αγγλίας η εκχώρησις της ελληνικής Κύπρου εις την Ελλάδα, οπότε κατά ρητήν διάταξιν της εν λόγω συμφωνίας υποχρεούται η Ιταλία να εκχωρήσει και αυτή την ελληνικώτατην Ρόδον.[...] Ατυχώς εν τη ελληνικωτάτη και ωραία ταύτη νήσω η ελληνική εκπαίδευσις υστερεί πολύ, σχετικώς προς την των άλλων νήσων, εν ώ τουναντίον αι ξένοι προπαγανδιστικά σχολαί μεγάλας, ως μη ώφειλε, ποιούνται καθημερινούς προόδους.»

¹¹⁷⁶ Τα προγράμματα, τα κείμενα των βιβλίων και το βοηθητικό διδακτικό υλικό δεν πρέπει να περιέχουν τίποτε εναντίον στις ηθικές και θρησκευτικές αρχές, ή κατά της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης.

1930 προς τον Γενικό Γραμματέα της Διοίκησης Quirino Crivellari αναφέρει ότι ο προκάτοχός του Giulianini είχε παραχωρήσει το δικαίωμα στις σχολικές εφορείες της Ρόδου να χρησιμοποιήσουν το αναγνωστικό του Ι. Κωφινιώτη¹¹⁷⁷ στην Στ' Τάξη του Δημοτικού (με αφαίρεση των σελίδων 81 έως 128) και το αναγνωστικό των Αντωνάτου-Δάλλα στην Πέμπτη Τάξη, αυστηρά μόνο για το έτος 1928-1929¹¹⁷⁸. Ο επιθεωρητής στο υπόμνημά του περιγράφει για το συγκεκριμένο σχολικό έτος (1928-29) συγκρουσιακό κλίμα ανάμεσα στον Πρόεδρο της Εφορείας Νεοχωρίου Σάββα Παυλίδη και τον Giulianini, καθώς ο δεύτερος χαρακτήρισε τα εν λόγω βιβλία μη παιδαγωγικά, ενώ ο Παυλίδης ισχυριζόταν ότι δεν τα διάβαζε καν¹¹⁷⁹. Την επόμενη σχολική χρονιά, δηλαδή το 1929-1930, επετράπη μόνο για τα Δημοτικά σχολεία της πόλης της Ρόδου η χρήση του αναγνωστικού των Αντωνάτου-Δάλλα στην Ε' Τάξη αλλά και άλλων αναγνωστικών από την Ελλάδα με το όρο ότι η χρήση τους θα περιοριζόταν μόνο εκεί¹¹⁸⁰ και «για τελευταία φορά», όπως αναφέρει ο Leone. Ο Πρόεδρος των Κεντρικών Σχολών της πόλης της Ρόδου όμως την ίδια χρονιά, Π. Αγιακατσικάς, ζήτησε την χρήση και ενός επιπλέον βιβλίου του Πολέμη¹¹⁸¹, αλλά καθυστερούσε ο εκτελωνισμός του¹¹⁸². Ο Giulianini αρνήθηκε να δώσει την έγκρισή του και αντέτεινε στον Αγιακατσικά να χρησιμοποιήσει κάποια από τον κατάλογο των εγχειριδίων που τυπώνονταν στην Ρόδο. Ο τελευταίος τα χαρακτήρισε ως αντιπαιδαγωγικά «γιατί είχαν συγκεντρωθεί από ανίκανους ανθρώπους» με αποτέλεσμα να προκαλέσει την έκρηξη του Giulianini. Ο Επιθεωρητής ρώτησε, προφανώς σε ειρωνικό ύφος, τον Αγιακατσικά αν τον θεωρεί ικανό να κρίνει αν ένα βιβλίο είναι παιδαγωγικό ή όχι και ο τελευταίος αποκρίθηκε ως εξής: «Ναι είστε, αλλά εγώ είμαι ο πιο ικανός από οποιονδήποτε άλλον». Ακολούθησε έντονη λογομαχία με αποτέλεσμα ο Giulianini να διώξει κακήν κακώς τον Αγιακατσικά από το γραφείο του. Ο Leone την επόμενη σχολική χρονιά, δηλαδή το 1930-1931 κατά την οποία διαδέχθηκε τον Giulianini στην θέση του Επιθεωρητή Δ.Ε., αναφέρει ότι μία μέρα μετά την έλευσή του απάντησε στα νέα αιτήματα της ελληνικής πλευράς για χρήση των εν λόγω βιβλίων με την φράση «basta». Ο Επόπτης Δ.Ε. αναφέρει ότι η ελληνική πλευρά στήριζε το αίτημα για την έγκριση για άλλη μια σχολική χρονιά αυτών των βιβλίων στο γεγονός ότι «είχαν χρησιμοποιηθεί τα προηγούμενα χρόνια με την έγκριση της Εποπτείας, διότι δεν περιέχουν οποιονδήποτε

¹¹⁷⁷ Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για το εξής βιβλίο: Ιωάννου Κ. Κωφινιώτου, *Ελληνικόν Αναγνωσματάριον Προς χρῆσιν των Μαθητῶν Στ' Τάξεως των Δημοτικῶν Σχολείων*, Βιβλιοπωλείο Ιωάννου Σιδέρη, Αθήνα 1922.

¹¹⁷⁸ ΓΑΚ Δωδεκανήσων, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, 5/11/1930, Governo Delle Isole Egee, Soprintendente alla P.I. L.Leone Pro-Memoria al Signor Segretario Generale.

¹¹⁷⁹ Ο Leone υπογραμμίζει ότι δεν υπάρχει περίπτωση να μην είχε διαβάσει το βιβλίο ο Giulianini καθώς ο Παυλίδης ήξερε ότι όσα βιβλία εκτυπώνονταν στη Ρόδο ελέγχονταν επισταμένως από τον Επιθεωρητή.

¹¹⁸⁰ Ο Leone σχολιάζει ότι και πάλι η παραχώρηση ήταν μεγάλη.

¹¹⁸¹ Δεν διευκρινίζεται για ποια τάξη. Προφανώς αναφέρεται στον Ιωάννη Πολέμη (1862-1924), ο οποίος ήταν κυρίως ποιητής, δημοτικιστής αλλά και συγγραφέας σχολικών αναγνωστικών.

¹¹⁸² ΓΑΚ Δωδεκανήσων, 1930, Leone Pro-Memoria. Ο Leone τόσο το βιβλίο του Πολέμη όσο και τα υπόλοιπα τα χαρακτηρίζει λογοκριτέα.

λογοκριτέο υλικό που εμπίπτει στη δεύτερη παράγραφο του άρθρου 42 του Σχολικού Κανονισμού¹¹⁸³ και συνεπώς κανένας λόγος δεν υπάρχει για την απαγόρευση της χρήσης των βιβλίων στα σχολεία μας με την έγκριση της Εποπτείας»¹¹⁸⁴. Ο Leone χαρακτηρίζει αυτό το επιχείρημα των Ελλήνων με την φράση «vera graeca fides», αποδίδοντας ουσιαστικά ανηθικότητα στην στάση των Ελλήνων ενώ είναι προφανές ότι δεν υπήρχε κανένα κλίμα εμπιστοσύνης ή διάθεση συμβιβασμού ανάμεσα στις δύο πλευρές¹¹⁸⁵.

Ο Πρόεδρος του Κοινοτικού Συμβουλίου των Ελλήνων της πόλης της Ρόδου Σάββας Παυλίδης και ο πρόεδρος της σχολικής Εφορείας της Αμαραντίου Αθ. Μπιλλής τον Σεπτέμβριο του 1930 απευθύνονται στον Lago καθώς θεωρούν εντελώς αδικαιολόγητη την μη συμπερίληψη στο κατάλογο των υπό έγκριση βιβλίων των περσινών αναγνωστικών των τριών τελευταίων τάξεων του Δημοτικού, που ήταν στη δημοτική¹¹⁸⁶. Η ελληνική πλευρά αναφέρει στο αίτημα για έγκριση των περσινών αναγνωστικών ότι ο κατάλογος των εγκεκριμένων βιβλίων για το προσεχές σχολικό έτος έγινε από άτομα χωρίς δικαιοδοσία και με χρήση ψευδώνυμων, γεγονός που μειώνει την επιστημονικότητα της γνωμοδότησής τους. Ενώ προκαλεί εντύπωση ότι στον κατάλογο των εγκεκριμένων βιβλίων υπάρχουν αναγνωστικά μόνο στην καθαρεύουσα όπως για παράδειγμα του Γ.Μ. Γεωργιάδη της Δ' Τάξης¹¹⁸⁷ που εκδιδόταν στη Ρόδο¹¹⁸⁸. Αντίθετα, για να αποφευχθούν οι τριβές του παρελθόντος η ελληνική κοινότητα φρόντισε να συστήσει ειδική Επιτροπή με την απαραίτητη παιδαγωγική κατάρτιση, η οποία προχώρησε και στην σύνταξη του καταλόγου των επιθυμητών βιβλίων για τα ελληνικά σχολεία. Οι αντιπρόσωποι της ελληνικής κοινότητας υπερθεματίζουν για την χρήση των περσινών βιβλίων για το προσεχές σχολικό έτος καθώς θα εξυπηρετούσε πολλές φτωχές οικογένειες. Με αυτό τον τρόπο τα βιβλία είτε θα περνούσαν από την κατοχή των μεγαλύτερων παιδιών στα νεότερα είτε οι πιο εύποροι θα προσέφεραν στις πιο αδύναμες οικογένειες, ενώ υπέρ της χρήσης των περσινών βιβλίων βάρυνε και το γεγονός ότι και τα βοηθητικά βιβλία ήταν και αυτά στη δημοτική¹¹⁸⁹. Επιπλέον, τονίζουν στο Lago ότι είναι ειλημμένη η απόφαση εισαγωγής της δημοτικής στα ελληνικά σχολεία και για αυτό το λόγο ζητούσαν την έγκριση επιπλέον των αναγνωστικών στην «lingua popolare» των Νιρβάνα-Ζήση αλλά και τον «Πύργο του Βοσπόρου» των

¹¹⁸³ Η παράγραφος β του άρθρου 42 προέβλεπε το εξής: Τα εισακτέα Προγράμματα, τα βιβλία κειμένου και το βοηθητικών διδακτικών υλικών ουδέν πρέπει να περιέχωσι κατά των ηθικών και θρησκευτικών αρχών ή κατά του κοινωνικού ή πολιτικού οργανισμού.

¹¹⁸⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, 1930, Leone Pro-Memoria, όπ

¹¹⁸⁵ Πρόκειται για αναφορά στο λατινικό γνωμικό «Graeca fides, nulla fides».

¹¹⁸⁶ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, 29/9/1930, Pavlidis e Billis alla Sovraintendenza della P.I.

¹¹⁸⁷ Γ. Μ. Γεωργιάδης, *Ελληνικόν αναγνωσματάριον της Δ' Τάξεως του Δημοτικού Σχολείου*, Εκ. Μιχ. Νοταρά, Ρόδος 1930.

¹¹⁸⁸ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, 29/9/1930, Pavlidis e Billis προς Sovraintendenza della P.I., όπ

¹¹⁸⁹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, 29/9/1930, Pavlidis e Billis προς Sovraintendenza della P.I., όπ

Ξενόπουλου, Κουρτίδη, Κονιδάρη¹¹⁹⁰. Η αναφορά των Παυλίδη, Μπιλλή προς τον Lago κλείνει με την προτροπή να εγκρίνει τα προτεινόμενα βιβλία καθώς τα μαθήματα έχουν ήδη ξεκινήσει και οποιαδήποτε άλλη αργοπορία θα είναι εις βάρος των μαθητών. Για το ελληνικό στοιχείο στα Δωδεκάνησα η χρήση της καθαρεύουσας ήταν σχεδόν αυτονόητη ως γλώσσα διδασκαλίας καθώς σηματοδοτούσε την γλωσσική συνέχεια των Δωδεκανησίων διαχρονικά και πιστοποιούσε τη χρονική συνέχεια του ειδικού προνομιακού καθεστώτος των νησιών¹¹⁹¹. Με λίγα λόγια υπήρχε η πεποίθηση ότι συνδεόταν με το δικαίωμα της αυτονομίας τους και θα λειτουργούσε αποτρεπτικά σε περιπτώσεις παρεμβάσεων στο επίπεδο της εκπαίδευσης και της γλώσσας. Όπως αναφέρει ο ανθρωπολόγος Herzfeld οι πρώτοι αξιωματούχοι του ελληνικού κράτους που έφθασαν στα Δωδεκάνησα βρέθηκαν ενώπιον δύο γεγονότων που τους προκάλεσαν μεγάλη έκπληξη¹¹⁹². Αφενός ότι οι κάτοικοι εκτός των αστικών κέντρων μιλούσαν ακόμα ελληνικά και ότι δεν υπήρχε ανάγκη χρήσης των διερμηνέων που είχαν έρθει μαζί τους και αφετέρου, ότι αυτοί μιλούσαν μία ελληνική, έως ένα βαθμό, πολύ πιο κοντά στην «lingua purista», δηλαδή την καθαρεύουσα. Όμως, όπως φαίνεται η υποχρεωτική εισαγωγή των ιταλικών στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ώθησε τους Δωδεκανήσιους σε μία αναθεώρηση της στάσης τους. Ήταν, πλέον, υπαρκτός ο κίνδυνος της ευκολότερης εκμάθησης της ιταλικής από την ελληνική γλώσσα, λόγω του αυξημένου βαθμού δυσκολίας της δεύτερης, ειδικά στην μορφή της καθαρεύουσας¹¹⁹³. Υπήρξε δηλαδή η εύλογη ανησυχία ότι ο υψηλός βαθμός δυσκολίας της ελληνικής καθαρεύουσας ενδεχομένως να προκαλούσε γλωσσικό συγκρητισμό στα παιδιά, με αποτέλεσμα, σταδιακά, η γνώση της μητρικής γλώσσας να υποχωρήσει¹¹⁹⁴. Συνεπώς, αποτέλεσε μια συνειδητή επιλογή των Ελλήνων της Δωδεκανήσου η επίσημη εισαγωγή ως γλώσσα διδασκαλίας στην Πρωτοβάθμια εκπαίδευση

¹¹⁹⁰ Γρ. Ξενόπουλου, Αρ. Π. Κουρτίδη και Γ. Κονιδάρη, *Ο Πύργος του Βοσπόρου, Αναγνωστικό Ε' Δημοτικού*, εκδόσεις Κολλάρος, Αθήνα 1931.

¹¹⁹¹ Αναστάσιος Κουντούρης, Καλλιόπη Κουντούρη, *Η καθαρεύουσα στην εκπαίδευση: Η Εθνική και Πολιτική σημασία της στα Ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα (1912-1943)* στο 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση, 30 Σεπτεμβρίου & 1-2 Οκτωβρίου 2011, Πανεπιστήμιο Πατρών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής & Διεθνούς Εκπαίδευσης, σ.377-384. Όπως αναφέρει ο Baud-Bovy στο ημερολόγιό του το 1930 ο παπάς, ο γιατρός και η μεγάλη πλειονότητα του κόσμου που συνάντησε στα καφενεία της Αρχαγγέλου (χωριό της Ρόδου) ήταν «όλοι καθαρευουσιάνοι». Βλ.Σχετ: Baud-Bovy, *Journal du Dodecanese (1930-1931)*, σ.59.

¹¹⁹² Michael Herzfeld, *Azzuro contro Verde. Rapporti di potere e memorie dell' occupazione italiana nei paesi rurali del Dodecaneso: Una ricostruzione in* (a cura di M.Peri) "La politica culturale del fascismo nel Dodecaneso", Atti del Convegno, Esedra editrice, Padova 2009, σ.21.

¹¹⁹³ Είναι χαρακτηριστά τα σχόλια των συντακτών της Έκθεσης των Γενικών Εξετάσεων στα σχολεία της Λέρου για τις πρώτες τάξεις του Δημοτικού: «[...] ιδίως προς τας δυο κατωτάτας, ότι η διδασκομένη ύλη είνε δυσανάλογος προς τας δυνάμεις των μαθητριών, πράγμα το οποίον καταπονεί και εξαντλεί το πνεύμα αυτών και προσέτι απογοητεύει πολλά κοράσια [...] ούτω λ.χ. η διδασκόμενη γραμματική εις την πρώτην και δευτέραν τάξιν νομίζομεν ότι είνε φορτικώτατον μάθημα και δέον περιορισθή απλώς, ιδίως εις την Α' τάξιν, εις την διαίρεσιν των γραμμάτων, και τον συλλαβισμόν των λέξεων». Βλ.Σχετ: ΓΑΚ Λέρου, Αταξινόμητα, Έκθεση Επιτροπής, 12/7/1907.

¹¹⁹⁴ Κουντούρης, Κουντούρη, *Η καθαρεύουσα στην εκπαίδευση, όπ*

της δημοτικής¹¹⁹⁵, γεγονός βέβαια που δεν εξυπηρετούσε καθόλου τα σχέδια της Διοίκησης για κατίσχυση της ιταλικής. Επίσης, δεν ήταν τυχαίο προφανώς ότι η ελληνόφωνη σελίδα της *Messagero di Rodi* ήταν στην αρχαϊζουσα.

Η απάντηση στην επιστολή της ελληνικής πλευράς προς τον Lago με την οποία ζητούσε την έγκριση των αναγνωστικών στη δημοτική δόθηκε από τον Leone. Ο Επιθεωρητής Δ.Ε. τόνισε ότι η χρήση των βιβλίων αυτών είχε επιτραπεί κατ' εξαίρεση και σε περιορισμένο βαθμό από τον προκάτοχό του, κατόπιν αιτήματος του Παυλίδη, ενώ επιπλέον τα εν λόγω βιβλία δεν υπάρχουν στον κατάλογο των εγκεκριμένων βιβλίων της Εποπτείας, από τον οποίο έχουν να επιλέξουν οι ενδιαφερόμενοι κατά το σχολικό έτος 1930-31¹¹⁹⁶. Επιπλέον ξεκαθαρίζει με τον πιο σαφή και κυνικό τρόπο ότι δεν αναγνωρίζει «Επιτροπές Εκπαίδευσης» που εγκρίνουν βιβλία στην Κτήση καθώς το ζήτημα εμπίπτει στην αποκλειστική αρμοδιότητα της εν λόγω Διεύθυνσης, ούτε πολύ περισσότερο τους αναγνωρίζεται η αρμοδιότητα να εκφράζουν τόσο ξεκάθαρα αρνητική άποψη εναντίον των βιβλίων που τελούν υπό την έγκριση της Εποπτείας Δ.Ε. Ακόμα, ο Leone επισημαίνει ότι η υιοθέτηση εγχειριδίων στη δημοτική από την ελληνική κοινότητα ετέθη στην Διεύθυνση υπόψη μόλις τον Ιούλιο και μετέπειτα, γεγονός που τον οδηγεί στη σκέψη ότι η χρήση τους δεν είχε μόνο διδακτικά κίνητρα (προφανώς υπονοεί και πολιτικά), αλλιώς το αίτημα θα έπρεπε να είχε γίνει με την συνοδεία των βιβλίων πολύ καιρό νωρίτερα, ώστε να ενταχθούν στον κατάλογο με τα εγκεκριμένα βιβλία από την Διεύθυνση. Η ελληνική πλευρά θα αποταθεί εκ νέου στον Lago στις 25/10/1930 απαντώντας σε όσα ισχυρίστηκε ο Leone¹¹⁹⁷. Οι αντιπρόσωποι των δυο κυριότερων σωματείων της ελληνικής κοινότητας της πόλης της Ρόδου υπογραμμίζουν ότι εξελέγησαν σύμφωνα με το τελευταίο κυβερνητικό διάταγμα της Διοίκησης περί Κοινοτικού Κανονισμού, άρα είχαν πλήρη νομιμοποίηση και νωπή εντολή για αντιπροσώπευση από τον λαό¹¹⁹⁸. Ακόμη τονίζουν ότι ποτέ δεν τους κοινοποιήθηκε

¹¹⁹⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112, Σχολικά Βιβλία 1931, 29/9/1930, Il Presidente del Consiglio della Comunita Ortodossa di Rodi S. Pavlidis e Il Presidente della Eforia della Scuola Amarantio A. Billis alla Sovrintendenza della P.I.

¹¹⁹⁶ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112, Σχολικά Βιβλία 1931, 11/10/1930, Governo delle Isole Egee Direzione P.I. Leone al S.Pavlidis-Presidente del Consiglio della Comunita Ortodossa di Rodi, A. Billi-Presidente della Eforia della Scuola "Amarantio" di Neocorio, Oggetto: Libri di lettura greci.

¹¹⁹⁷ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112, Σχολικά Βιβλία 1931, 25/10/1930, Κοινοτικό Συμβούλιον Ορθοδόξου Συμβουλίου Πρωτεύουσας Ρόδου προς Διοικητή Μ. Lago, (υπογράφουν ο Ι. Παπαδόπουλος στη θέση του Σ. Παυλίδη που απουσίαζε και ο Αθ. Μπιλλής).

¹¹⁹⁸ Με κυβερνητικό διάταγμα της 28/6/1930 είχαν διαλυθεί όλα τα Κοινοτικά Συμβούλια των Δωδεκανήσων και στις 6/7/1930 διεξήχθησαν εκλογές (ελεγχόμενες, αφού υπήρχε παρουσία και έλεγχος των αρχαιρεσιών από Επίτροπο της Διοίκησης) των νέων Κοινοτικών Συμβουλίων και των Εφορειών των σχολείων με την διαδικασία που προέβλεπαν τα κυβερνητικά διατάγματα ν.52 και ν.53 της 29/3/1930. Βλ.Σχετ: *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Αι κοινοτικά εκλογαί», 5/7/1930· Τα Κυβερνητικά Διατάγματα για τη ρύθμιση της λειτουργίας των Κοινοτικών Συμβουλίων και των Δήμων της Κτήσης είχαν δημοσιευθεί στις 6 Απριλίου 1930. Βλ.Σχετ: *MdRodi*, Atti del Governo, «RD n.52-29/3/1930, Regolamento sulle Amministrazioni Comunali και RD n.53-Decreto Governatoriale sulle Comunita», 6/4/1930.

κατάλογος μη αποδεκτών βιβλίων, παρά μόνο έγινε μία συζήτηση στην Διεύθυνση Εκπαίδευσης τον τρέχοντα μήνα, δηλαδή τον Οκτώβριο του 1930. Επίσης η δέσμευση που έγινε αποδεκτή από τον Παυλίδη για τα βιβλία του σχολικού έτους 1929-1930, ότι δηλαδή θα χρησιμοποιούνταν για τελευταία φορά, έγινε σε λάθος βάση εξ αρχής, γιατί την τρέχουσα συγκυρία ο Παυλίδης δεν κατείχε κανένα αξίωμα Προέδρου ή Συμβούλου σχολικής εφορείας, συνεπώς δεν ήταν σε θέση ούτε είχε την εξουσία να συνάπτει συμφωνίες εν ονόματί τους¹¹⁹⁹. Επιπλέον, προσθέτουν ότι πρόσφατα ενημερώθηκαν ότι ο κατάλογος των υπό έγκριση εγχειριδίων ήταν εν γνώσει ήδη από τον Ιούλιο σε αρκετούς βιβλιοπώλες, οι οποίοι προφανώς δεν είχαν άμεση αρμοδιότητα επί του θέματος. Ενώ, η αμφισβήτηση των κινήτρων τους σχετικά με πρόσχημα την υιοθέτηση της δημοτικής στα ελληνικά σχολεία από τον Leone απορρίπτεται ως προσβλητική καθώς πολύ πρόσφατα έδωσαν τον ειλικρινή όρκο συνεργασίας και πίστης στο Διοικητήριο γεγονός στο οποίο, όπως είδαμε και πιο πάνω, απέδιδε ιδιαίτερα υψηλή σημασία και ο Lago.

Από την εξέλιξη των πραγμάτων, όπως φάνηκε, η Εποπτεία Δ.Ε. δεν θα επέτρεπε την χρήση στα ελληνικά σχολεία βιβλίων στην δημοτική το σχολικό έτος 1931-2. Όπως φαίνεται από την αλληλογραφία της Εποπτείας Δημόσιας Εκπαίδευσης το σχολικό έτος 1931-1932 έγινε μια συντονισμένη προσπάθεια της Διοίκησης απαγόρευσης της χρήσης σχολικών βιβλίων που ήταν στη δημοτική. Στις 19/5/1931 οι οδηγίες κατευθύνονται από την Εποπτεία Δ.Ε. προς την Κεντρική Διοίκηση της Χωροφυλακής στη Ρόδο ώστε οι τοπικοί σταθμοί σε πολλά χωριά της Ρόδου και της Χάλκης να ασκήσουν πίεση στους κατά τόπους δημάρχους να εκπληρώσουν το ταχύτερο την ανειλημμένη υποχρέωσή τους, δηλαδή να ενημερώσουν την Δ.Ε. για τα βιβλία που θα χρησιμοποιήσουν το σχολικό έτος 1931-32. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Leone, οι δήμαρχοι θα πρέπει να υποδείξουν άμεσα ποια βιβλία θα επιλεγούν από τα προτεινόμενα αφού αυτό θα έπρεπε ήδη να είχε γίνει μέχρι τις 30 Απριλίου¹²⁰⁰. Έτσι σύμφωνα με τις υποδείξεις της Δ.Ε. προς τους δημάρχους των ελληνικών κοινοτήτων ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα των απαγορευμένων βιβλίων για τα ελληνικά σχολεία για το σχολικό έτος 1931-1932 στα Δωδεκάνησα είναι το εξής:

Απαγορευμένα βιβλία στα ελληνικά σχολεία των Δωδεκανήσων από την Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης το σχολικό έτος 1931-1932

ΝΗΣΙ-ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ	ΜΑΘΗΜΑ	ΤΑΞΗ	ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ-ΤΙΤΛΟΣ
ΡΟΔΟΣ-ΛΑΧΑΝΙΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ

¹¹⁹⁹ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, 25/10/1930, Παπαδόπουλος και Μπιλλής προς Lago.

¹²⁰⁰ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, 19/5/1931, Rodi, Sovrintendenza della Pubblica Istruzione, L. Leone al Comando Della Compagnia Reali Carabinieri, Oggetto: Scelta di libri di testo.

	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Γ.ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Γ. ΚΑΛΑΡΑΣ
ΡΟΔΟΣ-ΚΑΤΤΑΒΙΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΝΙΚ. ΒΡΑΧΝΟΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΤΑΞΗ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	"ΤΟ ΚΑΛΟ ΜΟΥ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ"-ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΡΟΔΟΣ-ΔΙΜΥΛΙΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	"ΤΟ ΚΑΛΟ ΜΟΥ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ"-ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΡΟΔΟΣ-ΑΡΧΙΠΟΛΗ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ
ΡΟΔΟΣ-ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	«Ο ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΒΟΣΦΟΡΟΥ» ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΡ. ΚΟΥΡΤΙΔΗΣ-Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Π. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	«ΤΑ ΨΗΛΑ ΒΟΥΝΑ»-ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ
ΡΟΔΟΣ-ΠΛΑΤΑΝΙΑ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β & Γ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Γ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ
ΡΟΔΟΣ-ΑΦΑΝΤΟΥ	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	«ΤΟ ΚΑΛΟ ΜΟΥ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ»-ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΡΟΔΟΣ-ΚΑΛΛΙΘΕΑ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	"ΤΟ ΚΑΛΟ ΜΟΥ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ"-ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΡΟΔΟΣ-ΣΟΡΩΝΗ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Γ,Δ,Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΡ. ΚΟΥΡΤΙΔΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Α ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ
ΡΟΔΟΣ-ΑΓ.ΙΣΙΔΩΡΟΣ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Γ,Δ,Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΠΑΠΑΜΑΡΚΟΣ
ΡΟΔΟΣ-ΓΕΝΝΑΔΙ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Δ & Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ

	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΡ. ΚΟΥΡΤΙΔΗΣ & Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ
ΡΟΔΟΣ-ΒΙΛΑΝΟΒΑ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	(ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ)	«Ο ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ ΒΟΣΦΟΡΟΥ» ΓΡ.. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΡ. ΚΟΥΡΤΙΔΗ-Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	«ΤΟ ΚΑΛΟ ΜΟΥ ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ»-ΓΡ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΚΑΣΤΡΗΝΟΣ
ΚΑΡΠΑΘΟΣ-ΒΟΛΛΑΔΑ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΔΗΜ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ
ΚΑΡΠΑΘΟΣ-ΘΟΟΣ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Α ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΜΙΧ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΔΗΜΟΣΘ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Δ. ΒΟΥΤΥΡΑΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΠΑΥΛΟΣ ΝΙΡΒΑΝΑΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΔΗΜΟΣΘ. ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΓΙΝΟΠΟΥΛΟΥ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΦΩΚ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ
ΚΑΡΠΑΘΟΣ-ΠΥΛΕΣ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	"Η ΑΥΓΗ" Δ. ΒΟΥΤΥΡΑ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Γ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	"ΟΔΥΣΣΕΙΑ" ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	"Ο ΦΑΡΟΣ ΤΟΥ ΚΟΥΤΙΟΥ" ΑΝΔ. ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	'Ο ΔΙΓΕΝΗΣ ΑΚΡΙΤΑΣ' ΑΝΔ. ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΝΑΓΝΩΣΜΑΤΑΡΙΟΝ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Δ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΝΤ.ΧΩΡΑΦΑΣ
ΚΑΡΠΑΘΟΣ-ΜΕΝΕΤΕΣ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	7Η & 8Η ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Α. ΣΑΡΡΗΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΚΑΣΟΣ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΔΑΜ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Α. ΣΑΡΡΗΣ
ΛΕΡΟΣ	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & Β, ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β,Γ,Δ & Ε ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Α.. ΣΑΡΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	ΣΤ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Η. ΒΟΥΤΙΕΡΙΔΗΣ
ΛΕΙΨΟΙ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΠΑΤΜΟΣ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΝΤ.ΧΩΡΑΦΑΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΨΥΛΛΑΣ
ΚΑΛΥΜΝΟΣ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Ε ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Η. ΒΟΥΤΙΕΡΙΔΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Δ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Η. ΒΟΥΤΙΕΡΙΔΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Β & Γ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ 'Η Ν. ΜΠΕΡΤΟΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Α ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	ΖΑΧΑΡΙΑΣ ΠΑΠΑΝΤΩΝΙΟΥ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Α ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ
ΚΩΣ-(ΠΟΛΗ)	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Γ,Δ,Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

	ΙΣΤΟΡΙΑ	Δ,Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΚΑΣΤΡΗΝΟΣ
	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Α,Β,Γ,Δ,Ε,ΣΤ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Α. ΣΑΡΡΗΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Α,Β ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΚΩΣ-ΑΣΦΕΝΔΙΟΥ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Γ. ΜΕΓΑΣ & Γ. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΚΑΣΤΡΗΝΟΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Γ,Δ,Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΚΩΣ-ΠΥΛΙ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΚΩΣ-ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΝΤ.ΧΩΡΑΦΑΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΚΩΣ-ΚΑΡΔΑΜΑΙΝΑ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΚΑΣΤΡΙΝΟΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Δ,Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΚΩΣ-ΚΕΦΑΛΟΣ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΚΑΣΤΡΗΝΟΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΝΙΣΥΡΟΣ- ΜΑΝΔΡΑΚΙΟ	ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΚΟ	Α,Β,Γ (?) ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Α. ΣΑΡΡΗΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Α ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Δ,Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΔΑΜ. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ
ΝΙΣΥΡΟΣ-ΝΙΚΙΑ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Γ,Δ,Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΝΙΚ. ΒΡΑΧΝΟΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΝΤ.ΧΩΡΑΦΑΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	Γ & Δ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΣΑΡΡΗΣ
ΝΙΣΥΡΟΣ-ΕΜΠΟΡΙΟ	ΙΣΤΟΡΙΑ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι ΚΑΣΤΡΗΝΟΣ & ΜΕΤΑΞΑΣ
	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
ΤΗΛΟΣ-ΛΙΒΑΔΙΑ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ	Ε & ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	Ι. ΣΑΡΡΗΣ
	ΙΣΤΟΡΙΑ	ΣΤ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ	ΑΝΤ.ΧΩΡΑΦΑΣ

Πίνακας 19

Πηγή Πίνακα 19: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, 19/5/1931, Direzione Sopraintendenza P.I. al Comando della Compagnia dei RRCC, Rodi·19/5/1931, Direzione Sopraintendenza P.I. al delegato del Governo Scarpanto·19/5/1931, Direzione Sopraintendenza P.I al Delegato del Governo Lero· 19/5/1931, Direzione Sopraintendenza P.I. al delegato del Governo Calino· 12/6/1931, Direzione Sopraintendenza P.I. al Comando della Compagnia dei RRCC, Rodi· Oggetto: Scelta di libri di testo

Σύμφωνα με τις οδηγίες της Διεύθυνσης Εκπαίδευσης, το Σώμα Χωροφυλακής ή ο αντιπρόσωπος της Διοίκησης κάθε νησιού θα πρέπει να ενημερώσει τους επικεφαλής των κοινοτήτων που αναφέρονται στους καταλόγους, ότι δεν είναι αποδεκτή, με τρόπο απόλυτο, η χρήση των εν λόγω βιβλίων. Δεδομένης αυτής της απαγόρευσης καλούνται, χωρίς καθυστέρηση, να παρουσιάσουν τις νέες προτάσεις τους¹²⁰¹. Είναι σαφές ότι σχεδόν όλα τα βιβλία που απορρίπτονται είναι γραμμένα στη δημοτική, ενώ σε άλλη περίπτωση, όπως στην αναφορά του αντιπροσώπου της Διοίκησης στην Κω Ugo Porta προς την Δ.Ε., στα προτεινόμενα προς έγκριση βιβλία των ελληνικών σχολείων του νησιού υπάρχει ο σαφής

¹²⁰¹ Σε άλλη περίπτωση, εκτός από τα αποκλειόμενα βιβλία προς γνώση και συμμόρφωση των δημάρχων, ζητείται να δοθούν περαιτέρω διευκρινίσεις όπως για παράδειγμα στον δήμο Αρχαγγέλου, όπου ο συντάκτης της έκθεσης της Δ.Ε. αναρωτιέται ποιος εξουσιοδότησε τον εν λόγω Δήμο να δημοσιεύσει « Κοινοτικά αναγνωστικά» για την Ε' και την Στ' Δημοτικού. Ο συντάκτης ο ίδιος απαντά στο ερώτημά του λέγοντας ότι ενδεχομένως η δημοσίευση να έγινε από τη Δημαρχία της Ρόδου, αν και- κατά τον ίδιο- ποτέ δεν είχε εκφράσει η δημαρχία το σκοπό να κυκλοφορήσει σχολικά βιβλία. Τέλος, ζητά από την Χωροφυλακή της Ρόδου ότι αναμένει μία σαφή και ξεκάθαρη απάντηση στο ζήτημα. Βλ.Σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, 12/6/1931, Direzione Sopraintendenza P.I. alla Compagnia dei RRCC, Rodi; Oggetto: Scelta di libri di testo.

προσδιορισμός «Neoellenica» για τα βιβλία που είναι στη δημοτική¹²⁰². Η ελληνική κοινότητα της πόλης της Ρόδου την 1^η Ιουλίου 1931 απευθύνεται, μάλλον μάταια, στον Lago να μεσολαβήσει ώστε να δώσει λύση στο ζήτημα που αντιμετωπίζει, αφού ο Επιθεωρητής Δ.Ε. Leone δεν δίνει την συγκατάθεσή του για την εκτύπωση των αναγνωστικών που του είχαν θέσει υπόψη. Επισημαίνεται ότι για να αποφευχθούν οι τριβές και οι διενέξεις με την Εποπτεία Δ.Ε. που είχαν σημειωθεί κατά το παρελθόν, συστήθηκε μια ειδική «Επιτροπή» προορισμένη να συλλέξει τα κατάλληλα αναγνωστικά, τα οποία άλλωστε θα αγοράζονταν με χρήματα από τον σχολικό προϋπολογισμό της ελληνικής κοινότητας. Η Επιτροπή όντως έκανε την επιλογή, δημιουργήθηκε ο κατάλογος και τα έθεσε προς έγκριση της Εποπτείας. Όμως, όπως εξηγούν, ο Επιθεωρητής προβάλλει συνεχώς μία σειρά από γραφειοκρατικές δικαιολογίες και προσκόμματα για να αποφύγει την έγκρισή τους, με συνέπεια ήδη να έχει καθυστερήσει η αναπαραγωγή τους και εν όψει της νέας σχολικής χρονιάς να είναι ορατός ο κίνδυνος να μην είναι διαθέσιμα τα νέα βιβλία στη δημοτική γλώσσα¹²⁰³. Όπως είδαμε και πιο πάνω, για το θέμα των βιβλίων της ελληνικής κοινότητας της πόλης της Ρόδου έδειξε ζωνρό ενδιαφέρον και ο Μητροπολίτης Απόστολος με βασικό κίνητρο όμως την ανάκτηση της χαμένης δημοφιλίας του προς το ποίμνιό του, γεγονός βέβαια που τεκμηριώνει ότι ήταν ένα ζήτημα που σαφώς απασχολούσε και ενδιέφερε τόσο τους ηγέτες της ελληνικής κοινότητας όσο και τον λαό. Σε άλλη περίπτωση, η ασυνεννοησία, ή ενδεχομένως η σκόπιμη αντιφατικότητα, ανάμεσα στον αντιπρόσωπο της Διοίκησης στη Νίσυρο και την Διεύθυνση Εκπαίδευσης επέφερε σημαντική καθυστέρηση στην προμήθεια των σχολικών βιβλίων και αμηχανία στους Έλληνες, όπως τονίζεται¹²⁰⁴. Συγκεκριμένα, οι Δήμαρχοι της Νισύρου στηριζόμενοι στον διορθωμένο κατάλογο βιβλίων από τον Ιταλό αντιπρόσωπο της Διοίκησης στο νησί Tiberio Pelosi, προσπάθησαν να παραγγείλουν τα σχολικά βιβλία από το βιβλιοπωλείο του Παντελίδη της Ρόδου, όμως ο βιβλιοπώλης τους ειδοποίησε τελικά ότι δεν επιτρέπονται για σχολική χρήση από την Διεύθυνση Εκπαίδευσης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, αν και είχε αρχίσει η σχολική χρονιά, να μην έχουν προμηθευτεί τα παιδιά σχολικά βιβλία ακόμη.

Η κατάσταση «ομηρείας» σχετικά με τα σχολικά βιβλία δεν ήταν βέβαια δυνατόν να μην επισημανθεί και από την δωδεκανησιακή Διασπορά, έστω και αν έως ένα βαθμό γράφτηκαν ανακρίβειες όπως για παράδειγμα το δημοσίευμα της *Δωδεκανήσου* της 18/7/1931. Σε αυτό

¹²⁰² ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, 26/6/1931, Governo delle Isole Egee, Reggenza di Governo di Coo, Ugo Porta alla Soprintendenza alla P.I. Είναι χαρακτηριστικό ότι σχεδόν σε όλα τα προτεινόμενα βιβλία υπάρχει χειρόγραφη σημείωση «No».

¹²⁰³ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, 1/7/1931, Comunita Ortodossa di Rodi al Governatore Lago.

¹²⁰⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, 3/10/1931, Μανδράκιο Νισύρου, Δημαρχία προς την Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης.

είχε γραφεί ότι δημοσιεύθηκε διάταγμα στην *Messagero di Rodi* που προέβλεπε την κατάργηση της ελληνικής Ιστορίας και Γεωγραφίας από τα σχολεία της Δωδεκανήσου ή ότι οι θέσεις διδασκάλων που θα μένουν κενές θα καλύπτονται εφεξής από δασκάλους Ιταλούς, της Μητρόπολης μάλιστα, εφόσον δεν υπάρχουν ντόπιοι¹²⁰⁵. Για το ζήτημα έγινε μνεία σε πολυσέλιδο υπόμνημα της Δωδεκανησιακής Νεολαίας της Αθήνας προς τον Ελ. Βενιζέλο σχετικά με την καταπίεση των ιταλικών αρχών στα Δωδεκάνησα προς το ελληνικό στοιχείο. Αφορμή υπήρξε η επίσημη ανακοίνωση του Πολιτικού Γραφείου της ιταλικής πρεσβείας στην Αθήνα «επί της συστηματικής κατασυκοφαντήσεως των εν Ρόδω Ιταλικών Αρχών, εν ης προβαίνει το σωματείο της Δωδεκανησιακής Νεολαίας»¹²⁰⁶. Αρχικά διαπιστώνεται από την Νεολαία ότι επισήμως μπορεί να μην καταργήθηκε με διάταγμα η διδασκαλία της ελληνικής Ιστορίας και Γεωγραφίας, όμως επιχειρηματολογεί ότι στην ουσία αυτό έχει συμβεί. Αναφέρεται ότι μέχρι πρόσφατα τα ελληνικά σχολεία προμηθεύονταν τα βιβλία από το ελληνικό Υπουργείο Παιδείας, το οποίο όμως πλέον απαγορεύθηκε, ενώ όσα είχαν σταλεί κήκαν ή κατασχέθηκαν. Μάλιστα, στο υπόμνημα περιγράφεται η εξής πρακτική από τις ιταλικές αρχές:

Πολύ αφελείς το ολιγότερον πρέπει να φαντάζεται το Δωδεκανησιακόν και Ελληνικόν κοινόν η εν Αθήναις Ιταλική πρεσβεία πειρώμενη να διαψεύση τας αδιάψευστους καταγγελίας μας διά την καταδίωξιν της Ελληνικής γλώσσης, ιστορίας και γεωγραφίας, όταν όγκοι βιβλίων εγένοντο επανειλημμένως παρανάλωμα του πυρός εν πλήρει μεσημβρία, εν μέση πλατεία και υπό τας ιαχάς καραμπινιέρων και υπαλληλων της Γεν. Διοικήσεως¹²⁰⁷.

Επιπλέον, αναφέρεται ότι πολλά δέματα με περιεχόμενο ελληνικά βιβλία και προορισμό τα σχολεία είτε παραμένουν επί μήνες στα τελωνεία είτε επιστρέφονται ως «απαράδεκτα», ενώ ουσιαστικά τα χρησιμοποιούμενα βιβλία στα Δωδεκάνησα συντάσσονται από άτομα της απολύτου εμπιστοσύνης της Διοίκησης και εκδίδονται από τον εκδοτικό οίκο Νοταρά¹²⁰⁸.

Παράλληλα, η Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης σταδιακά από το 1930 προσπαθεί να επιβάλει όσον αφορά τα αναγνωστικά της ιταλικής γλώσσας στα ελληνικά σχολεία όπως το

¹²⁰⁵ *Δωδεκάνησος*, «Από τα νησιά μας, Γράμματα από την Κάλυμνον, Νέα σατανικά διατάγματα του κ. Λάγκο-Καταργείται η Ελληνική Ιστορία και Γεωγραφία εις τας σχολάς-Ιταλοί διδάσκαλοι θα διορίζονται αυθαίρετως», 18/7/1931.

¹²⁰⁶ Αρχείο Μουσείο Μπενάκη-Αρχείο Ελ.Βενιζέλου, Φάκ.189-56 1932, (δεν αναφέρεται η ακριβής ημερομηνία) Υπόμνημα της Δωδεκανησιακής Νεολαίας σχετικά με την ανακοίνωση της ιταλικής πρεσβείας για συκοφαντίες των ιταλικών αρχών στη Ρόδο από την Νεολαία.

¹²⁰⁷ Αρχείο Ελ.Βενιζέλου, 1932, *Υπόμνημα Δωδεκανησιακής Νεολαίας*.

¹²⁰⁸ Αυτό δεν είναι απολύτως ακριβές, καθώς παραγγελίες βιβλίων λάμβανε και το βιβλιοπωλείο Παντελίδη στην Ρόδο.

«Τα πρώτα μου βήματα» του Βίκτωρα Μαγκκούζου¹²⁰⁹. Ο Μαγκκούζο γνωστοποιεί τον Νοέμβριο του 1930 μέσω της *Messagero di Rodi* ότι επίκειται καινούργια έκδοση βιβλίου εκμάθησης της ιταλικής, ενώ για το τρέχον έτος προτείνει το προηγούμενο βιβλίο του με τίτλο «Τα πρώτα βήματά μου», που θα είναι διαθέσιμο από το βιβλιοπωλείο του Νοταρά¹²¹⁰. Ο Μαγκκούζο τονίζει ότι τελεί υπό την έγκριση της Σχολικής Εποπτείας και θεωρείται ως το πιο κατάλληλο για τα δημοτικά σχολεία της Κτήσης. Από το 1931-32 ο συγγραφέας προωθεί στα ελληνικά σχολεία το καινούργιο πλέον Αλφαβητάριο του με τίτλο πάλι «Τα πρώτα βήματά μου» για την Α' και Β' Δημοτικού. Η πώληση του καινούργιου βιβλίου αυτή τη φορά θα γινόταν από τα βιβλιοπωλεία της Ρόδου Μιχ. Νοταρά και Εμμ. Παντελίδη¹²¹¹. Αντίστοιχη γνωστοποίηση γίνεται στην *Messagero di Rodi* από τον Μαγκκούζο για το αναγνωστικό του και εν όψει της σχολικής χρονιάς 1932-33 με την σημείωση ότι: «Επειδή φέτος η εκλογή τοιούτων βιβλίων ξένων γλωσσών αφιεται αποκλειστικώς, άνευ περιορισμού εις τας Σεβαστάς Εφορίας και Διευθύνσεις και δη εις το διδάσκον προσωπικόν, δεν αμφιβάλω ποσώς ότι η προτίμησις θα δοθή εις το ως άνω σχολικόν έργον μου δια τας τρεις πρώτας τάξεις του Δημοτικού.»¹²¹². Επίσης η Εποπτεία μεριμνά ώστε να σταλούν στα ελληνικά σχολεία βιβλία-δώρα¹²¹³ για τους μαθητές που θα είχαν την καλύτερη επίδοση στα ιταλικά¹²¹⁴ και φροντίζει να προμηθευτεί από το ΥΠΕΞ της Ιταλίας πορτρέτα του Βασιλικού Ζεύγους και του Mussolini, γεωγραφικούς χάρτες (πολιτικούς και φυσικούς) της Ιταλίας και των αποικιών ώστε να αναρτηθούν στα ελληνικά Δημοτικά σχολεία¹²¹⁵. Σε άλλη περίπτωση, όπως στα σχολεία στα Τριάντα στη Ρόδο ο Δ/ντής των σχολείων Γεώργιος Μελιδόνης ζητά από την Εποπτεία Δ.Ε. να αποσταλούν τα εν λόγω πορτρέτα και η σειρά για το ανθρώπινο σώμα¹²¹⁶. Το 1934 με την επιμέλεια της Εποπτείας Δημόσιας Εκπαίδευσης συντάχθηκε και εκτυπώθηκε «ιταλικόν αναγνωσματάριον δια τας τάξεις των δημοτικών κοινοτικών Σχολείων», που ξέφευγε πλέον όμως από την εκμάθηση της ιταλικής, αφού παραθέτονταν

¹²⁰⁹ Ο Βίκτωρ Μαγκκούζος ήταν καθηγητής στο Βασιλικό Ινστιτούτο Ρόδου, συγγραφέας, εκδότης διδακτικών βιβλίων και αδελφός του διερμηνέα της Διοίκησης Πέτρου Μαγκκούζου. Ο συγγραφέας του αναγνωστικού το είχε αφιερώσει στην προ τεσσάρων ετών αποβιώσασα κόρη του Ερμελίδα.

¹²¹⁰ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Έκδοσις νέου έργου προς εκμάθησιν της ιταλικής γλώσσης, Βίκτωρ Μαγκκούζος», 11/11/1930.

¹²¹¹ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Γνωστοποίησις, Βίκτωρ Μαγκκούζος», 10/9/1931· Στην εν λόγω γνωστοποίηση αναφέρεται ότι «δια την εκλογήν και προτίμησιν των εισακτέων ιταλικών κειμένων αφιενται απολύτως ελεύθεραι αι Σεβ. Σχολικά Εφορίαί».

¹²¹² *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Ειδοποίησις, Βίκτωρ Μαγκκούζος», 9/9/1932.

¹²¹³ Είδαμε πιο πάνω ότι κάποια από αυτά ήταν του G.Vidari.

¹²¹⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, Soprintendenza P.I al Presidente della Eforia Scuola Amarantio, Oggetto: Libri in Premio.

¹²¹⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, 20/4/1931, MAE, Direzione Generale Delle Scuole Italiane All' Estero alla Soprintendenza P.I, Richiesta di Carte Geografiche, Casa Editrice G. B. Paravia, Torino per Le Scuole Elementari private delle Isole Italiane dell' Egeo, Anno Scolastico 1930-1 και ομοίως 20/4/1931, Ritratto di S.M. il Re d' Italia, S.M. la Regina d' Italia, S.E. Benito Mussolini.

¹²¹⁶ ΓΑΚ Δωδεκανήσου, Π.1112 Σχολικά Βιβλία 1931, 23/10/1931, Δημοτική Σχολή Τριάντα, Δ/ντής Γεώργιος Μελιδόνης προς Εποπτεία Δ.Ε.

πληροφορίες ιστορικού ενδιαφέροντος και πατριδογνωσίας¹²¹⁷. Κατά την *Messagero di Rodi* η έκδοση αυτού του αναγνωσματάριου ήταν αναγκαία καθώς υπήρχε πρόβλημα στον τρόπο διδασκαλίας στα κοινοτικά σχολεία και ειδικά στην ανάγκη εξομάλυνσης σε τοπικούς όρους. Όπως αναφέρει το δημοσίευμα πρόκειται για ένα ευχάριστο, εύκολο και εύρηστο αναγνωσματάριο, παιδαγωγικά ιδανικό για τους μαθητές του Δημοτικού απαλλαγμένο από κουραστικές λεπτομέρειες. Συγκεκριμένα, τοποθετεί την Ρόδο στο διαχρονικό φυσικό της περιβάλλον της Ανατολικής Μεσογείου, συνδεδεμένη με την αρχαία ιστορία της Ελλάδας, το κλέος της αρχ. Ρώμης, της ένδοξης θαλάσσιες δημοκρατίες της Βενετίας, της Πίζα, της Γένοβα, την απελευθέρωση της Παλαιστίνης από τους Άραβες την περίοδο των Σταυροφοριών, στην Αναγέννηση με την οικογένεια των Μεδίκων. Ακόμη, συνέχεται με την ελληνική και ιταλική παλιγγενεσία και με την άνοδο του Φασισμού «όστις επαναδίδει εις τας Νήσους ζώην και ωραιότητα, στέφουν την σύντομον μεν αλλά και σαφή εξιστόρησιν τόσων περιπετειών»¹²¹⁸. Πάντως είναι ενδεικτικό ότι ακόμα και στην απολύτως ελεγχόμενη *Ροδιακή* τον Μάρτιο του 1934 φιλοξενούνται οι γλωσσολογικές απόψεις του Παύλου Νιρβάνα και ειδικά για την ενδεικνυόμενη γλώσσα των σχολικών βιβλίων, για την οποία τονίζεται ότι «η δημοτική γλώσσα, όπως γράφεται από τους δόκιμους πεζογράφους μας, σύμφωνα με το πανελλήνιο γλωσσικό αίσθημα των κατοίκων των πόλεων[...] είνε μία γλώσσα στρωτή, που έχει την Γραμματική της και το Συντακτικό της»¹²¹⁹. Τον Φεβρουάριο του 1935 υπήρξε η κυκλοφορία ενός νέου αναγνωστικού προορισμένου αποκλειστικά για τα σχολεία των Ελλήνων. Το νέο βιβλίο, όπως διαβάζουμε στην *Messagero*, θα συμπλήρωνε ένα σημαντικό κενό για την ορθή και συστηματική εκμάθηση της ιταλικής στα σχολεία των Ελλήνων και θα αποτελούσε τον ιδανικό σύμμαχο του δασκάλου των ιταλικών καθώς περιείχε κανόνες γραμματικής, κείμενα κατανόησης και λεξικό αλλά και πλούσια εικονογράφηση¹²²⁰. Άλλα βιβλία που προορίζονταν για τη διδασκαλία του γλωσσικού μαθήματος στα σχολεία των Ελλήνων και τελούσαν υπό την έγκριση των αρχών ήταν τα εξής: *Cataloghi dei verbi italiani di Zichidu* (Κατάλογοι των ιταλικών ρημάτων του Ζηκίδη), *Sillabario parte 1a di Andreadu* (Βιβλίο Συλλαβισμού, μέρος 1ο, του Ανδρεάδη), *Sillabario*

¹²¹⁷ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών «Ιταλικόν Αναγνωσματάριον διά τα σχολεία της Κτήσεως», 31/10/1934. Το κείμενο στην ιταλόφωνη σελίδα είναι σαφώς πιο αναλυτικό και με πολύ περισσότερες αναφορές στην κοινή ιστορία της Ρόδου με την Ιταλία.

¹²¹⁸ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών «Ιταλικόν Αναγνωσματάριον διά τα σχολεία της Κτήσεως», 31/10/1934, όπ. Το βιβλίο θα ήταν διαθέσιμο από τον εκδοτικό Paravia.

¹²¹⁹ *Ροδιακή*, «Και πάλιν το γλωσσικό, Η γνώμη του κ. Νιρβάνα», 12/3/1934. Βέβαια στις 15/3/1934 σχετικά με το ερώτημα δημοτική ή καθαρεύουσα στα σχολικά βιβλία, η *Ροδιακή* μάλλον λαμβάνει μία επαμφοτερίζουσα θέση αφού ουσιαστικά δηλώνει αναρμόδια να εκφράσει άποψη για το ζήτημα και διατυπώνει τη γνώμη ότι πρέπει να αποφανθούν επί του θέματος οι ακαδημαϊκοί και οι λογοτέχνες. Βλ.Σχετ: *Ροδιακή*, «Και πάλιν, δια το γλωσσικό», 15/3/1934.

¹²²⁰ *MdRodi*, *Dentro e Fuori le Mura* «Nel mondo scolastico, Il nuovo “Libro d’italiano” per le scuole del Possedimento», 5/2/1935. Το βιβλίο το είχαν γράψει ο καθηγητής Federico Talamini μαζί με τον Επιθεωρητή Δ.Ε. Giulianini, αλλά ο τελευταίος δεν ήθελε να φαίνεται το όνομά του στο εξώφυλλο. Βλ.Σχετ: Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.513.

parte 2a di Andreadu (Βιβλίο Συλλαβισμού, μέρος 2ο, του Ανδρεάδη, Libro di lettura per la 3a elementare di Georgiadi (Αναγνωστικό για την 3η δημοτικού του Γεωργιάδη), ενώ άλλα σχολικά βιβλία -μη γλωσσικών μαθημάτων- που συγγράφηκαν και τυπώθηκαν στην Δωδεκάνησο ήταν τα: Storia Ecclesiastica di Micailidi (Εκκλησιαστική Ιστορία του Μιχαηλίδη), το Fitologia per la 5a e 6a classe elementare di Castrinu (Φυτολογία για την 5η και 6η τάξη του δημοτικού του Καστρινού). Στο διδακτικό υλικό το οποίο χρησιμοποιήθηκε στα Δωδεκάνησα για τη διεξαγωγή του μαθήματος των ιταλικών κατά την δεκαετία του 1930 συγκαταλέγονταν και τα εξής: α) το λεξικό του Petrocchi (1927) το οποίο περιέχει και βασικούς κανόνες γραμματικής, συντακτικού και ορθογραφίας, το τρίτομο βιβλίο γραμματικής του Raffaele Mariani, Facili e brevi nozioni di grammatica για τη διδασκαλία της γραμματικής στο Δημοτικό (1927) και το δίτομο του Policarpo Petrocchi, *Nona grammatica italiana. I verbi regolari e irregolari* (1921) (Νέα Ιταλική Γραμματική. Ομαλά και ανώμαλα ρήματα)¹²²¹.

3.4.2 ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΤΑ ΙΤΑΛΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Η δίωξη των βιβλίων στη δημοτική από τα σχολεία των Ελλήνων γίνεται ακόμα πιο κατανοητή εφόσον ιδωθεί ως ένα κρίσιμο μέτρο της στρατηγικής των ιταλικών αρχών με βασικό στόχο την μείωση μαθητικού πληθυσμού από τα ελληνικά σχολεία και την ανακατεύθυνσή του προς τα ιταλικά¹²²². Τα κίνητρα αυτής της πολιτικής αποκαλύπτονται με τον διαυγέστερο τρόπο με δύο πολύ σημαντικές νομοθετικές πρωτοβουλίες που έλαβε η ιταλική Διοίκηση τον Αύγουστο του 1932, που μάλιστα δημοσιεύτηκαν την ίδια μέρα. Εν όψει, λοιπόν, του σχολικού έτους 1932-33, αφενός με το κυβερνητικό διατάγμα 150 δινόταν πλέον η δυνατότητα στους μαθητές των ιδιωτικών σχολείων να μετεγγράφονται στα ιταλικά εκπαιδευτήρια μεσαίας βαθμίδας στην πρώτη ή τη δεύτερα τάξη, ενώ με το κυβερνητικό διατάγματα 151 θεσμοθετείτο η εισαγωγή στα Μεσαία και Επαγγελματικά Βασιλικά Ινστιτούτα η διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας και φιλολογίας και της τουρκικής γλώσσας και φιλολογίας¹²²³. Η σημασία των δύο αυτών διαταγμάτων και η άμεση συνάρτησή τους τονίζεται στην *Messaggero di Rodi* καθώς υπογραμμίζεται η απόφαση της

¹²²¹ Δρακούλη, *Η διδασκαλία της Ιταλικής Γλώσσας*, σ.377-8.

¹²²² Buonaiuti, *La politica religiosa*, σ.85.

¹²²³ *MdRodi*, Πράξεις της Κυβερνήσεως, «Διάταγμα αρ.150-27/8/1932, Περί εισαγωγής των εξ ανεγνωρισμένων ιδιωτικών Σχολών προερχομένων νέων εις τα Βασιλικά Ινστιτούτα (Εκπαιδευτήρια) της Κτήσεως», 30/8/1932 και «Διάταγμα αρ.151-27/8/1932, Περί διδασκαλίας της νεοελληνικής και της τουρκικής γλώσσας εις τα Βασιλικά Εκπαιδευτήρια της Κτήσεως», 30/8/1932. Στο άρθρο 1 του ΚΔ αρ.150 προβλεπόταν ότι όσοι είχαν λάβει απολυτήριο Δημοτικού Σχολείου αναγνωρισμένης ιδιωτικής σχολής μπορούσαν να εγγραφούν στην 1^η τάξη Μεσαίας ή Επαγγελματικής Σχολής των Βασιλικών Εκπαιδευτηρίων της Κτήσης και στο άρθρο 2 όσοι είχαν λάβει απολυτήριο ημιγυμνασίου (ογδός τάξεως) μπορούν να εγγραφούν στην 2^η τάξη Μεσαίας ή Επαγγελματικής Σχολής των Βασιλικών Εκπαιδευτηρίων της Κτήσης.

Διοίκησης να εναρμονίσει όλες τις Σχολές της Κτήσης σε μία ενιαία μορφή προγραμμάτων και κυρίως στη γλώσσα διδασκαλίας. Έτσι, πλέον αναγνωριζόταν, όπως είπαμε, πλέον το δικαίωμα σε όσους κατείχαν απολυτήριο ιδιωτικών Δημοτικών ή ημιγυμνασίων να μετεγγράφονται στην Πρώτη ή την Δευτέρα τάξη του βασιλικού Γυμνασίου¹²²⁴. Για όσους επιθυμούσαν να φοιτήσουν στις ανώτερες τάξεις των βασιλικών σχολείων προβλεπόταν «προπαρασκευαστική παράδοσις»¹²²⁵ ώστε οι μαθητές που θα προέρχονται από την ορθόδοξη και τη μουσουλμανική κοινότητα να συμβαδίζουν γλωσσικά με τους υπόλοιπους. Η εφημερίδα δεν χάνει βέβαια την ευκαιρία να τονίσει ότι εφόσον η φοίτηση σε αυτό το προπαρασκευαστικό έτος σήμαινε χρονική καθυστέρηση τουλάχιστον ενός έτους στις σπουδές, ο μοναδικός τρόπος για να αποφευχθεί ήταν η εντατικοποίηση των ιταλικών στις κοινοτικές σχολές¹²²⁶. Βέβαια από την άλλη, η Διοίκηση δεν ήθελε με τίποτα να τους αποθαρρύνει από το να κάνουν αυτή την μετάβαση και έκανε ό,τι ήταν δυνατό για να τους διευκολύνει. Είναι χαρακτηριστικό ότι κατά το άρθρο 5 του ΚΔ ν.150 υπήρχε η πρόβλεψη ότι στο τέλος του πρώτου έτους φοιτήσεως στα Βασιλικά Σχολεία όσοι μαθητές προέρχονταν από τα ιδιωτικά σχολεία θα μπορούσαν, υπό όρους, να προβιβαστούν ακόμα και αν δεν είχαν πετύχει επάρκεια γνώσης στην ιταλική γλώσσα. Όσον αφορά το διάταγμα περί εισαγωγής της νεοελληνικής και της τουρκικής γλώσσας υπογραμμίζεται το γεγονός ότι κατά την δετή περίοδο της μέσης εκπαίδευσης οι μαθητές θα διδάσκονται την γλώσσα που «μεταχειρίζονται κατ' οίκον», συνεπώς οι βασιλικές σχολές μετατρέπονταν με κάποιο τρόπο σε δίγλωσσες. Να σημειωθεί ότι στο άρθρο 1 του Κ.Δ. ν. 151 προβλεπόταν ότι η διδασκαλία στην νεοελληνική θα ήταν υποχρεωτική για όσους ανήκαν στην Ορθόδοξη κοινότητα και η τουρκική στην Μουσουλμανική¹²²⁷. Στο ίδιο πλαίσιο πολιτικής προσέλευσης των Ελλήνων μαθητών στα ιταλικά σχολεία θα πρέπει να εκληφθεί και η μείωση διδασκτρων στο βασιλικό Ινστιτούτο Αρρεναγωγείων

¹²²⁴ MdRodi, «Δύο Σπουδαία Διατάγματα περί Σχολών», 27/8/1932.

¹²²⁵ Ουσιαστικά ήταν ένα, τουλάχιστον, ετήσιο προπαρασκευαστικό έτος για την βελτίωση της γνώσης των ιταλικών.

¹²²⁶ MdRodi, «Δύο Σπουδαία Διατάγματα περί Σχολών», 27/8/1932, όπ

¹²²⁷ Έχει ενδιαφέρον η προσέγγιση που γίνεται σε άρθρο του περιοδικού *L' Oltremare* σχετικά με τις ομιλούσες γλώσσες στις ιταλικές αποικίες, όπου υπάρχει ειδική αναφορά στα τουρκικά και στα νέα ελληνικά στα Δωδεκάνησα. Συγκεκριμένα ο σύντακτης του άρθρου αναλύει διεξοδικά τον διχασμό των Ελλήνων, την αποκαλούμενη «διγλωσσία», σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα και περιγράφει τα χαρακτηριστικά τόσο της «lingua pure» όσο και της «lingua parlata ή vulgare». Ο συντάκτης του άρθρου παίρνει σαφώς θέση υπέρ της δημοτικής θεωρώντας την καθαρεύουσα μία τεχνητή γλώσσα που υπάρχει μόνο στα σχολικά και τα επιστημονικά βιβλία και στον τύπο· αντίθετα, η δημοτική πρόκειται για την αληθινή γλώσσα του λαού που έχει προέλθει από τον Ησίοδο, τον Λυσία, τον Πλούταρχο, πέρασε από την κοινή των Βυζαντινών, ενσωματώνοντας λέξεις όχι μόνο από τους Τούρκους αλλά κυρίως από τα ιταλικά, μερικώς από τα αγγλικά, τα ρωσικά και αρκετά από τα γαλλικά. Μάλιστα παραθέτει τα εξής παραδείγματα: Το «braccio» δεν λέγεται πλέον «brachion» αλλά bratzo και το «mazzo di fiori» δεν λέγεται πλέον «andhodesmi» αλλά bouketo. Βλ. Σχετ: Bruno Ducati, *Le lingue parlate nelle nostre colonie, Il turco e il greco moderno*, στο *L' Oltremare*, Anno V, Pubblicazione mensile, Gennaio 1931, Soc. An. Casa Editrice Italia d' Oltremare, Roma., σ.41-2.

Ένεκα ενδιαφέροντος της Διοικήσεως προς τον σκοπόν να διευκολύνη εις τους Δωδεκανήσιους νέους η επίτευξις τίτλων σπουδών εις τα Βασιλικά Σχολεία, η Διεύθυνσις του Κολλεγίου του προσηρτημένου εις το Βασιλικόν Ινστιτούτον περιώρισεν εις λίρας 200 την μηνιαία οικοτροφίαν δια τους εσωτερικούς τους εγγεγραμμένους εις τας δευτεροβάθμιας σχολάς.¹²²⁸

Αισθητή μείωσις των διδάκτρων στα βασιλικά εκπαιδευτήρια σημειώθηκε τόσο το 1933 όσο και το 1934 κατ' αναλογία της μείωσις που είχε γίνει στα δίδακτρα των αντίστοιχων εκπαιδευτηρίων του Βασιλείου¹²²⁹.

¹²²⁸ *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Βασιλικόν Ινστιτούτον Αρρεναγωγείων», 2/9/1932.

¹²²⁹ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «Modificazione delle tasse scolastiche», 1/10/1934. Να σημειωθεί ότι από το ακαδημαϊκό έτος 1931-1932 τα βασιλικά σχολεία των Δωδεκανήσων μετετράπηκαν πλήρως όσον αφορά τον κανονισμό λειτουργίας, το πρόγραμμα και το ωράριο με αυτά του Βασιλείου. Βλ. Σχετ: Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ. 481.

Ο ΛΑΓΟ ΥΠΕΡΑΣΠΙΖΕΤΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ 3.5

Στην συνέχεια κρίνεται αναγκαίο να παρατεθεί η απάντηση του Ιταλού Διοικητή των Δωδεκανήσων M.Lago στις βαριές αιτιάσεις του πρώην Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης των Δωδεκανήσων Giovanni Ferretti όπως αυτές διατυπώθηκαν σε υπόμνημά του προς το ιταλικό ΥΠΕΞ τον Ιούλιο του 1933. Ο Ferretti στο υπόμνημά του προσπαθεί να αποδομήσει πλήρως το έργο του Lago στα Δωδεκάνησα αφού τον κατηγορεί για μια σειρά από αστοχίες, αβλεψίες και παραλείψεις στην εξιταλιστική πολιτική του και κυρίως στην εκπαίδευση. Ανάμεσα σε άλλα, αναφέρει τα απογοητευτικά αποτελέσματα στην εξάπλωση της ιταλικής παιδείας μέσω της εκπαίδευσης, στην ελλιπέστατη ιταλομάθεια των Ελλήνων δασκάλων των ελληνικών σχολείων, στην ανυπαρξία ελέγχου επί των ελληνικών σχολείων κ.ά. Μέσω της απάντησης του Lago σημείο προς σημείο, γίνεται πλήρως αντιληπτή η σημασία που αποδίδει στην επέμβασή του στην εκπαίδευση ενώ ο ίδιος βρίσκει ευκαιρία να κάνει μία αποτίμηση των αποτελεσμάτων της πολιτικής του μέχρι τότε· παράλληλα, αναδεικνύεται και η κρισιμότητα για την ευόδωση του συνολικού του σχεδιασμού από το πρόσωπο που θα αναλάμβανε την θέση του Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα.

3.5.1 ΥΠΟΜΝΗΜΑ FERRETTI ΠΡΟΣ ΙΤΑΛΙΚΟ ΥΠΕΞ

Όπως ειπώθηκε προηγουμένως, ο Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης Giovanni Ferretti στα Δωδεκάνησα το σχολικό έτος 1932-33 υπέβαλε τον Ιούλιο του 1933 στο Υπουργείο των Εξωτερικών υπόμνημα σχετικά με την εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα¹²³⁰. Είναι ένα κείμενο με 10 σημεία στο οποίο στέκεται ιδιαίτερος επικριτικά για την εφαρμοζόμενη πολιτική και αποτελεσματικότητα του έργου του Lago στην εκπαίδευση¹²³¹. Συγκεκριμένα, στο 1^ο σημείο αναφέρει ότι τα κοινοτικά σχολεία της Κτήσης, στα οποία φοιτά το 95% του μαθητικού πληθυσμού, με τη βοήθεια της Εκκλησίας και ενώσεων από το εξωτερικό, αλλά και εν μέρει χρηματοδοτούνται από την Κυβέρνηση έχουν πλήρη ελευθερία οργάνωσης και προγράμματος (Κυβερνητικό Διάταγμα της 1/1/1926). Η συντριπτική πλειονότητα αυτών των σχολείων, κατά τον Ferretti, κυρίως των Ορθοδόξων, «απολαμβάνουν αυτή την ελευθερία εφαρμόζοντας κανονισμούς και προγράμματα της Ελληνικής Δημοκρατίας»¹²³². Στο 2^ο σημείο τονίζεται ότι τα μαθήματα (στα ελληνικά σχολεία), που διεξάγονται σε ένα

¹²³⁰ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.:6, 7/1933, Υπόμνημα Ferretti· στο εν λόγω υπόμνημα δεν υπάρχει ημερομηνία, ούτε υπογραφή, όμως φέρει τον τίτλο «Από την Έκθεση του Επιθεωρητή Δ.Ε. στον Κυβερνήτη των Νήσων του Αιγαίου που παρουσιάστηκε τον Ιούλιο του 1933».

¹²³¹ Υπάρχουν μερικώς και στο Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.490-1.

¹²³² Η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο.

πνεύμα υψηλού ελληνικού εθνικισμού, γίνονται σε χώρους που κυριαρχούν τα χρώματα της ελληνικής σημαίας¹²³³ (λευκό και γαλάζιο) στο εσωτερικό και σε πολλούς τοίχους, ενώ σε πολλές αίθουσες υπάρχουν γεωγραφικοί χάρτες, όπου τα Δωδεκάνησα φαίνεται να ανήκουν στην Ελλάδα. Στο 3^ο σημείο αναφέρει ότι χάρις στις ενέργειες της Δ.Ε. αφαιρέθηκαν από το εσωτερικό των σχολείων όλα τα αντιταλικά χαρακτηριστικά, όμως παραμένει εξαιτίας της κυβερνητικής πολιτικής η ουσία της εκπαίδευσης που είναι προσανατολισμένη στο ελληνικό πνεύμα: ελληνική ιστορία, ελληνική γεωγραφία, ο φυσικός και ο πνευματικός κόσμος είναι ιδωμένος σχετικά με την Ελλάδα, η φυσική αγωγή διδάσκεται με τα παραγγέλματα του ελληνικού στρατού. Ενώ η διδασκαλία των ιταλικών, σκοπίμως παραμελημένη, μέχρι τον τελευταίο χρόνο δεν είχε δώσει κανένα αποτέλεσμα. Στο 4^ο σημείο αναφέρεται ότι εξαιτίας αυτής της ελευθερίας έχει παρατηρηθεί μία αύξηση στον αριθμό των γυμνασίων (των ελληνικών εννοεί) μεγαλύτερη των αναγκών της περιοχής: 5 γυμνάσια από τα οποία 3 συστήθηκαν μετά την Συνθήκη της Λωζάνης και 2 μετά τον Κανονισμό του 1926¹²³⁴, 4 ημιγυμνάσια και 110 απόφοιτοι κάθε χρόνο σε έναν πληθυσμό, κυρίως γεωργικό, 110.000 κατοίκων. Αυτή η υπερπαραγωγή φοιτητών έχει ως αποτέλεσμα μία υπερπροσφορά αποφοίτων πανεπιστημίου - όλοι εμφορούμενοι από πανελλήνιες (ενν. αλτρωτικές) πεποιθήσεις- οι οποίοι, μην μπορώντας όλοι να βρουν διέξοδο στην Κτήση, καταφεύγουν στην Ελλάδα, στην Αίγυπτο, στην Ανατολή, και συμμετέχουν στον αλτρωτισμό εναντίον των ιταλικών συμφερόντων. Στο 5^ο σημείο ο Ferretti υπογραμμίζει ότι η σχολική ύλη διαπνέεται από έναν «παράλογο αγνωστικισμό»¹²³⁵ εξαιτίας της κυβερνητικής πολιτικής, χωρίς να υπάρχει προηγούμενο παρά μόνο στην Τουρκία του Abdul Hamid. Τονίζει ότι η Ιταλία στο Vittorio Veneto έλυσε το πρόβλημα (προφανώς του εξιταλισμού των γερμανόφωνων πληθυσμών) με τρόπο «ιταλικότατο» λίγες εβδομάδες μετά την ανακωχή, και σε περιοχές με αλλόγλωσσους υπό ιταλική κατοχή· ενώ σε όλη την Ανατολή, στην Τουρκία, στην Ελλάδα, στην Κύπρο τίθενται πνευματικά όρια και υιοθετούνται προστατευτικά μέτρα, τα οποία είναι υποχρεωμένα να σεβαστούν και τα βασιλικά σχολεία που ιδρύει το ΥΠΕΞ, που εξασφαλίζουν τον εθνικό χαρακτήρα των σχολείων. Στο 6^ο σημείο ο πρώην Επιθεωρητής Δ.Ε. κατακεραυνώνει τον Lago σχετικά με τον τρόπο που έχει διαχειριστεί την προετοιμασία των δασκάλων. Τονίζει ότι εκπαιδευτικοί κάθε ειδικότητας δεν γνωρίζουν καθόλου την ιταλική γλώσσα και αποκτούν την επάρκεια χωρίς καμία επίσημη διαδικασία όταν έχουν ορισμένη προϋπηρεσία, ενώ όταν δεν έχουν την απαραίτητη προϋπηρεσία αυτή (η διαδικασία) διαρκεί λίγες εβδομάδες. Οι νέοι δάσκαλοι αποκτούν την

¹²³³Σχετικά με την σημειολογία του γαλάζιου και του πράσινου την περίοδο της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα βλ.σχετ. Herzfeld, *Azzuro contro Verde*, σ.21-31.

¹²³⁴Η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο.

¹²³⁵Ο αγνωστικισμός από την απάντηση που δίνει ο Lago παρακάτω ερμηνεύεται περισσότερο ως ουδετερότητα ή έλλειμμα πατριωτισμού.

επάρκεια μετά από ένα ονομαστικά τριετές, πρόγραμμα στο οποίο γίνονται δεκτοί, αφού όμως διαμορφωθούν πνευματικά με «αντεθνικό τρόπο» στα ελληνικά γυμνάσια. Επιπλέον, τονίζει με έμφαση και ενόχληση ότι, αν και έχουν συμπληρωθεί 20 χρόνια ιταλικής κατοχής, κάθε προσπάθεια για την πολιτιστική βελτίωση των ντόπιων δασκάλων ή τον διορισμό Ιταλών δασκάλων έχει ματαιωθεί γιατί θεωρείται πρόωρη. Ακόμη οι δάσκαλοι εξαρτώνται από τις κοινότητες και τους δήμους από τους οποίους αποβλέπουν να διοριστούν κάθε χρονιά καθώς, εν αντιθέσει με αυτό που ισχύει στην Ιταλία, στην Κτήση τα κοινοτικά όργανα διαμορφώνονται με εκλογές. Στο 7^ο σημείο, ο Ferretti αναφέρει ότι η σύσταση της ONB έχει περιοριστεί στα αγόρια στην πόλη της Ρόδου και έχει συσχετιστεί με τόσο στενές σχέσεις εξάρτησης με το Ινστιτούτο Αρρένων που ελέγχουν οι Αδελφοί Χριστιανοί, με αποτέλεσμα να έχει αποκτήσει έναν χαρακτήρα κέντρου νεολαίας καθολικισμού· μάλιστα αναφέρει ότι μέχρι το τελευταίο ακαδημαϊκό έτος οι Balilla παρέλαυναν συντονισμένοι από τους Frères¹²³⁶, παρά είχαν τη μορφή μίας παραστρατιωτικής οργάνωσης που να παραπέμπει στον φασισμό. Αυτός ο χαρακτήρας, για τον Ferretti, έχει ως αποτέλεσμα να εκμηδενίσει τις δυνατότητες του Ινστιτούτου να προσελκύσει μαθητές άλλων κοινοτήτων, ειδικά της ελληνικής, καθώς κανένας από αυτούς δεν είναι εγγεγραμμένος (στην ONB). Στο 8^ο σημείο τονίζεται ότι τα σχολεία μέσης εκπαίδευσης της Κτήσης ενώ φέρουν τον τίτλο των «Βασιλικών» είναι στην ουσία ιδιωτικά, καθώς διοικούνται από Θρησκευτικές Αδελφότητες και χρηματοδοτούνται από την ANSMI, χωρίς να υφίστανται κανέναν σοβαρό έλεγχο από την κυβέρνηση. Ενώ η νομική εγκυρότητα των τίτλων σπουδών που εκδίδουν αναγνωρίζεται πρακτικά στην Ιταλία μόνο εξαιτίας μίας παρεξήγησης: από την ύπαρξη της λέξης «βασιλικό» στα έντυπα και στις σφραγίδες των σχολείων και στο τυπογραφείο. Στο 9^ο σημείο αναφέρεται ότι τα δημοτικά σχολεία είναι, όπως ειπώθηκε πριν, ιδιωτικά και με πληρωμή χωρίς να υπάρχει εξαίρεση. Μόνο, οι φτωχοί μπορούν να ζητήσουν από το *patronato scolastico*¹²³⁷ να πληρώνονται τα μηνιαία δίδακτρα, όμως καθώς θεωρείται υποτιμητικό από πολλούς, και για να μην ζητήσουν αυτήν την ελεημοσύνη, πληρώνουν δίδακτρα που είναι υπέρογκα για τους περισσότερους. Ακόμη, ο πρώην Επόπτης επισημαίνει ότι οι διοικητικές ανάγκες του Ινστιτούτου Θηλέων της Ρόδου είναι τέτοιας φύσεως, ώστε για μία οικογένεια μέτριας οικονομικής κατάστασης με κόρες σε αυτό, είναι μία συμφορά να

¹²³⁶ Η χρήση του όρου Frères υπάρχει στο πρωτότυπο και είναι σαφής αιχμή για τον Lago, αφού υπονοεί ότι υπάρχουν ακόμη γαλλικές επιρροές στα σχολεία που ελέγχουν τα Θρησκευτικά Τάγματα.

¹²³⁷ Το Patronato Scolastico ήταν ένας θεσμός στα ιταλικά σχολεία ενίσχυσης και υποστήριξης των άπορων μαθητών της στοιχειώδους εκπαίδευσης. Στα Δωδεκάνησα συστάθηκε την περίοδο διοίκησης του Lago και τελούσε υπό τον έλεγχο της συζύγου του, Donna Ottavia. Οι 4 Ιδρυτικοί Εταίροι (Soci Fondatori) του Patronato Scolastico ήταν η Κυβέρνηση της Ρόδου, η Donna Ottavia Lago, ο Δήμος της πόλης/Podesteria της Ρόδου και ο Οίκος Alhadeff (Εμπορικό Τμήμα). Για την συγκέντρωση των ποσών του Patronato Scolastico δύο ήταν οι κύριες πηγές: Οι δωρητές και η διεξαγωγή τυχερών παιχνιδιών με έπαθλα όπως κλήρωση Λοταρίας, Λαϊκής Τόμπολας κ.ά. Από το 1930 το Patronato Scolastico απορροφήθηκε από την ONB. Βλ. Σχ.ετ: *MdRodi*, «Il bilancio del Patronato Scolastico per l' anno scolastico 1924-1925», 17/7/1925.

ζει σε αυτή την πόλη. Ανάμεσα άλλα, προσθέτει ότι στο σχολείο των Θηλέων έχουν δημιουργηθεί δύο κατηγορίες μαθητριών «οι κυρίες» και οι «φτωχές»¹²³⁸, οι οποίες αν και βρίσκονται στην ίδια τάξη, η διαχείρισή τους από το σχολείο γίνεται με διακρίσεις. Και στο 10^ο σημείο επισημαίνεται ότι η ίδρυση των ιταλικών σχολείων έχει γίνει με μεγάλη προσοχή (σε Ρόδο, Κω και Λέρο) αλλά και σε ένα χωριό με μερικούς Ιταλούς που ίδρυσε ο Lago και το ονόμασε από τον τόπο καταγωγής του, το Reveragno. Ενώ υπήρξε άρνηση στην ίδρυση σχολείων στην Κάλυμνο και στο Γενάδι (χωριό της Ρόδου), αν και υπάρχουν πυρήνες πολιτών από την Μητρόπολη (εργάτες και υπάλληλοι)¹²³⁹. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα παιδιά οικογενειών από την Ιταλία να εξαναγκάζονται να φοιτούν σε ελληνικά σχολεία.

3.5.2 ΑΠΑΝΤΗΣΗ LAGO ΣΤΟ ΥΠΟΜΝΗΜΑ FERRETTI

Το υπόμνημα του Ferretti προς το ιταλικό ΥΠΕΞ τέθηκε υπόψη του Lago από τον υφυπουργό των Εξωτερικών Suvich τον Σεπτέμβριο του 1933, από τον οποίο ζητήθηκε κατά πόσο ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα οι βαριές αυτές κατηγορίες και η σφοδρή κριτική του πρώην Επιθεωρητή Δ.Ε. των Νήσων του Αιγαίου¹²⁴⁰. Ο Lago πραγματικά φροντίζει να απαντήσει σημείο προς σημείο στις σοβαρές αιτιάσεις του Ferretti με ένα πολυσέλιδο υπόμνημα, το οποίο ταυτόχρονα αποτελεί και μία ευκαιρία για τον ίδιο να κάνει μία λεπτομερή αποτίμηση των αποτελεσμάτων της δεκαετούς του κυβέρνησης στα Δωδεκάνησα στο εκπαιδευτικό κομμάτι¹²⁴¹. Ο Lago αρχικά εκφράζει την έκπληξη και την δυσαρέσκειά του για το υπόμνημα Ferretti, ο οποίος υπηρέτησε στα Δωδεκάνησα για λιγότερο από ένα χρόνο καθώς αναγκάστηκε να τον απομακρύνει εξαιτίας της ανικανότητάς του να συνεργαστεί, λόγω πλήρους απουσίας πολιτικής σκέψης, εμφανών ελαττωμάτων στο χαρακτήρα του αλλά και κατάθλιψης, λόγω σοβαρών οικογενειακών προβλημάτων. Με ύφος περισσότερο αποφασιστικό και αιχμηρό παρά απολογητικό, ο Ιταλός Διοικητής ανασκευάζει με επιχειρήματα τους ισχυρισμούς του Ferretti αλλά πριν μπει στην ουσία κρίνει σκόπιμο να θέσει υπόψη ορισμένες παραδοχές σχετικά με τον τοπικό πληθυσμό από την εποχή της κατοχής έως την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Τονίζει ότι ο τοπικός λαός δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός σε ένα πλαίσιο πολιτισμικής κατωτερότητας «ιθαγενών» αφού πρόκειται για έναν ευρωπαϊκό λαό, έστω και σε ένα στάδιο πολιτισμικά όχι προωθημένο. Και μάλιστα αυτός ο λαός για αιώνες αντιστεκόταν στην αφομοίωση από τον οθωμανικό ζυγό με όπλο την υπερηφάνια της ράτσας, της γλώσσας και της θρησκείας του. Υπογραμμίζει ότι στον

¹²³⁸ «signorine» και «povere» αντίστοιχα.

¹²³⁹ ASDMAE, 7/1933, Υπόμνημα Ferretti.

¹²⁴⁰ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.:6, 14/7/1933, Sottosegretario di Stato Suvich al S.E. il Governatore Lago, Oggetto: Ordinamento Scolastico del Possedimento.

¹²⁴¹ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE.

μουσουλμανικό αναλφαβητισμό οι Ορθόδοξοι προέτασαν να χτίζουν σχολεία και εκκλησίες σε όλα τα χωριά τους και όπως λέει χαρακτηριστικά ο Lago, «έκοβαν το ψωμί από το στόμα ώστε κανένα παιδί να μην μένει χωρίς εκπαίδευση»¹²⁴². Έτσι, μόλις κατέλαβε η Ιταλία τα νησιά βρήκε ουσιαστικά σε κάθε χωριό μία εκκλησία και ένα σχολείο και σχεδόν ανύπαρκτο αναλφαβητισμό, ανάμεσα στους Ορθόδοξους. Αυτό είχε ως συνέπεια η θρησκεία, η εκπαίδευση και το έθνος να συνδεθούν στο μυαλό τους. Και επιπλέον κατά την μεταπολεμική περίοδο της αβεβαιότητας η αντιταλική προπαγάνδα ήταν τόσο διαδεδομένη εις βάρος των συμφερόντων τους με αποτέλεσμα «εκκλησία, σχολεία και αλτρωτισμός να είναι τρεις λέξεις και ένα πράγμα»¹²⁴³.

Μέσα, λοιπόν, σε αυτή την πραγματικότητα εφαρμόστηκε η εκπαιδευτική πολιτική του καθεστώτος, οπότε πρώτη προτεραιότητα ήταν να αποκοπεί κάθε επαφή ανάμεσα στην εκκλησία και το σχολείο. Οι Επιτροπές και οι σχολικές εφορείες έγιναν αμέσως διακριτές και ο κλήρος κράτησε μόνο τον έλεγχο της διδασκαλίας των θρησκευτικών. Ενώ η Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης απέκτησε τον άμεσο έλεγχο των κοινοτικών σχολείων και τον εφαρμόζει με αυστηρότητα. Η διδασκαλία των ιταλικών έγινε υποχρεωτική και το ζήτημα των καθηγητών αντιμετωπίστηκε με την σύσταση ενός Διδασκαλείου στο οποίο το τρέχον έτος (1933) οι απόφοιτοι δάσκαλοι ανταποκρίνονται ικανοποιητικά στα καθήκοντά τους. Τα κοινοτικά σχολεία αφέθησαν να υπάρχουν ως σχολεία ιδιωτικά, ενώ οι Δωδεκανήσιοι φοιτητές υποχρεώθηκαν αρχικά να μετεγγραφούν από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας σε αυτό της Πίζα και από αυτό τον χρόνο οι μεταγραφές δεν γίνονται πλέον αποδεκτές. Επίσης συστάθηκε Μητρώο δασκάλων εξασφαλίζοντας παράλληλα τη θέση τους και τα συνταξιοδοτικά τους δικαιώματα. Για την εισαγωγή τους όμως στο Μητρώο δεν ήταν υποχρεωτικό μόνο το πτυχίο του Διδασκαλείου αλλά και η βεβαίωση σωστής συμπεριφοράς, στην οποία ο Ιταλός Διοικητής δίνει ουσία πολιτική παρά ηθική. Με αυτόν τον τρόπο όλοι οι δάσκαλοι απομακρύνθηκαν από τις κοινοτικές έριδες και προσανατολίστηκαν αποφασιστικά προς την Κυβέρνηση¹²⁴⁴. Ο Lago υπογραμμίζει ότι έτσι εξοντώθηκε ένας βασικός πυλώνας του αλτρωτισμού, καθόλου βίαια αλλά κυρίως επιτυχημένα. Ενώ, παράλληλα είναι στη διαδικασία της αποδόμησης και του άλλου πυλώνα, του ιερατείου, μέσω του Αυτοκέφαλου, με την δημιουργία μιας «Ορθόδοξης Δωδεκανησιακής Εκκλησίας» ανεξάρτητης από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και υπό τον έλεγχο της Κυβέρνησης. Ο Lago βέβαια αναφέρει ότι η εφαρμογή της εκπαιδευτικής πολιτικής δεν έγινε χωρίς αντιδράσεις ή κινδύνους αλλά κάθε φορά αντιμετωπίστηκαν με αποφασιστικότητα. Από την άλλη, υπογραμμίζει ότι χάρις στο

¹²⁴² ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.2.

¹²⁴³ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.2, όπ

¹²⁴⁴ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.3.

εμφανές φιλελεύθερο πνεύμα προσέγγισης και της προοδευτικής ελαστικής εφαρμογής του Σχολικού Κανονισμού έχουν αποφευχθεί μεγάλες εσωτερικές αναταραχές και διεθνείς επικρίσεις, έχουν αποκρουσθεί επικίνδυνες επιθέσεις, σύμφωνα άλλωστε και με τις συνεχείς υποδείξεις από την Κεντρική Κυβέρνηση, όπως λέει¹²⁴⁵. Στη συνέχεια υποστηρίζει ότι η Διοίκηση έχει αποκτήσει τον έλεγχο πολλών αγροτικών σχολών με αίτημα των ίδιων των κοινοτήτων και όλων των μουσουλμανικών σχολείων, ενώ τα ελληνικά Γυμνάσια είναι σε μία φάση μεταβατικής αλλαγής για να επιβιώσουν. Και ήδη ετοιμάζονται με ευθύνη της Εποπτείας Δ.Ε. τα δίγλωσσα σχολικά βιβλία για τα κοινοτικά σχολεία. Όσον αφορά τα εβραϊκά σχολεία έχουν απομακρυνθεί ήδη από το 1925 από τον έλεγχο και την επιρροή της Alliance Israelite και έχουν εξιταλιστεί πλήρως με καθηγητές από το Μητρώο του Βασιλείου. Για την πορεία των βασιλικών σχολείων ο Διοικητής εκφράζει την απόλυτη ικανοποίησή του και αναφέρει συγκεκριμένο αριθμό μαθητών που φοιτάνε σε αυτά ώστε να γίνει πιο σαφής. Στον παρακάτω συγκεντρωτικό πίνακα παρατίθεται ο μαθητικός πληθυσμός στα βασιλικά σχολεία των Δωδεκανήσων το έτος 1933 όπως τον μεταφέρει στο απαντητικό του υπόμνημα ο Lago¹²⁴⁶. Είναι χαρακτηριστική η κατακόρυφη αύξηση του μαθητικού πληθυσμού στα ιταλικά σχολεία σε όλες τις βαθμίδες:

Μαθητικός πληθυσμός το έτος 1933 στα βασιλικά (ιταλικά) σχολεία-Σύγκριση με παρελθόντα έτη

ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΘΗΛΕΩΝ ΡΟΔΟΥ		
ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ	1924	1933
	40	150
ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΡΡΕΝΩΝ ΡΟΔΟΥ		
ΜΑΘΗΤΕΣ	1925	1933
	200	500
ΛΑΪΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΓΡΟΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑΣ ΑΚΑΝΤΙΑΣ (ΡΟΔΟΣ)		
ΜΑΘΗΤΕΣ	1926	1933
	ΔΕΝ ΑΝΑΦΕΡΕΙ	74
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΡΕΒΕΡΑΓΝΟ (ΡΟΔΟΣ)		
ΜΑΘΗΤΕΣ		1933
		90+
ΒΑΣΙΛΙΚΑ ΝΗΣΙΑΓΩΓΕΙΑ ΡΟΔΟΥ		
ΝΗΣΙΑ	1927	1933
	180	300
ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΘΗΛΕΩΝ ΚΩ*		
ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ	1928	1933
	40	120
ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΡΡΕΝΩΝ ΚΩ		

¹²⁴⁵ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.4.

¹²⁴⁶ Σε ορισμένες περιπτώσεις ο Lago κρίνει σκόπιμο να αναφέρει τον μαθητικό πληθυσμό το έτος ίδρυσης του κάθε σχολείου ώστε να δείξει την αύξηση που έχει σημειωθεί το 1933.

ΜΑΘΗΤΕΣ	1928	1933
	50	125
ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟ ΚΩ		
ΝΗΠΙΑ		1933
		100
ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΛΕΡΟΥ		
ΜΑΘΗΤΕΣ/ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ		1933
		60+
ΒΑΣΙΛΙΚΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΚΑΛΥΜΝΟΥ		
ΜΑΘΗΤΕΣ/ΜΑΘΗΤΡΙΕΣ		1933
		16

Πίνακας 20

Πηγή Πίνακα: ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935 Busta:796, 8/10/1933, Riservato, Governo delle Isole Italiane Dell' Egeo M. Lago al MAE, Oggetto: Problema scolastico-Rilievi del Prof. Ferretti, σ.2-3

*ΥΓ: Στον μαθητικό πληθυσμό των βασιλικών σχολείων της Κω κατά τον Lago θα πρέπει να συνυπολογιστούν 120 μουσουλμανόπαιδες και των δύο φύλων και ένας αρκετά μεγάλος αριθμός Ορθοδόξων

Επίσης σχετική σύγκριση με όσα υποστηρίζει ο Lago μπορεί να γίνει με τα στατιστικά στοιχεία που δημοσιεύτηκαν στο βιβλίο των Booth¹²⁴⁷ για το σχολικό έτος 1926-7:

Σχολεία και μαθητικός πληθυσμός στα Δωδεκάνησα σχολ.έτους 1926-27

ΝΗΣΙ	ΙΤΑΛΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	ΕΛΛΗΝΙΚΑ, ΤΟΥΡΚΙΚΑ & ΕΒΡΑΪΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΑΘΗΤΩΝ
ΣΥΜΗ		7	1312
ΝΙΣΥΡΟΣ		6	497
ΚΩΣ	2	1	1878
ΚΑΛΥΜΝΟΣ		18	1378
ΛΕΡΟΣ		9	536
ΠΑΤΜΟΣ		3	298
ΛΕΙΨΟΙ		3	74
ΑΣΤΥΠΑΛΛΙΑ		1	156
ΚΑΣΟΣ		1	300
ΚΑΡΠΑΘΟΣ		2	935
ΧΑΛΚΗ		10	122
ΤΗΛΟΣ		1	133
ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ	2	2	379
ΡΟΔΟΣ	2	56	5435
ΣΥΝΟΛΟ	6	121	13343

Πίνακας 21

Πηγή: Booth, *Italy's Aegean Possessions*, σ.319, Appendix

Πάντως, το σχολικό έτος 1933-34 στην πόλη της Ρόδου στο ιταλικό Δημοτικό φοιτούσαν 192 καθολικοί μαθητές, 12 Έλληνες, 17 Εβραίοι και 33 Μουσουλμάνοι¹²⁴⁸. Το νούμερο

¹²⁴⁷ Booth, *Italy's Aegean Possessions*, σ.319.

¹²⁴⁸ Κλαδάκη-Μενεμενλή, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου*, σ.151.

των Ελλήνων είναι πολύ χαμηλό το οποίο προδίδει ότι τουλάχιστον στην πόλη της Ρόδου οι Έλληνες έστελναν τα παιδιά τους στα ελληνικά σχολεία.

Στη συνέχεια ο Ιταλός Διοικητής προχωρά στην κατ' αντιπαράσταση απάντηση των όσων του καταλόγισε ο Ferretti σημείο προς σημείο. Στο 1^ο σημείο αναφέρει με σαφήνεια ότι τα κοινοτικά σχολεία είναι εθνικά¹²⁴⁹ καθώς ακολουθούν τα προγράμματα της Ελλάδας και της Τουρκίας αντίστοιχα. Ο Σχολικός Κανονισμός τα αντιμετωπίζει ως ιδιωτικά, χωρίς κάποιο ουσιαστικό αντίκρουσμα και είναι ελεύθερα να υιοθετήσουν το πρόγραμμα που επιθυμούν¹²⁵⁰. Η διδασκαλία των ιταλικών είναι υποχρεωτική όπως και η απάλειψη οποιασδήποτε εχθρικής αναφοράς εναντίον στο καθεστώς. Δεδομένου ότι είναι υποχρεωτικό να δίνουν τις Κρατικές Εξετάσεις για να αποκτήσουν αναγνωρισμένους τίτλους σπουδών, τα κοινοτικά σχολεία είναι υποχρεωμένα σταδιακά να αλλάζουν τα προγράμματά τους για προφανείς λόγους, κάτι που ήδη συμβαίνει με επιταχυνόμενο ρυθμό¹²⁵¹. Όσον αφορά τα εβραϊκά σχολεία έχουν ήδη αφομοιωθεί και τα μουσουλμανικά έχουν χάσει κάθε εθνικό πνεύμα και προβλέπει ότι σε ένα ή δύο χρόνια θα έχουν γίνει απολύτως ιταλικά¹²⁵². Όσον

¹²⁴⁹ Η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο.

¹²⁵⁰ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.6.

¹²⁵¹ Σε επιβεβαίωση της άποψης του Lago, ο διοικητής των Καραμπινιέρων Cosimo Assumma ανέφερε στις 3/10/1934 στον Γενικό Γραμματέα της Ιταλικής Διοίκησης Quirino Crivellari ότι το Δημοτικό Συμβούλιο της Καλύμνου είχε αποφασίσει τα παρακάτω:

α) Να προσαρμόσει το πρόγραμμα του Νικηφόρειου Γυμνασίου με το αντίστοιχο των σχολείων της μέσης εκπαίδευσης της Σύμης και της Ρόδου.

β) Να δοθεί μεγαλύτερη βαρύτητα στη διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας στις τάξεις του Γυμνασίου, προσλαμβάνοντας για το σκοπό αυτό ένα δάσκαλο ακόμα, από αυτούς που είχαν έλθει από την Ιταλία.

γ) Να αυξηθούν οι ώρες των Λατινικών.

δ) Να συστήσουν τριμελή εξεταστική επιτροπή, στην οποία θα συμμετέχει και εκπρόσωπος της Ιταλικής Διοίκησης.

Ανέφερε ακόμα ότι τα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου ήταν απρόθυμα στη μετατροπή των σχολείων του νησιού σε επιχορηγούμενα, παρά την ευνοϊκή στάση του δημάρχου Ν. Πατέλλη, που σκόπιμα τηρούσε διακριτική στάση, για να μην προκαλέσει την αδιαλλαξία των δημοτικών συμβούλων του στις επιχειρούμενες αλλαγές. Απέδιδε δε τη στάση αυτή στο ότι: α) Επικρατούσε ο φόβος μήπως με τη μετατροπή των σχολείων σε επιχορηγούμενα, αντικαθιστούσε η Ιταλική Διοίκηση τους Έλληνες δασκάλους με Ιταλούς, σύμφωνα με όσα διέδιδαν άτομα που ήθελαν να προκαλέσουν αναταραχή στους κόλπους του Δημ. Συμβουλίου και στο σώμα των δασκάλων. β) Στο χώρο των δασκάλων επικρατούσε κλίμα δυσαρέσκειας, γιατί η Επιτροπή προσλάμβανε μόνο δασκάλες για τα Παρθεναγωγεία, οι οποίες έπαιρναν τη θέση δασκάλων με οικογενειακά βάρη. Για τα άτομα που προκαλούσαν προβλήματα με τις διαδόσεις τους στα μέτρα που έπαιρναν, πρότεινε την απομάκρυνσή τους από τις θέσεις τους, μετά την αποκατάσταση του κλίματος. Βλ.Σχετ: Κιρκής, *Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945*, σ.224, υποσημείωση 2.

¹²⁵² Πρόκειται σαφώς για μία τουλάχιστον υπερβολή έως ανακρίβεια η άποψη του Lago σχετικά με τα σχολεία και τον αναμενόμενο εξιταλισμό των Τούρκων. Σχετικά με το μουσουλμανικό στοιχείο στα Δωδεκάνησα σύμφωνα με έκθεση του ίδιου προς το ΥΠΕΕ το 1934, γίνεται λόγος για σύσφιξη σχέσεων πλέον με το κεμαλικό καθεστώς, αφού το τελευταίο έπαψε να εφαρμόζει αυστηρά εκμοντερνιστικά μέτρα εξευρωπαϊσμού ή δεν τα ελέγχει τόσο εξονυχιστικά, τα οποία αρχικά έβρισκαν πλήρως αντίθετους τους παραδοσιακούς πολιτισμικά Δωδεκανήσιους Μουσουλμάνους. Επίσης, κάνει λόγο για έναν ιδιαίτερα δραστήριο και με παρορμητικό ταμπεραμέντο Τούρκο Πρόξενο στην Ρόδο, ο οποίος προσπαθεί, ανάμεσα σε άλλα, με μείωση διδάκτρων ή και παροχή υποτροφιών να προσανατολίσει τους νέους Μουσουλμάνους-κατόπιν οδηγίων από την ξενοφοβική Αγκυρα- στα σχολεία της Σμύρνης και της Κων/λης. Μάλιστα παραδέχεται ότι ενώ τα πρώτα χρόνια του καθεστώτος θεωρήθηκε ότι ο εθνικισμός του μουσουλμανικού στοιχείου θα μπορούσε να λειτουργήσει ως αντίβαρο σε αυτόν των Ορθοδόξων, πλέον τα πράγματα έχουν αλλάξει άρδην. Ο Lago λέει ότι αυτό ενδεχομένως έχει συμβεί επειδή το ελληνικό στοιχείο έχει προσεγγίσει πλέον φιλικά το καθεστώς είτε

αφορά τα σχολεία των Ελλήνων κατόπιν αίτησης των ίδιων των σχολικών εφορειών έχουν περάσει στον έλεγχο της Κυβέρνησης 28 από τα 49 σχολεία της Ρόδου και 4 από τα 7 στην Κω¹²⁵³. Τα προγράμματα, εκκαθαρισμένα με τρόπο ουσιαστικό, παραμένουν προς το παρόν αμετάβλητα, ώστε να μην προκληθούν υποψίες και να διευκολυνθεί το κίνημα της εμπιστοσύνης προς την κυβέρνηση από τους δασκάλους, την οποία οι ίδιοι θα επιδιώξουν ώστε να εξασφαλίσουν τα οικονομικά τους συμφέροντα· την οποία (εμπιστοσύνη) αρνούνται οι αντιδραστικές και «πατριωτικές» δυνάμεις, συναισθανόμενες τον κίνδυνο. Ο σκοπός της κυβέρνησης, όπως τονίζει ο Lago, είναι να μειώσει τον αριθμό των σχολείων, με τρόπο αυθόρμητο, εκμεταλλευόμενη την σοβούσα κρίση και να ελέγξει τα δημοτικά και εκκλησιαστικά έσοδα. Ο Κυβερνήτης υπογραμμίζει ότι με την πάροδο του χρόνου, και κατ' αυτόν όπως εξελίσσονταν τα πράγματα στο όχι πολύ μακρινό μέλλον, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η ομογενοποίηση των σχολείων, απορροφώντας τα υπολειπόμενα σχολεία. Επιπλέον σκοπός ήταν να καταργήσει τα ελληνικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης σε Ρόδο και Κω αφού εκεί υπήρχαν βασιλικά σχολεία και να αλλάξει τα προγράμματα σε Κάλυμνο και Σύμη. Ο Lago ολοκληρώνει την απάντησή του για το 1^ο σημείο προειδοποιώντας ότι «δεδομένης της κατάστασης, είναι απαραίτητο και χρήσιμο (να αναφερθεί) ότι εφαρμογή διαφορετικής πολιτικής όσον αφορά το σχολικό ζήτημα, θα ήταν θα ήταν άστοχο, επικίνδυνο και βλαπτικό»¹²⁵⁴. Για το 2^ο σημείο σχετικά με την επικράτηση των ελληνικών χρωμάτων στο εσωτερικό των σχολείων και τους αλυτρωτικούς χάρτες το απορρίπτει τελεσίδικα ως ψευδές καθώς οι επιθεωρήσεις είναι συχνές και δεν συναντούν καμία δυσκολία. Στο 3^ο σημείο λέει ότι η γλώσσα διδασκαλίας είναι τα ελληνικά για τους λόγους που προανέφερε, η διδασκαλία των ιταλικών εντείνεται χρόνο με το χρόνο, αφού οι δάσκαλοι αποκτούν και αυτοί καλύτερη γνώση των ιταλικών. Στο 4ο σημείο του υπομνήματος Ferretti απαντά ότι τα ελληνικά Γυμνάσια στα Δωδεκάνησα με έξι τάξεις είναι δύο, ένα στη Ρόδο και ένα στην Κάλυμνο, που υπάρχουν εδώ και δεκαετίες. Γυμνάσια με ορισμένες τάξεις υπάρχουν στην Κω και την Σύμη¹²⁵⁵, ενώ τα υπόλοιπα ημιγυμνάσια δεν είναι παρά ενταγμένα προγράμματα

γιατί καταφθάνουν πλέον μαζί Ιταλοί από το Βασίλειο. Βλ.Σχελ: ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.:8, 15/9/1934, Governo delle Isole Egee, M.Lago al MAE, Oggetto: Propaganda turca.

¹²⁵³ Δηλαδή είχαν μετατραπεί σε επιχορηγούμενα. Σχετικά με την κλιμακούμενη αδυναμία των ελληνικών σχολείων να διατηρήσουν την αυτοτέλειά τους και την μετατροπή τους σε επιχορηγούμενα υπάρχει αναφορά στο Υπόμνημα των Μητροπολιτών Δωδεκανήσου προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη, το οποίο δημοσίευσε σε συνέχειες η *Δωδεκανησιακή Αυγή* τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του 1934. Οι Ιεράρχες τονίζουν ότι η κυβέρνηση αδιαφορεί για την οικονομική εξαθλίωση του ποιμνίου και δεδομένης της σοβούσας οικονομικής κρίσης είναι αδύνατη η είσπραξη των Εκκλησιαστικών και Σχολικών Δικαιωμάτων και «...ούτως αι Σχολαί η μία μετά την άλλην αναγκάζονται να αποβάλωσι την ιδίαν αυτοτέλειαν και να γίνωσιν **επιχορηγούμενοι**». (η έντονη γραφή στο πρωτότυπο) Βλ.Σχελ: *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Το Υπόμνημα των Μητροπολιτών της Δωδεκανήσου προς τον Οικουμενικόν Πατριάρχη», 15/8/1934.

¹²⁵⁴ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.4, όπ. Ενδεχομένως εννοεί ότι μια πιο ριζοσπαστική ή πιο συγκρουσιακή προσέγγιση θα απέβαινε βλαπτική για τα συμφέροντα της κυβέρνησης.

¹²⁵⁵ Το Πανορμίτειο Γυμνάσιο της Σύμης θα λειτουργήσει ως ισότιμο Γυμνάσιο με τα ελληνικά από 1924 έως και το 1934, οπότε ο Lago κατήργησε τις 3 ανώτερες γυμνασιακές τάξεις. Μάλιστα στα 10 χρόνια αυτά της

στα Δημοτικά μίας ή δύο τάξεων. Μάλιστα ισχυρίζεται ότι φέτος τα ημιγυμνάσια μειώθηκαν λόγω των δυσκολιών που προκλήθηκαν από την οικονομική κρίση αλλά και αυτές που έντεχνα προκλήθηκαν από την Κυβέρνηση, σε τέσσερα. Ο Lago για να δικαιολογήσει την επιβίωση των ελληνικών σχολείων, επανέρχεται στην φιλοσοφία των Δωδεκανήσιων προς την εκπαίδευση λέγοντας ότι είναι τέτοιος ο φετιχισμός τους (αυτός ακριβώς είναι ο όρος που χρησιμοποιεί) για την παιδεία ώστε σε περίπτωση ανάγκης δήμοι καταστρέφονται οικονομικά για να συντηρήσουν ένα Γυμνάσιο, ενώ πλούσιοι Δωδεκανήσιοι του εξωτερικού θεωρούν ύψιστη τιμή να προσφέρουν οικονομική επιχορήγηση στα σχολεία. Επίσης, τονίζει ότι η ελληνική κυβέρνηση χρηματοδοτούσε σταθερά τα δωδεκανησιακά σχολεία και ειδικά τα Γυμνάσια τα προηγούμενα χρόνια με ετήσια επιχορήγηση άνω των 300.000 λιρών, η οποία χάρις στην κρίση έχει συρρικνωθεί¹²⁵⁶. Εκτιμά ότι το επίπεδο των ελληνικών σχολείων ως εξαιρετικά χαμηλό και ότι σε καμία περίπτωση δεν μπορούσαν να συγκριθούν με τα αντίστοιχα ιταλικά σχολεία της Διοίκησης. Η κατωτερότητα αυτή ήταν εις γνώσιν των Εφορειών τους, γι' αυτό το γυμνάσιο της Ρόδου και το ημιγυμνάσιο της Σύμης είχαν ζητήσει Ιταλούς καθηγητές για τα φιλολογικά μαθήματα και την ιταλική γλώσσα. Επίσης, το γυμνάσιο της Καλύμνου είχε ζητήσει τη συνεργασία του γραφείου Εποπτείας για την τροποποίηση των προγραμμάτων του. Προβλέπει, βέβαια ότι δεν πρόκειται να μακροημερεύσουν αυτά τα σχολεία καθώς πλέον οι σπουδές στην Ελλάδα δεν είναι επιλογή και η καλύτερη προετοιμασία για τις Κρατικές Εξετάσεις γίνεται στα Βασιλικά Σχολεία. Βέβαια, εκτιμούσε ότι το Γυμνάσιο της Καλύμνου θα αντιστεκόταν περισσότερο από κάθε άλλο στα αφομοιωτικά προγράμματα, γιατί οι απόφοιτοί του, μετά τις σπουδές τους, ασκούν ελευθέρια επαγγέλματα και για αυτούς δεν είναι σύνθηρες ούτε οικονομικά πρόσφορο να έρχονται στην Ρόδο. Επιμένει ότι η αυστηρή και προοδευτική εφαρμογή των διατάξεων του Σχολικού Κανονισμού και η κατ' έτος αυξανόμενη πίεση, είναι η καταλληλότερη μέθοδος για να αναγκάσει τα σχολεία αυτά να λυγίσουν, ώσπου στο τέλος να γίνουν επιχορηγούμενα ή να κλείσουν, χωρίς αναστάτωση και βία. Ο Lago ολοκληρώνει την απάντησή του στο 4^ο σημείο, επιθυμώντας να θέσει υπόψη ότι η εφαρμοζόμενη πολιτική του είναι σε αρμονία με την προϊστάμενη αρχή του, υπογραμμίζοντας ότι «αυτή είναι η προτιμητέα προσέγγιση- και επαναλαμβάνω- δεδομένων και των διεθνών συνθηκών, τις οποίες το Υπουργείο δεν παραλείπει, δικαιολογημένα, να τις υπενθυμίζει»¹²⁵⁷. Σχετικά με το 5^ο σημείο του υπομνήματος Ferretti και τον αγνωστικισμό που αποδίδει ο πρώην Επιθεωρητής Δ.Ε. στα ιταλικά σχολεία των Δωδεκανήσιων, ο Lago δέχεται εν μέρει ότι είναι αλήθεια αυτό, όμως

πρώτης λειτουργίας του αποφοίτησαν 201 μαθητές. Βλ.Σχετ: Αλέξανδρου Σ. Καρανικόλα, *Το Πανορμίτειο Γυμνάσιο Σύμης*, Ανατύπωση από «Τα Συμαϊκά», τόμοι Α' και Β', Αθήνα 1974,σ.70-1.

¹²⁵⁶ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.8.

¹²⁵⁷ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.9-10.

τονίζει ότι άλλη είναι η φύση των προβλημάτων των σχολείων στη μεθόριο και άλλες οι ανάγκες αυτών στα νησιά. Τα σχολεία του εξωτερικού λαμβάνουν πάντα υπόψη τις ιδιαιτερότητες της περιοχής που βρίσκονται και προσαρμόζονται στις ανάγκες του περιβάλλοντός τους. Ο Διοικητής αναφέρει ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα το νέο Ιταλικό Λύκειο της Αθήνας. Σε αυτό το σημείο ο Lago τονίζει κάτι που είχε αναφέρει για τον καθηγητή, ότι πρόκειται για μία απτή απόδειξη περί της ανικανότητας και ακαταλληλότητας του καθηγητή Ferretti να αντιληφθεί τις συνθήκες, ενώ την τεκμηριώνει με την άκαμπτη στάση του εναντίον του φασισμού¹²⁵⁸. Σχετικά με το 6^ο σημείο και την έλλειψη γνώσης ιταλικής από τους δασκάλους ή ότι σπουδάζουν λίγο χρονικό διάστημα ή αποφοιτούν από το Διδασκαλείο χωρίς γνώσεις, ο Lago ισχυρίζεται ότι δεν απενεργοποίησε τους παλιούς δασκάλους, οι οποίοι όμως το 1926 ήταν 94 και σήμερα 50, σε ένα σύνολο 314. Επίσης, οι συνθήκες επέβαλλαν την χρήση των δασκάλων μετά από μια σύντομη προετοιμασία και την απόδοση διπλώματος στους πιο πρόθυμους ώστε να αρχίσει η διδασκαλία των ιταλικών. Πλέον οι μη γνωρίζοντες ικανοποιητικά την ιταλική δάσκαλοι παραμερίζονται και προτιμώνται όσοι έχουν ολοκληρώσει και τις 3 τάξεις του Διδασκαλείου. Προβλέπει ότι σύντομα θα είναι διαθέσιμοι άριστα καταρτισμένοι Δωδεκανήσιοι δάσκαλοι. Ακόμη, επισημαίνει ότι θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στα ιδιωτικά σχολεία η γλώσσα διδασκαλίας είναι τα ελληνικά. Οι μαθητές τους θα είναι δίγλωσσοι αλλά δεν θα παύσουν να είναι Έλληνες. Διευκρινίζει ότι δεν είναι δυνατόν να απεθνικοποιηθεί ένας λαός, τέτοιας έξυπνης ράτσας και με γνώση της υπερχιλιετούς κουλτούρας του, που στηρίζεται σε ένα ανεξάρτητο έθνος 7 εκατομμυρίων ψυχών, μέσα σε λίγα χρόνια. Η χρήση βίας δεν θα εξυπηρετήσει σε κάτι, αντίθετα, ο Διοικητής διατείνεται ότι «όλη η προσοχή θα πρέπει να στραφεί στην δεύτερη γενιά Δωδεκανησίων, των Ιταλο-Ελλήνων υπηκόων που θα αναλάβουν την εξάπλωσή μας στην Ανατολή»¹²⁵⁹. Στο 8^ο¹²⁶⁰ σημείο της απάντησης του ο Lago διατυπώνει την άποψη, λαμβάνοντας προσωπικά την ευθύνη των λόγων του όπως λέει χαρακτηριστικά, ότι τα Βασιλικά σχολεία της Κτήσης είναι καθόλα άριστα από άποψη ηθικής, πατριωτισμού και διδασκαλίας. Υπόκεινται πάντα στον αυστηρό έλεγχο της Εποπτείας Δ.Ε. και ο όρος «Βασιλικά» έχει επιτραπεί ώστε να τεκμηριώνεται η αξιοπιστία τους, ενώ εξαιρεί το υψηλό αίσθημα του καθήκοντος και την ικανότητα των Αδελφών Χριστιανών¹²⁶¹. Πάντως σε αυτό το σημείο η κριτική του Ferretti έχει εν μέρει κάποια βάση, αφού όπως φαίνεται, τα

¹²⁵⁸ Εδώ πρόκειται για μια απόπειρα να φανεί βασιλικότερος του βασιλέως ο Lago εν σχέσει με τον Ferretti. Προσπαθεί να πείσει ότι ο ίδιος ήταν ένας πιστός φασίστας και ταυτόχρονα να πλήξει τον πρώην Επόπτη σε αυτό το ευαίσθητο θέμα. Στην πραγματικότητα ούτε ο ένας ούτε ο άλλος ήταν ένθερμοι ή φανατικοί υποστηρικτές του φασισμού.

¹²⁵⁹ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.10-11.

¹²⁶⁰ Το 7^ο σημείο της απάντησης του Lago σχετικά με την φασιστική οργάνωση της νεολαίας έχει εξεταστεί και παρατεθεί αναλυτικά παραπάνω στο κεφάλαιο για τον εκφασισμό των νέων Δωδεκανησίων.

¹²⁶¹ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.11-12.

εκπαιδευτήρια των χριστιανικών Αδελφοτήτων διατηρούσαν την διοικητική αυτονομία τους και ο βαθμός επέμβασης της Διοίκησης δεν ήταν απεριόριστος¹²⁶². Επίσης υπογραμμίζει με έμφαση μία κρίσιμη ιδιαιτερότητα της περιοχής δηλαδή την στενή συνάφεια της θρησκείας με την εθνικότητα, δηλαδή Ορθόδοξος σημαίνει Έλληνας και Μουσουλμάνος σημαίνει Τούρκος, οπότε ο ιερωμένος δάσκαλος δεν θα πρέπει να προκαλεί καμία ενόχληση, αντίθετα σημαίνει «δύο φορές Ιταλός». Και συνεχίζει λέγοντας ότι η Γαλλία αν και την χαρακτηρίζει ο έντονος αντικληρικαλισμός, δεν δίστασε να εμπιστευθεί για την πολιτιστική της εξάπλωση στην Ανατολή τα θρησκευτικά Τάγματα ενώ στην Ρόδο δεν έχει σημειωθεί καμία περίπτωση προσηλυτισμού. Όλα τα σχολεία, όλων των κοινοτήτων, είναι ομολογιακά άλλωστε, επισημαίνει ο Lago. Και βέβαια χάρις στην ύπαρξη των χριστιανικών σχολείων επωφελείται οικονομικά και το Κράτος και ο οικονομικός του προϋπολογισμός. Σχετικά με το 9^ο σημείο και τα σχολικά δίδακτρα ο Διοικητής δηλώνει ότι σε αυτές τις περιοχές υπάρχει η παγιωμένη και διαχρονική αντίληψη ότι αν δεν πληρώνουν οι γονείς για την εκπαίδευση δεν την εκτιμούν. Μάλιστα αναφέρει ότι γνωρίζει στην Ανατολή σχολεία χωρίς δίδακτρα, όπου στην μέση της χρονιάς οι γονείς πήραν τα παιδιά τους με την μεγαλύτερη αδιαφορία. Για τους φτωχούς, όμως, η πληρωμή των διδασκτρών είναι μόνο τυπική καθώς υπάρχει το Patronato Scolastico σε εντελώς διαφορετική βάση από τον τρόπο που λειτουργεί στο Βασίλειο: Στα Δωδεκάνησα έχει σκοπό να συγκεντρώνει τα δίδακτρα για τις οικονομικά αδύνατες οικογένειες ενώ στο τέλος της χρονιάς εάν υπάρχει οποιοδήποτε έλλειμμα¹²⁶³ καλύπτεται από την Κυβέρνηση. Προκαλεί, μάλιστα, να αναφερθεί ένα όνομα φτωχής οικογένειας ή εργατών στους οποίους δεν καλύφθηκαν τα δίδακτρα¹²⁶⁴. Όσον αφορά την ύπαρξη «κυρίων» και «φτωχών» στο Ινστιτούτο Θηλέων, εξηγεί ότι οι πλούσιες οικογένειες έχοντας την παλαιότατη συνήθεια οι κόρες τους να μην συγχρωτίζονται με τις κόρες του λαού, έτσι θέλουν να συμβαίνει και στην εκπαίδευση. Για αυτό το λόγο συστάθηκε ένα ιδιωτικό Ινστιτούτο, χωρίς όμως καμία προνομιακή μεταχείριση «των πλουσίων» εις βάρος των παιδιών του λαού από τις Αδελφές, ούτε κανείς τις αποκαλεί φτωχές. Τέλος, στο 10^ο σημείο του υπομνήματος Ferretti σχετικά με το πού δίνεται προτεραιότητα για την ίδρυση σχολείων,

¹²⁶² Για παράδειγμα η απάντηση της Διοίκησης στο αίτημα του Έλληνα δασκάλου Σταύρου Παπαδημητρίου, κάτοικο Απολακκιάς Ρόδου, για γενναία μείωση του μηνιαίου ενοικίου της Εστίας στο Ινστιτούτο Αρρένων, στο οποίο φοιτούσε ο μεγάλος του γιος Δημήτρης, είναι αρνητική καθώς ισχυρίζεται ότι «η Διοίκηση δεν έχει καμία ανάμειξη στην διαχείριση της εστίας του Βασιλικού Σχολείου Αρρένων, αφού είναι ιδιωτική». Αντίστοιχα αρνητική είναι απάντηση του Lago στο αίτημα της καθηγήτριας Maria Calgano-Maggio από το Trento να εργαστεί σε σχολείο των Δωδεκανήσων καθώς όπως λέει τα σχολεία είναι υπό τον έλεγχο της ANSMI. Το αίτημα μάλιστα της εν λόγω καθηγήτριας συνοδεύεται από την raccomandazione τόσο του Γερουσιαστή και Υπουργού Εσωτερικών Vittorio Scialoia όσο και του Νομικού Συμβούλου του ΥΠΕΞ Amedeo Giannini Βλ.Σχετ: ΓΑΚ Δωδεκανήσων, Π.474 ½, 23/11/1926, Governo delle Isole Egee, Direzione Sovrintendenza P.I al sig. Stavro Papadimitio, maestro· ομοίως, 12/4/1926, Governo Delle Isole Egee, M. Lago al MAE, Oggetto: Professoressa Maria Maggio και ομοίως, 16/1/1926, Governo delle Isole Egee, M.Lago al Amedeo Giannini και 26/1/1926, Governo delle Isole Egee, Lago al V. Scialoia

¹²⁶³ Η υπογράμμιση υπάρχει στο πρωτότυπο.

¹²⁶⁴ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.13-14.

ο Lago λέει ότι στο Peveragno ιδρύθηκε σχολείο με πόρους από το Patronato Scolastico, δηλαδή από την κυβέρνηση¹²⁶⁵. Γενικά η πολιτική της Διοίκησης είναι να μην στέλνει Ιταλούς εργάτες όπου δεν υπάρχουν σχολεία, όμως όταν δεν γίνεται διαφορετικά, προτιμά να συγκεντρώνει τα παιδιά στο Λαϊκό Σχολείο της Ακαντιάς. Συνεπώς δεν υπάρχει κανένα παιδί Ιταλού που να φοιτά σε ελληνικό σχολείο. Τέλος τονίζει ότι στην Κάλυμνο ήδη λειτουργεί ιταλικό σχολείο έστω και αν φοιτούν 15 μόλις παιδιά, ενώ στο Γεννάδι ζούσαν 3 με 4 οικογένειες εργατών, οι οποίοι δεν μένουν όμως πλέον εκεί.

Μετά από αυτήν την λεπτομερή ανασκευή του λιβέλου, όπως χαρακτήρισε το υπόμνημα του Ferretti ο Lago, δεν σταματά εκεί, αφού θεωρεί επιβεβλημένο να εκθέσει ορισμένα γεγονότα με τον Ferretti, όσο ήταν Επιθεωρητής Δ.Ε., τα οποία, είναι ιδιαίτερος αποκαλυπτικά για το πόσο ακατάλληλος ήταν για τη θέση αλλά και πόσο αστήρικτα και αναληθή ήταν όσα έγραψε. Ο Lago ισχυρίζεται ότι δεν γνώριζε τον Ferretti όταν ζήτησε να τοποθετηθεί στην Ρόδο, αλλά τον εμπιστεύθηκε καθώς εκφράστηκε θετικά ο τότε Ναύαρχος και Επικεφαλής του Βασιλικού Ναυτικού, του οποίου τη γνώμη εμπιστευόταν. Τα προβλήματα, αναφέρει ο Lago, άρχισαν με το που κατέφθασε στη Ρόδο, αφού αρνιόταν πεισματικά να υπογράψει ένα τηλεγράφημα που πληροφορούσε για μία φασιστική γιορτή· εκάμφθη, μόνο αφού το επέβαλε ο Γενικός Γραμματέας, με τον οποίο συγκρούστηκαν άσχημα. Στους 10 μήνες της θητείας του επήλθε ρήξη στις σχέσεις του με τους καθηγητές, με τις διοικήσεις των σχολείων ενώ οι προτάσεις που έκανε προκαλούσαν περισσότερο σύγχυση και αναστάτωση¹²⁶⁶. Ακόμη, επεδείκνυε έλλειψη κατανόησης των ιδιαιτεροτήτων του χώρου, αδυναμία εκμετάλλευσης των πολιτικών ευκαιριών, αδικαιολόγητη αντιδραστικότητα και μη συμμόρφωση σε όσα του υποδεικνύονταν. Είχε αρνηθεί να αναλάβει την εποπτεία του Γραφείου Φυσικής Αγωγής και να γίνει Κομισάριος της ΟΝΒ, γεγονός που έβαλε σε κίνδυνο όλο το εκπαιδευτικό εποικοδόμημα της Κυβέρνησης. Και το σπουδαιότερο, ο Ferretti ήταν ο μόνος από τους υπαλλήλους της Κυβέρνησης που δεν είχε εγγραφεί στο Φασιστικό Κόμμα και για αυτό το λόγο του προκαλούσε απορία πώς τον εγκαλούσε για έλλειψη πίστης στο φασισμό και να εμφανίζεται ο ίδιος ως υπερπατριώτης. Ο Lago κάνοντας μια τελική αποτίμηση ισχυρίζεται ότι αν ο ίδιος δεν είχε επιληφθεί του ζητήματος και αν οι σχολικοί θεσμοί δεν είχαν τόσο καλή οργάνωση και βάση, η συμπεριφορά και η παρουσία του πρώην Επιθεωρητή θα μπορούσε να αποβεί καταστροφική. Μάλιστα, τονίζει ότι από καιρό έχει προτείνει στον Γενικό Γραμματέα της Διεύθυνσης Σχολείων του Εξωτερικού του ΥΠΕΞ να έρθει στη Ρόδο ώστε να επιθεωρήσει το εκπαιδευτικό έργο της Κυβέρνησης και

¹²⁶⁵ Προφανώς εννοεί ότι οι πόροι προήλθαν από τις εισφορές του Patronato Scolastico και όχι από τον κρατικό προϋπολογισμό.

¹²⁶⁶ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.15-16.

επαναλαμβάνει αυτήν την πρόταση για άλλη μια φορά και με αφορμή αυτή την αναφορά. Τέλος, ο Lago κλείνει αυτή την μακροσκελή έκθεση λέγοντας ότι δεν το κρύβει ότι θεωρεί ότι το έργο που έχει επιτελέσει στα δέκα χρόνια παρουσίας του στα Δωδεκάνησα στο εκπαιδευτικό και θρησκευτικό κομμάτι ως εξαιρετικά ουσιαστικό, έστω και αν δεν είναι άμεσα προφανές¹²⁶⁷.

Στα πλαίσια της απάντησης του Lago στους ισχυρισμούς Ferretti θα πρέπει να συμπεριληφθεί και το υπόμνημα του Ιταλού Διοικητή προς το ιταλικό ΥΠΕΞ στις 15/10/1933, στο οποίο καταφεύγει σε μία μάλλον ασυνήθιστη επιλογή για να υπερασπιστεί τη θέση του¹²⁶⁸. Ο Lago μεταφέρει στην προϊστάμενη αρχή του μία αναφορά του ιταλικού Προξενείου στον Πειραιά προς την Διοίκηση των Νήσων του Αιγαίου ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Πρωία*¹²⁶⁹ που αναφέρεται στην πολιτική του στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα. Όπως λέει ο ίδιος, συνήθως δεν μπαίνει στην διαδικασία να απαντήσει στις υπερβολές και στις συκοφαντίες του ελληνικού τύπου καθώς δεν έχουν καμία επίπτωση ή κάποιο άλλο ενδιαφέρον. Όμως, στην συγκεκριμένη συγκυρία κρίνει σκόπιμο να παραθέσει την οπτική της ελληνικής πλευράς ώστε να είναι πλήρης η εικόνα σχετικά με την δήθεν έλλειψη αποφασιστικότητας και την αναποτελεσματικότητα του έργου του στον χώρο της εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα όπως τον κατηγορήσε ο Ferretti. Συγκεκριμένα, στο δημοσίευμα τονίζεται ότι εξαιτίας των μέτρων της Ιταλικής Διοίκησης εδώ και καιρό κανένα ελεύθερο επάγγελμα δεν μπορεί να εξασκηθεί στα Δωδεκάνησα από απόφοιτο ελληνικού πανεπιστημίου με σκοπό να εξαναγκαστούν οι νέοι Δωδεκανήσιοι να φοιτούν στο πανεπιστήμιο της Πίζας. Το μέτρο αυτό όμως δεν απέδωσε αφού οι περισσότεροι νέοι Δωδεκανήσιοι προτιμούν να εκπατρισθούν, έτσι από το τρέχον έτος έγινε πλέον υποχρεωτικό ο κάθε επίδοξος φοιτητής να έχει αποφοιτήσει από ιταλικό γυμνάσιο¹²⁷⁰. Ο πρόεδρος του Κεντρικού Δωδεκανησιακού Συλλόγου Μοσχονάς τονίζει τον άμεσο κίνδυνο οι μελλοντικοί καθηγητές των ελληνικών σχολείων να διδάσκουν την ελληνική γλώσσα έχοντας οι ίδιοι διδαχθεί εντελώς πλημμελώς την ελληνική, αφού θα έχουν διδαχθεί τα ελληνικά με οργανωμένο τρόπο μόνο στο δημοτικό. Ο Μοσχονάς υπογραμμίζει το γεγονός ότι η ιταλική Διοίκηση δεν έχει ανάγκη να προβεί σε μια πραξικοπηματικού τύπου αφομοίωση της Δωδεκανήσου, αφού καταβάλλεται μια συστηματική προσπάθεια αφομοίωσης με σκοπό την πλήρη κατάργηση των ελληνικών σχολείων. Ο Μοσχονάς τονίζει

¹²⁶⁷ ASDMAE, 8/10/1933, Lago al MAE, σ.17.

¹²⁶⁸ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935, b:796, 15/10/1933, Lago al MAE, Oggetto:Politica Scolastica.

¹²⁶⁹ Πρόκειται για άρθρο που έγραψε ο πρόεδρος του Κεντρικού Δωδεκανησιακού Συλλόγου Αθήνας Ι. Ε. Μοσχονάς. Βλ. Σχετ: *Πρωία*, Ι.Ε. Μοσχονάς, «Η αφομοίωση της Δωδεκανήσου», 6/10/1933.

¹²⁷⁰ *Πρωία*, Ι.Ε. Μοσχονάς, «Η αφομοίωση της Δωδεκανήσου», 6/10/1933, όπ

ότι «εις την κατάργησιν αυτήν οι Ιταλοί βαίνουν βραδέως μεν αλλά ασφαλώς»¹²⁷¹. Στη συνέχεια εκθέτονται όλα τα μέτρα που έλαβε ο Lago μέχρι τότε όπως ο έλεγχος των διορισμών των δασκάλων, η απαγόρευση της διδασκαλίας της ελληνικής Ιστορίας, Γεωγραφίας και των Θρησκευτικών, ο περιορισμός της διδασκαλίας των ελληνικών, η απαγόρευση ουσιαστικά φοίτησης στα ελληνικά Πανεπιστήμια. Κατόπιν, ο Μοσχονάς κατηγορεί το ελληνικό κράτος, τις εθνικές και επαγγελματικές οργανώσεις ότι σιωπούν και τον ελληνισμό συνολικά να έχει εγκαταλείψει τους Δωδεκανήσιους, συνεπώς κάνει έκκληση για να υπάρξει μία ηχηρή αντίδραση και διαμαρτυρία αφού «δεν απέχει πολύ η ημέρα, καθ' ήν ο Ελληνισμός θα εξυπνήσει προ μίας ιταλικής Δωδεκανήσου». Μοναδικός συμπαράστατος τους είναι ο ελληνικός τύπος, ο οποίος ασχέτως πολιτικών φρονημάτων στέκεται αρωγός στον αγώνα τους. Είναι πραγματικά αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Lago αναπαραγάγει το δημοσίευμα του Μοσχονά ώστε να υπερασπιστεί τον εαυτό του στις κατηγορίες του Ferretti. Αφενός δείχνει μία επείγουσα προσπάθεια απόσχισης από πάνω του κάθε υπόνοιας έναντι του καθεστώτος, ενώ αναδεικνύει και την ευρηματικότητα και τον έντονο καιροσκοπισμό του στο να θεμελιώνει τις θέσεις του. Σε αυτή την περίπτωση ο Lago αναπαραγάγει όλα όσα γράφει ο Μοσχονάς σχετικά τα μέτρα αφομοίωσης των Ελλήνων, ακόμα και αν κάποια, όπως η κατάργηση της ελληνικής Ιστορίας και Γεωγραφίας και των Θρησκευτικών, είχαν αποτελέσει αντικείμενο διαμαρτυρίας και διάψευσης από την ιταλική πρεσβεία της Αθήνας το 1932, όπως είδαμε. Είναι προφανές ότι το κάνει απολύτως συνειδητά αφού στην συγκεκριμένη συγκυρία τον εξυπηρετεί ώστε να δείξει ένα πρόσωπο αποφασιστικότητας και αποτελεσματικότητας στην προϊστάμενη αρχή του. Επίσης, ο δραματικός τόνος του Μοσχονά και η έκκληση για άμεση αντίδραση προς το Εθνικό Κέντρο αλλά και οι κατηγορίες για εγκατάλειψη υπηρετούν τον ίδιο σκοπό.

¹²⁷¹ *Πρωία*, Ι.Ε. Μοσχονάς, «Η αφομοίωσις της Δωδεκανήσου», 6/10/1933, όπ

1935: CORSO DI ALTA CULTURA & BIBΛΙΟΘΗΚΗ DEL FIORE 3.6

Στο παρακάτω κεφάλαιο παραθέτονται δύο εξαιρετικά σημαντικές πρωτοβουλίες της Διοίκησης Lago προς την κατεύθυνση της πολιτισμικής ενίσχυσης των Ιταλών στα Δωδεκάνησα. Πρόκειται για το πρόγραμμα Θερινών μαθημάτων του «Ινστιτούτου Ανωτάτης Μόρφωσης» σε συνεργασία με την οργάνωση Dante Alighieri και η ίδρυση της Βιβλιοθήκης «Del Fiore» στην Ρόδο. Τα θερινά μαθήματα του Ινστιτούτου ήταν ένας θεσμός που απευθυνόταν σε όλη την δωδεκανησιακή νεολαία, στην διεξαγωγή τους συμμετείχαν επιφανείς πανεπιστημιακοί ανωτάτων ιδρυμάτων της Μητρόπολης και το περιεχόμενό τους ήταν αυστηρά συνυφασμένο με τα φασιστικά ιδεώδη, την ιταλική παιδεία και ιστορία. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η σχεδόν ταυτόχρονη (1935) ίδρυση της Βιβλιοθήκης «Del Fiore». Η εν λόγω βιβλιοθήκη αποτέλεσε βασική προτεραιότητα του εκπαιδευτικού σχεδιασμού του Lago καθώς συνδεόταν και με την ίδρυση Πανεπιστημίου στην Ρόδο και η λειτουργία της τέθηκε υπό τον άμεσο έλεγχο της Εποπτείας Δημόσιας Εκπαίδευσης.

3.6.1 ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΑΝΩΤΑΤΗΣ ΜΟΡΦΩΣΗΣ

Στον χώρο της εκπαίδευσης τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης Lago υπήρξαν δύο σημαντικές παράλληλες ενέργειες που εγκαινιάστηκαν και οι δύο τον Αύγουστο του 1935. Η πρώτη αφορούσε την πρωτοβουλία του παραρτήματος του Dante Alighieri στη Ρόδο με την ίδρυση Corso di Alta Cultura/Ινστιτούτου Ανώτατης Μορφώσεως, την οποία προανήγγειλε ο Buti σε συνέδριο Αποικιακών Σπουδών το 1934. Το εν λόγω Ινστιτούτο θα είχε ως βασικό σκοπό «να ποιήσει καταφανείς τας σχέσεις της Ιταλικής Ιστορίας μετά της Ανατολής»¹²⁷². Εντάσσεται θα λέγαμε στην συνολικότερη εκπαιδευτική και μορφωτική πολιτική του Lago να καταστήσει τα Δωδεκάνησα και ειδικά τη Ρόδο σημείο αναφοράς του ιταλικού πολιτισμού στην Ανατολή- ενδεχομένως σε έναν ρόλο συμπληρωματικό του Ινστιτούτου Αρχαιολογίας FERT, για το οποίο γίνεται λόγος πιο κάτω. Ταυτόχρονα αποτέλεσε το εγγύτερο σε πρόγραμμα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης που λειτούργησε στη Ρόδο¹²⁷³. η

¹²⁷² *MdRodi*, Εντός και Εκτός των Τειχών, «Ινστιτούτον Ανώτατης Μορφώσεως εν Ρόδω», 8/10/1934.

¹²⁷³ Η σύσταση του Ινστιτούτου Ανώτατης Μόρφωσης αναφέρεται ως «Rhodes Summer University» στην τρίγλωσση έκδοση (ιταλικά, αγγλικά, γαλλικά) που την έχει συντάξει ο Lago με τίτλο «L' Italia a Rodi» το 1946. Βλ. Σχετ: *L' Italia a Rodi*, Istituto Poligrafo dello Stato, Roma 1946, σ.33· Θα πρέπει αν σημειωθεί ότι στην εν λόγω έκδοση αν και δεν αναφέρονται συγγραφείς, η σύνταξη και η επιμέλειά του θα πρέπει να αποδοθεί στον Lago σε συνεργασία με τον πρώην Γενικό Γραμματέα της Κτήσης Quirino Crivellari, τον αρχαιολόγο Luciano Laurenzi και τον επικεφαλής του Γραφείου Τουρισμού της Κτήσης Franco Benetti. Σκοπός της έκδοσης ήταν η ενίσχυση των επιχειρημάτων της ιταλικής αντιπροσωπείας στο Παρίσι στην Διάσκεψη για την Ειρήνη για την παρουσία της Ιταλίας στα νησιά.Βλ.Σχετ: Pignataro, *De Vecchi*, σ.331.

ίδρυση Πανεπιστημίου στη Ρόδο ήταν συνεχές αίτημα, που όμως τελικά δεν ευοδώθηκε¹²⁷⁴. Όπως αναφέρθηκε οι παραπάνω πρωτοβουλίες προήλθαν από το ίδρυμα- του Dante Alighieri που χρηματοδοτήθηκε αποκλειστικά από την συγκεκριμένη οργάνωση ενώ το πρόγραμμα συνδιαμορφώθηκε με τον Lago. Η διοργάνωση του Προγράμματος αυτού οριστικοποιήθηκε περίπου ένα χρόνο νωρίτερα με επίσκεψη στη Ρόδο από τον πρόεδρο της οργάνωσης Felicioni¹²⁷⁵. Η πρώτη σειρά μαθημάτων διεξήχθη από την 1^η Αυγούστου έως και την 15^η Σεπτεμβρίου 1935 και συμπεριελάμβανε μαθήματα υποχρεωτικά αλλά και επιλογής. Σκοπός των μαθημάτων ήταν «να προωθηθούν και να εντατικοποιηθούν οι ιδεολογικές και πνευματικές σχέσεις ανάμεσα στην Ιταλία και την Ανατολική Μεσόγειο»¹²⁷⁶. Αυτούς τους στόχους σκιαγράφησε ο Lago στην εναρκτήρια ομιλία του την ημέρα έναρξης των μαθημάτων στην «Καστελλανία», την έδρα του ιδρύματος στη Ρόδο. Τόνισε ότι με τα μαθήματα «η Ρόδος, αφού επέστρεψε στην χλιετή λειτουργία της ως σύνδεσμος ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, η Ρόδος αναγεννημένη και ανανεωμένη όπως Εσείς¹²⁷⁷ τη βλέπετε, μπαίνοντας σε μια φάση δυναμική και αναπτυσσική, είναι ακόμη μια φορά η κατάλληλη έδρα για να γεννηθούν καινούργιες ιδέες»¹²⁷⁸. Ο πρόεδρος του Προγράμματος και γραμματέας των Διοικητικών Υπηρεσιών της Ιταλικής Διοίκησης Vittorio Buti στον δικό του λόγο, ανάμεσα σε άλλα, επικαλέστηκε τα λόγια του Mussolini από έναν λόγο του Duce στο Καπιτώλιο στις 22/12/1933 για να δώσει το στίγμα των μαθημάτων:

Όπως ήδη σε άλλες περιπτώσεις, σε περιόδους ηθικών κρίσεων ο πολιτισμός της ανθρωπότητας σώθηκε χάρις στην συνεργασία της Ρώμης και της Ανατολής, έτσι και σήμερα, σε μια κρίση όπου όλο το σύστημα των θεσμών και των ιδεών δεν έχουν πλέον νόημα και ζουν σαν ταριχευμένες, εμείς, οι Ιταλοί και οι φασίστες αυτής της περιόδου, ευχόμαστε να ξαναπάρουμε την κοινωνία.¹²⁷⁹

Στα μαθήματα μπορούσαν να γίνουν δεκτοί φοιτητές ιταλικών και ξένων Πανεπιστημίων και για την διευκόλυνσή τους ορίστηκαν υποτροφίες ύψους 1800 λίρων για τον καθένα. Οι τελευταίες βέβαια προορίζονταν αποκλειστικά για τους φοιτητές της φασιστικής νεολαίας

¹²⁷⁴ *MdRodi*, «Il Corso di alta cultura e la “Casa di Dante” a Rodi», 26/3/1935. Πληροφορίες για το Πρόγραμμα του Corso di Alta Cultura το 1935 υπάρχουν και στο: Αναστάσιος Κουντούρης, *Διερεύνηση όψεων της Ιταλικής Πολιτικής για την Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση των Δωδεκανήσων (1912-1943)* στο Καλυμνιακά Χρονικά, Τόμος ΙΘ, Σειρά Έκδοσης 38, Κάλυμνος 2011, σ.175-190.

¹²⁷⁵ ASDMAE, Archivio Scuole 1929-1935 b.:796, 9/9/1934, Rodi, Governo delle Isole Italiane Dell’Egeo M. Lago al MAE, Oggetto: La Dante Alighieri.

¹²⁷⁶ *MdRodi*, «Il Corso di alta cultura e la “Casa di Dante” a Rodi», 26/3/1935, όπ

¹²⁷⁷ Το κεφαλαίο υπάρχει στο πρωτότυπο: «Voi».

¹²⁷⁸ Mario Lago, «L’ Inaugurazione del Corso di Alta Cultura al Palazzo della Castellania» στο Corso di Alta Cultura, Rodi, Anno Academico 1935.XIII, Roma XIV (1936), Tipografia Editrice Italiana, Societa Nazionale Dante Alighieri, σ.9-10.

¹²⁷⁹ Vittorio Buti, rettore del Corso, «L’ Inaugurazione del Corso di Alta Cultura al Palazzo della Castellania» στο Corso di Alta Cultura, Rodi, Anno Academico 1935.XIII, Roma XIV (1936), Tipografia Editrice Italiana, Societa Nazionale Dante Alighieri, σ.10-13.

αφού κάθε γραμματέας της GUF¹²⁸⁰ θα κατονόμαζε έναν φοιτητή και ο Γραμματέας του Φασιστικού κόμματος θα έκανε την τελική επιλογή των δικαιούχων¹²⁸¹. Το ακαδημαϊκό προσωπικό που είχε κληθεί να διδάξει ήταν αναβαθμισμένου κύρους και αναγνώρισης από το φασιστικό καθεστώς. Για παράδειγμα οι θεματικές και οι διδάσκοντες των υποχρεωτικών μαθημάτων ήταν οι εξής: 1) Οι «Πολιτισμοί της Εγγύς Ανατολής» με τον καθηγητή Αρχαιολογίας και Πρύτανη του Πανεπιστημίου της Padova Carlo Anti, η «Ρωμαϊκή και Χριστιανική Τέχνη στην Ανατολή» και «Ιστορία: Σχέσεις ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση στον αρχαίο κόσμο» με τον Ακαδημαϊκό, καθηγητή Ιστορίας και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Sacro Cuore του Μιλάνο και Γενικό Δ/ντή Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Παιδείας Roberto Paribeni, «Ιστορία: Σχέσεις ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση την μεσαιωνική και μοντέρνα περίοδο» με τον Γερουσιαστή και καθηγητή Ιστορίας και Αποικιακής πολιτικής στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης Camillo Manfroni και τον Ακαδημαϊκό και Καθηγητή Πολιτικής Ιστορίας της νεώτερης περιόδου του Πανεπιστημίου της Ρώμης Gioacchino Volpe, «Ιστορία της ιταλικής σκέψης την σύγχρονη περίοδο» με τον Ακαδημαϊκό και Καθηγητή Διεθνούς Δικαίου στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης Francesco Corpora και «Νέα Θεωρία του Κράτους της Ιταλίας» από τον γνωστό θεωρητικό του Φασισμού Sergio Panunzo¹²⁸². Επίσης στα πλαίσια αυτού του προγράμματος, αντιπροσωπεία δασκάλων από τα Δωδεκάνησα επισκέφθηκαν την έδρα του Dante Alighieri στη Ρώμη με τη συνοδεία του αντιπροέδρου του Συλλόγου Φασιστών Φοιτητών Mezzasoma. Εκεί τους έγινε θερμή υποδοχή από τον πρόεδρο του Dante Felice Felicioni, ενώ ο δάσκαλος Γεωργιάδης, εξ ονόματος των συναδέλφων του, απηύθυνε χαιρετισμό στον οποίο τόνισε ότι με την θέσπιση του Προγράμματος Ανώτατης Μόρφωσης προωθείται ακόμη περισσότερο η ιταλική γλώσσα και κουλτούρα¹²⁸³. Το Πρόγραμμα χαιρέτησε και ο γαμπρός του Mussolini Galeazzo Ciano¹²⁸⁴, τότε υπουργός Τύπου και Προπαγάνδας της Ιταλίας¹²⁸⁵.

3.6.2 ΙΔΡΥΣΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΜΕ ΣΤΟΧΟ ΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ & ΚΟΥΛΤΟΥΡΑΣ

Η άλλη σημαντική παράλληλη πρωτοβουλία της Διοίκησης ήταν η ίδρυση στην Ρόδο της «Biblioteca Del Fiore» τον Αύγουστο του 1935. Στον λόγο που εκφώνησε ο Επιθεωρητής Giulianini επί των εγκαινίων της Βιβλιοθήκης επεσήμανε αρχικά ότι η Ρόδος έρχεται να

¹²⁸⁰ Gruppi Universitari Fascisti.

¹²⁸¹ *MdRodi*, «Il Corso di alta cultura a Rodi-Borse di Studio della “Dante”», 4/4/1935.

¹²⁸² *MdRodi*, «Il Corso di alta cultura e la “Casa di Dante” a Rodi», 26/3/1935, όπ

¹²⁸³ *C. Della Sera*, «La sede centrale della “Dante” visitata da maestri delle Isole dell’ Egeo», 28/8/1935

¹²⁸⁴ *MdRodi*, «Rodi, Galeazzo Ciano», 2/8/1935.

¹²⁸⁵ Pignataro, *De Vecchi*, σ.127. Τα μαθήματα αυτά Ανώτατης Μόρφωσης φαίνεται ότι καθιερώθηκαν, αφού είχε εκφραστεί ιδιαίτερα θετικά για αυτά και ο διάδοχος του Lago στην Διοίκηση De Vecchi.

συνεχίσει μία μακράιωνη παράδοση καθώς δύο σημαντικότερες επιγραφές του 1^{ου} και 2^{ου} αιώνα π.Χ., μαρτυρούν ότι στη Ρόδο της ρωμαϊκής περιόδου υπήρχε επίσημος κατάλογος και υλικό μιας ροδιακής δημόσιας βιβλιοθήκης. Επίσης, τόνισε ότι η σύμπτωση της έναρξης του Προγράμματος Ανώτατης Μόρφωσης και των εγκαινίων της Βιβλιοθήκης σημαίνουν ότι πλέον η Ρόδος κατέχει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για να ξαναλάβει την αποστολή της ως πολιτιστικό κέντρο της Ιταλίας¹²⁸⁶. Το ιδρυτικό κυβερνητικό διάταγμα αρ.144 της Βιβλιοθήκης και οι κανονισμοί λειτουργίας της δημοσιεύτηκαν στην *Messagero di Rodi* στις 3/8/1935¹²⁸⁷. Κατά τα άρθρα 2 και 3 του ιδρυτικού κυβερνητικού διατάγματος η Βιβλιοθήκη ενισχυόταν με ένα αρχικό κεφάλαιο 110.000 λιρών και με ετήσια επιχορήγηση 25.000 λιρών. Η οργάνωση και η λειτουργία της Βιβλιοθήκης ανήκε στην Εποπτεία Δημόσιας Εκπαίδευσης. Ο Επιθεωρητής Δ.Ε. ήταν ο Διευθυντής της¹²⁸⁸ (άρθρο 5) και αυτός θα όριζε τα άτομα που θα προσλαμβάνονταν στις θέσεις της και τα καθήκοντά τους, αναλόγως των προσόντων τους. Επίσης, προβλεπόταν ότι για κάθε έντυπη έκδοση που λάμβανε χώρα στην Κτήση θα έπρεπε με ευθύνη των εκδοτικών οίκων να αποστέλλεται ένα αντίτυπο στην Βιβλιοθήκη μέσα σε ένα μήνα από την στιγμή που θα ολοκληρωνόταν η εκτύπωση. Στον κανονισμό της Βιβλιοθήκης καθίσταται σαφές ότι σκοπός της λειτουργίας της ήταν η προσέλκυση του ευρέος αναγνωστικού κοινού αλλά μέσα σε ένα αυστηρό πλαίσιο κανόνων και με ελεγχόμενη πρόσβαση στο υλικό της. Για παράδειγμα στο άρθρο 10 του κανονισμού προβλέπεται ότι χωρίς την άδεια του Βιβλιοθηκάρου δεν θα δίνεται για ανάγνωση ρομαντικών νουβέλων, πολιτικών εφημερίδων και όλων των βιβλίων και των περιοδικών αναψυχής, αν δεν εξυπηρετούν ειδικούς ερευνητικούς σκοπούς των αναγνωστών. Και στη δεύτερη παράγραφο του ίδιου άρθρου δηλώνεται ότι απαγορεύεται να δίνονται σε νέους βιβλία ακατάλληλα και που ενδεχομένως θα μπορούσαν να ασκήσουν βλαπτική επιρροή στο άπειρο ακόμα πνεύμα τους. Ακόμη, προβλεπόταν ότι οι μεταφράσεις των πεζών Ελλήνων και Λατίνων κλασικών δεν μπορούν να δίνονται για ανάγνωση στους μαθητές των σχολείων χωρίς την ρητή άδεια του επικεφαλής του Σχολείου, στο οποίο είναι μαθητής ο αιτών. Επίσης, η δυνατότητα δανεισμού βιβλίων δινόταν σε προσωπικό επίπεδο μόνο στους υπαλλήλους της Διοίκησης, στα μέλη του Δημαρχιακού Συμβουλίου, στους αξιωματικούς, στα μέλη του Ομοσπονδιακού Διοικητικού Συμβουλίου και του Διοικητικού Συμβουλίου του Fascio της Ρόδου, στους Δ/ντές των Σχολών Μέσης Εκπαίδευσης και σε όσους επιθυμούσε ο Διοικητής (άρθρο 19). Ενώ οποιοσδήποτε πολίτης θα μπορούσε να δανεισθεί βιβλίο εκτός χώρου Βιβλιοθήκης εφόσον εγγυόταν γραπτώς για αυτόν ένας από τους παρακάτω: α) Ο

¹²⁸⁶ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «L'inaugurazione della Biblioteca Del Fiore», 5/8/1935.

¹²⁸⁷ *MdRodi*, Atti Del Governo, «D.G n.144-25/7/1935, Istituzione della «Biblioteca del Fiore» 3/8/1935. Το φύλλο της *Messagero* με το Κ.Δ. και τον κανονισμό της Βιβλιοθήκης θέτει υπόψιν του ελληνικού ΥΠΕΞ ο Έλληνας Πρόξενος: ΥΔΙΑ, Α/10/8 Διάφορα Ζητήματα Δωδεκανήσου, *Αγγελιαφόρος της Ρόδου*, 3/8/1935.

¹²⁸⁸ *Bibliotecario Direttore*.

Ομοσπονδιακός Γραμματέας των Fascio στο Αιγαίο β) Ο Πρόεδρος του Εφετείου Ρόδου γ) Ο Επικεφαλής του Συμβουλίου και των Υπηρεσιών της Κυβέρνησης δ) ο Δήμαρχος/Podesta της πόλης της Ρόδου ε) Οι Δ/ντές των Βασιλικών Σχολών της Ρόδου και ο στ) Γραμματέας του Ινστιτούτου FERT (άρθρο 20). Τα επίσημα μεγαλοπρεπή εγκαίνια της Βιβλιοθήκης έγιναν στις 4/8/1935 με την παρουσία όλων αξιωματούχων και υπαλλήλων της Κυβέρνησης, εκπροσώπων ξένων αντιπροσωπειών, καθηγητών, εκπαιδευτικών, καλλιτεχνών, εκπροσώπων και των τριών Κοινοτήτων και των τριών δογμάτων¹²⁸⁹. Διαβάζουμε στην *Messagero* ότι επρόκειτο για ένα εγχείρημα που ο Lago οραματιζόταν να πραγματοποιήσει από το 1928, όμως μόνο τη δεδομένη στιγμή κατέστη δυνατό να το ολοκληρώσει. Ακόμα δηλώνεται ότι η ίδρυση της Βιβλιοθήκης ήρθε να καλύψει ένα κενό που είχε η πόλη της Ρόδου σχετικά με την ύπαρξη μίας πραγματικής βιβλιοθήκης, όμως, στη συνέχεια, τονίζει ότι μάλλον ήρθε για να συμπληρώσει μία ήδη άριστη βιβλιοθήκη, αυτή του FERT¹²⁹⁰. Επεξηγεί ότι η βιβλιοθήκη του FERT λόγω του επιστημονικού χαρακτήρα του Ινστιτούτου απευθύνεται σε μια συγκεκριμένη μερίδα ατόμων καθώς το υλικό της είναι προσανατολισμένο στον αρχαιολογικό τομέα με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τοπικό και ειδικά την ιστορία των Ιωαννιτών Ιπποτών και της σχέσης της Ρόδου με την Ανατολή. Για παρόμοιους λόγους υπήρχε μικρή προσέλευση και στις υπόλοιπες μικρές βιβλιοθήκες της Ρόδου- στην Καθολική Αρχιεπισκοπή, στο Ραβινικό Κολλέγιο, στο Γυμνάσιο των Ορθοδόξων, στις Βασιλικές Σχολές, στο Βασιλικό Νοσοκομείο, στην τουρκική βιβλιοθήκη Hafiz και στην έδρα του Dante Alighieri¹²⁹¹.

Όμως στην περίπτωση της Βιβλιοθήκης Del Fiore η Διοίκηση συνεργάστηκε στενά με το Istituto Italiano del Libro, δηλαδή το Ιταλικό Ινστιτούτο Βιβλίου και συγκεκριμένα με τον Διοικητή του καθηγητή Giuseppe Fumagalli. Ο καθηγητής Fumagalli ενεπλάκη ενεργά στο σχεδιασμό και στην εκτέλεση του έργου από την αρχή ενώ ήταν παρών και κατά την διάρκεια των εργασιών ώστε να δίνει τις κατάλληλες εργασίες¹²⁹². Σε δημοσίευση στο περιοδικό *Giornale Della Libreria* το 1932 δηλώνεται η απόφαση της Διοίκησης των Νήσων του Αιγαίου να συνεργαστεί με το Ινστιτούτο του Βιβλίου για την ίδρυση δημόσιας Βιβλιοθήκης με γενικό χαρακτήρα και συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που θα επιβάλει η αποστολή της, ήτοι την διάδοση της ιταλικής κουλτούρας και παιδείας¹²⁹³. Σύμφωνα με το ίδιο δημοσίευμα το Ινστιτούτο είχε αναλάβει να παραδώσει 15.000 τόμους και τους

¹²⁸⁹ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «L' inaugurazione della Biblioteca Del Fiore», 5/8/1935, όπ

¹²⁹⁰ Σχετικά με το Ινστιτούτο Ιστορίας και Αρχαιολογίας FERT γίνεται λόγος παρακάτω.

¹²⁹¹ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «L' inaugurazione della Biblioteca Del Fiore», 5/8/1935, όπ

¹²⁹² *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «L' inaugurazione della Biblioteca Del Fiore», 5/8/1935, όπ

¹²⁹³ *Giornale Della Libreria*, *Cronaca, Initiative dell' Istituto Italiano del Libro a Rodi*, 1932:A. 45, Ott., 1, fasc. 40, vol.45, σ.236.

καταλόγους και προβλεπόταν να λειτουργεί η Βιβλιοθήκη στις αρχές του 1934. Στην κατακλείδα του δημοσιεύματος τονίζεται ότι ο καθένας αντιλαμβάνεται ότι η σημασία αυτής της πρωτοβουλίας του Lago δεν είχε μόνο εκπαιδευτικό χαρακτήρα αλλά και πολιτικό. Τελικά, η Βιβλιοθήκη στα εγκαίνια της τον Αύγουστο του 1935 είχε ένα δυναμικό 10.000 τόμων με προοπτική να φθάσουν τις 40-50.000 σε συνάρτηση πάντα με την εκπαιδευτική ανάπτυξη της Ρόδου. Επισημαίνεται στην *Messagero di Rodi* ότι χωρίς μια καλή, ολοκληρωμένη βιβλιοθήκη δεν θα ήταν δυνατόν να λειτουργήσει ένα Ινστιτούτο Ανώτερης Εκπαίδευσης. Συνεπώς, αντιλαμβανόμαστε ότι η ίδρυσή της εντασσόταν και αυτή στην διαρκή φιλοδοξία του Lago για Πανεπιστήμιο στην Ρόδο. Στη συλλογή της Βιβλιοθήκης συγκαταλέγονταν επιλογές βιβλίων από τις εξής κατηγορίες: α) Εγκυκλοπαίδειες β) Λατινική και Ελληνική φιλολογία γ) Ιταλούς κλασικούς δ) Μοντέρνα ιταλική λογοτεχνία ε) Ξένη λογοτεχνία στ) Ιστορία Τέχνης ζ) Θρησκεία, φιλοσοφία και παιδαγωγικά η) Ιστορία Τέχνης θ) Ιστορία Γενική (με ιδιαίτερη αναφορά στο Risorgimento, στην σύγχρονη περίοδο και στον Μεγάλο Πόλεμο) ι) Φυσικές επιστήμες, νομικές, ιατρικές κ.ά. Επιπλέον το ιταλικό υπουργείο Παιδείας ενέταξε την Βιβλιοθήκη στο σύστημα αμοιβαίου διαδανεισμού βιβλίων με όλες τις κυβερνητικές βιβλιοθήκες του Βασιλείου.

Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΕΡΓΑΛΕΙΟ ΠΡΟΩΘΗΣΗΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΝΙΤΑ- Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ «FERT» 4.1

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο αναλύεται η στενή διασύνδεση της αρχαιολογικής έρευνας και της εκπαιδευτικής πολιτικής των ιταλικών αρχών στα Δωδεκάνησα όλη την περίοδο της ιταλικής κατοχής και ιδιαιτέρως την περίοδο της διοίκησης Lago. Η επιστήμη της αρχαιολογίας θα αποτελέσει αρχικά ένα σημαντικό μέσο της εξωτερικής πολιτικής της Ιταλίας για τον εντοπισμό αρχαιολογικών ευρημάτων στην ανατολική Μεσόγειο ώστε να θεμελιωθούν ιστορικά δικαιώματα σε περιοχές που εποφθαλμιούσε να καταλάβει ή να ενταχθούν στην σφαίρα επιρροή της. Στα Δωδεκάνησα ήδη κατά την περίοδο της προσωρινής κατοχής όπως είδαμε οι Ιταλοί θα διορίσουν ως Επόπτη Δημόσιας Εκπαίδευσης τον αρχαιολόγο Α.Μaiuri ενώ και στην συνθήκη των Σεβρών είχε προβλεφθεί διάταξη για την συνέχιση των εργασιών της ιταλικής αρχαιολογικής αποστολής στα νησιά. Την περίοδο Lago η συνέχιση της αρχαιολογικής έρευνα θα καταστεί άμεση και προσωπική προτεραιότητα του διοικητή με επιστέγασμα την ίδρυση του Ινστιτούτου Ιστορίας και Αρχαιολογίας «FERT», του οποίου τα εγκαίνια συνδυάστηκαν με την διεξαγωγή ενός διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας στα Δωδεκάνησα. Το Ινστιτούτο FERT βρήκε στέγη σε ένα σύγχρονο κτίριο στην Ρόδο (Καστελάνια), προικίστηκε με έναν ιδιαίτερα αξιόλογο υλικοτεχνικό εξοπλισμό ενώ η λειτουργία του ήταν συνυφασμένη με το σχεδιαζόμενο Πανεπιστήμιο της Ρόδου.

4.1.1 Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΣΥΝΟΔΟΙΠΟΡΟΣ ΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΚΑΤΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Τόσο κατά την περίοδο της προσωρινής κατοχής όσο και μετά την έλευση του φασισμού στα Δωδεκάνησα διαπιστώνεται ότι η εκάστοτε Διοίκηση είχε θέσει ως βασική προτεραιότητα την θεμελίωση των ιστορικών δικαιωμάτων της Ιταλίας για την παρουσία και την κατοχή των νήσων. Πολύτιμος σύμμαχος των ιταλικών κυβερνήσεων στο εγχείρημα αυτό για την εμπέδωση και κατοχύρωση των διαχρονικών ιστορικών ερεισμάτων στα Δωδεκάνησα αποτέλεσε η αρχαιολογική σκαπάνη. Βέβαια, σε κάθε περίοδο της ιταλικής παρουσίας στα Δωδεκάνησα η κατοχύρωση αυτή ήταν συνυφασμένη με τις τρέχουσες συνθήκες και εξυπηρετούσε διαφορετικά κίνητρα και σκοπιμότητες. Η αρχαιολογική σκαπάνη την περίοδο της προσωρινής κατοχής θα αναλάβει, κυρίως, την ευθύνη να παράσχει όσο περισσότερα και

πειστικότερα επιχειρήματα ιστορικών τεκμηρίων, τα οποία θα αξιοποιούσε το ιταλικό ΥΠΕΞ σε μία επικείμενη διαπραγμάτευση για την οριστική διευθέτησή της τύχης τους. Με λίγα λόγια, η σύμπλευση της επιστήμης της Αρχαιολογίας με τη χάραξη της εξωτερικής πολιτικής της Ιταλίας στο συγκεκριμένο χρονικό διάστημα αποτέλεσε στρατηγική επιλογή αφού κυβερνητικοί αξιωματούχοι, ανώτεροι υπάλληλοι του κράτους και αρχαιολόγοι εργάζονταν στενά σε όλα τα επίπεδα. Η αρχαιολογία χρησιμοποιήθηκε σε πολλές περιπτώσεις για την προετοιμασία του εδάφους, ως προπομπός θα λέγαμε, για μια μετέπειτα στρατιωτική διείσδυση της Ιταλίας ή εναλλακτικά σε μια πολιτισμική ή οικονομική διείσδυση¹²⁹⁴. Για παράδειγμα οι πρώτοι Ιταλοί αρχαιολόγοι έφτασαν στην Λιβύη ένα χρόνο πριν την έκρηξη του ιταλοτουρκικού πολέμου¹²⁹⁵. Συνεπώς μπορούμε να πούμε με ασφάλεια ότι η Ιταλία είχε επιλέξει να αναδείξει την αδιάκοπη ιστορική συνέχεια της πολιτισμικής παρουσίας της στη Μεσόγειο μέσα στο χρόνο ως ένα βασικό επιχείρημα για τις επεκτατικές της βλέψεις στη Ανατολή αλλά και της απόπειρας σύνδεσης του πολιτισμού των χωρών που ήδη κατείχε με αυτόν της Ιταλίας. Όσον αφορά τα προσωπικά κίνητρα των αρχαιολόγων, την επιστημονική τους ευσυνειδησία δεδομένου ότι βρέθηκαν να στρατεύονται στην εκτέλεση μίας επεκτατικής εξωτερικής πολιτικής της χώρας τους, δεν είναι εύκολο να αξιολογηθούν ούτε να γενικευθούν· όμως, σαφώς παρατηρούνται απόπειρες διατύπωσης σε ορισμένες περιπτώσεις αμφίβολων επιστημονικά συμπερασμάτων ή υποθέσεων¹²⁹⁶. Με την οριστική κατοχύρωση των Δωδεκανήσων στην Ιταλία το φασιστικό καθεστώς, όμως, όχι μόνο δεν μείωσε τον ρυθμό των αρχαιολογικών έργων, αλλά αντίθετα διοχέτευσε σημαντικούς πόρους¹²⁹⁷, διέθεσε ανθρώπινο δυναμικό ενώ αποτέλεσε και βασική προσωπική προτεραιότητα του Lago. Σε αυτή όμως τη φάση η επιστήμη της αρχαιολογίας θα αναλάβει πλέον έναν πιο κρίσιμο ρόλο, αυτού του αρωγού και συμπαραστάτη για την ευόδωση του συστηματικού έργου εξιταλισμού από την Διοίκηση αλλά και την βάση για περαιτέρω

¹²⁹⁴ Francesca Veronese, *Il Patrimonio archeologico del Dodecaneso e il suo utilizzo propagandistico: Spunti di riflessione sulla politica culturale del fascismo nel Mare Nostrum* (Ovvero “dell’ uso pubblico della storia, στο (a cura di Massimo Peri), *La politica culturale del fascismo nel Dodecaneso*, Atti del Convegno-Padova, 16-17 Novembre 2007, Esedra, 2009, σ.137.

¹²⁹⁵ Massimiliano Munzi, *Archeologia e guerra in Libia. Archeologi e militari nella guerra italo-turca e nella campagna del Nord Africa*, στο (επιμ. Hedi Dridi και Antonella Mezzolani Andreose) *Under Western Eyes, Approches occidentales de l’ archeologie Nord-Africaine (XIX-XX siecles)*, Bologne 2015, σσ.85-108.

¹²⁹⁶ Για παράδειγμα ο έφορος Μνημείων και Ανασκαφών των Δωδεκανήσων και Γραμματέας του FERT σε άρθρο του στην *Messaggero di Rodi* της 19/2/1933 αναφέρει ως προελληνικό τον μυκηναϊκό πολιτισμό και τον κατατάσσει στην ίδια κατηγορία με τον χιτιτικό, τον φοινικικό κ.α.. Ενώ σε άλλη περίπτωση, προσπαθώντας να ανακαλύψει λαογραφικά στοιχεία των Ιωαννιτών Ιπποτών στη Ρόδο κάνει επιστημονικά άλματα, αφού ετυμολογεί το εξιταλισμένο όνομα του χωριού της Κρεμαστής στη Ρόδο, δηλαδή Cremasto ως παραφθορά της λέξης στα ιταλικά του επικεφαλής του Θρησκευτικού Τάγματος του Αγ. Ιωάννη δηλαδή Granmastro. Βλ.Σχετ: Julio Jacopi, *Appunti di folklore Egeo, La Sagra di Cremasto*, στο (a cura del Ministero Delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni) “*Rivista delle Colonie Italiane*”, Anno III, N.2. Febbraio 1929, Sindacato Italiano Arti Grafiche Editore Roma, σ.124-32.

¹²⁹⁷ Κατά τον Giulio Jacopi ο ετήσιος προϋπολογισμός του Ινστιτούτου Ιστορίας και Αρχαιολογίας FERT ήταν 100.000 λίρες.

αρχαιολογικές έρευνες στην Ανατολική Μεσόγειο. Παράλληλα, θα πρέπει και να συναφθεί εμμέσως πλην σαφώς με το αφομοιωτικό έργο του Lago στην εκπαίδευση, αφού μέσα από τα ευρήματά της θα αναδεικνύονταν και θα προβάλλονταν οι «διαχρονικές ιστορικές καταβολές» της Ιταλίας στα νησιά. Έτσι, η ίδρυση του Ιστορικού –Αρχαιολογικού Ινστιτούτου FERT στη Ρόδο το 1927 αποτελεί προφανώς έναν ιδιαίτερα σημαντικό σταθμό στην πολιτισμική παρουσία των Ιταλών στα Δωδεκάνησα και προσωπική επιλογή του Lago, αφού όπως θα δούμε θα δείξει ιδιαίτερη μέριμνα για την ίδρυση και την οργάνωσή του. Το Ινστιτούτο FERT δεν θα έχει τα αυστηρά χαρακτηριστικά ενός ιδρύματος μίας αμιγούς αρχαιολογικής αποστολής, αλλά σύμφωνα και με το καταστατικό του σκοπός ήταν η ανάδειξή του ως εκπαιδευτικού-μορφωτικού κέντρου που θα προωθούσε τον ιταλικό πολιτισμό στα Δωδεκάνησα και θα προωθούσε την *italianità* σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Το Ινστιτούτο FERT με την υποδομή και τα χαρακτηριστικά που του αποδόθηκαν θα εξυπηρετούσε τον μεσοπρόθεσμο, αλλά σαφώς διατυπωμένο σκοπό του Εκπαιδευτικού Κανονισμού της 1/1/1926, που ήταν η εξάπλωση της φασιστικής Ιταλίας στην Ανατολή με βάση την Ρόδο. Άλλωστε, το Ινστιτούτο θα αποκτήσει ως έδρα έναν εντυπωσιακό χώρο στην πλατεία της Αρμερίας (σημερινή πλατεία Αργυροκάστρου) στην Παλιά Πόλη και ο Lago σταδιακά θα φροντίσει να το εξοπλίσει με μία ιδιαίτερα πλούσια βιβλιοθήκη, θα δημιουργηθεί φωτογραφικό αρχείο από τις ανασκαφές, θα αναδειχθούν υπότροφοι Ιταλοί φοιτητές με θέματα μελέτης την ανάδειξη της μεσαιωνικής και ρωμαϊκής ιστορίας της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα. Το Ινστιτούτο κάθε χρόνο προκήρυσσε δύο εξαμηνιαίες υποτροφίες οι οποίες προορίζονταν για φοιτητές της Σχολής Αρχαιολογίας και Τέχνης της Ρώμης ή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας με σπουδές στην φιλολογία ή στην αρχιτεκτονική¹²⁹⁸. Ενώ με μέριμνα του πρώην ΥΠΕΞ Dino Grandi θα δίνονταν ακόμη δύο υποτροφίες το 1933. Τέλος, υπό την αιγίδα του FERT εκδίδονταν τα περιοδικά *Clara Rhodos* και *Memorie*, στα οποία προβάλλονταν όλα τα ευρήματα και οι αποστολές της ιταλικής αρχαιολογικής σκαπάνης στα νησιά. Η βιβλιοθήκη του FERT θα αποτελέσει μαζί με την βιβλιοθήκη Del Fiore της πόλης της Ρόδου -η οποία ιδρύθηκε το 1935 και ήταν υπό τον έλεγχο της Εποπτείας Δ.Ε. όπως είδαμε- τις δύο βασικότερες πηγές βιβλίων για τους κατοίκους της Ρόδου αλλά και προπαγάνδισης της ιστορίας των Ιταλών στα Δωδεκάνησα για τους επισκέπτες. Επιπλέον, ο εκάστοτε Γραμματέας του FERT σύμφωνα με το άρθρο 20 του κανονισμού λειτουργίας της Βιβλιοθήκης Del Fiore, ήταν ένα από τα ελάχιστα άτομα που μπορούσε να εγγυηθεί ώστε δανειστεί κάποιος Δωδεκανήσιος βιβλίο έξω από τον χώρο της

¹²⁹⁸ *MdRodì, Julio Jacopi, «L' Istituto Storico Archeologico "FERT"», 19/2/1933· Μέχρι τότε είχαν δοθεί 8 υποτροφίες.*

Βιβλιοθήκης¹²⁹⁹. Επίσης, ο Έφορος Μνημείων και Ανασκαφών των Νήσων του Αιγαίου και Γραμματέας του Ινστιτούτου Giulio Jacopi¹³⁰⁰ το 1932 σε άρθρο στο περιοδικό *Rivista Delle Colonie Italiane* σχετικά με το FERT, ανάμεσα σε άλλα, υπογραμμίζει ότι η ίδρυση του ήταν συνυφασμένη και με έναν άλλο αλλά εξόχως κρίσιμο στόχο της εκπαιδευτικής πολιτικής του Lago, την ίδρυση Πανεπιστημίου στην Ρόδο. Συγκεκριμένα αναφέρει ο Jacopi ότι «..το Ινστιτούτο με τις συναντήσεις και τις επιστημονικές ομιλίες εκπαιδευτικού χαρακτήρα συμβάλει αποφασιστικά στην δημιουργία της Ρόδου ως ένα κέντρο πνευματικό, που είναι προορισμένο να εντάξει σε ένα όχι πολύ μακρινό μέλλον, στον ανθρωπιστικό τομέα, την δραστηριότητα του Πανεπιστημίου της Ρόδου..»¹³⁰¹. Το Πανεπιστήμιο βέβαια της Ρόδου, όπως είδαμε, δεν υλοποιήθηκε ποτέ, αλλά είναι σαφής η διασύνδεση του σκοπού και της λειτουργίας του οργανισμού με τον εκπαιδευτικό σχεδιασμό του Lago. Επιπλέον οι αξιωματούχοι της ιταλικής Διοίκησης που σχετίζονταν άμεσα με τα εκπαιδευτικά ζητήματα των Δωδεκανήσων μετέρχονται στο δημόσιο λόγο τους τα επιτεύγματα της ιταλικής αρχαιολογικής σκαπάνης όπως για παράδειγμα ο Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης G. Giulianini στον λόγο που εκφώνησε επί των εγκαινίων της Βιβλιοθήκης Del Fiore στην πόλη της Ρόδου. Ενώ, σε άλλη περίπτωση ο εμπνευστής του εκπαιδευτικού κανονισμού της 1/1/1926 και καθηγητής Μεσαιωνικής Ιστορίας Pietro Egidì με ανακοίνωσή του σε συνέδριο, θα προσπαθήσει να ανασκευάσει τα συμπεράσματα του Γάλλου αρχαιολόγου Albert Gabriel στην ερμηνεία μίας μεσαιωνικής επιγραφής σχετικά με την κατασκευή του τείχους των οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου. Σύμφωνα με την προσέγγιση του Egidì στην εν λόγω επιγραφή προκύπτει ότι η συμβολή των Ιταλών μηχανικών στην οχύρωση της πόλης της μεσαιωνικής Ρόδου ήταν πιο σημαντική και πιο διευρυμένη χρονικά από αυτή που είχε διατυπώσει ο Gabriel και δεν αποτέλεσε κυρίως έργο Γάλλων μηχανικών¹³⁰².

¹²⁹⁹ *MdRodi*, Dentro e Fuori le Mura, «L' inaugurazione della Biblioteca Del Fiore», 5/8/1935.

¹³⁰⁰ Ο Jacopi το 1933 σε αναφορά του προς τον Ιταλό πρόεδρο στην Άκρυα Aloisi σχετικά με τις ιταλικές αρχαιολογικές δραστηριότητες στην Τουρκία έχει συντάξει ο ίδιος στην τελευταία σελίδα ορισμένες πληροφορίες υπό μορφή σύντομου βιογραφικού για τον εαυτό του προφανώς για να κατατοπίσει τον αποδέκτη. Το κείμενο έχει τίτλο «Notizie Personali» δηλαδή «Προσωπικές Σημειώσεις». Αναφέρει τα εξής: Ο υπογεγραμμένος, γεννηθείς στο Trieste, γιος ενός φυλακισμένου και πολιτικά απελαθέντος από την Αυστρία, γράφηκε στην Associazione Nazionalista Italiana (για την οποία γίνεται λόγος στο κεφάλαιο των διπλωματικών γεγονότων) το 1919, περνώντας μετά στο Fascio (Παράρτημα της Ρόδου). Απόφοιτος Φιλολογίας στην Ρώμη (1920) και πτυχιούχος Αρχαιολογίας στην Βασιλική Σχολή Αρχαιολογίας (1923) απασχολείται στο τμήμα Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών από την 1/1/1926. Τώρα [1933] είναι Δ/ντής των Μουσείων και των Ανασκαφών Αρχαιότητας του Βασιλείου. Από το 1929 έχει οριστεί ως Έφορος Αρχαιοτήτων και Ανασκαφών στους Νήσους του Αιγαίου και από το 1927 (έτος ίδρυσης) είναι γραμματέας του Ινστιτούτου Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Ρόδου FERT. Βλ. Σχετ: ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b: 6, 3/8/1933, Rapporto per S.E. Il Barone Aloisi, Notizie Personali, Julio Jacopi, σ.11.

¹³⁰¹ Giulio Jacopi, *L' Istituto Storico Archeologico "FERT" a Rodi*, στο *Rivista Delle Colonie Italiane*, (a cura del Ministero delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni), Anno V, N.12, v.2, Dicembre 1932, Sindacato Italiano Arti e Grafiche Editore in Roma, σ.958-61.

¹³⁰² *MdRodi*, Ciro Drago, «Manoli Cunti Protomaistro Muradur», 22/5/1928, Albert Gabriel, *La cite de Rhodes*, Paris De Bogaard 1921-1923, Pietro Egidì, *Di una iscrizione medievale italo greca sulle mura di Rodi*, (Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino-vol.LXIII, 1928). Ο συντάκτης του άρθρου αρχαιολόγος Ciro Drago

Ακόμη, ο Ιταλός εκπαιδευτικός Michele Angelastri όταν βρέθηκε στη Ρόδο το 1920 με αποστολή την διαμόρφωση της ύλης και τον τρόπο διεξαγωγής της διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας στην Πέμπτη τάξη Δημοτικού σχολείου της Ρόδου διαπίστωσε στους μαθητές έλλειψη βασικών ιστορικών γεγονότων σε σχέση με τα την ιταλική παρουσία στα νησιά¹³⁰³. Όπως τονίζει ο Ιταλός εκπαιδευτικός φρόντισε να τους διαφωτίσει σχετικά με όλους τους σημαντικούς σταθμούς της ιταλικής παρουσίας στο νησί ώστε να γίνει αντιληπτή η συνεχής και στενή σχέση και επαφή Ρώμης και Ρόδου. Έτσι, έγινε αναφορά στην περίοδο της ρωμαϊκής περιόδου, στις θαλάσσιες δημοκρατίες της Γένοβα, της Πίζα και της Βενετίας -τονίζοντας ότι σε βενετσιάνικες οικογένειες ανήκαν και άλλα νησιά όπως η Κύπρος για παράδειγμα στην Caterina Cornaro- αλλά και στην περίοδο του Τάγματος των Ιπποτών του Αγ. Ιωάννη¹³⁰⁴. Μάλιστα ο Angelastri αναφέρει ότι στα πλαίσια της διδασκαλίας φρόντισε να επισκεφθούν οι μαθητές τα αρχαία Τείχη της Ρόδου, όπου εργάζονταν Ιταλοί μηχανικοί στα πλαίσια αναστήλωσή τους, ώστε να αποκτήσουν μία άρτια γνώμη σχετικά με την ευεργετική παρουσία των Ιωαννιτών Ιπποτών στη Ρόδο¹³⁰⁵. Επίσης, στην Ιταλική Εγκυκλοπαίδεια, έργο ιδιαίτερα φιλόδοξο για το φασιστικό καθεστώς που εκδόθηκε σταδιακά τη δεκαετία του '30 και '40, στο λήμμα για την Ρόδο το Ινστιτούτο FERT συγκαταλέγεται στην κατηγορία «Δημόσια Εκπαίδευση, πολιτιστική δραστηριότητα και

είχε λάβει υποτροφία για φοίτηση στο Ινστιτούτο FERT με θέμα την Ιστορία και την Αρχαιολογία της μεσαιωνικής λατινικής στην Ανατολική Μεσόγειο για το έτος 1930. Βλ.Σχελ: *MdRodi*, *Dentro e Fuori le Mura*, «Borsa di studio», 12/2/1930.

¹³⁰³ Michele Angelastri, *L' insegnamento della storia nella 5a elementare di Rodi (Egeo)*, στο (Direttore Luigi Credaro) *Rivista pedagogica pubblicazione mensile dell' Associazione per gli studi pedagogici*, Anno XIII, Luglio-Settembre 1920, Fasc.7-8, Societa Editrice Dante Alighieri, 1920, σ.425-29.

¹³⁰⁴ Το Τάγμα των Ιπποτών του Νοσοκομείου του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ (Ordo Fratrum Hospitalis Sancti Ioannis Hierosolymitani), γνωστό και ως Τάγμα Οσπιταλιέρων, ή Ιπποτών της Ρόδου, ή Ιπποτών της Μάλτας ή Τάγματος του Αγίου Ιωάννη είναι ένα καθολικό στρατιωτικό τάγμα. Ιδρύθηκε στην Ιερουσαλήμ το πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα, και με την οικονομική υποστήριξη εμπόρων από το Amalfi αλλά και του Επισκόπου Ιωάννη του Amalfi οργανώθηκε ως νοσοκομείο και στελεχώθηκε με Βενεδικτίνους μοναχούς. Κατά τη διάρκεια των πρώτων 4 Σταυροφοριών (1099-1204) αναγνωρίστηκε τόσο από τον βασιλέα Baudoin της Ιερουσαλήμ ως μοναστικό Τάγμα Οσπιταλιέρων όσο και από τον Πάπα Πασχάλη 'B. Το 1126 το Τάγμα απέκτησε στρατιωτικό χαρακτήρα με σκοπό την προστασία των πιστών με αποτέλεσμα να γίνουν δεκτοί Ιπότες στο Τάγμα. Η στρατιωτική ισχύς τόσο του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη όσο και του έτερου Τάγματος των Ναϊτών Ιπποτών ενέπνεαν τον μεγαλύτερο φόβο στην περιοχή την συγκεκριμένη περίοδο. Κατόπιν όμως ηττών στο στρατιωτικό πεδίο, το Τάγμα του Αγίου Ιωάννη αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τους Αγίους Τόπους και να μεταφέρει την έδρα του στην Κύπρο το 1291 και από το 1309 στην Ρόδο έως το 1522, μέχρι δηλαδή την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους. Το κράτος των Ιωαννιτών Ιπποτών αποτελούσε ένα πολυεθνικό μόρφωμα, με τα μέλη του να είναι καταμεμημένα σε επτά «γλώσσες» ανάλογα με τον τόπο καταγωγής τους (Προβηγκία, Ωβέρνη, Γαλλία, Ιταλία, Ισπανία, Γερμανία και Αγγλία). Μετά την κατάληψη των Δωδεκανήσων από τους Τούρκους παρενεβλήθη μία σύντομη περίοδο αναζήτησης στην Ευρώπη μέχρι το 1530 οπότε το Τάγμα απέκτησε την νέα έδρα του στον νησί της Μάλτας, όπου και παρέμεινε έως το 1798, ενώ στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Αγ. Πετρούπολη έως το 1917. Βλ.Σχελ: <http://www.osj.org/English/index/html> Κόμβος του Καθολικού Τάγματος του Αγίου Ιωάννη.

¹³⁰⁵ Angelastri, *L' insegnamento della storia nella 5a elementare di Rodi*, σ.429.

αθλητισμός»¹³⁰⁶ και συναρτάται η λειτουργία του με το ίδρυμα Dante Alighieri με κοινό σκοπό να καταστεί η Ρόδος πολιτιστικό κέντρο της Ιταλίας στην Ανατολή και χώρος διεξαγωγής ανώτατων σπουδών. Άρα είναι αντιληπτό ότι η αρχαιολογική σκαπάνη θα συνέδραμε ως βασικός μάρτυρας στην επιβεβαίωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας μέσω της βιωματικής και εμπειρικής μάθησης, όπου ο μαθητής θα διαπίστωνε στα αρχαιολογικά ευρήματα την ζωντανή επιβεβαίωση για όσα διδασκόταν στην τάξη. Ακόμη, όπως είδαμε η εκπαιδευτική διάσταση του επαγγέλματος του αρχαιολόγου στα Δωδεκάνησα ήταν μάλλον κοινός τόπος στις ιταλικές αρχές διαχρονικά, αφού ο πρώτος και ουσιαστικά μοναδικός Επιθεωρητής Δημόσιας Εκπαίδευσης των Ιταλών πριν την έλευση του φασισμού, ήταν ο υπεύθυνος των ανασκαφών στα Δωδεκάνησα Amedeo Maiuri, ενώ ο αρχαιολόγος Roberto Paribeni γνωμοδότησε αποφασιστικά για τον εξιταλισμό των τοπωνυμίων, κατ' εντολή του Mussolini. Ακόμη, επιφανής αρχαιολόγος ήταν και ο βουλευτής Biagio Pace, ο οποίος συμμετείχε ενεργά στην Επιτροπή της ιταλικής Βουλής για τον προϋπολογισμό του ΥΠΕΞ τη φασιστική περίοδο. Ενώ, όπως θα δούμε παρακάτω, η ίδρυση του Ινστιτούτου FERT θα συνδυαστεί με την διοργάνωση ενός διεθνούς συνεδρίου Αρχαιολογίας, το οποίο συνδιοργανώθηκε από την Διοίκηση των Νήσων του Αιγαίου Lago αλλά και του ιταλικού Υπουργείου Παιδείας. Επιπλέον, την περίοδο της διακυβέρνησης De Vecchi, νέος Επιθεωρητής Δ.Ε. και θεμελιωτής του Εκπαιδευτικού Κανονισμού που εγκαινιάστηκε τον Ιούλιο του 1937 ήταν ο καθηγητής Ιστορίας της Τέχνης Cesare Brandi. Μάλιστα, ο επίσημος τίτλος της Εποπτείας Δ.Ε. έγινε «Εποπτεία εκπαίδευσης, μόρφωσης και καλών τεχνών» με σκοπό να συντονίζει πολιτικές στην εκπαίδευση, τον πολιτισμό, την αρχιτεκτονική και την αρχαιολογία, ενώ είναι χαρακτηριστικό ότι ο Brandi στο τέλος του επόμενου έτους κλήθηκε στην Ρώμη ώστε να ιδρύσει το Κεντρικό Ινστιτούτο Αναστηλώσεων¹³⁰⁷. Το 1938 ο επόπτης Δημόσιας Εκπαίδευσης συγκεντρώνει και επίσημα τις αρμοδιότητες των αρχαιολογικών ανασκαφών αφού πλέον ονομάζεται «Επόπτης Δημόσιας Εκπαίδευσης, Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών»¹³⁰⁸. Γίνεται, λοιπόν, αντιληπτό ότι η αρχαιολογία στα Δωδεκάνησα κλήθηκε να επιτελέσει διαχρονικά έναν ρόλο μορφωτικό, δηλαδή την ανάδειξη της αδιάλειπτης παρουσίας του ιταλικού πολιτισμού και της λατινικής παράδοσης και παιδείας στα Δωδεκάνησα. Για αυτό, λοιπόν, κρίνεται σκόπιμο να παρουσιαστεί η διαδρομή της ιταλικής αρχαιολογικής αποστολής στα Δωδεκάνησα και να αναδειχθεί ειδικότερα η φιλοσοφία, ο σκοπός και οι δράσεις του Ινστιτούτου Ιστορίας και Αρχαιολογίας FERT.

¹³⁰⁶ Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti, Pubblicata sotto l' Alto Patronato di S.M. Il Re d' Italia, Istituto Enciclopedia Italiana, Roma 1936, λήμμα "Rodi", σ.551-2.

¹³⁰⁷ Gian Luca Podesta, *L' impero*, σ.1-16.

¹³⁰⁸ Pignataro, *De Vecchi*, σ.130; ΚΔ v.283, 22/9/1938.

Το 1933, στην δεκαετή επέτειο της ανάρρησης στην εξουσία του φασιστικού κόμματος στην Ιταλία, ο επικεφαλής των διοικητικών υπηρεσιών της Κτήσεως των Ιταλικών Νήσων του Αιγαίου V. Buti, προτού επιχειρηματολογήσει για τη «θεαματική βελτίωση του βιοτικού επιπέδου» των κατοίκων, επιλέγει να κάνει άμεση αναφορά στα λόγια του Benito Mussolini. Ο Duce, απευθυνόμενος σε επισκέπτες φοιτητές από ιδρύματα της Ασίας στην Ρώμη, τους είχε πει ότι «αν και πολλοί λένε ότι η Ανατολή με τη Δύση δεν θα συναντηθούν ποτέ, η Ρώμη τους είχε διαγεύσει, αφού είκοσι αιώνες πριν, πραγματοποίησε στις ακτές της Μεσογείου μια ένωση Ανατολής και Δύσης και αυτή η ένωση αποτελεί το θεμελιώδες κίνητρο σε όλη μας την ιστορία»¹³⁰⁹. Ο Buti στηριζόμενος στα λόγια του Mussolini προχωρά ένα βήμα παρακάτω, λέγοντας ότι, αν κάποιος ρωτήσει γιατί βρίσκεται η Ιταλία στη Ρόδο, η απάντηση είναι διότι έτσι η Ιταλία εκπληρώνει την ιστορική της αποστολή. Ο Ιταλός αξιωματούχος στη συνέχεια επιδεικνύει ιδιαίτερο ζήλο ώστε να αναδείξει την ιστορική και πολιτισμική παρουσία της Ιταλίας στην ανατολική Μεσόγειο κάνοντας λόγο για τα θαυμάσια απομεινάρια –«tracce mirabili»- που άφησαν οι θαλάσσιες Δημοκρατίες της Γένοβα, της Πίζα, και της Βενετίας στην Ανατολή αλλά και για τους Ιωαννίτες Ιππότες οι οποίοι είχαν πολυετή παρουσία σε Ιερουσαλήμ, Κύπρο, Ρόδο, Μάλτα¹³¹⁰. Ο Buti κάνοντας επίκληση στο συναίσθημα του αναγνώστη τονίζει ότι «η νοσταλγία των αναμνήσεων συνόδευε τους γενναίους στρατιώτες του στρατηγού Ameglio όταν αποβιβάζονταν στη Ρόδο» αφού στα τείχη της πόλεως έβλεπαν τα ονόματα Ιταλών αρχιτεκτόνων της εποχής όπως ο Girolamo Bartolucci, Matteo Gioeno και άλλων¹³¹¹. Ο Ιταλός ανώτατος διοικητικός υπάλληλος της Κτήσεως κάνει λόγο για το πνευματικό ερέθισμα-«lo stimolo spirituale»- της Ιταλίας στην Ανατολή όπου ξανά βρίσκεται για να επιβεβαιώσει «τα δικαιώματα της ομορφιάς της ιστορίας του κόσμου»¹³¹². Ο Buti κάνοντας απολογισμό επί τη ευκαιρία της δεκαετούς¹³¹³ φασιστικής διακυβέρνησης στα Δωδεκάνησα¹³¹⁴ προτάσσει την αδιάλειπτη πολιτιστική παρουσία της Ιταλίας στο χώρο των Δωδεκανήσων ενώ αναλύοντας το σημασιολογικό περιεχόμενο των όρων «latinità» και «romanità» (ο τρόπος ζωής των Ρωμαίων), τους θεωρεί συστατικό και αναλλοίωτο στοιχείο του Ιταλικού λαού μέσα στο χρόνο. Ο Buti νιώθει την ανάγκη να ξεκαθαρίσει ότι αυτοί οι όροι περιγράφουν το σεβασμό στη διαφορετικότητα όπως έκανε η Ρώμη στους ηττημένους λαούς. Η Ρώμη, υπογραμμίζει ο ανώτατος Ιταλός

¹³⁰⁹ Vittorio Buti, *La funzione di Rodi e delle isole Italiane nell'Egeo*, στο (a cura di Tomaso Sillani) *L' Italia e il Levante*, La Rassegna Italiana, «Fiera Del Levante», 1934, XII, σ. 207.

¹³¹⁰ Buti, *La funzione di Rodi e delle isole Italiane nell'Egeo*, σ.207, όπ

¹³¹¹ Buti, *La funzione di Rodi e delle isole Italiane nell'Egeo*, σ.208.

¹³¹² Buti, *La funzione di Rodi e delle isole Italiane nell'Egeo*, σ.208, όπ

¹³¹³ Η επιλογή υπόμνησης της δεκαετούς επετείου από τον Ιταλό αξιωματούχο είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό της προσπάθειας άμεσης αναφοράς και ευθείας διασύνδεσης του φασιστικού καθεστώτος με τη δόξα της αρχαίας Ρώμης.

¹³¹⁴ Vittorio Buti, *Dieci anni di governo fascista nel possedimento delle isole italiane dell' Egeo*, Ανάτυπο από το «Rivista delle Colonie», Anno 1933, Num. 1-2, Rocca S. Casciano, 1933, XI, σ.6

αξιωματούχος, «γνώριζε ότι δεν θα πρέπει να καταστρέψει έναν πολιτισμό, ενώ η καταφυγή στη βία γινόταν όποτε κρινόταν απολύτως αναγκαίο αλλά ήταν, όπως γνώριζαν όλοι, χωρίς οίκτο».¹³¹⁵ Επίσης, ο Ιταλός αξιωματούχος δεν παραλείπει να αναφερθεί στο έργο που έχει συντελεστεί στα νησιά για την ανάδειξη της ιταλικής φυσιογνωμίας αλλά με σεβασμό στις παραδόσεις και τα μνημεία των άλλων¹³¹⁶. Είναι χαρακτηριστικό ότι γίνεται άμεση αναφορά σε σύμβολα της ρωμαϊκής κουλτούρας και ιστορίας όπως: η «lupa romana» στην είσοδο του παλιού λιμανιού, η εκκλησία του S. Giovanni ως υπόμνηση της «cattolica e latina domina» του νησιού, το Palazzio Del Governo όπου αναβιώνουν οι αναμνήσεις της Γαληνοτάτης Δημοκρατίας της Βενετίας αλλά και των Gran Maestri.

4.1.2 Η ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΩΣ ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ

Στην αυγή του 20ου αιώνα στην ασφυκτιούσα Ιταλία των συνόρων του 1871 ήλθε ως φυσικό επιστέγασμα η αναβάθμιση της αρχαιολογικής σκαπάνης, αφού οι εθνικοπατριωτικές φωνές για «εθνικά απαράγραπτα δίκαια» και «αλύτρωτους αδελφούς και αλύτρωτες πατρίδες» εδραιώνονταν όλο και περισσότερο στον ιταλικό λαό. Συνεπώς, η ίδρυση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας αποτελεί ένα ιδιαίτερα σημαντικό κεφάλαιο στην απόπειρα πολιτιστικής διείσδυσης της Ιταλίας στην Ανατολική Μεσόγειο. Η ύπαρξη αντίστοιχων ιδρυμάτων στην πόλη των Αθηνών από την Γαλλία, τη Γερμανία, των ΗΠΑ, τη Μ. Βρετανία και την Αυστρία ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα¹³¹⁷, ήταν κάτι που ενοχλούσε έντονα τόσο τον Federico Halbherr όσο και τον μέντορά του Domenico Comparetti¹³¹⁸, οι οποίοι εισηγούνταν από καιρό την ίδρυση αντίστοιχου ιδρύματος από την Ιταλία στην ελληνική πρωτεύουσα¹³¹⁹. Τελικά στις 29 Ιουνίου 1909 δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως η ίδρυση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών με συγχρηματοδότηση του προϋπολογισμού της από το υπουργείο Παιδείας και το υπουργείο Εξωτερικών¹³²⁰.

¹³¹⁵ Buti, *Dieci anni di governo fascista nel Possedimento*, σ.6.

¹³¹⁶ Buti, *Dieci anni di governo fascista nel Possedimento*, σ.7: «Abbiamo affermato, senza iattanza, la nostra personalita, ma abbiamo saputo rispettare l' altrui nelle tradizioni e nei monumenti».

¹²⁸⁶ Κατά χρονολογική σειρά στην Αθήνα είχαν ιδρυθεί μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα η Γαλλική Σχολή (1846), το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο (1874), η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών (1874), η Βρετανική σχολή των Αθηνών (1886) και το Ινστιτούτο της Αυστρίας (1898).

¹³¹⁸ Ο Halbherr είχε λάβει μέρος σε ανασκαφές στην Κρήτη (Φαιστό, Αγία Τριάδα, Γόρτυνα, Πρινιά) από το 1884 έως το 1899 με ιδιαίτερος σημαντικά αποτελέσματα και αποτέλεσε τον καθοδηγητή μίας νέας γενιάς Ιταλών αρχαιολόγων (υπό την επίβλεψη του ιταλικού ΥΠΕΞ) που θα διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην πολιτιστική εξάπλωση της Ιταλίας.

¹³¹⁹ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.69-70.

¹³²⁰ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.71-81· Το βασιλικό διάταγμα ίδρυσης της Σχολής το υπέγραψαν ο υπουργός Παιδείας Luigi Rava και ο υπουργός των Εξωτερικών Tomasso Tittoni. Σκοπός της Σχολής ήταν να: «Προωθήσει την υψηλή κουλτούρα της αρχαιολογίας του έθνους, να αποτελέσει το μέσο για την αριστεία των αποφοίτων της Αρχαιολογικής Σχολής της Ρώμης, των αποφοίτων των τμημάτων Κλασικών Σπουδών των Πανεπιστημίων, των ανώτερων ιταλικών Εκπαιδευτικών Ινστιτούτων στις σπουδές της Αρχαιολογίας γενικά και ειδικά της Αρχαίας Ελλάδας, και να λάβει μέρος στην αρχαιολογική εξερεύνηση της Ανατολής με ταξίδια, έρευνες και ανασκαφές».

Μάλιστα με προσωπικές ενέργειες και παρεμβάσεις του τότε Ιταλού υπουργού των Εξωτερικών Tommaso Tittoni εγκρίθηκαν τα απαραίτητα κονδύλια για την ίδρυσή της και κάμφθηκαν οι όποιες ενστάσεις για το σκοπό του εγχειρήματος αφού τόνιζε ότι όλα γίνονταν για «την δόξα της Ιταλίας και για τα συμφέροντα των διεθνών μας σχέσεων»¹³²¹. Η έκρηξη του ιταλοτουρκικού πολέμου στη Λιβύη το 1911 με την τελική επικράτηση της Ιταλίας ήρθε ως μια πανηγυρική επιβεβαίωση ότι η αρχαιολογική σκαπάνη προετοίμαζε το έδαφος για την επακόλουθη στρατιωτική εισβολή.¹³²² Παράλληλα, το 1911 η ιταλική κυβέρνηση οργάνωσε και χρηματοδότησε πολυάριθμους μεγαλοπρεπείς εορτασμούς για την πεντηκοστή επέτειο της ίδρυσης του σύγχρονου κράτους της Ιταλίας με την πατριωτική ρητορική να εγκωμιάζει τα επιτεύγματα της «Τρίτης Ιταλίας». Η «Πρώτη Ιταλία ήταν η κλασική Ρώμη που επέβαλε το ρωμαϊκό imperium και την Pax Romana μετατρέποντας τη Μεσόγειο σε ρωμαϊκή λίμνη ενώ η «Δεύτερη είχε αναφορές στην Αναγέννηση οπότε οι πολίτες των ρωμαϊκών πόλεων και κρατών συνέβαλαν ώστε ο κόσμος να βγει από τη βαρβαρότητα και το μεγαλείο της μιλούσε σε όλα τα μουσεία και τις πινακοθήκες του κόσμου»¹³²³. Το επίθετο «Τρίτη» εξέφραζε εμμέσως πλην σαφώς μια νέα αντίληψη ιδιοκτησίας του χρόνου και την αξίωση πλέον το αυτοκρατορικό μεγαλείο του έθνους να εκληφθεί ως βασικό ιστορικό αφήγημα και φυσικά ετέθη ως εθνικός στόχος η ανασύσταση του ένδοξου παρελθόντος¹³²⁴. Στα πλαίσια, λοιπόν, του εορτασμού της πρώτης πεντηκονταετίας μία από τις επίσημες εκδηλώσεις ήταν η Αρχαιολογική Έκθεση στον πλήρως ανακαινισμένο χώρο των Θερμών του Διοκλητιανού, της οποίας την ευθύνη είχε αναλάβει το μέλος της Επιτροπής των Εκδηλώσεων ο αρχαιολόγος, τοπογράφος Rodolfo Lanciani¹³²⁵. Η Έκθεση, ανάμεσα σε άλλα, εμπεριείχε τα ευρήματα της αρχαιολογικής αποστολής του Azeglio Berretti στην Άγκυρα, μία πλούσια συλλογή από ελληνικά αγάλματα προσφορά της ελληνικής κυβέρνησης και εικόνες από τις πρόσφατες ανακαλύψεις του Halbherr στην Κρήτη. Στον λόγο που εκφώνησε ο Lanciani στο άνοιγμα της Έκθεσης είναι κάτι παραπάνω από αντιληπτή η απόπειρα προβολής της romanità, της συμβολής των Ρωμαίων στην σύγχρονη εποχή αλλά και του δυνητικά εκπολιτιστικού ρόλου της σύγχρονης Ρώμης. Ενδεικτικά ο Ιταλός αρχαιολόγος αναφέρει ότι στο κάλεσμά μας η πλειοψηφία των χωρών που αντιπροσωπεύουν μία ή περισσότερες επαρχίες της Αυτοκρατορίας, απάντησαν

¹³²¹ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.73 και Biagio Pace, *La Scuola archeologica Italiana in Atene, Atene 1913*.

¹³²² Munzi, *Italian Colonial Archaeology in Libya*, σ.75-6.

¹³²³ Richard Bosworth-Giuseppe Finaldi, *Η Ιταλική Αυτοκρατορία*, στο (Robert Gerwarth & Erez Manela επιμ.) «Αυτοκρατορίες σε πόλεμο 1911-1923», Εκδ. Αλεξάνδρεια, 2014, σ. 49.

¹³²⁴ Joshua Arthurs, *The Excavatory Intervention: Archaeology and the Chronopolitics of Roman Antiquity in Fascist Italy*, *Journal of Modern European History*, Jahrgang 13 (2015), Heft 1, σσ.44-58.

¹³²⁵ Domenico Palombi, *Rome 1911. L' exposition archeologique du cinquantenaire de l' Unite italienne*, *Anabases*, 9, 2009, σσ.71-99.

ευμενώς και με συμπάθεια με τη μορφή σημαντικών συνεισφορών (όπως) οι τρεις Γαλλίες, οι δύο Γερμανίες, οι δύο Πανονίες, η Δακία, οι τρεις Ισπανίες, η Μαυριτανία, η Νουμιδία, η Βρετάνη, το Βέλγιο, η Πατάβια και η Αίγυπτος [...]οι άλλες επαρχίες έστειλαν μακέτες οικισμών, στρατοπέδων, σπιτιών, γυμναστηρίων, φραγμάτων, ναών, μασωλείων, αλλά και γλυπτών[...]επιγραφών[...]μωσαϊκών[...]: όλα αποπνέουν τόσο τη σοφία όσο και την ελευθεριότητα, τον απόλυτο σεβασμό των εθίμων και των θρησκευτικών πεποιθήσεων των άλλων, των οποίων οι εκπολιτιστές Ρωμαίοι- «i civilizzatori Romani»- γνώριζαν να προσαρμόζουν το έργο τους στη φύση των κατακτημένων χωρών.¹³²⁶

Εστιάζοντας το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και ειδικά του Αιγαίου το ιταλικό κράτος είχε δείξει το ενδιαφέρον με την εξερεύνηση πεδίου από την Ιταλική Γεωγραφική Εταιρεία- «Societa Geografica Italiana» - με δύο αποστολές, το 1906¹³²⁷ και το 1912¹³²⁸. Η πρώτη αποτέλεσε απότοκο της πεποίθησης του προέδρου της Γεωγραφικής Εταιρείας Antonino di SanGiuliano, μετέπειτα υπουργό των Εξωτερικών της χώρας με σημαντική παρακαταθήκη, ο οποίος πίστευε ότι «η επιστήμη και οι εφαρμογές της δεν διαχωρίζονται από απόλυτα όρια, και με κάθε τρόπο η επιστήμη μπορεί να επιλέξει ως αντικείμενο των ερευνών από εκείνα τα πεδία, τα οποία σήμερα είναι τα πιο σημαντικά ή ωριμάζουν για τα μελλοντικά οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της Πατρίδας»¹³²⁹. Επίσης, θεωρούσε ότι η έρευνα της Ρόδου ήταν μέρος «μίας ειδικής μελέτης της οποίας η σημαντική γεωγραφική θέση (του νησιού) προσθέτει στην Ιταλία ένδοξες δυναστικές αναμνήσεις»¹³³⁰. Λαμβάνοντας υπόψη τις τότε απόψεις του προέδρου της Γεωγραφικής Εταιρείας και κατοπινού υπουργού των Εξωτερικών της Ιταλίας δεν προκαλεί εντύπωση ότι με την πιο γνωστή ιδιότητά του-δηλαδή του υπουργού των Εξωτερικών- υποστήριξε σθεναρά και ουσιαστικά, παρέχοντας σταθερή πολιτική και οικονομική υποστήριξη, την σύμπραξη αρχαιολογικής έρευνας και Εξωτερικής πολιτικής¹³³¹. Η αποστολή από την ιταλική κυβέρνηση, ήδη από τον Ιούνιο του 1912, των αρχαιολόγων Giuseppe Gerola και του Giacomo Porro μαθητή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας για πρώτες αναγνωριστικές έρευνες των ιστορικών και αρχαιολογικών μνημείων των νησιών ήταν ενδεικτική για τις μελλοντικές διαθέσεις της ανώτατης πολιτικής ηγεσίας σχετικά με την τύχη των νήσων αλλά και για την χρήση της Αρχαιολογίας ως

¹³²⁶ Palombi, *Rome 1911. L' exposition archeologique*, σ. 92-3.

¹³²⁷ Το 1906 η αποστολή διεξήχθη υπό τις οδηγίες του Lamberto Vannutelli στα πλαίσια διερεύνησης της Νότιας Ανατολίας, της Μεσοποταμίας και της Συρίας, οπότε στο τέλος της έγινε και η έρευνα στη Ρόδο.

¹³²⁸ Το 1912 η αποστολή διεξήχθη υπό τις οδηγίες του καθηγητή Alessandro Martelli, η οποία είχε απόρρητο χαρακτήρα και αποκλειστικό χώρο έρευνας τη Ρόδο.

¹³²⁹ Carla Masetti, *Le missione esplorative di Lamberto Vannutelli (1906) e di Alessandro Martelli (1912)*, (a cura di Marcella Arca Petrucci) *Atlante Geostorico di Rodi: territorialita, attori, pratiche e rappresentazioni (1912-1947): per una geografia del colonialismo italiano*, Roma, Gagnemi, 2010, σ.182-3.

¹³³⁰ Masetti, *Le missione esplorative di Lamberto Vannutelli*, σ.182-3.

¹³³¹ Veronese, *Il Patrimonio archeologico del Dodecaneso*, σ.139-140.

οργάνου της εξωτερικής πολιτικής σε αυτή την φάση¹³³². Ο Gerola όπως είχε κληθεί στην Κρήτη για να αναδείξει το ιστορικό αποτύπωμα της Βενετίας στο νησί, έτσι, σύμφωνα με οδηγίες του υπουργείου Παιδείας, του ανατέθηκε το καθήκον να καταρτίσει έναν κατάλογο των μεσαιωνικών μνημείων των Δωδεκανήσων¹³³³. Με την υπογραφή της συνθήκης του Ouchy τον Οκτώβριο του 1912, η οποία τερμάτιζε τον ιταλοτουρκικό πόλεμο αλλά ουσιαστικά έδινε αόριστη παράταση στην ιταλική παρουσία στα Δωδεκάνησα, ο υπουργός Παιδείας της Ιταλίας εισηγήθηκε στον υπουργό των Εξωτερικών SanGiuliano την έναρξη μιας δοκιμαστικής ανασκαφής στα νησιά, με τον δεύτερο να την κάνει ασμένως αποδεκτή και μάλιστα χωρίς καθυστέρηση, αφού πίστευε ότι «οποιαδήποτε και αν είναι το πρακτικό αποτέλεσμα (των ανασκαφών αυτών) που θα αποτελούν επιβεβαίωση όσο διαρκεί η κατοχή μας, νομίζω πραγματικά ότι θα είναι καλύτερο να αφήσουμε αποδείξεις πνευματικής αξίας αυτής της κατοχής».

Είναι λοιπόν, προφανές, ότι από το 1912 και εφεξής η αρχαιολογική σκαπάνη θα αναλάβει τον ρόλο αφενός επιβεβαίωσης της πολιτιστικής παρουσίας της Ιταλίας στην ευρύτερη Ανατολική Μεσόγειο όσο και διάδοσης της *italianità*¹³³⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, ήδη το 1912, το υπουργείο των Εξωτερικών συναίνεσε στην αποστολή των αρχαιολόγων Gerola και Porro στη Ρόδο, οι οποίοι όμως ως πρώτο βασικό εμπόδιο είχαν να αντιμετωπίσουν έναν νόμο του στρατηγού Ameglio περί απαγόρευσης κάθε αρχαιολογικής δραστηριότητας ήδη από τον Ιούνιο του 1912¹³³⁵. Ο Ameglio θεωρούσε ότι οι αρχαιολογικές ανασκαφές θα έπρεπε να εκκινήσουν σε μια πιο κατάλληλη στιγμή κατά την οποία η κατοχή των νησιών από την Ιταλία θα είχε έναν μονιμότερο χαρακτήρα. Επίσης, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι στην απόφαση του επικεφαλής της ιταλικής δύναμης σχετικά με το πάγωμα όλων των αρχαιολογικών δραστηριοτήτων βάρυναν επιπλέον δύο σημαντικοί παράγοντες: οι αρχαιολογικές αντιπροσωπεΐες της Δανίας και της Γερμανίας που εκτελούσαν ανασκαφικό έργο ήδη πριν την έλευση των Ιταλών στην Κω και στη Λίνδο εξαιτίας του νόμου είχαν σταματήσει προσωρινά ενώ και στο ελληνικό στοιχείο μετά την πλήρη απόρριψη των αιτημάτων του Συνεδρίου της Πάτμου στις 18/6/1912 επικρατούσε αναστάτωση και απογοήτευση¹³³⁶. Το ζήτημα τελικά επιλύθηκε στο υψηλότερο επίπεδο, αφού ο υπουργός

¹³³² Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.149-150.

¹³³³ Ο Gerola έμεινε περίπου τρεις μήνες στα Δωδεκάνησα και είχε ως βάση του τη Ρόδο. Επισκέφθηκε την Κάσο, το Καστελόριζο, την Πάτμο, τους Λειψούς, τη Λέρο, την Κάλυμνο, την Κάλαμο, την Κω, τη Σύμη, την Αστυπάλαια, την Κάρπαθο, την Νίσυρο, την Τήλο, την Τήλο και την Αλιμνιά. Τα αποτελέσματα της αποστολής του καταγράφηκαν στο: G. Gerola, *I monumenti medioevali delle tredici Sporadi*, in *Ann. Scuola arch. di Atene*, 1915.

¹³³⁴ Veronese, *Il Patrimonio archeologico del Dodecaneso*, σ.139.

¹³³⁵ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.152.

¹³³⁶ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.π

Δημόσιας Εκπαίδευσης Credaro απευθύνθηκε στον πρωθυπουργό Giolitti επισημαίνοντας μεν την χρησιμότητα του νόμου για την αποφυγή αρχαιοκαπηλίας ή άλλων λανθασμένων χειρισμών αλλά «δεν ήταν δυνατόν να σταματήσει κάθε πρωτοβουλία πολιτισμού με το επιχείρημα ότι η Ιταλία δεν έχει κυριαρχικά δικαιώματα αλλά στρατιωτική κατοχή»¹³³⁷. Την άποψη του υπουργού Παιδείας υποστήριξε και ο SanGiuliano οπότε ο Ιταλός πρωθυπουργός απέστειλε αντίγραφο επιστολής του εκ Σικελίας Υπουργού των Εξωτερικών στον υπουργό Πολέμου Spingardi και του ζητούσε να ευθυγραμμιστεί πλήρως με τα συμπεράσματα που περιείχονταν σε αυτήν. Επιπλέον, πρέπει να αναφερθεί ότι η σπουδή των ιταλικών αρχών για άμεση έναρξη των αρχαιολογικών ανασκαφών επέτεινε το γεγονός ότι ήδη από το 1909 ο Γάλλος αρχιτέκτονας Albert Gabriel, ως απεσταλμένος του γαλλικού κράτους, είχε πάει προσωρινά στη Ρόδο για την προετοιμασία του εδάφους με σκοπό την εκτέλεση εργασιών αποκατάστασης της μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής του νησιού¹³³⁸. Ο Gabriel, αφού έλαβε μια διετή υποτροφία από το γαλλικό υπουργείο Παιδείας, επέστρεψε στη Ρόδο λίγους μήνες πριν την ιταλική απόβαση, αλλά οι εξελίξεις πάγωσαν κάθε δραστηριότητα μέχρι την έλευση του στρατηγού Elia ως στρατιωτικού διοικητή το 1914. Το 1914 κατόπιν πρότασης του Gerola, η ιταλική κυβέρνηση αποφάσισε να στείλει στη Ρόδο μία ανεξάρτητη αρχαιολογική αποστολή, η οποία εκτός από το να πραγματοποιήσει ανασκαφές, θα αναλάμβανε την οικοδόμηση ενός Μουσείου όπου θα συγκεντρώνονταν όλα τα ευρήματα των επιτόπιων ερευνών¹³³⁹. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ο Ιταλός υπουργός των Εξωτερικών SanGiuliano έδωσε εντολή στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων με την Τουρκία να αναφερθεί ως επιπλέον όρος για την εκκένωση της Δωδεκανήσου, η πρόβλεψη πρόνοιας για την νέα αρχαιολογική αποστολή στα νησιά¹³⁴⁰. Επικεφαλής της νεοσυσταθείσας αυτής αρχαιολογικής αποστολής τέθηκε ο Amedeo Maiuri, φοιτητής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας και επιθεωρητής στο Μουσείο της Napoli, ο οποίος εγκαινίασε ένα μεγαλοπρεπές έργο αναστήλωσης μεσαιωνικών κτισμάτων με τη συνδρομή του Σώματος Μηχανικών στη πόλη της Ρόδου, στο λόφο της Φιλήρημου, στην ακρόπολη της Λίνδου και στην πόλη της Κω¹³⁴¹. Το 1914 ακόμα εγκαινιάστηκε η Εφορεία Επίβλεψης των Μνημείων και Ανασκαφών και τη θέση κατέλαβε ο Maiuri ώστε να έχει μια συνολική εικόνα των ανασκαφικών εργασιών και της αναστήλωσης μνημείων. Ο Στρατιωτικός Διοικητής των Νήσων δεν συμφωνούσε στην επιλογή του Maiuri

¹³³⁷ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.153.

¹³³⁸ R. Santoro, *I monumenti medievali, Albert Gabriel e l' opera del Genio Militare*, στο (a cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco), «La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione. Le scelte progettuali», Scuola Archeologica Italiana di Atene, Edizioni del Prisma, Catania, 1996, σ.212.

¹³³⁹ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.156.

¹³⁴⁰ Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.160, όπ

¹³⁴¹ Monica Livadiotti, *L' isola di Rodi, Storia di Scavi*, (a cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco), «La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione. Le scelte progettuali», Scuola Archeologica Italiana di Atene, Edizioni del Prisma, Catania, 1996, σ.7 .

αλλά με παρέμβαση του SanGiuliano και του υπουργείου Παιδείας κάμφθηκαν οι όποιες αντιρρήσεις¹³⁴². Οι αρχαιολογικές ανασκαφές και εργασίες αναπαλαίωσης δεν έπαψαν καθόλου στη Ρόδο ούτε την περίοδο του πολέμου, οπότε ο Maiuri με την αρωγή στρατιωτών του Σώματος του Μηχανικού ολοκλήρωσαν την αποκατάσταση κτιρίων στο δρόμο των Ιπποτών και στο Ξενοδοχείο της Ιταλίας.

Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι μέσω του περιοδικού *Il Marzocco*¹³⁴³, το οποίο είχε ιδιαίτερο αντίκτυπο στους πολιτιστικούς κύκλους, προβαλλόταν η άποψη ότι επείγει η ανάγκη να διαφυλαχθούν «τα μνημεία και τα ερείπια του πολιτισμού από την αγριότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»¹³⁴⁴. Συντάκτες των συγκεκριμένων άρθρων ήταν ο αρχαιολόγος Salvatore Aurigemma, που είχε ήδη εμπλακεί σε έρευνες στη Λιβύη ενώ είχε επιφορτιστεί με την εφαρμογή ενός νέου συστήματος προστασίας αρχαιοτήτων και ο αρχιτέκτονας και πανεπιστημιακός Antonio Munoz¹³⁴⁵. Είναι προφανής η στόχευση για προβολή της εικόνας της Ιταλίας ως εκπολιτιστικής δύναμης αλλά και επίδειξης της «scienza italica» στην διάσωση και προβολή του ρωμαϊκού πολιτισμού. Την συγκεκριμένη περίοδο η Στρατιωτική Διοίκηση των Δωδεκανήσων άρχισε την αναστήλωση των μεσαιωνικών μνημείων των νησιών και κυρίως των κτιρίων στη Ρόδο κατά μήκος της οδού των Ιπποτών, με προτεραιότητα στο Νοσοκομείο των Ιπποτών και στο Ξενοδοχείο της Γλώσσας της Ιταλίας. Στόχευση της αποκατάστασης των αστικών κτισμάτων και μνημείων ήταν προφανώς ο εξωραϊσμός και ο καλλωπισμός τους, αφού βρίσκονταν σε κατάσταση εγκατάλειψης και προχωρημένης φθοράς, όμως όλες οι παρεμβάσεις γίνονταν με συγκεκριμένο πολιτικό κριτήριο και γνώμονα¹³⁴⁶. Όσοι εμπλέκονταν στο εγχείρημα της αναπαλαίωσης των κτισμάτων αυτοπροβάλλονταν ως οι αναστηλωτές της «Latinità» στο Αιγαίο και ειδικά στην περίπτωση των Δωδεκανήσων ως οι συνεχιστές του έργου των Ιπποτών Ιωαννιτών¹³⁴⁷. Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι όλα τα υπό αναστήλωση μνημεία ήταν ή βαπτίζονταν, ως μεσαιωνικά. Στην πράξη όμως, οι επιδόσεις των νέων κατακτητών σε αυτό το μέτωπο δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντικές εξαιτίας του γεγονότος ότι αρχικά τις εργασίες

¹³⁴² Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano, 1912-1922*, σ. 123 και Petricioli, *Archeologia e Mare Nostrum*, σ.164

¹³⁴³ Το έντυπο αν και στο μεγαλύτερο μέρος της ύλης του περιέχει άρθρα πολιτισμικού περιεχομένου δεν απουσιάζουν και άρθρα επικαιρότητας. Είναι σαφές ότι αποδέχεται πλήρως και στηρίζει τις δραστηριότητες της δημοφιλούς Εθνικιστικής Οργάνωσης (ANI) αφού σε σειρά από άρθρα προβάλλεται το βιβλίο του Enrico Corradini (ηγέτη της Εθνικιστικής Οργάνωσης) *Il Marzocco*, 13 Οκτωβρίου 1912, *Letteratura idealistica e nazionalista (il nuovo libro di E. Corradini)*, αρθρογραφεί ο ίδιος ο Corradini για το έργο της «Εταιρείας για τη μελέτη της Λιβύης»: *Il Marzocco*, 20/10/1912, *La pace e la "Societa per lo studio della Libia"*, αλλά και τα αποτελέσματα του Συνεδρίου της Εθνικιστικής Οργάνωσης: *Il Marzocco*, 29/12/1912, *Dopo li Congresso dei Nazionalisti*.

¹³⁴⁴ Simona Troilo, "A gust of cleansing wind": *Italian archaeology on Rhodes and in Libya in the early years of occupation*, *Journal of Modern Italian Studies* 17 (1) 2012: 45-69.

¹³⁴⁵ Troilo, "A gust of cleansing wind", σ.49.

¹³⁴⁶ Santoro, *I monumenti medievali*, Albert Gabriel, σ.214.

¹³⁴⁷ Santoro, *I monumenti medievali*, Albert Gabriel, σ.214, όπ

αποκατάστασης τις εκτελούσαν στρατιώτες του Σώματος Μηχανικού προκαλώντας περισσότερο ζημιές παρά όφελος¹³⁴⁸. Όπως ήταν λογικό, με παντελή έλλειψη τεχνογνωσίας και προετοιμασίας, οι στρατιώτες στην προσπάθειά τους να εξαφανίσουν κάθε μουσουλμανικό στοιχείο προκάλεσαν «ζημιά και λίγες καταστροφές λόγω της βιασύνης, που υπονόμισαν την στατικότητα του κτιρίου (στο Νοσοκομείο των Ιωαννιτών) και την ολοκλήρωση της αναστήλωσης στο μέλλον στην πρωτότυπη μορφή του», όπως τόνισε ο Gerola που εκλήθη εσπευσμένα να επιστρέψει στη Ρόδο¹³⁴⁹. Ενδεχομένως, οι Ιταλοί θεωρούσαν ότι η Στρατιωτική Διοίκηση των Νήσων έπρεπε να αποτελέσει την σύγχρονη εκδοχή του ρωμαϊκού στρατού, ο οποίος μετά την στρατιωτική κατάκτηση ενός τόπου, συνέχιζε με έργα αστικής ανάπτυξης και βελτίωσης της περιοχής όπως υδραγωγεία, δρόμους, κρήνες και άλλα¹³⁵⁰. Ο ερασιτεχνισμός των Ιταλών και ειδικά η καταστροφή από Ιταλούς ναύτες σπαραγμάτων που είχαν αποθηκεύσει οι Δανοί σε ένα μικρό Μουσείο στον αρχαιολογικό χώρο της Λίνδου αλλά και μέρος του τείχους από το ναό της Αθηνάς προκάλεσε θυμηδία διεθνώς και την οργισμένη αντίδραση της δανέζικης αποστολής και αν δεν είχαν βρεθεί οι «ένοχοι» -δηλαδή Τούρκοι χωροφύλακες- θα είχε προκληθεί διπλωματικό επεισόδιο¹³⁵¹. Επιπλέον, για αυτή την περίοδο θα πρέπει να φωτιστεί και η πτυχή της παράνομης μεταφοράς αρχαιοτήτων από τα Δωδεκάνησα στα Μουσεία της Ιταλίας υπό την πλήρη ενθάρρυνση και απόλυτη κάλυψη του Γενικού Διευθυντή Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών Corrado Ricci¹³⁵². Αν και η Σύμβαση της Χάγης προέβλεπε ρητά το σεβασμό των δικαιωμάτων «περί προστασίας και κυριότητας των αρχαιοτήτων κάθε χώρας», σε μία αφύσικα διασταλτική ερμηνεία των όρων και με προφανή καιροσκοπικά κίνητρα, ο Ricci υποστήριζε το δικαίωμα εξαγωγής και αποστολής σε ιταλικά Μουσεία αντικειμένων που δεν είχαν ακόμα βρεθεί, έργα άγνωστα άρα μη υπαγόμενα στη Χάγη «αφού δεν είχαν ακόμη καταστεί μέρος της αρχαιολογικής ή ιστορικής κληρονομιάς ενός έθνους»¹³⁵³. Άλλωστε το 1923 ο ίδιος ο πρωθυπουργός Benito Mussolini με κάθε επισιμότητα τέλεσε τα εγκαίνια του Museo Coloniale της Ρώμης, σε χώρο εντός του υπουργείου των Εξωτερικών¹³⁵⁴.

¹³⁴⁸ Troilo, "A gust of cleansing wind", σ.57.

¹³⁴⁹ Eliana Perotti, *Il patrimonio medievale: strategie d' appropriazione*, στο (a cura di Simona Martinoli, Eliana Perotti) «Architettura coloniale nel Dodecaneso 1912-1943», Edizioni di Fondazione Giovanni Agnelli, 1999, σ. 79.

¹³⁵⁰ Santoro, *I monumenti medievali*, Albert Gabriel, σ. 216.

¹³⁵¹ Troilo, "A gust of cleansing wind", σ.56.

¹³⁵² Troilo, "A gust of cleansing wind", σ.62.

¹³⁵³ Troilo, "A gust of cleansing wind": *Italian archaeology on Rhodes*, σ.62, όπ

¹³⁵⁴ Vincenzo Sechi, *Il Museo Coloniale*, Lettura, Rivista Mensile del Corriere Della Serra, 1917, Anno XVII, σ.308-310.

Το 1919, Διευθυντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας ανέλαβε ο Alessandro Della Seta, ο οποίος ήταν «σπουδαίος μελετητής, αλλά εμφορείτο από ένα ισχυρό εθνικιστικό πνεύμα»¹³⁵⁵ ενώ η επιλογή του έγινε μετά από καθοριστική παρέμβαση του Ιταλού υπουργού των Εξωτερικών Sonnino. Οι προθέσεις και η στάση του Della Seta φανερώθηκαν από νωρίς καθώς η πρώτη του επιστημονική επιλογή για έρευνα υπήρξε η Λήμνος, ένα νησί με σημαντική γεωπολιτική σημασία στο Βορείου Αιγαίο πλησίον των Στενών των Δαρδανελίων, με αφορμή μίας αμφιλεγόμενης εγκυρότητας ανακάλυψη το 1884 Γάλλων περιηγητών σε μία επιγραφή για ίχνη γλώσσας που πρόδιδαν ισχυρή συγγένεια με την ετρουσκική¹³⁵⁶. Οι εξελίξεις στο διπλωματικό πεδίο όπως είδαμε οδήγησαν στη συμφωνία Tittoni-Βενιζέλου στην οποία υπήρχε ρητή πρόβλεψη σε ξεχωριστό άρθρο για παροχή σημαντικών προνομίων στην ιταλική αρχαιολογία στα υπό παραχώρηση νησιά. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 7 της ελληνοϊταλικής συνθήκης το 1920 προβλεπόταν το εξής:

Η Ελλάδα συναινεί στο ότι η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή της Αθήνας διατηρεί το δικαίωμα για δεκαπέντε έτη να διεξάγει ανασκαφές στο ιερό του Ασκληπιείου της Κω εφαρμόζοντας την ελληνική νομοθεσία. Η Ελλάδα δεσμεύεται να δώσει στην Ιταλία, για μια περίοδο 15 ετών, την προτεραιότητα ανάμεσα σε όλες τις ξένες δυνάμεις όσον αφορά σε έρευνες και ανασκαφές αρχαιολογικής αρχής στα υπό παραχώρηση νησιά. Οι ανασκαφικές επιχειρήσεις θα διεξαχθούν σε αρμονία με τις προβλέψεις του ίδιου νόμου. Ο χρόνος τρέχει από τη στιγμή της υπογραφής της παρούσης Συμφωνίας¹³⁵⁷.

4.1.3 Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ FERT ΩΣ ΜΕΡΟΣ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ ΤΟΥ LAGO

Στην μετά την Λωζάνη περίοδο τόσο ο Lago όσο και ο De Vecchi επέδειξαν προσωπικό έντονο ενδιαφέρον για την περαιτέρω οργάνωσή της αλλά και για την προβολή των ευρημάτων της αρχαιολογίας, ενώ συνέχισαν την ίδια πολιτική των προκατόχων τους σχετικά με την χρήση των αρχαιολογικών ευρημάτων ως μέσο κατοχύρωσης ιστορικών δικαιωμάτων της Ιταλίας στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου¹³⁵⁸. Ο Lago όμως όπως θα δούμε θα συσχετίσει με έναν άμεσο τρόπο έναν οργανισμό με αντικείμενο την αρχαιολογική έρευνα, το Ινστιτούτο FERT, με τον εκπαιδευτικό του σχεδιασμό. Οι προθέσεις του φασιστικού καθεστώτος σχετικά με τη θεμελίωση ιστορικών δικαιωμάτων στο χώρο της Μεσογείου

¹³⁵⁵ Greco, *L' Archeologia italiana nel Mediterraneo Orientale*, σ. 384.

¹³⁵⁶ Greco, *L' Archeologia italiana nel Mediterraneo Orientale*, σ. 384, όπ

¹³⁵⁷ Αρχείο Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Άθω Ρωμάνου, αρ. εις. 643, Αταξινόμητο, φακ. «Υπ. Εξωτ.1920», *Traité entre la Grèce et l' Italie signe le 10 Aout 1920 a Sèvres*, άρθρο 7.

¹³⁵⁸ Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.411 και Pignataro, *De Vecchi*, σ.127.

είχαν καταστεί σαφείς νωρίς με την επίκλησή της από τον Duce ως ρωμαϊκής λίμνης αλλά και από την εισβολή και προσωρινή κατοχή της Κέρκυρας τον Αύγουστο του 1923, οπότε ο ιταλικός τύπος έκανε στοχευμένες αναφορές για την 400ετή Βενετική παρουσία στο νησί¹³⁵⁹. Ο Mussolini, το 1923 προσπάθησε να προβάλει την υποτιθέμενη *italianità* και τη *romanità* στην Μάλτα και την Κορσική κάνοντας λόγο για ανάγκη εκδήλωσης της καταπιεσμένης ιταλικής συνείδησης των κατοίκων, αλλά οι αντιδράσεις της Μ. Βρετανίας και της Γαλλίας τον οδήγησαν σε αναδίπλωση¹³⁶⁰. Ακόμη, από την Τρίπολη τον Απρίλιο του 1926 επισημοποίησε το δόγμα της *Mare nostrum* και την ανάγκη εξάπλωσης της Ιταλίας σε όλη τη Μεσόγειο και την Ανατολή¹³⁶¹. Εξάλλου, το 1939 ο Ιταλός πρωθυπουργός δήλωσε στο Μεγάλο Φασιστικό Συμβούλιο ότι η Ιταλία ήταν «ένας φυλακισμένος της Μεσογείου, και όσο πιο μεγάλη και δυνατή η Ιταλία γίνεται, τόσο περισσότερο θα ενισχύεται η φυλάκισή της [...] και τα κάγκελα αυτής τη φυλακής είναι η Κορσική, η Τυνησία, η Μάλτα, η Κύπρος»¹³⁶².

Ο Lago σε συνεννόηση με τον Διευθυντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας Della Seta πήραν την πρωτοβουλία για τη δημιουργία ενός Ινστιτούτου Αρχαιολογίας το οποίο φιλοδοξούσε να αποτελέσει τον πυρήνα για το μελλοντικό Πανεπιστήμιο της Ρόδου, όπως είδαμε και πιο πάνω¹³⁶³. Το 1926 τέθηκε υπόψη στον Mussolini ένα προσχέδιο της λειτουργίας του Ινστιτούτου στο οποίο περιγράφονταν τα κύρια χαρακτηριστικά του ώστε να κάνει «την Ρόδο κέντρο της ιταλικής μόρφωσης και σημείο αφετηρίας για την εξάπλωση της Ιταλίας στην Ανατολή»¹³⁶⁴. Σύμφωνα με το προσχέδιο το Ινστιτούτο θα έπρεπε να γίνει κυρίως πυρήνας αρχαιολογικών, ιστορικών και φιλολογικών σπουδών κατ' αναλογία των εγκαταστάσεων Ιατρικής που ήδη κατασκευάζονταν, τα οποία θα αποτελούσαν το μελλοντικό Πανεπιστήμιο της Ρόδου. Κατά τον συντάκτη του θα πρέπει να αποτελέσει ένα σημείο έλξης τόσο για την Ρόδο όσο και την Ιταλία, αλλά και για τους Ιταλούς της Ανατολής, οι οποίοι από το τωρινό στάδιο της συμπάθειας σε ένα μελλοντικό στάδιο θα θελήσουν να αποκτήσουν μία πιο σταθερή σχέση με την πατρίδα¹³⁶⁵. Το Ινστιτούτο θα συμβάλλει ώστε η παραμονή στην Ρόδο να μην την εκτιμούν μόνο οι φοιτητές αλλά και επισκέπτες καλλιεργημένοι οι οποίοι θα αποζητούν ένα μέρος με ηρεμία αλλά και

¹³⁵⁹ C.J. Lowe and F. Marzari, *Italian Foreign Policy 1870-1940*, London, Routledge & Kegan Paul, 1975, σ.196.

¹³⁶⁰ Cassels, *Mussolini's Early Diplomacy*, σ.86-88.

¹³⁶¹ Labanca, *Oltremare*, σ.153.

¹³⁶² Xypolia, *British Colonial Cyprus and the Italian Threat*, σ.288-9.

¹³⁶³ Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.412

¹³⁶⁴ ΓΑΚ Δωδεκανήσων Π. 478 2/2, Promemoria-Fondazione Istituto Archeologico di Rodi 1926, (Το εν λόγω υπόμνημα δεν έχει ημερομηνία, ούτε υπογραφή, ούτε κατονομάζεται ο λήπτης. Η εκφώνηση που είναι «η Αυτού Εξοχότης», το ύφος του, το περιεχόμενο αλλά κυρίως το ότι όσα αναφέρονται ως προσχέδιο υλοποιήθηκαν στην πράξη με την ίδρυση του Ινστιτούτου οδηγούν στο σχεδόν βέβαιο συμπέρασμα ότι αποδέκτης είναι ο Mussolini ως Πρωθυπουργός και ΥΠΕΞ και συντάκτης του είτε ο Lago ή ο Della Seta)

¹³⁶⁵ ΓΑΚ Δωδεκανήσων, Promemoria 1926, όπ

ταυτόχρονα θα είναι σε θέση να διεξαγάγουν έρευνα. Για αυτό το σκοπό είναι απαραίτητο να υπάρξει μια βιβλιοθήκη και ένα φωτογραφικό αρχείο. Η βιβλιοθήκη θα έχει κυρίως χαρακτήρα αρχαιολογικό και καλλιτεχνικό αλλά και ιστορικό και φιλολογικό από όλες τις περιόδους (κλασική, βυζαντινή, μεσαιωνική και οθωμανική). Το φωτογραφικό αρχείο με υλικό όχι μόνο από τα Δωδεκάνησα αλλά και από την Ανατολία, την Συρία, την Παλαιστίνη φιλοδοξεί όχι μόνο να διασώσει υλικό που ενδεχομένως θα κινδυνεύσει με εξαφάνιση στο μέλλον, αλλά και να προσφέρει αισθητική απόλαυση σε έναν απλό επισκέπτη. Επίσης, δίνεται μία εκτίμηση των αναγκαίων χρηματικών ενισχύσεων για την λειτουργία του και τον εξοπλισμό του. Συγκεκριμένα, προσδιορίζεται ένα ποσό τουλάχιστον 150χιλιάδων λιρών για την προμήθεια των πρώτων βιβλίων και φωτογραφιών και 30χιλιάδων λιρών για τα ράφια, την διακόσμηση και τον απαραίτητο επιστημονικό εξοπλισμό όπως μηχανές προβολής κ.ά. Ενώ στο Ινστιτούτο θα πρέπει να εξασφαλιστεί μία ετήσια επιχορήγηση 40.000 λιρών. Ακόμη τονίζεται ότι τα αποτελέσματα των ερευνών του Ινστιτούτου θα προβάλλονται μέσω της έκδοσης ενός περιοδικού που ενδεχομένως θα έχει τον τίτλο «Studi e ricerche italiani per il Levante»¹³⁶⁶. Καταλήγει ο συντάκτης του προσχεδίου ότι το Ινστιτούτο φιλοδοξεί να συμβάλει στην πνευματική διεύδυση της Ιταλίας, «η οποία είναι διαχρονικά πιο δύσκολη και από την οικονομική ή την εμπορική, δεδομένου ότι οι διαμορφωμένες συνειδήσεις είναι εξαιρετικά δύσκολο να αλλάξουν με το χρήμα». Τελικά, με το κυβερνητικό διάταγμα 202 στις 4/11/1927 οριζόταν ότι:

λαμβάνοντας υπόψη την ευκαιρία να ενσωματωθεί το έργο της συντήρησης των μνημείων και των αρχαιολογικών ερευνών στο Αιγαίο με την δημιουργία ενός Ινστιτούτου με χαρακτήρα ιστορικό και αρχαιολογικό που θα επιτρέψει να διευρυνθεί το πεδίο των σπουδών και να συμβάλλει στην συνεργασία ιδρυμάτων και φοιτητών αποφασίζουμε την ίδρυση του «Ιστορικού και Αρχαιολογικού Ινστιτούτου της Ρόδου».¹³⁶⁷

Στο άρθρο 1 διαβάζουμε: ιδρύεται στη Ρόδο Ινστιτούτο για τις έρευνες και τις σπουδές και τους διάφορους πολιτισμούς της Ρόδου και των άλλων Νήσων του Αιγαίου (προϊστορικός, ελληνο-ρωμαϊκός, βυζαντινός, την εποχή των Ιπποτών και Ισλαμικός) και τις σχέσεις ανάμεσα σε αυτούς τους πολιτισμούς και τις γειτονικές περιοχές. Ανάμεσα στα καθήκοντα του Ινστιτούτου θα είναι να προωθεί και να συντονίζει τις σπουδές σχετικά με την ιστορία της ιταλικής εξάπλωσης στην Ανατολή και συνεπώς να συμβάλλει στην προετοιμασία με ένα

¹³⁶⁶ ΓΑΚ Δωδεκανήσων, Promemoria 1926, όπ

¹³⁶⁷ Clara Rhodos, Studi e Materiali a Cura dell' Istituto Storico-Archeologico di Rodi, Rapporto Generale sul Servizio archeologico a Rodi e nelle isole dipendenti dall' anno 1912 all' anno 1927 A.Maiuri-G.Jacopi, Vol. I, Officine dell' Istituto Italiano d' Arti Grafiche, Bergamo 1928, Appendice,σ.185.

ολοκληρωμένο έργο σχετικά με αυτό το επιχείρημα¹³⁶⁸. Είναι σαφές ότι έχουμε μία σύμπτωση στόχων ανάμεσα στο εκπαιδευτικό διάταγμα της 1/1/1926 και του Ινστιτούτου FERT αφού και η εξάπλωση της *italianità* σε όλη την Ανατολή Μεσόγειο αποτελούν κοινά εκφρασμένο στόχο.

Στο άρθρο 3 ορίζεται ότι το Ινστιτούτο θα αποκτήσει το όνομα *Istituto Storico-Archeologico di Rodi*¹³⁶⁹ και ως έμβλημά του θα έχει το στέμμα του Τάγματος των Ιπποτών της Ρόδου με το ακρωνύμιο FERT¹³⁷⁰ και στο άρθρο 4 ορίζεται ως έδρα του Ινστιτούτου το Παλάτι της Αρμερίας στη Ρόδο¹³⁷¹. Στο άρθρο 5 προβλέπεται ο ορισμός από τον Διοικητή των Νήσων του Αιγαίου ενός Συμβουλίου του Ινστιτούτου (*Consiglio dell' Istituto*) που θα αποτελείται από: τον εξερχόμενο Δ/ντή της Αρχαιολογικής Αποστολής στη Ρόδο, το Δ/ντή των Αρχαιολογικών Αποστολών στην Ανατολή, τον Δ/ντή της Αρχαιολογικής σχολής στην Κρήτη, το Δ/ντή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, τον Έφορο Μεσαιωνικής και Μοντέρνας Τέχνης του Βασιλείου. Τρία από τα μέλη του Συμβουλίου, που θα οριστούν από τον Κυβερνήτη, θα σχηματίσουν την Επιτροπή (*Giunta*), η οποία θα επιφορτιστεί με τη Διοίκηση του Ινστιτούτου. Γραμματέας της Επιτροπής, με εκτελεστικές αρμοδιότητες, θα είναι ο Έφορος Μνημείων και Ανασκαφών των Νήσων του Αιγαίου¹³⁷². Στο άρθρο 7 προβλέπεται η ίδρυση Βιβλιοθήκης που θα ανταποκρίνεται στους ιδρυτικούς σκοπούς, σκοπεύοντας κυρίως στη συγκέντρωση έργων γενικού χαρακτήρα και επιπλέον να έχουν σχέση με τους πολιτισμούς με τοπικό ενδιαφέρον, και ακόμη στην διαμόρφωση μιας βιβλιοθήκης εξειδικευμένης στην ιστορική περίοδο των Ιπποτών στη Ρόδο, με τρόπο ώστε αυτό το τμήμα να είναι όσο πιο πολύ δυνατόν πλήρες. Ακόμα (το Ινστιτούτο) θα δείξει ειδική μέριμνα στη συγκέντρωση έργων με αναφορά στην ιταλική εξάπλωση στην Ανατολή

¹³⁶⁸ Clara Rhodos, Vol.1, σ.186.

¹³⁶⁹ Πλάγια Γραφή στο Πρωτότυπο.

¹³⁷⁰ Το «motto FERT» όπως αναφέρεται το κυβερνητικό διάταγμα της 4/11/1927 είναι ένα ακρωνύμιο του οποίου τα αρχικά αποδίδουν, κατά την επικρατέστερη εκδοχή, τη λατινική πρόταση *Fortitudo Eius Rhodum Tenuit* δηλαδή «Η Δύναμη Σου θα κρατήσει τη Ρόδο». Επρόκειτο για το motto του Τάγματος των Ιπποτών, ενώ το Ινστιτούτο υιοθέτησε και το στέμμα του Τάγματος ως έμβλημα, το οποίο απεικονίζεται σε όλες τις εκδόσεις του περιοδικού Clara Rhodos. Βλ. Σχετ: Veronese, *Il Patrimonio archeologico del Dodecaneso*, σ. 143· Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.413-4· Επίσης το ακρωνύμιο FERT συναντάται και σε δημοσίευση στο μηνιαίο περιοδικό *La Lettura* της *Corriere della Sera* σε φωτογραφίες του Luigi Barzini, Βλ. Σχετ: A Rodi, *L'isola della Città*, *La Lettura: Rivista mensile del Corriere della Sera*, 12 Ιουλίου 1912· Πάντως, σχετικά με το ακρωνύμιο FERT, στην Ιταλική Εγκυκλοπαίδεια επισημαίνεται ότι η ερμηνεία του έχει αποτελέσει αντικείμενο ερευνών και συζητήσεων επι μακρόν με επικρατέστερη την *Fortitudo eius Rhodum tenuit*, χωρίς όμως να απουσιάζουν και άλλες εκδοχές όπως: *Fides est regni tutela, Foedere et religione tenemur*. Επίσης αναφέρεται ότι υπάρχει και η ερμηνεία ως *fert* δηλαδή ως το γ' πρόσωπο ενεργητικής φωνής του ρήματος *ferre* (που σημαίνει αυτός/ή/ο υποφέρει, αντέχει, ενδεχομένως με αναφορά στον Ιησού που έφερε τις αμαρτίες του κόσμου). Βλ.Σχετ: *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti, Pubblicata sotto l' Alto Patronato si S.M. Il Re d' Italia*, Treves-Treccani-Tumminelli, Edizioni Istituto G. Treccani, Milano 1932, λήμμα «FERT».

¹³⁷¹ Clara Rhodos, Vol.1, σ.185.

¹³⁷² Clara Rhodos, Vol.1, σ.185, όπ

κατά τη σύγχρονη και μεσαιωνική εποχή¹³⁷³. Στο άρθρο 8 προβλέπεται η ίδρυση Φωτογραφικού Αρχείου ενώ στο άρθρο 9 αναγγέλλεται η δημοσίευση των αποτελεσμάτων της δραστηριότητας του Ινστιτούτου και της τοπικής Εφορείας σε μια σειρά με το όνομα: *Clara Rhodos*¹³⁷⁴. Στο άρθρο 11 υπήρξε η πρόβλεψη για μία ή περισσότερες υποτροφίες κάθε χρόνο σε νέους αποφοίτους κλασικών σπουδών και σε εξαιρετικές περιπτώσεις σε καλλιτέχνες, αρχιτέκτονες¹³⁷⁵. Οι υποτροφίες θα δίνονταν από επιτροπή αποτελούμενη από τον Κυβερνήτη (Πρόεδρο) και την Επιτροπή του Ινστιτούτου και προτεραιότητα δινόταν στους αποφοίτους της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Ρώμης, της Αθήνας ή της Σχολής Καλών Τεχνών της Ρώμης. Στο τελευταίο άρθρο – άρθρο 12- οριζόταν ετήσια επιχορήγηση των δραστηριοτήτων του Ινστιτούτου από τον προϋπολογισμό της Κυβέρνησης των Νήσων του Αιγαίου ύψους 100.000 λιρετών¹³⁷⁶. Με ξεχωριστό κυβερνητικό διάταγμα στις 27 Ιανουαρίου 1928 ορίστηκαν ως μέλη του Συμβουλίου του Ινστιτούτου (*Consiglio dell' Istituto*) οι καθηγητές: Federico Halbherr¹³⁷⁷, Δ/ντής της αρχαιολογικής αποστολής στην Κρήτη, Roberto Paribeni, Δ/ντής των Αρχαιολογικών Αποστολών στην Ανατολή, Alessandro Della Seta, Δ/ντής της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και Amedeo Maiuri, Δ/ντής της Αρχαιολογικής Αποστολής στη Ρόδο¹³⁷⁸. Στις 29 Ιουλίου 1929 δημοσιεύτηκε ο Κανονισμός του Ινστιτούτου, ο οποίος προήλθε από τις ζυμώσεις μεταξύ του Γραμματέα Jacorich- και μετέπειτα Jacori- και του κυβερνήτη Lago, αλλά και την επικύρωση του Συμβουλίου του Ινστιτούτου. Ο Jacori σε προσχέδιο του Κανονισμού, εισηγείτο στον Lago την περαιτέρω εμπλοκή μεσαιωνολόγων –medievalisti- και το Ινστιτούτο να αποτελέσει βάση για αποστολές κυρίως εκτός Κτήσεως, προτείνοντας την ανάπτυξη ενός προγράμματος όχι μόνο με ιστορικό ή αρχαιολογικό χαρακτήρα¹³⁷⁹. Συγκεκριμένα, εξέφρασε την άποψη ότι θα μπορούσαν να γίνουν φιλολογικές και γλωσσολογικές έρευνες για την επιρροή της

¹³⁷³ Να σημειωθεί ότι το 1944 η Βιβλιοθήκη διέθετε μια εντυπωσιακή συλλογή από 8000 τόμους και 5000 αρνητικά, ως αποτέλεσμα της προσπάθειας κυρίως του Mario Lago και του Alessandro Della Seta. Βλ. Σχετ: A. Di Vita, *La scuola Archeologica Italiana e il Dodecaneso*, στο (a cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco), «La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione. Le scelte progettuali», Scuola Archeologica Italiana di Atene, Edizioni del Prisma, Catania, 1996, σ. XVI.

¹³⁷⁴ Clara Rhodos, Vol.1, σ.187. Επίσης υπήρχε και το περιοδικό «Memorie» που εξέδιδε το Ινστιτούτο με ανάλογο περιεχόμενο.

¹³⁷⁵ Για παράδειγμα το 1930 δόθηκε υποτροφία στον μηχανικό Hermes Balducci με την αποστολή να διεξάγει έρευνα σχετικά με τα ίχνη της ιταλικής αναγέννησης στην Αρχιτεκτονική την εποχή των Ιεροσολυμιτών Ιποτών στη Ρόδο, Βλ. Σχετ: Perotti, *Il patrimonio medievale: strategie d' appropriazione*, σ.82. Το 1932 θεσμοθετήθηκαν υπέρ του Ινστιτούτου FERT από το Υπουργείο Εξωτερικών δύο επιπλέον υποτροφίες, Βλ.Σχετ: Pignataro, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-Il Governo di Mario Lago*, σ.418.

¹³⁷⁶ Clara Rhodos, Vol.1, σ.187.

¹³⁷⁷ Τελικά με κυβερνητικό διάταγμα που εκδόθηκε στις 27 Ιουνίου 1928, τη θέση του Halbherr στο Συμβούλιο του Ινστιτούτου κάλυψε ο θητεύσας στα Δωδεκάνησα και βαθύς γνώστης της περιοχής Giuseppe Gerola, Έφορος μεσαιωνικής και μοντέρνας Τέχνης στις επαρχίες του Τρέντο, Βερόνα, Μάντοβα και Μπολτσάνο, Βλ. Σχετ: Clara Rhodos, *Scavo nella Necropoli di Jalisso 1924-1928*, Vol.3, *Officine dell' Istituto Italiano d' Arti Grafiche*, Bergamo, 1929.

¹³⁷⁸ Clara Rhodos, Vol.1, σ.187-8. Ο Maiuri είχε αντικατασταθεί από επικεφαλής της Εφορείας Μνημείων και Ανασκαφών στα Δωδεκάνησα από τον Giulio Jacorich ήδη από το 1924.

¹³⁷⁹ Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.415.

Ιταλίας στη ελληνική λαϊκή ποίηση, στην ανίχνευση ιταλικών επιρροών σε ανατολίτικες διαλέκτους, λαογραφικές για τον εντοπισμό εθίμων και παραδόσεων με ιταλικές ρίζες¹³⁸⁰. Τελικά ο Lago υποστήριξε, σε αρχικό στάδιο τουλάχιστον, να μείνουν στα προκαθορισμένα πεδία αρμοδιότητας.

Η απογραφή όμως γενικά λαογραφικών στοιχείων και στοιχείων εθνικού δικαίου τόσο στο Βασίλειο όσο και στις αποικίες αποτέλεσε βασικό άξονα πολιτικής του φασιστικού καθεστώτος. Με Βασιλικό Διάταγμα τον Φεβρουάριο του 1930 είχε συσταθεί βασιλική Επιτροπή με επικεφαλής τους Γερουσιαστές Vittorio Scialoja και Mariano D' Amelio για αυτόν ακριβώς τον σκοπό¹³⁸¹. Μάλιστα επισημαίνεται από το αρμόδιο Υπουργείο Δικαιοσύνης στον Ιταλό ΥΠΕΞ το 1931, ότι η Ακαδημία Αθηνών στα πλαίσια του έργου απογραφής των εθίμων και παραδόσεων του ελληνισμού έχει συμπεριλάβει και την Δωδεκάνησο με συνέπεια να τονίζει την ανάγκη να συσταθεί άμεσα ανάλογη Επιτροπή από ειδικευμένους επιστήμονες με αυτό τον σκοπό και στα νησιά του Αιγαίου. Η αποστολή του Baud-Bonny που έχει αναφερθεί παραπάνω σε αυτά τα πλαίσια έγινε. Πάντως από ότι φαίνεται η ιταλική Διοίκηση των Δωδεκανήσων ήδη είχε φροντίσει να καταγράψει λαογραφικά στοιχεία όλων των διαβιουσών κοινοτήτων στα Δωδεκάνησα, αφού ο Buti το 1928 δημοσιεύει εκτενές άρθρο συνοδευόμενο από άφθονο φωτογραφικό υλικό στο περιοδικό *Rivista delle Colonie Italiane* με τίτλο «Παραδόσεις, δεισιδαιμονίες και θρύλοι των κατοίκων της Δωδεκανήσου»¹³⁸², ενώ πολλές πληροφορίες λαογραφικού χαρακτήρα υπάρχουν και στους προπαγανδιστικούς ταξιδιωτικούς οδηγούς του καθεστώτος για τα νησιά και με λεπτομέρειες για όλες τις διαβιούσες εθνότητες. Πάντως στον Κανονισμό του Ινστιτούτου ξεκαθαρίστηκε ότι το Συμβούλιο είναι όργανο με συμβουλευτικό και υποστηρικτικό χαρακτήρα και ότι οι συγκλήσεις του έχουν έκτακτο χαρακτήρα και θα λαμβάνουν χώρα κατόπιν πρόσκλησης του Κυβερνήτη και κανονικά οι συνενοήσεις θα γίνονται δια αλληλογραφίας¹³⁸³. Όσον αφορά την Επιτροπή, αυτή είναι το διοικητικό όργανο του Ινστιτούτου που συντάσσει το ετήσιο πρόγραμμά του και παρουσιάζεται από τον Γραμματέα του, προτείνει αλλαγές και αποδίδει, υπό την προεδρία του Κυβερνήτη, υποτροφίες¹³⁸⁴. Επιπλέον στο άρθρο 5 εξειδικεύεται ότι η Βιβλιοθήκη οφείλει να

¹³⁸⁰ Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.415, όπ

¹³⁸¹ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.:2, 13/9/1931, Il Guardasigilli Ministro Della Giustizia al S.E. il Ministro degli Affari Esteri, Oggetto: Raccolta delle consuetudini e degli usi giuridici.

¹³⁸² Vittorio Buti, *Tradizioni, Superstizioni e leggende delle popolazioni del Dodecanneso* στο Rivista Delle Colonie Italiane, (a cura del Ministero delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni), Numero Speciale in Occasione dell' Esposizione di Torino e della Giornata Coloniale 1929, Sindacato Italiano Arti e Grafiche Editore in Roma, σ.13-34.

¹³⁸³ Clara Rhodos, Vol.3, σ.285.

¹³⁸⁴ Clara Rhodos, Vol.3, σ.285, όπ

συγκεντρώνει έργα και περιοδικά κοινής αποδοχής από όλα τα πεδία του έργου του Ινστιτούτου, και επιπλέον όσο είναι δυνατόν όλα τα έργα που έχουν χαρακτήρα ειδικό για τα Νησιά του Αιγαίου, το καθεστώς και την ιστορία του τάγματος των Ιεροσολυμιτών Ιπποτών, την ιστορία και τα μνημεία της ιταλικής εξάπλωσης στην Ανατολή¹³⁸⁵.

Τα επίσημα εγκαίνια του Ινστιτούτου έλαβαν χώρα την Άνοιξη του 1928 και συνδυάστηκαν με τη φιλοξενία και τη διεξαγωγή στη Ρόδο ενός Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογίας, υπό την αιγίδα του Κυβερνήτη των Νήσων Mario Lago και του Ιταλού υπουργού Δημόσιας Παιδείας Pietro Fedele. Οι προσδοκίες του κυβερνήτη για το γεγονός ήταν κάτι παραπάνω από υψηλές αφού στην πρόσκληση που απηύθυνε από κοινού με τον Ιταλό υπουργό Παιδείας έλεγε:

Σε συνέχεια της σειράς αρχαιολογικών συνεδρίων που έλαβαν χώρα στα τελευταία χρόνια στην Τρίπολη, στη Φλωρεντία, και στο Κάλιαρι, αποφασίστηκε, με πρωτοβουλία της Διοίκησης των Νήσων του Αιγαίου και του Υπουργείου Δημόσιας Παιδείας, να ανακοινώσει το επόμενο συνέδριο, με χαρακτήρα διεθνές, για τον ερχόμενο Μάιο, στη Νήσο της Ρόδου. Το ενδιαφέρον των μνημείων των Νήσων του Αιγαίου είναι τέτοιο που να δικαιολογεί την πρόταση που ωρίμασε σε εμάς ώστε να αναζητήσουμε πάλι μέσω αυτών των ένδοξων μαρτυριών των περασμένων εποχών την προσοχή των μελετητών και να προσφέρουμε την ίδια στιγμή μια σύντομη συνθετική οπτική τι έχει συντελεστεί μέχρι πρόσφατα για την αξιοποίηση αυτής της ακριβής κληρονομιάς¹³⁸⁶.

Στο συνέδριο συμμετείχαν σύεδροι από την Ιταλία στο ανώτατο επίπεδο από τον τομέα του Πολιτισμού, αλλά και από άλλες χώρες όπως η Γερμανία, η Αγγλία, οι ΗΠΑ, την Ελβετία, το Βέλγιο, την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Σουηδία και την Ελλάδα με την παρουσία του Αναστάσιου Ορλάνδου, καθηγητή Πανεπιστημίου και Διευθυντή Αρχιτεκτονικών Αναστήλωσεων και του δόκτορα Κ. Κουρουνιώτη, Γενικό Δ/ντή Αρχαιοτήτων του υπουργείου Παιδείας,¹³⁸⁷. Στα πλαίσια του ανοίγματος των εργασιών του Συνεδρίου, δηλαδή στις 14 Μαΐου 1928, έγιναν και τα εγκαίνια του Ινστιτούτου Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Ρόδου με πανηγυρικό λόγο που εκφώνησε ο οραματιστής του έργου κυβερνήτης Mario Lago¹³⁸⁸. Το περιεχόμενο του εναρκτήριου λόγου του κυβερνήτη και η αντιφώνηση εκ

¹³⁸⁵ Clara Rhodos, Vol.3, σ.286. Επίσης και στην *Il Giornale d'Italia*, «Una Grande Opera a Rodi, L' Istituto Storico-Archeologico», 6/12/1927 υπάρχει δημοσίευμα στο οποίο φαίνεται ότι ο συντάκτης του ότι έχει σαφή και ακριβή πληροφόρηση για το Ινστιτούτο αφού αναφέρει έγκυρες πληροφορίες και λεπτομέρειες για την υποδομή, τον σκοπό και τον στόχο του. Μάλιστα ξεκαθαρίζει ότι το περιοδικό του Ινστιτούτου θα φέρει τον τίτλο Clara Rhodos.

¹³⁸⁶ Clara Rhodos, Vol.3, Convegno Archeologico Internazionale di rodi, Atti, σ.288.

¹³⁸⁷ Clara Rhodos, Vol.3, Convegno Archeologico Internazionale di rodi, Atti, σ.289.

¹³⁸⁸ Clara Rhodos, Vol.3, Convegno Archeologico Internazionale di rodi, Atti, σ.290.

μέρους υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης που έκανε ο Francesco Pellati, ήταν ως επί το πλείστον πολιτικά ουδέτερο¹³⁸⁹ και διαπνέονταν από ένα πνεύμα οικουμενικής προσφοράς και απουσίαζε άμεση αναφορά στον εθνικό-πατριωτικό σκοπό ίδρυσης του Ινστιτούτου¹³⁹⁰. Ενδεχομένως, το πολυεθνικό κοινό και ειδικά η παρουσία πολλών ξένων επιστημόνων να υπαγόρευσε τον ήπιο και διπλωματικό αυτό τόνο, ο οποίος είναι σε εμφανή αναντιστοιχία ύφους και περιεχομένου με το τηλεγράφημα που είχε στείλει ο Ιταλός υπουργός Παιδείας επί τη ευκαιρία των εγκαινίων του Ινστιτούτου. Στο τηλεγράφημά του ο υπουργός Δημόσιας Εκπαίδευσης Fedele έλεγε τα εξής:

Με την περίπτωση του Συνεδρίου Αρχαιολογίας και την ίδρυση του Ινστιτούτου «FERT» στο νησί όπου τα λιμάνια του έβλεπαν το αιώνιο χαμόγελο του ήλιου να λάμπει τη μεγάλη τέχνη και τον πολιτισμό της Μεσογείου, στέλνω στην Α.Ε. τις ευχές ώστε το νεότευκτο Ινστιτούτο να οργανώσει στιβαρές έρευνες και γόνιμα έργα με σκοπούς ιστορικούς και καλλιτεχνικούς που σήμερα προωθούνται υπό την αιγίδα της αναγεννημένης Ιταλίας¹³⁹¹.

Το γεγονός όπως ήταν επόμενο κάλυψε και προέβαλε και εκτενώς το ημιεπίσημο όργανο της Κτήσης η στον χώρο του τύπου, η *Messagero di Rodi* από την ημέρα άφιξης των συνέδρων στη Ρόδο έως την αποχώρησή τους. Η σπουδή για το γεγονός φαίνεται ότι στο φύλλο της 11/5/1928 η είδηση της άφιξης των συμμετεχόντων στο Αρχαιολογικό Συνέδριο στο νησί της Πάτμου και της Κω αναφέρεται στο πρωτοσέλιδο, γεγονός σπάνιο, αφού συνήθως σε αυτό αναπαράγονταν είτε ειδήσεις από τη Μητρόπολη ή σημαντικά διεθνή γεγονότα¹³⁹². Ο συντάκτης της είδησης επισημαίνει ότι οι αντιπρόσωποι της Αρχαιολογικής Επιστήμης «έχουν την ευκαιρία να επισκεφθούν τους τόπους όπου αφοσιώθηκε ο Άγιος Ιωάννης και στη Κω να αναρωτηθούν σκεπτόμενοι σχετικά με τα ίχνη του αρχαιοελληνικού πολιτισμού και εκείνα του ισχυρού και πολεμικού πολιτισμού των Ιπποτών», ενώ καταλήγει ότι οι επισκέπτες θα μεταφέρουν πίσω στις πατρίδες τους «ότι η Ιταλία επιτελεί το έργο της, το οποίο, για λόγους αναπόδραστους, την οδήγησαν σε αυτές τις περιοχές, όπου η παρουσία της δεν είναι καινούργια και όπου έχει βρει, έχει διατηρήσει με θρησκευτικό ζήλο τα ίχνη των προγόνων της»¹³⁹³. Στο φύλλο της επόμενης μέρας, δηλαδή στις 12/5/1928, αναφέρονται ονομαστικά οι συμμετέχοντες του Συνεδρίου με έμφαση κυρίως στους επισήμους

¹³⁸⁹ Οι λόγοι των Lago, Pellati, ο χαιρετισμός του καθηγητή Curtius αναπαράγονται και στο φύλλο της 13/5/1928 της *Messagero di Rodi*.

¹³⁹⁰ Clara Rhodos, Vol.3, Convegno Archeologico Internazionale di Rodi, Atti, σ.292-3.

¹³⁹¹ Clara Rhodos, Vol.3, Convegno Archeologico Internazionale di Rodi, Atti, σ.292-3, όπ.

¹³⁹² *MdRodi*, «Il Convegno Archeologico Internazionale di Rodi», 11/5/1928.

¹³⁹³ *MdRodi*, «Il Convegno Archeologico Internazionale di Rodi», 11/5/1928, όπ

Στην δεύτερη σελίδα του ίδιου φύλλου παρατίθεται το Πρόγραμμα του συνεδρίου, δηλαδή από τις 11/5/1928 έως και τις 14/5/1928.

αξιωματούχους και επιστήμονες από την Ιταλία, ενώ στην τελευταία σελίδα του φύλου που ήταν πάντα στην ελληνική τονίζεται ότι η Ιταλία βρίσκεται εκεί εξαιτίας στέρεων πολιτικών επιχειρημάτων και ότι το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο «φιλοξενεί ήδη μελετητές τινάς κλασικής και της μεσαιωνικής αρχαιότητας, οίτινες ευρίσκουν ενταύθα πάντα τα στοιχεία όπως δράσουν επωφελώς, από της αφθονίας των μνημείων της εποχής...μέχρι της βιβλιοθήκης ήτις καθ' εκάστην πλουτίζεται[...]»¹³⁹⁴. Στα φύλλα της 15^{ης} και της 16^{ης} Μαΐου περιγράφεται το πανηγυρικό κλίμα στο κλείσιμο του Συνεδρίου και αναπαράγονται οι διθυραμβικές εντυπώσεις από τους συμμετέχοντες προς τους οργανωτές του Συνεδρίου, το πρόσωπο του κυβερνήτη και της Ιταλίας γενικότερα¹³⁹⁵. Η ελληνική αντίδραση καταγράφεται με σαφήνεια σε δημοσίευμα της εφημερίδας *Δωδεκάνησος* στις 2/6/1928 με τίτλο «Εξ Αφορμής ενός Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Η Ιταλοκρατούμενη Ρόδος, Πώς δημιουργούνται τα «Ιστορικά δικαιώματα». Εκ της εισαγωγικής περιόδου ο συντάκτης του άρθρου τονίζει:

Παλαιά Ιστορία! Όταν κάποιος παρανόμως ευρεθή εις την κατοχήν ενός αντικειμένου-προτού η πάροδος του χρόνου του δώσει τα δικαιώματα με τα οποία θα δύναται να αντεπεξέλθῃ εις τους άλλους, τους νόμιμους διεκδικητάς-καταφεύγει εις όλα τα μέσα δια να εμφανίση τίτλους οι οποίοι θα είνε η μάσκα, όπισθεν της οποίας θα κρυβή, η βία και η παρανομία¹³⁹⁶.

Είναι, λοιπόν, αντιληπτή η μομφή που αποδίδεται στις ιταλικές αρχές για χάλκευση και παραχάραξη των ιστορικών γεγονότων με σκοπό την επίκληση δήθεν πατρογονικών δικαιωμάτων. Στη συνέχεια στο ίδιο δημοσίευμα αναφέρεται ότι:

Τα Δωδεκάνησα, των οποίων η εμφάνισις εις τον στίβον της ιστορίας είνε πολύ παλαιότερα από ό,τι είνε η του «αγροίκου Λατίου»[...]κρύβουν εις τα χώματά των αρχαιολογικούς θησαυρούς τριών και πλέον χιλιετηρίδων. Εν τη προσπάθειά της να εμφανισθή ενώπιον του επιστημονικού κόσμου ως κληρονόμος όλων αυτών των θησαυρών η Ιταλία, ωργάνωσε διεθνές αρχαιολογικόν συνέδριον από το οποίον απεκλείσθη η Ελλάς αν και, ή μάλλον ακριβώς επειδή, τα εννέα δέκατα των αρχαιολογικών θησαυρών οφείλονται εις το ελληνικόν πνεύμα¹³⁹⁷.

¹³⁹⁴ *MdRodi*, «L' arrivo dei partecipanti al Convegno Archeologico internazionale che sara inaugurato oggi», 12/5/1928.

¹³⁹⁵ *MdRodi*, «Le giornate dei partecipanti al Convegno Archeologico: 16/5/1928, La Chiusura del Primo Convegno Archeologico Internazionale», 15/5/1928.

¹³⁹⁶ *Δωδεκάνησος*, «Εξ αφορμής ενός Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Η Ιταλοκρατούμενη Ρόδος-Πώς δημιουργούνται τα «Ιστορικά Δικαιώματα- Οι τίτλοι των Επιδραμόντων κατά τον Μεσαίωνα Ιπποτών», 2/6/1928.

¹³⁹⁷ Η συμμετοχή βέβαια της Ελλάδος δεν αποκλείστηκε, αντιθέτως, προσεκλήθη και είχε κανονική εκπροσώπηση και μάλιστα στο υψηλότατο επίπεδο.

Επίσης στον αντίποδα της πολιτικής των ιταλικών αρχών σε αυτό το πεδίο ξεχωρίζουν δύο πρωτοβουλίες της Δωδεκανησιακής Νεολαίας της Αθήνας το 1930 σε συνεργασία με τον Ιωάννη Καζούλη από την Αλεξάνδρεια. Συγκεκριμένα, με την ευκαιρία της διοργάνωσης Διεθνούς Συνεδρίου Αρχαιολογικών Σπουδών της Βυζαντινής περιόδου στην Αθήνα, η Νεολαία απευθύνθηκε στους συνέδρους κοινοποιώντας τους ότι η ιταλική κατοχή προκαλεί «νέα ερείπια» στα Δωδεκάνησα, αφού συστηματικά καταστρέφει την γλώσσα, την θρησκεία και την συνείδηση των Δωδεκανησίων¹³⁹⁸. και προέτρεπε ως οι πιο αρμόδιοι «να στιγματίσουν μία βάρβαρη τυραννία που δεν έχει ξαναϊδωθεί για αιώνες». Επιπλέον, δημοσιεύθηκαν στον ελληνικό τύπο 3 αγγελίες ενδιαφέροντος της Νεολαίας για την συγγραφή αντίστοιχων αριθμών μονογραφιών στα πλαίσια διαγωνισμού με έπαθλο 10.000 δραχμών στις εξής 3 θεματικές: 1) Ιστορία της Δωδεκανήσου, χωρίς να αποκλείεται αναφορά σε ορισμένα μόνο πρόσωπα ή και σε ένα μόνο νησί 2) Στατιστική καταγραφή του πληθυσμού των Δωδεκανήσων στην οποία θα καταγράφεται κάθε ολοκληρωμένη απογραφή των Δωδεκανήσων, αλλά και παράθεση αποσπασμάτων που θα περιλαμβάνουν παροιμίες, έθιμα, παραδόσεις, γνωμικά, συλλογές, λαϊκά τραγούδια κλπ. των νήσων και 3) Γλώσσα και συντακτικό των Δωδεκανησίων και όλων των διαλέκτων κάθε νησιού ξεχωριστά¹³⁹⁹. Είναι πλήρως αντιληπτό ότι η δωδεκανησιακή παροικία θέτει ως προτεραιότητα να συλλέξει στοιχεία και να προβάλλει στο Εθνικό Κέντρο τα σημεία στα οποία αντιλαμβάνεται ως τα πιο κρίσιμα όσον αφορά την εφαρμοζόμενη αφομοιωτική πολιτική των ιταλικών αρχών στον ελληνικό πληθυσμό.

Εκ των συμμετεχόντων στο Αρχαιολογικό Συνέδριο στην Ρόδο αξίζει να αναφερθούμε στην κατάθεση της άποψης του επιφανούς αρχαιολόγου και Γερουσιαστή Paolo Orsi καθώς, εκτός από τα αρχαιολογικά επιτεύγματα της Διοίκησης των Δωδεκανήσων, επιδιώκει να αναδείξει μια πιο σφαιρική και πολυεπίπεδη εξέλιξη που έχει συντελεστεί στη Ρόδο την προηγούμενη περίοδο. Ο Orsi, στο κλείσιμο του συνεδρίου, ανάμεσα σε άλλα, απευθυνόμενος στον Διοικητή, τον κατατάσσει στους ευεργέτες των Ροδίων και υπογραμμίζει ότι:

το μαγικό νησί του ήλιου και του Απόλλωνα, αυτό το κόσμημα του Αιγαίου, θέατρο επικών έργων υπεράσπισης του χριστιανισμού, σε λίγα χρόνια η Κυβέρνηση της νεότατης Ιταλίας, και μέσω των σοφών και εμπνευσμένων έργων της Α.Ε, δεν έχουν

¹³⁹⁸ ASDMAE, Rappresentanza diplomatica Egitto-II Cairo 1864-1940 b.:233, 3/11/1930, R. Cosolato Generale d' Italia, Alessandria al R. Governo delle Isole Egee di Rodi e p.c. R. Legazione d' Italia, Cairo.

¹³⁹⁹ ASDMAE, Rappresentanza diplomatica Egitto al Governo Rodi, 3/11/1930. Δυστυχώς δεν κατέστη δυνατόν να βρεθεί ελληνική πηγή για το συγκεκριμένο γεγονός.

συντελεστεί μόνο θαύματα οικονομικών, οικοδομικών, οδικών έργων αλλά καλλιτεχνικών και επιστημονικών [...]»¹⁴⁰⁰.

Συνεπώς όπως γίνεται αντιληπτό θα πρέπει να εντάξουμε την ίδρυση του Ινστιτούτου FERT στην προσπάθεια της ιταλικής Διοίκησης των Νήσων του Αιγαίου να προβάλει αφενός τα θετικά αποτελέσματα στον τομέα της αρχαιολογικής έρευνας και επιστήμης, αλλά και να εμπεδωθεί η ιστορικά αδιάλειπτη παρουσία της Ιταλίας στην περιοχή. Αυτές, λοιπόν, οι γραμμές πολιτικής επιβεβαιώνονται στην έκδοση του τουριστικού οδηγού το 1930 με τίτλο «*Rodi e le minori isole Italiane dell' Egeo*» [Ρόδος και τα μικρότερα ιταλικά νησιά του Αιγαίου], που ο ίδιος προλογίζει και έχει επιμεληθεί και έχουν συμβάλει στη συγγραφή του, ανάμεσα σε άλλους, ο Επιθεωρητής του Μουσείου της Ρόδου καθηγητής Ciro Drago, ο Έφορος Μνημείων και Ανασκαφών στα Δωδεκάνησα και ο Γραμματέας του FERT Giulio Jacopi¹⁴⁰¹. Το μέρος του οδηγού με έθιμα και τις παραδόσεις των Δωδεκανησίων τα έχει επιμεληθεί ο Επιθεωρητής Δ.Ε. Giulianini, ενώ το ιστορικό πλαίσιο ο θεμελιωτής του εκπαιδευτικού κανονισμού P.Egidi¹⁴⁰². Στην ιστορία της Ρόδου και των υπόλοιπων νήσων προβάλλονται αποσπασματικά και διεκπεραιωτικά τα «ελληνικά επεισόδια», ενώ σαφώς υπερτονίζεται η ιταλική παρουσία και συμβολή στην ιστορία των Δωδεκανήσων. Ο Lago στον πρόλογο τονίζει ότι

η Ιταλία επιστρέφει στην Ανατολή, επαναφέροντας με πάθος μια παράδοση που στην πραγματικότητα ποτέ δεν εγκαταλείφθηκε. Με αυτό το σκεπτικό η Ιταλία πρέπει να γίνει η πρωτεύουσα των Ιταλών στην Ανατολή [...] Η Ρόδος που πριν την υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης ήταν ένα εν υπνώσει ανατολίτικο φρούριο, σήμερα λίγα χρόνια μετά, είναι ένα κέντρο τάξης και προόδου, που ελκύει την προσοχή όλων. Δίπλα στα μνημεία που είναι η δόξα της και την κάνουν μοναδική στον κόσμο, βγαίνει μια πόλη καινούργια, αρμονική, όμορφη, πρακτική, τυπικά ιταλική, που έχει ένα στυλ¹⁴⁰³.

Ακόμη, είναι ενδεικτικό ότι σε επετειακή πολυσέλιδη έκδοση της *Messaggero di Rodi* το 1933 για την δεκαετή διακυβέρνηση των Ιταλικών Νήσων του Αιγαίου από τον Mario Lago, η προβολή των αρχαιολογικών ευρημάτων είναι εκτεταμένη καθώς καταλαμβάνει μεγάλο μέρος της ύλης και συνοδεύεται από πλούσιο φωτογραφικό υλικό¹⁴⁰⁴. Ο Γραμματέας του

¹⁴⁰⁰ *MdRodi*, «La Chiusura del Primo Convegno Archeologico Internazionale», 16/5/1928.

¹⁴⁰¹ Touring Club Italiano, *Rodi e le minori isole Italiane dell' Egeo*, Milano, 1930.

¹⁴⁰² TCI, *Rodi*, σ.31-43.

¹⁴⁰³ TCI, *Rodi*, σ.3.

¹⁴⁰⁴ *MdRodi*, Alfredo Chiorando, «Esordio al Decennale», 19/2/1933· Η επετειακή έκδοση της *MdRodi* για τα δέκα χρόνια φασισμού στα Δωδεκάνησα δεν έχει υπέρτιτλο στο πρωτοσέλιδο παρά μόνο την φωτογραφία του

Ινστιτούτου FERT και Έφορος των Μνημείων και Ανασκαφών στη Ρόδο, Giulio Jacopi κάνοντας έναν αναλυτικό απολογισμό για τα πρώτα πέντε χρόνια δραστηριότητας του Ινστιτούτου, κάνει λόγο για ένα σημαντικό κέντρο αρχαιολογικών, ιστορικών και καλλιτεχνικών σπουδών όπου ανασυστήθηκε η ρωμαϊκή παράδοση και ο ρωμαϊκός ανθρωπισμός ενώ αποτελεί ιδιαίτερη προτεραιότητα η ρωμαϊκή, λατινική και ιταλική εξάπλωση στην ευρύτερη περιοχή¹⁴⁰⁵. Στο αντίστοιχο κεφάλαιο σχετικά με τα επιτεύγματα στην εκπαίδευση υπάρχει σαφής αναφορά στην συστηματική αρχαιολογική έρευνα ως μέσο ανάδειξης μαρτυριών πολιτισμών διαφορετικών μεταξύ τους, αλλά με ισότιμη παρουσία και δράση σε αυτά τα μέρη. Επίσης, τονίζεται ότι το πολιτιστικό πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με την ίδρυση βασιλικών σχολείων αλλά και βιβλιοθηκών όπως αυτής του FERT, αλλά και της Βιβλιοθήκης Del Fiore, η οποία τότε ήταν υπό κατασκευή¹⁴⁰⁶.

Lago με λεζάντα S.E. il Cavaliere di Gran Croce Mario Lago, Senate del Regno, Governatore delle Isole dell' Egeo.

¹⁴⁰⁵ TCI, *Rodi e le minori isole*, σ.9.

¹⁴⁰⁶ *MdRodi*, «Realizzazioni in materia scolastica», 19/2/1933.

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΕΣ LAGO- Η ΝΟΜΙΜΟΦΡΟΣΥΝΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΣΤΟ ΚΑΘΕΣΤΩΣ 4.2

Στο παρόν κεφάλαιο κρίνεται σκόπιμο να αναλυθεί η επίδραση που είχαν στα Δωδεκάνησα δύο γεγονότα εξαιρετικής σημασίας, το ένα στην Ελλάδα και το άλλο αφορούσε την Μητρόπολη. Ο λόγος γίνεται για το αποτυχημένο Κίνημα του 1935 του Ελευθερίου Βενιζέλου και την ακόλουθη καταφυγή του στα Δωδεκάνησα και τα γεγονότα της Αιθιοπικής κρίσης μέχρι και την ανακήρυξη της Αυτοκρατορίας από τον Mussolini τον Μάιο του 1936. Μέσα από την μελέτη αυτών των γεγονότων εξάγονται σημαντικά συμπεράσματα για την εσωτερική πραγματικότητα των Δωδεκανήσων. Ο Lago τονίζει ότι η εικόνα του καταπονημένου Βενιζέλου είχε απογοητεύσει σε μεγάλο βαθμό το ελληνικό στοιχείο που ήταν κατεξοχήν βενιζελικό, ενώ η επιτυχής επιχείρηση στην Αιθιοπία έφερε στην επιφάνεια τον μειωμένο βαθμό νομιμοφροσύνης μερίδας των Ελλήνων προς το καθεστώς. Υπό το φως αυτών των εξελίξεων, ο Lago εισηγείται τον Ιούλιο του 1936 στον νέο Ιταλό ΥΠΕΞ G. Ciano την αυστηροποίηση των μέτρων εξιταλισμού στα ελληνικά σχολεία χωρίς όμως ανταπόκριση, καθώς η νέα πολιτική πραγματικότητα είχε ως αποτέλεσμα τον Νοέμβριο του 1936 να αποχωρήσει οριστικά από τα Δωδεκάνησα.

4.2.1 Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ '35 & ΤΗΣ ΑΙΘΙΟΠΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Κρίνεται σκόπιμο να εξετάσουμε ποιος ήταν ο απόηχος στα Δωδεκάνησα σημαντικών γεγονότων, το πρώτο στην Ελλάδα και το άλλο στην Μητρόπολη: γίνεται λόγος για το Επαναστατικό Κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου του 1935 που είχε την υποστήριξη του Ελ. Βενιζέλου και την Ιταλο-Αιθιοπική εκστρατεία την περίοδο Οκτώβριος 1935 - Μάιος 1936¹⁴⁰⁷. Είναι προφανές ότι αυτές οι εξαιρετικά σοβαρές έως δραματικές εξελίξεις σε Ελλάδα και Ιταλία δεν ήταν δυνατόν να αφήσουν ανεπηρέαστα τα Δωδεκάνησα και να μην έχουν ορισμένο αντίκτυπο εκεί. Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο Βενιζέλος μετά το αποτυχημένο Κίνημα του '35 διέφυγε αρχικά προς τα Δωδεκάνησα¹⁴⁰⁸ για να μην συλληφθεί από την κυβέρνηση

¹⁴⁰⁷ Ο Mussolini ενημέρωσε τους Ιταλούς στις 2/10/1935 από το Palazzo Venezia μέσω ραδιοφώνου ότι η χώρα τους είχε κηρύξει πόλεμο στην Αιθιοπία και στις 9/5/1936 ανακοίνωσε πάλι ραδιοφωνικά ότι τα στρατεύματα του στρατηγού Badoglio είχαν εισέλθει στην Αντίς Αμπέμπα και ότι είχε ολοκληρωθεί η κατοχή όλης της Αιθιοπίας. Η δεύτερη μάλιστα ανακοίνωση αναμεταδόθηκε ζωντανά και σε μεγάλα αστικά κέντρα των Δωδεκανήσων. Βλ. Σχετ: Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.607-624.

¹⁴⁰⁸ «Σήμερα περί ώρα 11:30 π.μ. ο κ. Βενιζέλος μετά της συζύγου του και μετά τινών ολίγων των οικειοτάτων ακολούθων του αφίκετο εις Ρόδον δια του ιταλικού καταδρομικού «Καταλφίμι», η δε κατάσταση της υγείας του είναι λαμπρά καίτοι κουρασμένος εκ των κακουχιών και των αγώνων διά τα γεγονότα των τελευταίων ημερών». Βλ. Σχετ: *MaRodi*, «Η εν Ρόδω άφιξις του κ. Βενιζέλου», 14/3/1935. Στα Δωδεκάνησα

Τσαλδάρη. Ο Lago εκτιμά ότι μετά το Κίνημα του Μαρτίου του '35 η εξασθενημένη φιγούρα του Βενιζέλου αποθάρρυνε τα αλυτρωτικά στοιχεία της ελληνικής κοινότητας, ενώ η περίοδος της Αιθιοπικής κρίσης κατέδειξε ότι επιβάλλεται να δρομολογηθούν αυστηρότερα μέτρα εναντίον των Ελλήνων στον χώρο της εκπαίδευσης. Έτσι, σύμφωνα με τηλεγράφημά του στον Mussolini στις 18/3/1935, η συμμετοχή του Βενιζέλου στο άδοξο και αποτυχημένο κίνημα της 1^{ης} Μαρτίου ωφέλησε σε μεγάλο βαθμό την εσωτερική ηρεμία των Δωδεκανήσων καθώς το μεγαλύτερο μέρος των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα είναι υποστηρικτές του¹⁴⁰⁹. Όπως λέει χαρακτηριστικά ο Lago:

Η ταπείνωση της διάσωσης, ειδικά μέσω Δωδεκανήσων, του παλαιού εθνικού ήρωα και των ακολούθων του, αλλά και η ανησυχία για το είδος των απειλών που υπάρχει εναντίον Δωδεκανήσιων και συγγενών Δωδεκανησίων στην Ελλάδα, που ενεπλάκησαν στο κίνημα, έχουν φέρει σε κατάθλιψη σε όσους, εδώ, ακόμη παρακολουθούν και παθιάζονται με την ελληνική πολιτική¹⁴¹⁰.

Μάλιστα τονίζει ότι σε τέτοια κατάσταση- «ανησυχητικής κατάθλιψης»- έχει περιέλθει και ο σφόδρα βενιζελικός Έλληνας πρόξενος Δ. Παππάς καθώς φοβάται τα αντίποινα από το Λαϊκό κόμμα. Ο Lago σε τηλεγράφημά του προς τον Mussolini αναφέρει ότι η παραμονή του Βενιζέλου στην Κάρπαθο, στην Πάτμο, στην Κάσο και στη Ρόδο¹⁴¹¹ προκάλεσε κάποια περιέργεια, αλλά καμία έξαρση συναισθημάτων. Στην πράξη βέβαια μάλλον αμηχανία και εύλογη ανησυχία στις ιταλικές αρχές φαίνεται ότι προκάλεσε η έλευση του Βενιζέλου στα Δωδεκάνησα και ειδικά στη Ρόδο, έστω και αν δεν το παραδέχθηκε ο Lago. Όπως αναφέρει ο απεσταλμένος της Βραδονής που βρέθηκε εκεί και πήρε συνέντευξη από τον Βενιζέλο, ο Κρητικός πολιτικός ήταν συνεχώς φρουρούμενος, ενώ η επιθυμία της Διοίκησης ήταν να μην παραμείνουν επί μακρόν ούτε ο ίδιος ούτε οι αξιωματικοί που τον συνόδευαν αλλά να μεταβούν το συντομότερο στην Ιταλία¹⁴¹². Βενιζέλος και Lago μετά την άφιξη του δεύτερου στην Ρόδο είχαν μία επι μακρόν συνάντηση στο κυβερνητικό μέγαρο¹⁴¹³, όμως όταν ο Βενιζέλος μετέβη στο κυβερνητικό μέγαρο για τον αποχαιρετήσει ο τελευταίος έστειλε τον

είχε καταφύγει αρχικά και ο στρατηγός Πλαστήρας τον Απρίλιο του 1933 μετά το αποτυχημένο κίνημα της 6^{ης} Μαρτίου 1933. Βλ. Σχετ: *L' Avenir*, «Le général Plastiras se serait enfui», 18/4/1933.

¹⁴⁰⁹ Ενδεχομένως εδώ ο Lago να εκμεταλλεύεται την δραματική κατάσταση στην οποία έχει περιέλθει ο Βενιζέλος ώστε να διασκεδάσει τις εντυπώσεις από την μεγάλη ανάσταση που είχε προκληθεί στην Κάλυμνο τους πρώτους μήνες του 1935 όπως περιγράφηκε παραπάνω.

¹⁴¹⁰ DDI 1922-1935, Volume XVI, v.763, Rodi, 18/3/1935, Telespresso, *Il Governatore Delle Isole Italiane Dell' Egeo, Lago al Capo del Governo e Ministro Degli Esteri Mussolini*, σ.813-4.

¹⁴¹¹ Ο Βενιζέλος με την σύζυγό του και την συνοδεία τους επιβαίνοντες στο Αβέρωφ αρχικά αποβιβάστηκαν στην Κάσο και στην συνέχεια μεταφέρθηκαν με ιταλικό πλοίο στην Ρόδο. Στην Πάτμο και την Κάρπαθο κατέφθασαν σύντροφοι και προσκείμενοι στρατιωτικοί του Κρητικού πολιτικού. Βλ. Σχετ: *La Stampa*, «Venizelos con i suoi fedeli nel Dodecaneso», 13/3/1935.

¹⁴¹² Βραδονή, Α. Χ. Χαμουδόπουλος, «Πως είδε χθες τον Βενιζέλον εις Ρόδον, ο απεσταλμένος μας κ. Χαμουδόπουλος, Με το υδροπλάνον εις συνάντησιν του Σατανά», 18/3/1935.

¹⁴¹³ Ροδιακή, «Ροδιακά Χρονικά, Αι δηλώσεις του κ. Βενιζέλου», 18/3/1935.

γραμματέα του· ενώ η σπουδή της Διοίκησης να «ξεφορτωθεί» τον Βενιζέλο φαίνεται από το γεγονός ότι ο Κρητικός πολιτικός αποχώρησε με το υπερωκεάνιο «Ρεξ» που είχε βρεθεί στην Ρόδο στα πλαίσια τουριστικής περιόδου. Πάντως, η υποδοχή που του επεφύλαξαν οι Ροδίτες φαίνεται ότι τόνωσε το ηθικό του Βενιζέλου και οι δημοσιογράφοι αθηναϊκού και ξένου τύπου που είχαν φθάσει στην Ρόδο για να καλύψουν τις εξελίξεις φάνηκε να συνάντησαν έναν άνθρωπο με υγιή, με πνευματική διαύγεια¹⁴¹⁴, αλλά και με πλήρη επίγνωση της πραγματικής του καταστάσεως και των ελάχιστων περιθωρίων συνέχισης του αγώνα¹⁴¹⁵. Πάντως, η δημοφιλία του Βενιζέλου στα Δωδεκάνησα δεν φάνηκε να επηρεάστηκε ούτε από το αποτυχημένο Κίνημα του '35, ούτε πολύ περισσότερο από την εμφανή στροφή της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας προς την Ιταλία την περίοδο 1928-1932. Στην αναγγελία του θανάτου του στην *Δωδεκανησιακή Αυγή* την επόμενη χρονιά εξαιρείται διαχρονικά ο ρόλος του Κρητικού πολιτικού και τονίζεται ότι οι Δωδεκανήσιοι «[...]προσεύχονται μόνον δια την συμφοράν των και θρηνώσι και δια την εθνικήν απώλειαν του Ελευθερίου Βενιζέλου»¹⁴¹⁶.

¹⁴¹⁴ Νικόλαος Εμμ. Παπαδάκης (Παπαδής), *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιογραφία τόμος Β, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» Χανιά, Εστία Αθήνα 2017, σ.1087· Ο δημοσιογράφος της *Βραδυνής* που είχε βρεθεί στην Ρόδο τον Μάρτιο του 1935 μετέφερε την εξής εικόνα που είχαν οι Ιταλοί για τον Βενιζέλο όταν αποβιβάστηκε στην Ρόδο: «Οι Ιταλοί αστυνομικοί, που είχαν αυστηρά διαταγές διά την περιφρούρησιν της ζωής του, τα είχαν χάσει κυριολεκτικά με τον «φορμιντάμπιλε» αυτόν άνθρωπο, όπως μου τον εχαρακτήρισε ένας απ' αυτούς. Εννοούσε να φροντίσει μόνος του για όλα, να ευρίσκετο εις διαρκήν κίνησιν. Έως την στιγμήν, που επεβιβάσθη εις την ατμάκατον...». Βλ. Σχετ: *Βραδυνή*, Α. Χ. Χαμουδόπουλος, «Προ ενός έτους εις την Ρόδον, Ενώ ο Βενιζέλος απεχαιρέτα τον ελληνικόν ήλιον!!!!», 19/3/1936· Βεβαίως ο ίδιος δημοσιογράφος ένα χρόνο πριν, στην ανταπόκρισή του από την Ρόδο σε πραγματικό χρόνο, δηλαδή στις 18/3/1935, μετέφερε μία εντελώς διαφορετική εικόνα του Βενιζέλου. Βλ. Σχετ: *Βραδυνή*, Α. Χ. Χαμουδόπουλος, «Πως είδε χθες τον Βενιζέλον εις Ρόδον, ο απεσταλμένος μας κ. Χαμουδόπουλος, Με το υδροπλάνον εις συνάντησιν του Σατανά», 18/3/1935, όπ και *Βραδυνή*, Α. Χ. Χαμουδόπουλος, «Εφοβούντο τας Γερουσιαστικάς εκλογάς και εξήτησαν να καταλάβουν την εξουσία, Οι Ποταποί λόγοι του Κινήματος», 19/3/1935: Γράφει ότι οι Ροδίτες υπήρξαν εξαιρετικά επιφυλακτικοί στον τρόπο που τον υποδέχθηκαν και ότι βρισκόταν σε μία «διανοητική αταξία, μία ασυναρτησία, ένα γεροντικό παραλήρημα. Αυτός ο δεινός ρήτωρ δεν είχε σαφήνεια. Πολύ περισσότερον δεν είχε συνοχήν». Για να αποδείξει την (προβληματική) διανοητική κατάσταση του Βενιζέλου ο Χαμουδόπουλος μετέφερε αυτούσια, όπως λέει, τα εξής λόγια του Βενιζέλου: «Σας συνιστώ να προσέξετε τι έχουν κάμει οι Ιταλοί εις την Ρόδον. Τα αξιοθαύμαστα αυτά έργα θα εξετέλουν ασφαλώς εάν ήσαν εδώ και οι Άγγλοι και οι Γάλλοι. Ημείς εδώ ουδέποτε» (η υπογράμμιση δική μου). Πάντως, η κρίση του Χαμουδόπουλου τον Μάρτιο του 1935, εκτός του ότι ένα χρόνο μετά είναι εντελώς διαφορετική, φαίνεται ότι είναι επηρεασμένη από τα γεγονότα του Κινήματος της 1^{ης} Μαρτίου που είναι ακόμη πολύ πρόσφατα και νωπά, ενώ όσα αφοριστικά λέει για τον Κρητικό πολιτικό πηγάζουν εμφανώς από το πνεύμα του Διχασμού. Άλλωστε η *Βραδυνή* ήταν από τις ακραία αντιβενιζελικές εφημερίδες της εποχής. Επίσης, απτή απόδειξη της πνευματικής διαύγειας και του ακλόνητου πολιτικού του αισθητηρίου του Βενιζέλου, σε αυτές τις πολύ δύσκολες ώρες, ήταν η πολύ ορθή και εκ των πραγμάτων δικαιωμένη εκτίμηση του Βενιζέλου όταν αποβιβάστηκε στην Κάσο στην ερώτηση του πρώην δήμαρχου Κάσου Μανώλη Κουτλάκη για το πότε θα ελευθερωθούν τα Δωδεκάνησα: «Αν είστε τυχεροί και η Ιταλία στραφεί εναντίον της Αγγλίας, τότε να περιμένετε απελευθέρωση». Βλ. Σχετ: Παπαϊωάννου, *Κρυμμένο στο Αιγαίο*, σ.72.

¹⁴¹⁵ Σχετικά με τις μελλοντικές του επιδιώξεις δήλωσε τα εξής: «Ως προς τας μελλοντικάς μου επιδιώξεις, δεν έχω να είπω τι, διότι η ηλικία μου δεν επιτρέπει αυταπάτας». Βλ. Σχετ: Παπαϊωάννου, *Μισός αιώνας Δημοσιογραφικό Οδοιπορικό*, σ.272.

¹⁴¹⁶ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος από Δωδεκανησιακής Σκοπιάς» και «Επί τω Θανάτω του ελευθερωτού Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου», 1/5/1936.

Από την άλλη πλευρά, κατά την περίοδο της Αιθιοπικής κρίσης ο Lago απέστειλε δύο υπομνήματα προς το ιταλικό ΥΠΕΞ με αναφορά στην εκπαίδευση. Το πρώτο τον Απρίλιο του 1936 στο οποίο έκανε μία αποτίμηση της εκπαιδευτικής του πολιτικής εισηγούμενος νέα μέτρα με στόχο τα ελληνικά γυμνάσια¹⁴¹⁷. Σε αυτό τόνιζε ότι από το 1926 τα ληφθέντα μέτρα στον εκπαιδευτικό τομέα έχουν αποδώσει καρπούς, έστω και αν οι πόροι ήταν περιορισμένοι, δεν είχε γίνει προηγουμένως καμία προετοιμασία για τους καθηγητές και τα βιβλία ενώ και το περιβάλλον ήταν ιδιαίτερος ανταγωνιστικό. Επισημαίνει ότι η κυκλοφορία ενός νέου δίγλωσσου αναγνωστικού για τα δημοτικά σχολεία των Ορθοδόξων πριν από δύο χρόνια έχει αποδώσει σημαντικά αποτελέσματα ενώ η Κυβέρνηση έχοντας εκμεταλλευτεί την οικονομική κρίση, πλέον χρηματοδοτεί πολλά σχολεία της Ρόδου και της Κω, ασκώντας προφανώς σημαντική επιρροή σε αυτά¹⁴¹⁸. Όμως ο Lago υπογραμμίζει ότι αν και ελήφθησαν όλα τα αναγκαία μέτρα για να επιλέγουν να σπουδάζουν οι νέοι Δωδεκανήσιοι στο Βασίλειο, δεν σταμάτησε το ρεύμα των νέων προς την Ελλάδα και τα ελληνικά πανεπιστήμια, παρόλο που γνωρίζουν ότι πλέον δεν αναγνωρίζονται οι τίτλοι σπουδών από εκεί. Είναι ενδεικτική η ανταπόκριση στην *Δωδεκανησιακή Αυγή* τον Αύγουστο του 1934 από την Κάλυμνο -το νησί με τους περισσότερους φοιτητές, όπως είδαμε- και την έκκληση του αντιπροσώπου της Διοίκησης De Bisogno προς τους εκπαιδευτικούς του νησιού¹⁴¹⁹. Ο Ιταλός αντιπρόσωπος, σύμφωνα με την ανταπόκριση της εφημερίδας, ζήτησε από τους εκπαιδευτικούς της Καλύμνου να «σκεφθούν και να εύρουν τον καταλληλότερο τρόπον διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσης εις τα σχολεία μας, και να ειπουν διατί οι φοιτηταί προτιμούν τα Πανεπιστήμια της Ελλάδος και όχι της Ιταλίας». Επίσης προέτρεψε να υποδεικνύουν στους μαθητές να επιλέγουν για τις σπουδές τους τα Πανεπιστήμια της Ιταλίας και όχι της Ελλάδος. Όπως εξηγεί ο Lago στο υπόμνημά του, οι Δωδεκανήσιοι έχουν ψύχωση να αποκτήσουν τα παιδιά τους έναν τίτλο σπουδών, πράγμα που είναι δεδομένο, αφού στα ελληνικά σχολεία κανείς δεν αποτυγχάνει¹⁴²⁰ και χάρις στις διευκολύνσεις των ελληνικών κυβερνήσεων ειδικά οι σπουδές τους στην Αθήνα ολοκληρώνονται με ευκολία. Υποστηρίζει μάλλον περιφρονητικά για τους Δωδεκανήσιους ότι η «απόκτηση ενός πτυχίου δεν είναι παρά θέμα χρόνου και χρήματος»¹⁴²¹. Έτσι προτείνει δύο μέτρα για να επιλυθεί αυτό το φαινόμενο: από τη μία να υιοθετήσουν τα προγράμματα σπουδών των ιταλικών σχολείων στη θέση των ελληνικών και να καταργηθούν οι τελευταίες τάξεις των Γυμνασίων των

¹⁴¹⁷ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.: 14, 15/4/1936, Rodi, Governo delle Isole Italiane M.Lago al MAE, Oggetto: Scuole private nel Possedimento.

¹⁴¹⁸ Ο Giulianini τονίζει ότι τον Ιούλιο του 1935 ότι οι αρχές ελέγχουν πλέον 38 από τα 52 σχολεία των Ορθοδόξων σε Ρόδο και Κω. Βλ. Σχετ: Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.515.

¹⁴¹⁹ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, Δωδεκανησιακή Ηχώ, «Εκ Καλύμνου», 15/8/1934.

¹⁴²⁰ Αυτό το αναφέρει τόσο ως δείγμα κατώτερης ποιότητας σπουδών των ελληνικών πανεπιστημίων αλλά και ως συγκριτικό πλεονέκτημα σε σύγκριση με τα ιταλικά.

¹⁴²¹ ASDMAE, 15/4/1936, Lago al MAE.

Ορθοδόξων. Ξεκαθαρίζει ότι η γλώσσα διδασκαλίας θα παραμείνει η ελληνική, αλλά η ιταλική δεν θα διδάσκεται ως ξένη γλώσσα αλλά θα χρησιμοποιείται για την ανάγνωση της Ιστορίας και της Γεωγραφίας. Και προσθέτει αυτό θα γίνει μόλις ολοκληρωθεί η συγκέντρωση των βιβλίων αυτών, που σημαίνει ότι ήταν ήδη στα άμεσα σχέδια υλοποίησης. Όσον αφορά την μείωση των τελευταίων τάξεων των Γυμνασίων έχει επέλθει σχεδόν φυσιολογικά σε πολλά ελληνικά Γυμνάσια για λόγους οικονομικούς με αποτέλεσμα να υπάρχουν να έχουν επιβιώσει δύο μόνο πλήρη Γυμνάσια στα Δωδεκάνησα, ένα στη Ρόδο και ένα στην Κάλυμνο. Στη Ρόδο, εξηγεί ο Lago, η μετάβαση δεν θα είναι δύσκολη αφού οι μαθητές θα μεταπηδήσουν στο βασιλικό Λύκειο, ενδεχομένως με ένα εσωτερικό πρόγραμμα ενσωμάτωσης. Στην Κάλυμνο, η οικονομική κρίση ως απότοκο της κρίσης στο ψάρεμα των σπόγγων θα αναγκάσει τη Δημαρχία να επιβάλει περικοπές στα σχολεία, αν και προβλέπει ότι οι Καλύμνιοι θα προτιμήσουν πρώτα να μειώσουν τους δασκάλους παρά τις τάξεις¹⁴²².

Το δεύτερο υπόμνημα ο Lago το έστειλε τον Ιούλιο του 1936, αφού είχε λήξει θριαμβευτικά η Αιθιοπική κρίση για την Ιταλία ενώ και είχε γίνει πλέον υπουργός των Εξωτερικών ο G. Ciano. Ο Lago επισημαίνει ότι την περίοδο της Αιθιοπικής κρίσης, οπότε έκανε την εμφάνισή του στην Μεσόγειο ο βρετανικός στόλος και συνάφθηκαν ναυτικές συμφωνίες ανάμεσα στη Μ. Βρετανία και άλλες μεσογειακές χώρες¹⁴²³, η Κτήση μπήκε σε μία διαδικασία αναθεώρησης για τις συνθήκες συνύπαρξης των ντόπιων αναφορικά με το βαθμό νομιμοφροσύνης τους προς το καθεστώς¹⁴²⁴. Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του και ο προβληματισμός του:

Κατά την περίοδο των κυρώσεων και υπό την απειλή της ένοπλης σύγκρουσης από την συγκέντρωση στη Μεσόγειο του Βρετανικού Στόλου ως αποτέλεσμα των στρατιωτικών ναυτικών συμφώνων ανάμεσα στην Αγγλία και διαφόρων Μεσογειακών Κρατών, η Κτήση αναγκάστηκε να υποβληθεί σε μία σοβαρή αναθεώρηση, όχι μόνο των στρατιωτικών της δυνατοτήτων¹⁴²⁵, αλλά και των

¹⁴²² ASDMAE, 15/4/1936, Lago al MAE, όπ

¹⁴²³ Ανάμεσα σε αυτές και η Ελλάδα η οποία δεσμεύθηκε να παράσχει διευκολύνσεις στον βρετανικό στόλο και πεζικό σε περίπτωση ιταλοβρετανικής σύγκρουσης. Βλ.Σχετ: Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, σ.390-425.

¹⁴²⁴ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.:14, 12/7/1936, Capri, Governo delle Isole Italiane M.Lago al MAE, G. Ciano, Oggetto: Propaganda irredentista ginnasi comunitari· Ο Lago βρισκόταν στο Capri για λόγους υγείας της γυναίκας του

¹⁴²⁵ Οι επικεφαλής των Επιτελείων της Μ. Βρετανίας τονίζουν ότι οι ναυτικές και αεροπορικές βάσεις της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα έχουν επεκτείνει την δύναμη πυρός της Ιταλίας σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Ειδικά οι αεροπορικές βάσεις δίνουν τη δυνατότητα στα ιταλικά μαχητικά να πλήξουν μία νέα πιθανή ναυτική βρετανική βάση είτε στην Κύπρο, την Αλεξάνδρεια ή την Χάιφα. Βλ.Σχετ: British National Archives, Cabinet, CAB/24/263, 31/7/1936, Eastern Mediterranean: Understanding with Turkey and Greece.

συνθηκών συνύπαρξης των γηγενών πληθυσμών, της εμπιστοσύνης τους, του βαθμού αφομοίωσής τους: με μία λέξη, την αφοσίωσή τους¹⁴²⁶.

Ο Ιταλός Διοικητής σπεύδει να τονίσει στον Ciano ότι, τουλάχιστον η μεγάλη πλειονότητα των υπηκόων του Αιγαίου, συμπεριφέρθηκε καλά, παρόλο που υπήρχε έντονη αντιιταλική προπαγάνδα από τον δωδεκανησιακό αλυτρωτισμό. Όμως, σημαίνοντα πρόσωπα της Ελληνορθόδοξης κοινότητας και ιδιαίτερα εκπαιδευτικό προσωπικό και κληρικοί επέλεξαν συνειδητά να μην συμμετάσχουν στο πανηγυρικό κλίμα και στα επινίκια όταν ο ιταλικός στρατός κατέλαβε την Αντίς Αμπέμπα. Αυτή η αποστροφή εκδηλώθηκε κυρίως με την άρνηση έπαρσης της ιταλικής σημαίας σε σχολεία και ναούς. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν ο Ιωάννης Παπαδόπουλος (πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας της πόλης της Ρόδου), ο Νικόλαος Τηλιακός (δάσκαλος), ο Π. Αγιακατσικάς, Νικ. Τριαντάφυλλος, ο Μιχαήλ Πετρίδης, ο καθηγητής Γεώργιος Παπαϊωάννου, η Αμαράντειος Σχολή, το Βενετόκλειο Γυμνάσιο και αρκετές ελληνικές εκκλησίες της Ρόδου¹⁴²⁷.

Συνεπώς, για τον Lago η συμπεριφορά των περισσότερων Δωδεκανησίων κατέδειξε μεν ότι τα Δωδεκάνησα μπορούν να αποτελέσουν βασικό πυλώνα άμυνας για την Ιταλία στην περιοχή και ότι η Μητρόπολη μπορεί να υπολογίζει στην υποστήριξη της Κτήσης, όμως η υφιστάμενη προπαγάνδα είναι ακόμα παρούσα. Κατά την έκθεση, αυτή αναπτύσσεται κυρίως στα ελληνικά Γυμνάσια με αποτέλεσμα οι νέοι Δωδεκανήσιοι να «διαφθείρονται» στην κρίσιμη ηλικία των 15-18 ετών, όταν συμβαίνει η συναισθηματική και πνευματική ωρίμανσή τους. Αυτή η διαδικασία έπρεπε να σταματήσει οπωσδήποτε. Για τον Lago δεν ενδείκνυται στην τρέχουσα συγκυρία να παρθούν δραστικά μέσα όπως η βίαιη επέμβαση στην γλώσσα διδασκαλίας, στα προγράμματα και στους καθηγητές· ενδεχομένως να γίνει στο μέλλον σταδιακά. Άρα διαπιστώνουμε ότι αναθεώρησε εν μέρει την άποψη του σε σχέση με τον Απρίλιο του 1936 σχετικά με τα αναγκαία μέτρα στην εκπαίδευση των Δωδεκανήσων. Για τον ίδιο, το πρόβλημα εντοπίζεται στα δύο πλήρη -εξατάξια- ελληνικά Γυμνάσια, της Ρόδου και της Καλύμνου. Ισχυρίζεται ότι εφόσον καταργηθούν οι τελευταίες τάξεις αυτών των Γυμνασίων αυτοί οι νέοι θα αναγκαστούν να εγγραφούν στα Βασιλικά σχολεία για να προετοιμαστούν για τις εξετάσεις εισαγωγής στο Πανεπιστήμιο¹⁴²⁸. Με αυτό τον τρόπο τα ελληνικά Γυμνάσια εκόντα άκοντα θα αναγκαστούν να προσαρμόσουν τα

¹⁴²⁶ ASDMAE, 12/7/1936, Lago σε Ciano και McGuire, *Italian occupation*, σ.229.

¹⁴²⁷ *MdRodi*, «Εντός και Εκτός των Τειχών, *Επί τη Νίκη*» και Pignataro, *Il Governo di Mario Lago*, σ.619-20· Ο Μητροπολίτης Απόστολος στις 10/5/1936 τέλεσε Δοξολογία για την νίκη της Ιταλίας στην Αιθιοπία και εκφώνησε πανηγυρικό λόγο εξαιρώντας την ανδρεία του ιταλικού στρατού και τον εκπολιτιστικό ρόλο της Ιταλίας στις κατακτημένες χώρες.

¹⁴²⁸ *Esami di maturità* δηλαδή Εισαγωγικές για το Πανεπιστήμιο.

προγράμματά τους ώστε να προετοιμάζονται τα παιδιά για το ιταλικό Λύκειο. Συνεπώς όλοι οι νέοι Δωδεκανήσιοι θα κατευθύνονται στο Πανεπιστήμιο της Πίζα, όπως ήδη γίνεται με μερικούς από αυτούς, οι οποίοι επιστρέφουν με απόλυτη αποδοχή της φασιστικής ιδεολογίας και υπερήφανοι για την ιταλική τους υπηκοότητα¹⁴²⁹. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν θα υπάρχουν δυσαρεστημένοι ή αντιφρονούντες όπως για παράδειγμα ο Πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας της πόλης της Ρόδου Ι. Παπαδόπουλος και ο Δ/ντής του Γυμνασίου της Καλύμνου καθηγητή Ζερβός που αρνήθηκαν να υψώσουν την ιταλική σημαία στην αναγγελία της ιταλικής νίκης στην Αιθιοπία. Ο δεύτερος επιπλέον δεν συναινούσε να διαβαστεί στους μαθητές η αναγγελία της ανακήρυξης της Αυτοκρατορίας από τον Mussolini, παρά μόνο μετά από αυστηρή απαίτηση των αρχών¹⁴³⁰. Ο Lago ολοκληρώνει το υπόμνημά του στον Ciano υπογραμμίζοντας ότι ο απλός λαός την περίοδο της κρίσης απέδειξε την πίστη του· αντίθετα, η προσοχή θα πρέπει να είναι στραμμένη στην αστική τάξη, ενώ το στοίχημα για το μέλλον είναι η δωδεκανησιακή νεολαία. Ο Ιταλός Διοικητής ισχυρίζεται ότι εφόσον πάρουν με το μέρος τους την νεολαία «η Δωδεκάνησος δεν θα είναι με το μέρος μας παθητικά και από σεβασμό, αλλά ενεργητικά και ουσιαστικά». Ο Lago επανήλθε στο θέμα προς τον Ιταλό ΥΠΕΞ με επιστολή στις 6/8/1936. Τον προτρέπει να αποδεχθεί τα προτεινόμενα μέτρα που του είχε εκθέσει στο υπόμνημα του Ιουλίου καθώς δεν συνηγορούν μόνο εσωτερικοί λόγοι ή η προσωπική του άποψη μετά από τόσα χρόνια παραμονής. Επισημαίνει στον Ciano το γεγονός ότι η εθνικιστική προπαγάνδα των ελληνικών σχολείων έχει αρχίσει να γίνεται αισθητή και στην κοινή γνώμη της Ιταλίας, η οποία υπερήφανη για την θέση της χώρας τους στην Ανατολή μετά την ανακήρυξη της Αυτοκρατορίας δεν μπορεί να παραμείνει αδιάφορη. Συνεπώς με την αλλαγή που προτείνει θα επιτευχθεί η προσέγγιση της συλλογικής λαϊκής νοοτροπίας προς την ιταλική και θα πετύχει τον στόχο του, που είναι η πραγματοποίηση του «εθνικού αμαλγάματος» της δωδεκανησιακής κοινωνίας¹⁴³¹. Όμως η απάντηση του Ciano δεν ήταν απλά αρνητική, ήταν εντελώς απορριπτική, αφού ισχυριζόταν ότι με τις προτεινόμενες αλλαγές υπάρχει ο κίνδυνος αντί να μειωθεί το κύμα των Δωδεκανήσιων προς την Ελλάδα, να γίνει πιο μαζικό¹⁴³². Αυτό θα γινόταν γιατί ενδεχομένως οι Δωδεκανήσιοι να επέλεγαν να φύγουν για την Ελλάδα νωρίτερα, όχι αυτή τη φορά για να σπουδάσουν, αλλά για να ολοκληρώσουν τις δευτεροβάθμιες σπουδές τους.

¹⁴²⁹ ASDMAE, 12/7/1936, Lago σε Ciano.

¹⁴³⁰ ASDMAE, 12/7/1936, Lago σε Ciano, όπ

¹⁴³¹ ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.: 14, 6/8/1936, Rodi, Governo delle Isole Italiane M.Lago al MAE, G. Ciano, Oggetto: Propaganda irredentista ginnasi comunitari.

¹⁴³² ASDMAE, Affari Politici 1931-1945 b.: 14, 11/8/1936, Roma, G.Ciano al Governo delle Isole Italiane dell' Egeo e p.c. R.Legazione di Atene.

Αυτές ήταν ουσιαστικά και οι τελευταίες απόπειρες του Lago να εφαρμόσει νέα μέτρα εξιταλισμού στην εκπαίδευση των Ελλήνων της Δωδεκανήσου. Στα τέλη Σεπτεμβρίου του 1936 είχε ληφθεί η απόφαση να ολοκληρωθεί η θητεία του Lago στα Δωδεκάνησα καθώς ο τελευταίος έστειλε ευχαριστήριο σημείωμα στον πρωθυπουργό Mussolini για την εμπιστοσύνη που του έδειξε ώστε να υπηρετήσει «την Πατρίδα, τον Βασιλιά και το Καθεστώς στο Αιγαίο επί 14 συναπτά έτη». Παρέμεινε, όμως στη θέση του και μάλιστα υποδέχθηκε στη Ρόδο ως Διοικητής τον μελλοντικό διάδοχό του και τότε υπουργό Παιδείας της Ιταλίας κόμη Cesare Maria de Vecchi di Val Cismon¹⁴³³. Ο Lago, όπως αναφέρει ο Έλληνας πρόξενος Παππάς, αν και κατά την περίοδο της 14ετούς του διακυβέρνησης των Δωδεκανήσων του προτάθηκε να αναλάβει υπουργικά αξιώματα στην φασιστική κυβέρνηση όπως το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, προτίμησε να παραμείνει στη θέση του¹⁴³⁴. Ο ίδιος ο Lago σε αποχαιρετιστήριο λόγο του ενώπιον κατοίκων και επισήμων λίγες ημέρες πριν την αναχώρησή του και εν όψει της ανάληψης της Διοίκησης από τον De Vecchi διακήρυξε τα εξής:

Δεκατέσσερα έτη εργασίας είνε πολλά δι' ένα άνθρωπον. Δεν είνε τίποτα δι' έναν λαόν. Εις 14 έτη το καθεστώς εκπροσωπούμενον υπό του ομιλούντος εις ημάς, μετέβαλε την όψιν των νήσων. Ίδρυσε πόλεις, χωριά, οδούς, αξιοποιήσεις ιδρυμάτων. Έκαμε την Ρόδον κέντρον ψυχαγωγικών και μεταδοτικών του Ιταλισμού εν τη Ανατ. Μεσογείω κέντρον Ρωμαϊκού και φασιστικού πολιτισμού... δια τον λαόν της Ιταλίας και της Ρόδου, όλα ταύτα δεν υπήρξαν ή εν επεισόδιον. Είνε ο Τέως Διοικητής σας εκείνος, ο οποίος σας το λέγει την στιγμήν καθ' ήν εγκαταλείπει το έργον του. Το ωραίο δια την Ρόδον αρχίζει αύριον. Δύνασθε να αναμετρησατε την σπουδαιότητα την οποίαν απέκτησεν η Ρόδος, από το ανάστημα του ανδρός, όστις αύριον θα αναλάβη εις χείρας την διοίκησιν. Είνε δεινός. Σεις τον γνωρίζετε ήδη. Είνε δεινός λόγω ικανότητος και πείρας, λόγω πολιτικών και στρατιωτικών αρετών. Και αναλαμβάνει όλα τα δικαιώματα και τα πολιτικά και τα στρατιωτικά. Και απολαύει

¹⁴³³ *MdRodi*, «Dentro e Fuori le Mura, S.E. il Ministro De Vecchi di Valcismon visita l' interno di Rodi e l' isola di Lero», 22/10/1936. Πρόταση να διαδεχθεί τον Lago ως Διοικητής των Νήσων του Αιγαίου είχε απευθύνει ο Mussolini προς τον πρώην υπουργό Εξωτερικών της Ιταλίας (1929-1932) και τότε πρέσβη στο Λονδίνο Dino Grandi. Ο Grandi όμως απέρριψε την πρόταση, καθώς όπως παραδέχθηκε στον Βρετανό ΥΠΕΞ Anthony Eden, αν και σκέφτηκε πρόσκαιρα να δεχθεί την πρόταση, όμως τελικά ένιωσε ότι «στην ηλικία των 41 ετών δεν μπορούσε να περιοριστεί σε μία ζωή περίπου πλήρους αδράνειας και απλά να διαβάξει τις ενέργειες άλλων». Βλ. Σχετ: Eden προς E. Drummond (Rome), DBFP 1919-1939, Ser. 2, Vol. 17, Reference: R6128/226/22. (Oct 13, 1936).

¹⁴³⁴ Τσαλαχούρης, *Σελίδες ιστορίας*, σ.190.

χάρις εις τα έξοχα αυτού προσόντα, την απόλυτον, λέγω απόλυτον, εμπιστοσύνην του Βασιλέως και του Ντούτσε. Τιμάτε, αγαπάτε και ακολουθείτε Αυτόν¹⁴³⁵.

Αντίστοιχου περιεχομένου ήταν και το σημείωμα που απηύθυνε ο Lago στον πρόεδρο της Ορθόδοξης Κοινότητας Ρόδου Γ. Μπέκε σε απάντηση ευχαριστήριας επιστολής προς το πρόσωπό του:

Ευχαριστώ υμάς και ευχαριστώ το Συμβούλιον και όλην την Ορθόδοξον Κοινότητα δια τα αισθήματα, τα οποία μοι εκδηλοί. Όπως υμείς καλώς λέγετε, διώκησα τας νήσους μετά πατρικής μερίμνης και το αίσθημα τούτο ενέπνευσε πάντοτε τας σχέσεις μου μετά των Ορθοδόξων του Αιγαίου, υπηκόων του Βασιλέως Αυτοκράτορος και όσον αφορά ακόμη τα ιδιαίτερα συμφέροντα και τους πόθους των. Η ύψιστη Προσωπικότης, ήτις αύριον θα αναλάβη την Διοίκησιν των Νήσων δεν θα μεριμνήση ολιγώτερον εμού υπέρ των Ορθοδόξων πολιτών, οίτινες νομίμως και φιλέργως θα υπηρετήσωσι το Κράτος, αλλά θα είνε ικανώτερος εμού να πραγματοποιήση τας προόδους της Ρόδου και των νήσων, ων οι Αιγαίοι υπήκοοι της ΑΜ θα απολαύσωσιν ευρέως. Μετ' εξαιρετικής τιμής. Ο διοικητής Λάγκο¹⁴³⁶.

¹⁴³⁵ Ροδιακή, «Προς τιμήν του αποχωρούντος Διοικητού», 25/11/1936. Ο σχετικός λόγος του Lago υπάρχει και στο Σταύρος Παπαδόπουλος, *Τα κατηχητικά σχολεία στη Ρόδο την περίοδο της Ιταλοκρατίας 1937-1945*, Εκδόσεις Τέχνη, Ρόδος 2015, σ.22-23

¹⁴³⁶ Ροδιακή, «Η απάντησις της ΑΕ του τέως Διοικητού προς τον αποχαιρετιστήριον επιστολήν του Κοιν. Συμβουλίου», 2/12/1936

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΚΑΙ Ο DE VECCHI

4.3

Στο παρόν κεφάλαιο αναλύεται συνοπτικά η προσωπικότητα και η πολιτική που εφάρμοσε στην εκπαίδευση ο διάδοχος του Lago στη διοίκηση των Δωδεκανήσων Cesare Maria De Vecchi. Η θητεία του De Vecchi, σημαντικότερο στέλεχος του Φασιστικού κόμματος καθώς ήταν μέλος της Τετραρχίας που ηγήθηκε την «πορεία προς την Ρώμη», αν και διήρκεσε περίπου 4 χρόνια άφησε έντονα το αποτύπωμά της καθώς εφάρμοσε ιδιαίτερα αυστηρά μέτρα εξιταλισμού. Ο De Vecchi ήδη είχε διατυπώσει την άποψη προς το ιταλικό ΥΠΕΞ ότι η πολιτική του Lago είχε αποδειχθεί ελλιπής και αναποτελεσματική ειδικά στην εκπαίδευση και για αυτό το λόγο με τον δικό του εκπαιδευτικό νόμο το 1937 κατάργησε ό,τι ίσχυε ως τότε και μετέτρεψε όλα τα σχολεία σε κρατικά. Ως συνέπεια, η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας πλέον δεν ήταν υποχρεωτική, τα ιταλικά καθιερώθηκαν από το δημοτικό ως η κυρίαρχη επίσημη γλώσσα, εξοβελίζονταν η Ελληνική Ιστορία και Γεωγραφία, ενώ εισήχθησαν μαθήματα στο ωρολόγιο πρόγραμμα προώθησης της φασιστικής ιδεολογίας. Η διοίκηση De Vecchi έχει επιβιώσει στην λαϊκή μνήμη ως περίοδος απόπειρας έντονου εκφασισμού της ελληνικής κοινωνίας και βίαιης εκρίζωσης της ελληνικής γλώσσας. Στο τέλος, γίνεται μία συγκριτική παραβολή ανάμεσα στην περίοδο Lago με την περίοδο De Vecchi με κριτήριο τον βαθμό επέμβασης και την ένταση των μέτρων εξιταλισμού.

4.3.1 Ο DE VECCHI ΑΝΤΙΚΑΘΙΣΤΑ ΤΟΝ LAGO

Η έλευση De Vecchi, του τετράρχη του Φασισμού¹⁴³⁷, στη θέση του Lago γέννησε προσδοκίες σε κάποιους ότι θα σημειωνόταν βελτίωση των συνθηκών για τον ελληνισμό των Δωδεκανήσων. Η ελληνική πρεσβεία, όμως, της Ρώμης σε έκθεσή της στις αρχές του 1937 ήταν σαφής και ξεκάθαρη:

Η επελθούσα μεταβολή εις το πρόσωπον του Γενικού Διοικητού των νήσων όχι μόνον δεν προώριεται να επιφέρει μεταβολήν εις το υπό του κ. Λάγκο εφαρμοσθέν αφελληνιστικόν πρόγραμμα, αλλά τουναντίον επέτεινε τον ρυθμόν της εξιταλιστικής πολιτικής, χάριν της «ανυψώσεως του επιπέδου της ζωής των Δωδεκανησιών» ως αρέσκει να αποκαλεί την τοιαύτην προσπάθειαν του ο Ντε Βέκκι¹⁴³⁸.

¹⁴³⁷ Ο De Vecchi μαζί με τους Michele Bianchi, Emilio De Bono και Italo Balbo αποτέλεσαν την τετραμελή ομάδα/ *Quadrumviro* (κατ' αναλογία στον διοικητικό θεσμό της τετραρχίας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας) του Φασιστικού κόμματος που ηγήθηκε την πορεία προς την Ρώμη και οδήγησε στην ανάληψη της πρωθυπουργίας της Ιταλίας τον Mussolini.

¹⁴³⁸ Τσαλαχούρης, *Σελίδες ιστορίας*, σ.203.

Ο De Vecchi σε μήνυμά του προς τον λαό της Δωδεκανήσου δεσμεύθηκε να συνεχίσει το «αξιοθαύμαστον έργον» του προκατόχου του «με τον ρυθμόν τον οποίον το Πολίτευμα ενέπνευσε παντού εις τον νέον βίον της Ιταλίας»¹⁴³⁹. Βέβαια ο νέος Διοικητής ήταν περισσότερο από σαφής σχετικά με τις προθέσεις του στο εναρκτήριο διάγγελμα του προς το λαό αφού διατράνωνε την αποφασιστικότητά του για: «..Διοικήσεις και διακυβέρνησις θέλουσιν εξασκηθή συμφώνως με την φασιστικήν ηθικήν και το φασιστικόν δόγμα, εν τω συμφέροντι της Αυτοκρατορίας, υπό τας διαταγάς του Νούτσε, εν τη υπηρεσία του Βασιλέως και Αυτοκράτορος..»¹⁴⁴⁰. Ενώ, σε συνέντευξή του στην εφημερίδα *Giornale d'Italia* σχετικά με τα σχέδια του ειδικά στον χώρο της εκπαίδευσης έκανε απολύτως σαφείς τις προθέσεις του, προδιαγράφοντας τις εξελίξεις:

Είμαι ως γνωστόν, ο δημιουργός ολοκλήρου της σημερινής ισχυούσης εν τω Βασιλείω εκπαιδευτικής νομοθεσίας και ιδία της σχολικής. Θα ήτο παράλογον εάν δεν μετέφερα και εις την Δωδεκάνησον τας διατάξεις και το πνεύμα της νομοθεσίας ταύτης. Θα απετέλει παραβίασιν του καθήκοντός μου όχι μόνο απέναντι της Κεντρικής Κυβερνήσεως και απέναντι του Ντούτσε και απέναντι του Υπουργού μου, αλλά και απέναντι του πληθυσμού, τον οποίον οφείλω να κατευθύνω εις το να καταστή ιταλικός λαός και να απολαύση των ευεργετημάτων του πολιτισμού, ον ο φασισμός διαδίδει εις την Αυτοκρατορίαν του και εις όλον τον κόσμον.¹⁴⁴¹

Ο De Vecchi εν αντιθέσει με τα όσα δήλωνε δημόσια για το έργο του Lago¹⁴⁴², τόσο δια των επαφών του με το ΥΠΕΞ όσο και με τις πράξεις του έδειξε ξεκάθαρα ότι επιθυμούσε να διαχωρίσει πλήρως τη θέση του, διαφωνώντας πλήρως με τις μεθόδους και τις επιλογές της πολιτικής του προκατόχου του. Είναι χαρακτηριστικό αυτό που αναφέρει ο Καλαμπίχης σχετικά με την αγενή συμπεριφορά που επεφύλαξε ο De Vecchi προς τον Lago:

Ως πρώτη εκδήλωσις της μανίας του ήτο η διαταγή όπως αναχωρήση αμέσως την ίδιαν εσπέραν ο τέως Γεν. Διοικητής Μάριο Λάγκο, προς τον οποίον συμπεριεφέρθη τόσο σκαιώς ώστε να παραφρονήση η παριστάμενη σύζυγός του Δόννα Οκταβία, μία ευγενεστάτη και αγαθοτάτη κυρία. Το γεγονός αυτό προεκάλεσε δυσμενέστατη

¹⁴³⁹ *Αυγή Δωδεκανησιακή*, «Τα διατάγματα του Διορισμού Γενικού Διοικητού Δωδεκανήσου κ Ντε Βέκκι-Το διάγγελμα της Α.Ε. του Διοικητού», 1/1/1937.

¹⁴⁴⁰ *Ροδιακή*, «Το διάγγελμα της ΑΕ του Διοικητού», 5/12/1936.

¹⁴⁴¹ ΥΔΙΑ, Κ.Υ., 1937, Φακ.59. Υπ.11, De Vecchi, όπ

¹⁴⁴² *MdRodi*, Giorgio Zanaboni, «Rodi leggendaria e il ritorno di Roma nell' Egeo (Un intervista col Governatore de Vecchi di Val Cismon)», 27/3/1937 (Πρόκειται για αναδημοσίευση συνέντευξης που έδωσε ο De Vecchi στην *Giornale d'Italia* τον Μάρτιο του 1937, για την οποία είχε ενημερώσει η ελληνική πρεσβεία της Ρώμης στο ΥΠΕΞ).

εντύπωσιν και εις αυτούς ακόμη τους φασιστικούς κύκλους, οι οποίοι με την άφιξιν του Ντε Βέκκι είχαν σηκώσει υψηλότερα το Μέτωπον¹⁴⁴³.

Ο De Vecchi στην αναφορά που έστειλε Ciano τον Ιανουάριο του 1937 κάνει μία αναλυτική αποτίμηση του έργου του Lago στα Δωδεκάνησα σε έναν ιδιαίτερο επικριτικό τόνο και καταγγελτικό ύφος. Σε αυτήν υπάρχουν αρκετές επισημάνσεις σε επιμέρους σημεία της σχετικά με την εκπαίδευση για την οποία δίνει μία εικόνα «πικρής πραγματικότητας»¹⁴⁴⁴ όπως λέει ο ίδιος. Συνολικά, προσάπτει στον Lago την πλήρη απουσία οποιουδήποτε κρατικού σχολείου,¹⁴⁴⁵ το γεγονός ότι η φοίτηση στο δημοτικό δεν ήταν υποχρεωτική, ότι δεν ήταν υποχρεωτική η εκμάθηση της ιταλικής στα κοινοτικά σχολεία ενώ δεν υπήρχε η πρόνοια να προσφέρεται δωρεάν από το κράτος η στοιχειώδης εκπαίδευση¹⁴⁴⁶. Επιπλέον κατά τον Ιταλό Διοικητή ήταν

εξίσου κατακριτέο ότι όλα τα σχολεία όλων των βαθμίδων ήταν οργανωμένα βάσει θρησκευματος και το κράτος είχε μία αόριστη δικαιοδοσία σε αυτά, το οποίο σήμαινε ότι το σχολείο αποτύγχανε να μεταδώσει στην δωδεκανησιακή νεολαία την ρωμαϊκή κουλτούρα ως όφειλε¹⁴⁴⁷.

Επιπλέον θεωρούσε μεγάλο σφάλμα ότι τα λειτουργικά έξοδα των σχολείων τα είχαν αναλάβει οι δήμοι, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι και για τη μισθοδοσία των δασκάλων οι οποίοι επιλέγονταν με λάθος τρόπο. Επίσης καυτηρίασε το γεγονός ότι ακόμη τα σχολεία ακολουθούσαν το πρόγραμμα του ελληνικού Υπουργείου Παιδείας και ότι περισσότεροι Δωδεκανήσιοι επιλέγουν να σπουδάσουν στην Αθήνα, ενώ όσοι ήταν στην Πίζα και σε άλλα ιταλικά πανεπιστήμια ήταν μια μικρή μειονότητα¹⁴⁴⁸. Εξίσου σοβαρό λάθος για τον De Vecchi ήταν ότι η φύση και ο χαρακτήρας των ιταλικών σχολείων ήταν κατ' επίφαση όμοιος με αυτά του Βασιλείου («μασκαρεμένα» τα χαρακτηρίζει) και υποστηρίζει ότι λειτουργούσαν με έναν τρόπο που απομάκρυνε παρά προσέλκυε, πόσο μάλλον να απορροφούσε, το τοπικό στοιχείο. Ενώ ούτε εκπληρώνουν το στόχο να λειτουργούν ως πόλος έλξης για όλο τον χώρο της Ανατολικής Μεσογείου αφού φαίνεται ότι μόνο

¹⁴⁴³ Καλαμπίχης, *Την Ζωήν μου*, σ.62.

¹⁴⁴⁴ «amara verità».

¹⁴⁴⁵ Είναι ενδεικτικό ότι το «κρατικό» είναι γραμμένο με κεφαλαίο στο κείμενο, δηλαδή «di Stato».

¹⁴⁴⁶ Pignataro, *De Vecchi*, σ.111.

¹⁴⁴⁷ Pignataro, *De Vecchi*, σ.111, όπ. Είναι ενδιαφέρον ότι ο De Vecchi αναφερόμενος στον τρόπο ζωής που επέβαλε το καθεστώς, τονίζει ότι από το μουσολινικό καθεστώς ετέθη στον κόσμο και ο κόσμος αποδέχθηκε να επιλέξει ανάμεσα στο δίλημμα Ρώμη ή Μόσχα. Ενδεχομένως στο μυαλό του De Vecchi τα φιλελεύθερα καθεστώτα είχαν πλήρως χρεοκοπήσει, και όπως φαίνεται και από τον τρόπο που εκφράζεται παρακάτω, μόνη επιλογή για τον τρόπο διακυβέρνησης μίας πολιτείας ήταν ανάμεσα στον φασισμό και τον κομμουνισμό.

¹⁴⁴⁸ Pignataro, *De Vecchi*, σ.112.

ικανοποιούν τις ανάγκες των υπαλλήλων και των αξιωματούχων που διαβιούν στα νησιά¹⁴⁴⁹. Ακόμη δεν παραλείπει να επισημάνει το αρνητικό γεγονός ότι αυτά λειτουργούν υπό τον έλεγχο Καθολικών Ταγμάτων και την εποπτεία της ANSMI και όχι απευθείας από την Διοίκηση. Κατά την γνώμη του δεν προσιδιάζει στη φύση της Κτήσης η δραστηριοποίηση της ANSMI σε μια περιοχή «που θεωρείται ανώτερη και διαφορετική από μια αποικία στην οποία οι γηγενείς υπήκοοι μπορούν να αποκτήσουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα απλά με την εκπλήρωση των στρατιωτικών τους υποχρεώσεων»¹⁴⁵⁰. Για τον De Vecchi δεν είναι αποδεκτό το γεγονός να μην υπάρχουν κρατικά σχολεία καθώς αυτά αποτελούν το κυριότερο μέσο διάδοσης για την γραμμή του καθεστώτος και τονίζει ότι η ζωή στα νησιά φαίνεται να είναι ακόμη διαμορφωμένη με έναν τρόπο εντελώς διαφορετικό από αυτόν του καθεστώτος. Εξάλλου, τονίζει, ότι η ιστορία τον έχει διδάξει ότι δεν υπάρχει λαός που να μπορεί να ξεφύγει από την επιρροή ενός καλά οργανωμένου και αποφασισμένου Κράτους και το οποίο θέλει να αποτυπώσει την βούλησή του. Και υπογραμμίζει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ως εντελώς αβάσιμη την άποψη ότι έχει να κάνει με έναν λαό που έχει ως βασικό χαρακτηριστικό την πεισματική αντιδραστικότητα, αφού τέτοιες απόψεις έχουν γίνει είτε από παρατηρητές και αξιωματούχους επιτόλαιους και άβουλους είτε από φιλελεύθερους¹⁴⁵¹. Πρόκειται για έναν λαό, συνεχίζει ο Ιταλός Διοικητής, πειθήνιο και λογικό σε κάθε σωστή κυβερνητική πρακτική, ανοιχτό στην πολιτική που ακολουθεί το Καθεστώς, το οποίο δεν χρησιμοποιεί την επιρροή κάθε κακού μέσου των φιλελεύθερων καθεστώτων για να διατηρηθεί στην εξουσία, τα οποία για να γίνουν αρεστά εφαρμόζουν μία πολιτική παραπλανητική και που στο τέλος αποδεικνύεται αντιπαιδαγωγική¹⁴⁵².

Συνεπώς για τον De Vecchi αποτελούσε επιτακτική ανάγκη να ιδρυθούν τα κρατικά δημοτικά σχολεία με κρατικά ακαδημαϊκά προγράμματα, στα οποία θα παρέμενε αναγκαστικά η διδασκαλία των ελληνικών για ένα μεταβατικό στάδιο ώστε να μην δημιουργηθούν προβλήματα. Η φοίτηση σε αυτά θα ήταν δωρεάν, με αναγκαστική συμμετοχή των δήμων στα έξοδα, που δε θα ήταν μεγαλύτερη από την προηγούμενη και με την Κυβέρνηση να καλύπτει τα επιπλέον απαιτούμενα ποσά.¹⁴⁵³ Επιπλέον θα επενέβαινε στα σχολεία που ήταν υπό τον έλεγχο της ANSMI ώστε να μετατραπούν σε επιδοτούμενα κρατικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης και παράλληλα και κατ' αναλογία θα έπρεπε να επέμβει στα σχολεία των Ορθοδόξων, καθώς αυτά λειτουργούν εναντίον της ρωμαϊκής κουλτούρας αλλά και στην πολιτική διείσδυσης του καθεστώτος. Αυτά όμως δεν πρέπει να κλείσουν με

¹⁴⁴⁹ Pignataro, *De Vecchi*, σ.112, όπ

¹⁴⁵⁰ Pignataro, *De Vecchi*, σ.112, όπ

¹⁴⁵¹ Pignataro, *De Vecchi*, σ.112, όπ

¹⁴⁵² Pignataro, *De Vecchi*, σ.112, όπ

¹⁴⁵³ Pignataro, *De Vecchi*, σ.122.

τρόπο βίαιο καθώς θα προκληθεί έντονη αναστάτωση. Όπως εξηγεί ο De Vecchi, θα πρέπει να δοθεί το ίδιο νομικό σκέλος με αυτά που θα φύγουν από τον έλεγχο των Καθολικών Ταγμάτων εκτός από την διεξαγωγή των Εξετάσεων του Κράτους σύμφωνα όμως με την ύλη των δικών τους προγραμμάτων ώστε να επιλέγει η νεολαία τα ιταλικά σχολεία¹⁴⁵⁴. Από την άλλη, τονίζει με έμφαση ότι δεν μπορεί να γίνει λόγος για αντίσταση των γηγενών όταν δεν υπάρχουν κρατικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης στην Κτήση. Είναι προφανές ότι στην σκέψη του νέου Ιταλού Διοικητή δεν μπορούσε να παραταθεί με κανένα τρόπο η εμπλοκή της ANSMI στην εκπαιδευτική πραγματικότητα των Δωδεκανήσων, καθώς εκτός των άλλων, έχει δημιουργηθεί εύλογα η εδραία εντύπωση ότι δια μέσου αυτών δεν επιδιώκεται απλά η συγχώνευση της νεολαίας με τον ιταλικό λαό ή απλά η υπαγωγή της στην προστασία του Φασιστικού καθεστώτος, αλλά η εγκατάλειψη του θρησκευματός τους και ο προσηλυτισμός τους στον καθολικισμό¹⁴⁵⁵. Ο De Vecchi θεωρεί ότι με αυτό τον τρόπο το πνευματικό στοιχείο της δωδεκανησιακής κοινωνίας, το οποίο δεν είναι καθόλου μικρό σε σχέση με το μέγεθος του πληθυσμού, θα κατευθυνθεί προς την Ρώμη και όχι την Αθήνα. Τονίζει μάλλον με μία αφοριστική διάθεση και έναν ισοπεδωτικό τόνο ότι σε 14 χρόνια δεν έχει γίνει τίποτα και δεν μπορούσε να δοθεί καμία χρονική αναβολή στην εφαρμογή μιας ανάλογης κυβερνητικής πολιτικής¹⁴⁵⁶.

4.3.2 Η ΕΠΕΜΒΑΣΗ DE VECCHI ΤΟΥ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

Έτσι, λοιπόν, με το κυβερνητικό διάταγμα ν.149 της 21/7/1937 ο De Vecchi προχώρησε στην δική του παρέμβαση στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Δωδεκανήσων. Ο νέος Κανονισμός αποτελείτο από 52 άρθρα και 7 κεφάλαια, ενώ, εισαγωγικά, τοποθετήθηκε διάταξη η οποία καταργούσε κάθε Κυβερνητικό Διάταγμα του παρελθόντος και κάθε άλλη εκπαιδευτική διάταξη¹⁴⁵⁷. Με τα πρώτα 3 άρθρα ιδρύονταν το κρατικό σχολείο, βασιλικό ή δημαρχιακό (*municipale*), με δύο βαθμίδες εκπαίδευσης, την στοιχειώδη και τη μέση, ενώ προβλεπόταν και η ύπαρξη ιδιωτικών σχολείων. Τα Βασιλικά Σχολεία υπάγονταν άμεσα στην Κυβέρνηση και θα ακολουθούσαν απολύτως τον κανονισμό, το πρόγραμμα, τις μεθόδους διδασκαλίας και τα ωράρια των Βασιλικών Σχολείων του Βασιλείου¹⁴⁵⁸. Σε αυτά υπήρχε η προαιρετική διδασκαλία των νέων ελληνικών (*greco moderno*) ή των τουρκικών ή των εβραϊκών. Στους Δήμους όπου η Βασιλική Κυβέρνηση δεν θα ίδρυε σχολεία, η

¹⁴⁵⁴ Pignataro, *De Vecchi*, σ.123.

¹⁴⁵⁵ Pignataro, *De Vecchi*, σ.123, όπ

¹⁴⁵⁶ Pignataro, *De Vecchi*, σ.123, όπ

¹⁴⁵⁷ *MdRodi*, «DG n.149, 21/7/1937-Ordinamento sulle Scuole nelle Isole Italiane dell' Egeo», 22/7/1937.

¹⁴⁵⁸ Pignataro, *De Vecchi*, σ.173-75.

συντήρηση τους θα βάρυνε τους Δήμους¹⁴⁵⁹. Τα δημαρχιακά δημοτικά σχολεία του Διατάγματος δεν θα διέφεραν σε τίποτα στα προγράμματα, στις μεθόδους διδασκαλίας και στα ωράρια από εκείνα των Βασιλικών Σχολείων. Τα νέα ελληνικά ήταν δυνατόν να διδάσκονται σε αυτά μερικές ώρες την εβδομάδα, περισσότερες από ότι στα Βασιλικά, στην Τρίτη, Τετάρτη και Πέμπτη δημοτικού, όχι όμως παραπάνω από τις ώρες των Ιταλικών. Στα Κρατικά Σχολεία το μάθημα των Θρησκευτικών θα διδασκόταν σύμφωνα με το Καθολικό Δόγμα, από το οποίο θα μπορούσαν να ζητήσουν εξαίρεση οι γονείς μαθητών άλλης ομολογίας. Σε σχολεία στα οποία η πλειονότητα των μαθητών δεν είναι καθολικοί θα γινόταν και η διδασκαλία αυτής της θρησκείας σε αυτά. Συνεπώς ο καθολικισμός έμπαινε σε όλα τα σχολεία των Δωδεκανήσων. Ας επισημανθεί ότι ο De Vecchi είχε χρηματίσει πρώτος πρεσβευτής της Ιταλίας στο Βατικανό για μία πενταετία (1929-1934), η οποία έχει χαρακτηριστεί επιτυχημένη, αφού συνοδεύτηκε με την υπογραφή του Κογκορδάτου ανάμεσα στην Ρώμη και το Βατικανό¹⁴⁶⁰. Επίσης, αν και είχε μεμφθεί έντονα τον Lago για το γεγονός ότι τα ιταλικά σχολεία στα Δωδεκάνησα ήταν υπό τον έλεγχο των Θρησκευτικών Ταγμάτων, επί De Vecchi κατέφθασαν στα Δωδεκάνησα αρκετοί λαϊκοί ως εκπαιδευτικοί, όμως αρκετοί μοναχοί συνέχισαν να διδάσκουν, αλλά πλέον ως δημόσιοι υπάλληλοι¹⁴⁶¹. Στο άρθρο 8 καθοριζόταν ότι η διδασκαλία στα δημοτικά σχολεία, Βασιλικά ή Δημαρχιακά, ήταν δωρεάν. Στο επόμενο άρθρο οριζόταν ότι για να διδάξει κάποιος στο Κρατικό Σχολείο θα έπρεπε να φέρει τίτλο ειδικεύσεως αναγνωρισμένο στα Σχολεία του Βασιλείου και να είναι μέχρι 65 ετών. Η διεύθυνση και όπου χρειάζεται, η υποδιεύθυνση των κρατικών σχολείων θα γινόταν κάθε χρόνο με ανάθεση, με εντολή από τον Επόπτη Εκπαίδευσης για κάθε σχολείο ή για ομάδες σχολείων, σε προσωπικό του μητρώου από τα αντίστοιχα του Βασιλείου, ή σε έναν από τους εκπαιδευτικούς, ή ακόμα σε άτομα άσχετα με την διδασκαλία. Στο άρθρο 11 οριζόταν ότι αναγνωρίζονται ως έγκυροι μόνο οι τίτλοι και οι βεβαιώσεις που εκδίδονται από το Σχολείο του Κράτους. Στα άρθρα 12 έως 21 καθοριζόνταν οι προϋποθέσεις για την λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων. Στο άρθρο 13 οριζόταν ότι για να πάρει άδεια λειτουργίας θα πρέπει ο κανονισμός, τα προγράμματα, η μέθοδος διδασκαλίας, η διαδικασία των Εξετάσεων, τα ωράρια και τα βιβλία να είναι σύμφωνα με εκείνα των Σχολείων του Κράτους. Εξαιρούνταν τα νηπιαγωγεία στα οποία μπορούσε να διδαχθούν τα Νέα Ελληνικά ή τα τούρκικα ή τα εβραϊκά σε ώρες όμως όχι περισσότερες των ιταλικών. Στο άρθρο 14 οριζόταν ότι οι Δ/ντές και οι εκπαιδευτικοί των ιδιωτικών σχολείων έπρεπε να ήταν μέχρι 65

¹⁴⁵⁹ *MdRodi*, «DG n.149, 21/7/1937-Ordinamento sulle Scuole nelle Isole Italiane dell' Egeo», 22/7/1937, όπ

¹⁴⁶⁰ Pollard, *The Vatican & Italian Fascism, 1929-1932, A study in conflict*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, σ.78-9.

¹⁴⁶¹ Κλαδάκη-Μενεμενλή, *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου*, σ.158.

ετών και να έχουν τίτλους αναγνωρισμένους από τα Σχολεία του Βασιλείου¹⁴⁶². Μόνο κατ' εξαίρεση μπορούσε κάποιος να διδάξει σε ιδιωτικά σχολεία αν δεν ικανοποιούσε αυτές τις προϋποθέσεις ενώ ο Διοικητής είχε την δυνατότητα να αρνηθεί, για λόγους διδακτικούς ή πειθαρχικούς, την αδειοδότηση (σε εκπαιδευτικό) της διδασκαλίας ή της διεύθυνσης σε ένα σχολείο ιδιωτικό, ακόμα και αν είχε τους απαραίτητους τίτλους. Επίσης θα μπορούσε να απορριφθεί η άδεια λειτουργίας ενός ιδιωτικού σχολείου εφόσον αυτός που την ζητούσε αντιπροσώπευε συμφέροντα αντίθετα στην νομιμότητα. Στο τέλος του σχολικού έτους επιβαλλόταν η υποβολή έκθεσης για το διδακτικό έργο, τις εξετάσεις και ετήσιος οικονομικός απολογισμός, η έγκριση των οποίων αποτελούσε βασική προϋπόθεση για ανανέωση της άδειας. Η όποια άδεια παραχωρείτο για ένα χρόνο. Ο Διοικητής για λόγους διδακτικούς ή πειθαρχικούς ή πολιτικούς θα μπορούσε να διατάξει το κλείσιμο ενός ιδιωτικού σχολείου¹⁴⁶³.

Όλα τα σχολεία, οποιασδήποτε βαθμίδας, κατεύθυνσης και τύπου, υπάγονταν στην άμεση εποπτεία και έλεγχο από τον «Επόπτη Εκπαίδευσης, Μόρφωσης και Καλών Τεχνών», όπως πλέον διαμορφωνόταν ο πλήρης τίτλος του Επόπτη. Υπείχε σε αυτά απεριόριστο βαθμό επιθεώρησης, ελέγχου και πλήρη δικαιοδοσία στον πειθαρχικό και εκπαιδευτικό τομέα, μπορούσε να ασκεί το εποπτικό του έργο αυτοπροσώπως, είτε δια των συνεργατών του, είτε με πρόσωπα άλλα, δικής του επιλογής. Η σύσταση νέων σχολείων και τμημάτων, όπως και το προσωρινό κλείσιμό τους, μερικό ή ολικό, σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή, ήταν αποκλειστικά δική του αρμοδιότητα. Επίσης, θέματα που αφορούσαν έναρξη και λήξη μαθημάτων, εξετάσεις και εξεταστικές επιτροπές, σχολικές εκδηλώσεις, εγγραφές και μεταγραφές μαθητών, καθορισμό σχολικών περιφερειών καθορίζονταν απ' αυτόν. Ο διορισμός του διδακτικού προσωπικού για όλα τα σχολεία του Κράτους γινόταν ετησίως από τον Επόπτη. Για τον διορισμό σε δημοτικό του Κράτους ή Ιδιωτικού σχολείου έμπαινε ως απόλυτη προϋπόθεση η λήψη πτυχίου σε Διδασκαλείο Βασιλικού Σχολείου. Η εγγραφή στο Μητρώο σύμφωνα με τα Κ.Δ. ν.260 της 22/7/1930 και ν.36 της 14/2/1931 για τους δασκάλους δημοτικών παρέμενε μόνο ως προϋπόθεση για την υποχρεωτική εγγραφή στο Ταμείο Πρόνοιας (Cassa di Previdenza)¹⁴⁶⁴. Οι Δήμοι όμως πλέον θα κάλυπταν τις εισφορές για τους δασκάλους που εργάζονταν στην περιοχή της αρμοδιότητάς τους προς το Ταμείο Πρόνοιας. Επιπλέον θα έπαυε να χρησιμοποιείται ο όρος μητρώο (ruolo) για τους εκπαιδευτικούς, αφού καθιερωνόταν η επετηρίδα (albo)¹⁴⁶⁵.

¹⁴⁶² *MdRodi*, «DG n.149, 21/7/1937-Ordinamento sulle Scuole nelle Isole Italiane dell' Egeo», 22/7/1937, όπ

¹⁴⁶³ *MdRodi*, «DG n.149, 21/7/1937-Ordinamento sulle Scuole nelle Isole Italiane dell' Egeo», 22/7/1937, όπ

¹⁴⁶⁴ *MdRodi*, «DG n.149, 21/7/1937-Ordinamento sulle Scuole nelle Isole Italiane dell' Egeo», 22/7/1937, όπ

¹⁴⁶⁵ Το άρθρο 51 όριζε ότι ο νέος Εκπαιδευτικός Κανονισμός θα εφαρμοζόταν από το σχολικό έτος 1937-38.

Όπως γίνεται αντιληπτό, το πλαίσιο που έμπαινε στην εκπαιδευτική πραγματικότητα της Δωδεκανήσου από τον De Vecchi ήταν κάτι παραπάνω από ασφυκτικό για τους Έλληνες. Η ελληνική γλώσσα ουσιαστικά έμπαινε στο περιθώριο και δεχόταν τεράστιο πλήγμα υποβάθμισης, τα ιταλικά καθιερώνονταν από το δημοτικό ως η κυρίαρχη επίσημη γλώσσα, εξοβελίζονταν η Ελληνική Ιστορία και Γεωγραφία, σε αντίθεση με την Ιταλική Ιστορία και Ιταλική Γεωγραφία, η διδασκαλία των οποίων προβλεπόταν με κάθε λεπτομέρεια¹⁴⁶⁶. Επίσης καθιερώνονταν η διδασκαλία των μαθημάτων *Educazione civile* και *Cultura fascista*, μαθήματα με καθαρά πολιτικό και ιδεολογικό περιεχόμενο και με προφανή στόχο την προπαγάνδισή της φασιστικής ιδεολογίας στους μαθητές, τη στιγμή μάλιστα, που η διδασκαλία τους ξεκινούσε από τις πρώτες τάξεις των σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης¹⁴⁶⁷. Ακόμη εφαρμόζονταν μόνο τα ακαδημαϊκά προγράμματα των Κρατικών Σχολείων του Βασιλείου, χανόταν κάθε επαφή με το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα ενώ ο διορισμός, ο αναδιορισμός και ο πειθαρχικός έλεγχος των εκπαιδευτικών ήταν αποκλειστικά στα χέρια του Επόπτη Εκπαίδευσης. Τα βιβλία αντί να έρχονται από την Ελλάδα πλέον συγγράφονταν και τυπώνονταν στην Ρόδο μετά την έγκριση της Εποπτείας¹⁴⁶⁸. Η εφαρμογή μέτρων όπως το κυβερνητικό διάταγμα ν.72 της 31/3/1937 σχετικά με την Διοίκηση των Δήμων στο οποίο προβλεπόταν η διάλυση όλων τα Κοινοτικών Σωματείων¹⁴⁶⁹, το σταδιακό κλείσιμο των ελληνόφωνων εφημερίδων *Ροδιακή* και *Νέα Ρόδος* μέχρι το 1939¹⁴⁷⁰, η κατάργηση της ελληνόφωνης σελίδας της *Messagero di Rodi* το 1938 είναι δηλωτική της σφοδρότητας της πολιτικής του De Vecchi. Σύμφωνα με σημείωμα του Διευθυντή της Υπηρεσίας Αλλοδαπών Πειραιά προς την Κεντρική Υπηρεσία (Αθήνα) τον Απρίλιο του 1937 τονίζεται ότι:

[...]Η ιταλική Διοίκησης Δωδεκανήσου καθ' α πληροφορούμεθα αντικαθιστά τους Δημάρχους και Κοινοτάρχες δια Κομισαρίων διοριζομένων παρά της Κυβερνήσεως, καθώς και τους Έλληνας διδασκάλους δι' Ιταλών πλην εκείνων οίτινες διακρίνονται δια τα φιλοϊταλικά των αισθήματα. Ωσαύτως, πληροφορούμενα ότι εξακολουθούν οι απελάσεις των ομογενών εκείνων οίτινες αντιτίθενται εις την πολιτικήν της Ιταλικής Διοικήσεως¹⁴⁷¹.

¹⁴⁶⁶ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, σ. 68 και Κιρκής, *Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945*, σ.251.

¹⁴⁶⁷ Κιρκής, *Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση στην Κάλυμνο 1912-1945*, σ.252.

¹⁴⁶⁸ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, σ.68, όπ

¹⁴⁶⁹ *MdRodi*, «DG 31/3/1937-XV N.72- Testo Unico sulle Amministrazioni Municipali», 29/3/1937.

¹⁴⁷⁰ Pignataro, *De Vecchi*, σ.171.

¹⁴⁷¹ ΥΔΙΑ, 1937, Δωδεκάνησα, Φακ.59, 21/4/1937. Δ/νση Υπηρεσίας Αλλοδαπών Πειραιά προς Δ/νση Αλλοδαπών Αθήνας, (υπογράφει ο Δ/ντής Ι. Δασκαλάκης).

Θα μπορούσε σταθεί ο ισχυρισμός ότι στόχευσε σε αυτό που η επιστήμη της κοινωνικής γλωσσολογίας ορίζει ως γλωσσική μετακίνηση/ μετατόπιση και κατ' επέκταση γλωσσικό θάνατο¹⁴⁷² των ομιλητών της ελληνικής. Είναι χαρακτηριστικό ότι πολλά ελληνικά σχολεία έκλεισαν ή υιοθέτησαν αμιγώς ιταλικό πρόγραμμα σπουδών, τα περισσότερα παιδιά απορροφήθηκαν στα ιταλικά σχολεία και οι περισσότεροι Έλληνες δάσκαλοι έμειναν εκτός υπηρεσίας και περιορίστηκαν στην κατ' οίκον παράδοση μαθημάτων¹⁴⁷³. Η περίοδος της Διοίκησης De Vecchi φαίνεται από προφορικές μαρτυρίες ότι έχει μείνει στην συλλογική μνήμη ως περίοδος αφόρητης καταπίεσης κατά την οποία «τα Ελληνικά απαγορεύτηκαν και τα Ιταλικά έγιναν υποχρεωτικά» και «ότι όλοι έπρεπε να γίνουν Φασίστες»¹⁴⁷⁴. Το γεγονός ότι καταγράφονται μαρτυρίες διεξαγωγής μαθημάτων «κρυφού σχολείου» ελληνικής γλώσσας στην Ρόδο, στην Κω, στην Κάλυμνο την περίοδο αυτή με την συμβολή της Εκκλησίας είναι ενδεικτικά για τον βαθμό και την ένταση των μέτρων εξιταλισμού που εφαρμόστηκαν¹⁴⁷⁵. Απόρρητη έκθεση για την κατάσταση στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα την περίοδο De Vecchi είναι άκρως αποκαλυπτική:

Γενικώς εις τα Σχολεία της Δωδεκανήσου, έθεσεν χείραν η Ιταλική Διοίκησης, διορίσασα διευθυντάς των σχολείων Ιταλούς μέλη του φασιστικού κόμματος... Μέγα ενδιαφέρον δεικνύει η Ιταλική Διοίκησης ιδίως διά την Στοιχειώδη Εκπαίδευσιν, όπου η επέμβασις της είναι βιαία. Εκεί έφθασε μέχρι του σημείου να επιβάλη εις τους μαθητάς, όπως προσευχόμενοι εις το Σχολείο δέον να κάμωσι τό σημείον του σταυρού κατά τόν καθολικόν τρόπον. Τούτο αποκαλούν Σταυρόν του Σχολείου. Εκ του Σχολείου κατηργήθησαν τα Θρησκευτικά και η Ιστορία και η προσπάθειά των

¹⁴⁷² Η γλωσσική μετακίνηση / μετατόπιση (language shift) και ο γλωσσικός θάνατος είναι μια διαδικασία που έχει εκτεταμένα απασχολήσει τους κοινωνιογλωσσολόγους και αφορά στη σταδιακή συρρίκνωση και υποχώρηση μίας γλωσσικής ποικιλίας όταν δύο, ή και περισσότεροι, γλωσσικά διακριτοί πληθυσμοί έρχονται σε επαφή. Στη διαδικασία αυτή επιδρούν μια σειρά από παράγοντες (οικονομικοί, κοινωνικοί, πολιτικοί) με συνέπεια η γλωσσική μετακίνηση να ξεκινά με την εδραίωση ενός από τους δύο κώδικες, ως κώδικα ισχύος/υψηλή ποικιλία και την άσκηση πιέσεων προς τους ομιλητές του άλλου κώδικα. Η μετακίνηση, και στην ακραία περίπτωση, ο γλωσσικός θάνατος, της μίας από τις δύο ποικιλίες επέρχεται με τη διαμεσολάβηση ενός σταδίου παρατεταμένης διγλωσσίας κατά την οποία συντελείται σταδιακά η αντικατάσταση του ενός κώδικα από τον άλλο. Βλ. Σχετ: Eleni Papadopoulou, *Γλωσσική υποχώρηση και γλωσσική επιβίωση. Το παράδειγμα των ιδιωμάτων της Βιθυνίας*, Phasis Greek and Roman Studies, Vol.17, 2014, Institute of Classical, Byzantine and Modern Greek Studies, σσ.245-264. Επίσης στην Πύλη Νέας Ελληνικής Γλώσσας, λήμμα *γλωσσική μετακίνηση/μετατόπιση*. Διαθέσιμο στο: http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/glossology/show.html?id=281 αναφέρεται ότι: Η μετακίνηση από τη μια γλώσσα στην άλλη διαμεσολαβείται από ένα διάστημα διγλωσσίας, κατά το οποίο η χρήση της πρώτης γλώσσας περιορίζεται σε μη δημόσιους χώρους (οικογένεια, στενό περιβάλλον), τους οποίους ωστόσο σταδιακά καταλαμβάνει η κυρίαρχη γλώσσα. Ο περιορισμός αυτός των πεδίων χρήσης της πρώτης γλώσσας οδηγεί και στον περιορισμό της γλωσσικής ικανότητας των ομιλητών σε αυτή μέχρι την τελική υιοθέτηση της κυρίαρχης γλώσσας.

¹⁴⁷³ Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της Νήσου Κω. Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεότερη*, Έκδοση Δήμου Κω, Κως 1990, σ.513.

¹⁴⁷⁴ Doumanis, *Myth and Memory*, σ.84-89.

¹⁴⁷⁵ Doumanis, *Myth and Memory*, σ.86-89. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της Νήσου Κω*, σ. 513-Κουντούρης, *Κάλυμνος*, σ.326-336

στρέφεται εις το πώς θα διδάσκονται όλα τα μαθήματα εις την ιταλικήν γλώσσαν. Η πολιτική αυτή υποχρεώνει όλους τους Δωδεκανησίους ή να εκπατρίζονται χάριν των τέκνων των, ή να αποσύρωσι τα τέκνα των από τα σχολεία και να τα τρέπωσι προς χειρωνακτικής εργασίας[...] Σχολαί ακμάζουσαι από πολλών δεκαετηρίδων ευρίσκονται σήμερον εν τελεία παρακμή. Το Βενετόκλειον Γυμνάσιον της Ρόδου εκλεισεν από διετίας. Όλαι αι πιέσεις εναντίον του εθνικού φρονήματος των Δωδεκανησίων γίνονται άνευ ουδενός προσχήματος. Ο Γενικός γραμματεύς του Κυβερνήτου της Δωδεκανήσου αρθρογραφών εις τον επίσημον ιταλικόν Τύπον και απαντών εις αποκαλύψεις περί πιέσεων εκ μέρους τῶν διοικούντων, υπεραμυνόμενος του κυβερνήτου Ντέ Βέκκι, γράφει μεταξύ άλλων τα εξής: «εάν εν τη εκτελέσει των καθηκόντων ο Κυβερνήτης κατορθώνει να εξαλείψη κάθε τι το ελληνικόν, τούτο ασφαλώς έσεται προς τιμήν του¹⁴⁷⁶.

4.3.3 ΟΥΣΙΩΔΗΣ ΔΙΑΦΟΡΑ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ LAGO & DE VECCHI

Δεδομένου όσων εκτέθηκαν παραπάνω δεν θα συμφωνήσουμε με την άποψη του Τσιρπανλή ότι Lago και De Vecchi είναι όψεις του ίδιου νομίσματος υπό την έννοια ότι είχαν κοινό στόχο την κατάργηση της ελληνικής γλώσσας και τον αφελληνισμό των κατοίκων και απλά διέφεραν στα μέσα και στην μέθοδο¹⁴⁷⁷. Ασφαλώς και οι δύο σκοπό είχαν την επικράτηση της ιταλικής γλώσσας και της ιταλικής κουλτούρας έναντι του ελληνικού, όμως υπήρχε εντελώς διαφορετική αντιμετώπιση, προσέγγιση αλλά και ουσιαστική στόχευση. Όπως είδαμε, η εισαγωγή των νέων ελληνικών στα ιταλικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης το 1933 ήταν στρατηγική κίνηση στον σχεδιασμό του Lago ώστε να διαμορφωθεί μια νέα γενιά δίγλωσσων «ΙταλοΕλλήνων του Αιγαίου»¹⁴⁷⁸ προφανώς με κυρίαρχη την ιταλική κουλτούρα και πολιτισμό. Αυτό έγινε αφενός μεν για να υπονομεύσει τα ελληνικά σχολεία στοχεύοντας στους μαθητές τους, αλλά και με στόχο να αποτελέσουν την κρίσιμη μελλοντική γενια που θα αναλάμβανε την εξάπλωση της Ιταλίας στην Ανατολή. Από την άλλη, η προσέγγιση του De Vecchi ερχόμενος στα Δωδεκάνησα στα τέλη του 1936 σε ένα εντελώς διαφορετικό διεθνές και εθνικό πολιτικό περιβάλλον, μετά δηλαδή την επιτυχή εκστρατεία στην Αιθιοπία, την ανακήρυξη της Αυτοκρατορίας από τον Mussolini και την κάλυψη της θέσης του υπουργού των Εξωτερικών από τον γαμπρό του Duce και με υψηλές πολιτικές φιλοδοξίες Ciano, ήταν προφανές ότι θα διέφερε. Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο και σε συνδυασμό με την

¹⁴⁷⁶ Τσαλαχούρης, *Σελίδες Ιστορίας*, σ.70· Δεν κατέστη δυνατόν να εντοπιστεί ο συντάκτης της εν λόγω έκθεσης

¹⁴⁷⁷ Τσιρπανλής, *Εκπαιδευτική Πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα*, σ.33.

¹⁴⁷⁸ “Egei ItaloGreci” τους ονομάζει, Βλ.Σχετ: Espinoza, *Fare gli Italiani*, σ.227.

τραχύτητα του χαρακτήρα του νέου Διοικητή ουσιαστικά επελέγη η λύση του ξαφνικού θανάτου της ελληνικής γλώσσας και του βίαιου εξοστρακισμού της όχι μόνο από το σχολικό πρόγραμμα, αλλά σχεδόν από την δημόσια σφαίρα. Συνεπώς, ο τύπος της επιβληθείσας διγλωσσίας του De Vecchi, κατά την οποία οι καταπιεζόμενοι ομιλητές την ομιλούν μόνο ιδιωτικά, ήταν σαφώς πιο επικίνδυνη και απειλητική σε σύγκριση με αυτήν που είχε εφαρμόσει ο Lago, αφού κατά τους γλωσσολόγους συνιστά το κρίσιμο μεταβατικό στάδιο πριν την υιοθέτηση της κυρίαρχης γλώσσας. Η ιδιότητά του ως πρώην Υπουργού Παιδείας στην Μητρόπολη ενέτεινε ακόμη περισσότερο την ανάγκη να παρέμβει στα πεπραγμένα του προκατόχου του ώστε να τα διορθώσει. Επιπλέον, ο De Vecchi ως κορυφαίο στέλεχος στην φασιστική ιεραρχία προσπάθησε να επιβάλει τον άμεσο εκφασισμό όλης της Δωδεκανησιακής κοινωνίας, χωρίς να έχει την ειδική στόχευση στην νεολαία όπως ο Lago. Ενώ επέλεξε να αφαιρέσει τον έλεγχο και την διαχείριση των σχολείων από τα καθολικά Θρησκευτικά Τάγματα έστω και αν ο ίδιος διατηρούσε αγαστές σχέσεις με το Βατικανό. Συνεπώς, δεν υπήρχε μόνο διαφορά στο ύφος και στο στυλ ανάμεσα στις Διοικήσεις Lago και De Vecchi, αλλά πολιτικής προσέγγισης, φιλοσοφίας, προτεραιοτήτων, μέσων πραγματοποίησης και στόχων. Το γεγονός ότι ο De Vecchi το 1937 ξήλωσε όλο το εκπαιδευτικό σύστημα του Lago με το πρώτο άρθρο στον εκπαιδευτικό του κανονισμό, τόσο σε επίπεδο συμβολισμών όσο και ουσίας είναι δηλωτικό της διαφορετικής τους αντίληψης. Ο Τετράρχης του φασισμού δεν προσπάθησε να συνεχίσει το έργο του προκατόχου του από εκεί που σταμάτησε ο Lago. Αντίθετα, προσπάθησε να υλοποιήσει τους στόχους του με μία εκ θεμελίων διαφορετική προσέγγιση. Ενδεχομένως, κάποιος θα μπορούσε να κάνει λόγο και για αλλαγή υποδείγματος κατ' αναλογία της θεωρητικής προσέγγισης του Khun¹⁴⁷⁹.

Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι η περίοδος του Lago δεν ήταν επικίνδυνη όσον αφορά την εθνική συνείδηση των Ελλήνων καθώς ο υπόγειος και διπλωματικός τρόπος του να αποδεικνυόταν σε ένα μακροπρόθεσμο πλαίσιο πιο αποτελεσματικός για τις ιταλικές βλέψεις. Αυτό άλλωστε τόνισε ότι έβγαλε ως συμπέρασμα ο Δ/ντής της εφημερίδας *Πολιτεία* Θ. Νικολούδης το 1926 μετά από δύο συναντήσεις μαζί του, όπως είδαμε παραπάνω¹⁴⁸⁰. Παρόμοια συμπεράσματα εξάγονται και από τις μακροσκελείς ανταποκρίσεις του δημοσιογράφου Χρύσανθου Γάιου της εφημερίδας *Ελεύθερος Άνθρωπος*, ο οποίος κατάφερε να παραπλανήσει τους Ιταλούς, αφού απαγόρευαν την πρόσβαση σε Έλληνες δημοσιογράφους, και να αποβιβαστεί στα Δωδεκάνησα το 1931 ως έμπορος. Ο Γάιος

¹⁴⁷⁹ Φιλοσοφική Εγκυκλοπαίδεια του Πανεπιστημίου Stanford, λήμμα Thomas Kuhn, paradigm shift. Διαθέσιμο στο <https://plato.stanford.edu/entries/thomas-kuhn/#ConcPara>

¹⁴⁸⁰ *Πολιτεία*, Ρακίνας, «Το Φρούριον των Ιπποτών-Το εκκλησιαστικόν ζήτημα της Δωδεκανήσου-Ο Διοικητής κ. Μάριο Λάγκο είναι επικίνδυνος;», 30/8/1926, όπ

δημοσίευσε τις εντυπώσεις του από την πολυήμερη παραμονή του στα Δωδεκάνησα σε καθημερινές συνέχειες με συνοδεία φωτογραφιών στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ελεύθερος Άνθρωπος* από την 15/2/1931 έως και την 6/3/1931¹⁴⁸¹. Όσον αφορά την οικονομία της Ρόδου μεταφέρει την εικόνα αφόρητης κρίσης με καταστήματα με μεγάλα κεφάλαια να κάνουν ελάχιστο τζίρο και μετά βίας να καλύπτουν τα έξοδα τους· και την εντύπωση ότι όποιος αποβιβάζεται στο λιμάνι της Ρόδου βρίσκεται σε μια ιταλική πόλη καθώς παντού ακούγεται η ιταλική γλώσσα. Αναφέρει ο Γάιος ότι «[...]η γλυκειά γλώσσα των Ιταλών ηχεί παντού και ο φασιστικός χαιρετισμός, η ανόρθωσις της δεξιάς χειρός είναι εις την ημερήσιαν διάταξιν»¹⁴⁸². Διαψεύδει ότι υπήρχε ποινή αν κάποιος δεν ομιλούσε την ιταλική, η οποία όμως από την πλειάδα των Ιταλών στρατιωτικών και διοικητικών υπαλλήλων ήταν απαραίτητη παντού. Ο Γάιος μεταφέρει και μία πτυχή από την προσωπική ζωή των Ελλήνων της Ρόδου, που δεν την έχουμε εντοπίσει αλλού, αλλά είναι εξόχως αποκαλυπτική του κλίματος και του περιβάλλοντος που είχε διαμορφωθεί σχετικά με την καθημερινότητα των ανθρώπων. Αναφέρει ότι επικρατούσε παντού μία αφύσικη και ασυνήθιστη σιγή και σιωπή στους Έλληνες, μία αποστασιοποίηση που δεν δικαιολογείτο. Διαπίστωσε ότι απουσίαζε παντελώς οποιαδήποτε διάθεση για διοργάνωση εορτών, συναντήσεων, δραστηριοτήτων ψυχαγωγικού χαρακτήρα ή κοινωνικών εκδηλώσεων ακόμα και για διασκέδαση¹⁴⁸³. Ο Γάιος ισχυρίζεται ότι οποιαδήποτε συγκέντρωση κατ' οίκον προς διασκέδαση απαιτούσε άδεια της αστυνομίας, αλλιώς θεωρείται συνωμοσία εναντίον του κράτους, ενώ επιβάλλεται σε κάθε περίπτωση να έχουν προσκληθεί Ιταλοί ως ένδειξη τιμής και να ακουστούν ιταλικά τραγούδια¹⁴⁸⁴. Με άλλα λόγια οποιαδήποτε γιορτή των Ελλήνων της Δωδεκανήσου, είτε λαϊκή, είτε σχολική ή ιδιωτική ήταν υποχρεωτικό να έχει και ιταλικό περιεχόμενο¹⁴⁸⁵. Ακόμη, ο δημοσιογράφος της αθηναϊκής εφημερίδας επισημαίνει ότι ο κίνδυνος εξιταλισμού

¹⁴⁸¹ Με κριτήριο τον τρόπο πρόσβασης στα νησιά, την ποσότητα και την λεπτομερή καταγραφή των όντως πολλών πληροφοριών που παραθέτει ο εν λόγω δημοσιογράφος αλλά και την εμπειριστατωμένη τεκμηρίωση όσων καταγράφει, αξιολογείται ως μία καλά ενημερωμένη, τουλάχιστον ενδιαφέρουσα και πολύ χρήσιμη μαρτυρία για την περίοδο Λαγο.

¹⁴⁸² *Ελεύθερος Άνθρωπος*, Χρυσανθος Γάιος, «Εις τα σκλαβωμένα Δωδεκάνησα..», 2^ο, 16/2/1931.

¹⁴⁸³ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, Χρυσανθος Γάιος, «Εις τα σκλαβωμένα Δωδεκάνησα..», 3^ο, 17/2/1931.

¹⁴⁸⁴ Στον Αστυνομικό Κανονισμό του 1928 που έγινε αναφορά προηγουμένως δεν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη διάταξη που να επιβεβαιώνει αυτόν τον ισχυρισμό. Είναι όμως πιθανόν οι όποιες προληπτικές και κατασταλτικές παρεμβάσεις των αστυνομικών αρχών να στηρίζονταν στο άρθρο 9 του Κανονισμού που ανέφερε το εξής: Αι ομηγύρεις και αι συναθροίσεις δύνανται να διαλυθώσιν όταν υπάρχουν εκδηλώσεις και φωναί θορυβώδεις ή θίγουσai την αξιοπρέπειαν ή το γόητρον των Αρχών, ή οπωσδήποτε δυνάμεναι να θέσωσιν εν κινδύνω την δημοσίαν τάξιν ή την ασφάλειαν των πολιτών είτε όταν εις τας ειρημνάς συναθροίσεις συμβαίνουν άλλα εγκλήματα. Θορυβώδη εκδήλωσιν αποτελούν η έκθεσις σημαίων ή εμβλημάτων ή διακριτικών τα οποία να είναι σύμβολον κοινωνικής ανατροπής ή εχθροπραξίας ή στάσεως ή εξευτελισμού κατά της Πολιτείας, της Διοικήσεως και των Αρχών ή οπωσδήποτε διαμαρτυρίας κατά των πολιτικών και κοινωνικών διατάξεων. Βλ. Σχετ: *MdRodi*, «Αστυνομικός Κανονισμός, άρθρον 9^ο», 27/1/1928. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γάιος αναφέρει ότι για κάθε 5 Δωδεκανήσιους αναλογεί ένας πληροφοριοδότης της Αστυνομίας είτε Ιταλός είτε εξαγορασμένος Έλληνας αλλά και την ύπαρξη στο Κυβερνητικό Μέγαρο τμήμα Κατασκοπείας με ασυρματιστές.

¹⁴⁸⁵ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, Χρυσανθος Γάιος, «Εις τα σκλαβωμένα Δωδεκάνησα..», 3^ο, 17/2/1931, όπ

των επερχόμενων γενιών μέσω της εκπαίδευσης ελλοχεύει καθώς δεν υπάρχει μεγάλη απόσταση με την ιταλική κουλτούρα, θρησκεία και παιδεία όπως επί τουρκοκρατίας. Τονίζει ότι η εκμάθηση της ιταλικής είναι σαφώς πιο εύκολη από την ελληνική και το ενδεχόμενο γλωσσικού συγκρητισμού δεν είναι ούτε δύσκολο ούτε απίθανο¹⁴⁸⁶. Ανάλογες εντυπώσεις για την Ρόδο μεταφέρει και ο ανταποκριτής της γαλλικής εφημερίδας *Le Temps* τον Ιούνιο του 1933 δημοσιογράφος και συγγραφέας André Thérive¹⁴⁸⁷. Ο Thérive αναφέρει ότι μάταια έψαξε σε όλο το νησί να βρει μία επιγραφή στα ελληνικά και τονίζει με ειρωνεία ότι η ελληνική γλώσσα είναι αυστηρά απαγορευμένη, γεγονός μάλλον παράξενο αφού οι πρόγονοι των νυν κατακτητών όπως ο Κικέρωνας, ο Μάρκος Αυρήλιος θεωρούσαν τιμή να ομιλούν και να γράφουν ελληνικά. Ο Γάλλος ανταποκριτής επισημαίνει το γεγονός ότι στα ελληνικά σχολεία αν και η ιταλική δεν είναι η μοναδική γλώσσα που διδάσκεται, αρκετοί Έλληνες νέοι, αν και είναι απαλλαγμένοι από στρατιωτικές υποχρεώσεις, επιλέγουν πλέον να υπηρετήσουν στην Νάπολη ή στην Μεσσίνα από όπου επιστρέφουν απεθνικοποιημένοι ή δεν επιστρέφουν καθόλου. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Thérive αναφέρεται στα ελληνικά ως «langue cachée» δηλαδή ως γλώσσα κρυμμένη και θεωρεί ότι το νησί έχει αποκτήσει πλέον μια υβριδική μορφή, ούτε λατινική ούτε ελληνική, αλλά μίας κοινότητας από Λεβαντίνους.

Ενδεχομένως, η ωμότητα των μέτρων της περιόδου De Vecchi να ήταν ευεργετική για τους Έλληνες κατά κάποιο τρόπο, αφού μπορεί να εκκίνησε τα αντανάκλαστικά και να ζύπνησε τα ένστικτα επιβίωσης και να τους ώθησε σε μια γραμμή υπεράσπισης της γλωσσικής τους αυτοτέλειας, αφού ο κίνδυνος ήταν πλέον ορατός. Η επικινδυνότητα της επέμβασης στην εκπαίδευση των Δωδεκανήσων γίνεται περισσότερο αντιληπτή εφόσον τεθεί στον πυρήνα της ιδεολογίας του φασισμού, όπως τον έχει ερμηνεύσει ένας από τους εγκυρότερους διαχρονικά αναλυτές ο Emilio Gentile. Θα πρέπει λοιπόν να ληφθεί υπόψη ότι το φασιστικό κράτος επιθυμούσε το μονοπώλιο της διαπαιδαγώγησης των νέων γενεών, σύμφωνα με τις αξίες της δικής του ηθικής για την λατρεία του Κράτους και την πολεμική ικανότητα¹⁴⁸⁸. Ο φασισμός κατέβαλε μια σημαντική και επίπονη προσπάθεια για την επιτυχία του παιδαγωγικού αυτού πειράματος, το οποίο δεν ήταν καθόλου δευτερεύουσας σημασίας

¹⁴⁸⁶ *Ελεύθερος Άνθρωπος*, Χρυσάνθος Γάιος, «Τα Δωδεκάνησα βαίνουν προς βέβαιον εξιταλισμόν-Συν τω χρόνω απονεκρούνται», 13^{ον}, 28/2/1931.

¹⁴⁸⁷ *Le Temps*, André Thérive, «Rhodes Fasciste», 3/6/1933.

¹⁴⁸⁸ Emilio Gentile, *Ιστορία και Φασισμός, Ιστορία και Ερμηνεία*, Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2013, σ.253. Αυτό ακριβώς ήταν και το πνεύμα του λόγου του τότε υπουργού Εθνικής Παιδείας De Vecchi στη συζήτηση για τον προϋπολογισμό του υπουργείου του στη Βουλή και την Γερουσία τον Μάρτιο του 1936. Συγκεκριμένα, τόνισε ότι η πολιτική του ως υπουργού παιδείας ακολουθεί πάντα το αξίωμα του καθεστώτος «Tutto nello Stato; Nulla fuori dello Stato; Nulla contro lo Stato» (όλα στο Κράτος, τίποτα έξω από το Κράτος, τίποτα εναντίον στο Κράτος) αλλά και την ανάγκη η παρέχόμενη εκπαίδευση σε όλες τις βαθμίδες να μεταλαμπαδεύει το «spirito guerriero» (πολεμικό πνεύμα). Βλ.Σχετ: Giacomo Tauro, *La Scuola Italiana nel pensiero del Ministro De Vecchi*, στο (dir. Asvero Gravelli) *Antieuropa*, No VIII, N.2, Aprile 1936, Anno XIV, Roma, Tip. Sallustiana, σ.132-9.

ταυτίζοντας την επιτυχία της ιστορικής του αποστολής με την δημιουργία μιας πολιτικής θρησκείας ικανής να αναμορφώσει το χαρακτήρα των Ιταλών. Από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '20 το ζήτημα του «Νέου Ιταλού» έδωσε ζωή σε μία έντονη διαμάχη που ήταν προορισμένη να διαρκέσει και να ενταθεί μέχρι την παραμονή της κατάρρευσης του καθεστώτος και η οποία εξελίχθηκε σε κυρίαρχο μοτίβο της παιδαγωγικής και της πολιτικής των μαζών στο φασισμό¹⁴⁸⁹. Με ένα λεξιλόγιο πιο απλό και περισσότερο πολιτικό, το μοντέλο του Νέου Ιταλού αντιπροσωπευόταν με την ιδανική μορφή του «πολίτη στρατιώτη» και με τρόπο ζωής το «πιστεύουμε, υπακούμε, μαχόμαστε»¹⁴⁹⁰. Τον ρόλο του Παιδαγωγού ανέλαβε το φασιστικό κόμμα και ο Εθνικός Οργανισμός Μαθητικής Νεολαίας (Balilla). Επρόκειτο για την εφαρμογή μίας «ολοκληρωτικής παιδαγωγικής» που συμπεριελάμβανε πολιτική κατήχηση σχεδόν από τη γέννηση κάθε Ιταλού¹⁴⁹¹.

¹⁴⁸⁹ Gentile, *Ιστορία και Φασισμός*, σ.297.

¹⁴⁹⁰ Πρόκειται για το σύνθημα του φασισμού «Credere, Obbedire, Combattere».

¹⁴⁹¹ Gentile, *Ιστορία και Φασισμός*, σ.299.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ 4.4

4.4.1 ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Βασικός ερευνητικός στόχος της παρούσας διατριβής αποτέλεσε η ανάδειξη των πολιτικών αφομοίωσης των Δωδεκανησίων μέσω της εκπαίδευσης από τις ιταλικές αρχές την περίοδο 1923-1936. Αδιαφιλονίκητος πρωταγωνιστής της περιόδου αναδείχθηκε ο Ιταλός Διοικητής των Δωδεκανήσων Mario Lago (1923-1936), ο οποίος έχοντας την έγκριση του φασιστικού καθεστώτος και περιβεβλημένος με απόλυτες εξουσίες, εφάρμοσε σταδιακά και μεθοδικά την πολιτική του. Ο Lago στην πράξη υλοποίησε με απόλυτη στοχοπροσήλωση το σχέδιο του στην εκπαίδευση, το οποίο αντιμετώπιζε ως ζήτημα συνολικά. Όπως αποδείχθηκε, ο Lago επεφύλασσε μία καλά μελετημένη, καιρία και ουσιώδη παρέμβαση σε όλες τις εκπαιδευτικές βαθμίδες των Δωδεκανησίων. Η φιλοσοφία του εκπαιδευτικού του σχεδιασμού ήταν προσανατολισμένη σε δύο άξονες: αφενός μεν την ενίσχυση των ιταλικών εκπαιδευτικών θεσμών στα νησιά και ειδικά στην Ρόδο και παράλληλα την αποδυνάμωση και αφαίμαξη των σχολείων των Ελλήνων. Επίσης ήταν ξεκάθαρο ότι στο επίκεντρο της πολιτικής του ήταν η διαμόρφωση των συνειδήσεων και της κουλτούρας της επερχομένης γενιάς Δωδεκανησίων, τα μέλη της οποίας θα συναπάρτιζαν την μελλοντική αστική τάξη των Δωδεκανήσων. Σε αυτήν επεφύλασσε τόσο την ιταλική κουλτούρα και γλώσσα όσο και την εμπέδωση της φασιστικής ιδεολογίας. Είναι σαφές ότι ο Ιταλός Διοικητής διοχέτευε σημαντικούς πόρους και επίκεντρωνε την προσοχή του στον εκφασισμό της δωδεκανησιακής νεολαίας με την πλήρη οργάνωση των φασιστικών νεολαιών όπως η Opera Nazionale Balilla και οι Avanguardisti και την άμεση διασύνδεσή τους με την παρεχόμενη εκπαίδευση, μέσω κυρίως του μαθήματος της Φυσικής Αγωγής αλλά και των αθλητικών σωματείων.

Ο Εκπαιδευτικός Κανονισμός του 1926 ήταν πρώτη νομοθετική του πρωτοβουλία και συνιστούσε άμεση παρέμβαση των ιταλικών αρχών στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Ελλήνων. Με αυτόν εισήχθη ως υποχρεωτική η διδασκαλία των ιταλικών στα ελληνικά σχολεία ενώ το διδακτικό προσωπικό ήταν πλέον υποχρεωμένο να αποδείξει ικανοποιητική γνώση των ιταλικών. Η προϋπόθεση της ικανοποιητικής γνώσης των ιταλικών ως προαπαιτούμενο για την απόκτηση οριστικής άδειας διδασκαλίας και η ίδρυση του Διδασκαλείου αποτέλεσαν βασικές προτεραιότητες του Lago. Παράλληλα η θέσπιση ενός

παντοδύναμου Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης, όπως έγινε σαφές από όσα εκτέθηκαν παραπάνω, είχε καθοριστική σημασία στην επιτυχία του όλου εγχειρήματος. Στο πρόσωπο του εκάστοτε Επιθεωρητή/Επόπτη, όπως είδαμε, συγκεντρώνονταν όλες οι αρμοδιότητες σχετικά με την λειτουργία και τον έλεγχο όλων των σχολείων της Κτήσης, το ίδιο πρόσωπο ήταν Κομισάριος των νεανικών φασιστικών οργανώσεων, έμπαινε επικεφαλής του οργανισμού που διοργάνωνε αθλητικές συναντήσεις (FRATRES) και ήλεγχε τα αθλητικά σωματεία, ενώ οριζόταν ως εμπειρογνώμονας στα δικαστήρια σε θέματα εκπαίδευσης. Με άλλα λόγια, κατεδείχθη για πρώτη φορά με ξεκάθαρο τρόπο ότι επρόκειτο για έναν αξιωματούχο στον διοικητικό μηχανισμό της Κτήσης με σοβαρότατο αντίκτυπο στον εκπαιδευτικό σχεδιασμό αλλά και στην διάδοση της φασιστικής ιδεολογίας. Ο πρώτος Επόπτης Δημόσιας Εκπαίδευσης της φασιστικής περιόδου G. Giulianini φαίνεται ότι είχε μία άψογη συνεργασία με τον Lago, αφού με το πέρας της θητείας του, ο Ιταλός Διοικητής τόνισε την ανάγκη ο διάδοχός του να διακρίνεται από παρόμοια νοοτροπία και ανάλογες δεξιότητες. Άλλωστε, οι προσωπικές αντιλήψεις του Giulianini για τα εκπαιδευτικά ζητήματα της Δωδεκανησου όπως εκτέθηκαν στο άρθρο του στο περιοδικό *Parola e Libro* κατέδειξε την σύμπτωση της φιλοσοφίας των δύο ανδρών. Από την άλλη, ο Lago επισημαίνει ότι διέτρεξε μεγάλο κίνδυνο όλο το εγχείρημα της εκπαιδευτικής του μεταρρύθμισης από την απροθυμία συνεργασίας και την εν γένει εντελώς ακατάλληλη συμπεριφορά του καθηγητή Ferretti και Επιθεωρητή Δημόσιας Εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα το σχολικό έτος 1932-33. Ταυτόχρονα, η καθιέρωση των «επιχορηγούμενων» σχολείων με τον Κανονισμό του 1926 είχε στόχο να αναγκαστούν να «συνθηκολογήσουν» τα περισσότερα ελληνικά σχολεία εξαιτίας της οικονομικής τους δυσπραγίας, ζητώντας στο τέλος οικονομική ενίσχυση από την Διοίκηση. Μάλιστα σε αυτή την περίπτωση έπαυε κάθε χρηματική ενίσχυση και επαφή, είτε με το ελληνικό κράτος, είτε με την Διασπορά, αφού δεν θα υπήρχε λόγος να χρηματοδοτείται ένα σχολείο που θα ακολουθούσε το ιταλικό πρόγραμμα μαθημάτων.

Στην πράξη, λοιπόν, ο Lago πέτυχε να ελέγξει τα προγράμματα των ελληνικών σχολείων, φρόντισε να βελτιώσει όσο ήταν δυνατόν την ιταλομάθεια των εκπαιδευτικών και να δημιουργήσει το δικό του Διδασκαλείο για την παραγωγή εκπαιδευτικών με ιταλική παιδεία και κουλτούρα. Επίσης ιδιαίτερη μέριμνα υπήρξε στο να ασκήσει είτε έλεγχο, είτε με απαγόρευση κυκλοφορίας είτε υποβάλλοντας σε αυστηρή λογοκρισία το περιεχόμενο των διδακτικών εγχειριδίων, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στα αναγνωστικά, στην Ιστορία και την Γεωγραφία αλλά και να εμποδίσει με κάθε τρόπο και πρόφαση την καθιέρωση σχολικών εγχειριδίων στη δημοτική στα ελληνικά σχολεία. Όπως έγινε αντιληπτό, από ένα σημείο και

έπειτα, τα σχολικά εγχειρίδια από την Ελλάδα έφθαναν στα ελληνικά σχολεία της Δωδεκανήσου είτε με μεγάλη καθυστέρηση, είτε καθόλου. Είναι προφανές ότι η στόχευση των ιταλικών αρχών ήταν η ακόλουθη: αφενός μεν τα ελληνικά σχολεία να διατηρήσουν την διδασκαλία με βιβλία στην καθαρεύουσα που προκαλούσαν ιδιαίτερη δυσκολία στους μαθητές και αφετέρου με την εισαγωγή των νέων ελληνικών (1932) στα ιταλικά σχολεία, τα τελευταία να καταστούν σαφώς πιο ελκυστικά για τους Έλληνες μαθητές. Παράλληλα, η θέσπιση ενός κλειστού και απολύτως ελεγχόμενου μητρώου εκπαιδευτικών των Δωδεκανήσων σε συνδυασμό με παροχή υπηρεσιών προνοιακού τύπου δέσμευε ακόμη περισσότερο το διδακτικό προσωπικό στα συμφέροντα της Διοίκησης. Η εξασφάλιση στους εκπαιδευτικούς μέσω του Μητρώου εργασιακής μονιμότητας, δικαίωματος απουσίας για λόγους υγείας επ' αμοιβή, θεμελίωσης συνταξιοδοτικών δικαιωμάτων, επικουρικών ταμείων λειτουργούσαν ευθέως ανταγωνιστικά στους ελληνικούς εκπαιδευτικούς θεσμούς, οι οποίοι αδυνατούσαν να τα εξασφαλίσουν στο διδακτικό προσωπικό. Παράλληλα, κατέστη σαφές με την παράθεση του πλαισίου για πρώτη φορά ότι η συμμετοχή σε αυτά προϋπόθετε από τον εκάστοτε δάσκαλο πλήρη συμμόρφωση με τις ιδεολογικές επιταγές της Διοίκησης και πίστη στο καθεστώς, αφού οποιαδήποτε παρέκκλιση σήμαινε αυτόματη απώλεια όλων αυτών των προνομίων. Συνεπώς, ο Δωδεκανήσιος δάσκαλος αυτονόητα και μοιραία ήταν υποχρεωμένος να αποδεχτεί το πλαίσιο που του ετίθετο εφόσον ήθελε να συνεχίσει να έχει επαγγελματικό μέλλον, με αποτέλεσμα σταδιακά να ταυτίζεται έκων άκων με τα συμφέροντα της Διοίκησης αλλά και να απομακρύνεται από τις εκάστοτε τοπικές πολιτικές παρατάξεις. Ταυτόχρονα, η θέσπιση όλων αυτών των εργασιακών δικαιωμάτων και παροχών ως υποχρεωτική για όλα τα σχολεία επέφερε σημαντική επιπρόσθετη οικονομική επιβάρυνση στα ελληνικά σχολεία με αποτέλεσμα τα περισσότερα κατέληγαν είτε να αντιμετωπίζουν το φάσμα του κλεισίματος είτε την υπαγωγή τους στα επιδοτούμενα. Επιπλέον, σε επίπεδο συμβολισμού αλλά και ουσίας ο Lago φρόντισε να εξασφαλίσει έστω και τυπικά την νομιμοφροσύνη των δασκάλων και των επικεφαλής των κοινοτικών σωματείων προς το καθεστώς με τον ετήσιο όρκο προς τον Βασιλιά της Ιταλίας, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο στην Μητρόπολη ότι ο εξιταλισμός προχωρά και παράγει αποτελέσματα όσον αφορά την αφομοίωση του πληθυσμού.

Δεδομένων των οδηγιών που έρχονταν κεντρικά να υιοθετήσει μία πολιτική σχετικά μετριοπαθή στα μέτρα εξιταλισμού όπως είδαμε ότι ο ίδιος ο Lago ανέφερε, αρχικά φρόντισε να καταστήσει τα ιταλικά σχολεία ευθέως ανταγωνιστικά σε σχέση με τα ελληνικά. Οι σύγχρονες υποδομές, η πληρότητα του εκπαιδευτικού προσωπικού σε όλες τις ειδικότητες από την αρχή της σχολικής χρονιάς, η επιδότηση διδασκτρων, ο καθορισμός υποτροφιών ήταν τα πεδία που η ιταλική Διοίκηση επένδυσε προς αυτή την κατεύθυνση. Με αυτήν την

προσέγγιση ο Lago στόχευε τα ιταλικά σχολεία να αποτελούν μια συνειδητή επιλογή από τους Δωδεκανήσιους για λόγους αμιγώς μορφωτικούς, παιδαγωγικούς, επαγγελματικούς. Σε αγαστή συνεργασία με τα Καθολικά Θρησκευτικά Τάγματα και με τα κεφάλαια της ANSMI, που είχαν την απαραίτητη τεχνογνωσία στον τομέα της διάδοσης και της διείσδυσης της ιταλικής γλώσσας και κουλτούρας σε αφιλόξενα περιβάλλοντα, προώθησε τα σχέδιά του. Ακόμα, όπως φάνηκε, ο Lago, αναγνωρίζοντας τις ιδιαιτερότητες του τόπου και μιας κοινωνίας που ήταν ομολογιακά διαφορετική, απέφυγε να κάνει ανοιχτά προσηλυτισμό στους μη καθολικούς μαθητές που φοιτούσαν στα ιταλικά σχολεία. Από την άλλη, σαφώς προσπάθησε να ενισχύσει τον καθολικισμό στα Δωδεκάνησα ανασυστήνοντας μετά από αιώνες την καθολική Αρχιεπισκοπή στην Ρόδο. Η αντίληψη που διατυπώνει ο Ιταλός Διοικητής ότι στα Δωδεκάνησα το θρήσκευμα είναι δηλωτικό της εθνικότητας του κάθε κατοίκου μαρτυρά το κίνητρο και αυτής της πτυχής της πολιτικής του. Επίσης, πολύτιμος σύμμαχος στην εφαρμογή και την τήρηση της αποφάσεων του στον χώρο της εκπαίδευσης αποτέλεσε το Σώμα των Καραμπινιέρων, οι οποίοι αναλάμβαναν και διδακτικά καθήκοντα σε ειδικές περιστάσεις. Μάλιστα αυτό αναδείχθηκε τόσο από την δημόσια αρθρογραφία όσο και από την αλληλογραφία του Lago με το ιταλικό ΥΠΕΞ.

Επίσης, κατέστη απολύτως σαφές το γεγονός ότι το έργο του Lago διευκολύνθηκε ιδιαίτερα από την διάσπαση και τις έριδες που είχαν εμφιλοχωρήσει στην ελληνική πλευρά. Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος επανακάμπτοντας στη Ρόδο από την εξορία (1924) που του είχε επιβάλει ο κόμης De Bosdari επέλεξε να συμπλεύσει με τις ιταλικές αρχές αποδεχόμενος το Αυτοκέφαλο. Η επιλογή αυτή δεν έγινε αποδεκτή ούτε από το ποίμνιο ούτε από την Δωδεκανησιακή Διασπορά, τόσο σε Αίγυπτο όσο και σε Αθήνα, και την ελληνική κυβέρνηση αλλά και το Πατριαρχείο. Έτσι το ελληνικό στοιχείο αντιμετώπισε τις πρωτοβουλίες του Lago διχασμένο και με έντονα τα στοιχεία της αμφισβήτησης για τον πατριωτισμό του Αποστόλου, αμφισβητήθηκαν ανοιχτά τα κίνητρα των Ελλήνων εκδοτών της *Νέας Ρόδου* και της *Ροδιακής* αλλά και μελών της Ροδιακής δημογεροντίας από προσωπικότητες και τον τύπο της δωδεκανησιακής παροικίας. Επιπλέον, το έργο του φασιστικού καθεστώτος στα Δωδεκάνησα σαφώς διευκολύνθηκε από την συνολική αντιμετώπιση του δωδεκανησιακού διαχρονικά από τις εκάστοτε ελληνικές κυβερνήσεις μετά τη Λωζάνη. Όπως διαπιστώθηκε, τόσο το δωδεκανησιακό όσο και το κυπριακό κρίθηκε ότι δεν θα έπρεπε να αποτελέσουν για θέματα που θα εμπόδιζε την βελτίωση των ελληνοϊταλικών σχέσεων αλλά τις διμερείς σχέσεις με την Αγγλία. Βέβαια, υπήρχε η αντίληψη ότι το φασιστικό καθεστώς ήταν σαφώς πιο καταπιεστικό και απειλητικό για τον ελληνικό πληθυσμό των Δωδεκανήσων από ότι των Βρετανών στην Κύπρο, ειδικά την

περίοδο De Vecchi. Έτσι, αν και οι αναφορές από το ελληνικό προξενείο στην Ρόδο αλλά και δημοσιεύματα ειδικά του ελλαδικού τύπου έκαναν λόγο για εφαρμογή σκληρών μέτρων εξιταλισμού του Δωδεκανησιακού ελληνισμού, οι ελληνικές κυβερνήσεις επισήμως δεν αντιδρούσαν ούτε στον βαθμό ούτε στο επίπεδο που κάποιος θα ανέμενε. Όπως είδαμε, οι καλύτεροι συμπαραστάτες στον δοκιμαζόμενο Δωδεκανησιακό λαό αποτέλεσαν οι διάφοροι Σύλλογοι Δωδεκανησίων του εξωτερικού και ο αθηναϊκός τύπος, οι οποίοι φρόντιζαν να ενημερώνουν την διεθνή κοινή γνώμη αλλά και το ελληνικό κοινό. Οπωσδήποτε, σε επίπεδο προσωπικοτήτων ο Καλύμνιος ιατρός Σκεύος Ζερβός και ο μεγαλέμπορος Ιωάννης Καζούλης στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου ξεχωρίζουν για το έργο που προσέφεραν στο Δωδεκανησιακό ζήτημα κρίνοντας από την έντονη ενόχληση που προκαλούσε η δράση τους στο φασιστικό καθεστώς.

Ακόμη, όπως έγινε σαφές, το φασιστικό καθεστώς στα Δωδεκάνησα επεδίωξε την πλήρη απομάκρυνση των νέων της Δωδεκανήσου από το Εθνικό Κέντρο και συγκεκριμένα την πλήρη αποκοπή τους από το ελληνικό Πανεπιστήμιο. Για την πραγμάτωση αυτού του στόχου κινήθηκε σε δύο κατευθύνσεις: αφενός μεν φρόντισε να καταστήσει την φοίτηση στην Ελλάδα ως μια επιλογή με μηδενικό επαγγελματικό αντίκρουσμα στα νησιά και αφετέρου την ανακατεύθυνση των επίδοξων φοιτητών στα ιταλικά πανεπιστήμια και κατά κύριο λόγο στο Πανεπιστήμιο της Πίζα. Για την διευκόλυνση των Δωδεκανήσιων φοιτητών στην Ιταλία φρόντισε να εξασφαλισθούν μειωμένα δίδακτρα, φθηνή μετακίνηση από και προς την Ιταλία, οικονομική και ελεγχόμενη στέγαση σε Εστία ειδικά για Δωδεκανήσιους αλλά και παροχή υποτροφιών. Αναμφισβήτητα, σε αυτό το «μέτωπο» του εκπαιδευτικού σχεδιασμού του Ιταλού Διοικητή κομβική σημασία, όπως έγινε σαφές από όσα εκτέθησαν, ενείχε η ίδρυση Πανεπιστημίου στην Ρόδο. Για τον Lago η ίδρυση πανεπιστημίου στην Ρόδο θα συνέβαλε καθοριστικά στην απομάκρυνση των Δωδεκανήσιων νέων από την αντιταλική προπαγάνδα της εχθρικής Αθήνας και σε ένα μεταβατικό στάδιο θα αναδεικνυόταν ως ένα κέντρο ανώτατων σπουδών που θα προσήλκυε τον νεανικό φοιτητικό πληθυσμό της Ανατολικής Μεσογείου. Η διοργάνωση θεσμών όπως τα θερινά μαθήματα ιταλικής ιστορίας και πολιτισμού στην Ρόδο, η ίδρυση εκπαιδευτικών υποδομών όπως της Βιβλιοθήκης Del Fiore και του Ινστιτούτου Ιστορίας και Αρχαιολογίας FERT εξυπηρετούσαν την ευόδωση αυτού του στόχου. Όμως, όπως καταδείχθηκε από την παρούσα έρευνα, παράγοντες όπως η αποκλειστικότητα του στόχου προσέλκυσης φοιτητών από την Ανατ.Μεσόγειο στο νεοϊδρυθέν Πανεπιστήμιο του Bari, αλλά και ο θάνατος του προέδρου της ANSMI E.Schiaparelli με τον οποίο ο Lago είχε άριστη συνεργασία, αποτέλεσαν σοβαρή τροχοπέδη. Αν και η ίδρυση πανεπιστημίου στην Ρόδο ως ενδεχόμενο ήταν πάντα ανοιχτό θεωρητικά

την περίοδο Lago, αποτέλεσε ένα ιδιαίτερα σοβαρό μειονέκτημα στον συνολικό του σχεδιασμό η διαρκής ματαίωσή του. Όπως είδαμε τόσο ο ίδιος ο Διοικητής όσο και ανώτατοι αξιωματούχοι της Κτήσης τόνιζαν δημοσίως την σημασία αυτής της προοπτικής για τον συνολικό εκπαιδευτικό σχεδιασμό και πίεζαν προς αυτή την κατεύθυνση. Η ομολογία Lago στον Ciano τον Ιούλιο του 1936 για αδυναμία προσέλκυσης της Δωδεκανησιακής νεολαίας στα πανεπιστήμια του Βασιλείου και στα ιταλικά σχολεία των Δωδεκανήσων έδειξε ότι ήταν μία ανοιχτή πληγή στα σχέδια του έως το τέλος. Ουσιαστικά αυτή η αδυναμία στην πολιτική αφομοίωσης του δυναμικού στοιχείου της Δωδεκανησιακής νεολαίας υποθήκευε την τελική επιτυχία της παρέμβασής του συνολικά, αφού του στερούσε την δυνατότητα να διαμορφώσει και να χειραγωγήσει πνευματικά και ιδεολογικά υπέρ της Ιταλίας τις επερχόμενες γενιές Δωδεκανησίων, που ήταν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός του.

Λαμβάνοντας υπόψη λοιπόν την νοοτροπία, την προσέγγιση και βέβαια τις νομοθετικές πρωτοβουλίες του Lago, αλλά και τους λόγους που τεκμηριώναν κάθε φορά την θέσπισή τους, μπορεί κάποιος να εικάσει με αυξημένο βαθμό βεβαιότητας για το πώς οραματιζόταν την μελλοντική κοινωνική πραγματικότητα των επερχόμενων Δωδεκανησιακών γενεών. Η εκφρασμένη, λοιπόν, φιλοδοξία και ο σχεδιασμός των ιταλικών αρχών να καταστήσουν το Κατώτερο Τεχνικό Ινστιτούτο το πιο δημοφιλές σχολείο της δωδεκανησιακής νεολαίας, η διοχέτευση υλικών πόρων και ανθρώπινου δυναμικού για την βελτίωση της αγροκαλλιέργειας, η σαφής άποψη της *Messagero* που εξυμνεί τα χειρωνακτικά επαγγέλματα εις βάρος των επαγγελματιών πανεπιστημιακής φοίτησης, η αποστροφή του βουλευτή Pedrazzi ειδικά προς την Κάλυμνο που παρήγαγε υπερβολικά πολλούς επιστήμονες και η πρόθεση από την Εποπτεία Δ.Ε. σύστασης νέων προγραμμάτων βιομηχανικού τύπου οδηγούν εύλογα στο συμπέρασμα ότι οι ιταλικές αρχές επεφύλασσαν στην δωδεκανησιακή νεολαία μία στροφή από τις σπουδές τριτοβάθμιας εκπαίδευσης προς έναν επαγγελματικό προσανατολισμό χειρωνακτικής απασχόλησης και μία πιο πρακτική επαγγελματική κατάρτιση. Μπορούμε να εικάσουμε βάσιμα ότι ο Lago οραματιζόταν για την πρώτη από τις επερχόμενες Δωδεκανησιακές γενιές την δημιουργία μίας παραγωγικής βάσης, ενός εργατικού δυναμικού που θα απασχολείτο κυρίως στον πρωτογενή τομέα, στον χώρο των υπηρεσιών με αιχμές το εμπόριο και τον τουρισμό αλλά και ενδεχομένως στις βιομηχανίες του Βασιλείου ή τις βιοτεχνίες της Κτήσης. Άλλωστε ο ίδιος έλκυε την καταγωγή του από την γεωγραφική περιοχή της Ιταλίας- τον βιομηχανικό Βορρά- όπου έδρευαν οι μεγαλύτερες βιομηχανίες της χώρας του. Συνεπώς, είναι σαφές ότι επιθυμούσε τον δραστικό περιορισμό της παραγωγής επιστημόνων και αποφοίτων πανεπιστημιακής εκπαίδευσης, την απομάκρυνση από την βλαβερή για το καθεστώς επιρροή των

Δωδεκανησιακών Συλλόγων της Διασποράς και του Εθνικού Κέντρου, άρα και μία κοινωνία σαφώς πιο ελεγχόμενη και πιο εύκολα χειραγωγούμενη. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ο Lago κατ' επανάληψη εκφράζει την αποδοκιμασία του για το εξαιρετικά χαμηλό επίπεδο των σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας αλλά και για την προνομακική μεταχείριση που απολάμβαναν οι Δωδεκανήσιοι σε αυτό.

Όσον αφορά την αποτελεσματικότητα της παρέμβασης του Lago στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Δωδεκανήσων θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί ότι παρουσιάζει έναν σημαντικό βαθμό επίτευξης των στόχων του, όπως τουλάχιστον τους έθεσε στο υπόμνημά του προς τον Mussolini το 1925. Ο Lago γνωρίζοντας τις ιδιαιτερότητες του τόπου που αναλάμβανε και τις απαιτήσεις του έργου του, εφάρμοσε ένα συστηματικό, μεθοδικό και εν πολλοίς αποδοτικό τρόπο διαχείρισης των ζητημάτων χωρίς να παρεκκλίνει καθόλου από την πραγμάτωση των στόχων του. Καλύπτοντας χρονικά με την θητεία του περισσότερο από το ήμισυ της περιόδου της ουσιαστικής ιταλικής κατοχής των Δωδεκανήσων¹⁴⁹², αποδεικνύεται έμπρακτα ότι αυτή η μακροήμερευσή του δεν ήταν τυχαία. Κατάφερε να δημιουργήσει το πλαίσιο, τα δίκτυα ελέγχου και εποπτείας που του επέτρεψαν αργά αλλά σταθερά να υπονομεύσει τα ελληνικά σχολεία είτε οδηγώντας τα στο κλείσιμο είτε στο να υιοθετήσουν το πρόγραμμα των ιταλικών μετατρέπομενα σε επιδοτούμενα. Μπορεί ο ίδιος να δήλωνε προς τους προϊσταμένους του ότι ο δικός του τρόπος διοίκησης δεν είχε σχέση με τους προηγούμενους, αλλά σαφώς υπήρχαν και συνέχειες. Οι εκθέσεις των στρατιωτικών Διοικητών για ένα πρόσωπο ικανότερο και με διαφορετικές δεξιότητες από τον Maiuri για τη θέση του Επόπτη Δ.Ε είναι στο ίδιο πνεύμα με το υπόμνημα του Lago προς το Υπουργείο Παιδείας, στο οποίο εξαίρει την θητεία του Giulianini ζητώντας ουσιαστικά ένα άτομο με τα χαρακτηριστικά του αποχωρούντος επόπτη. Επίσης, φρόντισε να αξιοποιήσει την πράξη έξωσης του Μητροπολίτη Απόστολου από τον προκάτοχό του De Bosdari, ώστε να προσεταιριστεί τον άλλοτε εκρηκτικό Ιεράρχη, να εφαρμόσει την πολιτική του Αυτοκεφάλου, η οποία είχε τεθεί από τον De Bosdari άλλωστε, αλλά και να διασπάσει την έτσι και αλλιώς εύθραυστη ενότητα των Ελλήνων. Επίσης, ο Lago όπως είχε προαναγγείλει, συνεργάστηκε αρμονικά με τα Καθολικά Θρησκευτικά Τάγματα και την ANSMI που ήδη δραστηριοποιούνταν στον χώρο της εκπαίδευσης από τα πρώτα χρόνια της ιταλικής κατοχής, έστω και αν αυτό σε ορισμένους σκληροπυρηνικούς κύκλους του φασιστικού καθεστώτος ήταν casus belli, όπως για παράδειγμα για τον διάδοχό του De Vecchi. Ακόμη, διατήρησε και αξιοποίησε εις το έπακρο την *Messaggero di Rodi* ως το επίσημο δημοσιογραφικό όργανο

¹⁴⁹² Πρόκειται για τα έτη 1923-1943, δηλαδή από την οριστική απόδοση των Δωδεκανήσων στην Ιταλία έως και την πτώση του Mussolini (13 από τα 20 χρόνια).

προπαγάνδισης των απόψεων και των ιδεών της Διοίκησης στα Δωδεκάνησα. Ενώ και σε επίπεδο προσώπων παρατηρείται μια συνέχεια, αφού για παράδειγμα ο διορισμένος επί Lago Δ/ντής της *Messagero*¹⁴⁹³, δικηγόρος και Ομοσπονδιακός Γραμματέας του Φασισμού (δηλαδή κατείχε το ανώτατο κομματικό αξίωμα) στα Δωδεκάνησα Alfredo Chiorando απολάμβανε δημόσια αξιώματα και στην προ-φασιστική εποχή¹⁴⁹⁴.

Η παράταση της θητείας του Lago και μετά το 1936 πιθανόν να συνοδευόταν με σκλήρυνση των μέτρων εξιταλισμού στην εκπαίδευση των Ελλήνων, όπως ο ίδιος άλλωστε εισηγήθηκε, αντιλαμβανόμενος πλέον ότι αυτό ήθελε και η νέα ηγεσία στο ιταλικό ΥΠΕΞ και αυτό υπαγόρευε η νέα πολιτική πραγματικότητα μετά την ανακήρυξη της Αυτοκρατορίας από τον Mussolini. Ενδεχομένως, η περαιτέρω σκλήρυνση των μέτρων αυτών να άλλαζε και την ευμενή αντίληψη των Δωδεκανησίων προς το πρόσωπό του όπως την έχει καταγράψει ο Doumanis και να επηρέαζε την δημοφιλία του, όμως μόνο υποθέσεις μπορούν να γίνουν σε αυτό το επίπεδο. Όσον αφορά την επιτυχία της αφομοιωτικής πολιτικής των Ιταλών στα Δωδεκάνησα διαχρονικά σε επίπεδο γλωσσικό ένα στοιχείο που δείχνει υψηλή αποτελεσματικότητα του όλου εγχειρήματος, όχι μόνο την περίοδο του Lago, συνιστά το γεγονός ότι όλοι οι Έλληνες που έζησαν την περίοδο της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα μιλούν ακόμη και σήμερα την ιταλική¹⁴⁹⁵. Αυτή η επιτυχία δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ούτε εύκολη ούτε δεδομένη. Ο ρεαλιστής Lago κατά την αναχώρησή του από τα Δωδεκάνησα μετά την αντικατάστασή του από τον De Vecchi υπογράμμισε τα εξής: «Ας έλθουν αυτοί, οι οποίοι νομίζουν ότι εις Λαός ομιλήσας επί 3000 έτη την Ελληνικήν ως Μητρικήν Γλώσσαν είναι δυνατόν από μιαν ημέραν εις την άλλην να αλλάξη και γλώσσαν και έθιμα και πεποιθήσεις»¹⁴⁹⁶. Πάντως είναι ενδεικτική και η γνώμη του Baud-Bovy, ο οποίος όπως είδαμε, έκανε επιτόπια μουσικολογική έρευνα στα Δωδεκάνησα τα έτη 1930, 1931 και 1933. Στο έργο του που δημοσιεύτηκε το 1936¹⁴⁹⁷ στον επίλογό έγραφε: «Πολύ φοβάμαι τώρα που έκλεισαν τα δωδεκανησιακά σχολεία και που σκόρπισαν οι πιο πολλοί Δωδεκανήσιοι πως σε

¹⁴⁹³ Ο Chiorando χρημάτισε Δ/ντής της *Messagero di Rodi* από τις 26/7/1923 έως 31/1/1938.

¹⁴⁹⁴ Για παράδειγμα είχε οριστεί το 1920 από τον πολιτικό διοικητή Senni ως Δημ. Σύμβουλος (consigliere) στον νέο δήμαρχο Ρόδου Alfredo Biliotti. Βλ. Σχζτ: *MdRodi*, C.Senni, «La nuova amministrazione comunale di Rodi», 19/8/1920.

¹⁴⁹⁵ Marianne Stavridou, *A Rodi quasi tutti gli anziani parlano l'italiano. Conservazione di una lingua coloniale nel Dodecaneso (Grecia)*, στο (a cura di Bruno Moretti, Elena Maria Pandolfi e Matteo Casoni) «Linguisti in contatto. Ricerche di linguistica italiana in Svizzera. Atti del Convegno di Bellinzona, 16-17 novembre 2007», Osservatorio Linguistico della Svizzera Italiana, 2009.

¹⁴⁹⁶ Απόστολος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α, σ.191

¹⁴⁹⁷ Samuel Baud-Bovy, *La Chanson populaire grecque du Dodecanese*, Collection de l'Istitut Neo-Hellenique de l' Universite de Paris Tome III, 1936.

λίγα χρόνια τα τραγούδια τους δεν θα είναι πια ζωντανά και πως θα τα μελετούμε σαν πολύτιμα κειμήλια περασμένου πολιτισμού»¹⁴⁹⁸.

Αντιμέτωπος με αυτή την κατάσταση ο Δωδεκανησιακός ελληνισμός δεν είχε ιδιαίτερα περιθώρια ελιγμών ή αντιδράσεων. Η σοβούσα και συνεχώς βαθαίνουσα οικονομική κρίση ήδη πριν το 1929, η αμφισβήτηση του πατριωτισμού του άλλοτε Εθνάρχη Μητροπολίτη Απόστολου όπως και άλλων σημειόντων τοπικών παραγόντων στέρησαν βασικά παραδοσιακά ηθικά ερείσματα από τους Δωδεκανήσιους έναντι της πολιτικής των Ιταλών. Επιπλέον, η αργή αλλά συστηματική πολιτική εκφασισμού της κοινωνίας, το ασφυκτικά αστυνομοκρατούμενο περιβάλλον¹⁴⁹⁹, η αποφυγή ρήξης των ελληνικών κυβερνήσεων για το Δωδεκανησιακό με την γείτονα αλλά και η επιμονή προβολή από το φασιστικό καθεστώς της Ρόδου ως προτύπου αποικιοκρατικής ανάπτυξης (ενδεχομένως σε σύγκριση και με έναν ιδιότυπο ανταγωνισμό με τους Βρετανούς στην Κύπρο) άφηναν ελάχιστα περιθώρια αισιοδοξίας εκπλήρωσης του εθνικού σκοπού. Οι καμπάνιες ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης της διεθνούς κοινής γνώμης από τις οργανώσεις της δωδεκανησιακής Διασποράς, τα σποραδικά δημοσιεύματα του ελλαδικού τύπου που αναδείκνυαν το ζήτημα, ακόμα και οι καταγγελίες για καταπάτηση των δικαιωμάτων τους σε διεθνή επιστημονικά συνέδρια και fora όπως στην Κοινωνία των Εθνών είχαν μικρό αντίκτυπο και ακόμη μικρότερη αποτελεσματικότητα. Οι επιλογές ήταν είτε εκούσια μετανάστευση (επιλογή που δεν ευνοούσε το ελληνικό κράτος για εθνικούς λόγους) είτε αποδοχή της νέας πολιτικής πραγματικότητας που διαμορφωνόταν μετά από δεκαετίες απρόσκοπτης ιταλικής κατοχής. Η επιλογή του φασιστικού καθεστώτος να συμπήξει συμμαχία με την Ναζιστική Γερμανία έφερε τις δύο χώρες (Ελλάδα και Ιταλία) σε αντίπαλα στρατόπεδα στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την Ιταλία στη χορεία των ηττημένων χωρών. Αυτή η εξέλιξη σαφώς διευκόλυνε την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στον εθνικό κορμό στην μεταπολεμική περίοδο, γεγονός που οδήγησε στην οριστική εξομάλυνση των διμερών σχέσεων μεταπολεμικά.

Φιλοδοξία της παρούσας διατριβής ήταν να γίνει η περιγραφή με τρόπο αναλυτικό και διεξοδικό των σημαντικότερων μέτρων εξιταλισμού των Ελλήνων της Δωδεκανήσου την περίοδο της Διοίκησης Lago στον χώρο της εκπαίδευσης. Ασφαλώς, δεν εξαντλήθηκε το

¹⁴⁹⁸ Μουσική από τα Δωδεκάνησα, (επ. Λιάβας), σ.33.

¹⁴⁹⁹ Από το 2013 έχει περιέλθει στην κατοχή των ΓΑΚ Δωδεκανήσων το αρχείο των «Εσωτερικών Υποθέσεων» της Αστυνομίας των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων με 90.000 προσωπικούς φακέλους που περιέχουν πληροφορίες κάθε είδους για πολίτες των Δωδεκανήσων (Ελλήνων, Ιταλών, Τούρκων, Εβραίων αλλά και ξένων) που διαβιούσαν στα νησιά την εν λόγω περίοδο. Βλ. Σχετ: *il Mulino*, Marco Clementi, «L' archivio della polizia politica di Rodi», 2/12/2013 Διαθέσιμο στον Ιστότοπο του περιοδικού κουλτούρας και πολιτικής «*il Mulino*»: https://www.rivistailmulino.it/news/newsitem/index/Item/NEWS_ITEM:2429 .

θέμα καθώς σαφώς υπάρχει υλικό και πτυχές του ζητήματος που μπορούν να γίνουν αντικείμενο περαιτέρω έρευνας για τον επίδοξο μελετητή. Ανάμεσά τους, η ανάδειξη του ρόλου της Δωδεκανησιακής Διασποράς στα εκπαιδευτικά ζητήματα των Δωδεκανήσων την περίοδο της ιταλοκρατίας είναι ένα θέμα που χρήζει διερεύνησης· ακόμη, οι συγκλίσεις και οι αποκλίσεις των πολιτικών, οι επαφές και η τεκμηριωμένη «αλληλοπαρατήρηση» Ιταλίας και Μ. Βρετανίας στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου με αιχμή τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο αντίστοιχα αποτελούν θέματα προς διερεύνηση, όπως φάνηκε και από την προσπέλαση αρχειακού υλικού. Επιπλέον, η εναργέστερη διαφώτιση των τοπικών πολιτικών συσχετισμών σε συνδυασμό με τον ρόλο της Εκκλησίας στη Ρόδο αλλά και σε άλλα νησιά θα δια φωτίσει και θα εξηγήσει περισσότερο κινήσεις και τοποθετήσεις πρωταγωνιστών της εποχής. Παράλληλα, άλλα ενδιαφέροντα πεδία προς διερεύνηση είναι η αναλυτική καταγραφή όλων των φασιστικών οργανώσεων που ιδρύθηκαν και λειτούργησαν στα Δωδεκάνησα την περίοδο του φασισμού και βέβαια ο βαθμός συμμετοχής των Ελλήνων, Εβραίων και Τούρκων σε αυτές σε συνδυασμό ενδεχομένως με μία ακριβέστερη και πληρέστερη τεκμηρίωση του αριθμού των αιτούντων της πλήρους ιταλικής υπηκοότητας και όχι μόνο όσων την απέκτησαν. Επίσης, τόσο η περίοδος της γερμανικής κατοχής (1943-5) όσο και της Βρετανικής (1945-7) δεν έχουν ερευνηθεί εξαντλητικά¹⁵⁰⁰. Όπως ειπώθηκε και στην εισαγωγή, η μελέτη της περιόδου της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα έχει αρχίσει να συγκεντρώνει την προσοχή της ιστορικής έρευνας μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, οπότε σαφώς υπάρχουν αρκετά ανεξερεύνητα πεδία για τον νέο ιστορικό.

¹⁵⁰⁰Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Βρετανοί όσο κατείχαν τα Δωδεκάνησα αξιοποίησαν περίπου 50 Ελληνοκύπριους με αστυνομικά καθήκοντα καθώς θεωρούσαν πλεονέκτημα ότι θα υπήρχε ένα σώμα με γνώση ελληνικών θετικά διακείμενο προς την Μ. Βρετανία. Βλ. Σχετ: Yianguou., *The British in the Levant during the 1940s*, σ.144.

ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

- ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ
- ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΡΩΜΗΣ
- ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ ΡΟΔΟΥ

ARCHIVIO STORICO DIPLOMATICO MINISTERO DEGLI AFFARI ESTERI

- AFFARI POLITICI 1919-1930 (Dodecaneso)
- AFFARI POLITICI 1931-1945 (Dodecaneso)
- GABINETO DEL MINISTRO E SEGRETERIA GENERALE 1923-1943
- RAPPRESENTANZA DIPLOMATICA EGGITO-IL CAIRO 1864-1940 (Dodecaneso)
- ARCHIVIO SCUOLE 1929-1935

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΑΡΧΕΙΑ ΝΟΜΟΥ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

- ΑΡΧΕΙΟ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ

- ΑΡΧΕΙΟ ΙΩΑΝΝΗ ΜΑΥΡΗ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΜΠΕΝΑΚΗ-ΙΑΡΥΜΑ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

- ΑΡΧΕΙΟ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
- ΑΡΧΕΙΟ ΙΩΑΝΝΗ ΜΑΚΚΑ
- ΑΡΧΕΙΟ ΑΘΩ ΡΩΜΑΝΟΥ
- ΑΡΧΕΙΟ ΒΕΝΤΗΡΗ (ΑΤΑΞΙΝΟΜΗΤΑ)

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

- ΑΡΧΕΙΟ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΣΥΓΚΛΗΤΟΥ
- ΑΡΧΕΙΟ ΙΑΤΡΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ

- ΑΡΧΕΙΟ ΑΝΔΡΕΑ ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΤΟΠΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΛΕΡΟΥ

- ΣΥΛΛΟΓΗ ΠΑΡΗ ΡΟΥΣΣΟΥ
- ΑΤΑΞΙΝΟΜΗΤΑ

ΓΕΝΙΚΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ-ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΑΘΗΝΑ

- ΣΥΛΛΟΓΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ ΕΠΙ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

BRITISH NATIONAL ARCHIVES (ηλεκτρονική πρόσβαση)

- CABINET OFFICE

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

Αγαπητίδης Σ. Ι., *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, Κεντρική Δωδεκανησιακή Επιτροπή, Αθήνα 1946

_____, *Πληθυσμιακές εξελίξεις στα Δωδεκάνησα*, Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος ΙΑ', Αθήνα 1986

Αγγελής Α., *Ο Τύπος στα Δωδεκάνησα*, ανάτυπο, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις Αθήνα, 2005

Αναγνωστοπούλου Σ. , *Μικρά Ασία, 19ος αι. – 1919. Οι ελληνορθόδοξες κοινότητες. Από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό Έθνος*, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 1997

Αντωνιάδης Α., *Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα* (μία προκαταρκτική εκτίμηση), Δελτίου Συλλόγου Αρχιτεκτόνων, τομ.4-5, 1985

Απόστολος, Μητροπολίτης Ρόδου, *Απομνημονεύματα, ήτοι χρονογραφική ιστορία της εκκλησιαστικής επαρχίας Ρόδου επί Ιταλο-Γερμανο-Αγγλοκρατίας (1912-1947)*, Τόμος Α, Αθήνα, 1973

Αρχείο Ιταλικής Διοίκησης Δωδεκανήσου (1912-1945), Υπουργείο των Εξωτερικών, Υπηρεσία Διπλωματικού & Ιστορικού Αρχείου, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, ΓΑΚ-Αρχεία Νομού Δωδεκανήσων, Αθήνα 2002

Βαβούσκος Α. Κ., *Το Εκκλησιαστικό καθεστώς της Δωδεκανήσου (1912-2005)*, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα 2005

Βεντήρης Γ., *Η Ελλάς του 1910-1920*, Τόμος 2^ο, Πυρσός, Αθήνα 1931

Βεργωτής Γ., *Η εκπαίδευσις στο κοινό της Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*, εκδόσεις Δ.Ι.ΚΕ.Μ.ΜΕ., Ρόδος, 1997

_____, *Η εκπαίδευσις εις την νήσον Ρόδον*, Αθήναι, 1972

Γαβαλάς Β., *Ο πληθυσμός των νησιών του Αρχιπελάγους, 1920-2020: ένας αιώνας δημογραφικής και κοινωνικής εξέλιξης των αιγαιακών κοινωνιών*, εκδόσεις Δίσιγμα, 2019

Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ε., *Βενιζέλος και Υπουργείο Εξωτερικών: Σύγκρουση ή Συνεργασία;*, στο «Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο», Πρακτικά ΕΛΙΑ-Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 1988

Γεωργαλίδου Μ. & Τσιτσελίκης Κ., *Γλωσσική ετερότητα στην Δωδεκάνησο του 20^{ου} Αιώνα*, (επιμ. Σωτήρης Ντάλης), Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Παπαζήσης, Αθήνα 2016

Γιαννάτου Κ., *Ο ρόλος της Δωδεκανησιακής νεολαίας στα χρόνια της Ιταλοκρατίας*, στο *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμος ΙΖ, Κάλυμνος, 2007

Γιαννουλόπουλος Ι., *Η Επανάσταση του 1922, Η Δίκη των Εξ και η Συνθήκη της Λωζάνης*, στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», τ. ΙΕ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1978

Γκίκας Ι. Ε., *Ο Μουσολίνι και η Ελλάδα*, Πολιτική και Ιστορία, τ.20, Εστία, 1982,

Γκράτσι Ε., *Η αρχή του τέλους, Η επιχείρηση κατά της Ελλάδος*, Πολιτική και Ιστορία 13, Εστία, Αθήνα 2007 (Τρίτη έκδοση)

Δαφνής Γρ., *Η Ελλάς μεταξύ Δύο Πολέμων 1923-1940*, Κάκτος, Αθήνα 1997

Διβάνη Ε., *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδος, Απόπειρα πατριδογνωσίας (1830-1947)*, Καστανιώτης, 2010

Δρακούλη Αθ. Γ., *Η διδασκαλία της Ιταλικής Γλώσσας στην ελληνική δημόσια εκπαίδευση, 1830-1950*, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιταλικής Γλώσσας και Φιλολογίας, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2018

Επίσημα Πρακτικά Συνεδριάσεων της Βουλής, Περίοδος Α' -Σύνοδος Δ, 15/11/1931

Επιστημονικό Συμπόσιο στη Νίσυρο, *Τα Δωδεκάνησα στη Φραγκοκρατία και Ιταλοκρατία, Ιστορία, Θρησκεία, Παιδεία, Τέχνη, Πολιτισμός*, Έκδοση Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, Αθήνα 2001

Ζερβός Σ., *La question du Dodécanèse et ses documents diplomatiques*, εκδόσεις Σακκελάριος, Αθήνα 1926

Καλαμπίχης Εμμ., *Από την ζωή μου*, Εκδόσεις «Ροδιακή», Ρόδος 1968

Καπελλά Θ., *Ο ρόλος του ελληνικού προξενείου της Ρόδου στα χρόνια της ιταλικής κατοχής* στο (επιμ. Μαριανθη Μελισσουργάκη, Μιχάλης Εμμ. Αρφαράς) *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμος 'Θ, Αθήνα 1990

Καραμανλής Κων.Αλ., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και οι εξωτερικές μας σχέσεις (1928-1932)*, Παπαζήσης, Αθήνα 1995

Κάραμποτ Φ., *Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα 1912-1915*, ανάτυπο, ΕΛΙΑ, Αθήνα, 1993

Καρανικόλας Αλ., *Το Εκπαιδευτικόν πρόβλημα της Δωδεκανήσου*, Εκδόσεις Γ. Ξένου, Αθήνα 1945

_____, *Το Πανορμίτειο Γυμνάσιο Σύμης*, Ανατύπωση από «Τα Συμαϊκά», τόμοι Α' και Β', Αθήνα 1974

Καρπαθίου Εμ.Ι., Μητροπολίτου Μεσημβρίας της Επί Ευξείνω, *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, Τόμος Πρώτος, Βιβλίον Πρώτον, Αθήνα 1968

Κιρκής Π., *Συμβολή στην Ιστορία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Κάλυμνο κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας 1912-1945*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Σχολή Επιστημών Αγωγής, Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών, Ιωάννινα 2004

Κλαδάκη-Μενεμενλή Φ. & Φρέρης Τ., *Από την εκπαιδευτική ιστορία της Ρόδου 1889-1989*, Δήμος Ροδίων, Σύρος 2002

Κογιόπουλος Κ., *Η Ιστορία της υγείας της Δωδεκανήσου*, Έκδοση Ιατρικού Συλλόγου, Ρόδος 2005

Κόλλιας Η., *Η Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, ΥΠΠΟ, ΤΑΠΑ, Αθήνα 1984

Κολώνας Β., *Ιταλική Αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα 1912-43*, Ολκός, Αθήνα 2002, Παπαζήσης

Κούμας Μ., *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στην Νοτιοανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Σιδέρης, Αθήνα 2010

Κουντούρης Α., *Η εκπαίδευση στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα μέσα από το πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας. Το παράδειγμα της Καλύμνου (1912-1943)*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Ρόδος 2011

_____, *Διερεύνηση όψεων της Ιταλικής Πολιτικής για την Πανεπιστημιακή Εκπαίδευση των Δωδεκανήσων (1912-1943)* στο Καλυμνιακά Χρονικά, Τόμος ΙΘ, Σειρά Έκδοσης 38, Κάλυμνος 2011

Κουντούρης Α., Κουντούρη Κ., *Η καθαρεύουσα στην εκπαίδευση: Η Εθνική και Πολιτική σημασία της στα Ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα (1912-1943)* στο 6^ο Επιστημονικό Συνέδριο Ιστορίας Εκπαίδευσης, Ελληνική Γλώσσα και Εκπαίδευση, 30 Σεπτεμβρίου & 1-2 Οκτωβρίου 2011, Πανεπιστήμιο Πατρών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εργαστήριο Ιστορικού Αρχείου Νεοελληνικής & Διεθνούς Εκπαίδευσης

Κωνσταντοπούλου Φ., Διβάνη Λ., *Δωδεκάνησος. Η μακρά πορεία προς την ενσωμάτωση*, Υπουργείο των Εξωτερικών, Καστανιώτης, Αθήνα 1997

ΜακΜίλαν Μ., *Οι Ειρηνοποιοί, Έξι μήνες που άλλαξαν τον Κόσμο*, Θεμέλιο, 2005

Μακρής Μ., *Ο αρχιμανδρίτης Κλεόβουλος Παπαϊωάννου στο Καστελόριζο ως διευθυντής της Σαντραπείας Σχολής (1924-1926 και 1928-1929)*, στο Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος ΚΓ', Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2009

Μανωλά Μ. Ρ., *Τρόπος Οργάνωσης της Εκπαίδευσης στη Ρόδο την Περίοδο της Ιταλοκρατίας 1923-1943*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής, Ρόδος 2016

Μαυρίδης Α., *Η Ρόδος από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι την εθνική ολοκλήρωση (1912-1946). Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος (1913-1946), Εκκλησία και Εκπαίδευση*, Θεολογική Σχολή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2009

Μελάς Γ., *Ο Βενιζέλος και τα Δωδεκάνησα* στο Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος Στ', Αθήνα, 1979

Μελάς Μιχ. Κ., *Αναμνήσεις ενός πρέσβεως*, Γ. Ρόδης, Αθήνα 1965

Μεταξάς Ν., *Γεωγραφία-Άτλας, Συμφώνως τη Τελευταία Διοικητική Διαιρέσει της Ελληνικής Πολιτείας, Προς Χρήσιν των Ελληνικών Σχολείων, Γυμνασίων, Διδασκαλείων, Παρθεναγωγείων, Εμπορικών, Στρατιωτικών και Ναυτικών Σχολών*, Έκδοσις 5^η, Εκδότης Ι. Κολλάρος-Εστία, Αθήνα 1925

Μιχαηλίδης Ι., *Παιδιά του Οδυσσέα, Έλληνες πρόσφυγες στη Μέση Ανατολή και στην Αφρική (1941-1946)*, Μετάχμιο 2017

Μουσική από τα Δωδεκάνησα, Μουσικός Χάρτης του Ελληνισμού, (επιστημονική επιμέλεια και κείμενα Λάμπρος Λιάβας), Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2007

Λεοντσίνης Γ, Ρεπούση Μ., *Η τοπική ιστορία ως πεδίο σπουδής στο πλαίσιο της σχολικής παιδείας*, Αθήνα, ΥΠΕΠΘ-Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, ΟΕΔΒ, 2001

Λογοθέτης Μιλτιάδης, *Ο Δωδεκανησιακός Τύπος (1848-2008), Συμβολή στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Δωδεκανήσου*, Τόμος Πρώτος, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Δωδεκανήσου, Αθήνα 2010

Λουκάτος Σπ., *Η ζωή και η δράση των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα και την Κύπρο*, στο: «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, 1913-1941», τόμος 'ΙΕ, Εκδοτική Αθηνών, 1978

Μπαλτσιώτης Λ., *Ιθαγένεια στα Δωδεκάνησα μετά την ενσωμάτωση: Οι πολιτικές συμπερίληψης και αποκλεισμού*, (επιμ. Σωτήρης Ντάλης) στο «Γλωσσική και Κοινωνική Ετερότητα στη Δωδεκάνησο του 20^{ου} αιώνα», Κέντρο Ερευνών Μειονοτικών Ομάδων, Παπαζήσης, Αθήνα 2016

Νικολάου Ν., *Il Messagero di Rodi, Όργανο πολιτικής προπαγάνδας των Ιταλών, τότε, μπορεί να αξιοποιηθεί, ως πηγή ειδήσεων, σήμερα*, Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος ΚΒ', Πρακτικά ΙΔ' Πολιτιστικού Συμποσίου Δωδεκανήσου Χάλκη 6-8 Ιουλίου 2005, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2008, σσ.896-927

Οικονόμου Γ. Π., *Έκθεσις περί των κατά το έτος 1930 υπό της Αρχαιολογίας εταιρείας πεπραγμένων*, Αθήνα, 1931

Οικονόμου Νικ., *Εσωτερικές Πολιτικές Εξελίξεις 1905-1909*, στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός Από το 1881 ως το 1913», τ. 'ΙΔ, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977

Παντελής Π., *Νήσος Μεγίστη*, Αθήνα 1996, Επτά Ημέρες Καθημερινή

Παπαδάκης (Παπαδής) Νικ. Εμμ., *Ελευθέριος Βενιζέλος, Ο άνθρωπος, ο ηγέτης*, Βιογραφία τόμος Β, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος» Χανιά, Εστία Αθήνα 2017

Παπαδόπουλος Στ. , *Η εκπαίδευση κατά την πρώτη περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912-1920). Το παράδειγμα της πόλης της Ρόδου*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα των Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Ρόδος 2011

_____, *Τα Κατηχητικά Σχολεία στη Ρόδο την περίοδο 1937-1945*, Εκδόσεις Τέχνη, Ρόδος 2015

- Παπαϊωάννου Μ., *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, Ile de Rhodes*, Α' Τόμος, Δωδώνη, 1989
- _____, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, Annuario Amministrativo e Statistico per l' anno 1922*, Β' Τόμος, Δωδώνη, 1990
- _____, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, Amadeo Maiuri, Dall' Egeo al Tirreno*, Γ' Τόμος, Δωδώνη, 1991
- _____, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, Cesare Maria De Vecchi, Memorie*, Δ' Τόμος, Δωδώνη, 1993
- _____, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα, 5, Τόμος Α, Μισός Αιώνας Δημοσιογραφικό Οδοιπορικό (1944-1933)*, Εκδόσεις Νέα Γραμμή, Ρόδος 1993
- _____, *Ρόδος και Νεώτερα Κείμενα. [αρ.] 8: Η Εκκλησία της Δωδεκανήσου κατά την Ιταλοκρατία, το Αυτοκέφαλο*. Ρόδος, 1997
- Παπαϊωάννου Σ., *Κρυμμένο στο Αιγαίο, Μία αληθινή ιστορία σαν μυθιστόρημα*, Πατάκης, 2011
- Παπαφλωράτος Ι., *Η Ελληνοϊταλική κρίση του 1923, Το επεισόδιο Tellini/Κέρκυρας*, Σάκκουλας, Αθήνα 2009
- Παπαχριστοδούλου Χρ., *Ιστορία της Ρόδου. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου 1948*, Β' έκδοση, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών, Αθήνα 1994
- Πατούρης Κ., *Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τουρκική κατοχή*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Προσχολικής Αγωγής, Ρόδος 2010
- Πικρός Γ., *Ο Βενιζέλος και το κυπριακό ζήτημα*, στο «Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του» (επιμ. Θάνος Βερέμης και Οδυσσέας Δημητρακόπουλος), εκδόσεις Φιλιπότη, Αθήνα, 1980, σ.173-308
- Σακελαρίδη Κ., *Ιστορία των προνομίων των Νοτίων Σποράδων*, Ανάτυπο εκ του ΙΙΙ τόμου των «Νισυριακών», Κλαπάκης, Αθήνα 1969
- Σακελλαρίου Γ. Σοφ., *Η Εθνικο-θρησκευτική αντίσταση της Καλύμνου το έτος 1935*, Τόμος Πρώτος, Αθήνα 1977
- Σβολόπουλος Κ., *Το Βαλκανικόν Σύμφωνον και η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Εστία, Αθήνα 1974
- _____, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική 1900-1945*, Εστία 1997
- _____, *Από το 1909 ως το 1912*, στο «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Νεώτερος Ελληνισμός Από το 1881 ως το 1913», τόμος ΙΔ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977
- _____, *Το καθεστώς των νησίδων στο Νοτιοανατολικό Αιγαίο, Η μαρτυρία των πηγών*, Υπουργείο Αιγαίου, Εστία, Αθήνα 2002

_____, *Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης 60 χρόνων από την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα. Το Δωδεκανησιακό Ζήτημα κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο: Σύμμαχες Δυνάμεις Τουρκία-Ελλάδα, και Το καθεστώς των νησίδων στο νοτιοανατολικό Αιγαίο: Επιστημονικές παλαιότερες και νέες*, στο Ακαδημία Αθηνών, Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, Έτος 2007: Τόμος 82^{ος}, Τεύχος 2^{ον}, Τάξις των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 2007

Στεφανίδης Γ., *Από τις Σέβρες Στη Λωζάνη*, στο (επιμ. Θάνος Βερέμης, Ηλίας Νικολακόπουλος), «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του», Ελληνικά Γράμματα, 2005

Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγ., *Η Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο-Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Παπαζήσης, 2004

Τομαρά-Σιδέρη Μ., *Ρόδος και Αίγυπτος: λίκνα ευεργετισμού*, Διάλεξη στο Επιμελητήριο Δωδεκανήσου, 5/4/2014

Τσιρπανλής Ζαχ., *Η Ρόδος και η ιστορία της (Από τα βυζαντινά χρόνια ως την Ενσωμάτωση με την Ελλάδα)*. Ανάτυπο από τη «Δωδώνη», τ. Κ', τεύχος 1 (1991). Ιωάννινα, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1994

_____, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα*, Επτά Ημέρες-Καθημερινή, Αφιέρωμα, 30 Νοεμβρίου 1997

_____, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943, Αλλοτρίωση του ανθρώπου και του περιβάλλοντος*, Ρόδος 1998

_____, *Η εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα (1912- 1943)*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2007

Τσαλαχούρης Κ., *Μουζάχρες: Η τρίμηνη αναταραχή το 1934 στο Καστελλόριζο και ο ρόλος του Ι. Λακερδής*, Ρόδος 1991

_____, *Το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου 1924-1929*, Αθήνα 1992

_____, *Ρόδος 43-44, Μέρη αντίστασης και προδοσίας*, Τροχαλία, 1997

_____, *Ίμια, Το χρονικό της χάραξης των συνόρων της Δωδεκανήσου 1932-1947*, Τροχαλία, 1997

_____, *Σελίδες Ιστορίας, Ροδιακά και άλλα*, Θυμέλη, 2000

_____, *Η Οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*, Τροχαλία, 2000

Τσοπανάκης Α., *Μία γενεά μετά την Απελευθέρωση*, Δωδεκανησιακά Χρονικά, Τόμος Ζ', Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Αθήνα 1979

Φιλίππης Δ., *Προφασισμός, εκφασισμός, ψευδοφασισμός Ελλάδα, Ιταλία και Ισπανία στον Μεσοπόλεμο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 2010

Φίνας Κ. Ι., *Απόστολος Τρύφωνος Μητροπολίτης Ρόδου (1913-1946)-Εκατό χρόνια από την επιψηφισή του-*, εκδόσεις Κάμειρος, Αθήνα 2013

Φραγκόπουλος Ιπποκράτης, *Ο θεσμός της Εφορείας Σχολών στην Κάλυμνο*, Καλυμνιακά Χρονικά, Τόμος Ζ', Αθήνα 1988

Φραγκουδάκη Ά.- Δραγώνα Θ., *Τι είν' η πατρίδα μας, Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997

Χατζηβασιλείου Β.Σ., *Ιστορία της Νήσου Κω. Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεότερη*, Έκδοση Δήμου Κω, Κως 1990

Χριστοπούλου Μ., *Ο ονειροπόλος πραγματοποιός: Ελευθέριος Βενιζέλος και η Μεγάλη Ιδέα, 1909-1920*, στο (Νικόλαος Παπαδάκης επιμ.) «Ελευθέριος Βενιζέλος, η διαμόρφωση της πολιτικής σκέψης του», Πολιτεία, 2014

Baud-Bovy S., *Journal du Dodecanese (1930-1931), Ημερολόγιον Δωδεκανήσου (1920-1930)*, (μτφρ. Γεωργία Ζακοπούλου), Κοινωφελές Ίδρυμα Υποτροφιών Ρόδου Εμμανουήλ και Μαίρης Σταματίου, Ρόδος 2019

Bosworth R.J. – Finaldi G., *Η Ιταλική Αυτοκρατορία*, στο (Robert Gerwarh & Erez Manela επιμ.), (μτφρ. Ελένη Αστερίου), «Αυτοκρατορίες σε πόλεμο 1911-1923», Εκδ. Αλεξάνδρεια, 2014

Gentile E., *Ιστορία και Φασισμός, Ιστορία και Ερμηνεία*, (μτφρ. Ευάγγελος Κατσιφός), Εκδόσεις Ασίνη, Αθήνα 2013

Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα 1812-1936*, (μτφρ. Θεόδωρος Παρακευόπουλος), Τόμος 'Β, ΜΙΕΤ, Αθήνα, 2006

Markides D., *Βρετανική βενιζελοφιλία και βενιζελική αγγλοφιλία στην περίπτωση της Κύπρου, 1906-1931* στο (Γ. Καζαμίας κ Π. Παπαπολυβίου επιμ.) «Ελευθέριος Βενιζέλος και η Κύπρος», Πρακτικά Συνεδρίου, Καστανιώτης, 2008

Papadopoulou E., *Γλωσσική υποχώρηση και γλωσσική επιβίωση. Το παράδειγμα των ιδιωμάτων της Βιθυνίας*, Phasis Greek and Roman Studies, Vol.17, 2014, Institute of Classical, Byzantine and Modern Greek Studies, σσ.245-264

Thomson P., *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική Ιστορία*, (επιμ. Κ. Μπάδα, Ρ.Β. Μπούσχοτεν), (μτφρ. Ρ.Β. Μπούσχοτεν & Ν. Ποταμιάνος), Πλέθρον, 2002

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

Albrecht-Carrié, René. "New Light on Italian Problems in 1919.", *The Journal of Modern History*, vol. 13, no. 4, 1941, σσ. 493–516

Alhadeff V., *L' Ordinamento giuridico di Rodi e delle altre isole italiane dell' Egeo*, Soc. An. Istituto Editoriale Scientifico, 1927

Alhadeff V., *Le Chêne de Rhodes: Saga d' une Grande Famille Sépharade*, Paris Méditerranée, 1998

Aloi V., *Rodi: Un Posto al Sole? L' identità territoriale dell' isola sotto i governatori civili di Mario Lago e Cesare De Vecchi (1923-1940)*, Università Roma Tre, Dipartimento di Studi Storici, Geografici e Antropologici, Roma 2007

Angelastrì M., *L' insegnamento della storia nella 5a elementare di Rodi (Egeo)*, στο (Direttore Luigi Credaro) *Rivista pedagogica* pubblicazione mensile dell' Associazione per gli studi pedagogici, Anno XIII, Luglio-Settembre 1920, Fasc.7-8, Società Editrice Dante Alighieri, 1920, σσ.425-29

Annuario della Reale Accademia d' Italia II, 1929-1930, Anno VIII, Tipografia Del Senato, Roma 1931

Arthurs J., *The Excavatory Intervention: Archaeology and the Chronopolitics of Roman Antiquity in Fascist Italy*, *Journal of Modern European History*, Jahrgang 13 (2015), Heft 1, σσ.44-58

Barberani S., *L' occupazione italiana a Kastellorizo: memorie e contromemorie* στο M. Peri (a cura di), *La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso. Atti del Convegno – Padova, 16-17 novembre 2007*, Esedra, Padova 2009, σσ.33-50

Barchard D., *The Fearless and self-reliant servant. The life and career of Sir Alfred Biliotti An Italian Levantine in British Service (1833-1915)*, *SMEA* 48, 2006

Barlas D., *Friend or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-1936*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.36, N.2 (Μάιος 2004), σσ. 231-252

Barros J., *The Corfu incident of 1923*, Princeton University Press, Princeton 1965

_____, *Britain, Greece and the Politics of Sanctions: Ethiopia, 1935-1936*, Royal History Society, London 1982

Bartolini I.M., *La figura scientifica e l' attività archeologica a Cirene di Luigi Pernier tramite I contribute d'archivio*, Dottorato Ricerca in Archeologia Romana in Cirenaica e Maghreb, Università Degli Studi di Macerata, 2012

Battaglia A., *Il Dodecaneso italiano: una storia da rivisitare 1912- 1942*, Eurostudium, 2010

Baud-Bovy S., *La Chanson populaire grecque du Dodecanese*, Collection de l'Institut Neo-Hellenique de l' Université de Paris Tome III, 1936

Bertarelli L.V., *Guida d' Italia del Touring Club Italiano, Possedimenti e Colonie*, Pubblicazione semestriale N.16-Agosto 1929, Touring Club Italiano, Milano 1929

Bocquet D., *Rhodes 1912 : Les mésaventures du Général d'Ameglio*, « Cahiers de la Méditerranée » [En ligne], 68 | 2004, mis en ligne le 30 avril 2006, consulté le 30 septembre 2016

Booth C.D. & Bridge Booth I., *Italy's Aegean Possessions*, Arrowsmith, London 1928

Bonaiuti M., *La politica religiosa del fascismo nel Dodecaneso*, Giannini, Napoli 1979

Bosworth R., *Britain and Italy's Acquisition of the Dodecanese, 1912-1915*, The Historical Journal, Vol. 13, No. 4 (Dec., 1970), σσ.683-705

_____, *Italy, The least of the Great Powers, Foreign Policy before the First World War*, Λονδίνο, 1979

_____, *Italy and the End of the Ottoman Empire*, στο Maria Kent,(επιμ.) «The Great Powers and the end of the Ottoman Empire», Frank Cass & Co, 1996

_____, *Italy and the End of the Ottoman Empire*, στο (επιμ: Marian Kent) «The Great Powers and the End of the Ottoman Empire», Franc Cass, London, 2005

_____, *Mussolini's Italy, Life under Dictatorship*, Penguin Books, London 2006

Brown A. & Bennett K., *Travels in Crete 1894-1899*, BAR International Series, 2001

Buti V., *L' Opera dell' Italia a Rodi*, στο «Rodi e le isole Italiane dell' Egeo», Frateli Treves, Milano 1927

_____, *L' Italia e le Isole Egee* στο Nuova Antologia Rivista di lettere, scienze ed arti, Anno 64°-Fascicolo 1374, 16 Giugno 1929, Casa Editrice D' Arte Bestetti e Tumminelli N.343, Roma, σσ.497-506

_____, *La Legislazione sul lavoro nell' Egeo* στο (Direttore Roberto Cantalupo) L' Oltremare, Organo dell' Istituto Coloniale Fascista, 1929, Dicembre, Anno III, Casa Editrice Italia d' Oltremare, Roma

_____, *Tradizioni, Superstizioni e leggende delle popolazioni del Dodecanneso* στο Rivista Delle Colonie Italiane, (a cura del Ministero delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni), Numero Speciale in Occasione dell' Esposizione di Torino e della Giornata Coloniale 1929, Sindacato Italiano Arti e Grafiche Editore in Roma

_____, *Dieci Anni di Governo Fascista nel Possedimento delle Isole Italiane dell' Egeo* στο Rivista delle Colonie italiane, (A cura del Ministero Delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni), V.1, Anno VII, N.1, Gennaio 1933, Pubblicazione mensile Dell' Ufficio Studi e Propaganda, L. Capelli-Editore, Bologna, σσ.25-43

_____, *L' arma dei reali Carabinieri nelle isole italiane dell'Egeo*, στο Rivista delle Colonie italiane, (a cura del Ministero Delle Colonie, direttore Camillo Manfroni), V.1, Anno VIII, N.4, Aprile 1934, Pubblicazione mensile dell' Ufficio Studi e Propaganda, L. Cappelli-Editore, Bologna

_____, *La funzione di Rodi e delle isole Italiane nell Egeo*, στο (a cura di Tomaso Sillani) «L' Italia e il Levante, La Rassegna Italiana», «Fiera Del Levante», 1934, XII

_____, rettore del Corso, «L' Inaugurazione del Corso di Alta Cultura al Palazzo della Castellania» στο Corso di Alta Cultura, Rodi, Anno Academico 1935.XIII, Roma XIV (1936), Tipografia Editrice Italiana, Societa Nazionale Dante Alighieri

Camera dei Deputati, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 26 Marzo 1925, Discussione del disegno di legge: Stato di previsione della spesa del Ministero degli affari Esteri per l' esercizio finanziario 1925-1926

_____, Atti Parlamentari, Legislatura XXVII, 1a Sessione, Tornata del 30 Marzo 1927

Capitano Cerone T. R., *Nel Dodecaneso*, Casa Editrice Nicols Jovene E.C., Napoli 1920

Carabott P.J., *The Dodecanese question 1912-1924*, King's College London, University of London 1991

_____, *The temporary Italian occupation of the Dodecanese: A prelude to permanency*, *Diplomacy & Statecraft*, 14/2 (July 1993), σσ.285-312

Carillo M.F., *Agricultural Policy and Long-Run Development: Evidence from Mussolini's Battle for Grain*, MPRA Paper No.88941, 12 September 2018

Cassels A., *Mussolini's early Diplomacy*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1970

Cecini G., *La Guardia di Finanza nelle isole italiane dell' Egeo 1912-1945*, Museo Storico della Guardia di Finanza / Gangemi Editore, Roma 2014

Cereti C., *Carte e nomi nelle isole italiane nell' Egeo tra pregiudizi e fonti* στο Marcela Arca Petrucci (a cura di) «Restituiamo la Storia-Atlante geostorico di Rodi», Gangemi, 2010

Chiorando A., «Rodi e le menzogne di un liberalismo cotoniero», στο *Il Legionario Organo dei Fasci Italiani all' Estero*, Anno IV-N.34, v.2, 20 Agosto 1927, Edito Dalla Segreteria Generale, Roma

Ciacci L., *Rodi italiana 1912-1923. Come si inventa una città*, Marsilio Editori, Venezia 1991

Clara Rhodos, Studi e Materiali a Cura dell' Istituto Storico-Archeologico di Rodi, Rapporto Generale sul Servizio archeologico a Rodi e nelle isole dipendenti dall' anno 1912 all' anno 1927 A.Maiuri-G.Jacopi, Vol. I, Officine dell' Istituto Italiano d' Arti Grafiche, Bergamo 1928, Appendice

_____, *Scavo nella Necropoli di Jalisso 1924-1928*, Vol.3, Officine dell' Istituto Italiano d' Arti Grafiche, Bergamo, 1929

Clark M., *Modern Italy*, Addison Wesley Longman Limited, 1996

Clementi M. & Toliou E., *Gli ultimi ebrei di Rodi. Leggi razziali e deportazioni nel Dodecaneso italiano 1938-1948*, Derive Approdi, Roma 2015

Cohen L., Manion L. & Morrinson K., *Research Methods in Education*, Routledge, 2007 (6^η έκδοση)

Conio S., *Rodi, Costantinopoli, Atene-Una crociera della "Dante Alighieri"*, στο *La Cultura Moderna Natura ed Arte*, Anno XXXVII-N.10, Ottobre 1928, Milano, Tip.Vallardi, σσ.596-606

Cunsolo, R. S. «Libya, Italian Nationalism, and the Revolt against Giolitti», *The Journal of Modern History*, vol. 37, no. 2, 1965, σσ. 86–207

Dalezou E., *Settlement of 1919-1923: The pursuit of security by “proxy” in western Asia Minor*, phd thesis, Department of History, University of Glasgow, 2002

De Tarde A., *The Work of France in Morocco*, *Geographical Review*, τόμος. 8, v. 1, 1919, σσ. 1–30

Di Casola M.A., *L' Italia e il Trattato di Losanna del 1923* nel (a cura di Silvio Beretta) Quaderni della Rivista 'Il Politico', Italia e Turchia, Nuovi Contribuiti dal punto di vista comparato, Convegno Internazionale, Università di Pavia 8-9 Ottobre 1993

Di Giovanni A., *Vinta la Guerra persa la pace*, *Annali della facoltà di Scienze della formazione, Università degli studi di Catania* 10 (2011)

Di Gusto G., *Le giovani avanguardie nel Mediterraneo* στο *La Scuola Fascista*, Anno V-N.35, 23 giugno 1929, Roma

Di Vita A., *La scuola Archeologica Italiana e il Dodecaneso*, (a cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco), «La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione. Le scelte progettuali», Scuola Archeologica Italiana di Atene, Edizioni del Prisma, Catania, 1996

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, London, Her Majesty's Stationary, 1947

Doumanis N., *Myth and Memory in the Mediterranean, Remembering Fascism's Empire*, MacMillan Press, London 1997

_____, *Italians as “Good” Colonizers: Speaking subalterns and the politics of memory in the Dodecanese*, στο (ed.Ruth Ben-Ghiat & Mia Fuller) «Italian Colonialism», Palgrave MacMillan, 2005

Doumanis, N. and Pappas N. G., *Grand History in Small Places: Social Protest on Castellorizo (1934)*. "*Journal of Modern Greek Studies*", vol. 15 no. 1, 1997, p. 103-123. *Project MUSE*

Ducati B., *Le lingue parlate nelle nostre colonie, Il turco e il greco moderno*, στο *L' Oltremare*, Anno V, Pubblicazione mensile, Gennaio 1931, Soc. An. Casa Editrice Italia d' Oltremare, Roma

Egidi P., *Di una iscrizione medievale italo greca sulle mura di Rodi*, (Atti della R. Accademia delle Scienze di Torino-vol.LXIII, 1928)

Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti, Pubblicata sotto l' Alto Patronato si S.M. Il Re d' Italia, Treves-Treccani-Tumminelli, Edizioni Istituto G. Treccani, Milano 1932

_____, Lettere ed Arti, Pubblicata sotto l' Alto Patronato di S.M. Il Re d' Italia, Istituto Enciclopedia Italiana, Roma 1936

Espinoza M. F., *La "questione" degli Archivi di Rodi nel primo dopoguerra, Cessione, recupero e distruzione dei documenti italiani nel Possedimento egeo (1945-47)*, στο Α. D'Alessandri, F. Guida (a cura di), «L'Europa e il suo Sud-Est. Percorsi di Ricerca: Contributi italiani all'XI Congresso Internazionale dell'Association Internationale d'Études du Sud-est Européen». *Sofia, 31 agosto – 4 settembre 2015*, Aracne, Ariccia 2015

_____, *Fare gli Italiani dell' Egeo: Il Dodecaneso dall' Impero ottomano all' Impero del fascismo*, Università Degli Studi di Trento 2017

Espinoza M.F. and Papanicolaou G., *Smuggling in the Dodecanese Under the Italian Administration*, στο G.A. Antonopoulos (επιμ.), *Illegal Entrepreneurship, Organized Crime and Social Control, Studies of Organised Crimes 14*, Springer 2016

Fabrizio D., *Politica e missione: Rodi (1897-1928)*, Nuova rivista Storica:LXXXIX, 2, 2005, Società Editrice Dante Alighieri, σσ.341-420

Finney P.B., *The relations between the Entente Powers and Greece, 1923-6*, School of History, University of Leeds, September 1993, (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)

Fracchia U., *Venizelos contro Atene*, Enciclopedia Nazionale Serie Politica N.5, Roma, 1917

Fragiadis A., *La politica economica del fascismo nel Dodecaneso: il periodo del governatore Mario Lago*, στο (Massimo Peri, επιμ.) «La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso», Esedra, Padova 2009

Gabriel A., *La cité de Rhodes.*, E. De Boccard, Paris 1921

Gabriele M., *La Marina nella guerra italo - turca. Il potere marittimo strumento militare e politico (1911 - 1912)*, Ufficio Storico Marina Militare, Roma, 1998

Georgallides G. S., *Cyprus and the Governoship of Sir Ronald Storrs: the causes of the 1931 crisis*, Cyprus Research Center, Nicosia 1985

Gerola G., *I monumenti medioevali delle tredici Sporadi*, στο Ann. Scuola Arch. di Atene, 1915

Giannini A., *La Costituzione Greca*, L' Europa Orientale, Rivista Storica e Politica Dell' Istituto per l' Europa Orientale, Marzo-Aprile 1930, Anno X, Roma Anonima Editoriale, σσ.65-89

_____, *Le Isole Italiane dell' Egeo (acquisto, natura giuridica, funzione)*, στο «Oriente Moderno», 1932, v.7. σσ.321-324

_____, *L' ultima fase della questione orientale 1913-1932*, Istituto per l' Oriente, Roma 1933

Gilio A., *Citta del Mediterraneo: Kos, Architetture italiane nel Dodecaneso, 1912-1943*, Poliba Press, Arti Graphiche Favia, Bari 2009

Giornale Della Libreria, *Cronaca, Initiative dell' Istituto Italiano del Libro a Rodi*, 1932:A. 45, Ott., 1, fasc. 40, vol.45

- Giulianini G., *Le istituzioni scolastiche di Rodi*. στο «La parola e il Libro: Rassegna delle biblioteche popolari e scolastiche», 1927:A. 10, ott., 1, fasc. 9-10, σσ.254-257
- Goldstein E., *Great Britain and Greater Greece 1917-19120*, Historical Journal, 32, 2 (1989)
- Governo delle Isole Egee, *Ordinamento delle Scuole Elementari e Medie*, Tipografia Rodia, Rodi 1926
- Grassi F., *Le battaglie diplomatiche relative alle occupazioni italiane in Turchia*, Annali dell' Istituto Ugo La Malfa, Τόμος X, 1995
- Greco E., *L' Archeologia italiana nel Mediterraneo Orientale dalla fine del XIX alla vigilia della II Guerra Mondiale*, στο (a cura di Paolo Frascani), «Nello specchio del mondo:l'immagine dell' Italia nelle realta internazionale», Universita degli Studi di Napoli "L' Orientale", 2012
- Grosselli R. M., *Gli uomini del legno sull' isola delle rose, la vicenda storica del villaggio di Campochiaro a Rodi 1935-1947*, Curcu & Genovese, Trento 2012
- Guariglia R., *La diplomatie difficile Mémoires 1922-1946*,(traduit de l' italien par Louis Bonalumi), Librairie Plon, Paris 1955
- Hametz M., *Naming Italians in the borderland, 1926-1943*, Journal of Modern Italian Studies 15 (3) 2010, σσ.410-430
- Heraclidou A., *Imperial Control in Cyprus: Education and Political Manipulation in the British Empire*, I. B. Tauris, London 2017
- Herzfeld M., *Azzuro contro Verde. Rapporti di potere e memorie dell' occupazione italiana nei paesi rurali del Dodecaneso: Una ricostruzione* στο (a cura di M.Peri) "La politica culturale del fascismo nel Dodecaneso", Atti del Convegno, Esedra editrice, Padova 2009
- Holland R. & Markides D., *The British and the Hellenes, Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850-1960*, Oxford University Press, Oxford 2006
- I Fasci Coloniali, (un'intervista con Alessandro Melchiori) Fervore d' iniziative fasciste nel Dodecaneso*, στο Il Legionario Organo dei Fasci Italiani all' Estero, Anno IV-N.34, v.1, 30 Aprile 1927, Edito Dalla Segreteria Generale, Roma
- Istituto Centrale Di Statistica del Regno D' Italia, *Le popolazioni delle Colonie e dei Possedimenti italiani secondo il censimento del 1931-IX*, Tipografia I. Failli, Roma 1934
- Istituto Centrale Di Statistica del Regno D' Italia, *VII Censimento Generale Della Popolazione, 21/4/1936-XIV*, Volume V, Libia-Isole Italiane Dell' Egeo, Tientsin, Tipografia Failli, Roma 1939
- Jacopi J., *Appunti di folklore Egeo, La Sagra di Cremasto*, στο (a cura del Ministero Delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni) Rivista delle Colonie Italiane, Anno III, N.2. Febbraio 1929, Sindacato Italiano Arti Grafiche Editore Roma, σσ.124-32

_____, *L' Istituto Storico Archeologico "FERT" a Rodi*, στο Rivista Delle Colonie Italiane, (a cura del Ministero delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni), Anno V, N.12, v.2, Dicembre 1932, Sindacato Italiano Arti e Grafiche Editore in Roma

Jezzi L., *Diffusione della lingua italiana nel Dodecanneso, La Scuola Serale in Calimno*, στο «Rivista pedagogica pubblicazione mensile dell' Associazione nazionale per gli studi pedagogici», *Marzo-Aprile 1919, Fasc.3-4*, (ed. Tarquinio Armani), Societa Editrice Dante Alighieri, Albrighi, Segati & C., Milano-Roma-Napoli 1919, σσ.131-143

Kaldis W. P., *Background for Conflict: Greece, Turkey, and the Aegean Islands, 1912-1914*, The Journal of Modern History, Vol. 51, No. 2, On Demand Supplement (Jun., 1979), σσ.1119-1146

Klapisis A., *Greek Diplomacy towards Fascist Italy, 1922-1940*, στο: Reinhard Stupperich en Heinz A. Richter (επιμ.), THETIS. Mannheimer Beiträge zur Klassischen Archäologie und Geschichte Griechenlands und Zyperns (Mannheim, 2013), σσ. 293-302

Kolodny E.Y., *La population des iles de la Grece. Essai de geographie en Mediteranee orientale*, Edisud, Aix-en-Provence, vol.3, 1974

La Riunione Della Maggioranza Nell' Aula Dei Borromini, L' on. Mussolini Espone il lavoro del Governo, I Fasci Italiani All' Estero, Bollettino Della Segreteria Generale, Anno 1, N.27, 13 Novembre 1924

Labanca N., *Oltremare, Storia dell' Espansione Coloniale Italiana*, Mulino, Bologna 2002

Lago M., «L' Inaugurazione del Corso di Alta Cultura al Palazzo della Castellania» στο Corso di Alta Cultura, Rodi, Anno Academico 1935.XIII, Roma XIV (1936), Tipografia Editrice Italiana, Societa Nazionale Dante Alighieri

Leon G., *Greece and the Great Powers 1914-1917*, Institute for Balkan Studies, 1974

L' Italia alla Conferenza per la pace, Discorso del Senatore Tommaso Tittoni, 14 Dicembre 1918, Tipografia del Senato, Roma

L' Italia a Rodi, Istituto Poligrafo dello Stato, Roma 1946

Livadiotti M.–Rocco G. (a cura di), *La Presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, Prisma, Catania 1996

Livadiotti M., *L' isola di Rodi, Storia di Scavi*, στο (a cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco), «La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione. Le scelte progettuali», Scuola Archeologica Italiana di Atene, Edizioni del Prisma, Catania, 1996

Llewellyn Smith M., *Ionian Vision Greece in Asia Minor, 1919-1922*, Hurst & Company London, 1973, (2008 5^η έκδοση)

_____, *Eleftherios Venizelos and the friends, supporters and admirers, 1910-1920*, στο «Ελληνοβρετανικές Σχέσεις, πτυχές της σύγχρονης ιστορίας τους», Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016

Lowe C. and Marzari F., *Italian Foreign Policy, 1870-1940*, London, Routledge, 2002

Martinoli S. Perotti E., *Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943*, Edizioni Fondazione Giovanni Agnelli, Torino 1999

Masetti C., *Il contributo della Societa Geografica Italiana alla conoscenza delle Sporadi meridionali e dell' isola di Rodi. Le missioni esplorative di Lamberto Vannutelli (1906) e di Alessandro Martelli (1912)*, στο (a cura di Marcella Arca Petrucci) «Atlante Geostorico di Rodi: territorialita, attori, pratiche e rappresentazioni (1912-1947): per una geografia del colonialismo italiano», Roma, Gagnemi, 2010, σσ.182-203

McGuire V., *Fascism's Mediterranean empire: Italian Occupation and Governance in the Dodecanese Islands(1912-1943)*, Department of Italian Studies, New York University, 2013

McLean D., *British Finance and Foreign Policy in Turkey: The Smyrna-Aidin Railway Settlement 1913-14*, The Historical Journal, Vol. 19, No. 2 (Jun., 1976)

Melograni, P., *The Cult of the Duce in Mussolini's Italy*, Journal of Contemporary History 11, no. 4 (1976): 221-37

Menascé E. F., *Gli Ebrei a Rodi, Storia di un' antica comunita annientata dai nazisti*, Guerini e Associati, Milano 1992

_____, *Gli ebrei di Rodi sotto il Tricolore. Ebrei Italiani ignorati dalla storia: una presentazione fotografica* στο (a cura di M. Peri) «La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso». Atti del Convegno – Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, Padova 2009, σσ.151-216

Mesturino V., *Il Castello di Rodi durante l'occupazione dei Cavalieri Gerosolimitani di S. Giovanni. Sviluppi architettonici durante i restauri promossi dal Governo italiano*, Torino 1978

Ministero Degli Affari Esteri, *Documenti Diplomatici Italiani*, Quarta, Quinta, Sesta, Settima Serie, Istituto Poligrafico e Zecca Dello Stato, Libreria Dello Stato

Monti G.M., *Bari e l' espansione italiana nel Levante* στο (a cura di Tomaso Sillani) «L' Italia e il Levante, La Rassegna Italiana», «Fiera Del Levante», 1934, XII , σ.142

Monzali L., *Il partito coloniale e la politica estera italiana, 1915-1919*, Clio, Anno XLIV, 2008, n.3

_____, *La politica estera italiana nel primo dopoguerra 1918-1922, Sfide e problemi*, Italiana Contemporanea, Istituto nazionale per la storia del movimento di liberazione in Italia, 256-257, Settembre-Dicembre 2009

_____, *La politica coloniale Africana di Tommaso Tittoni nel 1919*, Clio, Anno XXXIX-2003-N.4, Edizioni Scientificate Italiane

Munzi M., *Italian Colonial Archaeology in Libya 1912-1942, From Colonial Romanita to Decolonization of the Past*, στο (επιμ. Michael L. Galaty, Charles Watkinson) «Archaeology under dictatorship», Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, 2004

_____, *Archeologia e guerra in Libia. Archeologi e militari nella guerra italo-turca e nella campagna del Nord Africa*, στο (επιμ. Hedi Dridi και Antonella Mezzolani Andreose) *Under Western Eyes, Approches occidentales de l' archeologie Nord-Africaine (XIX-XX siecles)*, Bologne 2015

Neori L., *IV.-I nostri morti: Pietro Egidi (1872-1929)* στο *Nuova Rivista Storica*, Anno XIII, Settembre-Ottobre 1929 (Anno VII), Fasc.V, Milano-Genova-Roma-Napoli, Societa Anonima Editrice Dante Alighieri

Nuzzaci A., «L'opera dell'Associazione Nazionale per Soccorrere I Missionari Italiani (ANMI) fuori d'Europa dal 1886 al 1941 », *ABE Journal* [Online], 2, 2012

Opera le scuole d' oriente bulletino periodico, Gennaio e Febbraio 1890, N.1, Presso il Consiglio Diocesano Dell' Opera, Milano, *I Fratelli delle Scuole cristiane a Rodi*

Pace B., *La Scuola archeologica Italiana in Atene*, Atene 1913

Palombi D., *Rome 1911. L' exposition archeologique du cinquantenaire de l' Unite italienne*, Anabases, 9, 2009

Papani-Dean E., *La dominazione italiana e l'attività urbanistica ed edilizia nel Dodecaneso 1912-1943*, Storia Urbana, n.8, 1979

Papuççular H., "Italian Mare Nostrum Policy and the Formulation of the Interwar Turkish Foreign Policy in Response" in *International Relations, Culture and Global Finance*, edited by (Akis Kalaitzidis, Athens: Athens Institute for Education and Research, 2011)

Pasqualini M.G., *L' Esercito Italiano nel Dodecaneso 1912-1943, Speranze e realta*, Stato Maggiore Dell' Esercito Ufficio Storico, Ρόμη 1999

Pedrazzi O., *Il Levante mediterraneo e l'Italia*, Milano 1925

Pergher R., *Borderlines in the Borderlands:Defining difference through history, "race", and citizenship in Fascist Italy*, European University Institute, Florence, Max Weber Programme 2009/8, σσ.1-21

Perotti E., *Il patrimonio medievale: strategie d' appropriazione*, στο (a cura di Simona Martinoli, Eliana Perotti) «Architettura coloniale nel Dodecaneso 1912-1943», Edizioni di Fondazione Giovanni Agnelli, 1999

_____, *Il ruolo politico dell'archeologia: la penetrazione culturale*, στο (a cura di Simona Martinoli, Eliana Perotti) «Architettura coloniale nel Dodecaneso 1912-1943», Edizioni di Fondazione Giovanni Agnelli, 1999

Peri M., (a cura di), *La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso*. Atti del Convegno – Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, Padova 2009

Petricioli M., *L' Italia in Asia Minore*, Sansoni editore, Firenze, 1983

_____, *Archeologia e «mare nostrum». Le missioni archeologiche nella politica mediterranea dell'Italia 1898-1943*, V. Levi, Roma 1990

Petrucci M.A., *La città di Rodi, tra logiche coloniali e risposte autoctone*, στο (επιμ. M.A.Petrucci) *Restituiamo la Storia*, pp.124-147

Petsalis-Diomidis N., *Greece at the Paris Peace Conference, 1919*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, 1978

Pieraccini P., *The external cultural and linguistic policy of the Italian government in the Mediterranean region and the issue of the National for aid to Missionaries (1886-1905)*, in (Karene Sanchez-Summerer and Willem Frijhoff ed.) «Linguistic and Cultural Foreign Policies of European States, 18th-20th Centuries», Amsterdam University Press, 2017, σσ.91-112

Pignataro L., *L'archivio del Governo italiano del Dodecaneso*, στο «Le carte e la storia: bollettino semestrale della Societa per gli studi di storia delle istituzioni», XIV, n.2 (2008)

_____, *Il Dodecaneso italiano, 1912-1947: I lineamenti giuridici, l'occupazione iniziale, 1912-1922*, Solfanelli, 2011

_____, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, II-Il Governo di Mario Lago*, Solfanelli, 2013

_____, *Il Dodecaneso Italiano 1912-1947, III De Vecchi, Guerra e Dopoguerra 1936-1947/50*, Solfanelli, 2018

Pollard J. F., *The Vatican & Italian Fascism, 1929-1932, A study in conflict*, Cambridge University Press, Cambridge 1985

Potiron de Boisfleury G., *The origins of Marshal Lyautey's Pacification Doctrine in Morocco from 1912 to 1925*, US Army Command and General Staff College, Fort-Levenworth, Kansas 2011

Proglgio G., *La Guerra Italo-Turca sulle colonne de "La Stampa". Immaginare, costruire, chiedere l'intervento militare in Tripolitania*, Asti Contemporanea 13, 2011

Rappas A., *Greeks under European colonial rule: National allegiance and imperial loyalty*. Byzantine and Modern Greek Studies, 2010, 34(2), 201-218

_____, *The transnational formation of Imperial rule on the margins of Europe: British Cyprus and the Italian Dodecanese in the Interwar period*, European History Quarterly, 2015, Vol. 45(3), σσ.467-505

_____, *Gouvernance coloniale en Mediteranee orientale: perspectives croisees italo-britaniques, 1920-1940* στο Dossier: Recompositions geopolitiques en Mediterranee. Les Mediterranean Studies en debat, Cahiers de la Mediteranee, n.89, Δεκέμβριος 2014, σσ.11-21

Rodriguez A., "The Rabbinical Seminary in Italian Rhodes, 1928-38: An Italian Fascist Project," *Jewish Social Studies, History, Culture, Society*, n.s. 25, no. 1(Fall 2019)

Row T., *Italy in the international system, 1900-1922*, στο Andrian Lyttelton (επιμέλεια) «Liberal and Fascist Italy:1900-1945», Oxford University Press, 2002

Royal Institute of International Affairs (The), *The Italian Colonial Empire with chapters on the Dodecanese and Albania*, Information Department Papers, N.27, London 1940

Sabina D., *A political History of National Citizenship and Identity in Italy, 1861-1950*, Stanford University Press, 2013

Salis R., *Le isole Italiane dell' Egeo: dall' occupazione alla sovranità*, Πώμη, 1939

Salvemini G.,(1931). *Mussolini's Battle of Wheat*. Political Science Quarterly, 46(1), 25
Sechi V., *Il Museo Coloniale*, Lettura, Rivista Mensile del Corriere Della Serra, 1917, Anno XVII

Santoro R. , *I monumenti medievali, Albert Gabriel e l' opera del Genio Militare*, στο (a cura di Monica Livadiotti e Giorgio Rocco), «La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica, La conservazione. Le scelte progettuali», Scuola Archeologica Italiana di Atene, Edizioni del Prisma, Catania, 1996

Shachar N., *The Lost Worlds of Rhodes: Greeks, Italians, Jews and Turks Between Tradition and Modernity*, Sussex Academic Press, 2013

Speronis S., *The Dodecanese Islands: A study of European Diplomacy, Italian Imperialism and Greek Nationalism 1911-1947*, Πανεπιστήμιο του Michigan 1956

Stavridou M., *A Rodi quasi tutti gli anziani parlano l'italiano. Conservazione di una lingua coloniale nel Dodecaneso (Grecia)*, στο (a cura di Bruno Moretti, Elena Maria Pandolfi e Matteo Casoni) «Linguisti in contatto. Ricerche di linguistica italiana in Svizzera. Atti del Convegno di Bellinzona, 16-17 novembre 2007», Osservatorio Linguistico della Svizzera Italiana, 2009

Stephanopolis J.Z., *Les îles de l'Égée, leurs privilèges*, Imprimerie Th. Apostolopoulos, Athenes 1912

Storrs R., *The Memoirs of Sir Ronald Storrs*, G.P Puntnam's Sons, New York 1937

Svolopulos K., *La question du Dodecanese pendant la Seconde Guerre Mondiale*, στο M. Peri (a cura di), «La politica culturale del Fascismo nel Dodecaneso». Atti del Convegno – Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, Padova 2009, σσ.87-91

_____, *The Dodecanese question during the Second World War, Greece, Turkey and the Allies*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, Τόμος 68, Γραφείον Δημοσιευμάτων της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήναι 2013

Tauro G., *La Scuola Italiana nel pensiero del Ministro De Vecchi*, στο (dir. Asvero Gravelli) Antieuropa, No VIII, N.2, Aprile 1936, Anno XIV, Roma,Tip. Sallustiana, σσ.132-9

Touring Club Italiano, *Rodi e le minori isole italiane dell' Egeo*, Μιλάνο 1930

Trattati e Convezioni fra il Regno d' Italia e gli altri Stati,vol.23, Atti conchiusi dal 1o gennaio 1914 al 31 dicembre 1918, R. Ministero degli Affari Esteri, Roma, 1930

Troilo S., 'A gust of cleansing wind': Italian archaeology on Rhodes and in Libya in the early years of occupation (1911–1914), 2012, *Journal of Modern Italian Studies*, 17:1, σσ.45-69

Tsirpanlis Z., *La politica scolastica italiana nel Dodecaneso (1912-1943)* στο (επιμ. Μ.Περι) «La politica culturale del fascismo nel Dodecaneso», Atti del Convegno-Padova, 16-17 novembre 2007, Esedra, 2009

Venizelos M., Zervos S., Commander Hogarth and O. H. T. Rishbeth, *The Dodecanese Discussion*, The Geographical Journal, Vol.56, No6 (Dec.1920), σσ.441-446

Veronese F., *Il Patrimonio archeologico del Dodecaneso e il suo utilizzo propagandistico: Spunti di riflessione sulla politica culturale del fascismo nel Mare Nostrum* (Ονvero “dell’ uso pubblico della storia, στο (a cura di Massimo Peri), «La politica culturale del fascismo nel Dodecaneso», Atti del Convegno-Padova, 16-17 Novembre 2007, Esedra, 2009

Vidari G., *Impressioni di Rodi*, στο Rivista Delle Colonie Italiane (a cura del Ministero Delle Colonie, Direttore Camillo Manfroni), Anno IV, Num.5, Maggio 1930, Pubblicazione mensile dell’ Ufficio Studi e Propaganda, L. Cappelli-Editore, Bologna, σσ.400-409

Villa A., *Nelle Isole del sole, Gli Italiani nel Dodecaneso dall’ occupazione al rimpatrio (1912-1947)*, Edizioni Seb27, 2016

Visvizi-Dontas D., *Le Dodecanese a la Conference de Lausanne (1922-1923)*, Balcan Studies, Vol.35, No1 1994, Institute for Balcan Studies

Vittorini E., *Isole dimenticate. Il Dodecaneso da Giolitti al massacro del 1943*, Le Lettere, 2002

Xypolia I., *From Mare nostrum to Insula Nostra: British Colonial Cyprus and the Italian Threat*, The Roundtable: The Commonwealth Journal of International Affairs, 2016, vol.105, No. 3

_____, *Cultural Propaganda and Plans for a British University in the Near East*, Mediterranean Quarterly, 27:3, 2016, Doi 10.1215/10474552-3697854, σσ.88-104

Yiangou A., *The British in the Levant during the 1940s: The experience of Cyprus and the Dodecanese* στο (edit. Anastasia Yiangou, George Kazamias, Robert Holland) “The Greeks and the British in the Levant, 1800-1960s, Between Empires and Nations, British School at Athens, Modern Greek and Byzantine Studies”, Routledge, 2016, σσ.137-149

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ιστότοπος ANSMI/ANMI. Διαθέσιμο στο: <http://www.ansmi.it/storia.htm>

Ιστότοπος του περιοδικού «*il Mulino*». Marco Clementi, «L’ archivio della polizia politica di Rodi», 2/12/2013. Διαθέσιμο στο: https://www.rivistailmulino.it/news/newsitem/index/Item/NEWS_ITEM:2429

Κόμβος ψηφιοποιημένου υλικού της εφημερίδας *Messaggero di Rodi* από το Πανεπιστήμιο της Padova. Διάθεσιμο στο: <https://www.messaggerorodi.beniculturali.unipd.it/> και ο κόμβος των ΓΑΚ Αρχείων Ν. Δωδεκανήσου <http://gak.dod.sch.gr/ArchCol/Messaggero%20di%20Rodi.pdf>

Κόμβος της Γερουσίας της Δημοκρατίας της Ιταλίας. Γερουσιαστές της Φασιστικής Ιταλίας. Υπουργείο των Εξωτερικών της Ιταλίας-Προσωπικός Φάκελος Fascicolo Personale Mario Lago. Διαθέσιμο στο: [http://notes9.senato.it/web/senregno.nsf/All/C909A3DE0B9081124125646F005C9DB3/\\$FILE/1236%20Lago%20Mario%20fascicolo.pdf](http://notes9.senato.it/web/senregno.nsf/All/C909A3DE0B9081124125646F005C9DB3/$FILE/1236%20Lago%20Mario%20fascicolo.pdf)

Κόμβος του Καθολικού Τάγματος του Αγίου Ιωάννη . Διαθέσιμο στο: <http://www.osj.org/English/index/html>

Κοντάκος Αν. & Κουντούρης Αν., *Αλυτρωτισμός-Θρησκεία-Εκπαίδευση:Κάλυμνος 1935-37*, Διαθέσιμο στο Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Πατρών <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/kontakos-kountouris.htm>

Κοντάκος Αν. & Παπαδόπουλος Σ., *Εικόνες και όψεις της Ενσωμάτωσης της Δωδεκανήσου*, Διεθνές Κέντρο Συγγραφέων και Μεταφραστών Ρόδου, Ρόδος 2009. Αναστάσιος Κοντάκος & Αναστάσιος Κουντούρης, *Αλυτρωτισμός-Θρησκεία-Εκπαίδευση:Κάλυμνος 1935-37*, Διαθέσιμο στο Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Πατρών <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika%2011/kontakos-kountouris.htm>

Κοντάκος Αν. & Παπαδόπουλος Σ, *Η εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα μετά την Ενσωμάτωση 1947-1950*, Διαθέσιμο στο Ηλεκτρονικό Αποθετήριο του Πανεπιστημίου Πατρών: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/kontakos_papa_dopoulos.htm

Λεξικό του Οργανισμού Treccani. Διαθέσιμο στο: <http://www.treccani.it/>

Τραντας Π., Κόκκινος Γ., *Αλλοδαποί φοιτητές στην Ελλάδα (1929-2000) χώρες προέλευσης διακυμάνσεις ποσοστών και επιλογή σπουδών*.(κυρίως υποσημείωση ν.15) Διαθέσιμο στο: http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/trantas_kokkinos.htm

Πύλη Νέας Ελληνικής Γλώσσας, λήμμα *γλωσσική μετακίνηση/μετατόπιση*. Διαθέσιμο στο: http://www.greeklanguage.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/glossology/show.html?id=281

Φιλοσοφική Εγκυκλοπαίδεια του Πανεπιστημίου Stanford, λήμμα *Thomas Kuhn, paradigm shift*. Διαθέσιμο στο <https://plato.stanford.edu/entries/thomas-kuhn/#ConcPara>

ΤΥΠΟΣ

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΟΣ: *Νέα Ρόδος, Ροδιακή, Messagero di Rodi*

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΟΣ (ΠΑΡΟΙΚΙΑΚΟΣ): *Δωδεκάνησος, Δωδεκανησιακή Αυγή*

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ: *Βραδυνή, Έθνος, Ελεύθερος Άνθρωπος, Εμπρός, Εστία, Πολιτεία, Πρωία, Τα Νέα, Messenger d'Athènes*

ΙΤΑΛΙΚΟΣ: *Corriere Della Sera, La Stampa, Il Giornale d'Italia*

ΓΑΛΛΙΚΟΣ: *Le Temps, L' Avenir*